

LXV. kötet

I. szám

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1963

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BEKE ÖDÖN, HAJDÚ PÉTER, JUHÁSZ JÓZSEF,
LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:

LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hírlap Iroda Vállalatnál, Budapest V., József Nádor tér 1.
Táv. b.: 180—850. Előfizetési díj: 28.— Ft. Csekkszámlaszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljük.
2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), — félkövér (alcímek betűtípusaként),   kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).
4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és lapszám közé vesszőt tegyenek.

· NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

HATVANÖTÖDIK KÖTET

BUDAPEST
1963

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1963. I. 17. — Példányszám: 650 — Terjedelem: 22 (A/5) ív

---

62.56535 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A jelöletlenség mint az urál-altaji nyelvek egyik jellemző szintaktikai sajátossága

Az utóbbi években folytattam és kiegészítettem a vagy három évtizeddel ezelőtt megkezdett — de közben hosszabb időre félbeszakított — urál-altaji szintaktikai tanulmányaimat, és ezek fő eredményeit a Nyelvtudományi Közleményekben (a LXI—LXIV. kötetben), az Acta Linguistica X. kötetében, végül összefoglalva „Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft, mit besonderer Rücksicht auf das Problem der ural-altaischen Sprachverwandtschaft” című munkámban (Ural-Altäische Bibliothek XI.) tettem közzé.

Tanulmányaim azzal akartak hozzájárulni az urál-altaji nyelvrokonság még mindig nem tisztázott problémájának a megoldásához, hogy az eddig feltárt — valóban nem nagyszámú — hangtani, alaktani, szókincsbeli egyezések mellé egy új területről — a szintaxis területéről — vett bizonyító anyag alapján egy új szempontot, egy új érvet kívánnak bevetni a több mint két évszázad óta folyó vitába.

Nem az én feladatom annak az elbírálása, hogy munkám, törekvésem eredménnyel járt-e. De azt talán mégis sikerült bebizonyítanom, hogy már a munkámban feltárt és zárt rendszerbe illeszkedő szintaktikai egyezések is — amelyek együttesen valamennyi urál-altaji nyelvben, és e g y ü t t e s e n csakis az urál-altaji nyelvekben jelentkeznek, míg ezek közül az egyezések közül egyesek az egyik nem-urál-altaji nyelvben, mások meg más nem-urál-altaji nyelvben vagy nyelvekben tűnnek föl — n e m l e h e t n e k a v é l e t l e n j á t é k a i, és ezért komoly figyelmet érdemelnek, sőt állásfoglalásra köteleznek, vagy ahogyan ismételten jeleztem: ami a szintaktikai érvek bizonyító erejét e nyelvrokonság kérdésében illeti, vagy mellettük kell állást foglalunk, vagy ellenük, de mellőzni őket nem lehet.

Fejtegetéseim és eredményeik vagy helytállóak, vagy tévesek. Ha helytállóak, akkor arra ösztönöznek, mondhatnók: köteleznek, hogy ezentúl tüzetesebben tanulmányozzuk az urál-altaji nyelvek egyéb jelenségeit: most már a hangtan, alaktan és szókincs terén eddig folyt munkálatokat — a siker nagyobb reményében — nagyobb erővel, szélesebb alapon lehet és kell is folytatni; ha pedig — amit nem hihetek — következtetéseim tévesek voltak, ha a rokonság kutatásának ez a szintaktikai érve csődöt mondott volna, akkor bele kellene nyugodnunk abba, hogy az urál-altaji nyelvrokonság bizonyítása ilyen módon sem sikerült, sőt munkáim inkább egy negatív érvet szolgáltattak.

De hiszem és vallom, hogy annyi szintaktikai jelentős egyezés az urál-altaji nyelvrokonság leghevesebb tagadóit is gondolkodóba fogja ejteni.

És ha munkámmal csak ennyit értem volna el, ezt is eredménynek ézném, mert ez is azt fogja jelenteni, hogy a munkát folytatni fogják, nálamnál hivatottabbak újra előveszik majd a kérdést, újra megvizsgálják és megfogják oldani.

*

Jelen dolgozatomban a szintaktikai egyezéseknek egy olyan csoportját kívánom bemutatni, amelyben az urál-altaji nyelvek rendszerének egy igen jellemző vonása tükröződik, mely azért is jellemző, mert a nyelvnek tulajdonképpen egymástól távol eső területein, a jelenségeknek egy egész csoportjában egységes, azonos szemlélet, azonos kifejezőmód nyilvánul meg.

Ez a jellemző vonás a jelöletlenség, vagyis az a sajátosság, hogy az urál-altaji nyelvekben jelöletlenek maradhattak és maradhatnak ma is olyan mondatbeli vagy szintagmabeli viszonyítások vagy kapcsolatok, amelyekre más nyelvek (például indoeurópai nyelvek) általában szabályszerűen valamilyen külön nyelvi jel segítségével utalnak.

E jelenségek közül néhányat már bemutattunk — és részletesebben tárgyaltuk is őket a NyK.-ben és az ALH.-ban —, így ezekre csupán utalni kívánunk.

1. Így láttuk, hogy az urál-altaji nyelvek a jelzöt (mégpedig a melléknévi, számnévi, névmási és a melléknéviileg használt minősítő főnévi jelzöt egyaránt) változatlan alapalakjában használják a mondatban, és csupán a szórend és a szólamtagolás mutatja mondatbeli szerepét (úgy ti., hogy a jelző közvetlenül megelőzi jelzett szavát és vele egy közös szólamot alkot). (L. NyK. LXII 213, ALH. X 423.)¹

2. Nem azonos ugyan ezzel a jellemző sajátossággal — mert nem mondatbeli viszonyítást jelez —, de jelöletlenségében mégis rokon vele az a jelenség, hogy a változatlan alapalak sok esetben — mint fent (NyK. LXIII 263) láttuk — nemcsak egyszámot, hanem mint numerus absolutus vagy indefinitus többszámot is jelölhet.

3. Jelöletlenek a NyK. LXIV. kötetében (13 kk.) tárgyalt összefoglaló összetételek (pl. votj. *ayaj-ven'* 'fiútestvérek, bátya [és] öcs').

4. Utaltunk az ősi kötőszók hiányára (NyK. LXIV, 20 kk.), hogy ti. az egyenlőrangú mondatrészeket és mondatokat eredetileg kötőszó nélkül fűzték egymáshoz, és az alárendelő viszony jelölésénél sem volt szükség kötőszóra.

5. Tudjuk, hogy a melléknévi igenévi szerkezet általában minden különbség nélkül szinte akármilyen vonatkozást jelezhetett az igenév jelölte cselekvés és a jelzett szó között; a zürjén *loktan voï* a jövő, bekövetkező éjt jelenti (azaz az éjt, a m e l y jön), az *olan-in* jelentése 'lakóhely' (hely, a h o l élnek, laknak), a *platte-esedlan tuv* a ruhaakasztónak a neve (az a szög, a h o v á a ruhát akasztják), a *tšuzan-lun* ('születésnap') az a nap, amelyen, a m i k o r valaki született, *itškan-tor*-nak mondják a kaszát (azt az eszközt, a m e l l y e l vágnak, kaszálnak), *pežasan-ratš* az a serpenyő, a m e l y b e n tészta, pecsenyét sütnék, a *gort-ve fššan* magát a koporsócsinálás műveletét jelenti, *kušškan* maga az 'ütés', a *gut-kulan-tšak* ('légyölő galóca') szószerint 'légyhaló gomba',

¹ De vö. pl. BERGSLAND, Numeral Construction in Lapp. *Studia Septentrionalia* V (1953) 31, RAVILA: *Sananjalka* II 28, SCHLACHTER: München St., Heft 12, 5, és legújabbán: PAPP ISTVÁN: MSFOu. CXXV 399.

vagyis olyan gomba, melytől a légy meghal ('légyhalál-gomba'), sőt *addzan-tor* (szó szerint 'látó dolog') az a dolog, amelytől látni lehet, amely látható. (Erről l. például „Aus dem Gebiete der finnisch-ugrischen Verbalnomina” című dolgozatomat a budapesti első finn-ugor kongresszuson elhangzott előadásokat közlő kiadványban.)

6. Ismételten hivatkoztak arra, hogy az előbbi pontban említetthez egészen hasonló helyzetet találunk a főnévi összetételek között, hogy ti. ezek is mindenféle relációt jelölhetnek minden külön viszonyítójel alkalmazása nélkül; l. SIMONYI: Nyr. XLVIII, 51, PAIS, Magyar szóalaktan I. Szóösszetétel 8, SZILASI: NyK. XXVI, 129. (L. még az előbbi pont végén említett dolgozatomat, továbbá NyK. LXIV 19.)²

7. Jelöletlenséget jelent — más nyelvekben használatos jelöltséggel szemben — az ún. nominális mondat, amelyben a névszói vagy igenévi állítmány nem kíván maga mellé külön „copulát” (a *van-t* vagy *vannak-ot*; *Péter okos fiú, az emberek jók*), aminek az igeragozásban rendkívül fontos szerepe volt (pl. *ő látott*).

És mindenképpen idetartozik — mert itt is minden külön alaki megkülönböztető jel nélkül is, a mindenkori mondatbeli helyzetnek megfelelően fejeződik ki az illető névszónak egy másikhoz való viszonya, vagy pedig mondatbeli szerepe — az urál-altaji nyelveknek az a sajátossága, hogy a főnév ragtalan alakja (alapalakja, melyet sokszor — nem egészen helyesen — röviden nominativusnak is neveznek) nemcsak — ami szintén fontos — alany, hanem tárgy, birtokos jelző, sőt határozó is lehet a mondatban.

A következőkben éppen ezzel az utóbbi három jelenséggel kívánunk foglalkozni, kiegészítve így módon a fenti 7 pontot:

8. Jelöletlen lehet az urál-altaji nyelvekben a tárgy.

9. Jelöletlen lehet ezekben a nyelvekben a birtokos jelző.

10. Jelöletlen, ragtalan lehet itt a határozó is.

Persze jól tudjuk, hogy a mondatbeli szerepeknek ilyen jelöletlensége más nyelvekben is előfordul és megvolt elsősorban a praeflexiók korban. „A névragozás történetéből” című tanulmányunkban is hivatkoztunk már (NyK. LVIII, 74) BRUGMANN-nak az idoeurópai nyelvekre vonatkozó megállapítására: „Was man den Stamm eines Nomens nennt, war eben ehedem selbst ein syntaktisch bedeutsames Wort, d. h. ein Wort, das im Satze eine bestimmte syntaktische Beziehung zu anderen Wörtern des Satzes haben konnte” (Grundriss II. 2², 118), és ugyanott idéztük SCHMIDT JÓZSEFnek a nyilatkozatát is: „Általánosan elismert tény, hogy már az idg. alapnyelvben voltak szódarabok, amelyeknek casuális functiójuk volt, a nélkül, hogy a functiónak bármiféle exponense lett volna . . . A suffixum nélküli casus nem egyéb mint az ún. 'tő'” (Nyelvtudomány IV, 121).

Azt is tudjuk, hogy a névszói összetételek és a melléknévi igenévnek fent említett sajátosságai tekintetében sem állnak egyedül az urál-altaji nyelvek. Indoeurópai vonatkozásban is megállapíthatta BRUGMANN (KVglGr. 297): „. . . aus jeder beliebigen Wortgruppe, die einen syntaktischen Komplex ausmache, [konnte] unter Umständen ein Kompositum werden.” És idéztük már (NyK. LXIII, 290) azt a jellemzést, melyet WILMANNS (Deutsche Grammatik II², 535—6) adott az ilyen német összetételekről: „. . . zum Wesen dieser

² Vö. még BRUGMANN, KVglGr. 297, WILMANNS, Deutsche Grammatik II² 521 kk., 535 kk.

Composition gehörte es, dass zwischen ihren Gliedern ein bestimmt ausgeprägtes syntaktisches Verhältnis nicht bestand oder wenigstens nicht empfunden wurde. Die Composition erschien also von Anfang an als ein Mittel, Wörter in freierer Weise zu verbinden, und im Gebrauch dieses Mittels war die Sprache an die ursprünglich etwa geltenden Schranken nicht gebunden. . . . Die Composition drückt immer nur die Verbindung im allgemeinen aus. — Wenn Substantiv mit Substantiv verbunden ist, bezeichnet das zweite Glied gewöhnlich die allgemeine Begriffskategorie, in die der Gegenstand gehört, das erste dient zu ihrer näheren Bestimmung und lässt sich als abhängig vom zweiten betrachten." És meglepő hasonlóságot mutat a német és az urál-altaji melléknévi igenévnek a használata is (l. WILMANN, i. m. III, 104 kk.).

Csak hogy nevezetes és döntő különbség az, hogy egyfelől jelentős eltérések is vannak itt is az urál-altaji és az indoeurópai kifejezésmód között, másfelől egyes egvezések előfordulhatnak természetszerűleg az urál-altaji kifejezésmódhoz viszonyítva egyszer az egyik, máskor egy másik indoeurópai nyelvben, sőt esetleg valamennyi indoeurópai nyelvben is, de e g y ü t t e s e n mindezek az egvezések (sok más szintaktikai egvezéssel együtt), és még hozzá egész zárt rendszerbe illeszkedően csakis az urál-altaji nyelvekben jelentkeznek. És éppen ami a jelöletlenséget illeti, melyet ebben a dolgozatunkban tárgyálunk, az a jellemző, hogy ez a jelöletlenség az urál-altaji nyelvekben ma is általános, vagy legalábbis — egyes esetekben — ma is kimutatható.

Nézzük most a 8., 9. és 10. pontban említett jelöletlenséget!^{2a}

I. A tárgy jelölése

Ismeretes, hogy az urál-altaji nyelvekben a ragos (tehát jelölt) tárgy mellett r a g t a l a n tárgy is használatos. SZINNYEI a finnugor accusativus-szal kapcsolatban ezt írja: „Es kommen auch suffixlose Akkusative vor, d. h. der Nominativ wird zugleich als Objektskasus gebraucht, und zwar vertritt er entweder regelmässig den fehlenden Akkusativ, oder er wird neben demselben angewendet. Der Akk. Pl. ist in mehreren Sprachen (auch in solchen, die ein Akkusativsuffix für den Singular haben) mit dem Nom. Pl. gleichlautend” (FiugrSprw. 69). L. még RAVILA: Collinder-féle Comparative Grammar of the Uralic Languages 238—9. l.

Tudjuk, hogy az uráli nyelvek túlnyomó többségében él az eredeti *-m* ragos accusativus „*m*-páátteinen akkusatiivi — írja ERKKI ITKONEN »Suomalais-ugrilaisen kantakielen äänne- ja muotorakenteesta« című cikkében (Commentationes Instituti Fenno-Ugrici, »Suomen Suku« XX, 16) — on edustuneena lapissa, tšeremississä, vogulissa, ilmeisesti myös itämerensuomessa (sananloppuinen *m* > *n* muutos kantasuomessa), mahdollisesti mordvassa (sananloppuista *m* > *n* muutosta voidaan täälläkin olettaa; hämäräksi jää mord. *n*-päätteen liudennus, kuten vastaavasti genetiivin päätteessäkin) ja kaiken todennäköisyyden mukaan permiläisissä kielissä (nim. pronominiin ja possessiivisen taivutuksen akkusatiivissa, jota vastaava tyyppi esiintyy

^{2a} Dolgozatom néhány pontban érintkezik SCHLACHTERnek a Ravila-emlékkönyvében (MSFOu. CXXV 493 kk.) megjelent „Zum Problem des Nominativs in den finnisch-ugrischen Sprachen” című cikkével. Az említett kötetet azonban már csak dolgozatom teljes elkészülte után kaptam kézhez, és így csak itt utalok SCHLACHTER tanulságos fejtegetéseire.

votjakissa joskus muulloinkin ja jonka päätteenä on syrj. *e*, votj. *ε*); lisäksi *m*-akkusatiivi tavataan samojedissa.”³

A tárgy jelölésének a kérdésével az uráli nyelvekre vonatkozóan részletesen Bo WICKMAN foglalkozott „The Form of the Object in the Uralic Languages” című munkájában. Ott (146) a következő eredményre jut: „With the sole exception of Lappish, all the Uralic languages that have preserved the accusative singular in **-m* in one shape or another may also express the singular object by the nominative. We have found that many Uralic languages use the *m*-accusative chiefly to denote a definite object, and it seems safe to conclude that it was the original function of the form in question.” Valóban, az általános felfogás szerint az uráli nyelvekben a *ragos* (tehát: jelölt) accusativus eredetileg a *határozott* tárgy jelölésére szolgálhatott (talán a fejlődés folyamán), míg a *ragtalan* (tehát: jelöletlen) alapalak a *határozatlan* tárgyat jelölhette.⁴

Ezzel kapcsolatban ismételten hivatkoztak már az *altaji* nyelvek hasonló nyelvhasználatára. Így RAVILA is ezt írja (a Collinder-féle „Comparative Grammar of the Uralic Languages” 286. lapján): „... the accusative had a restricted use in PU [= Primitive (Common) Uralic]. Probably only a definite object was put in the accusative, as in *Altai c*.”⁵ Wickman idézett könyvének ismertetése kapcsán AULIS J. JOKI is megjegyzi: „In den altaischen Sprachen wird ja der Akkusativ ausschliesslich⁶ zur Bezeichnung des bestimmten

³ ERKKI ITKONEN „Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta” című könyvének (1961) 75. lapján a most idézett befejező „samojedissa” helyett „kolmessa samojedikielessä” szerepel. — Az idézett részlethez az eredetiben csatlakozó jegyzeteket itt mellőztük.

Nem kívánunk itt a finnugor, illetőleg uráli *-m* és a magyar *-t* tárgyrag eredetének sokat vitatott kérdésével foglalkozni [erről többek közt VÉRTES EDIT írt jó összefoglaló tanulmányt az Acta Linguistica-ban (X 181 kk.)], itt csak egy megjegyzésre szorítkozunk. Azt a többektől vallott felfogást, hogy az említett tárgyragok tulajdonképpen személyragok, illetőleg birtokos személyragok, vagyis tulajdonképpen első, illetőleg második személyű determinálást jelölnek, alátámasztja az a tény, hogy a határozott tárgyra az igen történő utalásban, azaz a tárgyas igeragozásban is ugyanez az elv érvényesül, hiszen a tárgyas igeragozás személyjelei is tudvalevőleg birtokos személyragok, más szóval a tárgyas igeragozás — szemben a tárgyatlan, „alanyi” igeragozással — tkp. birtokos személyragozás. Mind a kettőben tehát az az elv jut kifejezésre, hogy a determinálást legalkalmasabban birtokos személyrag segítségével lehet kifejezésre juttatni. Jól ismerjük a birtokos személyragok determináló szerepét több uráli és altaji nyelvben (l. erről többek közt NyK. LXII 232 kk.), ez a szerepük a tárgyas igeragozásban is, ez lehet a feladatuk a határozott tárgy, a határozott accusativus jelölésében is.

⁴ Így mondja COLLINDER is (NyK. LX, 21): „die gemeinfinnischugrische Kasusendung *-m* [bezeichnet] das bestimmte direkte Objekt... Die Akkusativendung *-m* ist für sämtliche Hauptzweige des uralischen Sprachstammes gut bezeugt und muss als gemeinsames Erbstück gebucht werden”.

A jelöletlen tárgyról így nyilatkozik E. ITKONEN (fent idézett munkájában) (Commentationes Instituti Suomen Suku XX, 16): „Uralilaisten kielten enemmistö viittaa siihen, että niin genetiivin kuin akkusatiivin ohessa on aikaisemmin yleisesti tunnettu myös nominatiivin samoissa funktioissa, siis attribuuttina ja objektina: Nominatiivina on käytetty silloin, kun oli kysymys jostakin epämääraimestä, yleisestä tai elottomasta vastakohtana määrättylle, yksilölliselle tai elolliselle.”

Hadd idézzük WINKLERnek a megállapítását is, mely szerint az acc. ragja csupán „Deutelement, das einfach wegleibt, wo die Deutlichkeit anderweitig genügend gewährleistet ist, falls nicht ein besonderes Gewicht auf das Objekt gelegt wird” (FUF. XIII, 152; l. még KSz. XII, 8—9).

⁵ Én ritkítottam. F. D.

⁶ L. azonban alább.

Objekts gebraucht, während dort der endungslose Nominativ der Kasus des unbestimmten oder allgemeinen Objekts ist" (FUF. Anz. XXXII, 39). Hasonlót állapít meg az altaji nyelvekről (de persze nem mint kivételt nem ismerő szabályt) RAMSTEDT is: „Der Akkusativ ist eine Formbildung, die verwendet wird, um ein bestimmtes Objekt zu bezeichnen; für unbestimmte oder allgemeine Objekte wird gewöhnlich⁷ die endungslose Grundform, der Nominativ, angewandt" (RAMSTEDT—AALTO, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, 28).

A tárgyjal kapcsolatban is áll az, amit fejtegetéseink elején kiemeltünk, hogy a szórend mutat rá mondatbeli szerepére: az igével való szoros (adverbális) kapcsolata alapján a tárgynak közvetlenül az ige (illetőleg igenév) előtt (tehát itt is a rectum-nak a regens előtt) van a helye, ezzel együtt alkot egy közös szólamot. Fontos ez azokban az urál-altaji nyelvekben is, amelyekben az (adverbális) accusativus és az (adnominális) genitivus jele egybeesett (mint a finnben, bizonyos esetekben a mordvinban, egyes lapp nyelvjárásokban, valamint egyes szamojéd és mongol nyelvekben). Félreértés nem fordulhat elő, mert „the accusative is governed only by verbs, while the genitive is governed only by nouns" (POPPE, Introduction to Mongolian Comparative Studies 193).

Még meg kell jegyeznünk, hogy a jelöletlen (ragtalan) accusativus, vagyis az alapalak, több nyelvben nemcsak a határozatlan és részleges tárgy esetében, hanem igenevekkel (és az imperativusszal) kapcsolatban is használatos, továbbá, hogy a névmásoknál általában van ragos accusativus, illetőleg külön accusativusi alak.

*

Nézzük most a tárgynak, mégpedig elsősorban a jelöletlen tárgynak (ragtalan accusativusnak) a használatát az uráli és az altaji nyelvekben!

a) A finnnugor nyelvekben

Elöljáróban talán ismételjük meg ERKKI ITKONENnek fent idézett összefoglalását, de most abban az alakban, ahogyan ezt ITKONEN a Commentationes... XX-ban (és a Virittájában) megjelent cikkének német kivonatában fogalmazta meg: „Über das Vorkommen des Akkusativs im Fiugr. kann kein Zweifel bestehen. Der syntaktische Gebrauch des Genitivs und Akkusativs hat sich im Ostseefinnischen und Lappischen offenbar ausgedehnt; die übrigen fiugr. Sprachen geben einen Hinweis darauf, dass früher auch der Nominativ anstelle dieser Kasus vorgekommen sein kann. Der als Attribut oder Objekt stehende Nominativ hat etwas Unbestimmtes, Allgemeines oder Lebloses bezeichnet und der Genitiv bzw. Akkusativ im Gegensatz dazu etwas Bestimmtes, Individuelles⁸ oder Lebendiges" (Commentationes... XX, 22).

Magyar: (igenevekkel kapcsolatban eredeti jelöletlen tárggyal): *elemetek széna kaszálni*; *jöve egy némbéri víz merejteni* (MünchK. Ján. IV. 7); *elméne az tengerpartra fa hozni* (ÉrdyK. 339); *Isten igéje hirdető prédikátor* (Beythe); *ajtó berekesztvén imádjad atyádat* (VitkK. 8) (l. GOMBOCZ—PAIS,

⁷ Én ritkítottam. F. D.

⁸ Én ritkítottam. F. D.

Az alábbiak igazolják ITKONEN megállapításait a jelölt és jelöletlen tárgyról.

Syntaxis 84 kk.); *zemey fel nyttan es karyay fel emeluen* (JókK. 160), *egy kevetet Duna látni bocsátának* (PannMegv.) (KLEMM, MTörtMond. 273 kk.); (1. vagy 2. szem. személyragos főnévnél:) *ki viszi levelem hamarabb Prágába?* (Arany); *bocsásd meg bűnöm!* (SIMONYI: MagyNyelv² 437, UngSpr. 385). — A -t tárgyrag, amely eredetileg csak a határozott tárgy jelölésére került használatba, az eredetileg ragtalan határozatlan tárgy jelölésére is áttért; ekkor az ige (állítmány) tárgyas, illetőleg alanyi ragozásával utalhattak a tárgynak határozott, illetőleg határozatlan voltára: *embert keresek ~ az embert keresem*; *egy könyvet olvasok ~ ezt a könyvet olvasom*; *szerezz hírt és kincset, kövesd két bátyádat* (Petőfi: Három fiú) | **o s z t j á k**: Die Stamform (Nominativ) „bezeichnet das Subjekt, Objekt, Attribut und dient auch als Vokativ, Temporal, Modal; z. B. *imet pöyle tājās* 'seine Frau gebar ein Söhnchen'..." (STEINITZ, OstjGramm. und Chrestomathie 51); „Für den Genitiv und Akkusativ hat das Ostjakische kein besonderes Suffix" (PATK.—FUCHS 53). Az északi-osztjokban „a nominativus vagy alapalak... az alany, a tárgy, a főnévi jelző és a birtokos jelző kifejezésére szolgál" (RADANOVICS, Északi-osztj. nyelvtan 13). A határozott tárgyra a tárgyas igealak utal. *āne tuχ ōmde* 'stelle eine Schale hin!' (PATK. II, 86); *sāyar pām līl pāmpaī xoza* 'a nyúl füvet eszik a fűrakásnál' (PÁPAY, Nyelvtanulm. I); *mā wēlsem* [tárgyas ragozás] *tām nōχās* [ragtalan] 'én fogtam ezt a nyusztot' (RADANOVICS, i. m. 33); *mā luwētq nqñ* [ragtalan] *mālm* [alanyi ragozás] 'én kenyeret adok nekik' (uo. 22); *nē poχāl luw xośaēl wōχlālī* [tárgyas ragozás] 'az asszony magához hívja a fiát (tkp. ragtalanul: 'a fia') (uo. 34); *sī kōrdē χāt, oχ χāt kērallālī* 'a vasházat, ezüstházat megkerüli' (PÁPAY i. m. 10) | **v o g u l**: Az északi-vogulban nominativusban (alapalakban) áll „az alany, a tárgy, a főnévi jelző és a birtokos jelző" (KÁLMÁN BÉLA, Manysi nyelvkönyv 16). Az északi nyelvjárások, továbbá a P. és ÉVag. általában nem ismerik a többi nyelvjárás -m. ragos accusativusát, a P. és ÉVag. a határozott tárgy jelölésére az eredetileg partitivusi szerepű elativus-ablativusi -nā ragot használja; l. LIIMOLA: JSFOu. LVII/1. 25 kk. A határozatlan tárgyat valamennyi vogul nyelvjárás általában a ragtalan alapalakkal fejezi ki. A határozott tárgyra rendszert a tárgyas igealak utal ott is, ahol egyébként nem használatos külön tárgyrag. KL. *kātimā* [ragos tárgy] *kwān-tārtāln* [tárgyas ragozás]! 'ereszd ki a macskát!' (VogNyj. 105); *ārāk'kwe ājin, noul tājin!* 'pálinkát igyál, húst egyél!' (uo.); *pānk k'wāššēt* 'fejet hajtának' (uo.); *uj vōltēt-ke* [alanyi ragozás], *pānkātām, kātālpām kwān-ānh'wsiān* [tárgyas ragozás] 'ha medvét (a vogulban tárgyrag nélkül!) ölnek, a fejét és kezeit (tárgyraggal!) levetkőztetik' (uo.); *vōr-uj* [ragtalan acc.] *alnā χum vōr-uj* [ragtalan acc.] *aluχkwā at lāpi, vit-χul* [ragtalan acc.] *alnā χum vit-χul* [ragtalan acc.] *alnā mātā marmī* jēmtās 'az erdei vadat vadászó embernek kevés a tér az erdei vad vadászatára [tkp. erdei vad(at) vadászni], a vízi halat halászó embernek vízi halat halászó területe szűkké vált' (VNGy. I, 156); *sāyrap pūβum χum* 'az az ember, aki a fejszét tartotta' (топор державший человек); *taβ naβrame ēruptim janmaltīte* 'a gyereket szeretettel („szeretve") neveli' (LAKÓ, Északi-manysi nyelvtanulmányok 46); K. *oānām* [ragos acc.] *pāsēn-tārmālne vōttālēn* 'helyezd a csészét az asztalra!' (VogNyj. 191); K. *īāts* [alanyi ragozás] *tata šōār, tata šīpar* [ragtalan tárgyak] 'schuf diese Welt, dieses Sibirien' (KANNISTO—LIIMOLA I, 2—3, LIIMOLA: JSFOu. LVII/1. 25); *lāilēn βōi kēn sīi, toβlēn βōi kēn sīi* 'Tiere mit Beinen jagt er, Tiere mit Flügeln jagt er' (KANN.—LIIM. I, 22, LAVOTHA: NyK. LIV, 202); AL. *uj šōrp āls* 'a medve egy jávort ölt' (VogNyj. 156) | **z ű r j é n**: Az accu-

sativusi -es (~ votj. -ez, -es) eredetileg a 3. személy birtokos személyragja, és így lett a határozott tárgy jelölőjévé. Jelöletlen accusativusok: *me va vaja* 'vizet hozok' (LITKIN, SzovrKomi 142); *peder pír ketš kije* 'Péter állandóan nyúlra vadászik' (tkp. 'nyulat fog') ~ *sije so ketšes* [ragos acc.] *lijema* 'íme, ő elejtette (lelőtte) a nyulat' (Komi-russzkij szlóvarj 864); egy cselekvést jelölő analitikus sztereotip kapcsolatokban, mint fent a vogul „fejet hajtának” szólásban:⁹ *jur boštni, jur setni* 'den Kopf abhauen' ('lefejezni') (SWB. 348) | *votják*: (ugyanúgy, mint a zürjénben:) *tulš bordad baštî nan, sizil sukman* 'versieh dich im Frühling mit Brot (tkp. 'végy, vigy magaddal, végy magadhoz kenyeret'), im Herbst mit Winterrock!' (WICHM., Wotj. Sprachpr. II, 9); *kijen ebek vaje* 'sie bringt Schlangen und Frösche' (Wotj. Chrest.² 140); *soki ta adamijaz* [ragos acc.] *vedna!* 'akkor igézd meg ezt az embert!' (VotjNépk. 177); *nuo emes-piez* [ragos acc.] *no i tšimehez* [ragos acc.] 'man führt den Bräutigam und die Braut' (uo.); *jir bittini* 'megölni' (VotjSz. 270, 619) (tkp. 'fejet tönkretenni, elpusztítani') | *cseremisiz*: *izi tülâm* [ragos acc.] *izine'k jöräktö* 'lösche das kleine Feuer, solange es noch klein ist!' (WICHM., Volksdichtung u. Volksbräuche der Tscheremissen 124); *kuvo rešem* [ragos acc.] *kočkam* 'eine grosse Rübe fresse ich' (GENETZ: JSFOu. VII, 16). „A tárgy ragtalan, ha igenévhez tartozik” (BEKE, CserNyt. 195, de vö. WICKMAN, i. m. 56: „Beke seems to mean that the object is always in the nominative when it belongs to a verbal noun but that is not the case.” Igenév mellett azonban a ragos acc. valószínűleg csak kivételesen, vagy legalábbis csak szórványosan fordul elő a cseremiszbén.) Személyragos szókon is elmaradhat a tárgyrag (BEKE, i. m. 196): Példák: *sysna kytaš kaja* 'er geht die Schweine hüten' ~ *sisna'm kyta* 'er hütet die Schweine' (LEWY, TscherGr. 125); *oške pu poyaš kajaš tünaleš* 'er will sich aufmachen, um Holz zu sammeln' (GENETZ, i. h. 42); *šönžal nalen, kočken* 'sót vevén és even' (uo. 60; KLEMM, MTörtMond. 276); *kol loaş* 'Fische fangen, fischen' (RAMST., Bergtscher. 204, 53, 69); *kol kučaš* 'ловить рыбу, рыбачить' (Marijszkorusszkij szlov. 208); *üpem püč* 'hajamat nyírd meg' (REGULY, CserM. 11, BEKE, i. m. 196, 180) | *mordvin*: „Der deutsche Accusativ wird durch den Genitiv ausgedrückt, wenn der Gegenstand ein bestimmter ist, also auch immer, wenn das Wort Possessivsuffixe hat oder der bestimmten Declination angehört, durch den Nominativ, wenn er ein unbestimmter ist, also wenn das Wort zur unbestimmten Declination gehört und im Deutschen keinen oder nur den unbestimmten Artikel haben würde” (WIEDEMANN, Grammatik der Ersamordw. Sprache 45, WICKMAN i. m. 47); „an indefinite object is generally in the nominative and a definite object in the accusative” (WICKMAN, i. m. 40). Példák: *teľazo soč kavto čurkat* [határozatlan tárgy] *vejc čurto prás* 'der Vater band zwei Klötzchen an einem Baumgipfel zusammen' (PAASONEN: JSFOu. XII/1. 80); *čitta'm tožur!* [ragtalan acc.] 'wollen wir Weizen säen!' (uo. 148); *kši sal jarcak, da pravda kortak!* 'iss Salz

⁹ „in Ausdrücken, die gewissermassen als zusammengesetzte Verba betrachtet werden können und in denen das abstrakte Substantiv, das der eine Bestandteil ist, als der Objektteil des zusammengesetzten Ausdrucks anzusehen ist, m. a. W. in Ausdrücken, die deutschen Wendungen wie 'den Befehl erteilen' = 'befehlen', 'Widerstand leisten' = 'widerstehen' usw. entsprechen” (SALONEN, Über den syntaktischen Gebrauch der Flexionsendungen der Nomina im Uigurischen. JSFOu. XLIX/3. 8). Példáink (itt és alább más nyelvekből) mutatják, hogy a tárgy konkrét főnév is lehet ilyen kapcsolatokban, pl. *fejet hajtani* (= meghajolni), *leđnyit elvenni* (= megnősülni) stb.

und Brot, und rede die Wahrheit!' (uo. 75); „A definite object is in the accusative and has the verb in the objective conjugation. In mdE. the object may be in the definite or indefinite declension (in the plural only in the definite declension), in mdM. it is always in the definite declension” (Wickman, i. m. 50). *mastoroñt* (határozott tárgy, ill. acc.) *kirčjž kolmo kalt*, *mastoroñt kancjž kolmo kalt* 'drei Fische halten die Erde, drei Fische tragen die Erde' (PAAS.—RAVILA: MSFOu. LXXVII, 13); *son tuš alašaň kildemä* 'element lovat befogni' ~ *son tuš alašat kildemenza* 'element a lovat befogni' (BUDENZ: NYK. XIII, 118); *šormadoms šorma* 'писать письмо', *kandoms kniga* 'принести книгу', *kundams kal* 'поймать рыбу', viszont jelölt accusativusszal: E. *šormadoms šormañt*, M. *šormadoms šormat* 'писать письмо-то' (KOLYAGYENKOV, Грамматика мордовских (эрзянск. и мокшанск.) языков, II., 39). L. még uo. 197: «Если прямое дополнение обозначает объект неопределённый, то оно ставится в именительном падеже, если же прямое дополнение обозначает объект определённый, то оно ставится в родительном [illetőleg a vele azonos alakú accusativusi] падеже». Vö. még JOKI, i. h. 10. | f i n n : „accusativus és partitivus¹⁰ — az egészesleges, vagy pedig részleges fogalmú t á r g y kitételére: Pl. *kissa söi kalan* (acc.) 'a macska ette (teljesen [= teljesen végrehajtott cselekvés] = megette) a halat v. megevett egy halat'; *kissa syö kalaa* (part.) 'a macska eszik halat' [tkp. 'halból'], ... *miehet toivat hevoseť kotia* 'a férfiak haza hozták a lovakat'; *toivat hevosiä* 'hoztak lovakat' (tkp. 'lovakból')" (BUDENZ, FNy.² 81); *poika syö kalaa ja leipää* 'a fiú halat és kenyeret eszik' (SETÄLÄ, Lauseoppi¹¹ 20); *luin kirjat* 'ich las die Bücher' ~ *luin kirjoja* 'ich las Bücher' (JOKI: FUF. XXXII, Anz. 7). „Wenn das Hauptverb seinem Aspekt nach kursiv ist, steht das Objekt im Partitiv, wenn das Verb aber seinem Aspekt nach terminativ ist, steht das Objekt im Akkusativ (Genitiv oder Nominativ)” (uo. 8). Részlegesnek számít a tárgy, tehát „partitivusban áll a tárgyszó általában a t a g a d ó mondatban” is: *en anna sinulle hevostani* 'nem adom neked a lovat' (tkp. lovamnak részét; következőleg még kevésbé adom az egészet)” (BUDENZ, FNy.² 83).¹¹ Jelöletlen a tárgy 1. vagy 2. személyű imperativus¹² (illetőleg optativus), továbbá infinitivus mellett: *anna tämä kirja ystävälleni* 'add ezt a könyvet a barátomnak'; *tappakaamme tuo Matti* 'öljük meg azt a Mátyást' (BUDENZ, i. m. 82); *vie poika kouluun!* 'vidd a fiút iskolába!' (SETÄLÄ, i. m. 17); *sinulle luvattiin antaa kirja palkinnoksi* 'megígérték, hogy könyvet adnak neked jutalmul' (uo. 18); *tee se!* 'tedd azt!' (HAKULINEN, SKRK. II, 237); l. még különösen GRÜNTAL: Itämerensuomalaisten kielten yksikön nominatiivi objektin edustajana aktiivin yhteydessä. | l a p p : Ami a tárgyjelölést a lappban illeti, ezt COLLINDER (Comparative Grammar of the Uralic Lan-

¹⁰ A partitivus eredetileg ablativusi rag, és tárgyjelölő szerepe ugyanúgy fejlődött, mint például a francia *un verre d'eau*, *un verre de vin* esetében; vö. a magyar használatot is: *ily kenyérből egyék* és a rendkívül érdekes és jellemző *benniünket* alakot (l. SIMONYI, MHat. I, 79).

¹¹ Hasonló használatot látunk majd az altaji csoportban is.

¹² Az az érdekes jelenség, hogy több nyelvben is ragtalan acc. használatos az imp. 2. személye mellett („Fennic as well as Yurak and Selkup have the object in the nominative, when the verb is in the 2nd person of the imperative”; l. WICKMAN, i. m. 146), emlékeztet arra, hogy maga az imperativus is rendszerint a legrövidebb igei alak (sokszor tőalak); a parancs pattogó hangjának mintha a névszónak is a legrövidebb (azaz ragtalan) alakja felelne meg legjobban (vö. például: *indulás! csend!*). — Vö. még pl. ERKKI ITKONEN: MSFOu. CXXV 87.

guages 284) így jellemzi: „The accusative (singular) had the ending *-m*, which is preserved in the southernmost Lappish dialects (the province Jämtland-Härjedalen, with a narrow zone to the north of the province boundary, where *-m* occurs in certain positions), in Cheremis, Vogul, Yurak, Kamassian, and in the Ket dialect of Selkup (in the Tym dialect, both *-m* and *-p* occur). . . . In the northern group of the IpS idioms, the accusative ending has lost its nasality, developing into *-b*. In IpPite and in IpLule with the exception of Northern Gellivare it has developed into *-w*, *-v* or a non-syllabic *u*. In Northern Gellivare and in all the dialects farther north and northeast, the accusative singular is identical with the genitive.” — WICKMAN (i. m. 37—8) a következőt fejté ki: „Early Primitive Lappish used the plural casus rectus both for the subject and the object. In the singular there was an accusative distinct from the nominative . . . in the present South Lappish language a definite object may be expressed both by the nominative and the accusative plural, whereas an indefinite object is always in the nominative.”

A határozott és határozatlan tárgy megkülönböztetésére vonatkozólag még a következő megállapításokat idézzük:

A nyugati-lappról ezt írja LAGERCRANTZ (Sprachlehre des Westlappischen 55): „Ein Ding, das seinem ganzen Umfang oder Inhalt nach von der in der Satzaussage bezeichneten Handlung betroffen wird, wird in einem g a n z e n O b j e k t mit einem Dingwort im A k k u s a t i v¹³ bezeichnet (pl.: *rošuo äötsiēm!* 'wecke den Vater!'; *vēēk vēēttšā tšätsiēm!* 'hole rasch das Wasser!'). Wenn nur ein Teil von dem Inhalt bzw. dem Umfang eines Dinges von der vom Satzaussageverb bezeichneten Handlung betroffen wird, wird das Ding in einem Teilobjekt mit einem Dingwort im E l a t i v bezeichnet” (pl.: *pōtje tel kaffašt juka!* 'komm denn und trink Kaffee!' uo. 56); *viečča tel rotn muñē čäč jēst* (Elat.) 'bringe nun du mir etwas Wasser' (LAGERCRANTZ, LappWsch. Nr. 498).

A többesszámmal kapcsolatban a déli-lappban l. LAGERCRANTZ, Synopsis des Lappischen 319 és ehhez WICKMAN i. m. 36 (továbbá fentebb idézett megállapításait): „An indefinite object is in the nominative plural. A definite object may be in the nominative plural or the accusative plural. If it is in the accusative plural, this often implies that certain individually defined units are referred to, whereas the nominative plural often refers to a collective group. A demonstrative pronoun often has such an individualizing function, and a substantial (non-attributive) demonstrative pronoun is always in the accusative plural . . .”

Példák a határozott tárgy, illetve jelölt accusativus használatára: lpS. *aija akkunasti vuoa nuolab* 'az öreg az ablakból egy nyilat lő' (HALÁSZ, UF. 3: 110); *vússaw čanāi son hä'rētui ja vanēkā nawhte* 'a zsákot a vállára kötötte és úgy szaladt' (HALÁSZ, Svéd-lapp nyelv V, 135); — lpN. *öñii nissunā jā māna* 'er sah eine Frau und ein Kind'; *viekka iggjā-boddā* 'er läuft die ganze Nacht' (E. ITKONEN, LappChrest. 51); — orosz-lapp: *ūtšiit munne puojt-rōnn* 'adnátok-e nekem egy kövér meddő réntehenet' (HALÁSZ: NyK. XVII, 30); *nījt* 'leány': acc.: *nījti*, de: *karabbeilšehk vält moččed nījtim kápkenes* 'a kapitány elveszi a szép leányt nejeül' (uo. 4, GENETZ: NyK. XV, 141); vö. *nīēīp*: K. *nīīp* (*nīēīp*) (T. I. ITKONEN, Koltan- ja Kuolanlapin sanakirja 907); Pe. *leī poxtam niēd* 'on synnyttänyt tytön' (uo. 937).

¹³ Én ritkítottam. F. D.

De az eredeti jelöletlen accusativus (vagyis az accusativus szerepében használt alapalak) sem tűnt el teljesen a lapp egyesszámban sem. HALÁSZ is idéz (UF. 3: 11) a svéd-lapból olyan egyesszámi accusativust (DONNER szövegeiből), „mely mellől a tárgyrág hiányzik”: *porjus porri* 'fölhúzta a vitorlát' (*porjus* 'vitorla': acc. *porjusab*). Szól ilyen esetekről JOKI is, mikor (FUF. Anz. XXXII, 9) kifogásolja, hogy WICKMAN (idézett munkájában) „erwähnt jedoch z. B. nichts von den in QVIGSTADS südlappischen Texten als Objekt auftretenden Formen im NomSg.”

[Irodalom: SZINNYEI, Fiugr. Sprachwissenschaft 69; KLEMM: MNy. XVIII 156, XXI 188, MTörtMond. 273; SIMONYI: MNyelv² 437, UngSpr. 385; VÉRTES EDIT: ALH. X 181; GOMBOCZ—PAIS, Syntaxis 84; BERRÁR J. MTörtMond. 25; BUDENZ, FNy.² 81; SETÄLÄ, Lauseoppi¹¹ 17; HAKULINEN, SKRK. I 86, II 199, 236; WICKMAN, The Form of the Object in the Uralic Languages; JOKI: FUF. Anz. XXXII, 1; HAJDÚ; NyK. LIX 247, LXI 223, ALH. X 95; COLLINDER: NyK. LX 17, Comparative Grammar of the Uralic Languages 284; RAVILA: FUF. XXIII 54—5 és a Collinder-féle CompGramm. 238—9. lapján; NIELSEN, Festschrift til Rektor J. Qvigstad 168; E. ITKONEN; Lappische Chrestomathie 55; LAGERCRANTZ: MSFOu. LV 55; NESHEIM: MSFOu. CXXV 346; LEWY, Tscheremissische Grammatik 125—6, 130—2; N. SEBESTYÉN IRÉN (l. a szamojéd után); VÉRTES EDIT: ALH. X, 181; FOKOS: Nyr. LXIX 40, FUF. XXIV 314, Ural-Altäische Bibliothek XI, 91.]

b) A szamojédban

A szamojéd tárgyjelölésről és az accusativus alakjáról COLLINDER a következőt állapítja meg a CompGr. 284—6. lapján (megállapításait már részben idéztük fent a 12. lapon): az egyesszám accusativusának *-m* a ragja a jurákban, a kamasz-szamojédban és a szelkup keti nyelvjárásában (a timi nyelvjárásban *-m* és *-p*, a tazi nyelvjárásban *-p*); *ra g t a l a n* az accusativusi tárgy többnyire az erdei-jurákban és gyakran a tavgiban. A szelkupban és a kamasz-szamojédban *-m* végződésű accusativus fordul elő a többesszámban (és a kettősszámban) is. A NyK. LX. kötetében (18) még a következőt jegyzi meg COLLINDER: „Im Waldjurakischen ist die Akkusativendung *-m* abhanden gekommen. Nach WICKMAN gibt es wohl eine Tendenz, das direkte Objekt durch ein hinzugefügtes Possessivsuffix der 3. Person Sg. hervorzuheben. — Im Tawgisamojedischen kommt die Endung *-m* öfters oder meistens in Wegfall; so heisst *kanta* 'Schlitten' im Akkusativ *kanda* oder *kandam*. Die schwache Stufe in *kanda* zeigt, dass es sich nicht schlechterdings um einen Ersatz des Akkusatives durch den Nominativ handelt. — Im Jenissei-Samojedischen enden zufolge CASTRÉN sowohl der Gen. Sg. wie der Akk. Sg. in diejenige Art von Kehlkopfverschluss — nach TEREŠČENKO handelt es sich um eine stimmhafte Glottisexplosiva — die aus einem Nasal entstanden ist. Nach den knappen Angaben PROKOF'EVs zu urteilen ist die Endung heutzutage selten hörbar. Auch CASTRÉN sagt, dass sie im täglichen Gespräch meistens wegfällt. — Im Tym-Dialekte des Selpupsamojedischen ist *-m* in *-p* übergegangen; im Taz-Dialekte wechselt *-m* mit *-p*.”

A szamojéd nyelvek tárgyjelölése — miként látni fogjuk — mint eredeti állapotot a finnugor nyelvek körében észlelt nyelvhasználatot tükrözi. Így mondja RAVILA is az uráli nyelvekről összefoglalóan: „The nominative was the case of the subject and the predicate noun. Probably also an indefinite

direct object and the definite object of an imperative were put in the nominative. — The accusative seems to have been the case of the definite direct object (in the singular)."

Legrészletesebben WICKMAN foglalkozott a szamojéd tárgyjelöléssel (i. m. 74–149); az ő fejtegetéseit kiegészítik JOKI és HAJDÚ PÉTER tanulmányai és észrevételei (FUF. Anz. XXXII 1, illetőleg NyK. LIX 247, LXI 223, ALH. X 95), továbbá N. SEBESTYÉN IRÉN cikkei (NyK. LVIII 148, LXI 193, ALH. X 55). L. még CASTRÉN—LEHTISALO: MSFOu. CXXII 236.

Nézzük most az egyes szamojéd nyelveket!

A tundrai jurákban általános lett a jelölt accusativus, de bizonyos esetekben ma is használatos az alapalak. WICKMAN (i. m. 93) szerint „the object is mostly in the accusative, but sometimes it is in the nominative”, mégpedig általában az imperativus 2. személye mellett jelöletlen a tárgy (vagyis „nominativus-alakú”) (i. m. 93, 100; de ehhez vö. JOKI i. m. 20, ahol arról van szó, hogy ilyen esetekben az egyesszám accusativusa sem egészen ritka); összetétel vagy jelzős főnév mint tárgy állhat nominativusban, de accusativusban is (WICKMAN, i. m. 100).

Az erdei jurákban is mindkét kifejezőmód ismeretes; l. WICKMAN i. m. 100 és ehhez JOKI (i. m. 27) és HAJDÚ PÉTER: NyK. LIX 249 és különösen NyK. LXI 224 kk.

A tavgj-szamojédban az egyesszám acc.-ának ragja *-m*, de többnyire ragtalan accusativus használatos (WICKMAN 109).

A jenniszeji-szamojédban az egyesszám accusativusát CASTRÉN szerint hangszalagzár jelzi (l. CASTRÉN, Gr. 170, WICKMAN 114).

A szelkupban mindkét kifejezőmód használatos, mégis a jelölt accusativusos tárgy gyakoribb (uo. 136) (mindkét esetben az ige ugyanabban az alakban állhat). Az imperativus 2. személye mellett rendszerint az alapalak használatos (de vö. JOKI i. m. 34), tőszámnévi jelző esetében is ez a szokásos használat. WICKMANNAL szemben (aki szerint tehát — mint mondtuk — a jelölt accusativus a szelkupban gyakoribb) JOKI (i. m. 36) úgy látja, hogy „Trotzdem kann man im Selkupischen ein Allgemeinerwerden des Nominativs als Objektkasus beobachten”, majd rámutat arra, hogy a kétféle használat feltételeinek vizsgálatában figyelemmel kellene lenni arra is, vajon a különbség nem az ige aspektusán (mint a finnben), vagy az élő, illetőleg élettelen tárgy megkülönböztetésén alapszik-e (mint pl. a törökségben); tekintetbe kellene venni továbbá azt is, hogy a jelöletlen tárgy — úgy látszik — az igei állítmány alanyi ragozásával, a jelölt tárgy pedig talán a tárgyas ige-ragozással kapcsolatos. Példa a szelkup használatra: *pičim mišallä* 'топор взял' ~ *pičiti* [3. személy, acc.-i rag nélkül] *mišalditi* 'топор свой схватил он' (PROKOFJEV, SelkGr. 85–6).

Végül a kamassz-szamojéd viszonyokat így foglalja össze JOKI (l. DONNER—JOKI, Kamassisches Wörterbuch 132–3): „Die Akkusativendung ist *-m*, äusserst häufig aber kommt der Akkusativ ohne jegliche Endung vor, und diese beiden Verwendungsarten sind sehr ineinander geschlungen (pl. *p'ēr* v. *p'ērim to'lam* 'die Zaubertrommel schlagen'). Oft sieht es aus, als ob die endungslose Form dann verwendet würde, wenn man von etwas Neuem, Unbekanntem und Unbestimmtem spricht . . .” (bár ez az elv nem érvényesül következetesen). „Der endungslose Akkusativ kommt gewöhnlich im Zusammenhang mit der 2. Person des Imperativs vor, z. B. . . : *aspa' ēd'*, *u'a pada'* 'hänge den Kessel (über das Feuer), Fleisch stecke hinein!' . . . Wenn das

Objekt ein Stoffname oder ein Kollektiv ist, wird es gewöhnlich in der endungslosen Form gebraucht, z. B. *bui deppi* 'sie brachte Wasser' . . . Sehr oft schliesst sich der endungslosen Akkusativform eine verstärkende Partikel an: *-bə*, *-bə* . . ., z. B. *balıtəbo kabārbi* 'sie ergriff aber die Axt' . . .".

WICKMAN (i. m. 144) így foglalja össze a kamasz-szamojéd nyelvhasználatot: „1. An indefinite object is in the nominative. 2. A definite object is either in the nominative with addition of the enclitic *-bə* etc., or in the accusative.” JOKI azonban még megjegyzi (i. m. 39), hogy a határozott és a határozatlan tárgynak ilyen gyakori pontos megkülönböztetése talán török hatásnak tulajdonítható, hiszen éppen „in den altaischen Sprachen wird ja der Akkusativ ausschliesslich zur Bezeichnung des bestimmten Objekts gebraucht, während dort der endungslose Nominativ der Kasus des unbestimmten oder allgemeinen Objekts ist”. Véleményünk szerint azonban a szóban forgó nyelvhasználat ilyen mélyreható török hatás feltevése nélkül is érthető.

[Irodalom: L. a finnugor nyelvek után felsorolt irodalmat; l. még CASTRÉN, Grammatik der samojedischen Sprachen; ПРОКОФЬЕВ: Селькупская (остяко-самоедская) грамматика 30, 85, Самоучитель ненецкого языка 28, UJb. XI 94.]

Megjegyzés: A szamojéd designativusról alább szólunk (a 22. lapon).

A szamojéd tehát sok különfejlődés ellenére is megerősíti a finnugor nyelvek alapján kapott eredményeinket.

c) A törökségben

Fent már ismételt utaltunk (idézetek kapcsán is) arra, hogy az altaji nyelvekben a határozott és a határozatlan tárgy jelölését tekintve a helyzet ugyanaz, mint amit bevezetőben a finnugor nyelvekre vonatkozólag mondtunk; rámutattunk arra is, hogy a jelöletlen tárgy jellegét is már meghatározta az igét közvetlenül megelőző helye és az, hogy az igével együtt egy szólamot alkotott. Hadd idézzük még BÖHTLINGK megállapítását: „In den verschiedenen Sprachen des ural-altaischen Stammes ist der Casus des ergänzenden Objects eines transitiven Verbalbegriffs abwechselnd ein Acc. und ein Cas. indef.” (Über die Sprache der Jakuten 221). Vö. még (i. m. 159—160): „Der *Casus indefinitus* hat keine besondere Endung . . . Ich habe diesen Casus . . . *indefinitus* genannt, weil sein Gebiet nicht so eng *begrenzt* ist wie das der übrigen Casus. So bezeichnet derselbe z. B. nicht bloss das Subject des Satzes, sondern überhaupt den Agens einer Handlung, ferner den Besitzer eines Dinges, das mit einem entsprechenden affigirten Possessiv ihm schlechtweg nachgesetzt wird, ja sogar in bestimmten Fällen das Object eines transitiven Verbs.”

ó t.: *cyrai budunyr baj-qyldym* 'j'ai rendu riche le peuple pauvre' (Orkh. I E 29); *qayanda bádizēi kälürtim* 'de chez le kagan j'ai fait venir des sculpteurs' (uo. I S 11; vö. THOMSEN, Inscr. 191); *qayanyr ičräki bádizēig yty* 'on a envoyé les sculpteurs intérieurs (c.-à-d. attachés à la maison) du kagan' (uo. I S 12) | k t.: SCHINKEWITSCH összefoglalása szerint (Rabjūzis Syntax 25—8): „Im Akkusativ steht gewöhnlich das direkte Objekt nach transitiven Verba, und zwar ist der Akkusativ: entweder bestimmt, d. h., er hat die Endungen *-nī*, *-nī*, *-n*, oder der Akkusativ ist unbestimmt, d. h., er steht ohne Endungen und ist äusserlich dem Nominativ gleich, mit anderen Worten, er ist *Casus indefinitus*. — Der formale Akkusativ, d. h. der Akkusativ mit Endungen, steht in folgen-

den Fällen: *a*) Wenn von einem bestimmten Gegenstande oder Person die Rede ist, d. h. wenn der Gegenstand oder die Person durch ein hinweisendes Fürwort bestimmt ist, oder possessive Suffixe bei sich hat, oder vorher erwähnt wurde. . . [pl. *ol sözni kõni-gâ tutub* 'indem er jene Worte für Wahrheit hielt']; *b*) bei persönlichen und hinweisenden Fürwörtern . . . ; *c*) bei Eigennamen . . . ; *d*) wenn das direkte Objekt von dem regierenden Verbum durch ein erweitertes Objekt oder durch adverbiale Bestimmungen der Art und Weise, der Zeit oder des Ortes usw., getrennt ist . . . [pl.: *taş qum-nî tâgrâsinâ jîgdî* 'sie häufte rings um sie (die Quelle) Steine und Sand']; *e*) überhaupt, wenn das Fehlen von Endungen zum Missverständnis führen könnte, besonders nach Verba, wie: schaffen jemanden als etwas; schicken jemanden als etwas usw., wenn zwei *Casus indefinitus* nebeneinander zu stehen kämen . . . [pl.: . . . *bîr quşnî qalanvuz îda birdî* '(er) schickte einen Vogel als Wegweiser']. — Der *Accusativus indefinitus* wird gebraucht: *a*) wenn der Gegenstand oder die Person unbestimmt ist, zum ersten Male erwähnt wird, oder besonders, wenn das Wort *bîr* 'ein' dabeisteht [pl.: . . . *bîr abuşqa kôrdüm* 'ich sah einen alten Mann']; *b*) wenn das Wort zur Bestimmung einer Handlung gebraucht wird, d. h., . . . wenn das Objekt mit dem Verbum einen Begriff ausmacht . . . [pl. *qîz alur waqît boldî* 'es kam die Zeit zum Heiraten'; tkp. 'leányt-vevő idő lett']; *c*) der *Accus. indef.* wird oft und sehr gerne sogar in solchen Fällen gebraucht, wo eigentlich der bestimmte Kasus gebraucht werden sollte, sobald der Sinn des Satzes nicht darunter leidet . . . [pl.: *anday ârsâ zanîm alyîl* 'wenn's so ist, so nimm meine Seele']"¹⁴ | k u n : *sösni tengâ biriktirding* 'verbum in corpus tuum univisti, recepisti' (KUUN, Cod. Cum. 186); *medet etti* 'auxilium attulit' (uo. 208, 304) | s z a g . : *aî qar'attyn qylyn tartty, toyus qyl tarttyb-aldy* 'dem mondschwarzen Pferde riss er Schwanzhaare aus, neun Haare riss er aus' (Pr. II, 207) | k a z . : *târüzâne jabîyîz* 'az ablakot tegyéték be!' (BÁLINT III, 113); *jîpâktân kejem tekterdem* 'selyemből öltönyt varrattam' (uo. 116); *bér atka ike kamîţ kejezmejlâr* 'egy lóra nem tesznek két hámot' (uo. I, 4) | u f a i t a t â r : *kubâlâk tottôm* '(egy) lepkét fogtam' ~ *kubâlâknê tottôm* 'a pillangót megfogtam' (PRÖHLE: NyK. XXXVIII, 71); *âwulnê mâkta, şâhârdâ tîr* 'dicsérd a falut és lakjál városban' (uo. 95); *urdâk bîrsân, kâz âlârsen* 'ha kacsát adsz, ludat kapsz' (uo. 94) | k u m ü k : *sal bajlayan sū geçer* 'wer Flösse baut, setzt über das Wasser' (NÉMETH: KSz. XII, 278—9) | k a r a c s . : *bîr adam Kêlin alîrya umut etse, ijedî q'îzya Keleşî* 'wenn ein Mann heiraten will [menyasszonyt venni óhajt v. kívánságot tesz], schickt er zu dem Mädchen einen Freiwerber' (PRÖHLE: KSz. X, 263); *sora afendîni keltîrip nekjaş etelle* 'dann holt man den Geistlichen und macht die Verlobung' (uo.) | j a r k e n d i : *qol qolnê žuedô, îşki qol jûznî žuedô (žuon)* 'kéz a kezet mossa, két kéz az arcot mossa' (KÚNOS: KSz. VI, 291); *žeylamayan balaya emček imétman* 'a nem síró gyermeknek csecset nem adnak' (uo.); *bér taş atte, îşki quş tîydê* 'egy követ dobott, két madarat talált' (uo. 293) | o s z m . : *büjûk lokma je-de büjûk söz sôjleme* 'nagy falatot egyél és nagy szót ne szólj' (KÚNOS, OTNy. 212); *kurd kurdu jemez* 'a farkas nem eszi meg a farkast' (uo. 213); *bîr kuş vurdum, etîni jedîm* 'madarat löttem, a húsát megettem' (K. PALLÓ: NyK. XLVIII 226) | c s u v a s : *Petar seşete şuxatrá* 'Péter elvesztette az óráát' ~ *Petar seşet şuxatrá* 'Péter óráát vesztett el' (ASMARIN, Szintakszisz 265); *ukşa tşul Rasat* 'pénz

¹⁴ SCHINKEWITSCH itt három példát idéz; mind a háromban birtokos személyragos a tárgy.

követ vág' (uo. 269); *tavaj tänteš xər pōxas* 'gyere pajtás leányt nézni' (MÉSZÁROS II, 196); *āššā āpē texenētšišin ūla xozanā šibā* 'amíg az apja csizmát húz, a fia Kazánba ér' [találós mese; megfejtés: a füst] (uo. 33) | j a k u t : *žiā oyustum* 'ich habe ein Haus gezimmert' (BÖHTLINGK 219); *kisi žiāni taptūr* 'der Mensch liebt das Haus' (uo. 220); *ū istim* 'ich habe Wasser getrunken' (uo. 220); *žaytar yl-* 'eine Frau nehmen, heiraten (vom Manne)' (uo. 219); *min bājābār bārgāsū atylān yllym* 'ich habe mir eine Mütze gekauft' (uo. 224). Imperativus mellett *partitivusi* (locativusi) („acc. indef.”-i) tárgy: *ulaxan kuobayta ayal* 'bringe einen grossen Hasen!' (uo. 224); *mižiāxā bārgāsūtā atylān ylan kulu* 'kaufe mir eine Mütze!' (uo.).

[Irodalom: GRØNBECH, TürkSprachbau I, 149—75; A. V. GABAIN, Alttürk. Grammatik 166; RÄSÄNEN, Morphologie 56; RADLOFF: Inschriften 102, Alttürk. Studien V 429, 440; SALONEN: JSFOu. XLIX/3. 7, 16; ASMARIN, Szintakszisz 265; BÖHTLINGK, Über die Sprache der Jakuten 219 kk.; SCHRIEFL: KSz. X 213, XIII 319; stb. L. még a fent idézett irodalmat.]

d) A mongolban

Az accusativus ragja *-ji*, *-i*, „a ragtalan tőalak rendszerint nominativus, de gyakran a tárgy (különösen részleges tárgy) kitételére is szolgál” (BUDENZ, Rövid mongol nyelvtan. NyK. XXI, 282—3). Részletesen szól a mongol jelölt accusativus használatáról POPPE „Grammar of Written Mongolian” című munkájában. „The accusative is governed only by transitive verbs. The accusative is the case of the direct complement and is only used to indicate a definite object or person already known to the reader,¹⁵ especially when the person or thing in question is modified by an attribute . . . The accusative is used, in general, in cases in which the definite article in English is used” (i. m. 147). Ennek az „accusativus objecti”-nek a használatáról közelebbről a következőt állapítja meg (uo. 148): „a) Pronouns serving as a direct complement are always accusative forms. They do not occur suffixless [pl.: *tegün-i űjebe* 'he saw him']; b) nouns serving as a direct complement and modified by a pronominal attribute are always accusative forms [pl.: *tere mori-jī unuba* 'he rode that horse']; c) the accusative is used, when there is an indication of the possessor of the object concerned [pl.: *aq-a-jin mori-jī unuba* 'he rode the horse of the elder brother']; d) the words *bügüde* 'all', *bükü* 'all', and all numerals summarizing the total amount of the persons or things in question are used in the accusative [pl.: *bi činu kereg bükün-i бүтүгесүгеј* 'I shall fulfil all your needs']; e) proper names serving as a direct complement are put in the accusative [pl.: *činggis qan-i űjebe* 'he saw Chinghis Khan']; f) nouns serving as direct complements are in the accusative, when the person or thing in question was mentioned in a previous context and is supposed to be known to the reader, or when there are any attributes making it distinguishable from other, similar persons or things, or in cases where in English the definite article would be used [pl.: *tende nigen süme bui. süme-jī űžemüü uu* 'there is a temple. Will you see the temple?'].”

A jelöletlen „oblique case”-ról viszont ezt írja POPPE (uo. 149): „Instead of the accusative with the usual suffixes *-ji* and *-i* a suffixless form

¹⁵ Khalkha nyelvtanának 62. lapján POPPE az accusativusról egyenesen mint a Form des „direkten bestimmten Objektes”-ről beszél.

coinciding with the nominative is used in certain cases, but this, of course, is not a nominative. This form is used in cases where in English the indefinite article is used or where there is no article at all." Pl.: *usu uyugu* 'to drink water', *nom ungši-* 'to read a book' ['könyvet olvasni'], *kele sur-* 'to learn language' ['nyelvet tanulni']. (L. még uo. 128.)

Már a k ö z é p - m o n g o l b a n is bizonyos tekintetben hasonló a helyzet. „Beiträge zur Syntax der Sprache der *Geheimen Geschichte der Mongolen*” című tanulmányában (Central Asiatic Journal I, Nr. 4, 243) DOERFER ezt írja az accusativusnak és a casus indefinitusnak (vagyis a ragtalan alapalaknak) az ottani használatáról: „Gewiss zeigen sich grosse Ähnlichkeiten im Gebrauch mit den übrigen mo[ngolischen] Sprachen, aber auch viele Abweichungen. In einigen Fällen steht der Akkusativ immer, so bei Pronomen (aber öfters *nama* 'mich'), Verbalnomen, Eigennamen mit und ohne Apposition, Zahlwörtern. In anderen Fällen steht immer der Kasus indefinitus, so bei Körperteilen und dann, wenn Objekt und Verb einen einheitlichen Ausdruck bilden (wie *öki ab-* 'Mädchen nehmen' = 'sich verheiraten'). Sonst lässt sich nur statistisch feststellen: Der Akkusativ steht häufiger bei Personen als bei Dingen (auch abgesehen von Eigennamen und Körperteilen), häufiger bei Determiniertem als Indeterminiertem. Bei bestimmten Personen steht er also ganz überwiegend, bei unbestimmten Dingen ganz selten." Pl.: *Ča'adaŋ aqa Ögödeŋ qa'an-ni de'ü-jüŋen qan ergüžü* 'Č., der ältere Bruder, setzte Ö. Chan, seinen jüngeren Bruder, zum Chan ein' (i. m. 248); *usud olon ketülbe* 'er hat viele Gewässer durchquert' (uo. 233).

A mai mongol nyelvekben: k h.: *mal ter usig üw* 'скот пил ту воду' ~ *mal us üw* 'скот пил воду'; *bi gutal awaw* 'я взял сапоги' ~ *bi gutlig awaw* 'я взял [именно] сапоги' (SZANZSEJEV, Современный монгольский язык 89); *nöker sü üži baina* 'товарищ пьет молоко' (SZANZSEJEV, Синтаксис монгольских языков 80 kk.); *tsai üxa* 'Tee trinken', *maxa idexe* 'Fleisch essen', *ger barixa* 'ein Haus bauen' (POPE, Khalkha-mong. Gramm. 62) | k a l m.: *negŋ neg pār tsar tūdž ordž*, *negŋ neg tsökn šodŋ oröldž* 'der eine trieb ein Paar Ochsen, der andere einige wenige (russische) Schafe hin' (RAMSTEDT, Kalm. Märchen 19); *kükig ömnän unüläd*, *köwügän ardän unüläd öwŋ garäd joww* 'das Mädchen setzte der Alte vorn auf den Sattel und den Knaben hinter sich und zog ab' (uo. 27); *bokšryän nandö tsändž asö!* 'kochte mir die Lerche' (tkp. 'pacsirtáját')! ~ *boro bokšryä oldž aptš* 'sie fanden eine graue Lerche' (uo. 29); *neg xö uldodž amnä-w* 'ich will ein Schaf kaufen' (uo. 24); *teré bilüg xojr zalü oläd amnä* 'diesen Wetzstein fanden zwei junge Männer' (uo. 72); *zayws bärxw* 'Fische fangen' (KWb. 463; = 'halászni'); *kükü awxw* 'sich verheiraten' (uo. 19, 249; tkp. 'leány[t] elvenni') | d a r k h.: *jündé či mini morigi idewä* 'ты зачем съел моего коня?' (SZANZSEJEV, Дархатский говор и фольклор 58); *jéxé olöŋ mal adü xarbä* 'увидел очень много лошадей и рогатого скота' (uo.) | a l á r: *böšxör arsä boldoyör maxä gargäžä* ... 'он достал бочками водку и сопкой мясо' (POPE, Аларский говор II, 101); *teré xübündé neré öxädö* ... 'когда тому сыну давали имя ...' (uo. 103); *maxä gargäšxēt bāigāgšam* 'уже вытащили мясо' (uo. 109); *altān stolo tatāžä*, *amtatē šüxērē gargäbä* 'вытянула золотой стол, вытащила вкусный сахар' (uo. 2) | d a h u r: „Causus indefinitus. Прямое дополнение к глаголу часто наблюдается в форме, совпадающей с формой nominativi — она же основа, без морфологического показателя accusativi, напр. *bi'tig dödwē* 'читают книгу', *am kēr'kēwē* 'веют крупу' (POPE, Дагурское наречие 151—2; *bi'tig* 'könyv', *am* 'dara');

эн кээ'к эн үгүнй [acc.] нүгүр айдр сайхән žargăžāsān 'ВЗЯВ ЭТУ ДЕВИЦУ В ЖЕНЫ, ЭТОТ МАЛЬЧИК НАСЛАЖДАЛСЯ ПО ХОРОШЕМУ' (uo. 55); *vas xoñi alwei. xojiṛ wārāñ čās kühwei* 'опять колят барана [jelöletlen tárgy]. Во вторую годовщину жгут бумагу [jelöletlen tárgy]' (uo. 63).

Ezek szerint tehát a mongol nyelvhasználat is igazolja azt, amit a többi uráli és altaji nyelvekről mondtunk a tárgy jelölésével, illetőleg nemjelölésével kapcsolatban. A fejlődés folyamán bekövetkezett keveredések, átcsapások itt sem homályosíthatták el az eredeti nyelvhasználatot.

(Irodalom: A fent idézett forrásokon kívül l. még FOKOS-FUCHS, Ural-Altaische Bibliothek XI, 92–3.)

e) A mandzsú-tunguzban

A tárgyjelölésnek ezekben a nyelvekben használatos módja bizonyos mértékben emlékeztet a finn nyelvi viszonyokra. Itt is van 1. jelöletlen és 2. jelölt tárgy, és ez az utóbbi lehet accusativusi és partitivusi alakú (tehát van — éppúgy, mint a finnben — nominativusi, accusativusi és partitivusi tárgy),¹⁶ azonban a jelöletlen tárgy itt általában ma már szűk területre korlátozódik. A két másik kifejezőmód között sok az érintkezés, keveredés (amely még behatóbb vizsgálatot igényel). A tárgyjelölésnek van azonban itt egy nyedik módja is; erről alább lesz szó.

a) A tunguz nyelvekben

1. Jelöletlen (ragtalan) tárgy (alapalak):

evenki: *nunān uluki warēn* 'он убил белку', *žu oran časki sururen* 'дом сделал, дальше пошел' (KONSTANTYINOVA—LEBEGYEVA, Эвенкийский язык 51). A nyelvtan megjegyzi, hogy „в некоторых говорах у прямого дополнения отсутствует суффикс винительного падежа” (uo.). Nincsen külön jelölve az accusativus a visszaható birtokos személyragozásban; például (az acc.-ragos *oronmov* 'az én rénszarvasomat', *oronmos* 'a te rénszarvasodat' alakokkal szemben:) *oronmi* 'saját rénszarvasomat, a magam rénszarvasát, saját rénszarvasodat, a magad rénszarvasát' stb. (*oron* 'rénszarvas') („в винительном падеже перед возвратно-притяжательными суффиксами падежный суффикс опускается” uo. 78; vö. pl. dativusszal: *oron-du-wi* 'saját rénszarvasom- [-od,-á-]nak' uo. 79).

RAMSTEDT is megjegyzi (Über die Kasusformen des Objekts im Tungusischen” JSFOu. LV/2: 85), hogy „Im Akkusativ ist auch das sogenannte »innere Objekt« (*Gedanken denken, Traum träumen*), das aber auch im Nominativ vorkommen kann . . .”.

Nem világos BENZING megállapítása, vajon a déli tunguz nyelvjárásokra, vagy pedig a mandzsura (vagyis a mandzsú-tunguz nyelvcsoporthoz déli ágára) vonatkozik-e: „Der Kasus indefinitus. Das endungslose Substantiv kann als Wort gebraucht werden. Im allgemeinen ist es dann Nominativ, evtl. auch Vokativ . . ., im Süden durch fremden Einfluss auch unbestimmter Akkusativ (selten)” (Die tung. Sprachen 79).

L. még itt a 3. pontot.

¹⁶ Partitivusi tárgyat láttunk a finnugorságon kívül a jakutban is, de az utóbbiban csak imperativus mellett.

2. -wa...ragos accusativus

Nemcsak a határozott, hanem a határozatlan tárgynak is lehet ragja. evenki: *bī zolowo gam* 'я взял камень', *bu ajuwa gorodwa ičerew* 'мы увидели красивый город' (KONSZT.—LEV. 50); *nuḡan ororwo garan* 'он взял оленей' (VASILYEVICS, Очерки диалектов эвенкийск. (тунгусск.) языка 196); *gīlwe bejełwe ɰḡḡḡew* 'других мужиков пошлю' (uo. 173); *tarilwa bejełwe ičeren* 'этих мужчин увидел' (uo. 151); *ičere oronmo čolkowo* 'увидели белого оленя' (uo. 86); *ilanma ɰlukčłwe wāčā* 'три белки убил' (uo. 218). *bī gejewɰndɰwi čāw erāwā gūłewā* 'я в молодости делал эту избу' (Материалы по эвенкийскому (тунгусскому) фольклору I, 167); *hulakī wakaran ilčłwe, žūrwe ahālwe* 'лисица встретила людей, двух женщин' (uo. 11) | l a m u t : *Anna ulikiw kojēn* 'Anna sieht das (ein) Eichhörnchen' (BENZING, LamGr. 57); *tala uliki użzon əsm bakra* 'ich fand dort keine Eichhörnchenspuren' (uo.); *huličān atīkam itten* 'лисица старуху увидела' (CINCIUSZ, Очерк грамматики звенского (ламутского) языка 93); *amansi ulikiw ulmilēn bisin* 'отец твой белковал' ['evetet vadászott'] (ТАРАВУКИН, *Kuḡarapu*—Мое детство 9); *hi mindu utem enkem buli* 'ты мне одного теленка дай' (uo. 65); — (Ola:) *asi olrw hukin* 'женщина потрошила рыбу' (НОВИКОВА, Очерки диалектов эвенского языка 182); *žū dōlan bejilbu itēn* 'в доме он увидел мужчин' (uo. 183); *ilwm q'ataw mārīn. qmām žeptiw, žōrbu žūtq'ij hōruriw* 'он поймал три кеты. Одну съел, две понес домой' (uo.).

3. A partitivus (vagy ragos határozatlan accusativus)

Erről az alakról RAMSTEDT (I. RAMSTEDT—AALTO, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, 30) így nyilatkozik: „Im Tungusischen finden wir zwei Akkusative: einen mit der Endung -a, -ja, der in vielen Fällen als Partitiv verwendet wird, und einen zweiten, sicher viel jüngeren Akkusativ, dessen Endung auf -ba (> -wa...) zurückzuführen ist.” A partitivus -a, -ja ragjáról (melyet egyébként a török-mongol accusativus is raggal kíván azonosítani) még megjegyezi, hogy az a mandzsuban ismeretlen.

Részletesebben „Über die Kasusformen des Objekts im Tungusischen” című cikkében (illetőleg 1943-ban tartott előadásában) szól RAMSTEDT a tunguz nyelvek tárgyjelöléséről (JSFOu. LV/2. 83 kk.). Itt azt fejti ki, hogy a tunguzban, éppúgy mint a finnben, három tárgyeset van: „Nominativ, Akkusativ und »Partitiv». Der Nominativ ist ohne Endung, der Akkusativ hat die Endung -wa [-wā, -wo, -wō, -ma, -pa, -pā, -po]... Dieser Endung entspricht im Mandschu (geschrieben) be... Der dritte Objektskasus, dieser »Partitiv» auf -a, -ja (-o, -jo, -ā, -jä) unterscheidet sich seiner Bedeutung nach sowohl von dem Nominativ als von dem Akkusativ. Er wird in denselben Fällen verwendet, worin das Finnische den Partitiv oder den Translativ gebraucht. Dementsprechend wird er von Wasiljewitsch »viniteljno-naznatschitel'nyj padezh» genannt, während Bogoraz in seinen Studien über die lamutische Sprache ihn als Designativus bezeichnet.” RAMSTEDT néhány példát is közöl a partitivus alkalmazására; így: *beje uliwunā ožaran* 'mies tekee airoa, der Mann macht (= „is making”) ein Ruder' [*uliwūn, uliwun* 'evező'], *beje[l] uliwurā ožara* 'miehet tekevāt airoja, die Männer machen (= „are making”) Ruder', *ulukilā waran awunawi* 'hän ampui (tappoi) oravia lakikseen, schoss Eichhörner zu seiner Mütze' (i. m. 84). Persze magyarázatra szorul, amit

RAMSTEDT a „translativusi” szerepről mond. Ő tehát nem abban látja a különbséget az acc. és a partitivus közt, hogy az acc. egyaránt jelölheti a határozott és a határozatlan tárgyat, a partitivus pedig tkp. csak a határozatlan tárgy jelölésére szolgál, hanem abban, hogy a partitivus „translativus”-szerepű is lehet. Ez a translativusi használat — miként RAMSTEDT fejtegetéseiből kitűnik — az eredménytárgy jelölésére vonatkozik (és bizonyos értelemben factivusnak volna mondható). „Der Akkusativ auf *-wa* bezeichnet also ein Objekt, welches schon existiert, während der »Designativus« auf *-a*, *-ja* ein Objekt bezeichnet, welches erst als Ergebnis der Handlung entsteht” (uo. 85) Példái: *kulinma wara* ’töteten die Schlange’, de partitivusszal: *žūja ilitkirā* ’stellten das Haus auf’ < »stellten auf zum Hause«, *žeptilājā wara* ’töteten zur Speise’; *žūwa ilitkirā* ’stellten das Haus aufrecht’, de partitivusszal: *žūja ilitkirā* ’stellten das Material zusammen zum Hause, so dass ein Haus entsteht’. RAMSTEDT talán az is befolyásolta állásfoglalásában, hogy nem kívánt különbséget tenni partitivus és designativus között; ami persze könnyen érthető; l. még alább.

Hadd idézzük még BENZING nyilatkozatát a tunguz partitivusról (Die tung. Sprachen 81—2): „Der Partitiv (oder unbestimmte Akkusativ) ist im Ew[enkischen] besonders deutlich erhalten. »POPPE war der erste, der seine partitivische Funktion entdeckte und zugleich darauf hinwies, dass er in seinem Gebrauch vollkommen mit dem des Partitivs im Suomi übereinstimmt« (K. H. MENGES, *Zu einigen Problemen der tg. Grammatik: IV. Partitiv und Essiv*, UJ 24 [1952], S. 120—121).”

Lássunk néhány példát!

e v.: KONSZT.—ЛЕВ. nyelvtana (52) hangsúlyozza, hogy a „винительный неопределённый падеж” kizárólag h a t á r o z a t l a n tárgy jelölésére szolgál és ezért „употребляется обычно с глаголами будущего времени, повелительного наклонения или с глаголами в отрицательной форме”. Használatos továbbá általában t a g a d ó kapcsolatokban, valamint a r é s z l e g e s tárgy jelölésére. Pl. *notija gelektenem* ’лося пошёл поискать’; *dukuwuna dukuzanan* ’письмо напишет’; *purtaja¹⁷ ekel gara* ’нож не бери’; *muje unkuren* ’воды напila’; *bukel ollojo* ’дай рыбы’; *awuna acin beje mundule dagamaran* ’человек без шапки приблизился к нам’; *lukije okal mindu* ’csinálj nekem nyilat!’ (i. m. 52—3); *bi sōmat ulleje žewdewi ejēčim* ’я очень мясо есть-сам хотел’ (’мне очень хотелось поесть мясо’) (VASZILYEVICS, i. m. 295); *bi mūje gennēm* ’я воду принести пошел’ (uo. 296); *nuṇan utmukēne sēranja čājnik ujudelēn gerbewkī* ’он одну жердь очищает, пока (так долго) чайник кипит’ (uo. 228); *bū enel sāra žewkīje, enel sāra derumkīje nulgikteženkiwun* ’мы кочевали, не зная ни питания, ни отдыха (т. е. не останавливаясь для еды)’ (uo. 204). L. még MENGES: UAJb. XXIV, Heft 1—2, 120; BOUDA: IdgForsch. LX 16.

A l a m u t-ról BENZING (LamGr. [30] a következőt jegyzi meg: „Der im Ewenkischen noch gut erhaltene Partitiv (Endung *-ja*, *-ə* usw., verwendet u. a. in Ausdrücken wie *hutaja acin* ’ohne Kind’, *ororo acin* ’ohne Rentiere’) ist im Lamutischen bis auf einige Reste in Ausdrücken mit *ac* verschwunden. Die Endung ist *-ə* bei Wörtern auf ... *n* (*ac murna* ’ohne Pferd’ ...) ...”.

L. még a következő pontot (a designativust).

¹⁷ Vö. zürj.-votj. *purt* ’kés’.

4. *A designativus*

Ez az eset, illetőleg az elnevezés a s z a m o j é d ből is ismeretes, bár a nyelvtanok nem egységesek ennek az alaknak az elnevezésében. A s z a m o j é d alaknak használatáról TERESCSENKO mint „лично-предназначительное склонение-ről” beszél, WICKMAN „predestinative declension”-nak mondja ezt a ragozást, N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LXI, 195, ALH. X, 55) determináló névragozásról, HAJDÚ PÉTER (NyK. LXI, 238) predestináló (esetleg: kijelölő) személyragozásról értekezik e raggal kapcsolatban. A ragozás lényege az, hogy a jurák-szamojédban a névszó jelölt vagy jelöletlen accusativusához (valamint dativusához) „meghatározó szerepben személyre utaló elemek” járulhatnak (NyK. LXI, 195), amelyek azt jelzik, hogy kinek a részére van szánva mint leendő vagy óhajtott birtokos részére a megnevezett dolog (vagy HAJDÚ meghatározása szerint: ez a ragozás „jelzi az ige alanyának a birtokoshoz való viszonyát, ill. az ige direkt és indirekt tárgyának a személyét és számát, kijelöli azt a személyt, akinek van szánva valami, aki valaminek a birtokába jutott vagy fog jutni” NyK. LXI, 240); például j u r. *tūdamim þu ðm*”^a 'ich suche für mich Feuer' (LEHTISALO, Volksdicht. 435), *χājjerādv nēhnu nēdani*”^a *χōs*”^a 'hole die Tochter der Sonne zum Weibe für mich!' (uo. 44).

Mármost a t u n g u z designativus szintén mindenkor személyragos, de nem ez különbözteti meg a partitivustól, hiszen ez is lehet személyragos (ahogyan van accusativusi *oronmow*, *oronmos*, *oronmon*, *oronmowun* . . . 'az én rénszarvasomat, a te rénszarvasodat, az ő rénszarvasát, a mi rénszarvasunkat . . .', ugyanúgy van partitivusi *oronow*, *oronos*, *oronon*, *oronowun* . . .) (l. pl. KONSZT.—LEB. 78—9), hanem az, hogy a két rag alakja nem azonos az egész nyelvterületen, bár például BENZING kétségtelennek tartja, hogy a partitivus és a designativus „engstens verwandt, höchstwahrscheinlich aber identisch sind” (Die tung. Sprachen 82).

Ami az e v e n k i t illeti, ott — úgy látszik — csak partitivusról beszélhetünk, mely személyragos alakjaiban designativusi funkcióban (is?) használatos. KONSZT.—LEB. nyelvtanában (79) azt olvassuk, hogy „a határozatlan accusativusnak [a винительный неопределённый-nak, vagyis a partitivusnak] a birtokos személyragozásban még egy olyan jelentése van, amely nincs meg a nem-birtokos személyragos alakjaiban, nevezetesen megnevezi a dolgot, amely valakinek vagy valaminek a részére van szánva”, pl. *bu zujawar oraw* 'мы юрту для себя сделали', *kotojos ozam* 'для тебя нож сделаю', *untajawi ullizeren* 'унты себе шёл', vagyis: míg pl. az accusativusi *oronmor* azt jelenti, hogy 'saját rénszarvasunkat, a magunk rénszarvasát, a magatok v. a maguk rénszarvasát', addig *oronowor* partitivus-designativusi alak jelentése 'rénszarvast a mi részünkre, a ti részetekre, az ő részükre, a magunk (magatok, maguk) részére'; vagy pedig: míg az egyszerű partitivusi *moja* azt jelenti, hogy 'fát, egy fát', addig a személyragos partitivus-designativusi *oronow* jelentése '(egy) rénszarvast az én részemre' (és talán még 'egy rénszarvasomat' is?). BENZING példájával: „wir haben z. B. neben ew. *mōwa* 'den Baum' und *mōwān* 'seinen Baum, sein Holz' (bestimmter Akkusativ) die Formen *mōja* (Partitiv:) 'einen Baum, Holz' und *mōjān* (Designativ:) 'einen Baum für ihn, Holz für ihn' ” (i. m. 82). Más példák: ev.: *hunātja asilārən* 'er nahm ein Mädchen zur Frau', *burdukja garan* 'er kaufte Mehl', *ororo ācin* 'ohne Rentiere' (partitivusok), *mōjān* 'Holz für ihn', *mōjās* 'Holz für dich' (uo. 83).

Más a helyzet a lamutban. Itt a designativus ragja *-gā-, -gē-*, zöngétlen mássalhangzó után *-kā-, -kē-*, amelyet mindig a birtokos személyragok követnek. Az első személyben a személyrag elé még *-k-* kerül, úgyhogy itt a designativus teljes végződése *-gēku*, a többesszámban (inkluzív 'mink' esetében): *-gēkun*. „Die Bedeutung ist „ein mein...“, d. h. „ein..., das für mich bestimmt ist“: *herkanaku* 'ein Messer für mich, mir ein Messer'; *bi halkaw amuram* 'ich habe einen Hammer gebracht' ~ *bi halkagas amuram* 'ich habe dir einen Hammer gebracht'... (BENZING, LamGr. 57); *Iwan hundu adalgasun burin* 'Hans hat euch ein Netz (für euch) gegeben' (uo. 58); *gelrakkas* 'ein Reitren für dich' (uo. 26); *zūgās* 'ein Haus für dich', *herkanaku* 'ein Messer (herkan) für mich' (BENZING, Die tung, Sprachen 83); *zugaku* 'дом для меня, мне', *herkanaku* 'нож для меня, мне' (LEVIN, Краткий эвенско-русский словарь 128—9); *mut pekteřwñęwur unirit* 'мы ружье для себя купили' (uo. 131); *ekmu untagaku hañanrin* 'моя сестра унты мне (для меня) сшила'; *bu turkigawur oriwin* 'мы нарты для себя сделали' (CINCIUSZ, Очерк грамматики эвенского (ламутского) языка 140); *zugaku*, *zugas*, *zudan*, *zugakun* (inkl. *zugat*), *zugasun*, *zugatan* 'для меня дом, для тебя дом, для него дом....' (uo. 141); — az olai lamutban a designativus végződése *-ga-/ -ge- ~ -qa-/ -qe* (l. NOVIKOVA i. m. 161); pl. *mōņeku emulirā*, *qolwsmw* 'принесите мне воды, я пить хочу' (uo. 189), *erew ornaqu elgelī* 'приведи мне этого олена!' (uo. 192).

A designativusnak ezt a végződését nem igen lehet talán az evenki partitivusszal azonosítani, hiszen a régi partitivusnak a nyomaiban — mint fent láttuk — más alakban jelentkezik ez a végződés. BENZING ugyan — mint mondottuk — a két ragot (a partitivust és a designativust) azonosítja egymással, de sok szót BOGORAZ magyarázata mellett, aki — l. RAMSTEDT: JSFOu. LV, 85 — a designativus jelében képzőt lát, de BENZING maga is lamut nyelvtanának 26. lapján a *-gē-*t a képzők között tárgyalja ezzel a funkcióval: „Endung des zugeteilten Eigentums” (pl. *gelrakkas* 'ein Reitren für dich'), bár itt is hozzáteszi: „Diese Endung scheint eine Art unbestimmten Akkusativs darzustellen.” Természetesen figyelembe veendők a designativus szerepű megfelelő mandzsu alakok is (l. alább).

A mandzsu-tunguz designativus kérdése mindenesetre még behatóbb vizsgálatot igényel (l. még például CINCIUSZ, i. m. 140). A mi szempontunkból azonban egyelőre elegendő annak a megállapítása, hogy akár képzős alak a tunguz designativus, akár pedig a partitivusszal azonos, újfajta tárgyjelölést nem jelent. Az előbbi esetben a ragtalan accusativuson alapszik, az utóbbi esetben pedig a ragos partitivusi, kifejezés mód az alapja.¹⁸

*

¹⁸ A designativusszal kapcsolatban érdemes megjegyezni (és ez részben a jurák-szamojédra is vonatkozik), hogy a tunguzban milyen fontos szerepet játszik a birtokviszony precíz megjelölése, finomabb árnyalatok megkülönböztetése. Az én házamat látod : ezt háromféleképpen lehet a tunguzban kifejezni, aszerint, hogy 1. 'az én házamat látod, amely az én tulajdonom', 2. 'az én házamat, mely most annyiban az enyém, hogy jelenleg én lakom benne' (de ezzel nem mondtam azt is, hogy az az én tulajdonom), 3. 'azt a házat, melyet nekem szántak, melyet részemre építenek, amely az én tulajdonom lesz, vagy amelyben én fogok lakni', szóval: 'leendő házamat'.

Így RAMSTEDT is megjegyzi: „Interessant ist, dass in einigen tungusischen Dialekten (go., negd. u. a.) z w e i Grade von Besitz unterschieden werden (RAMSTEDT itt nem szól a designativusi kifejezésről). Wenn es sich nämlich um ein tatsächliches Besitzen oder Teilhaben handelt, wird es durch die possessiven Suffixe ausgedrückt: *beje del-in* 'des Mannes Kopf' < »der Mann — sein Kopf«. Wenn aber die Verbindung eine losere

Összefoglalólag tehát azt mondhatjuk a tunguzról, hogy a ma már elavuló jelöletlen (alapalakú) tárgyjelölés mellett kétféle tárgyjelölési mód használatos itt, mégpedig a ragos accusativus (amely ma határozott és — kevésbé gyakran — határozatlan tárgyat jelölhet), és a ragos partitivus, mely a határozatlan tárgy jelölésére szolgál.

β) A m a n d z s u b a n

BUDENZ is, RAMSTEDT is csak a *-be* ragos mandzsu accusativusról szól (l. BUDENZ: NyK. XX, 314; RAMSTEDT—AALTO, Einführung II, 30; RAMSTEDT: JSFOu. LV/2, 83, de l. RAMSTEDTnek fent (8) idézett általános nyilatkozatát az altaji nyelvek „nominativusairól”), azonban a mandzsu nyelvek is ismerik a ragtalan alapalakban kifejezett tárgyat és a designativusi tárgyat is.

1. R a g t a l a n a c c u s a t i v u s

Kur-ur m.: *gō heterimi belčihemi* 'дом убирать помогала' (SZUNYIK, Кур-урмийский диалект (Исследования и материалы по нанайскому языку 155); *gasa gaptaj, bujun bujči* 'птиц стреляет, на зверей охотится' (uo. 116); *esi-gdel gaska gaptara, bujun bujčire, bajan, elgin baldira* 'теперь птиц стреляя, на зверей охотясь, счастливо, богато жили' (uo. 122) (vö. uo. 136 accusativusszal: *gaskawa gaptara, bujunne bujčere* 'птиц стреляет, на зверей охотится') | (A m u r :) „...именительный падеж в устной речи употребляется взамен винительного, выражая прямое дополнение” (AVBORIN, Грамматика нанайского языка I, 177; itt jegyzetben hivatkozik saját „Очерки по синтаксису нанайского языка. Прямое дополнение” című 1948-ban megjelent munkájának 223—233. lapjára).

2. R a g o s a c c u s a t i v u s i t á r g y

Általában a tárgyat, mégpedig a határozott tárgyat éppúgy, mint a határozatlan, az accusativus (*-wa/-we, -ba/-be*) ragjával jelölik (*n*-tő után *-na/ne* a rag alakja). Példák:

ma. *nialma-de emu išan-be baħaci, nialma-de emu morin-be tōdebu* 'ha mástól egy ökröt kapsz, (annak) az embernek egy lovat fizess vissza' (BUDENZ: NyK. XX, 395); *žuğun goro oci morini ħusun-be sambi* 'ha az út messzire van, a lónak az erejét tudjuk meg (tudja meg az ember)' (uo.); *čikin-de isinafi jarfun-be tatame morin-be bargiaci gojdambi* 'a meredek parthoz érkezvén elkésik [vele az ember], hogy féket húzva a lovat visszatartsa' (uo. 396)

oder nur bildliche ist, wird das Nomen zuerst mit *-ŋi- ~ -ŋ-* erweitert: negd. *min nanda-w* 'meine Haut', aber *min nanda-ŋi-w* 'die Haut (irgendeines Tieres), die ich ihnen gab' o. ä., *sin oloxi-ŋi-s* 'dein Eichhorn', *sin bija-ŋi-s* 'dein Fluss (d. h. wo du fischest)' usw.” (Einführung II, 73). Más példák, melyeket RAMSTEDT hasonló fejtegetéseivel kapcsolatban idéz: „*momaw* 'mein Boot' (das ich wirklich besitze), aber *momawu* 'mein Boot' (z. B. wo ich jetzt zufälligerweise sitze), *nandas* 'deine Haut, die Haut deines Körpers', aber *nandanis* 'eine Haut, ein Fell in deinem Besitz' . . .” (JSFOu. LV/2. 92). Hasonlóan: e v. *ulykŋiŋw ~ ulykŋiŋmi* 'белка (которая будет моей)' (VASZILYEVICS, i. m. 152); l a m u t : *okataru* „'моя река', как предмет лишь временно мне принадлежащий” (CINCUSZ, i. m. 144); — ugyanígy a n a n e j b a n (Amur): *naj morini* 'az ember lova', *naj indani* 'egy ember kutya', de *najeŋurŋuni* 'az ember farkasa' (amelyet célba vesz, melyet lát, stb.) (AVBORIN, Грамматика нанайского языка I, 157); *mī eŋurŋui čor aba očogohani* 'мой волк (то есть волк, о котором я говорил совсем исчез (отсутствующий стал)'; *hoani zoŋoni kubduken očogohani* 'его дом (то, что, он принял за дом) холмиком оказался' (uo. 160—1). (Vö. designativusszal: l. alább.) L. még Ural-Altaische Bibliothek XI, 93.

| n a n a j : *ama zawodawu gisurheni* 'der Vater erzählte von der Fabrik (acc.)' (BENZING, Die tung. Sprachen 80); *Kur-urmai* : *mōwa* 'fát', *bejewē* ['(az) embert'; SZUNYIK, i. m. 71]; *baldihandi bejewē-de ičerēmi, bujumne bujčimi, gaskawa gaptami, goro baldimi* 'от рождения людей не видал, на зверей охотясь, птиц стрелял, далеко (долго) жил' (uo. 131); *gaskawa gaptara, bujumne bujčere, tuj baldimi deruheni* 'птиц стреляет, на зверей охотится, — так жить начал' (uo. 136) | (A m u r :) *mapa ogdarwa angoiñi* 'старик лодку делает' (AVRORIN, i. m. 177); *boatono huluwē miočalaiñi* 'охотник белку (в белку) стреляет' (uo.); *paroxod em tanu dialiandoa opawa olbinkini* 'пароход привез около ста мешков муки' (uo. 181); *mi* ... *bičhewē bahambi* 'я... письмо получил' (uo. 243) | o l c s a : *bi sugdatawa butandu* 'я рыбу идурыбачить' (ПЕТРОВА, i. m. 27); *ti ni murimba gacini* 'тот человек лошадь купил' (uo.); *si ŋijle zehawa naŋdahasi?* 'ты о кого денег занял?' (uo.); *gasa bimi, bujumba wāri* 'птицей будучи, зверя убивает' [ti. a nyil] (uo. 88).

3. Személyragos designativus

Ennek a végződése a n a n a j ban (a személyrag előtt) -go/-gu-, mássalhangzón kezdődő személyrag előtt -goa/-gua-, a *Kur-urmai* ban -na/-ne-, az *amuriban* -go/-gu-, az *olcsában* -žu/-žu-, az *udihében* -na/-ne- (vö. BENZING, Die tung. Sprachen 82).

Példák: n a n a j (g o l d i) : *ota-go-i* (< *unta-gua-bi) 'Schuhe für mich', *ota-goa-si* 'Schuhe für dich' (BENZING, i. m. 82); *Kur-urmai* : (*suke* 'fejsze') *sukenei, sukenesi, sukeneni, sukenefu, sukenesu, sukeneti* ['fejszét az én részemre, a te részedre, az ő részére...'] (SZUNYIK, i. m. 73); *futenei bakaohan* 'ребенка для себя нашел' (uo. 111); *elgaki tedgelneni, doktonani činkin elezi angokat* 'с узорами платье и чулки для него [как раз] сделай!' (uo.); *si aba ōdakini, minewē činpi laozanai, surkunēi geleŋeŋeči bičeni* 'если бы тебя не было, (ведь) он нас всех пришел взять себе в рабы и слуги (uo. 112) | (A m u r :) *modan rawa bereŋeŋeči angoiñi* 'плотник окно раму-для-него (раму для окна) делает' (AVRORIN, i. m. 179); *minbiwē diagoi dapanu* 'меня в товарищи-себе возьми' (uo.) | o l c s a : *aunžažuwar anžuhati* (~ *nanaj aunžagoari angohaci*) 'для себя балаган построили' (ПЕТРОВА, i. m. 29) (ПЕТРОВА is megjegyzi uo., hogy ez a „назначительный” rag csak személyraggal vagy visszaható személyraggal (azaz: 'saját részemre, saját részedre, ..., a magam részére, a magad részére, ...') együtt használatos.) Az *aunžažuwar* alakhoz (uo. 78) még a következő magyarázatot fűzi (uo. a 104. lapon): „для себя балаган”; *aunža* 'балаган на охоте'; -žu — суффикс 'назначительной формы (для кого, для чего); -ri visszaható суффикс мн. ч. (конечный гласный i опущен); суффикс -žu перед возвратным суффиксом мн. ч. -ri образует дифтонг *žu/žue*.” *ergenžuwi geleŋmi* 'свою жизнь спасая' (82) (tkp. 'для себя дыхания требуя' (uo. 107) | u d i h e : *kusigmai* '(ein mein Messer >) ein Messer für mich', *janahi* 'was für dich' (BENZING, Die tung. Sprachen 82).

Tehát a mandzsuban is kimutatható még a ragtalan accusativusi tárgyjelölés (bár ez — úgy látszik — kizszorul a használatból), helyét az eredetileg bizonyára csak a határozott tárgy jelölésére alkalmazott ragos accusativus foglalta el (ez tehát ma egyformán jelöli a határozott és a határozatlan tárgyat). Mellette használatos a személyragos designativus is, melynek jele talán inkább képző, BENZING szerint — mint fentebb láttuk — a régi partitivusnak lehet a folytatása.

Fejtegetéseink igazolhatták, hogy — ámbár egyes urál-altaji nyelvekben a fejlődés folyamán történhettek és történtek is keveredések és átcsapások —, az urál-altaji nyelvekben általában a ragtalan alapalak szolgált a határozatlan tárgy jelölésére, míg a határozott tárgyat ragos accusativusszal jelölték.

II. A birtokos jelző jelölése

Az urál-altaji nyelvekben a birtokviszony jelölésére nem szolgált külön rag, vagyis a birtokviszony mint általában minden jelzős viszony jelöletlen volt, csupán a szórend (rectum a regens előtt, azaz ebben az esetben a birtokos jelző helye közvetlenül a birtokot jelölő szó előtt) és az egységes szólammal alakult szerkezet jelezte azt, hogy birtokviszonyról van szó.

A birtokviszony jelöletlen voltára, mint eredeti állapotra, sokan utaltak már az urál-altaji nyelvekkel kapcsolatban.

Így például a magyar birtokos jelzőről így nyilatkozik SIMONYI (A jelzők mondattana 137): „Kétségtelen, hogy valaha megvolt nyelvünkben a ragtalan birtokos szerkezet, mely szerint pl. az anya háza egyszerűen *anya ház*, a halász fia *halász fi* volt. De mikor idővel elterjedt a határozottabb, raggal való kifejezőmód, a régi szerkezet csak egyes állandó kapcsolatokban maradt fenn, ezek összetételekké váltak és mintái lettek a mai birtokos összetételnek: *atya fi* (az atyám fia) > *atyafi*, *lúd láb* (a lúd lába) > *lúdláb* stb. stb.”

Hasonlót állapít meg KLEMM (MTörtMond. 342): „A legősibb és legegyszerűbb kifejezőmód az, hogy a birtokos- és a birtokszó viszonyító jel nélkül egy szakaszba kerül, miként ma is gyakran a rokon nyelvekben.”

N. SEBESTYÉN IRÉN már uráli viszonylatban jut arra az eredményre, hogy „az uráli alapnyelv a birtokviszonyt nem jelölte meg formális elemmel sem a birtokos, sem a birtok nevéen” (NyK. LVIII 163; l. még ALH. VII 338).

Végül az altaji nyelvekkel kapcsolatban ezt írja RAMSTEDT (I. RAMSTEDT—AALT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II 27—8): „Schon seit der ältesten Zeit kann das Genitivverhältnis auch durch syntaktische Mittel ausgedrückt werden. Erstens können die betreffenden Wörter ohne jede Kasusbezeichnung nebeneinander gestellt werden, so dass eigentlich eine Art Komposition entsteht . . . Zweitens und zwar sehr gewöhnlich wird das Genitivverhältnis so wiedergegeben, dass dasjenige Wort, das den Besitzer bezeichnet, im Nominativ steht, der Besitz aber mit dem Possessivsuffix der betreffenden Person versehen wird . . .”.

Ha a birtokos szerkezetben csak azt akarták megjelölni, hogy a birtokos 1., 2. vagy 3. személyű-e és hogy egy birtokosról van-e szó vagy többről, akkor a birtok nevéhez függesztett birtokos személyraggal utaltak a birtokosra. (A birtokos személyragok eredetéről még alább szólunk.) Ezek a szerkezetek azért is fontosak, mert éppen a személyragos *házam*, *házad*, *háza* hatására alakultak az eredeti jelöletlen birtokos szerkezetekből (mint *atya-fi*, *ház-al* = 'az atya fia', 'a ház alja) az *atya fia*, *ház alja*-féle szerkezetek, amelyekben már személyrag szerepelt a birtokszó végén.

De (idővel) jelölhették a birtokosnak (a kiemelt birtokosnak) a nevét is külön elemmel, nevezetesen genitivusi vagy genitivus-funkciójú végződéssel. (Ezt a folyamatot votják példával megvilágítva: 1. teljesen jelöletlen: *ataj-pi* 'atyafi'; 2. jelölt birtokszóval: *nıl pelaz* 'a leány fülében'; 3. jelölt birtokossal: *nılzen*

mǝlkǝd 'a leány gondolata'; 4. (a 3. és 2. kifejezősmód keveredésével) jelölt birtokszóval és jelölt birtokossal: *vižtǝmlǝn nunjosǝz* 'a bolondnak bátyjai'.¹⁹ (A példákat l. még alább.) Ma e kifejezősmódok mindegyikére találunk példát az urál-altaji nyelvek területén, úgy azonban, hogy az eredeti teljesen jeletlen kifejezősmód általában ma is részben fennmaradt, részben pedig legalább nyomokban kimutatható.

Arról, hogy ennek a kifejezősmódnak, ti. az eredetileg jeletlen birtokviszonynak a maradványai az olyan névutós szerkezetek, mint a *ház alatt*, a *ház fölött* stb., már egy előbbi közleményünkben részletesebben szoltunk (l. NyK. LXIII, 76).

Itt mindenekelőtt a teljesen jeletlen birtokviszonyról kell szólnunk.

A) A jeletlen birtokviszony

1. A finnugor nyelvekben

Magyar: „A magyarban csak a birtokos összetételben nincs jelölve a birtokviszony (*ekevas, folyótorkolat*) vagy a XVI. században az olyan összetételhez közeledő szerkezetekben, mint a napok elnevezése, pl. 1557: *zent gergelj papa nap elewth valo keden* (LevT. I, 224; de már így is: *zenth Peter zent Pal napan* uo. 245)” (BERRÁR JOLÁN, MTörtMond. 129). — KLEMM példái (i. m. 137): *Imre kyal naph elot valo zerdan* (1557. LevT. I, 226), *Szent-Dorottya asszonyom nap* (LevT. II, 3); vö. még: *a ház alatt, a ház mögött* | o s z t j á k : *jig-pax* 'Vater-Sohn Bruder' (PATK.), *jiv-pox* 'testvér (tkp. atya-fi)' (PÁPAY, ONGy. 107); *ǝγβǝχ* 'veli; Bruder', *ǝγǝmpox* 'veljeni (ei puhuttelusana); mein Bruder (nicht als Anrede)', *ǝγǝlpox* 'hänen veljensä' (KARJ.—TOIV. 145; tehát tkp. 'atyám-fi', 'atyja-fi'); *tandal-ǝgi xǝtna* 'a Tandal-öreg házába' (PÁPAY, Nyelvtanulm. 65); *lox törǝm langǝr-xuǝ xǝtna manǝs* 'ő az isten testőrének a házába ment' (uo. 179); *ai mandu tǝš xǝza* 'a kis mandu nyájához' (uo. 41); *lǝn'dat kǝzǝ* 'a ludak gazdája' (uo. 43; tkp. 'ludak-gazda'); *xǝzǝn ǝr't ǝgi ǝnǝrǝmǝt* 'a Városi fejedelem-öreg gyermekei' (uo. 19); *sǝt ǝr ǝrdet nosǝn kur-pǝn tinǝn tei tot nox ǝuxtem* 'ich trieb die teuren Spitzen der zuge-spitzten Fusszehen von 100 Sklavinnen zur Eile an' (PATK. II 92) | v o g u l : *jǝum-pǝ* 'bátyám' [tkp. 'atyám-fi'] (SZIL.); *Usin-ǝtar ǝjkǝ xǝrǝm pǝ* 'a Város-beli-fejedelem öreg három fia' (VNGy. III 96); *luwǝ sisǝn* 'lova hátára' (uo. I 9); *ǝšǝm nur* 'atyám bosszúja' (NyK. XXVI 132); *ǝšǝ mǝn pǝ* 'atyjának kis fia' (uo.); *puuǝn ǝta-xum mǝn pǝ* 'gazdag kereskedő ember kis fia' (uo. IV 329); *ǝtrǝm jǝmǝs, jǝmǝs pǝ* 'gazdám szép szép fia', *najim jǝmǝs, jǝmǝs pǝ* 'gazd-asszonyom szép, szép fia' (uo. III 355); *Pǝrǝpǝrsǝx ǝšǝt, pǝrsǝt ǝreu* 'mi Pǝrǝ-pǝrsǝx juhait, disznait őrizzük' (uo. I 8) | z ü r j é n : *Pojov tujas* 'auf die Strasse nach dem Dorf Pojov' (SVd. 235); *gundǝrlǝjas ǝžim vǝle* 'auf die Winter-saatfelder der *gundǝrlǝ*' (uo. 113); *sket le dǝšis das-kik jura gundǝl-mujas vǝle* 'a nyáját a 12-fejű sárkány földjeire engedte' (ZSzőv. 149); *tom zonjas šǝlan-ǝne* 'zu den Singplätzen der jungen Burschen' (SVd. 221); *drug Ive-kǝš ǝz-pǝšǝ* '[der Geliebte] entwischet nicht der Hand des Iwan' (VdKomi 402); *pǝšǝšǝs, kǝmǝšǝs mužikǝs-platǝen* 'felölti az ura ruháját, csizmáját' (ZSzőv. 195); *sǝje*

¹⁹ Persze fejlődhetett az *apának a háza* féle kifejezősmód közvetlenül is az *apa háza* féle szerkezetből, ahogyan ezt a magyar példa mutatja.

prekeže-jes popis-vev vile pukšedisni 'azt az utast fölültették a pap lovára' (uo. 185); *nu svadbais-sod-vile* 'vidd a lakodalmas ház lépcsőjére' (uo.); *ole vanajas-dehgan* 'er lebt vom Gelde der dummen Hänse' (VdKomi 181; 'a Jankók pénzével', tkp. 'Jankók-pénzzel'); *vanajas-sik pir* 'durch den Wohnort der (dummen) Hänse' (uo. 178, 180); *vanajas-siktin* 'im Dorfe der dummen Hänse' (uo. 170); *muna-sni vorsni tedis baba terka boke* 'sie gehen neben das Haus der Zauberin, um zu spielen' (uo. 170); *tšože-gue vetli* 'im Keller meines Onkels war ich' (uo. 453; 'nagybátyám pincéjében jártam' ZSzőv. 144) (l. NyK. LVIII 86, LXII 107) | v o t j á k : *ataj-pi* '„atyafi”, testvér' (VotjNépk. 306); *ta ataj-pijos* 'ezek az atyafiak' (uo. 285); *jualo nil atajileš* 'sie fragen den Vater des Mädchens' (WSpr. II 179); *šus nil kiin tsarka yan* 'in der Hand des weissen Mädchens ist eine Tasse' (uo. I, 96); *gurbetšin babam tš* 'im Keller der Bart des Grossvaters' [= der Ofenwisch] (uo. II 51); *Beste uramin* 'auf der Strasse in B.' (uo. II 14); *peresjos pošken* 'a vénék közül' (NyK. XXXVI 250); *gurt korkaos* 'дома деревни' (Грамм. соврем. удм. яз. 90) | c s e r e m i s z : *ašat pomoš šokserak ? ašat pomoš šokserak ?* 'ist der Schoss deiner Mutter oder der Schoss deines Vaters wärmer?' (GENETZ: JSFOu. VII 27); *ašam pomoš šokserak* 'der Schoss meiner Mutter ist wärmer' (uo.); *Ū-po jo-rnām šām šin džē, Mō-skō jo-rnām šām šin džē* 'den Weg nach Ufa kannte ich nicht, den Weg nach Moskau kannte ich nicht' (WICHM.: MSFOu. LIX 452); *šške ka-jššām Pare-ḡā pazārāš* 'selbst ging ich auf den Markt des Dorfes Pare-ḡā' (uo. 320); *izaštplak Pikej žbatam Marjalec kudaš nalet* 'die Brüder ziehen Pikej's Kleider der Marja [Marjáról] ab' (uo. 34); *šuzarže muremēm koleštes* '[er] lauscht dem Gesange [acc.] der Schwester' (uo. 5); l. még BEKE: CserNyt. 184, KSz. XV 23 | m o r d - v i n : *saldat lovažat* 'Beine der Soldaten' (PAAS.: JSFOu. IX 34; de ez összetételnek is vehető; l. uo. *saldatijn přečert* 'Haare der Soldaten'); *vaj stol potmo panšt* 'öffne die Schieblade des Tisches' (uo. 124; ez is összetételnek is vehető); l. még GYÖRKE: Eesti Keel 1932. 180 | f i n n : (összetételekben:) *akkaväki* 'asszonynép', *hallavuoši* 'fagy éve', *leipävarras* 'Stange zum Aufhängen des Hartbrotés', *jalkapää* 'Fussende (láb felőli vége vminek)', *silmävoide* 'szemkenőcs' (RAVILA: FUF. XXVII 91–2) | l a p p S. *päive neita* 'a nap leánya' (HALÁSZ: UF. 3:9); *nubbe sita oive* 'a másik falunak feje' (uo.). L. még VÉRTES EDIT: NyK. LIX 104–5, RAVILA, i. h.

Nevezetes és jellemző jelenség, hogy az urál-altaji nyelvek többségében akkor is alkalmazzák — még ma is — a jelöletlen birtokviszonyt, ha a birtokost személyes névmás jelöli meg, vagyis ilyenkor az illető urál-altaji nyelvekben a személyes névmás változatlan alapalakja látja el azt a feladatot, melyet pl. az indoeurópai nyelvekben csak birtokos névmás tud elvégezni: a magyar (az) *én házam*, (a) *te házad* az indoeurópai nyelvekben úgy hangzik, hogy *mein Haus*, *dein Haus*, *domus mea*, *domus tua*, de semmiképpen sem úgy, hogy *ich Haus*, *du Haus*, *ego domus*, *tu domus*! Az urál-altaji birtokos személyragok éppen a személyes névmásnak appositíóul való használatából fejlődtek úgy, hogy a birtokszót megelőző személyes névmást — először talán csak nyomósítás céljából — a birtokszó után megismételték (l. NyK. LVIII 54). A magyar *én házam* eredetileg így hangzott: *én-ház, -én, ahol tehát az *én-ház* ugyanolyan jelöletlen birtokos szerkezet volt, mint például az *atya-fi*, *ház-al* stb.

Ez a személyes névmással kapcsolatos birtokos szerkezet („*én-ház*”, „*te-ház*”) még ma is kimutatható több finnugor nyelvből is, bár ma már többnyire a birtokszón is kiteszik a birtokos személyragot. Nevezetes dolog, hogy az ősi (jelöletlen) használat különösen névutós szerkezetekben maradt

meg, de meg kell jegyeznünk, hogy ezeknél mégis gyakori a jelöltségnek az az alakja, hogy a névutós szerkezet (tulajdonképpen eredetének megfelelően) összetételszerűen a szerkezet végén (tehát a névutó végén) veszi fel a birtokos személyragot.

Példák:

[*magyar: én alattam, te mögéd* (l. alább)]; de már teljesen jelöletlenül: *osz t j á k: nun poxten ūz vettam* 'soll ich deinen besudelten Kopf krauen' (PATK. II 108, 110); *mā nun xoza ollam* 'én nálad (tkp. hozzád) leszek' (PÁPAY, Nyelvtanulm. 115); *mun panna torim* (AHLQV. 40), *mung panna torim* (HUNF. 105) 'mi velünk isten'; vö. még: *xozi yas?* 'kinek a városa?' (PÁPAY, Nyelvtanulm. 19); *xozi naurem?* 'kinek a gyermeke?' (uo. 123); vö. *si juxt kŭtin* 'unter diesen Bäumen' (AHLQV. 27); *nauremet kut eualt* 'a gyermekek közül' (PÁPAY, Nyelvtanulm. 22). L. még VÉRTES EDIT: NYK. LIX 106, PATK. — FUCHS 108 | *v o g u l: lilikam amki katal amki vilam, amki katal amki xaritilam* 'drága életecském (lelkecském) magam kezével magam veszem (veszem) el, magam kezével magam oltom ki' (VNGy. IV 16); vö.: *ti kwol xāṇṇā kwol?* 'ez a ház ki háza?' (ЭТОТ ДОМ ЧИЙ ДОМ?) (VNYj. 14); *xāṇṇā āsət, poršət ūre'in?* 'kinek juhait, disznait őrzitek?' (VNGy. I 8) | *z ű r j é n: me-kiis eni oz-pišji!* 'jetzt entkommt er mir (eig. aus meiner Hand) nicht!' (VdKomi 400); *te-kiis oz pišji* 'aus deiner Hand entkommt er nicht' (uo. 402); *naje-žę derevnažn ole-vile međ kresťar'nin* 'in ihrem Dorfe lebt ein anderer Bauer' (uo.); *me-džugje pukišji!* 'in meine Schlinge setze dich!' (KSz. XII 252); *ubiražtšę me šin vo džis!* 'packet euch [geht mir] aus den (eig. aus meinen) Augen!' (VdKomi 432); *te volin me-dine* 'du bist zu mir gekommen (uo. 273); *me-ordžin* 'neben mir' (SWb. 584); *mi-orde* 'zu uns' (uo. 603) | *v o t j á k: mon dorin* 'nálam', *ton-vilā* 'tereád', *ton bordiš* 'tőled' (NyK. LVIII 86); *mi dorin* 'bei uns' (WChrest.² 147), *ti-polin* 'köztetek' (VNépk. 143); *kor vilin puke* 'на бревне сидит' (Грамм. соврем. удм. яз. 320); *mon dori* 'ко мне' (uo. 98); (ritkán:) *šurid tabere mon kie* 'попалась теперь в мои руки' (uo. 79); *ti ponna* 'за вас' ('tiértetek') (uo. 168).

[Irodalom: SIMONYI, A jelzők mondattana 136 kk.; KLEMM, MTörtMond. 342 kk.; BEKE: KSz. XV 21 kk.; GYÖRKE: Eesti Keel 1932. 179 kk.; N. SEBESTYÉN IRÉN: NYK. LVIII 127 kk., ALH. VII 41 kk.; VÉRTES EDIT: NYK. LIX 102 kk.; FOKOS-FUCHS: Magyar Figyelő III 249 kk., FUF. XXIV 302, NYK. LVIII 84 kk., LXII 105 kk., UABibl. XI 73 kk., stb.]

2. A s z a m o j é d b a n

Jurák: (l. N. SEBESTYÉN IRÉN: NYK. LVIII 128, ALH. VII 41, 233, MSFOu. CXXV 529) *tō marahana siu meah* 'im Sande des Sees ['tō-homokon'] [sind] sieben Zelte' (CASTR. — LEHT., SamVd. 143); *atsekŭ wuenikom teamdahani!* 'den Hund des Knaben ['fiú kutyát'] lass uns kaufen!' (uo. 178); *nie jŭnjam taewāda* 'den Lenkriemen der Frau ['nő gyeplőt'] nahm er' (uo. 235); *puxŭ tšę saßŭv* 'die Mützen der alten Frauen' ['öregasszony sapkák'] (LEHT., Vd. 172); *maro dēta meād* 'die Zelte des geizigen Wirtes' ['fösvény gazda sátrak'] (CASTR. — LEHT. 83); *meāta njonjāna opoj han* 'an der Tür des Zeltes ['sátra ajtónál'] ist ein Schlitten' (uo. 5); *njudie nju danjuwa* 'der Sohn ihres Sohnes' ['fia fiú'] ist vorhanden' (uo. 150); *nuj seāt* 'das Gesicht meines Sohnes' ['fiam arc'] (LEHT., Vd. 135); — *pi pevdahana tunito' jalhari' űecety* 'in der nächtlichen Dunkelheit krachen die Gewehre' [„wobei pi 'Nacht' Nominativattribut ist zu *pevdahana* 'in der Dunkelheit' (< *pevda* 'Dunkelheit' + *-hana* Lokativen-

dung”] (ANGERE, Die uralo-jukagirische Frage 183); *pa malm merča vytebtam-bida* 'den Wipfel des Baumes schaukelt der Wind' [„wobei *pa* Baum Attribut ist zu *malm* 'den Wipfel' (< *mal* 'Wipfel, Ende' + *-m* Akkusativendung”] (uo.; ANGERE példái a PYRERKA—TERESCSENKO-féle orosz-jurák szótárból valók). | *s z e l k u p* : *šit kōb, todet kōb* 'Zobelfelle, Otterfelle' ['cobolya szőrme, vidrája szőrme'] (CASTR.—LEHT. 305); *kuačet pār* 'das Stadtdach' ['városa tető'] (uo. 318, 320) (I. N. SEBESTYÉN IRÉN i. h. 133) | *k a m*.: „Endungslose Genitivformen kommen bisweilen vor, z. B. *di ne bai'kōbā bāzā sejepe* 'dieses Weibes Hals wieder durchschnitt er' . . .” (DONNER—JOKI 132).

Személyes névmás („birtokos névmás” szerepében): *j u r*.: *mañ nū nebenda tōlaħa* 'mein Sohn ['én fiú'] gleicht seiner Mutter' (CASTR., Wverz. Anh. 388); *mañ puχū tše jañku* 'ich habe keine Frau' ['én feleség nincs'] (LEHT., Vd. 371); I. N. SEBESTYÉN IRÉN i. m. 130.

3. A törökségben

ó t.: (?) *qyrqyz qayanyγ* 'le kagan des Kirghiz' (Orkh. I E 25); *on-oq budun* 'das Zehnpfeile-Volk' (RAMST.—AALTO, Einf. II 28); *supuryan ičrā* 'im Innern einer Grabkammer' (RADL., Alttürk. St. 1912. 751) | *k o j b*.: *tjetti qaryndas tǵurt tap tǵyr* 'er findet die Jurte der sieben Brüder' (Pr. II 277) | *m i s*.: *ū-tübäsi kijäktin* 'von der Firste des Daches' (PAAS.: JSFOu. XIX/2, 48) | *c s u v*.: *uraj* (< *ura* + *aj*) 'palló; Fussboden' (PAAS., (Csuv. 193; tkp. 'láb-al[jj]')).

4. A mongolban

k m o n g.: *qan oro* 'Chansort = Thron' (DOERFER, i. m. 228) | *i r*.: *qan širegen* 'throne' (lit., „a khan seat”) (POPPE, GrWrMong. 132), *qayan kōbegün* 'prince' (lit., „a khaghan's son”) (uo.); *morin žil* 'the horse year (the seventh year of the duodenary cycle)' (uo.); — *ayula deger-e* 'on the mountain', *ger dotor-a* 'in the house' (uo. 117); *širegen degere talbi* 'az asztalra tedd' (BUDENZ: NyK. XXI 228) | *k h*.: *gazvr dorōs* 'из под земли', *ħadv dēra* 'на скале' (POPPE, Строй халха-монгольского языка 19—20); *gadzar doro* 'unter der Erde', *gadzar dorōs* 'unter der Erde hervor', *širēn dēre* 'auf dem Tisch', *širēn dērēs* 'vom Tisch' (POPPE, KhMongGr. 74) | *k a l m*.: *mōrñ sarv* 'Pferdemonat, April' (RAMST., KWb. 266, 313); *lū džil* 'das Drachenhjahr', *lū sarv* 'Februar' (uo. 253, 313); *ħān kōwūn* 'der Königssohn, Prinz' (uo. 175); *mōrñ dēra garyp* 'sich auf das Ross setzen' (uo. 91) | *b u r j*.: *stol dēre tabiħa* 'положить на стол' (CIDENDAMBAJEV, Русско-бурят-монгольск. слов. 283) | *m o g o l*: *miqōn dēra* 'über das Fleisch', *učōγ dēra* 'auf den Herd' (RAMST.: JSFOu. XXIII/4, 3). L. még NyK. LXIII 79—80.

5. A mandzsú-tunguzban

A nyelvtanok csak egy-egy szórványos esetet említene, amely azonban másképp is magyarázható.

BENZING szerint a lamutban a névszói eredetű névutók mindig birtokos személyraggal jelentkeznek (LamGr. 84), határozószói eredetű névutók különféle esetekkel állhatnak; olyan példánál, melyben a névutó előtt casus indefinitus (alapalakot) találunk (*stancija wəngic* 'aus der Richtung des Bahnhofs'), ezt jegyzi meg: „(hapax; so übersetzt!)” (uo. 70).

BUDENZ mandzsu *ɣan baru ɣisureɣe* 'a khánhoz, -nak szolt' példájához (NyK. XX 317) vö. PETROVA, i. m. 43 és SZUNYIK, i. m. 75.

*

A teljesen jelöletlen birtokos szerkezet tehát (talán a mandzsu-tunguz kivételével) valamennyi urál-altaji nyelvből ma is kimutatható.

B) Jelölt birtokviszony

Itt három eset lehetséges: 1. a birtokos jelöletlen marad, a birtokszón birtokos személyragok jelentkeznek (*az apa háza*); 2. a birtokszó jelöletlen marad, de a birtokos nevéhez genitívusi vagy genitívus-funkciójú viszonyító elem járul (finn *pojan kirja* 'liber pueri'); 3. mindkét tag van jelölve (*az apának a háza*). (Erről a kérdésről finnugor vonatkozásban részletesebben szolt VÉRTES EDIT a NyK. LIX. kötetében, így a kérdésnek ezzel a részével itt csak röviden foglalkozunk.)

1. Az „apa háza” féle szerkezetek (jelöletlen birtokos), jelölt (személyragos) birtokszó

Ez a szerkezet természetesen különösen gyakori az olyan nyelvekben, amelyekben nincs sem eredeti genitívusi, sem ennek szerepét ellátó újabb eredetű rag (tehát elsősorban az obi-ugor nyelvekben), azonkívül sűrűbben találkozunk ezzel a kifejezésmóddal az összetételszerű névutós szerkezetekben. (Persze elvben is lehetetlen ilyen szerkezet olyan nyelvben, bizonyos mandzsu nyelvekben, ahol ma nem használatos birtokos személyrag.) Ezekkel a szerkezetekkel kapcsolatban — szemben a *domus patris*, *das Haus des Vaters* féle kifejezésmóddal — éppen a birtokosnak eredeti jelöletlen voltára kell nyomatékosan rámutatnunk.

a) A finnugor nyelvekben

Magyar: *az apa háza, a gyermek könyvei*; *en atyámnak* (JordK. 374), *te vrad* (VirgK. 23); *az én házam, a mi házunk*; *én hozzám* (l. még SIMONYI, A jelzők mondattana 169, KERTÉSZ: MNy. VII 8—9, KLEMM, i. m. 345—6) | o s z t j á k : *ɣōlēm ɣuɣ kudeɣ ɣuɣəl ɣada moɣätlën* 'a három [férfi] közül a középsővel te hol bánsz majd el?' (PÁPAY, Nytanulm. 62); *täus ɣätl ɣätna wridēm* 'a tunguz házat a szél szétszaggatta' (uo. 49); *mä moɣəmna* 'a magam földjére' (uo. 30); *mä ɣoɣəm* 'hozzám' (uo. 139); *neɣ kašen* 'a te dolgoz' (PÁPAY, ONGy. 80); *man tam ɳotem* 'dieser mein Pfeil' (PATK. II 168); *nunɣe ɳōgen, nunɣe vëren man-ɳpema nunɣe täven* 'dein Fleisch und dein Blut hast du selbst zu mir gebracht' (uo. 126); *nunɣ ankenna* 'von deiner Mutter' (uo. 198); *munɣ mendeu munɣ tageva* 'wir ziehen nach unserer Heimat' (uo. 18); *neɣ purtesena* 'zu euch' (uo. 32) | v o g u l : *kankəm nam-ɣätälä* 'bátyám nevenapja' (VNGy. IV 326); *ɣürəm ɣum män ɣumiänl* 'a három férfi legkisebbike' (uo. II 52); *am äym* 'az én leányom' (uo. I 27); *naɣ kāsən* 'a te kedved' (uo. II 302); *äm-mäsəm* 'én miattam' (uo. IV 350) | z ü r j é n : *guläɣte te muɣikikket* 'a te uraddal kószál' (ZSz. 171) | *kaɣe-dzugɣe* (v. *dzugjas*) *en pukšj* 'in Kitchens Schlinge setz dich nicht!' (SWb. 180); Ud. *me-vilam* 'auf mich', *me-ordam*

'zu mir' (SWb. 584), *mi dina'nim* 'bei uns', *mi orda'nim* 'zu uns' (uo. 603), *me dinšim* 'von mir weg' (uo. 130), *ti-dina'nid* 'bei euch' (uo. 1034); Sz. *pattšer-vilas veli kuilas* 'er lag auf der Ofendecke' (uo. 1228); Le. *ibjas vilas* 'auf den Feldern' (uo.) | v o t j á k : *pid-jilaz vetliš adami* 'egy lábán járó (= szegény) ember' (VNépk. 69); *Vestä-nil pelaz azveš igi* 'Vestä-leány fülében ezüst fülbevaló' (uo. 43; találós mese, megfejtése: az asztagba fagyott jég); *pužim vižijad* 'am Fusse der Fichte' (WSpr. I 4); *korka vözad korka pukto* 'házad mellett építetek házat' (uo. 73); *gid vilaz* 'auf dem Stalldache' (uo. II 49) | c s e r e m i s z : *kudš onđžalnet* 'a kunyhó előtt', *kapka onđžalnet* 'a kapu előtt' (WICHM.: NyK. XXXVIII 229; tkp. 'kunyhód előtt', 'kapud előtt' 2. szem. determinálással); *pört onžalket leyeldem* 'ich ging hinauf auf den Hof deiner Hütte' (Genetz 79). Ez az utóbbi példa, valamint olyan kifejezések, mint *šinža kojat* 'das Fett deiner Augen' (GENETZ 35; talán inkább: 'szemzsírod' a pontos fordítás), amelyekről azt írja BEKE (CserNyt. 185), hogy itt „a birtokos személyragja a birtokon van kitéve”, inkább amellett szólnak, hogy itt összetételekkel van dolgunk. RAVILA szerint is (l. FUF. XXVII 91) a kifejezés értelme tulajdonképpen 'dein Auge-Fett'; l. még uo. 90; ilyen értelmezésre gondol VÉRTES EDIT is (NyK. LIX 105).

b) A s z a m o j é d b a n

J u r á k : *side jangör sium meäto* 'der zwei Mammute sieben Zelte' ['két mamut két sátruk'] (CASTR.—LEHT. 144); *side siuddubeäh annodi seajä* 'der zwei Riesen Boot' ['két óriás csónakja' (duál. 3)] (uo. 188); *nie ninda wuoma* 'der Bogen des Weibes ['nő íja'] wurde schlecht' (uo. 262); *russšp năðββn nüttätto jurat pittäšotu* 'den Kopf [und] die Hände des Russen ['orosz fej(ét) kezét'] steckt er in das Fett' (LEHT., Vd. 85—6) | kam.: *kudā(i) niet, iābo kudāi niet* 'Gottes Tochter, Muttergottes Tochter' ['isten leánya, anya-isten leánya'], *men tšimat* 'der Schwanz des Hundes' ['kutya farka'] (DONNER—JOKI 132); *ki iagandə* 'unter dem Monde' (uo.); *man ko'ptöm ibi* 'ich hatte eine Tochter' ['én leányom volt'] (uo. 197). L. N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. LVIII 133, 136.

c) A t ö r ö k s é g b e n

ó t.: *kisi oylı* 'les fils des hommes' (Orkh. I E 1); *er atı* 'des Mannes Name' < „der Mann — sein Name”, *toquz oyuz bāgları buduni* 'Bege und das Volk der Neun Oguzen', *türk bilgü qayan sabı* 'die Worte des türkischen Weisen Qagans' (RAMST.—AALTO, Einf. II 28) | kt.: *jā bayry* 'Mitte des Bogens' (KÁŠY.—BROCK. 28) | k a r a c h a n i d.: *qayan közı* 'das Auge des Fürsten' (Kut. Bil. 15:3) | a l t.: *tūyanym ünü* 'des Verwandten Stimme' ('rokonom hangja') (Pr. I 234) | t e l.: *äl jaqšyzyr* 'die Guten (acc.) des Volkes' (uo. 202) | s z a g.: *qan čurtū* 'die Fürstenjurte' (uo. II 3); *pār ādi* 'das Fleisch seiner Leber' (uo. 18) | k a z.: *kala türäse* 'a város bírāja' (BÁL. III 104); *kulak töbö* 'a fül töve, a fültő' (uo.); *kul arkasi* 'kézhát' (uo. II 66) | u f a i: *kuz äye* 'a szem fehére' (PRÖHLE: NyK. XXXVIII 351) | k u m ü k.: *jol azabi kör azabi* 'die Mühe des Weges ist die Mühe des Blinden' (NÉMETH: KSz. XII 99, 291) | k r m.: *ai bašy* 'Anfang des Monats' (RADL. Wb. I 6) | o s z m.: *göz* (v. *gözün*) *ayy* 'das Weisse des Auges' (ZENK. 75); *kapu perdesi* 'ajtófüggöny' (KÚNOS, OTNy. 218); *atarlar sözü* 'apák szava (közmondás)' (uo.); *ana lisany*

'Muttersprache', *baš aŋrysy* 'Kopfschmerz' (RAMST.—AALTO, i. m. 28) | a d a k.: *adam oŋly* 'Menschenkind' (KÚNOS, Adak. 5, 143); *dunjá güzeli* 'világszépe' (uo. 154, 157) | c s u v.: *patšā ūlā* 'a padisáh fia' (Mész.: II 253); *kevaŋal kōžā šū šinhžē, jaššin kōžā ǵar šinhžē* 'kacsa szeme a vízen, ifjú szeme a leányon' (uo. 225); *tu šinhžēn* 'a hegyről' (PAAS., Csuv. 136); *ǵaš-jənni* 'kardhüvely', (uo. 25) | j a k u t.: *kisi džiātā* 'des Menschen Haus' (wörtlich: 'der Mensch, sein Haus') (BÖHTL. 160); *min aŋam džiātā* 'meines Vaters Haus' (uo. 252); *džiā ūrdügā* 'das hohe unter den Häusern, das höchste Haus' (uo. 243); *min aŋam* 'mein Vater' (uo. 252); *min atim* 'mein Pferd' (uo. 252); *min aŋam aŋata* 'meines Vaters Vater' (uo. 252); *min attibar* 'an meiner Seite, neben mir', *min annibar* 'auf meiner Unterseite, unter mir', *ān attigar* 'neben dir' (uo. 228); *min ūrdübār* 'über mir od. mich' (uo. Wbuch 50).

[Irodalom: FOKOS: MFigyelő III 250 kk., BEKE: KSz. XV 21 kk.; BÖHTLINGK i. m. 160, 163; stb.]

d) A mongolban

k a l m.: *gar dērān* 'auf der (eigenen) Hand', *ger dotorān* 'in dem (eigenen) Hause', *adūn dundāsān* 'aus der (eigenen) Pferdeherde' (RAMST., KWb. XIV. 1.); *mörŋ dērān* 'auf dem Pferde, zu Pferde' (uo. 91); *duktl dotorān* 'in der Scheide' ['a maga hüvelyében'] (RAMST., KM. 171); — vö. *ärwngi-tšū amn dērā-tšūn tämnā-w* 'deine Bauchhaut lege ich dir auf den Mund' (uo. 175; mintegy: 'száj-fölödre').

(Általában „az apának a háza”-féle szerkezet használatos a mongolban.)

e) A mandzsú-tunguzban

a) A tunguzban:

evenki: *bu neke ūžalin surusingew* 'мы отправились по следам соболя' (KONSZT.—LEV. 254); *bu atirkan žulan irew* 'мы вошли в юрту старухи' (uo. 280); *žu dagadun ketē bejel bičētīn* 'близко от дома было много людей' (uo. 223); *žu žuledun ketē bejel bičētīn* 'перед домом было много людей' (uo.); *ērukažana oror ūžaltīn, bejel ūžaltīn* 'рассматривал оленей следы (и) людей следы' (VASZIL., Очерки 79); *mū dōndun kulīnŋi žun* 'внутри воды дом змея' (Материалы 28); *ēkur ūžaltīn, qwankil ūžaltīn?* 'какие их следы, следы эвенков?' (uo. 71); *bira žapkadun iŋtčana* 'стоя на берегу реки' (uo. 74); *beje awgaran* 'die Gesundheit des Menschen', *oron jelin* 'das Horn des Renntieres' (RAMST.—AALTO, i. m. II 28) | l a m u t.: *Marja žun* 'das Haus der Maria' (BENZING, LamGr. 56; 'Maria ihr-Haus' > 'das Haus der Maria' uo. 83); *həl urgən* 'das Gewicht des Eisens' (< 'Eisen sein-Schweres') (uo. 83); *hucil əğžen bəgəntən* 'der oberste Chef der Russen' (uo. 136; tkp. 'az oroszok nagy főnökük'); *ŋi žun* 'wessen Haus' (uo. 56); *tur dodun* '(Erde in-ihrem-Inneren >) im Inneren der Erde, in der Erde (drinnen)' (uo. 84); *žu dolan jakta ačča* 'внутри юрты ничего нет' (LEVIN, i. m. 166); *etikēr žulǵıziten noŋan emren* 'впереди стариков он пришел' (uo.); *etiken žun* 'старика чум' (CINCUSZ, i. m. 148); *tarak ŋi žun?* 'то чей чум?' (uo.); *žu dolan bisin* 'внутри дома был', букв. 'дом внутри него был', *žul dolatan bisin* 'внутри домов были', букв. 'дома внутри их были' (uo. 233); — l a m u t (Ōlā): *hējekāl žūtūm* 'жилища (egyesszám) коряков' (NOVIKOVA, i. m. 136); *asatqan nōdm* 'красота девушки' (uo. 149); *aqŋy oronni* 'олень моего старшего брата' (uo.); *žū hitkidun* 'у юрты (у дома)' (uo. 243).

β) A mandzsuban (egyres mandzsui nyelvekben; vö. BENZING, Die tung. Spr. 110).

(A m u r:) *mi amimbi* 'mőy otec' (AVRORIN I 148), *si gerbusi* 'tвое имя' *noani enini* 'ego māt' (uo.); *gosai guičeseli* 'домов крыши' (uo.); *bue brigadirpu* 'наш бригадир' (uo.); *mi zogbi* 'mőy дом' (uo. 158); *sue zoksu* 'ваш дом' (uo. 148); *to begdini* 'лось нога (ego)' (uo. 158); *naj begdini* 'человек нога (ego)' (uo. 157); *mi si barosi haiva unkei-meñi!* 'ведь я тебе что сказал!' (uo. II 229—30); *bue baropowa agronom ziciñi* 'к нам прибыл агроном' (uo. 229); *bolo si Buri baroni enezeči* 'осенью ты в Хабаровск поедешь' (uo.); *sue barosu* 'к вам' (uo.); *mi si orondolasi enembi* 'я вместо тебя пойду' (uo. 231) | (K u r - u r m.): *asini gerbini* 'имя его жены' (SZUNYIK, i. m. 116); *bajan mafa futeweni* 'у богатого старика дочь' ('a gazdag öreg[nek a] leányát') (uo. 127); *emun lamü keralani euheni* 'к берегу моря вышел' (uo. 113); *zō bārōni* 'к дому' (uo. 75) | (o l c s a.): *silan bēduni* 'в месяце цветов (апрель-май)' (ПЕТРОВА, i. m. 78); *erke aunža učeveni nimi, ičeñeni* 'тихонько дверь балагана ['a kunyhó ajtaját'] открывая, посмотрел' (uo. 81); *aunža dōlani* 'внутри балагана' ['a kunyhóban, a kunyhó belsejében'] (uo.); *ñuj darsani* 'чья книга' (uo. 35). — L. még g o.: *mapa hagdoni* 'die Höhle des Bären' < „der Bär seine Höhle”, *bi gerbiw* 'mein Name' (RAMST.—AALTO, i. m. II 28).

2. Jelölt birtokos, jelöletlen birtokszó Az „isän kirja”-féle szerkezetek

Az eddig tárgyalt birtokos szerkezetekben (egyfelől: *atya-fi*, másfelől *az atya háza*) jelöletlen volt a birtokos neve, vagyis nem járult hozzá genitivusi vagy ennek szerepét betöltő (hely-) rag, a birtokszó végén vagy jelentkezett birtokos személyrag, vagy ilyen viszonyító jel sem járult hozzá. A most tárgyalandó két szerkezetnek viszont az a közös jellemző vonása, hogy a birtokosnak a nevéhez járul viszonyító jel (genitivusi vagy ilyen szerepű más rag, a birtokszó azonban vagy jelöletlen (*isän kirja*), vagy birtokos személyragot kap (*az apának a háza*).

Lássuk most az *isän kirja*-féle szerkezeteket!

a) A finnugor nyelvekben

Az obi-ugor nyelvekben nincsen sem genitivusi,²⁰ sem ezt pótló rag, ott tehát ez a szerkezet nem fordulhat elő, de a magyarban sem alakult ilyen kifejezés mód (csak személyragos birtokszóval együtt).

z ü r j é n: *jomalen* (adessivus) *kerka* 'a joma háza' (ZNépk. 81—2); *silen zu* 'az ő kefeje' (ZSz. 35); — *menam mužik* 'mein Mann', Sz. *meiam pi* 'mein Sohn', V. *menam sinjas* 'meine Augen' (SWb. 584); Le. *menam vile* (Pr. *me-vile*) 'auf mich', Le. *menam dine* (v.: *me-dine*) 'zu mir' (uo.) | v o t j.: *žazaglan milkid vu vilin*, *vorgoronlan milkid van-bur vilin* 'a lúdnak gondolata

²⁰ A finnugor genitivusról szóló gazdag irodalomból l. különösen RAVILA tanulmányát: FUF. XXVII 23 kk.

A genitivusos birtokos szerkezet igen régi eredetű lehet, bár a jelöletlen szerkezettel szemben későbbi eredetűnek tekintendő. Ez is a genitivusi -n ragnak nomen possessoris-képzői eredete mellett szólhat. (Vö. a ragos acc.-t.)

a vízen, a legénynek gondolata a vagonon' (VNépk. 285); *gužem-nenallän nenäl küž* 'nyári napnak nappalja hosszú' (uo. 225); — *menam anakaj* 'az én anyuskám' (uo. 288); *milam valjos* 'a mi lovaink' (uo. 242); l. még NyK. XXXVI 446) | cseremisiz: *toložen erve* 'der Sohn des Mondes' (GENETZ 11); *oš pülen erve* 'der Sohn der weissen Stute' (uo.); — *myñan bui* 'az én fejem', *myñan parña-ytsen* 'ujjamból', *tendan puro* 'sörötök', *nemnan šužar* 'a mi hógunk' (BEKE, CserNyt. 264); *toleš acažon pört buješko* 'er kommt zur Firste von der Stube seines Vaters' (GENETZ 30, BEKE 185) | mordvin: *oču škain kučalman* 'a nagy isten küldöttje vagyok' (BUDENZ: NyK. V 150); M. *velet estä* 'aus dem Dorf', *velet es* 'in das Dorf' (PAAS., MordwChrest 62); E. *avanzo ketste* 'von seiner Mutter' (uo. 75); M. *šeñ inksä* 'deswegen' (uo. 65); E. *tetanzo kedste* 'atyjától' (KOLYAGYENKOV II 218); M. *Mikitañ inksa* 'за Никитой' (uo. 219); E. *moñ marto* 'со мной' (uo.); E. *ešeñ lomañ* (M. *eš lomañ*) 'свой человек' (uo. 223); E. *veleñ perka jakamo*, M. *veleñ perfke jakama* 'хождение вокруг села' (uo. 38); M. *tsoralñeñ ešä* 'fiaidban' (PAAS. i. m. 04); E. *sradš miñek perf pelga* '[stepь] простиралась вокруг нас' (KOLYAGY. II 235); E. *miñek veleñt vaksa* 'мимо нашего села' (uo. 236). L. még VÉRTES EDIT: NyK. LIX 107 | finn: *isän kirja* 'az apa könyve'; *koiran pentu* (v. *koiran penikka*) 'kutyakölyök', *työmiehen vaimo* 'a munkásnak a felesége' (vö. SETÄLÄ, Laus.¹¹ 43); *meidän isäntä ei ole kotona* (uo. 86); *ovatko teidän pojat kotona?* (uo.); *koira on pöydän alla* 'a kutya az asztal alatt van' (BUDENZ, FNy.² 108); *seinän takana* 'a fal mögött' (uo. 109) — vót: *minū ri'hē* 'minun tupaani' (KETTUNEN—POSTI: MSFOu. LXIII 22), *nädjē sežar* 'heidän sisarenša' (uo. 62) (idézi SZABÓ LÁSZLÓ: NyK. LXIV 111). Vö. még ész t: (genitivusszal) *lumepall* 'Schneeball', *lillekimp* 'Blumenstrauss', lív: *vie'r-lēba* 'Blutkloss, Palte' (RAVILA: FUF. XXVII 76), lív: *vie'r-lēba* ua. (KETTUNEN, LivWb. 497; *vie'r* genitivus, l. KETTUNEN, i. m. XXIII. 1.), *mie'r-jemä* 'Meermutter' (uo. 227, 'Meeresmutter (Meeresgeist)' (uo. 88) | lapp: lpN.: *ačče viesso læ likko orrom-sággje* 'das Haus des Vaters ist die Stätte des Glücks' (ERKKI ITKONEN, LpChrest. 50); *čalmii vuos'tai* 'gegen die Augen' (uo.); *nuorrâvuodâ aigest* 'in der Zeit der Jugend' (uo. 53); *mu vuos'tai* 'gegen mich' (uo. 52); — lpS. *tut tū slähtas vivva pära öddä* 'az a te hitvány vőd csak aluszik' (HALÁSZ, Svéd-lapp nyelv V 166); *mijen ačče* 'atyánk', *tijan veljain* 'testvéretekkel', *mū pärdneh* 'gyermekeim' (HALÁSZ: UF. 3. 27). „Wenn es sich aber um einen Besitz der redenden Person oder einer anderen im Satz vorkommenden Person als die des Satzgegenstandes oder des Objekts handelt, wird der Genitiv des persönlichen Fw. und nicht das bes[it]z-anz[eigende] Suffix gebraucht" (LAGERCANTZ, Sprachlehre des Westlappischen 84); — lpK. *mun' sluššeg* 'szolgám', *mien' ajč* 'atyánk', *tien' ajč* 'atyátok' (HALÁSZ: NyK. XVII 18); l. még VÉRTES EDIT i. h. 108—9.

b) A szamojédban

jurák: *nišani har sawa* 'отца моего нож хороший', *nišand har sawa* 'отца твоего нож хороший' (ПРОКОФЬЕВ, Самоучитель ненецкого языка 61); *mato' jav'* [gen.] *tirkad* [abl.] *hahajavy* 'ihr Haus liegt nahe am hohen Ufer des Meeres' (PYRERKA—TERESSENKO i. m. 397; idézi ANGERE, Die uralojukag. Frage 183); *šudbēm pužū tše* 'die Alte des Riesenunholdes' (LEHT., Vd. 108; ehhez és a hasonló szerkezetekhez l. N. SEBESTYÉN IRÉN tanulmányát a NyK. LVIII. kötetében) | selkup: *kīt qanigqīt ukkīr māt ata* 'на береры

реки один чум виден' (ПРОКОФЬЕВ, Селькупский (остяко-самоедский) язык I 31; *qanig* 'край, берег'; *ki* 'река', *kīt* gen.); *kīt qanigqinī ūtti alča* 'с берега реки в воду упал (он)' (uo.; *kīt* gen., *qanigqinī* a *qanig* szó abblativusa); *āsāni* [gen.] *māt* 'отца моего чум' (uo. 91); *kōn mōri ūndičikar* 'уха посредством слыхивал' (uo. 49; *kō* 'fül': *kōn* genitivus); *āsāni paŋi* 'отца моего нож' (uo. 91).

c) A törökségben

ó t.: *bizin sü* 'unser Heer' (RADL., Inschr. 104) | k t.: *mānīn jūzdān itlin!* 'scher dich fort!' (KÁŠY.—BROCK. 70; tkr. 'takarodjál, hordd el magad az én arc[om] elől!'); *anyū ūzā* 'über ihm', *alarnyŋ birlā* 'mit ihnen' (SCHINK.—RABY. 16); *bizin birlā* 'mit uns' (uo. 17) | a l t.: *pistin jurtqa* 'zu unserem Lande' (Pr. I 176) | s z a g.: *mānīn sar* 'at' 'mein weissgelbes Pferd' (Pr. II 101); *kāmīnī čurt* 'wessen Jurte' (uo. 108) | k a z.: *minem belān, sinen belān* 'velem, veled' (BÁLINT III 87); *minem atej* 'atyuskám' (uo. 46); *minem at aryan* 'a lo v a m fáradt el (s nem az ökröm)', *minem atim aryan* 'az én lovam fáradt el (s nem a tiéd)' (uo. 47) | a n a t.: *bizüm evde* 'in unserem Hause' (RÄSÄNEN: JSFOu. XLI/2. 38) | o s z m.: *benim ev* 'az én házam', *senin čodžuk* 'a te gyermeked' (KÚNOS, OTNy. 244) | a d a k.: *sizin evde* 'in eurem Hause' (KÚNOS, Adak. 252) | c s u v a s.: *pirēn Jevan* 'a mi Ivánunk' (MÉSZÁROS II 299); *sirēn pūttpē pirēn pūtt* 'a ti házatok meg a mi házunk' (uo. 86); *kam bor pirin jalda toslē sin?* 'ki van falunkban barátságos ember?' (BUDENZ: NyK. II 236); *sirin patru* 'nálatok' (uo. 37).

A jakutra vonatkozólag vö. BÖHTLINGK i. m. 163—4 („Für den Genitiv findet sich im Jakutischen keine Endung, und es wäre nicht unmöglich, dass dieser Casus sich im Türkisch-Tatarischen erst nach der Spaltung entwickelt hätte. In einem solche Falle wäre also an keine Verwandtschaft der Genitivendung im Türkisch-Tatarischen, Mongolischen und Finnischen zu denken"); l. ehhez MUNKÁCSI, NyK. XVII 151, SCHRIEFL: KSz. XIII 48, 278, RÄSÄNEN, Morphol. 56, stb.

d) A mongolban

k m o n g.: *Toyto'a-jin jeke kō'ūn Tögüs-beki-ji alažu* 'T-s ältesten Sohn T. tötend' (DOERFER, i. m. 248); *Börte-ūžin-ū eke* 'B.-s Mutter' (uo. 264) | i r. m o n g.: *aq-a-jin nom* 'the book of the elder brother' (PORRE, GrWrMong. 131); *šabi-jin nom* 'the pupil's book' (uo. 143); *bayši-jin ger* 'the teacher's house' (uo.); *ečige-jin mal* 'father's cattle' (uo.); *teden-ū nigen* 'one of them' (uo. 144) | k h.: *āwīn mori* 'das Pferd des Vaters' (PORRE, KhGr. 108), *aχīn nom* 'das Buch des älteren Bruders' (uo. 59); *χamgīn jīχā* 'всех больше' (досл. 'всех большой') (PORRE, Строй халха-монгольск. языка 19); *gerin koino* 'позади юрты', *mini koino* 'после меня', *ūlin arada* 'позади горы' (SZANZSEJEV, Синтаксис монгольских языков 110); *mini gert* 'в моей юрте' (SZANZSEJEV, Современный монг. язык 60); *malin χašā* 'двор для скота' (букв.: 'скота двор'), *bagšīn nom* 'книга учителя' (букв.: 'учителя книга') (uo. 81) | a l á r.: *χān χūñē gertē* 'в дом царственного человека' (PORRE, Аларский говор II 6); *χāñē χubūñ* 'царевич' (uo. 75) | k a l m.: *χān kūnā eltšig* 'den Boten des Chans' (RAMST., KM. 190); *gerin ezn* 'Hausherr, Ehemann' (KWb. 134; 'des Hauses Herr'); *ekin sanān ūrñdā, ūrñē sanān kōdēdā* 'die

Mutter gedenkt ihrer Kinder, die Kinder denken nur an die weite Welt' (uo. 311; 'die Gedanken der Mutter sind an ihre Kinder, die der Kinder in die weite Welt' uo. 459); *χānā kūkŋ* 'die Chanstochter' (KM. 99), *baŋŋ ōwgōnā kōwūn* 'der Sohn des reichen Mannes' (uo. 98); *χānā urda* 'vor dem Chane' (uo. 450); *mini dergada bādaŋ kūn* 'ein Mensch, der bei mir ist od. mir nahesteht' (uo. 89); *χānē dergadēs* 'von der Nähe des Chans, von dem Chanshofe' (uo.); *χurgunē zāktō* 'zwischen den Fingern, zwischen die Finger' (uo. 469).

e) A mandzsú-tunguzban

A tunguzban nincs külön genitívusi rag, de annak veszik többször a nomen possessoris -*ŋi* melléknévképzőt (l. pl. BENZING, Die tung. Sprachen 79, 90, 109, LamGr. 31); ennek a képzőnek segítségével a személyes névmásból birtokos névmás alakul (l. még fönt a 24. lapon). Tulajdonképpen „isän kirja”-féle szerkezet tehát itt nem fordul elő. (Itt természetesen figyelmen kívül kell hagynunk, hogy az uráli genitívusi -*n* milyen eredetű.) Hogy az említett -*ŋi* képzős alak valóban melléknévként veendő, e mellett szól az is, hogy jelzett (és egyébként a birtokos személyragokat is felvevő) főnévvel (számban és esetben) egyeztetik. Pl. ev. *minŋi knigaw* 'az én könyvem' ('liber meus'), *sinŋi knigas* 'a te könyved' (KONSZT. — LEB. 116): *minŋidu adilduw* 'в мою сеть' *sinŋilwē girkilwēs* 'твоих товарищѣй' (acc.) (uo. 117). (Vö. főnévből is: ev. *mōŋi kulikān* 'Holzkäfer'; BENZ., TgSpr. 91.)

A lamut birtokos névmásról, mely a személyes névmás genitívusából alakult, az „apának a háza”-féle (mindkét tagon jelölt) birtokos szerkezeteknél szólunk.

A mandzsúban azonban van genitívusi végződés, és ott éppen az „isän kirja”-féle szerkezet is használatos. Példák: *bōi* (gen.) *urse* 'háznép' (*urse* 'emberek, nép') (BUDENZ: NyK. XX. 314); *biraj arga* 'fluvii ostium' (uo.); *ere nŋgun aŋmani nialma* 'ennek a hat törzsöknek embere (népe)' (uo. 397); *agai dorgi* 'az esőben' (uo. 317); *bijai elden* 'Mondschein', *amai boo* 'das Haus des Vaters', *eŋeni gurung* 'der Palast des Kaisers, der Kaiserpalast', *mini boo* 'mein Haus', *sini ahūn* 'dein älterer Bruder' (BENZING, TgSpr. 91), *čeni amabe* 'ihren Vater' (uo. 110); *gurungni dolo* 'im Innern des Palastes' (uo. 91).

3. Jelölt birtokos, jelölt birtokszó Az „apának a háza”-féle szerkezetek

Könnyen érthető, hogy például a zürjén *menam šin* 'az én szemem' (vö. SWb. 584) és az ugyanolyan jelentésű *šinmei* (uo. 954) alakok alapján egy *menam šinmei* alak (uo. 584) keletkezett.

Nézzük most ezt a szerkezetet az urál-altaji nyelvekben!

a) A finnugor nyelvekben

magyar: a későbbi eredetű datívus possessívusszal: *az apának a háza*; *halalnec eŋ puculnec feze* (HB.) | zürjén: *ženiklen batīs* 'a vőlegénynek az apja' (ZSöz. 55); *ponlen getiris, sar-niv* 'a kutvának a felesége, a cár leánya' (ZNépk. 81); *saldatjaslen jurjasīs* 'katonák fejei' (uo. 4); *šilen pellasīs* 'seine Ohren', *šilen jurīs* 'sein Kopf' (SWb. 893); *menam nilei* 'meine Tochter'

(uo. 655); Pr. *miĵan olmesnim* 'unsere Habe' (VdKomi 120; vö. *mian nĵ* 'unsere Tochter' uo.) | v o t j á k : *vižtāmlān ħuñjosiz* 'a bolondnak bátyjai' (VNépk. 109); *tĭnad kwaraed badžin, miĵam mumimilān kwaraez piči* 'a te hangod nagy, a mi anyáknak hangja kicsiny' (uo. 118); *solān kišnoez* 'az ő felesége' (uo. 77); *tĭnad valed* 'a te lovad' (uo. 279); *tĭlad bubiošti* 'ваши родители' (Грамм. совр. удм. яз. 168); *miĵam tire* 'мой топор' (uo. 79); *toležlen jugetez vu viĵin pište* 'свет луны отражается на поверхности воды' (uo. 81); *Katalen nĵlizlen nĵliz* 'дочь Катиной дочери (т. е. внучка Кати)' (uo. 80); *miĵam apaijosilen žoktemzi* 'die Fitzen meiner älteren Schwestern' (Wotj. Sprachpr. II 93); *miĵam agailen kisiĵaz* 'in der Tasche unseres älteren Bruders' (uo. I 36); *solen doraz* 'zu ihm' (WChrest.² 147) | c s e r e m i s z : *tērān motoržā kandaš pūgn, oršan motoržā toj pu tšgn* 'a legszebb szán ('der schönste Schlitten', tkp. 'a szán szépe'), nyolebordájú, a legszebb szekér ('der schönste Wagen', tkp. 'a szekér szépe') sárgaréz kerékagyú' (WICHMANN: NyK. XXXVIII 223, Volksdichtung u. Volksbräuche der Tscheremissen 261); *uβer kuβan iz ūderžem kodat* 'die jüngste Tochter der Hexe lassen sie am Leben' (GENETZ 24); *ūd'rōden lužem kondat* 'deiner Tochter Gebein wird heimgebracht' (uo. 8); *užar lepeñen šuld'rzo* 'des grünen Schmetterlings Flügel' (uo. 68); *tōde moñen izam oγol* 'das ist nicht mein Bruder' (uo. 18); *nemnan šužarna ulat-mo?* — *tendan šužardu ulam* 'bist du unsere Schwester? — Eure Schwester bin ich' (uo. 6); *tu'den uke'žō šengrač čodra-kaikšo-ša moč oš βū'len kō'ryežem kočken u'let* 'nachdem sie fort war (tkp. 'annak nem-léte után'), verzehrten die Tiere des Waldes das Innere der weissen Stute' (PORKKA: JSFOu. XIII/1.6; I. BEKE, CsNyt. 241); I. még BEKE uo. 183 kk., LEWY, TscherGr. 129—130 | m o r d v i n : *vejken lemeze Ivan, ombočēn lemeze Andrej, a kolmočēn lemeze Motros* 'der eine heisst (tkp. 'az egyiknek neve') Ivan, der zweite Andrej, der dritte aber Motros' (PAAS.: JSFOu. XII 93); *añcak ton azo šesē bojariñt penčgenze vakanonzo salit* 'du stiehl nur dort die Löffel und Geschirre des Bojaren' (uo. 94); *čuvtoñ sēdejeze* 'der Kern eines Baumes' (uo. 26); *ked* [jeldöletlen] *kunčkazunķ putusi, tĭñķ* [gen.] *kurgĭñiñzĭñķ kăpidisi* 'er wird es in die Mitte eurer Hand legen, wird es in euern Mund heben' (uo. 22); E. *moñ dugam* 'мой друг' (KOLYAGYENKOV II 169); E. *moñ tšetšĭnem* 'мой цветочек' (uo. 244); *učoš niñt pškade-manzo* 'ждал слов жены' (uo. 254); M. *kuloš atāt tvats* 'умерла у старика жена' (uo. 215); *toñ tšoralše* 'твой сын' (uo. 262) | f i n n : *sinä et saa minun osaani, enkä minä sinun osaasi* (SETÄLÄ, Laus.¹¹ 86); *meidän, teidän ja heidän kirjansa* (uo.); *missä minun lakkini on?* (KETTUNEN—VAULA, Suomen kielioppi⁸ 74); *sinun lakkisi* (uo. 174); — v ó t . : *nimetä minä nimeni* 'mondd [nevezd meg] az én nevemet' (AHLQVIST, Wotisk Grammatik 106, idézi SZABÓ LÁSZLÓ: NyK. LXIV 111) | l a p p : „Als besitzanzeigendes Fürwort wird nebst dem besitzanzeigenden Suffix der Genetiv des persönlichen Fürwortes gebraucht" (LAGERCANTZ, Sprachlehre des Südlapp. 32), de a névmást csak akkor teszük ki, ha hangsúlyos (uo. 32; I. VÉRTEŠ EDIT: NyK. LIX 108—9 és még fent a 35. lapon).

b) A s z a m o j é d b a n

k a m . : *dūn ejet, dubuun, dūn, būn ejet* 'Geist der Erde, Geist der Welt, der Erde, des Wassers' (DONNER—JOKI 100); *bu-dun ejet* 'Geist der Welt' (uo.); *būn ejet* 'Wassergott', *dūn ejet* 'Waldgeist, Erdgeist', *p'an ejet* 'Baumstamm' (uo. 18); *bun māñ(t)* 'Wasserdampf' (uo. 11); *k'uzan ulut* 'Menschen-

kopf' (uo. 35, 80); *könun yūut* 'Bärentatze' (uo. 80); *šide ālāβān boš inezēndēn* 'die leeren Pferde ['üres lovaik'] der zwei Helden' (uo. 92); *nunan nэгənde u'btuabi* '[sie] zog [sie] auf die steile Felswand herauf' (uo.).

c) A törökségben

ót.: *bälimin bängüsi* 'das Denkmal meines Bäl' (RADLOFF KK 2); *mānin sabymyn* 'az én szavamát' (Orkh. I S 11); *mānin budunym* 'mon propre peuple' (uo. II E 29) | k t.: *anyñ sōzin* 'seine Rede (acc.)' (KĀŠY.—BROCK. 18); *mānin yšym* 'meine Sache' (uo. 26); *qulyñ bojnyñ* 'a rabszolga nyakát' (uo. 105); *mānin qyzym* 'meine Tochter' (SCHINK.—RABY. 14); *ol julduzlarñyñ atyny* 'die Namen (acc.) jener Sterne' (uo. 15) | a l t.: *mānin gattyñnañ* 'von meiner Frau', *sāññ gattyñnañ* 'von deiner Frau' (Pr. I 240) | t e l.: *sāññ ünññ māññ palamnyñ ünñ ošqoš* 'deine Stimme gleicht der Stimme meines Sohnes' (Pr. I 187) | l e b e d.: *ol palanyñ tajyzy* 'des Kindes Oheim' (uo. 302) | s ó r.: *alyptyñ ady* 'des Helden Name' (uo. 311); *māñ syrtyma* 'reám' (uo. 379) | s z a g.: *turanyñ āzi* 'der Wirt des Hauses' (Pr. II 4); *māññ oyym* 'mein Pfeil' (uo. 77) | s z o j.: *Talai Xānyñ tayanazy* 'des T. Ch. Tochter' (Pr. I 401); *māñ jurtūmya* 'zu meiner Jurte' (uo. 406) | k i r g.: *sunññ ajary* 'die Mündung eines Flusses' (RADL. Wb. I 205); *uryaşylarñyñ šašy* 'a nók haja' (uo. 102) | m i s.: *tawnēñ bašēna* 'a hegy tetejére' (PAAS.: JSFÖu. XIX/2. 42); *alm(a)-ayačññ alžna* 'unter den Apfelbaum' (uo. 7) | k a z.: *ayačññ maji* 'a fának olaja' (BÁL. III 36); *minem atim* 'az én lovam', *minem ailarim* 'az én lovaim' (uo. 47); *sineñ ügezläreñ* 'a te ök Reid' (uo.); *minem aldında* 'elöttem' (uo. 89); *kenägäse* 'az ő könyve' (uo. 45) | b a l k.: *terezeni allında* 'vor dem Fenster' (PRÖHLE: KSz. XV 200); *ünñ artına* 'hinter dem Haus' (uo. 202) | a n a t.: *sevdi umin kollari* 'die Arme meines Liebchens' (RÄSÄNEN, i. m. 41); *urumun kizi* 'die Tochter des Griechen' (uo. 59) | o s z m.: *gözün ayy od. göz ayy* 'das Weisse des Auges' (ZENK. 75); *senin čožuk és (nyomatékosabban:) senin čožuyun* 'a te gyermeked' (KÚNOS, OTNy. 244); *išin sonuna bak* 'a dolognak a végére nézz' (uo. 221); *delinin jüreji ayyında dir, akıllıñın dılı jürejinde* 'a bolondnak a szíve a szájában van, az okosnak a nyelve a szívében' (uo.) | c s u v a s.: *patšānen kəzəñ wələ* 'a pádisáh kisebbik fia' (MÉSZ. II 357); *starigen allı* 'az öreg embernek a keze' (uo. 379); *māññ üdəm* 'az én lovam', *sāññ üdū* 'a te lovad' (uo. 18); *man padēmra* 'nálam' (PAAS. Csuv. 94) | j a k u t.: vö. BÖHTLINGK 252.

[Irodalom: MagyFigyelő III 249; BEKE: KSz. XV 21 kk.; stb.]

d) A mongolban

i r. m o n g.: „A word modified by a genitive attribute indicating the possessor can be followed by the genitive of the personal pronouns *inu* 'his' and *anu* 'their', which connect the attribute and the modified word more closely. *qayan-u čerig inu* 'khagan's army (lit., "khagan's army his")'; *bayatud-un morid anu* 'the heroes' horses (lit., "the heroes' horses theirs")'; *tegün-ü nom inu* 'his book (lit., "his book his")'; *teden-ü nom-nuyud anu* 'their books (lit., "their books theirs")' " (POPPE, GrWrMong. 136); *tegün-ü ači inu tegün-eče ülemži nemejü* 'its benefit increases (becoming) more than it' (uo. 140); *žiryalang-un šiltayan anu nigen nigen-te boluju* 'each cause of happiness comes into existence (only) once' (uo.) | a l á r.: *šorōñ xāngāi homōññ jēre jērehēr jērehē* 'ero ocrpo-

конечная хангайская стрела подлетала, подлетала и подлетала' (POPPE, Аларск. говор II 36); *esēgē malān tēngētīn jēxe basāyānīn* 'старшая дочь Эсэгэ Малан Тэнгрия' (uo. 69); *jēmšējīn negeñīn* 'fuvárosainak egyike' (uo. 50); l. még NYK. LXIII 67) | k a l m.: *kükünā xoḡr xoḡor mōrtū* 'die zwei falben Rosse des Mädchens' (RAMST., KMärch. 85); *min? ner-ḡ* 'mein Name' (uo. 84—5); *tšīn āḡ-tšīn bi* 'ich bin ja dein älterer Bruder' (uo. 111) | m o g o l: „Genitiv-akkusativ mit der endung -i. Der genitiv kennzeichnet sich dadurch, dass *ini*, -*ni* (urspr. gen. des pronom. der dritten person) dem hauptworte angehängt wird; also *bui bayalduni* 'im schosse der mutter' (RAMST.: JSFOu. XXIII/4. 58); *bui bayalduni teftanā* 'er liegt im Schosse der Mutter' (uo. 7); *enā yarī qurūni bi* 'das sind die Finger der Hand' (uo.); *moḡōli qoḡor kōuni bi* '(wir) sind (hier) zwei Söhne der Mogholen' (uo. 11).

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n

Az evenkiben — mint fent (37) láttuk — melléknévileg alkalmazott birtokos névmás használatos: *minḡi kúḡaw* 'az én könyvem', *sunḡile ḡulasun* 'a ti házatokba' (KONSZT.—LEV. 116—7) stb. A l a m u t b a n azonban az ilyen birtokos szerkezeteket a személyes névmás genitivusával és a birtokszó személyragos alakjainak segítségével fejezik ki (tehát a finn *minun lakkini* 'az én sapkám' szerkezetének megfelelő módon és ugyancsak akkor, ha a névmáson van a hangsúly). Példák: l a m.: *min ḡuw* 'mein Haus', *min ḡulaw* 'in meinem Hause', *noḡan ḡun* 'sein Haus', *hun momisan aj* 'euer Boot ist gut' (BENZING, LamGr. 80); *min turkiw* 'моя нарта', *hin ḡutkis* 'к твоему дому' (LEVIN, i. m. 144); *min amargidalaw* 'за мной (позади меня)' (uo. 167); *min ḡuw* 'моя юрта', *hun oronsan* 'ваш олень' (CINCUSZ, i. m. 133); *min adalu* 'сеть моя', *mun adalun* 'наша сеть' (uo. 138); *min delu* 'моя голова' (uo. 143); — l a m. (O l a): *min amordalaw* 'сзади меня' (NOVIKOVA, i. m. 234); *min oḡū* 'мое тело (досл. моя поверхность)' (uo. 239); *hin nūḡas* 'твой лук' (uo. 150); *min ḡūw* 'мой дом' (más nyelvjáráásokban NOVIKOVA szerint: *bi ḡūwū*) (uo. 143); *hin hutās* 'твой ребёнок' (uo.); *hun tetism* 'наша одежда' (uo. 142); *min hutu* 'мой сын' (uo. 144); *min kiḡigēlbu* 'моя книга' (uo.).

A m a n d z s u b a n: K u r - u r m.: *minī ḡñi halani omohoji* 'моей матери фамилию забыла' (SZUNYIK, i. m. 155); *min amīi emaha wākci bičīn*, *ḡñi ḡogdū būda uluktej bičīn* 'мой отец рыбу ловил, мать моя дома пищу варила' (uo.); — (A m u r:) (jelöletlen birtokos-szóval; l. fent). Pl. *mi ogdai*, *si ogdasi* 'моя лодка, твоя лодка' stb.; l. AVRORIN, i. m. 145) | (o l c s a:) *min usumbi*, *sin usynsi*, *mun usympu* ... 'мой огород, твой, наш... огород' (PETROVA, i. m. 32); *bi sin tetuwei*, *afumbasi*, *otawasi gadilum* 'я твой халат, твои унты, твою шапку принесу' (uo. 87); *suli min tetuwei*, *otawai*, *apumbi puktuheñ* 'лиса мой халат, унты, шапку утащила' (uo.); *min hamikii* 'сзади меня' (uo. 83).

*

Ámbár tehát valamennyi urál-altaji nyelvben fejlődött jelölt birtokos szerkezet (a későbbi eredet mellett szól az is, hogy az egyes nyelvekben ennek a jelölt szerkezetnek különféle alakjai ma egymás mellett is élnek), az eredeti ősi jelöletlen szerkezet, úgy látszik, (a mandzsú-tungusz nyelvek kivételével) valamennyi urál-altaji nyelvben vagy ma is használatos, vagy legalább birtokos összetételek őrzik az ősi szerkezet emlékét.

III. A ragtalan határozók

„A névragozás történetéből” című dolgozatomban (NyK. LVIII 63—95) részletesebben szoltam a ragtalan határozókról. Dolgozatom eredményei közül itt a következőket akarom előrebocsátani: „Ámbár a ragok használata és egyezése az uráli nyelvrokonság biztos pilléreinek egyike, egy eredetibb nyelv-állapot maradványaképpen határozók ragtalanul is jelentkezhetnek, amikor is határozói funkciójukat csupán szintaktikai helyzetük határozza meg” (i. h. 74). Eredetileg ti. „a szó (tárgy, személy neve vagy jele) minden megkülönböztető jel nélkül a mindenkori helyzetnek megfelelően fejezte ki egyúttal az illető névszónak egy másik szóhoz (tárgy, személy vagy cselekvés nevéhez) való viszonyát. Vagyis a szó lehetett (későbbi értelemben) határozó is minden külön jel nélkül. Ez a ragtalan határozók kora. Ennek a legősibb kifejezés-módnak emlékei a mai nyelvhasználatban is megőrződött ragtalan határozók” (uo. 93—4).

Régebben ugyan (pl. SIMONYI, BALASSA) „ragvesztett határozókat” láttak a ragtalan határozókban; de már KLEMM felismerte, hogy egyes ragtalan határozók „ragtalan alakjukban ráértéssel válhattak határozóvá... Legtöbbszörre *i d ő - és m ó d h a t á r o z ó k* fordulnak elő ragtalanul, s jellemző, hogy rendszerint oly szavak szerepelnek ragtalan határozóul, amelyek már maguk is *i d ő t, m ó d o t* jelentenek; ekkor ui. az *idő*, a *mód* képzete oly élénk, hogy külön rag már nem is szükséges” (MTMond. 178).

Ragtalan határozók azonban nemcsak a finnugor, ill. uráli nyelvekben fordulnak elő. Fent (a 8. lapon) is utaltunk már RAMSTEDTnek az altaji nyelvekre vonatkozó nyilatkozatára: „In diesen Sprachen können die Substantive, Adjektive und Adverbien nicht als besondere Wortklassen von einander unterschieden werden, denn dasselbe Nomen kann meistens sowohl als Substantiv wie auch als Adjektiv, und wenn es direkt zum Verbum gehört, auch als Adverb fungieren” (RAMSTEDT—AALTO: Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II 22—3), vagy még határozottabban: a ragnélküli alapalak, „d. h. der Nominativ kann auch als Adverb stehen” (uo. 23).

Igen tanulságos RAVILA megállapítása: „Besonders wichtig ist, dass der Nominativ im Altaischen ein gewöhnlicher Adverbkasus ist, also die Funktion des Instruktivs ganz wie die des Genitivs²¹ hat. Spuren ähnlicher Verhältnisse kann man auch uralistherseits finden.”

Persze hasonló volt a helyzet az indoeurópai nyelvekben is. Már fent idéztük BRUGMANN és SCHMIDT JÓZSEF megállapításait: „Was man den *S t a m m* eines Nomens nennt, war eben ehemals selbst ein *s y n t a k t i s c h b e d e u t s a m e s* Wort, d. h. ein Wort, das im Satze eine bestimmte syntaktische Beziehung zu anderen Wörtern des Satzes haben konnte” (BRUGMANN,

²¹ Nevezetes és mostani tárgyunkkal kapcsolatban is említésre méltó vonás az is, hogy több urál-altaji nyelvben a genitivus (vagy a genitivusszá vált alak) is mindenféle viszony kifejezésére volt alkalmas. „Die Bedeutungsabschattungen, die der adnominale Genitiv z. B. im Finnischen hat, sind zahllos. Wir können kurzweg konstatieren, dass der Genitiv alle möglichen Beziehungen, die zwischen zwei Nomina herrschen, ausdrücken kann... Somit hängt die Bedeutung des Genitivs eigentlich nicht von dem Kasus selbst ab, sondern von den Wörtern, die im Genitivverhältnis zueinander stehen. Es hat also keinen prinzipiellen Unterschied zwischen dem Genitiv und dem Nominativ gegeben” (RAVILA: FUF. XXVII 82).

Grr. II 2² 118), és „Általánosan elismert tény, hogy már az idg. alapnyelvben voltak szódarabok, amelyeknek casuális functiójuk volt anélkül, hogy a functiónak bármiféle exponense volt volna. Hogy ily esetekben casus-jelölő suffixum ment volna veszendőbe, semmivel sem igazolható, de meg sem kísértett föltevés. A suffixum-nélküli casus nem egyéb mint az ún. 'tő'." (SCHMIDT JÓZSEF: Nyelvtudomány IV 121.) Ismételjük azonban: ez az egyezés ugyan azt jelenti, hogy nem kizárólag urál-altaji nyelvi jelenséggel van dolgunk, de egyfelől már mai megléte valamennyi urál-altaji nyelvben igenis jellemző ezekre a nyelvekre is, másfelől egyenesen jellemzővé válik az urál-altaji nyelvekre az itt tárgyalt és a dolgozatunk bevezetésében felsorolt egyéb jelöletlen mondatrészekkel való összefüggésében.

a) Ragtalan határozók a finnugor nyelvekben

magyar: *másnap, tegnap, vasárnap; harmad nap feltámadá* (Kat-Leg. 2257); ezen *benedicet kel mondany mynd bewth nap mynd huweewe nap* (LányiK. 318); *szörnyű mód megijedt* (Nyr. XLVII 58); *mezítláb, négykézláb; írj mielőbb* (l. KLEMM i. m. 178—9) | o s z t j á k : „Die obliquen Kasus (Lativ, Lokativ) erscheinen in den gesungenen Liedern ungewöhnlich selten; ihre Funktion wird meistens durch die Stammform ausgedrückt. Auch Verbindungen von Stammform + lokaler Postposition werden oft einfach durch die Stammform ausgedrückt. In einigen Liedern, die nicht beim Singen aufgezeichnet, sondern vom Sänger selbst aufgeschrieben worden sind, erscheinen Lative, Lokative und postpositionelle Verbindungen, die an den entsprechenden Stellen in anderen gesungenen Liedern fehlen" (STEINITZ, OVD. I 226). Példák: *téga vožet tég sorajet tütidet* 'ie schleiften ihn schnell nach ihrer Stadt' (PATK. II 4); *palem-ki saj-nör kuš ant xölmem, palem-ki xaš-nör kuš ant xölmem* 'a fülem mögös porcogójá[val] én mit se hallottam, a fülem szétágazó porcogójá[val] én mit se hallottam' (PÁPAY, ONGy. 166); *xoijem pilna vêt luŋ osem, tam luŋ xoijemna xaisajem* 'mit meinem Manne lebte ich fünf Sommer, in diesem Sommer wurde ich von meinem Manne verlassen' (AHLQV. NO. 24); *tam luŋ lëbek är tinisem* 'in diesem Sommer verkaufte ich viel Eisfuchse' (uo. 25); *tam 'ez' és 'erre; most'* (PATK.), 'dieser' és 'nun' (STEINITZ: Chrest. és OVD. I 313); 'ez, ilyen; most, im' (PÁPAY—BEKE); *tam* 'dieser' és 'so, sieh' (PAAS.—DONNER); ÉO. *ši* 'dieser, der; nun, so, ja; da, das' (STEINITZ: Chrest. 157, OVD. II 99, 134, 163, 164, 187), 'dann, so' (l. ALH. XI 294); Trj. *tí* 'jener; auf der Stelle, soeben' (KARJ.—TOIV. 895) (l. KARA: NyK. XLI 26, 33, 37; BOUDA: JSFOu. XLVII/2. 17, 27; PATK.—FUCHS 123—4; KLEMM, i. m. 178—9; FOKOS: NyK. LVIII 67, stb.) | v o g u l : *päkw patəm xarä saw suj ānəm voss läwnūlən!* 'cirbolyatoboz hulló sok gyér ligetbe [tkp. liget] (oda) rendelnél engem!' (VNGy. III 20); *mot khotəl kwālas* 'másnap fölkelt' (uo. IV 372); *sālī-pos kēm mināsəm* 'egy rénutazásnyi távolra mentem' (uo. 5); *ūs tēnə jānē tur vāpiāyām* 'város-felfaló nagy ordítás[sal] ugrom reájuk' (uo. III 518); *ta, tā* 'az' és *ta* 'hát, akképp' (uo. II 706); *ton* 'az, amaz', és 'úgy, akkor', *tí* 'ez' és 'íme, úgy, akkor' (ALH. XI 295—6). (L. SZILASI: NyK. XXVI 165, BEKE: NyK. XXXVII 117, KLEMM i. m. 178, FOKOS: NyK. LVIII 66, 67 kk., LXIII 198, ALH. XI 295, stb.) | z ü r j é n : *tala-dor lak!* 'komm auf diese Seite!' (WICHM.—UOT. 269); *tsoj-gor-uv lettšinis* 'den Bergabhang hinabsteigen' (uo. 58); *lok turun-jiv kajni* 'gazossá, gyomossá lenni (a szántóföldről)' (tkp. 'rossz füre emelkedni') (SWb. 327); *ta-lun* 'ma', *bīd-nog* 'minden-

féle módon, mindenképpen'; *ta* 'ez' és 'itt', *tj* 'az' és 'ott'. (I. NyK. LVIII 71, LXIII 198, ALH. XI 292.) | *v o t j á k*: *sizjil* 'ősz; ősszel' (VotjSz. 426); *sizjil* 'осень; осенью'; *tuljś* 'vesna; весной', *gužem* 'лето; летом' (Удмуртско-русский словарь); *sizjil koškon pijos* 'парни, которые уйдут осенью'; 'ősszel a [katonának] menő fiúk' (VotjSz. 426, VNépk. 218—9); *sizjil koško, tuljś likto* 'ősszel elmennek, tavaszkor jönnek [ti. a költöző madarak]' (Удмуртско-русский словарь 272); *tuljś tuž äñ iž*: *džužähton liktoz* 'tavasszal sokat ne aludjál: sárgaság jön [rád]' (VNépk. 6); *važ-nal* 'tegnapelőtt' (VSz. 641; Удм.-р. сл. 39, Русско-удм. сл. 208); *äž-vil vordčäm pi* 'elsősülött' (VSz. 8); *äžvil* 'раньше, прежде; вначале, сначала...'; *äžvil ivortjini* 'предупредить' (Удм.-р. сл. 13); *džog* 'gyors, sebes; gyorsan, hamar' (VSz. 301); *tuž džog bižid* 'igen gyorsan futottál' (VNépk. 112); *žec ulni kutkäm* 'jól kezdett élni' (uo. 112); *tuž šudo ulä* 'igen boldogan él' (uo.; *žec* 'jó', *šudo* 'szerencsés, boldog' határozószói használatban); *važ tuljś* 'ранняя весна', *važ sulti* '(я) рано встал', *kužmo murt* 'сильный человек', *kužmo uža* 'сильно работает' (Грамматика современного удмуртского языка 68); *už no nunal parovoz gudokjos omire čuzjaško* 'и днем и ночью гудки паровоза раздаются в воздухе' (uo. 107); *gužem giro, kižo, turnalo, aralo* 'летом пашут, сеют, косят, жнут' (uo. 135); *tuljś* 'весна' és 'весной' (uo.). (L. még NyK. XXXVI 234, UOTILA: Vir. 1945. 331.) | *cseremisiz*: *er kihelet* 'am Morgen stehen sie auf' (GENETZ 12); *taya'tšə kum arbežəom päš lim* 'heute sind drei Knaben auf mich zugekommen' (RAMST., Bergtscherem. 170); *taya'tšə (ta + kə'tšə)* 'heute' (WICHM., Chrest. 100). L. BEKE, CserNyt. 230—1. — Azokban a névutós szerkezetekben, amelyekről BEKE (i. m. 231) azt írja, hogy „különösen a névutók állnak gyakran így rag nélkül”, talán inkább összetételekkel van dolgunk. Így például ezt a kifejezést: *küräk-bal pündžəžə* 'a hegyen levő fenyő' (WICHMANN: NyK. XXXVIII 235) így kell értelmeznünk: 'a hegy-föl-fenyő' ('hegy-föli fenyő')²², és érdekes, hogy más összefüggésben BEKE maga is így fogja föl ezeket a szerkezeteket. Nyelvtanának 236. lapján ezt írja: „Alapszó: kUr. bal 'fölszín': *küräk-bal pündžəžə* 'a hegyen levő fenyő.' Ugyanabban a WICHMANN-féle dalban olvassuk: *surt köryö aγā-tandžə* 'a házbeli kakas', ahol a *köryö* nem névutó, hanem főnév 'valaminek belseje' jelentéssel és itt második tagja a *surt-köryö* összetételnek, ugyanúgy, mint ahogyan BEKE (i. m. 245) PORKKA 61. dalának (JSFOu. XIII/1. 43) ezt a sorát: *upša köryə šomakem* (PORKKA fordítása szerint „im Munde, da habe ich Worte”) helyesen így értelmezi: „a számban van beszéd [tkp. szájbeli beszédem]”. Vö. *käräk-köryəšta* 'im Inneren des Berges, im Berge' (RAMST., Bergtscherem. 56) | lpÉ. *tañ* 'jener, ...' és 'also, ja' (LAGERCANTZ, Lapp. Wschatz 900). L. még FEHÉR GÉZA: NyK. XLIV 161.

Persze csak látszólag tartoznak ide a nominativus abszolútus-nak azok a példái is, amelyeket BEKE a NyK. XLIV. kötetében (1—4) több finnugor nyelvből idézett (pl. finn: *siellä morsian, itku silmässä, ja kaikki murehissansa* 'ott a menyasszony síró szemmel (tkp. sírás [azaz sírással] a szemben) és teljes bánatban' (I. BEKE i. h. 3). Ezek ti. nominális mondatoknak tekintendők (finn: *hyppäsin veteen pää edellä* < *hyppäsin veteen, pää o l i edellä*); I. HAKULINEN, SKRK² 542 (irodalommal), KLEMM, MTörtMond. 51—2, RAVILA: Vir. 1945. 13 stb.

²² Vö. pl. magy. *tejjől*, zürj. *jev-vjv* ua., *jur-uv* 'fejal'.

b) A s z a m o j é d b a n

j u r á k : *jēse tieß | ja jied | jutngahajuda* 'mit Eisennägeln [tkp. 'vas-szeg'] | gegen die Erde | schlug er sie [óket kettejüket] (fest)' (CASTR.—LEHT. 152); *muejouna jēse tievīh | jutngaijuda* 'fest [mit] Eisennägeln [tkp. 'vas-szeg'] | schlug er sie' (uo. 11); *tupkpā ǵa'pñātnā* '[er] hackte es [mit der] Axt' (LEHTISALO, Vd. 415); *tšām* 'dieser, sieh dieser, sieh hier' (LEHT. Wb. 500); *tām" mšēd!* 'sieh hier, nimm!' (uo.) | s z e l k u p : *sēlžemeli čēl | kuač malčēnžap* 'am siebenten Tage (hetedik nap) | werde ich die Stadt zum Ende bringen' (CASTR.—LEHT. 319); *tal-žēl* 'gestern' (CASTR. Wverz.); *tal dšēl* 'gestern' (CASTR.—LEHT.: MSFOu. CXXII 112) | k a m . : *iābā p'ele kambī, urge mōia kambī* 'die Mutter zu suchen ging er, auf einen grossen Berg [tkp. nagy hegy] ging er' (DONNER—JOKI 197). A *mōia* alakhoz JOKI ezt a megjegyzést fűzi: „Eigentümlich ist diese Form, da sie jeglicher Kasusendung entbehrt, obgleich die Endung des Dativs zu erwarten wäre" (uo. 199).²³ L. még NyK. LVIII 72—3.

c) A t ö r ö k s é g b e n

„Den Nominativ nennt man auch Casus indefinitus . . . , weil man ihn (abgesehen von Personal- u. Demonstrativpronomina) ausser als Nominativ im eigentlichen Sinne des Wortes, auch als Objekt und Attribut, sowie als Adverbial der Richtung, der Zeit usw. verwenden kann . . . auch an Stelle eines erwarteten Dativs: čuv. *kundan-kun* 'von Tag zu Tag' . . . als Adverbial: *pər kurar* 'wir wollen einmal sehen' . . . " (RÄSÄNEN, Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen 56).

Hasonló nyilatkozatok közül még csak kettőt akarunk itt idézni. . . . derselbe Nominalstamm [ti. a „nominativus"] antwortet auf die Fragen der anderen Kasus, z. B. des Genitivs, des Akkusativs, des Lokativs und des Instrumentalis" (SCHINKEWITSCH, Rabghūzīs Syntax 13), és az újgur nyelvhasználatnál kapcsolatosan: „Der Gebrauch des Nominativs ist sehr ausgedehnt. Ausser als Kasus des Subjekts wird er sowohl adverbial als adnominal gebraucht" (SALONEN: JSFOu. XLIX/3. 7).

u j g u r : *küz iki köni küncit berür män* 'im Herbste werde ich zwei Eimer Öl zurückgeben' (Radl., Uig. Sprachdenkmäler 7, 4; Salonen, i. m. 10) | k t . : *ysyř qumda jalyn adaq qawdylyar* 'im heissen Sande trieben sie ihn barfuss' (SCHINK.—RABY. 45); *tobuzlar uru bašlady* 'sie fangen an, mit der Keule zu schlagen' (uo.); *jana jyl sizgü artuq birgäimiz* 'im nächsten Jahre wollen wir euch mehr geben' (uo. 31); *qyjāmat kün är qaryndaš qyz qaryndašdyn qažqai* 'am Tage der Auferstehung wird der Bruder von seiner Schwester weglaufen' (uo.); *awwalqy kün jüzlärinüz saryaryai, ikinži kündä qyzaryai, üžünži kün qararyai* 'am ersten Tage werden eure Gesichter gelb, am zweiten rot, am dritten schwarz (uo.) | a l t . : *Tobol paryan pai üläm* 'mein Sohn ist nach Tobolsk gegangen' (Pr. I 235); *Ürküt paryan pai üläm* 'mein Sohn ist nach Irkutsk

²³ Persze nem lehetetlen, hogy itt tkp. ragtalan accusativusszal van dolgunk. Ily acc.-t nemcsak a meddig?, mennyi ideig? kérdésre felelő időhatározóknál találunk (l. pl. PATK.—FUCHS 123—4); acc.-szal állhatnak az idg. nyelvekben a „valamilyen cél felé irányuló mozgást" jelentő igék is („Akk. der Richtung" BRUGMANN, KVglGr. 441; pl. *ire, mittere domum, rus*), és ezt a kifejezősmódot pl. a mongol is ismeri (l. POPPE, GrWv. Mong. 150 és pl. b u r j á t *gorod ošojo* 'поехать в город' CIDENDAMB. 108); alább török példát is idézünk erre a nyelvhasználatra.

gegangen' (uo.) | m i s.: *tas sabar kütän* 'der Kahlkopf wurde nach Sibirien verschickt' (PAAS.: JSFOu. XIX/2. 66); *bögön bardäm* 'heute machte ich mich auf den Weg' (PAAS.—KARAHKA: MSFOu. CV 11, 18 stb.); *bik jakšä äslägännär* 'das ist gut gemacht' (uo. 32) | k a z.: *bijäl (bu jäl)* 'ez idén (ez év)' (BÁLINT II 82, 159); *bögön (bu kön)* 'ma' (uo. 164); *jakši* 'jó' és 'jól' (uo. III 89); *jakširak* 'jobb' és 'jobban', *in jakši* 'igen jó' vagy 'igen jól' (uo. 88—9) | u f a i.: *bér wäket äjü belän tölke düst bulyanlar* 'egy időben a medve meg a róka barátok voltak (lettek)' (PRÖHLE: NyK. XXXVIII 102); *bér kön* 'egy napon' (uo. 105, 106, 109); *jáz* 'tavasz', *jáz könē* 'tavasszal' (uo. 343) | k a r a c s.: *küz er-kisile baralla bičen-čalya* 'im Frühherbst gehen die Männer und mähen Heu' (PRÖHLE: KSz. X 261); *bir kün ol kišini xan čaq'iryañdī* 'eines Tages liess der König den Mann rufen' (uo. 273); *bir kün xaram q'arnaš ajt'xandī xalal q'arnašına* 'eines Tages sagte der eigennützige Bruder zu seinem uneigennützigen Bruder' (uo. 287); *keče* 'Nacht', *keče, kečede* 'bei Nacht, nachts' (uo. 108), *keče* 'in der Nacht' (uo. 287, 290); *üčünčü kün q'ošnu saqladī kiče q'arnaš* 'am dritten Tage hütete der jüngste Bruder die Meierei' (uo. 292); *bügün (= bu gün)* 'heute' (uo. 96) | a n a t.: *bui il ka ib-dur išum* 'in diesem Jahre sind meine Geschäfte verloren gegangen' (RÄSÄNEN: JSFOu. XLI/2. 26) | o s z m á n.: *olvakit* 'akkor', *bugün* 'ma', *evvelsi gün* 'tegnapelőtt' (KÚNOS, OTNy. 333); „a melléknév egyúttal határozó" (uo. 334); *ejī* 'jó, jól', *javaš* 'lassú, lassan' (uo.) | c s u v a s.: *kušal* 'az idén' (*ku* 'ez' és *šol* 'év') (BUDENZ: NyK. II 48); *kāzal (ku + šyl)* 'az idén, ez évben' (PAAS. Csuv. 70); *kažar (ku + šar* 'jövő éjjel; in der nächsten Nacht' (uo. 66); *šaplā ikkameš kaš man xerē izē kāfeš, kiles kaš tadā izē kāješ* 'így a második éjszaka elvitték a leányomat, a következő éjszaka megint el fogják vinni' (MÉSZÁROS II 270); *perē kōžōr vōlērēššā* 'minket ma éjjel megölnek' (uo. 297); *kažar kil!* 'gyere el ma éjjel!' (uo. 413); *šak payššaran patšānen kašnī kaš pōr lažī suxālne* 'ebből a kertből a pádisáhnak minden este elveszett egy lova' (uo. 356); *samaj šā kon* 'éppen ezen a napon' (uo. 445); *avan* 'jó; jól' (PAAS. 9); *tšiber* 'jó, jól, illedelmes' (uo. 187); és *pet xide keškerden* 'te nagyon keményen ordítottál' (Mész. II 445; *xidā* 'kemény, merev...' PAAS. 47); l. még BUDENZ: NyK. II 51).

d) A mongolban

A ragtalan alapalakról („a suffixless form coinciding with the nominative") POPPE is megállapítja (GrWrMong. 149), hogy „this form serves as a direct complement, temporal, etc.”.

i r o d. m o n g.: *bayši irekü žil iremüj* 'the teacher will come next year' (POPPE, i. m. 150); *bi önggeregen žil irebej* 'I came last year' (uo.); *bida gota jabumūž* 'we shall go to town' (uo.); *tere yažar sayužu amui* 'he is living in that country' (uo.) | k h.: *bī tere gazar očino* 'я пойду в то место' (SZANZSEJEV, Синтаксис 90); *nōkōr koto orono* 'товарищ поедет в город' (uo.); *ene žil* 'в текущем году' (CSEREMISZOV—RUMJANCEV 489); *xabur* 'vesna; весной' (uo. 155); *ebyl* 'зима, зимою' (uo. 36); *zun* 'лето; летом' (uo. 494); *üdeši* 'вечер; вечером' (uo. 112); *šōni* 'ночь; ночью' (uo. 309); — *maγad* 'подлинный, достоверный, вероятный; наверно, действительно, вероятно' (uo. 422); *maγū* 'плохой, дурной...; -o' (uo.); *sain* 'хороший, добрый...; хорошо...' (uo. 282); *xurduñ mori* 'быстрый конь, бегунец' és *xurduñ unqšixu* 'бегло читать' (uo. 198); — (hol? kérdésre:) *ene gadzar sūdži baina* 'wohnt in dieser Gegend'; (hová? kérdésre:) *tā xoto ornū* 'werden sie in die Stadt hineingehen?'

(időhatározókban az időtartam vagy az időpont jelölésére:) *gurwan sara jawa-džā* 'ging drei Monate', *xoito džil irene* 'kommt im nächsten Jahr' (POPPE, KhMongGr. 62—3) | *ka l m.*: *enə džil* 'dieses Jahr, heuer' (RAMST., KWb. 109); *orā* 'spät, abendlich; verspätet; abends' (uo. 287) | *burját*: *zun* 'лето' és 'летом' (CIDENDAMB. 248); *χabar* 'весна' és 'весной' (uo. 54); *übel* 'зима' és 'зимой' (uo. 181); *namar* 'осень' és 'осенью' (uo. 368); *hüni* 'ночь' és 'ночью' (uo. 335); *üder* (vagy *üdertō*) 'днѐм' (uo. 127; *üder* 'день' uo. 121); *ene üder* 'сегодня' (uo. 579); *üdeše* 'вечер' és 'вечером' (uo. 55); *haiṇ* (vagy instrumentálisszal: *haiṇār*) 'хорошо' (uo. 709; *haiṇ* 'хороший' uo.); *türgen* (v. *türgenör* 'скоро, быстро' (592, 46; *türgen* 'скорый, быстрый' uo.). L. még SZANZSEJEV, Современный монгольский язык 78; POPPE, Дагурское наречие 152; RUDNEV, Хори-бурятский говор 110. §, stb.

e) A m a n d z s u - t u n g u z b a n

a) A t u n g u z b a n

Általánosságban először BENZING megállapításait idézzük. „Das endungslose Substantiv kann als Wort gebraucht werden. Im allgemeinen ist es dann Nominativ, ... gelegentlich Zeitbestimmung ...” (Die tung. Sprachen 79). „Die Adjektive können im allgemeinen unverändert als Adverbien benützt werden (z. B. udh. *gugdal ohoni* 'er hat hoch aufgehängt'), häufiger jedoch dienen zum Ausdruck von Umstandswörtern der Art und Weise das Adjektiv im Instrumental (zB. ma. *sain-i* 'bene', udh. *si ajazi bihi-jau* 'lebst du gut? > 'geht es dir gut?') oder adverbiale Verbformen ...; Umstandswörter der Zeit und des Ortes sind teils primär, teils sind sie irgendwelche Kasus von Nomina” (uo. 94). „Neben einigen wenigen, wohl primären Adverbien wie udh. *bagi* 'früh morgens' = lam. *baḡ*, gibt es fast überall Umstandswörter der Zeit, die mit Hilfe des Akkusativs gebildet sind: go. *aj zoane-wa* 'diesen Sommer', udh. *zakpu cisa-wə* '8 Stunden (lang, hindurch)', ew. *goro-wo hawalzanni* 'du arbeitest lange', *dolbonikān-mə ṇəṇəṇ* 'er ging die ganze (-kān, Diminutiv) Nacht hindurch'; lam. *ḡūr-bu cas-u* '2 Stunden (lang, hindurch)' usw.” (uo. 95).

(Mi itt is figyelmekül klvül hagyjuk a meddig?, mennyi ideig? kérdésre felelő ragtalan időhatározókat (ezek nyilván accusativusoknak tekintendők; l. pl. RAMSTEDT—AALTO, Einführung II 31, BENZING: Tung. Sprachen 80—1, LamGr. 57 és fönt a 41. lapon), és csak a mikor? kérdésre felelő időhatározókat és a módhatározó adverbiumokat fogjuk tekintetbe venni.)

e v.: *bolo* 'осень; осенью', *ṇeṇṇe* 'весна; весной', *tuge* 'зима; зимой'; *guga* 'лето; летом', *dolbo* 'ночь; ночью' (KONSZT.—LEV. 99)²⁴; *dolbo uḡatṇ ewkil ičewre* 'ночью их следы не видны' (uo. 242); *ḡuga nuṇan talumadu ḡudu biḡeren* 'летом он живет (находится) в берестяной юрте' (uo. 254); *bolo* 'осенью', *tuge* 'зимой', *guga* 'летом', *dolbo* 'ночью' (uo. 221); *bolo beḡe tyktisinen* 'осенью мужик лазил (ходил по горам)' (Материалы по эвенкийскому тунгусскому фольклору 131); *ṇeṇṇe nuṇṇiakṇ emere* 'весною гуси пришли' (uo. 41); *dolbo* 'ночью; ночь' (VASZIL., Эвенкийско-русский словарь (1958) 119); *neṇke* 'весной; весна' (uo. 303); — *aja* 'хороший, добрый, красивый; хорошо, ладно, да; добро' (GORCEVSKAJA—KOLESZNYIKOVA—KONSZTAN-

²⁴ Ezek BENZING szerint talán ragos alakok (accusativusok vagy partitivusok) (Tung. Spr. 95). BENZING (uo.) ezeknek a határozói értelmű alakoknak a többi mandzsutunguz nyelvben jelentkező megfelelőit is idézi.

ТЫНОВА, Эвенк.-русский словарь 24); *erū* 'плохой, вредный, злой; плохо; зло...' (uo. 231), 'зло, беда..., плохой' (VASZIL., i. m. 566); *aja* 'хороший, добро, хорошо' (KONSZT.—LEV. 94); *urge* 'тяжёлый, тяжесть, тяжело' (uo.); (instrumentálisszal:) *ajat* 'хорошо', *erut* 'плохо' (uo. 214); *ajat* 'хорошо' (uo. 216), *erut* 'плохо' (uo. 273, 274).

la m u t : *ge inəŋ ətuwəttən, ge dolbo ətuwəttən. dolbo əturi banadmar* 'der eine [Hirt] weidet bei Tage, der andere weidet bei Nacht. Derjenige, der in der Nacht hütet, ist fauler' [= Sonne und Mond] (BENZING, LamGr. 127); *tuga* 'im Winter', *nalke* 'im Vorfrühling', *nəgnə, nəgni* 'im Spätfrühling', *zuga* 'im Sommer' (dativusszal is) (uo. 68); *inəŋ* 'день; днем', *dolbo* 'ночь, поздно' (LEVIN, Краткий эвенко-русский слов. 164); *dolbo* 'ночью, поздно' (uo. 29); *nelke* 'весной', *dolbo* 'ночью, поздно' (CINCIUSZ, i. m. 226—7; de ragokkal is); *inəŋ udan udalan, dolbo namduk nuktə tanmun* 'днем пошел дождь. Ночью с моря поднялся густой туман' (uo. 227) | la m. (Ola:) *dolbo hatvr biwəttən* 'ночью бывает темно' (NOVIKOVA, i. m. 176) (vö. *dolbo hatvr ɔnni* 'ночь стала темная' (uo.); *nelkə namtuki nulgəddəp* 'весной (в первую половину весны) мы кочуем к морю' (uo.; vö. *nelkə ɔnni* 'весна наступила' (uo.). NOVIKOVA külön is kiemeli, hogy ilyen ragtalan alapalakban csak az évszakok és a napszakok nevei használatosak határozói szerepben; persze acc.-szal fejezhetők ki itt is a meddig?, mennyi ideig? kérdésre felelő időhatározók; uo. 184—5. — „Das primäre Adverb ist nicht vom Adjektiv unterschieden: *aj* 'gut' (Adj. und Adv.), *nod* 'schön' (Adj. und Adv.) ...” (BENZING, LamGr. 67). Többnyire azonban mégis instrumentálisszal: *ajic* 'gut, wohl', *kəŋəlic* 'schlecht' (uo. 63); *ajic* 'хорошо', *kəŋəlic* 'плохо' (LEVIN, i. m. 165), *ajic* 'хорошо' (CINCIUSZ, i. m. 98, 230); *ajic* 'хорошо' (NOVIKOVA, i. m. 183).

β) A m a n d z s u b a n

na na j : K u r - u r m . : *bolo* 'осень', *tue* 'зима', *dolbo* 'ночь', *inəŋ* 'день' időhatározókul is használatosak, ragosan is (SZUNYIK, i. m. 82). „В качестве обстоятельств времени широко употребляются существительные *bolo* 'осень', *tue* 'зима', *dolbo* 'ночь', *inəŋ* 'день' и т. п. Иногда они употребляются в дательном падеже: *zoadu* 'летом', *ŋeŋgedu* 'весной' ...” (uo.). | (A m u r :) néhány év- és napszak-név melléknévilleg és határozószóként is használatos: *ŋeŋŋe* 'весна, весенний, весной', *zoa* 'лето, летний, летом', *bolo* 'осень, осенний, осенью', *tue* 'зима, зимний, зимой', *dolbo* 'ночь, ночной, ночью' (AVRORIN, i. m. 229); *bolo mi botahambi* 'осенью я рыбачил' (uo.) [vö. *bolo erindueŋi mi botahambi* 'во время осени я рыбачил' (uo.), *bolo erindu mi botahambi* 'во осеннее время я рыбачил' (uo.)]; *zoa tulguwe terceŋi, tue em enegregde maŋa oŋogoŋi* 'летом шубу носит, а зимой в одной рубашке остается' (AVRORIN II 268; a fáról); *bolo si Buri baron enegzeŋi* 'осенью ты в Хабаровск поедешь' (uo. 229); l. még AVRORIN uo. 260 kk. | o l c s a : *sikse* 'вечер' (PETROVA, i. m. 147) és 'вечером' (uo. 41); *dolbo* 'ночь' (uo. 119) és 'ночью' (uo. 41); *tue* 'зима' (uo. 153) és 'зимой' (uo. 41); *zua* 'лето' (121) és 'летом' (121); *bolo* 'осень' (114) és 'осенью' (121); *ŋeŋŋe* 'весна' (140) és 'весной' (121). *emde bolo ti ŋueŋi namti pucaŋi bejčindeheti* 'однажды осенью те двое к морю с петлями дошли охотиться' (uo. 83).

Melléknevekből: m a. (instrumentálisszal): *maŋgai* 'erősen', *saini* 'jól' (BUDENZ: NyK. XX 319, BENZING, Tung. Spr. 94) | na na j (K u r - u r m .) ragtalanul: *mači* 'erős' és 'erősen', *aja* 'jó' és 'jól', *ehele* 'rossz' és 'rosszul'

SZUNYIK 81); *bajan*, *elgin baldihan* 'богато, в достатке жил' (uo. 136; *bajan* 'богатый', *elgin* 'достаток, достаточный'); de instrumentálisszal is: *mačigi* 'erősen' (uo. 81), *ajazi* 'jól' (81, 163), *ehelegi* 'rosszul' (81); *bajanzi* ['gazdagon'], *elgingi* 'богато, зажиточно' (uo. 205) | (A m u r :) ragtalanul: *ulen* 'хороший, хорошо, добро, высокое качество', *orkin* 'плохой, плохо, зло, низкое качество' (AVRORIN, i. m. 225); *maedu sinaktarvahi ulen* (vagy *ulenzi*) *jarsiru* 'выдры мех хорошо рассмотри' (uo. 225); *si darsawa ulen holaisi* 'ты книгу хорошо читаешь' (uo. 227); *ulen zoricikap, miočalahambi* 'хорошо прицелившись, я выстрелил' (uo. 228); — instrumentálisszal: *ulenzi* 'хорошо' (180), *bakigi* 'лениво', *dajigi* 'громко', *setuigi* 'слабо' (uo. 217); *noani ulenzi holaini* 'он хорошо читает' (uo. 180) | o l c s a : ragtalanul: *ulen* 'хорошо' és 'хороший', *getuli* 'горько' és 'горький', *amtauli* 'сладко' és 'сладкий' (ПЕТРОВА, i. m. 41), ezek határozószókul az instrumentálisi -*ži* raggal is jelentkezhettek (uo.).

L. még BENZING, Die tungusischen Sprachen 94 kk.

*

Ismételten rámutattunk arra, hogy az urál-altaji nyelvek körében mutató szintaktikai egyezések egy, a nyelvnek egész épületét felölelő rendszerbe illeszkednek. Ezen a rendszeren belül az egyezések egy-egy csoportot alkotnak. E csoportok közül mi itt egyet tárgyaltunk; más csoportokat előbbi közleményeinkben (l. itt a 3. lapon), továbbá a Ravila-émlékkönyvben és az Ural-Altaische Bibliothek XI. füzetében mutattunk be. A további kutatások minden bizonnyal más egyezéseket is fognak feltárni. Ezekre a kutatásokra kívánnak e tárgyú dolgozataim ösztönözni, ez a célja e tanulmányaimnak; és ha ilyen tanulmányok megindulnak és ki fognak terjedni a nyelv egyéb területeire is, akkor elértem a célokat: tisztázódni fog az urál-altaji nyelvrokonság kérdése.

FOKOS DÁVID

Cseremisiz szövegmutatványok

Az alább közlésre kerülő cseremisiz szövegeket a Mari Autonóm Köztársaságba tett 1955-ös és 1961-es tanulmányutam alkalmával gyűjtött anyagból válogattam.

A szövegek első csoportját a Pöt-ja'l (or. Петъял) és Aija'l (or. Азял) falvakból valók alkotják. A két falu egy faluszovjetbe tartozik, egymástól 3 km távolságra terülnek el a Mari Autonóm Köztársaság déli részén, Kazánytól mintegy 45 km-re északnyugati irányban. 1955-ben még a Szoznuri kerületbe tartoztak, de később a Szoznuri kerületet egyesítették a szomszédos Morki kerülettel.

A két falu nyelvjárása között csak lényegtelen eltérések vannak, ezért nem tartottam szükségesnek különválasztani őket. Szövegeim nyelve BEKE Ö., Mari szövegek I. joskar-olai nyelvjáráshoz tartozó Kükšnur falu nyelvéhez áll a legközelebb, de jó néhány olyan, elsősorban hangtani vonással bír, amely megkülönbözteti őket az eddig ismert cseremisiz nyelvjárásoktól.

A magánhangzórendszer:

Az *o*, *ö*, *u*, *ü* után csökkentett értékű hangként csak *o* állhat (és természetesen az első szótagbeli *o* után szintén pl. *o-lst* 'vannak').

Az *o* terheltsége az aijali szövegekben némileg még nagyobb mint a pöt-jaliakban.

A labiális illeszkedés különösen Aija'l faluban nagyobb fokú, mint az eddig ismert joskar-olai nyelvjárásokban. Például a határozói igenév *-en* végződése (ami egyúttal múlt idő egysz. 3. sz. személyrag is) *ö*, *ü* után *-ön*: *lökön* 'berúgva', *γüžlön* 'dudálva', *üdön* 'vetve' stb.

Az egysz. 1., 2. sz. jelen idejű igei személyrag *-em*, *-et* helyett *ö*, *ü* után *-öm*, *-öt*: *üdöm*, *üdöt* 'vetek, vetsz'. A megfelelő birtokos személyragok ugyanígy labializálódnak.

Az egysz. 3. sz. *-eš* igei személyrag *ö*, *ü* után *-öš*: *pördöš* 'forog'.

A szóvégi hangsúlytalan *e*, *o*, *ö* tökéletlenül artikulált hangok, de hangszínüket nem veszítik el teljesen. Részben ezért, részben pedig jelölési nehézségek miatt teljes hangoknak írom őket. Ha ugyanis a szóvégi *o-t o-val* jelölöm, akkor két különböző fonémát — amely képzését tekintve egymástól erősen különbözik — jelölnék ugyanazzal a jellel. Az *o* fonéma erősen labiális, igen rövid nyílt *o*, a szóvégi *o* pedig gyengén labiális, tökéletlenül artikulált hang. Y. WICHMANN és BEKE Ö. cseremisiz szövegeiben gyakran előfordul az *o* mindkét hang jeleként anélkül, hogy erre utalnának. Például WICHMANN malmizsi szövegeinek (SUSToim. LIX.) *o* hangja semmi esetre sem lehet azonos a jaranszki nyelvjárás (uo.) *o* hangjával, mert ennek a malmizsiben *≈* felel meg. Az *o* és *≈* fonéma egymást kizárja, egy nyelvjáráson belül nem fordulhat elő.

A mássalhangzórendszer csak abban különbözik a többi joskar-olai nyelvjárástól, hogy *tš* (*dž*) hangja is van. A keleti-cseremiszi nyelvjárásokon kívül eddig csak a malmizsi nyelvjárásból ismertük ezt a hangot. A *tš* az általam lejegyzett szövegekben ugyanazokban a szavakban fordul elő, mint a keleti nyelvjárásokban. Egyetlen eltérést találtam a *čšia* 'öltözni' szót, amelyben a várt *tš* helyett *čš* áll.

A hangsúly tekintetében eltérés az eddig közölt szövegektől csak annyi, hogy a *šamčš* többesjel itt nem mellék-, hanem főhangsúlyos.

Egy-két kisebb egyszerűsítést is végrehajtottam az átírásban: a *j* szó-elejen *dj*-t jelöl, a *kš*, *pš* pedig *kčš*-t, *pčš*-t.

A joskar-olai nyelvjáráshoz tartozó szövegek közül az 1–5 és a 9–13 számszámúak Pöt-ja'l faluból valók; ezeket 1955 nyarán a helyszínen jegyeztem le, a 6–8 és a 14–16-tal jelzettek pedig Ajza'l falubeliek, ezeket viszont 1961 szeptemberében Joskar-Olában gyűjtöttem.

Adatközlőim: A. SZ. KOZIRJEV (70 éves) (1–5, 11–13), V. G. FJODOROV (14 éves) (9, 10). Ajzali adatközlőm M. D. SZTOLAROV (20 éves), a Mari Pedagógiai Főiskola II. éves cseremiszi nyelv és irodalom szakos hallgatója volt. A malmizsi szövegeket (17–29) ugyancsak 1961 őszén gyűjtöttem Joskar-Olában. Adatközlőm a Ku'yo Kete'k (or. КИТЯК) faluból származó II. éves orosz szakos Z. I. RODIGINA (23 éves) volt.

BEKE ÖDÖNNEK a Mari szövegek IV. kötetében közölt malmizsi szövegeivel jelentősen bővültek erre a nyelvjáráshoz vonatkozó ismereteink. Mindazonáltal a legjellegzetesebb malmizsi nyelvjárásváltozatokból, amelyhez Y. WICHMANN külmüzi és BEKE Ö. mortali szövegei tartoznak — a szövegek fordítását leszámítva — alig 20 oldalnyi szöveg áll rendelkezésünkre. Ez utóbb említett nyelvjárásváltozatokhoz közel áll az általam tanulmányozott Ku'yo Kete'k falu nyelvjárása is.

Ennek a nyelvjárásnak a magánhangzórendszere igen hasonlít a fentebb említett BEKE és WICHMANN gyűjtötte szövegekéhez csak az *ɛ, ɛ̃* helyett itt általában *ə, ə̃* van.

A szóvégi hangsúlytalan *e, o, ö* itt is bizonyos fokig redukált, de éppen a már tárgyalt jelölési nehézségek miatt és fonológiai szerepüknél fogva helyesebbnek tartottam, ha teljes hangoknak jelölöm őket, és csak utalok részleges redukciójukra.

A mássalhangzórendszer legjellemzőbb vonása, hogy *β* helyett mindig *b*-t találunk. Mint ismeretes, az eddigi cseremiszi szövegközlésekben a *b* csak a *β* fonéma variánsaként fordul elő, elsősorban *m* után. A *b* fonémaként való előfordulása azonban nem szorítkozik csak erre a nyelvjáráshoz. A kirovi terület Surmai kerületének Vjatka menti mintegy 1000 lakosú Tü-m-Tü-m (or. Тюм-Тюм) falujában is, ahol 1959 nyarán fordultam meg, *β* helyett minden esetben *b*-t észleltem.

Ugyancsak *b*-t találunk *β* helyett a Mari Autonóm Köztársaság Hlebnyikovói kerületének a Tatár Autonóm Köztársaság határa mentén elterülő 10 falujában beszélt nyelvjárásban, amelyet L. P. GRUZOV írt le részletesen 1957-ben végzett helyszíni kutatásai alapján.¹

¹Л. П. Грузов, О составе фонем сардальско-арборского говора марийского языка. Труды Марийского Научно-исследовательского Института. Вып. XIII. Йошкар-Ола 1960 стр. 145–152.

A *tš* keményebb, mint az urzsumi és joskar-olai nyelvjárások bizonyos fokig spirantizált *tš*-je, de azért nem *tš*.

A *kš*, *pš* itt is *kʷš*, *pʷš*.

A hangsúly sokkal gyengébb, mint az általam tanulmányozott más cseremiszi nyelvjárásokban. Nemcsak nekem, de a segítségemre levő cseremiszi nyelvészeknek is nem kis fáradságába került a hangsúly helyének megállapítása. A dalokban pedig a hangsúly jelentős mértékben a ritmus függvénye. Ez utóbbi jelenséget különben a hegyi-cseremiszi nyelvjárásban is tapasztaltam.

Végül hálás köszönetemet fejezem ki BEKE ÖDÖN akadémikusnak mal-mizsi gyűjtésemre vonatkozó értékes észrevételeiért. Ugyancsak megköszönöm L. P. GRUZOV kandidátus segítségét, aki a nyomdakész cseremiszi szövegeket ellenőrizte.

Joskar-olai nyelvjárás

1. *šoŋgo kuyɔza olma-pu'm šenda. izi i:kšəβe-ša-mātš mi'e'n ɔ-lɔt to:ško. „tša tša i pe:š šoŋgo ɔ-lɔt βet, ti:ðən olma:žəm ko:tškɔn o:t ket!” ei, ɔn-ka-m-ša-mātš mā i ko:tškɔn o:m ket kən; te ko:tškɔda βara!” mane:š.*

1. Az almafát ültető öreg

Egy öregapó almafát ültet. A kisgyerekek odamentek: „Nagyapó hiszen te nagyon öreg vagy, ennek az almáját nem eheted!” „Ej, unokáim, ha én nem ehetem, majd ti eszitek!” mondja.

2. *ko:tɔn kaje'n ɔ-lɔt tšodɔra:šte. o:n dʒɔtš ka:jəže pu'm ayue'n kolden, šəŋga:tšən to:lšɔžəm lɔpša:lən pe:š tšot šəndža. pātšən i kətškəra:l kolden: „oi, oi, šəndža:m pātəš! mane:š. „tau a:le tə i ko:tšən ko:lɔɔtš βo:štɔrɔm, uke γən, ko:k šəndža:pe pətara: əle,” mane:š.*

2. A felesleges hála

Ketten mentek az erdőben. Az elől menő meghajtott egy fát, [amely] a hátul jövőnek a szemét nagyon erősen megcsapta és [az] elkiáltotta magát: „Ajaj, vége a szememnek!” mondja. „Köszönöm, [hogy] te megfogtad a vesszőt, különben mind a két szemem kiütötte volna”, mondja.

3. *kužɔ-jo:l šəŋa de'ne purmo omarta. βo:žɔšto šən dʒe'n ɔ-lɔt i ɔla purmo: „mola'n tə i šəŋa, mane:š, šo:kšo ke:tšə γo:ðɔm o:t lek?” „oi, mane:š, mā i pe:š koja ɔla:m.ko:k put šele'm ɔ-lo,” mane:š. šəŋa:že ɔla purmɔla'n: „a tə i pila:nəšte jura:nəšte mola'n o:t lek?” purmɔže ɔla: „oi, mā jən βoryemže moyə'ne βet tša:ple, nora,” mane:ša tɔ:ðo omarta. βokte:nže maska: kija ɔlma:š maska: tɔ:ðo ko:k put šele:ðəm ko:tšəže ɔlma:š, rua:lðəš tɔ:ðən kət-kopta: [k] kətšən kužɔ-jo:l šəŋa βe:le tšənešte'n ka:jəš. „ka:k, mane:š maska, βet tišt-o:k ɔle'n šən dʒəšte:p, ko:š pɔre'n ka:jəš?” ɔrɔn ko:ðo maska.*

3. A szúnyog, a bögöly és a medve

Egy hosszú lábú (tkp. hosszú láb)¹ szúnyog és egy bögöly egy fatönk gyökerén ültek és [így] szól a bögöly: „Te szúnyog, mondja, te miért nem

¹ Szúnyogfajta neve.

jársz kinn meleg napon?” „Oh, mondja, én nagyon kövér vagyok. Két pud szalonnám van”, mondja. A szúnyog mondja a bögölynek: „Hát te felhős, esős [időben], miért nem jársz kinn?” A bögöly mondja: „Oh, hiszen nekem olyan szép ruhám van, megázik”, mondja. Amellett a fatönk mellett egy medve feküdt. A medve szerette volna megenni a két pud szalonnát [és] odacsapott a mancsával. A hosszú lábú szúnyog meg elrepült. „Hogyan? — mondja a medve — hiszen itt ültök beszélgetve, hova tűnt el?” csodálkozik a medve.

4. izi kōla de'ne kuyōla-ša-mātš poyone'n olot kla-dāšte.a oza'že kōla-lō-dom šāndālān.i izi kōla ola: „oi, mija'n oza' pe's pe'skāde!” mane's. „tšāla-lō-dom šāndālān mija'm pōtarne'že. mālanna' šu'ko kule's mo'? ko'k-ku'm pō'r tšē da izi's-o'k šī'l.” kuyō kōla'že ola: „da, mane's, mālanna'že xōla' šu'ko o'k kul, me'že šu'ko olona', sande'ne pe's kuyū'n katena'.”

4. Az egér és a patkány beszélgetése

Egy kis egér meg egy patkány találkozott a kamrában. A gazda egér-fogót állított fel. A kis egér mondja: „Oh, a mi gazdánk nagyon fősvény!” mondja. „Mindenütt csapdát állított fel, el akar bennünket pusztítani. [Hát] sok kell nekünk? Két-három gabonaszem és kevéske szalonna.” A patkány mondja: „Igen, mondja, bár nekünk nem sok kell, [de] mi nagyon sokan vagyunk, ezért igen nagy [darabot] törünk le.”

5. izi kōla kuyō kōla de'ke mi'e'n i ola: „poškude'm, mane's, kēzāt tē'i ot šā'n dže bet, kotom lep ko tšē'n ma'nāt. ānde mālanna' sbo'oda,” mane's kōla'že. kuyō kōla' že ola: „mo' tē'i pusta' kām gorod'ile't!” mane's. „je'sli koton kū tšē'sāže loyale's lep, to' tōdo utle'n o'[k] ket. kotlet's kua'tle ni-m-a't u'ke.”

5. Nincs erősebb a kandúrnál

A kis egér a patkányhoz megy és mondja: „Szomszédom, mondja, most [már] ne ülj [ittthon], [azt] mondják, a kandúrt megfogta az oroszlán. Most már szabadok vagyunk!” mondja az egér. A patkány mondja: „Milyen számárságot beszélsz te!” mondja. „Ha az oroszlán a kandúr körmei közé kerül, akkor nem menekülhet. A kandúrnál senki (tkp. semmi) sem erősebb.”

6. Šort-jo'l

šort-jo'l paire'm to'sto paire'm. tōdo janβar tāt džān pe-lāštāže ertalalde's, pairemla'n o'sno pe's tšot jamdēla-lōdānāt olma's: tūrlo ma'skēm, ija' šū'ryom, to'sto o'žya'm, kuyū soya' nām jamdēla't. paire'mān pō'rβci ke tšāštāže ke tšāβa'l det's βara' ija', ša'ita'n, ija'-ma'ira-ša-mātš liēdāt. ka'žniže tūrlo šut'skōn ko'iso ma'skēm āste'n tšīia'. maske's o'ska'l a'te taya' tū'kōm pižektāt, kuyū tulupom meža'n mo'pōroš sayure'n tšīia't, po'pōn βō'ryemže yai kuyū soya'nām jo'ska'r ū'stō dōnō ū'sta'l šāndāt, a ija'-ma'ira-ša-mātš šū'ryōštōm jo'ska'r tšīia' de'ne tšīia-lōdame ma'rle de'ne pūt'rōn šāndāt. βara'že ša'ita'n, ija', ija'-ma'ira-ša-mātš tū'ska'n poyone'n ore'māš le'ktāt. nō'nōm ū'žōn i'kšāβe-šamātš-a't po tšē'sāšt yūžlō'n, šaule'n, šū'dornol miia't. tona'm ija'-ša-mātš i'kšāβe tū'ska'm poktōla's tūnālāt. i'kšāβām pokte'n šut, lō'mōš šūka'l šuāt, a βara'že lō'm lūbala'n ore'n kodāt. lūtōmōra'k i'kšāβāže lō'm lūbala'n ora'lt, ora'lt kas βele's no'tško tšāβe yai ku'ōs'ko'žō to'lon pōra', a mera'η po tšē kai tšā'tārāše i'kšāβāže saβor ūmba'k ku'tšē'n šā'n džān ertara'.

južɣona'mže kern-o'k šutško liješ, utlara:kše kaste'ne. ija', šajta'n-šamətš araka'm lökōn, lökōn tšisti ru'ston pätat. tona'm nonon šin dža-on džola'nəšt lu tšo i't loyal! kaste'ne komande yžla', ore'm mo'tško šeryäldeš, kuyw kapa'n, tazara:k ija'-šamətš pört-kašta'm to'dol boldaš to tšššla' kuštāt, törö:štölot. tona'm su'rt oiza'-šamətš: „ni'ne šutško izper yai tüşka'm mola'n pörtöšom?” ma'nän se'mänze ške'nžəm βorsa'. „šajta'n-šamətš kokla'yälš er osa'lže Kandri' Mika'le ä'le,” maneš ä'le aβari. Kandri' Mika'le jün ru'ston azyāna' yän, tona'm kudešet tükölda'län βe'le šätš, a to' βuješet mua't. to'do i'kšäβəm pokte'n šu'n ko'tša' yän, βu'i ümba:kše nöldaleš ta lo'moš kro'p ködaltä', i'kšäβən kätšäm, jo'lžom mokleštara'. eso'γol pör-djü-η-šamətš-āt to'don derne motlanaš šeklana't ä'le. la'tš noje'n jörlmökšö βe'le Kandri' Mika'le male'n kolba' ä'le. kern-o'k ti'de šutško ko'jōš, saplan-o'k tšä'i šanra'k mari'-šamətš ija', šajta'n-šamətšäm tšot βorsat ä'le.

šort-tjo'l pätme'ke, kreše'ne ke'tšän ija' ma'skäm, šajta'n βorye'mäm tšiše jē-η-šamətš ü' tšerke lüβa'k Pöt eñer dek ködälät. eñereš i'm toβar derne rue'n, äide'me poren ketša'slök ro'žom äštāt. βot, tiža'k ija' liše-šamətšet jü'stölot, „tšäla' osa'läm kö'ryöštö:tš pokte'n lo'ktöt.” βara'že tulupeš βüöldä'län ä'mnäštäm ölo ketmän pokte'n ku'döšköšt to'lot. mut-āt u'ke, äide'me täye' löktölaldēš, susorye'n βoizeš. Janβar täl dže jü'stöštö i' lüβa'ke pöra's βe'le. Kandri' Mikal-āt saplan-o'k tšä'i su'soryöš, ija' liimäm-āt tšärnēš.

šort-tjo'l paire'män köle'slökše ni-moya'i u'ke. kätöt ti'däm tšölan-āt pala't ta oyot-āt paire'mle.

6. A karácsony

A karácsony ünnepe régi ünnep. Január hónap közepén tartják. Régen az ünnephez igen erősen készülődtek: különféle álarcot, ördögarcot, régi subát, nagy prémes bundát készítenek elő. Az ünnep első napján délután ördögöknek, sátánoknak, ördögfeleségeknek öltöznek fel (tkp. lesznek). Mindegyik különböző, szörnyűnek látszó álarcot tesz fel. Az álarca tehén- vagy koszarvat erősítenek, a nagy subát szőrös oldalával kifordítva veszik fel, a póparuhához hasonló hosszú, nagy prémes bundát piros övvel átkötik, az ördögfeleségek meg arcukat piros festéssel befestett gézzel csavarják be. Aztán az ördögök, sátánok, ördögfeleségek csoportosan kimennek az utcára. A gyerekek meglátva őket dudálva, zajongva vonulnak nyomukban. Akkor az ördögök elkezdik kergetni a gyerekeket. [Ha valamelyik] gyereket utoléri, a hóba taszítják, és aztán a hó alatt betemetve otthagyják. A bátor gyerek a hó alá bebetemetve estefelé elázott csirkéhez hasonlóan megy haza, a nyúlfarokként reszkető gyerek pedig a kerítésre felmászva üldögel.

Néha egészen veszedelmes lesz [a helyzet], különösen este. Az ördögök, sátánok pálinkát vedelve teljesen berúgnak. Ilyenkor jobb, ha nem kerülsz a szemük elé! Este vezényszó hangzik, hallatszik végig az utcán. A nagy testű megtermett ördögök úgy táncolnak, ugrálnak, mintha le akarnák szakítani a mestergerendát. Ekkor a házigazdák: „Ezt a szörnyű vadállathoz hasonló csapatot miért is eresztettem be?” [ilyen] formán szólva szidják önmagukat. „A sátánok között legrosszabb Kandri Mikale volt”, mondja anyám. Ha Kandri Mikale berúgva elveszti a fejét, akkor bezárkózza ülj otthon, mert különben bajt hozhatsz magadra. Ha ő egy gyereket utolérve elfog, a feje fölé emeli és a hóba, zsupsz, behajítja, a gyerekek kezét, lábát kificamítja. Még a férfiak is óvakodnak szólni hozzá. Kandri Mikale csak a fáradtságtól

elesve aludt el. Ez valóban szörnyű szokás. Ezért a józanabb emberek nagyon szidták az ördögöket és a sátánokat.

Karácsony elteltével, vízkereszt napján az ördögálarcot, sátánruhát felöltő emberek az új templom alá a Pöt folyóhoz nyargalnak. A folyón fejszével vágva a jeget, léket csinálnak, [amelybe] egy ember belefér. Itt fürdenek meg, [akik] ördögök voltak. „Minden rosszat kiűznek a bensőjükből.” Aztán subába burkolózva, lovukat teljes erőből hajtva, hazajönnek. Nyilvánvaló, hogy így az ember tönkremegy, megbetegszik. A január havi hidegben a jég alá merülni kimondani is [szörnyű]. *Kandri Mikale* is bizonyára ezért betegedett meg [és] hagyta abba az ördögösködést (tkp. ördög-levést).

A karácsony ünnepre semmi szükség sincs. Most ezt mindenki tudja és nem ünneplik.

7. aya-βaire'm

o'sno mari' ka'lākēn reli'yi den paire'mže-ša-mātš pe's šu'ko liēde'n o'lot. kəzāt ni'ne paire'm-ša-mātš šo'ngo kuyza' da koβa'-ša-mā'fšēn buje'sāt šarnəma's se'mən be'l ko'dən. i'k təya'i paire'm aya-βaire' m. a'le po'ina' de'š para'z ti'de paire'məm južyona'm ertara't ə'le.

ikana' me-art, tā'yāde i'kšəpe-ša-mātš, on'dža's miē'n ol'na' da mā'i kəzāt-art šarne'm, kəze' ti'de paire'm erte'n.

aya-βaire'm šo'šo paire'm. mila'nde koška's türälme'ke, pasu' paša's le'kme de'š o'n džə'š šo'ngə'zo, sa'märəkše (jumola'n ūša'nəšəže) kuma'lme be'rəš poyona't. kuma'lme be'r me'a'n ayu'l de'š tora' o'yo'l. kas be'le's ayu'lošo mari' den βate-ša-mātš tür'lö ko'tško'som šo'βol d'zo kəldəše's pütora'lən, səra' βedra'm sakalde'n, po'tše-po'tše ka'jək kombola' šu'ine'n, korok lüβala'n jo'mot. a'fša'-aβa'st fokte'n pəzne'n izi' i'kšəpe-ša-mātš jorta't. i'kšəpe-šamə'fšəla'n paire'm ke'š kəze' ertəže, nonola'n la'tš moda's be'le li'že da kuyu' to'l jər tör'yö'stol kor-yo'stala's.

aya-βaire'məš jara' kət te'ne ikt-art miša's o'yo'l. fšəlan-art en twtlo ko'tško'som jamdə'fša's o'lot. kumala's to'fšo-ša-mātš ko'tško's kümü'žə'stom tör'ra't te'ne mila'nde ümbala'n šənda't. mila'nde a'le fšə'sti koške'n o'k šu da izi's-o'k o'lomom šaralda' t. tona'm kuma'lme yo'dom pul-βuj-art oye's laβərye, oye's nörö. fšəlan-art poyone'n šume'ke kumalma's tünale's, a tā'yāde i'kšəpe-ša-mātš koremla'ste mo'dot, kor-yo'stə'lət, to'lon olda's ku'kšo pu'm numa'lət.

kumalma's te'ne fšəla' po'ira'tkəm pa'lše da tür'lö o'jom šə'n džəše šo'ngo kuyza' βüda'. a üdrama'sən ti'de paire'məm ertara's praβa'že u'ke. kumalma's pe's ja'tər šu'ina'. kuma'lše-ša-mātš Ila' proro'k te'š, ju' mo de'š piia'ləm jo'dot, ü'dəmo šu'rnəm tür'lö tuta'n, šole'm de'š arala's, poja'n šu'rnəm konda's jo'dot. ka'žni yana' jo'tmo po'tše's pul-βuje's sukalde'n βu'jom mila'ndəš tükome'ske kuma'lət. pul-βu'jo'sto šolye'n, šolye'n fšətamə'sərra'k jə'nže kuma'lme nerye'n o'yo'l, a kəzera'k βa'ske jo'l ümba'k kəne'l šoya'lme nerye'n šona'.

kumalma's pətəme'ke paire'mən en tür'η o'iza'že ka'žni kümü'žyotš i'k mo'no'yo'tš na'lən, əške'nžən sumga'skəže opta'. mo'nom poyome'ke a'βəz en sa'i ko'tško's-ša-mā'fšən izi'n-izi'n nalede'n por'ye't ja'mdə'lme izi' βəne'məš optale's. βəne'məm ne'le kü' den petəra't, a kü' ümba'fš ada'k mila'nde ko'mom sa'jən tör'lön. pəštə't. a βara'že ka'žni'že ške'nžən kümü'sšom kət pua'nəškəže nale's ta i'kte be'səštəm sonat'. „mə'jəndəm por'l, mə'jəndəm na'l, po'dol!” ti'de yo'domžə i'kšəpe-šamātš-art peš-o'k kuana't. ju'žəžən twtlo po'tšomə'səzo o'lo, to'dom i'kšəpe-ša-mātš, kuyun-o'k po'dol šənda't. mo'nom, to'rokə'm, po'tšə-

məʃom, koʔɔlo-ša-məʃšəm, səra'm, šəda-ŋ ki'ndəm tšəlažəm-a't tamle'n on.dža't. i'kšəʃe-ša-məʃšə ske' mü'škəroštəm polnəj-o'k teme'n ke'tət.

aya-βaire'm tiye' pəta'. no' šo'ŋgo-ša-məʃšə ketš-kəze' kuma'lət ə'le yən-a't šu'rnəm soro'βno šole'm kəra' ə'le, pasu'm jür-βüt korkala' ə'le. saplan-o'k tšə'i kə'zət aya-βaire'məm o'ʔot paire'mle, to'dən kəle'šləkše ɔ'lməm tšəlan-a't pala't. aya-βaire'm šo'ŋgo-ša-məʃšən βuje'šəšt šarnəma'š se'mən ko'dən.

7. Az ekeünnep

Régen a mari népnek sok vallásos ünnepe volt. Most már ezek az ünnepek csak az öregemberek, öregasszonyok fejében maradtak meg emlékképpen. Egyik ilyen ünnep az ekeünnep. A háború után talán már sehol sem tartották meg ezt az ünnepet.

Egyszer mi kisgyerekek is elmentünk megnézni, és én most is emlékszem rá, hogyan ment végbe ez az ünnep.

Az ekeünnep tavaszi ünnep. Miután a föld száradni kezd, a munkába menés előtt öreg, fiatal (az istenben hívő) az imádkozó helyre gyűl. Az imádkozó hely a mi falunktól nincs messze. Estefelé a falubeli emberek, asszonyok különféle ennivalót kendőbugyorba bugyolálva, a sörös vedret [karjukra] akasztva, egymás után vadlibákként húzódva eltűnnek a domb aljánál. A szüleik mellé húzódva apró gyerekek ugrándoznak.

A gyerekeknek [mindegy], akárhogy zajlik le az ünnep, csak játszani lehessen, és a nagy tűz mellett ugrándozva futkoshassanak.

Az ekeünnepre senki sem megy üres kézzel. Mindnyájan a legízletesebb ennivalót készítik el. Az imádkozni jövők ennivalós táljaikat egyenes sorban a földre rakják. Ha a föld még nem száradt meg teljesen, egy kevés szalmát terítenek szét. Így imádkozáskor nem sározódik be, nem nedvesedik át az ember térde. Miután mindnyájan összegyűltek, kezdődik az imádkozás, a kisgyerekek pedig a horhosban játszanak, futkároznak, tüzet gyújtani száraz fát hordanak.

Az imádkozást egy minden rendet ismerő, különféle ígét tudó öregember vezeti. Az asszonyoknak nincs joga részt venni ezen a szertartáson. Az imádkozás nagyon hosszúra nyúlik. Az imádkozók Illés prófétától, istentől boldogságot kérnek, kérik, hogy védjék meg az elvetett magot a különböző viharoktól, jégesőtől, hozzon gazdag termést (tkp. magot). A kérés után mindannyian letérdelve, fejüket a földhöz érintve, imádkoznak. Sokáig térden állva, a türelmetlenebb ember nem az imádságra, hanem arra gondol, hogyan állhatna fel minél hamarabb.

Az imádkozást befejezve az ünnep legfőbb gazdája minden tálból egy-egy tojást kivéve, a tarisznájába teszi. A tojást összegyűjtve, megkóstolva a legjobb ennivalókat, [mindegyikből] egy kicsit véve, egy kis kivájt gödörbe teszi. A gödört egy nehéz kővel befedik, a kő fölött a földréteget ismét szépen elegyengetik. Aztán ki-ki a maga tálját a karjára teszi és egymást kínálják: „Az enyémből harapj! Az enyémből vegyél, kortyolj!” Ilyenkor a gyerekek nagyon örvendeznek. Mindenkinnek van jóízű kásája, azt a gyerekek, de a felnőttek is hörbölnek. Tojást, túrót, kását, pirogokat, sört, kalácsot [tkp. búza-kenyeret], mindent megízlelnek. A gyerekek jól teletömhetik a hasukat.

Így múlik el az ekeünnep. De az öregek bárhogy is imádkoztak, a gabonát a jég csak elverte, az esővíz kivájta a szántóföldet. Ezért az ekeünnepet mostanság nem ünneplik, annak hasznát mindenki tudja. Az ekeünnep az öregek fejében emlék gyanánt maradt [csak] meg.

8. kipilla mo'ðoş,

mā'i a'le sko'loş o'm koş ã'le, māla'm kut i' ße'le li'n. joldaše'm-ša-mā'łš: Arkadi', Pō'tor, Koyori', Ele'kse mā'i de'fše'm kuyura'k li'n o'lot ta sko'lošto u'ze tone'mān o'lot. no'no sko'loş kaja't, a mā'i kude'ş koda'm, űi-mo'm āšta'ş, űi-γō dōn moda'ş. ßremaş-a't to'ya'i şo'şo. mīla'nde koşke'n şu'n o'γol, pe'ş no'tşko, nū-γo'ş kaja'ş. ßü'ðom korkale'n moda'ş şu'ko oye'ş li, jāyāşyalde'ş. ßot, mā'i'fše'te'n kette' joldaše'm-ša-mā'fşēn sko'lyo'łš to'lm-ðst-om ßo'fše'm. sko'lyo'łš tolme'k no'no sumga'm koda'şēn koda'da't ta kotte' ßi'k Maka'r e'ne'r kore'māş ko'ryōşot. mā-j-a't po'fše'sāst o'm kot ã'le. kore'm arka'ste l-om jo'rşon ş-ole'n, mīlandāş-a't koşke'n şu'mo γaj-o'k. ßot, to'sto me' ka'žni ke'tşēn „kipilla” mo'ðon kiēna' ã'le.

mo'ðoşoşo tiya'i: en o'ñ dż-łš mīlande'ş me'ngām kāra't, a menge'ş kužu' kandra'm kāda't. me'nge ßokte'ne şü'kşō jāda'l-ša-mā'łš kiia't. mo't-şo-ša-mā'łš moda'ş tūja'lme de'łš o'ñ dż-łš şera'ßa'm ko'fşa't, kōla'n oro'l liia'ş. kōla'n şera'ßa' ßerešte'ş, to'ðo orola'ş tūjale'ş. oro'l kandra'm mo'fşa'skātš ko'fşa' da me'nge jār pōrðō'ş, a ške' se'mānže ošma' kō'ryōştoşoşo po'fşom-ð şo'lmo se'mān āštāle'ş: „po'sto, po'sto”. ikt-a't ko'm kru'γom āštame'k to'ðo kātškāra'l kolda': „kipi'l!” ßot, mo'ðoş tūjale'ş. mo'lo i'kşāße-ša-mā'łš me'nge ßokte'ne ki'še şü'kşō jāda'lām şol-šta's tolaşat, a oro'l oye'ş pu. oro'l ere-o'k şol-šta'ş to'fş-şo-ša-mā'fşām ko'fşone'že. je'sli to'ðo kāt'še de'ne şol-šta'ş to'fş-şom pera' γān, oro'lyo'łš lekte'ş, to'na'm orolla'n şol-šta'ş to'fş-şo şoyale'ş. tiye' mo'ðon me' tš'i'sti jarne'n pātena' ã'le. mā'i mo'lo de'łš izira'k o'lam-a't, ere-o'k oro'l liia'ş loya'lān.

8. A főzőcskés játék

Én még nem jártam iskolába, csak hat éves voltam. A pajtásaim: Arkadi'; Pō'tor, Koyori', Ele'kse nagyobbak voltak nálam, és már az iskolában tanultak. Ők iskolába mennek, én meg otthon maradok, semmit sem kell csinálni, senkivel sem lehet játszani. Az idő is olyan, tavasz van. A föld még nem száradt meg, nagyon nedves, sehová se lehet menni. A vízre vonalakat húzva nem lehet sokáig játszani, betelik vele az ember. Túrelmetlenül várom a pajtásaim megjövetelét az iskolából. Az iskolából megjöve, ők ledobják a táskát, és evés nélkül egyenesen a Makar folyó horhosába futnak. Én sem maradok el a nyomukból. A horhos tetején a hó gyorsan elolvadt, a föld száraznak látszik. Ott feküdtünk mi minden nap főzőcskét játszva.

A játék ilyen: mindenké elö'tt a földbe bevernek egy karót, a karóhoz pedig hosszú kötelet kötnek. A karó mellett régi bocskorok hevernek. A játszóak a játék megkezdése előtt sorsot húznak: ki legyen az ő'r? Akire a sors esik, az ő'rködni kezd. Az ő'r a kötelet a végénél megfogja, és a karó körül forgatja, magában pedig a szájában úgy tesz, mint mikor a kása fő: „po'sto, po'sto”. Körülbelül három kört megtéve elkiáltja magát: „megfőtt!” Ekkor kezdődik a játék. A többi gyerek a karó mellett heverő régi bocskorokat igyekszik ellopni, az ő'r viszont nem hagyja. Az ő'r mindig a lopni akarókat igyekszik megfogni. Ha ő a kezével a lopni akarót megüti, kiáll az őrzésből, akkor a lopni akaró áll be őrnek. Így játszva mi egészen elfáradtunk. Én a többieknel kisebb voltam, és egyre nekem kellett őrnek lennem.

9.

ile'n o'la'şāst ko'ßa'ş den kuyōza'že. no'non ku'm e'ryāş li'n. ko'ßa' den kuyōza' kole'n kolda't. ßara'žām ku'm e'ryā-ša-mā'łš ße's ja'lāşke le'ktēn kaja't.

užot i'k mari kapka-me'nge ũba'ľne po'ťšomšom šolde'n šān dža. to'don lū'mžō Kaža'ĩ. ku'm erylā-ša'māľš ola't: „kuyza'ĩ, mo'm tē'i āštāla't?” „oda' už mo', mo'm āšte'm? po'ťšomšom šolde'm. aista' mē'i deke'm po'ťšomšom pukše'n kolde'm!” Kaža'ĩ po'ťšomšomš ũm pāšta', šūžō'rom kūmūžōš optale'š. ku'm erylā-ša'māľšām koťška'š šānda'. po'ťšomš pe'š tu'tlo. kuyra'k erylāže ola': „ti'de kōršōkō'dom užalet mo'?” „užale'm,” mane'š Kaža'ĩ. „mo'š para', kuyza'ĩ?” „lat'bi'ťš tenge'š pue'm”. kuyra'k erylāže kōršō'kom nale'š.

ku'dōškōšt kajāt. kuyra'k erylāže Kaža'ĩ semān-o'k āšta'. šūr šola'š po'rm[o] olme'š kēľme'n be'le šān džān. to'do erylē komaya'š po'ťšomšom šolda' da kapka-me'nge ũba'ke ku'ťšōkte'n šānda'. ko'k erylā-ša'māľš to'ľot. iktāžla'n ola': „o'n džo, kern-o'k šola'š pō're'n.” kuyra'k erylāže šo'ľožo-šamāľš-lan pukše'n kolda'. kokla' erylāže ko'k tenge'š kōršō'kom na'ľan kaja'. to'do kokla' erylāže pare'ngōm šolda'š kapka-me'nge ũba'ke ku'ťšōkte'n šānda'. pare'nge šola'š oye'š pō'ro. Kaža'ĩlan erylā-ša'māľš šāre'n o'ľot ta Kaža'jām pušta'š kajenāt.

Kaža'ĩ kōršō'k na'ľan kaime'kāšt kaza'm šū'školon olma'š. kaza' šāpār-ony'š tiťš-o'k bū'rom teme'n da ba'tāžān koľla-lūpa'kše kēľde'n šānde'n. no'no ku'm erylā-ša'māľš to'ľmo yō'dom Kaža'ĩ tū'yō le'ktān kaja'. para' Kaža'ĩ pō'ra', ba'tāžām bursā'š tūňale'š: „būdōm-a't konde'n o'tol, pōrtōm-a't ũštōn o'tol!” stōmba'ťšān kūzom nale'š ta ba'tāžām koľla-lūpa'ťšānže šō'alda'. ba'tāže ko'mok kamboize'š, bū'r tašle'n jōya'š tūňale'š. Kaža'ĩ šū'štō sola'm nale'š ta ba'tāžām kēra'š tūňale'š. ba'tāže βedra'm na'ľan bū't tek-a't le'ktān kōryōže'š. pušta'š to'ľšo ku'm erylē-šamāľš et ola't: „kuyza'ĩ, ti'de sola'tām užalet mo'?” „užale'm,” mane'š Kaža'ĩ. „mo'š para', kuyza'ĩ?” „bi'sle tenge'š pue'm”, mane'š. izira'k erylāže na'ľan kaja', ku'dōškōžō mi'ja'. ba'tāže marižān tolmaše'šāže ľšāla' jamdēľ-kale'n. mariže to'ľon pō'ra'. kēde'šāže šū'štō sola'm na'ľan. „tē'i jolaya'ĩ ũdōrama'š būdōm-a't konde'n o'tol, pōrtōm-a't ũštōn o'tol!” stōmba'ťšān kūzom na'ľan, ba'tāžām šō'alda'. ba'tāže ũ'ľōkō kamboize'š.” aaa, tē'i jolaya'ĩ ũdōrama'š, ľša's mē'i tē'jām ľšāreštare'm!” šū'štō sola'm na'ľan ba'tāžām kēra'š tūňale'š. kēra', kēra', ba'tāže oye'š tarpa'ne. Kaža'ĩ šō'žšōn. „da'pa'ĩ to'dom pušta'š kaja'š!” ku'm erylē-ša'māľš le'ktān kajāt.

Kaža'ĩ no'non to'ľmom izi'š-o'k to'yōdaje'n. baškera'kām ũ'dōrzon burye'mžām ľšāie'n šān dže'š. no'no to'ľon pō'rat ā'mhe de'ne. Kaža'ĩ deľš jo'dot: „a ľša't u'ke mo'?” „u'ke, ala-ko'š le'ktān ka'jāš.” „a jōra' tē'j-a't, mē'jān erylē'm o'ľo.” i to'dom na'ľan te'rāške ľō'kton šānda't ta šōkša'ľdāt.

ka'ťše kuane'n, a ľša'že to'dla'n ũ'dōrom konde'n. no'non po'ľdōrōšt šō'kšo olma'š, po'ľdōrōš mala'š le'ktāt. ki'ia't, ki'ia't, ka'ťše male'n kolda'. Kaža'ĩ po'ľdōr okna'm na'ľan kolda'. Kaža'ĩ okna'm nale'š ta bi'y-o'k tōryōšta' da jo'dom ku'dōškōžō kōryōže'š.

erde'ne kuyra'k erylāže po'ľdōrōš le'ktān on dža': ũ'dor u'ke, ka'ťše šked-o'k male'n ki'ia'. „ti'de Kaža'ĩ olma'š, da'pa'ĩ to'dom pušta'š kajena'!”

izi'š-o'k ľō'm kaja'š tūňalēn. ke'ťše ārēkte'n. Kaža'jān mū'kš omartaže šu'ko olma'š. to'do omartažām ke'ťšōške ľō'kton šānde'n. no'non to'ľmom Kaža'ĩ ũžōn. para' mū'kš omarta'š šī'ľān šān dže'š. ku'm erylā-ša'māľš io'ľon pō'rat. pō'rtōštō ũi-yō-a't u'ke. no'no ola't: „aista' mū'kš omarta'm nōma'ľ kajena'! ko'do omarta' nelēra'k, to'do mūa'n.” mū'kš omarta'm nō'ľdōšt on dža't. Kaža'jān pō're'n šā'ťšme omarta' ne'le. to'dom te'rāške ľō'ktot i pe'š ľšō't kōda'ľāt. ja'ľām ertāt. Kaža'ĩ mū'kš omarta' kō'ryōštō kēľškāra': „kōō'ťšōza'!” kōō'ťšōza'!” „e'χ, Kaža'ĩ pokia'.” ā'mnām taza'n kēra'š tūňalēāt. ā'mhe adak-a't ľšō't kōdala'š tūňale'š. adak-a't Kaža'ĩ kēľškārale'š: „kōō'ťšōza'!” „o'χ, eše'z-a't

pokta!" *amînâm* o'lo ke'tmân kêra's tûnâ'lât. Kaža'i ada'k tšotra'k kâtškarale's: „koo'tšôza!" „ku'm erÿâ-sa'mâtš mü'kš omarta'm te'ryâtš šue'n koldart. ku'm erÿâ-sa'mâtš ku'doškôšt mime'ke batâstlan olart: „Kaža'i tšutš-tšutš ko'tša. izišk-o'k kôda'l utlôšna."

erla'sâm Kaža'jâm ada'k pušta's kajart. erÿâ-sa'mâtšân mi'e'n pörömön u'žon šukte'n o'γol. ku'm erÿâ-sa'mâtš Kaža'jâm ko'tša't ta meša'kâške šore'n tšêkart. Kaža'jâm je'r tûroš namia't. ku'm erÿâ-sa'mâtš ku'doškôšt ko'lmo dek kajart. to'don boktetšân ßarân. Kaža'i kâtškâra: „šoo'kšo!" ßarân kâtškâra: „mâ'i pe's kâlmene'm, mâ'jâm mešakâške't pörte'n pâ'ste!" „ru'do meša'kâm!" mane's Kaža'i ßarânla'n. ßarân meša'kâš pöre'n ßoize's. Kaža'i kua'nâmâž de'ne ßaškera'k meša'kâm pe'ngôdân kâlde'n šanda. ške'že ßarânân amînâžâm nale's ta ku'doškôžo kôdale's. erÿâ-sa'mâtš to'lst. ßarânâm Kaža'i šone'n tope-šôže ko'lmo de'ne re'sâm ôstart ta. ßü'do's šue'n koldart. ßarân ßüt lü'ßak ßole'n ka'imâž γo'dom ßâl-ßâl lin pöre'n kaja'.

erla'sâžâm ku'm erÿe Kaža'jâm i'lâme ja'lâškâže miia't. Kaža'i ßarânân tša'ple amînâž de'ne kôda'lâšt košte's. ku'm erÿâ-sa'mâtš örön šolyart. Kaža'i no'non de'ke miia'. „me' tâ'jâm ßü'do's šušna' ßet." „mâ'i ßüt lü'ßak ßole'n ka'im'e'm γo'dom amînâm ko'tša's to'tšôšom. ti'de amîne sa'mâi šü'kšôžô ße'l ßere'ste. te' ku'mstön sa'mâi tša'plâžâm ko'tšê'n ketâda'."

kumstön-art je'r tûroš kajart. pörßü'ô'k kuyora'k erÿâže törÿôšta'. ßâl-ßâl šokte'n pöre'n kaja', „o'γ, ko'tšê'n o'[k] ket, mâ'i törÿôštöm!" kokla' erÿe törÿôšta'. to'žo ßâl-ßâl šokte'n pöre'n kaja'. „e'γ, izam-sa'mâtš ko'tšê'n âš kete'p! paštengâla'n mâ'i törÿôštöm." to'd-art mo'lo semân-o'k pöre'n kaja', pušta's to'tšôšo ku'm erÿâ-sa'mâtšê't ške-o'k ko'lôšt. Kaža'i i'lâše ko'do. šoja'tomba'k, mâ'i temba'k.

9. Kaža'i

Élt egy öregasszony meg egy öregember. Nekik volt (tkp. lett) három fiuk. Az öregasszony és az öregember meghaltak. Aztán a három fiú elment egy másik faluba. Látják, [hogy] egy ember a kapufélfán kását főz. Az ő neve *Kaža'i*. A három fiú mondja [neki,]: *Bátya, mit csinálsz?* „Nem látjátok, mit csinálók? Kását főzök. Gyertek hozzám, jóltartalak benneteket kásátal!" *Kaža'i* vajat tesz a kására, a fatálba tejet önt. A három fiút leülteti enni. A kása nagyon jóízű. A nagyobbik fiú mondja: „Eladod a fazekadat!" „Eladom", mondja *Kaža'i*. „Aztán mennyibe, bátya?" „Tizenöt rubelért adom." A nagyobbik fiú megveszi a fazekat.

Hazamennek. A nagyobbik fiú *Kaža'i*-hoz hasonlóan cselekszik. A leves, ahelyett hogy forni kezdett volna, csak megfagyott. A fiú a kemencében kását főz, és a kapufélfára teszi. Jön a két fiú. Az egyiknek mondja: „Nézd csak, valóban felforr't." A nagyobbik fiú jóltartja öccseit. A középső fiú két rubelért megveszi a fazekat. A középső fiú felteszi [a fazekat] a kapufélfára krumplit főzni. A krumpli nem forr fel. A fiúk megharagudtak *Kaža'i*-ra, és elindultak, hogy megöljék *Kaža'i*-t.

Kaža'i, miután a fazekat megvették (tkp. megvéve), [a fiúk] elmentek, kecskét vágott. A kecske hólyagját teletöltötte vérrel, és a felesége hóna alá kötötte. A három fiú jöveletekor *Kaža'i* kimegy. Aztán bemegy [a házba], és elkezd szidni a feleségét: „Vizet nem hoztál, a szobát nem söpörted fel!" Az asztalról elveszi a kést és megszúrja vele az asszony hónalját. Az asszony hasra esik, a vér áradva kezd folyni. *Kaža'i* fog egy szíjkorbácsot, és elkezd vele verni a feleségét. Az asszony veszi a vedret, vízéért fut. Az ölni jött három

fiú mondja: „Bátya, a korbácsod eladod-e?” „Eladom” mondja *Kaža-i*. „Aztán mennyibe, bátya?” „Ötven rubelért adom”, mondja. A legkisebbik fiú megveszi, hazamegy. Felesége az ura jöveteléig mindent elvégzett. Bejön, az ura. Kezébe vette a szíjkorbácsot. „Te lusta asszony vizet nem hoztál, a szobát sem söpörted fel!” Az asztalról elvett egy kést, megszúrja az asszonyt. Az asszony összerogyik. „Ej, te lusta asszony mindjárt elpáhollak!” Fogta a szíjkorbácsot és elkezdni verni a feleségét. Veri, veri, az asszony nem mozdul. *Kaža-i* becsapta. „Gyerünk, menjünk, öljük meg!” A három fiú elindul.

Kaža-i egy kicsit előbb észrevette a jövetelüket. Gyorsan magára vette a lányának a ruháját. Azok bejönnek [az udvarba] a lóval. *Kaža-i*-től kérdezik: „Apád nincs?” „Nincs, elment valahová.” „De te is jó leszel, nekem fiam van.” Megfogják, a szánra teszik és elvágtatnak.

A legény örült, az apja leányt hozott neki. A hátsó szobájuk meleg volt, a hátsó szobába mentek aludni. Fekszenek, fekszenek, a legény elalszik. *Kaža-i* leveszi a hátsó szoba ablakát. *Kaža-i* leveszi az ablakot, és azonnal kiugrik és éjjel hazaszalad.

Reggel a nagyobbik fiú a hátsó szobába menve nézi: a leány nincs, a legény egyedül alszik. „Ez *Kaža-i* volt, gyerünk, menjünk, öljük meg!”

Elkezdett esni egy kicsit a hó. A nap sütött (tkp. melegített). *Kaža-i*-nak sok méhkasa volt. Ő a méhkasokat kirakta a napra. *Kaža-i* látta a jövetelüket. Gyorsan belebújik egy méhkasba. A három fiú megérkezik. A házban nincs senki. Ők mondják: „Gyerünk, vigyünk el egy méhkast! Amelyik méhkas nehezebb, abban sok méz van (tkp. az mézes).” A kasokat emelgetve nézik. Az a méhkas, amelyikbe *Kaža-i* belebújt nehéz. Azt a szánra teszik és nagyon gyorsan elvágtatnak. Elhagyják a falut. *Kaža-i* a méhkas belsejében kiáltja: „Foogjátok meg!” „Hej, *Kaža-i* kerget [bennünket]!” Erősen verni kezdik a lovat. A ló még erősebben kezd vágatni. *Kaža-i* ismét kiáltja: „Foogjátok meg!” „Hej, még mindig kerget!” A lovat teljes erőből verni kezdik. *Kaža-i* még hangosabban kiáltja: „Foogjátok meg!” A három fiú ledobja a méhkast a szánról. A három fiú hazamenve mondja a feleségének: „*Kaža-i* majdnem megfogott. Vágtatva, kishíján menekültünk meg.”

Másnap megint mennek *Kaža-i*-t megölni. Nem vette észre a fiúk jövetelét. A három fiú *Kaža-i*-t megfogja és bedugja egy zsákba. *Kaža-i*-t a tó széléhez viszik. A három fiú hazamegy lapátért. [*Kaža-i*] mellett egy úr [megy el]. *Kaža-i* kiabál: „Meleg [van]!” Az úr kiáltja: „Én nagyon megfáztam, eressz be a zsákodba!” „Olld ki a zsákot!” mondja *Kaža-i* az úrnak. Az úr bebújik a zsákba. *Kaža-i* örömeiben gyorsan szorosan beköti a zsákot. Maga pedig fogja az úr lovát, és hazavágtat. Megjönnek a fiúk. Az urat *Kaža-i*-nak véelve, a lapáttal keresztet vetnek a hátára, és beledobják a vízbe. Miközben az úr a víz fenekére süllyed, *βâl-βâl* hallatszik (tkp. lett) és elmerül.

Másnap a három fiú a *Kaža-i* falujába megy. *Kaža-i* az új szép lován vágat. A három fiú csodálkozik. *Kaža-i* odamegy hozzájuk. „Hiszen mi téged vízbe dobtunk.” „Én, mialatt a víz fenekére ereszkedtem, igyekeztem lovat fogni. Ez a ló még a legrosszabb, [ami nekem] akadt. Ti hárman meg tudjátok fogni a legszebbet.”

Hárman a tószélre mennek. Elsőnek a legnagyobb fiú ugrik. *βâl-βâl* hallatszik, elmerül. „Jaj, nem tud fogni, én ugrom!” A középső fiú ugrik. Szintén *βâl-βâl* hallatszik, elmerül. „Ej, a bátyáim nem tudtak fogni! Utolsó-nak én ugrom.” A többiekhez hasonlóan ő is elmerül. Az ölni akaró három fiú maga halt meg. *Kaža-i* élve maradt. A mese oda, én ide.

10.

ikana: T'sama:k ü·ðo·rom na·län. ßara: t·ðo ßa·tāžän mö·ng·ðšk·žö jüa:š kaj·e·n. ßara: mö·ng·žö tolm·ž·yo·ðom t·ðom Jal·mari·o·k pu·št·n. ka:s lime·ke T'sama·käm t·ðo pu·ššo mari·o·k mö·ng·ðšk·žö konde·n. ßa·tāžē mala:š ßo·iz·n olmu:š. t·ðo mari: T'sama·käm omasa:š šoyalta: da omasa·m peralda: „pō·tš, T'sama·käm kondena·m!” ßa·tāžē omasa·m šükale:š, T'sama·k k·m·k kamboize:š. Jal·mari: ola: „mola·n T'sama·käm pu·št·tš? mili·tsēla·n ole·m!” ßa·tāžē ola: „it olo, it olo! šü·ðō te·nge oksa·m pue·m, T'sama·käm nāngaje·n su·o!” Jal·mari: T'sama·käm nale:š ta ko·rno de·ne kaja: uže:š tšeln·i·yāšte mü·m ka·tšaja·t. Jal·mari: T'sama·käm lepe·ž ßoktela·n šānda: ku·yo soßla·m ko·tš·kta: „ške·že šā·län šoyale:š. T'sama·k mü·m ko·tš·la· koje:š. mü· ka·tša·iše šo·ngo kuy·za: kātš·kara: „T'sama·k, a·le it kotš, jum·la·n kuma·lime o·y·l! a to: soßla·t ten pere·n šue·m!” ta·k miže·n pere·n šua: Jal·mari: ola: „aaa, tā·i T'sama·käm pu·št·tš? tša·s ßu·jām šia·m!” „tšu, it olo! i·k lepe·ž mü·m pue·m, to·lko it olo, poža·lste, nāngaje·n su·o!” Jal·mari: T'sama·käm nale:š ta Pöt se·rāš ßolda: ßüt se·rāšte Mikita: kuy·za: ko·lom enere·n šān·dža: olma:š. ßüt se·rāšte Jal·mari: uže:š, pu·š šān·dža: T'sama·käm pu·š·š šānda: da Mikita: kuy·za: dek šüka·l kolda: Mikita: kātš·kara: „T'sama·k it tol mana·m! a ta·k ßa·z den šela·m.” Mikita: kuy·za: T'sama·käm ßa·z den šele:š. T'sama·k ßü·ð·š šu·galde:š. Jal·mari: ola: „aaa, tā·i T'sama·käm pu·št·tš? mili·tsāš ole·m!” „it olo, poža·lste, it olo! šü·ðō te·nge oksa·m pue·m, i·k pu·t ko·lom pue·m.” tē·pera·kän ko·lšo T'sama·k te·ne Jal·mari: poj·n.

10. T'sama·k

Egyszer T'sama·k megházasodott. Aztán a felesége szüleihez (tkp. haza) ment inni. Aztán hazafelé jövet őt Jal·mari· megölte. Miután este lett, az az ember, aki őt megölte, hazahozta. A felesége [már] lefeküdt aludni. Az ember T'sama·k·ot az ajtóba állította és megkopogtatta az ajtót: „Nyisd ki, meghoztam T'sama·k·ot.” A felesége kilöki az ajtót, T'sama·k hasra esik. Jal·mari· mondja: „Miért ölted meg T'sama·k·ot? Megmondom a rendőrségnek!” Az asszony mondja: „Ne mondd meg, ne mondd meg! Adok száz rubel (pénzt), vidd el T'sama·k·ot!” Jal·mari· fogja T'sama·k·ot, és megy [vele] az úton. Látja, hogy a méhesben mézet pergetnek. Jal·mari: T'sama·k·ot a kád mellé ülteti. A nagy kanalat kezébe adja, maga pedig elbújik. Úgy tűnik, mintha T'sama·k mézet enne. A mézet pergető öreg apó kiáltja: „T'sama·k ne egyél, istennek [még] nem áldozott [méz]! Különben megütlek a kanállal!” Oda-megy, megüti. Jal·mari· mondja: „Ahá, te megölted T'sama·k·ot? Mindjárt bevádollak!” „Megállj, ne szólj [senkinek]! Egy kád mézet adok, csak ne szólj, kérlek, vidd el!” Jal·mari· fogja T'sama·k·ot, és a Pöt partjára viszi. A víz partján Mikita· apó horgászott (tkp. halat horgászva ült). Jal·mari· látja, hogy a víz partján van egy csónak. T'sama·k·ot a csónakba teszi, és Mikita· apó felé löki. Mikita· kiabál: „T'sama·k ne gyere, mondom! Különben megütlek a husánggal.” Mikita· megüti T'sama·k·ot a husánggal, T'sama·k a vízbe bukik. Jal·mari· mondja: „Ahá, te megölted T'sama·k·ot? Elmondom a rendőrségnek!” „Ne mond el, kérlek, ne mond el! Adok száz rubel (pénzt), egy pud halat adok.” Így gazdagodott meg a halott T'sama·k·kal Jal·mari·.

11.

ile·n n olma:šāst ku·m o·y·t·hik. n·no ikana: o·y·ð·š kaja·t. kaja·t, kaja·t, mut ku·yo o·l·k tšara: ße·rām. o·l·k pokše·lne ku·yo ja·kte šolya: n·no ti·ðe ja·kte

tü'ngös kasla'n mala's be'räm äst'at. ko'ktönzo oxo'dosko kaja't, a i'ktäze kot'ska's jamdäla'. ke.t'säpa'l šue's, no'no al'-at kot'ska's o'γot tol. täpera'kän ka's lišeme's, jōt šu'n. no'no al'-at o'γot tol. tōdo ške'tän mala's boize's. jōdōm tōdo polyōzme's male'n oye's koldo. jōdōm uže's, ku'm rā'βāž-ša'māt's to'lot. aide'me se'män kušta't, aide'me se'män mōrat, šūska't. para' ikana'ste koda'l to'lon ümba'kāže törγōšta't. oxo'tnik šapa'k kiia'. tarpana't. rā'βāž-ša'māt's mö'ngös tšodra'ske koda'l kaja't. polyōže's, kēnele's. ku'γo soya'nām on.dža'. ku'γo soya'n tšäla' kōške'iläl päte'n. oxo'tnik šonalda': „ni'ne o'tšāni' ti't ada'k to'lot.”

ke.t'säpa'l šue's, kot'ska's saka'. ko'ktönzo ešii'-at äst tole'p. erkän ka's lišeme's, jōt šue's, no'no al'-at o'γot tol. kaste'ne ešii'-at šketän mala's loyale's. tōdo adak'-at polyōzme's o'k male. on.džale's: ku'm rā'βāž-ša'māt's aide'me se'män kušta't, mōrat, šūska't, tšūtška't. tōdo šapa'k lü'dön kiia', šān.dža'žām pe-tära'. petärme kokla'γāt's rā'βāž-ša'māt's bi'γ-o'k oxo'tnik ümba'ke koda'l miia't i kormōstola's, pōra's tüŋalāt. oxo'tnik šiže's, mo'γor'skožo kü.t'sōšt šu'on. mo'γor'žo kožyana'. lebe'dāš lüba'ke on.džale's, lebe'dāš lüba'ne tšäla' bü'r. lü'tmōž de'ne kōtškära'l koldo'. rā'βāž-ša'māt's o'lo ketmän tšodra'ske koda'lāt. kēnele's, mö'ngös be'rāškāže kamboize's. tōdön bi'ize joye'n. ü'γāt's bi'jām pōya', pū'n.džō boktene enerte'n šoyale's. tōdön mü'skoržō šiže'n. kot'ska's šolda's üi-m-a't ko'dön o'γol, patron-a't šu'ko o'γol: „keš'-mo li'že, mane's, kaje'm oxo'dosko.” tšodra'ske pōre'n kaja'. kaja', kaja', ü'lo'kō on.džale's. zapi'ske de'ne patrona'šām muc's. tōdo kuana', zapi'skām lu'dön on.dža'. tōšto bo'izōmo: ko'k oxo'tnik-ša'māt's ilat, βō.tšē'n šolyat. kaja' izi's-o'k, o'n.džōt'sšo mera'ŋ kōdale's. kokana' pō.tšōla' lü'e'n koldo'. mera'ŋ kamboize's. mera'ŋām nāŋgaja', nākte's, šü'rom šolta'.

ka's šue's. βō.tšā', βō.tšā', a'le o'γot tol. „keš'-mo li'že, ikana' kōtškärala'm: oxo'tnik-ša'māt's!” ju'k šokta' pe's mü'ndönö. ške' se'mänze šonalda': „o'tšāni' no'no o'lot.” be's kana' kōtškärale's: ju'k tišt-o'k. iktāž mōna'r minu'tkōt's uže's, pe's ku'γo jā'ŋ tole's. šān.dža'že tu'l se'män jōla'. šān.dža'že i'kte βō'le, ške'že tšodra' kü'kōt. oxo'tnik uže's ta tuža'-γān-o'k bole'n šān.dže's.

ku'γo jā'ŋ o'la': „it lüt üi-m-a't, o'mōsto tār mera'ŋ šü'm-mo'kš kot'ska's kōtškäšāt's, tōdla'n be'le to'lon'a'm.” ka's šume'ke ko'ktön mala's bo'izot. oxo'tnik izi's-o'k lü'dön. tōdo male'n o'[k] ket. ku'γo aide'me male'n koldo'. šapa'k kēnele's, pu-še'ŋge buje's ku'tšē'n šān.dže's. ku'γo aide'me polyōzme'ke kēnele's. on.dža', oxo'tnik bokte'nze u'ke.tšäla' bekla' on.džale's. pu-še'ŋge bu'jōšto oxo'tnik male'n koldē'n. pu-še'ŋgām muškönda', pu-še'ŋge tšätärnalde's. oxo'tnik tru'k pomōžalde's. ku'γo aide'me tōdo aide'me o'γol olma's, en ku'γo tar'βāldāš olma's. ku'γo aide'me sāra' oxo'tnikla'n. pu-še'ŋge bu'jōš kāt'šām šujalda'. oxo'tnik ju'mōm jumōlda'. tar'βāldāš be's be'tšān rualda', ü'lo'kō šü'dōren' bolda'. šü'dōren' boldōma'stāže oxo'tnik pā.tšā'lžām na'lān šukta' i tar'βāldāšām lü'e'n koldo'. tar'βāldāšām kōde'sāže loyale's. tar'βāldāš tru'k izeme's i kōryža's tüŋale's. oxo'tnik kokana' pō.tšē'sāže lüa', no' o'k loya'lde. oxo'tnik tōdo ko'k jōlda'sāžām kō.tšäla's le'ktän kaja'. kōste's, kōste's, jōlda'sāžama't o'k mu, janlōkām-a't o'k lü. täpera'kän ka's šue's, o'lo'kōškožo mala's kaja'. uže's, jōlda'sāžā-ša'māt's to'lonot. täpera'kän tšolan-a't paš li't.

11. A három vadász

Élt három vadász. Ők egyszer az erdőbe mennek vadászni. Mennek, mennek, találnak egy nagy rét[nyí] tisztás helyet. A rét közepén egy nagy erdei fenyő áll. Ők ennek a nagy erdei fenyőnek a tövébe alvó helyet készítenek estére. Ketten vadászni mennek, egy pedig ebédet (tkp. enni) készít.

Elérkezik a dél, még mindig nem jönnek enni. Így elközelgett az este, beállt az éjszaka. Azok még mindig nem jönnek. Ő lefekszik egyedül aludni. Éjjel ő virradatig nem alszik el. Éjjel látja, jön három róka: ember módjára táncolnak, ember módjára dalolnak, füttyölnek. Aztán egyszerre csak rohanva ráugranak. A vadász csendben fekszik. [Azok] szedelőzködnek. A rókák visszafutnak az erdőbe. Virrad, felkél [a vadász]. Nézi a subát. A suba teljesen össze van szaggatva. A vadász gondolja: „Ezek ide nyilván megint eljönnek.”

Dél lesz, enni tesz fel. [Azok] ketten ismét nem jöttek. Lassan közeledik az este, beáll az éjszaka, azok még mindig nem jönnek. Este megint egyedül kell aludnia. Újra nem alszik virradatig. Nézi: a három róka ember módjára táncol, dalol, füttyöl, szökdél. Ő csendben, félve fekszik, a szemét behunyja. Mialatt behunyt [szemmel fekszik], a rókák hirtelen a vadászra rohannak és tépni, harapni kezdik. A vadász érzi, a körmük a testébe mélyed. A teste reszket. A takaró alá néz, a takaró alatt minden véres. Félelmében elkezd kiabálni. A rókák ahogy csak bírnak, az erdőbe futnak. Felkel, visszaesik a helyére. Kimerült (tkp. elfolyt az ereje). Újból erőt gyűjt, az erdei fenyő mellett támaszkodva áll. Megéhezett. Nem maradt semmi (enni) főzni, tölteny sincs sok. „Bármi legyen, mondja, elmegyek vadászni.” Bemegy az erdőbe. Megy, megy, lefelé néz. Egy töltenytáskát talál egy cédulával. Megörül, olvassa a cédulát. Arra az van írva: a két vadász él, várják őt. Megy egy keveset, egy nyúl szalad el előtte. Kétszer utána lő. A nyúl felbukik. Fogja a nyulat, megnyúzza, megfőzi levesnek.

Beesteledik. Vár, vár, csak nem jönnek. „Bármi legyen, egyszer kiáltok: vadászok!” Nagyon messze hang hallatszik. Gondolja magában: „Nyilván ők lesznek.” Másodszor kiált, a hang errébb [hallatszik]. Néhány perc múlva látja, egy nagyon nagy ember jön. A szeme úgy ég, mint a tűz. Szeme csak egy van, maga olyan magas, mint az erdő. A vadász megpillantja, és nyomban leül. A nagy ember mondja: „Ne félj semmit, álmomban nyúlaprólékot (tkp. szívet-májat) enni hívtál, csak azért jöttem.” Beesteledvén, [ők] ketten lefeksznek. A vadász félt egy kicsit. Nem tud aludni. A nagy ember elalszik. [A vadász] csendben felkel, felmászik a fa tetejére. Mikor megvirrad, a nagy ember felkel. Nézi, a vadász nincs mellette. Néz minden felé. A fa tetején a vadász elaludt. Megüti öklével a fát, a fa megrázkódik. A vadász hirtelen felébred. A nagy ember nem ember volt, [hanem] a legnagyobb *ta'rβāldāš* volt. A nagy ember megharagszik a vadászra. Felnyúl a kezével a fa tetejére. A vadász istenhez fohászkodik. A *ta'rβāldāš* hátulról megragadja és lerántja. Miközben lerántja a vadász eléri a puskáját és meglövi a *ta'rβāldāš*-t. A *ta'rβāldāš*-nek a kezébe talál. A *ta'rβāldāš* egyszerre megkisebbedik és elkezd futni. A vadász kétszer utána lő, de nem találja el. A vadász elindul a két társát keresni. Járkál, járkál, a társait nem találja, vadat nem lő. Így este lesz, a rétre megy aludni. Látja, megjöttek a társai. Így mind találkoztak.

12.

kaje'n ɔ'lot ku'm iza'k-šola'k o'xo'ðo'sko. tšōdra'ske kaje'nēt, ko'stən ɔ'lot ka's ma'tke. kaste'ne nonola'n t-što mala's βere'stən. a no'no tamaka'm o'k šopšep olma's, sapla'n spiška'm na'lən o'yo'tɔ'l, i hi-mo'm əšta's őrən ɔ'lot, i olat: ko'sto yān-at ti'ste tɔ'l ɔ'lo! βot, i ktāžəm pū-βu'jo'sko ku tšōkte'n ɔ'lot. ku tšōme'kāže t-ðo t-ɔ'lom u'žən i'k šrāškāla'. „una', mane's, ti'ste tɔ'l koje's. ka'je, mane's, mā'i o'n dž-əktəm βekla'!” ku'yo iza'že ka'jāš. kern-o'k t-ɔ'lom mu'o. stari'k šən dža' t-ɔ'l βokte'n. „zdoro'βa, mane's, stari'k!” „jora', e'ryām!” —

maneš. „kuyza: i mālānē m tōlōm pu!” maneš. „pue m, e r y ā m,” maneš. „kušte n mošte t?” „o m mošto,” maneš. „mōrē n mošte t?” „o m mošto.” „šo ja m šo š tō n mošte t?” „o m mošto,” maneš. „nu, e r y ā m, tō lō m o m pu,” maneš. tō dō mō ṅ gō š sa y u r nō š ta ka j ā š. tō lō n š u o š o l dō š a m ā l tē k i o l a : „tō lō m o k pu,” maneš. „ka k-ta, maneš, o k pu. a j d a , k a j a k o k l a i z a ž e !” maneš. β o t , tō dō ka j ā š. miē n š u o , m u o . „kuyza: i kō tō r e t !” maneš. „jō r a , e r y ā m !” maneš. „kuyza: i, mālānē m tōlōm pu!” maneš. m ā j ā n spī š k a u k e .” „pue m, pue m, maneš, e r y ā m. kušte n mošte t?” maneš. „o m mošto,” maneš. „mōrē n mošte t?” maneš. „o m mošto,” maneš. „šo ja m šo š tō n mošte t?” maneš. „o m mošto,” maneš. „nu, tō y e ž e tō l u k e .” tō d- a t mō ṅ gō š sa y u r nō š , i o l a : „tō lō m o k pu,” maneš. izi š o l dō ž e : „t š u , m ā i ā š k e k a j e m !” maneš. β o t , tō dō ka j ā š. miē n š u o , m u o tō dō tō lō m . stari k š n ā d ž a tō l β o k t e n . „sa i kō tō r e t kuyza: i!” maneš. „jō r a , e r y ā m !” maneš. „kuyza: i, tō lō m pu , mi ja m spī š k a u k e !” maneš. „jō r a , e r y ā m , pue m ,” maneš. „kušte n mošte t?” maneš. „o m mošto,” maneš. „mōrē n mošte t?” maneš. „o m mošto.” „šo ja m šo š tō n mošte t?” „mošte m, maneš, nō tō l k o š o j a j o lō m pō dō r t a š o y o l . j e š l i p e l e š t e t , š ū dō t e ṅ g e o k s a m p u e t .” „nu, jō r a !” maneš š o ṅ g o .

„m ā i t š o d r a š t e k o š tō m . k a s l i ē . β o k u r a t p i r ā š a m ā l š m ū y o r a š t ū ṅ a l e β e , p e š š u k o n . m ā i l ū dō m n o n o l e t š i k u t š o š o m p ū y o r p i s t ā š k e . tō dō n m o t š a š ā ž e p e l m i l a n d ā š p i ž ā n o l m a š . m ā i k u t š o m e y e m tō š k o , m o t š a š ā ž e m o t š o š t e n k a j ā š . p ū y o r p i s t e p e š t š o t j o ṅ o ž ā l d ā k t e n k o l dō š . m ā j ā m tō dō t a k k ū š kō n a l ā n š u e n k o l dō š . p i l ā š k e š u m e š k e p i l ā š p i ž ā n š ā n ā d ž ā m . ā n d e p e š k ū š n [ō] o l a m . k o z e β o l a š t i ž e t š ā n ? m ā i tō š t o j a t ā r i l ā š ā m p i l ā š t e . ū m b a l a n e m t i ā t n a l e . i k t i ž ā m a š n ā š ā m . k i n d e m i z i š o k ā l e . k i n d e p o d o r y o m t i ž e m l a n p u k š o s o m . tō dō m ā j ā n k u y o l i ē . tō dō m m ā i β a r a š ū š k o l o m t i ē m , k o β a š t ā ž ā m n ā k t ā m . β a r a tō dō k o β a š t ā ž ā m š ū r tō p ā r t š ā m p ū t š kō dō s o m i k ā l d ā š t ā m . i k m o t š a š ā ž ā m p i l e š k ā l d ā š ā m i β o l a š t ū ṅ a l ā m . β o l o š o m i k a š e t o l e t l a , β o l a š m o t š a š k e š u m . a l e p e š k ū š kō o l a m . β a r a k ū š o t š ā n p ū t š k o m , ū l m o t š a š e š k ā l d ā š ā m . a d a k β o l e n š u m m o t š a š k e . a d a k k ū š o t š ā n p ū t š k o m , ū l m o t š a š e š k ā l d ā š ā m . a d a k β o l o š o m . n u , ā n d ā ž e p e š m ū n d ū r a k o y o l m i l a n d e . tō ž e t š ā n m ā i tō r y o š t o s o m β a r a ž e . l a t š o k k o p e š m ā i p o r e n k a i š ā m k ā d a l k e l y ā t ā š . β o k u r a t tō š t o p i r e k i j a o l m a š . tō dō t a r β a n ā š l ū dō n . m ā i tō dō n p o t š ā m k o t š o s o m . tō dō m ā j ā m k o p k o t š ā n š o p š o n l o k t o . β o t , a d a k k a s . k o ž a k ā n m a l a š , p i r e k o t š k e š β e t m ā j ā m . tō dō t u m o o m a r t a β u j o š k u t š o š . a tō dō r o ž o n , kō r y a n o l m a š . m ā i tō š k o p o r e n k a i š ā m p o n d a š k e . ā n d ā ž e l e k t a š o k l i . e r d e n e l e k t ā n , nō ū i y o z e a t k u t š a š o k l i . m o m ā š t a š ā n d e ? k o z e l e k t a š ? š o n e n m u m . k u d o š k o k a i š ā m , t o β a r ā m k o n d o s o m i r u o s o m t i d e o m a r t a m i β a r a l e k t ā m . β a r a k a i š ā m , m ā i m i l a n d ā š t e r o ž o m β e r e š t ā m . tō š k o p o r o s o m . t ā y a n o k m i l a n d e t i š t a t . β o š t a l a y o š š u m e š k a j a . m ā i k a i š ā m , k a i š ā m i t u m b a l š o k u ž a m k u y o k r u y a š t e k o d a l ā š t ā t k a r e t t e n e . a t š a t ā m k ā l š k e n o l o t o s a l .” β o t , tō ž a k ā n β a r a p e l e š t e n k o l d e n : „š t o t i j !” maneš. „m o m o l e t t i d ā m !” maneš. „nu, kuyza: i š o j a j o l e m p o d o r t o s t š , š o j a m p ā t a r š t š . ā n d e š ū dō t e ṅ g e d ā m p u e t .” β o t , tō dō o y o t n i k š ū dō t e ṅ g e m n a l e i tō lō m n ā ṅ a j ā š .

12. A nagyot mondó vadász

Elment három testvér vadászni. Az erdőbe mentek, estig járkáltak. Este ott kellett hálniuk. De ők nem dohányoztak, ezért nem vittek [magukkal] gyufát, és semmihez sem tudtak kezdeni, és [így] szólnak: „Valahol itt van

tűz." Egyikőjüket felmászatták a fára. Felmászva, az egyik irányban tüzet látott. „Lám, mondja, itt tűz látszik. Menj, mondja, amerre én mutatok!” A legnagyobb testvér elment. Valóban megtalálta a tüzet. Egy öreg ül a tűz mellett. „Adj isten, öreg!”² mondja. „Fogadj isten (tkp. jól van), fiam!” mondja. „Bátya, adj nekem tüzet!” mondja. „Adok, fiam”, mondja. „Táncolni tudsz-e?” „Nem tudok.” „Dalolni tudsz-e?” „Nem tudok.” „Mesét mesélni tudsz-e?” „Nem tudok”, mondja. „Na, fiam, nem adok tüzet”, mondja. Ő megfordult és elment. Visszaérkezik az öccseihez és mondja: „Nem ad tüzet”, mondja. „Valamiért nem ad”, mondja. „Nosza menjen a középső testvér!” mondja. Na, ő el is ment. Odaérkezett, megtalálta. „Adj isten (tkp. beszélj!)” mondja. „Fogadj isten (tkp. jól van) fiam!” mondja. „Bátya, adj tüzet!” mondja. „Nekem nincs gyufám”, mondja. „Adok, adok, mondja, fiam. Táncolni tudsz-e?” mondja. „Nem tudok”, mondja. „Dalolni tudsz-e?” mondja. „Nem tudok”, mondja. „Mesét mesélni tudsz-e?” mondja. „Nem tudok”, mondja. „Na, akkor nincs tűz.” Ő is visszaindult és mondja: „Nem ad tüzet”, mondja. „Hogyhogy nem ad?” mondja a legkisebb öcs. „No, én magam megyek!” mondja. Na, el is ment. Odaérkezett, megtalálta a tüzet. Az öreg a tűz mellett ül. „Adj isten (tkp. jól beszélj), bátya!” mondja. „Fogadj isten (tkp. jól van), fiam!” mondja. „Bátya, adj tüzet, nekünk nincs gyufánk!” mondja. „Jól van fiam, adok”, mondja. „Táncolni tudsz-e?” mondja. „Nem tudok”, mondja. „Dalolni tudsz-e?” mondja. „Nem tudok.” „Mesét mesélni tudsz-e?” mondja. „Tudok”, mondja, csak a mese fonalát (tkp. lábát) nem szabad elszakítani (tkp. eltörni). Ha megszólalsz, száz rubel pénzt adsz.” „Na, jól van”, mondja az öreg.

„Én az erdőben jártam. Este lett. Egyszerre farkasok kezdtek ordítani, nagyon sokan. Félttem tőlük és felmáshoztam egy görbe hársra. Annak a sudara félig a földbe volt akadva. Miután oda felmáshoztam, a [fa] sudara kiszabadult. A görbe hárs nagyon erősen hajlongani kezdett. Engem az így magasra felhajított. A felhőig érve, megfogóztam a felhőbe. Most már nagyon magasan vagyok. Hogyan szálljak le innen? Én ott elég sokáig éltem. Meg is tetvesedtem. Egy tetűt felneveltem. Volt egy kis kenyérem. A kenyérmorzsát megétettem a tetűmmel. Olyan nagy lett, mint én. Én aztán megöltem a tetűmet, bőrét lenyúztam. Aztán a bőrből fonalat vágtam és összekötöztem. Egyik végét a felhőre kötöttem és elkezdtem ereszkedni. Ereszkedtem valamennyit, a végéhez értem. Még nagyon magasan vagyok. Aztán felülről levágtam, az alsó végéhez kötöttem. Újból a végéhez értem. Ismét elvágtam fent és az alsó végéhez kötöttem. Megint ereszkedtem. Na, mostmár nincs nagyon messze a föld. Onnan aztán leugrottam. Éppen egy mocsárba jutottam, derékig süppedtem a mocsárba. Éppen ott feküdt egy farkas. Az megijedve felugrott. Én megfogtam a farkát. Ő kihúzott engem a mocsárból. No, ismét este [lett]. Hol aludjak, hiszen megesz a farkas. Az felmáshozott egy tölgyfatönkre. Az ürege, odvas volt. Én oda bebújtam az alá. Most már nem lehet kimenni. Eljött a reggel, de sehogysem lehet kimászni. Mi most a teendő? Hogyan [lehet] kimenni? Kitaláltam. Hazamentem, fejszét hoztam, és széthasítottam a tönköt, és aztán kijöttem. Aztán elmentem, a földben egy lyukat találtam. Oda bementem. Olyan a föld itt is [mint fent]. Valahová elvezet. Mentem, mentem, és látom, odább nagy körben vágatnak egy hintóval. Apádat fogta be az

² Tkp. egészséget. A cseremisiz szó az or. здорово köszönési forma kölcsönvétele. A hangsúly is ugyanazon a szótagon van, amelyiken az oroszban.

ördög.” No itt aztán megszólalt [az öreg]: „Menj már! mondja.” „Mért mondod ezt?” mondja. „Na, bátya, elszakítottad a mesém fonalát, a mesének végét vetettél. Most száz rubelt adsz.” Lám, ez a vadász kapott száz rubelt, és tüzet is vitt.

13.

ile'n šorŋo kuyɔza: den kɔpa:. i'k e'ryāšt olma's. ɔot, kɔpa:že komaya's olda's pu'm no'ma'l pɔre'n. omasa: poťša:štāže i'k polana:že ɔo:izon i šorta's tūŋa'le, pe's šorte's. kuyɔza:že to'lo. „mola'n šorta'?” mane's. „ka'k o't šort? — mane's, onoka'm lie's ā'le yān, omasa: poťša's mi'a: [ā]le, ɔu'jɔškɔžo polana'm kamɔize's ā'le,” mane's. kuyɔza's-a't to'dom on dže'n šorta's tūŋa'le i kɔkɔn-a't ku'yon mü'ɔre'n šortot. e'ryāže pɔra:. „mola'n šortda:?” mane's. „ka'k o't šort — mane's a'pa:že —, onoka'm lie's ā'le yān, omasa: poťša's mi'a: ā'le, ɔu'jɔškɔžo pū: polana'm ɔo:ize's ā'le, i pušta'm ā'le mā'i to'dom.” e'ryāže ola: „e'i, ora'dā-ša-mā'tš, kɔšto a'le onoka'tše! mā'i tāletta: sopse'm kaje'm,” mane's. „tāletta: oša'nām mua'm yān, o'm tol. tāletta: ora'dām ɔerešta'm yān, tola'm.”

ɔot, to'do le'ktān ka'jāš e'ryāže. ɔe's ayu'lo's šu'o. uže's, mo'ň dža: ūmba'ke oška'lām šu'ɔ'fšon šoryalde'n o'lot i šɔp'sot. to'do ā'rɔze mi'a: da ola: „mo'm āštada:?” mane's. „a ɔot, mo'm āštena: „mo'ň dža: ūmba'le šu'do ku'skon, to'dom oškalla'n pukšonena,” ma'nāt. „sande'ne oška'lām to'sko kɔ'fšoktena:.” „a'i, ora'dā-ša-mā'tš! — mane's —, ɔet oškaldāže kole'n šu'n, šu'ɔ'fšon šoryalde'n o'loba: te'ɔe, mā'i tālanda: on dže'kte'n pue'm.” rɔze mo'ň dža: ūmba'ke ku'fšos i to'do šu'dom kü'ron kā'skās. „ɔot, oškaldā: ā'nde ū'lnö kɔťške's,” mane's. ō'ron šoyale'ɔe no'no. „ɔot, kɔze: šta's kule's olma's!” ma'nāt. „me' o'ɔona: šāň dže ti'dām.” ɔot, to'že: fšon rɔze ka'jāš ku'doškɔžo i no'no ɔe'le oša'n ile'n o'lot. mo'lo ɔere: oša'nām mu'n o'ɔol.

13. Az okos fiú

Élt egy öregember és egy öregasszony. Volt egy fiuk. Az öregasszony fát hozott a kemencébe befűteni. Mikor az ajtót kinyitotta, leesett egy hasáb, és [az öregasszony] elkezdett sírni, nagyon sír. Megjött az öregember. „Miért sírsz?” mondja. „Hogyne sírna az ember? — mondja, ha unokám lett volna, ajtót nyitni ment volna, a hasábom a fejére esett volna”, mondja. Őt látva az öregember is elkezdett sírni, és mindketten hangosan jajveszékelnek. A fiú bemegy. „Miért sírtok?” mondja. „Hogyne sírna az ember — mondja az anyja —, ha unokám lett volna, ajtót nyitni ment volna, a fahasábom a fejére esett volna és én megöltem volna.” A fiú mondja: „Ej, ti bolondok, hát hol van az unokátok! Én végleg elmegyek tőletek”, mondja. „Ha nálatok okosabbat találok, nem jövök vissza. Ha nálatok bolondabbat találok, visszajövök.”

Na, elment a fiú. Másik faluba ért. Látja, a fürdőházra egy tehenet húznak, [amelynek] a nyakára hurkot kötöttek. A fiú odamegy és mondja: „Mit csináltok?” mondja. „Lám, mit csinálunk: a fürdőház tetején fű nőtt, azt akarjuk megetetni a tehénnel”, mondják. „Azért húzzuk fel oda a tehenet.” „Hej, ti bolondok! — mondja —, hiszen megfulladt a tehenetek, hurkot kötöttek a nyakára. Íme, én megmutatom nektek.” A fiú felmászott a fürdőházra és a fűvet letépvé ledobta. „Na, a tehenetek most lent eszi meg”, mondja. Azok csodálkoztak. „Lám, hogy kellett [volna] csinálni!” mondják. „Mi ezt nem tudtuk”, mondják. Na, onnan a fiú hazament és ők okosan éltek. Másutt sem talált okos[abb]at.

14.

ola·yātš me·a·n ayu·l ma·tke ni·lne ku·t merge ko·rno peš sa·i o·yol da ma·ši ne·šamātš pe·š šaya·l ko·štst. sapla·n mālanem·at ti·de ko·rnom jo·lon kaja·š loya·le. mā·i tona·m a·le lapni·l iia·š be·le sla·m a·le. ola·yātš ku·t sayat kaste·n le·ktām da lütte·, kuyu· jēŋla· koja·š to·tše·n pi·sān oške·dāšām, a ju·žo bere·že iktā·ž ko·m merge tšo·lo ko·ržom·a·i o·n džom.

ko·rno ere· tšodora· den kaja· da ayu·l·šamātš·at pe·š šue·n šān džaldat·. ti·de o·k site kornom·at peš·o·k ošma·n. oške·den, oške·den jokro·k liia·š tūŋa·le. te·β[e], āndāže ketš·at šān dža·š tora· o·yol. ke·tše βolme·k šāž[ā]-baštare·š pe·š ba·ške pātške·māš liie·š. a·le pe·l kornām·at erte·n o·m, kern·o·k pātške·māš liie·n šā·n dže. āndāže korn·at tšu·tš-tšutš be·l koje·š, sapla·n jo·l-šū·m den be·le ko·rno ko·što o·lmom palet·. tšodora·-tšodora·k jo·dom to·što pe·š lū·dokšom tšu·tše·š. šā·yār kožla· den kaime·t ko·dom izi· ka·jāk be·ržāyāšl tarpane·n tšonge·ste·n kaja· yān·at, βui·kobašte·t ko·βož be·le šoyale·š. a ū·ŋgō yān jo·t to·lmom be·l βo·tše·n šukta·, βara·žām ške· paša·žām tūŋale·š. uu da uu be·l šokta·. mā·i tšo·t lūdona·m yān·at, lüttom·sla· koja·š to·tše·m. jū·kšom mo·re·m, no· ala·mola·n jūkš·at o·k lek. ošma· köryōš·o·k jome·š. li·šāl ayu·lōš iktā·ž ni·l merge kotme·k pi·sānra·k jorta·š tūŋa·lām. lūtmom·at pātš. tru·k jo·l lū·βa tšēm·o·k ala·moya·i izi· izβer ko·rnom koda·l βo·n džom. a·x, tomaša·! ört·ša·š ka·i kātškēralne·m a·le, jūke·m aš le·k. oške·da·š tolaše·m, jole·m šopške·dām·at o·m šiz. no· ada·k jole·m ala·kuža·k pi·žaktāšām da o·ŋ dene ošma· ko·rnom pāza·ldām. kze· kēnālmām·at o·m šān dže, kze· li·šāl ayu·lōš miie·n šumem·at o·m šarne. laš·o·k ayu·lōso pō·rt·šamā tšām užme·k be·le tšone·m lo·š li·ie. škema·n jēŋga·imāt tek βara·že mala·š po·rōšom. jarnāme·m de·ne kze· male·n kolđena·m, o·m šān dže. erla·šām erde·ne ma·ši·ne le·kte. ma·ši·nāštāže ala·moya·i jēŋ·at kuane·n koda·le·š. mā·j·at kudōške·m sajān·o·k miie·n šu·m ku·dōš miienā·m da kuane·n šone·n šān džaldam·. a βet kolku·t meŋgām ko·m sayat·at pe·lāšte kaina·m, pi·s[e] olma·šem, no lūtmō·m nerye·n šonalđāšām·at, tšala· kuanāme·m pātš.

14. Éjjel az erdőben

A városból a falunkig [vezető] 46 km út nem nagyon jó és ritkán járnak [rajta] autók. Ezért nekünk ezt az utat gyalog kell megtennünk. Én akkor még csak 14 éves voltam. A városból este hat órakor indultam el, és félelem nélküli felnőtt embernek akarván látszani, gyorsan lépkedtem, néhol pedig vagy három kilométert futottam is.

Az út mindenütt az erdőben megy, és a falvak nagyon ritkán vannak. Ezenkívül az út még nagyon homokos is. Menés közben unalmas kezdett lenni. Lám, már a naplemente sincs messze. Naplemente után ősz felé nagyon hamar sötét lesz. Talán félutat sem haladtam meg, valóban besötétedett. Már az út is alig-alig látszik, ezért csak lábtapintással érzem, hol az út. A vadon erdő ott éjjel nagyon veszélyesnek tűnik. A sűrű lucfenyvesben mentedben egy kis madár a helyéről elrepül, végig fut rajtad a hideg (tkp. a fejbőröd olyan lesz, mint a ko·βož).³ A bagoly meg csak az éjszaka jövetelét várja, aztán kezdi el a dolgát. Csak uuu, uuu hallatszik. Bár én nagyon féltem, félelem nélkülinek igyekezem látszani. Hangosan dalolok, de valamiért nem

³ A ko·βož hegedűhöz hasonló zeneszerszám.

jön ki hang, elvész a szám belsejében. Miután a legközelebbi faluig mintegy négy kilométer maradt, sebesen futni kezdtem. A félelmem megszűnt. Egyszerre a lábam alatt valamilyen kis állat futott át az úton. Jaj, [micsoda] ijedelem! Teljes erőmből kiáltani akartam, hangom nem jött ki. Megpróbálok lépkedni, nem érzem, ahogyan a lábam húzom. Aztán valahogyan a lábam megakadt, és mellel a homok[os] útra zuhantam. Hogyan keltem fel, nem tudom, hogyan jutottam el a közeli faluba, nem tudom. Igazából csak a falubeli házakat meglátva, nyugodtam meg (tkp. a lelkem gyenge lett). Ángyomékhoz tértem aztán be hálni. Fáradtságomban nem tudom hogyan aludtam el. Másnap reggel autó ment [a faluból]. Az autóban egy ember boldogan száguld. Szerencsésen haza is érkeztem. Hazamentem, és boldogan gondoltam [vissza az útra]. Lám, 26 km-t három és fél óra alatt tettem meg, gyors voltam, de [ha] a félelmemre visszagondoltam, minden örömöm elszállt.

15.

mā-jān i-kšāpe ɣot so en li-šāl joldaše m Arkaša. ā-le. me ko-ktōn nū-ɣonam-art ona orlo ā-le. ko-ško Arkaša, mā-i to-ško, ko-ško mā-i, to-d-art to-ško. tonemaš-art i-k klasšt-o-k tōnemān olona. Arkaša plokān tōnemān, a mā-i ere sa-jān tōnemāna m. mā-i joldašema n pošla š nū-ɣonam-art cšōške m pōre n o-ɣol. južɣona mže urokkšš-art ni-yō-dōš jotte le-ktān kaja. [ā]le, a ke tše mu-tško mo-dōn koštedēn. aβa že ti-dām pale n nalme kše tšot-o-k pošk-lōdare n nalōde n. aβa žān tšū-tšk-dōn kār mže pošle n o-ɣol bitne, Arkaša to-ɣ-o-k plokān tōnemān. ere-o-k oksala mo-dōn. je šli moda š oksa li n o-ɣol γān, to-do ko-k mōnōm aβa ž del š šap-o-k nale š ta oksa ške sayura. [ā]le. tēye tšū-tšk-dōn ližede n. mā-j-art to-do den pārla ere mo-dōna m, no ala-ɣoze mo-dōn nalna m da oksa m ere ližede n. mōnōn da mo-in ožalka lme ko-lōn o-ɣol.

ikana Arkaša mālana m olu: „aīda, T šopi n olma žām šolōšta š kaina! kēžāt nō no patška štām o-ɣot orolo.” šu-ko šonōde mā-j-art kaja š ke-lššām. kas βele š ko-rnōš tarpanāšna, pasu mo-ɣoryōš sayurnōšna da pare nge jārā n ke-tško oškedašna. pe tše βokte k me šuna da ū-tšaša š tūnalna, kōla n o n džātš pōra š. mā-i jār n patška š nū-ɣonam-art pōre n o mōl da kēžāt-art lū-dōn tšātāre n šolye m. sapla n Arkašalan-o-k pōra š βere šte. to-do kut olma m lo-ktō. ko-k tot šōm mālana m pu š, mo-ložōm ška nže na le. mija m ikt-art āš u ž, no erla-šāžām ala-ɣoze olma šolōštmona m T šopi ko-βa pale n na lēn. βara že to-do Arkaša m pošk-lōdāš ten tšot lo-pše n na lēn. tūye-γān-art Arkaša šolōštmon m tšarne n o-ɣol. školōšk-art šue n košteda š tūra le. ere i-dāmāš ko-štōn, to-što mo-dōn ko-štā l ko-štōn.

mā-i ikana školōš to-dōm nami nem ā-le. no to-do kātškāra le βe le: „mo m šu-ko palšla ko-jōn šolye t?” to-do ke tšān Arkaša ada k i-dāmāš ka in. i-dāmāšte ko-nnōi moloti lke de ne orža kēlda m kēra t olma š. to-do ja tār βrema ā-mā m pokte n. ere pokte n. jār ne n da kuyu pūa n ora βa dek miē n šoya lēn. ala-ɣoze škež-art š i-žān šukte n o-ɣol, jo-lžōm pūa n ora βa kokla š tšāke n kolde n. to-dōn šu-tško jū-k tōn kēškāralme kše βe le mo-lo jār n ša-māš to-dōn dek ko-ržōn miē n o-lot ta šo-pšōn lo-ktōn o-lot.

Arkaša βara že ni-mō m šarne n o-ɣol. jo t βo-št βu-žo den kātškāre n ki š. to-dōn jo-lžō šil moklaya li n da ke tšā lōdān βe le. Arkaša m bolni tšāš nangaje n o-lot. jo-lžōm pul-βu i del š ū-lo tšōn pū-tškōn o-lot. Arkaša tōrlane n tolme kše pe š o-γāre n ko-što. tšū-tšk-dōn šorte š ā-le. mā-i onda kše semān-o-k

tɔt ten pârla košta'm ô'le. þara'že Arkaša' ko'stolom na'lân sko'lôš ko'sto. tonemaš-a't sa'i tonemeš ô'le. Arkaša'n aþa'že klopotažen, tɔðom detto'moš pu's. nil i' ertîmek m' ada'k þaš lina'. ônde tɔðo ku'skôn, proteza'n olmožom palaš-a't o'k li. koŋgi' den-a't, je tše den-a't mon'džalða', okšaklêmž-a't izi's þel pa'le. Arkaša' ša'm kla'sam tone'm pâtare'n da ke'm orya's tone'mân. onda'kse osa'l ko'išožo tšêla. pête'n. pe's laska'n šoja'm šoište's, modaš-a't tone'mân. to'stom šarnalða' da pelešta': „tɔna'm orað-o'k olma'sem þi'tîe.”

15. *Arkaša'*

Gyermekkori legkedvesebb (tkp. legközelebbi) pajtásom *Arkaša'* volt. Mi ketten sohasem váltunk el. Ahova *Arkaša'*, én is oda, ahova én, ő is oda. Tanulni is egy osztályban tanultunk. *Arkaša'* rosszul tanult, én pedig mindig jól tanultam. Nekem sohasem jutott eszembe a pajtásomat segíteni. Ő néha senkit sem kérdezve, elment az óráról, és egész nap játszott. Az anyja ezt megtudva, nagyon megverte. Az anyja gyakori verése úgy látszik nem segített, *Arkaša'* ugyanolyan rosszul tanult. Mindig pénzben játszott. Ha nem volt pénz játszani, titokban elvesz két tojást az anyjától és pénzzé tette. Ez sokszor megtörtént (tkp. lett). Én is mindig játszottam vele, de valahogyan nyertent, és mindig volt pénzem. Tojásnak vagy másnak az eladása nem volt szükséges.

Egyszer mondja nekem *Arkaša'*: „Rajta, menjünk *T'šopi'*-nak az almáját lopni! Most ők nem őrzik a kertjüket.” Nem sokat gondolkodva, én is beleegyeztem, hogy megyek. Estefelé indultunk útnak, a mező felől kerültünk, és a krumpliföldön keresztül mentünk. A kerítéshez érkeztünk, és vitatkozni kezdtünk, ki menjen be elsőnek. Én idegen kertbe sohasem mentem be, és most is remegtem. Ezért *Arkaša'*-nak kellett bemennie. Ő hat almát hozott ki. Kettőt nekem adott, a többit ő vette el. Nem látott bennünket senki, de másnap *T'šopi'* anyó valahogyan megtudta az almalopásunkat. Aztán ő *Arkaša'*-t csalánnal jól megcsapdosta. *Arkaša'* azonban a lopást mégsem hagyta abba. Az iskolába is ritkán kezdett járni. Mindig a szérűre járt, ott játszva futkározott.

Én egyszer el akartam vinni az iskolába, de ő csak [azt] kiáltotta: „Miért akarsz sokat tudónak látszani?” Azon a napon *Arkaša'* ismét a szérűre ment. A szérűn lovas cséplővel rozskévéket csépeltek. Ő sokáig hajtotta a lovat. Állandóan hajtotta. Elfáradt és egy nagy, fogaskerekhez ment. Valahogyan, ő maga sem vette észre, a lábát bedugta a fogaskerek közé. Csak mikor iszonyatosan felkiáltott, futottak hozzá a többi emberek, és húzták ki.

Arkaša' aztán semmire sem emlékezett. Egész éjjel félrebeszélve (tkp. fejével kiabálva) feküdt. A lába húscafattá vált és csak lógott. *Arkaša'*-t a kórházba vitték. Lábát térd fölött levágták. *Arkaša'* felgyógyulva, nagyon szomorkodott (tkp. szomorkodva járt). Gyakran sírt. Én, mint azelőtt, együtt jártam vele. Aztán *Arkaša'* mankót fogott, iskolába járt. Tanulni jól tanult. *Arkaša'*-nak az anyja elintézte, [és] gyermekotthonba adta. Néhány év elteltével mi ismét találkoztunk. Most már megnőtt, észre se lehet venni, hogy múltába van. Korcsolyával, sível siklik, sántasága csak kicsit tűnik szembe. *Arkaša'* befejezte a hét osztályt, és megtanult csizmát varrni. Régi rossz természetűe egészen elmúlt. Nagyon jóízűen mesél, [kártyával] játszani is megtanult. [Ha] a múltra visszaemlékszik, [azt] mondja: „Akkor, úgy látszik, bolond voltam.”

16.

šo.šo tolme:k i:kšāḃā-ša-mālš lšāte'n kette: ko'rok arkala:šie lo'm šle'n pātām̄m βo'tšā't. kore'm arka: po'tšōlđo γān, no'no'm para:že ko'tšē'n o't ket. alš[a]-a-pāštām̄ jāyāštare'n pātara't. aida', erla: βo'lōkōm pasu:ško loktāna!' kārāt kēn, tuye: o'γol ānde. kārāt kažni:žān korma:že sitōme:š o'lo, a onda:k šu'do da mo'lo korma: pāte'n kaja: γān, βo'lōkōm kuđ-be: tšāšie ko'tšē'n o't ket. a'le lo'm šōlōmo berla:šie koške'n šu'n o'γol γān-a't, no'no'm pusu:ško loктаš-a't perešte:š, a i:kšāḃā-ša-mālš tiđām-o:k βe'l βo'tšā't, βo'lōk pukša:š ketš-kōnam-a't ja'mde o'lot. izi: sumga:š ko'tška:šōžām nale:š ta βo'lōk po'tšē:š lektān-a't ko'rže:š. pō'rβo'ize pukšōma:šte peš sa'i o'γol, lo'mž-a't šu'k[o] βere: o'lo, lo'm u'ke berlaštāž-a't mila'nde no'tško da jū'stō. a para:že mila'nde koška:š tūqalme:k i:kšāḃā-ša-mālš βo'lōkōm βe'rāške namiē'n šuktat ta tōnam-o:k ke'mām, tu'plōm ko'du:š šuat, lšara: jo'lōn tōryōštōla:š, ko'rštala:š tūqalēt. južyona:mže βo'lōk i:kšāḃān βujōškōž-a't o'k pōro da i:kšāḃā-ša-mālš βrema'm ere: motmašt-o:k ertara't. no' oška:lo'm, šorokōm lšī'sti onđžōdež-o:k o'γot kodo. ko'k i:kšāḃe a'le ko'mot lšāla: βo'lōkōm orolat, a mo'lōšt razβet lšikla', a'le βoina:se se'mān mo'dot. ala-kōna'r βrema: ertāme:k ni'ne oro'lōšo-šamō lšē'dām almaštāt, oro'lōšo-ša-mālš moda:š kajāt. βot, taye: mari: i:kšāḃe-ša-mālš šo:šōm ertara't.

a šo.šo kani:kul γo'dōm no'no adak-a't tšō't kuanē'n mo'dot. sapla'n βo'lōk pukša:š kaja:š lšālan-a't peš okota'n kajāt. no' ti:šte ada:k i'k enge:k o'lo. šo.šo-βūt peš lšō't kuyeme:š, kore'm ti'lš tašla: tiya:i βū'dōš pa'lša: a'le šorok loyale:š kēn, utara:š id-a't šono. tiya:i osa'l paša: šo.šo jedā: šaya'l o'γol li'n. sapla'n i:kšāḃā-ša-mālšēn kuyu: jā'η deš posna: pukšōma:š kolba:š lūtma:š. kuyu: jā'η o'lo γān, para:že lšātārme o'[k] kōl.

16. Tavaszi legeltetés

Tavaszi jöttékor a gyerekek türelmetlenül várják, hogy a domb tetején a hó elolvadjon. Ha a horhos teje kikerül a hó alól (tkp. kinyílik), aztán nem tudod őket visszatartani. Szüleiket agyonzaklatják. „Gyerünk, holnap hajtsuk ki a jószágot a legelőre!” Nem volt [mindig] úgy, mint most. Most mindenkinek van elég takarmánya. De régebben, ha a széna és más takarmány elfogyott, nem tarthattad a jószágot az udvarban. Ha talán a hóolvadás helyenként még fel sem száradt, ki kell őket hajtani a legelőre, a gyerekek pedig csak ezt várják, jószágot legeltetni mindig készek. Egy kis táskába ennivalót tesz, és szalad a jószág után. Eleinte nem nagyon jó legeltetni (tkp. legeltetésben), még sok helyen hó van, és azokon a helyeken is, ahol nincs hó, a föld nedves, hideg. Aztán miután a föld száradni kezd, a gyerekek a jószágot a [legelő]helyre hajtják, és akkor levetik a csizmát, cipőt, mezítláb kezdenek ugrálni, futkározni. Néha a jószág a gyereknek eszébe se jut, és a gyerekek az időt állandó játsszással töltik. De a tehenet, juhot teljesen őrizetlenül (tkp. nézetlenül) nem hagyják. Két gyerek vagy három őrzi az összes jószágot, a többiek [pedig] felderítődít, vagy háborúsdít játszanak. Valamennyi idő elteltével ezek felváltják az őrzőket, az őrzők játszani mennek. Íme, így töltik a mari gyerekek a nyarat.

A tavaszi vakáció idején is nagyon boldogan játszanak. Ezért jószágot legeltetni valamennyien nagyon szívesen mennek. Van itt viszont egy baj is. A tavaszi víz nagyon erősen megárad, a horhost megtöltve áramlik. Ha ilyen vízbe bárány vagy juh kerül, ne gondoljátok, [hogy] megmentitek. Ilyen káros dolog tavasszal nem kevés akadt (tkp. lett). Ezért a gyerekeket felnőtt ember nélkül félé legeltetni küldeni. Ha felnőtt ember van, akkor nem kell félni.

Malmizsi nyelvjárás

17. süä'n

nemna'n den süä'näm tiye' štat. per'bi'i e'rye aba'ž den ü'ðnrnm doda's kaja't. de'sli ü'ðnr köñä' ɣən, ü'ðnr e'ryəlan sala'mäm pa', šo'bs fšsm i'li šo'lsksm. bara'žəm o'lat, kuna'm süä'näm ša'š. süä'nlan damdēla'ltēt. da'mdēlme mö'ngö kaja't ü'ðnr nala'š. d'ɣət te'ne kaja' ša'bāš i' süä'n-mari'-ba'te. ü'ðnrnm ko'ndšmo mö'ngö e'ryən aba'žē lekte's nala'š. ü'ðnrnm purta't pö'rtnškö. i'žəš šin' pžəktat, bara'žəm nangaja't be's pö'rtnškö. tu'što süä'n-mari'-ba'te ü'ðnrlän mure'n, mure'n mō'ɣälēm pntprä' i' šəŋa'-šo'bs fšsm upšalta'. bara'žəm ka' fše-batēm nangaja't süä'n pö'rtnškö i' mura't süä'n mu'rslakēm i' bara'žəm tünq'lat düä'š i' kušta'š.

o'žno süä'nleš' o'n' pžšlš e'rye den ü'ðnr miä't ulma'š fše'rkəške meñ-bžalta'š.

17. A lakodalom

Nálunk így csinálják a lakodalmat. Először a fiú az anyjával elmegy megkérni a lányt. Ha a leány hajlandó, a leány a fiúnak ajándékot (tkp. üdvözetet) ad, kendőt vagy törülközőt. Aztán megbeszéli, mikor csinálják a lakodalmat. Hozzákészülnek a lakodalomhoz. Az előkészület után mennek leány-venni. A legénnyel megy a násznagy, és a kéro asszony. Miután a leányt meghozták, a fiú anyja elébe megy. A leányt beviszik a házba. Egy kicsit leültetik, aztán másik házba viszik. Ott a kéro asszony a lánynak dalolva felkontyolja a haját és felteszi a fátyolt. Aztán a menyasszonyt a lakodalmas házba viszik, és lakodalmas nótákat dalolnak, és utána elkezdenek inni és táncolni.

Régen lakodalom előtt a fiú és a leány templomba ment megesküdni

18. kuze' tu'bsrsm štat?

per'bi'i kura'lat mila'ndēm. bara'žəm tērmala't. bara'žəm büdät kiñe'm. kiñe' ku'smsz mö'ngö šomlat. šizəm kiñe'm kü'rnt ili'že šaba't. kiñe'žəm te'ləlan pžštāt de'raške šya'š. te'ləm kiñe'm bü'tkntš lu'ktst. bara'žəm tole'š pžšte'n tola't. mu'šzsm švare'š šura't. bara'žəm šonda'š te'ne šonda'šēt. külä's mu'šsm šüðnrät.

šüðnrät še tiye': külä's mu'šsm kəlda't küñ' pžñlä'-bo'ndšsko. küñ' pžñlä'-bo'ndšm ke'rat šəbeka'ske. bara'žəm šüðnrät šü'ðnr de'ne i'li šü'ðnrmö-oraba' de'ne. šü'ðnrmö šü'rtnžnm pntprät mundsra'ske. šu'ko po'ɣsnsmz mö'ngö šü'rtnm do'l-bonde'š dombšalta't. bara'žəm ti' šü'rtnm mu'škst, košta't. ko'šksmz mö'ngö šü'rtnm enerta'š. da'mdēlme mö'ngö sta'nəške pntprät. bara'žəm tünq'lat kva'š. biñe'rəm ku'mo mö'ngö ošemdāt. ošemməž mö'ngö tu'dsm pntškedät i'k tubsra'š ten. bara'žəm tu'bsrsm türlä't. per'bi'i me'ləm türlä't, bara'žəm urya'ldəm, so'ksm, šöšäm i' ba' fšəm. türlä'n pəta'rəme mö'ngö urya't. urya'ldəške lemta'm, ka'dər-yu'dsrm, türlö po'ldsslakēm i' šər fša'lakēm urya't. tu'bsr šu'mo mö'ngö fšä't. tu'bsr ümbä' fšən üštä'lat o'n' pžsla'-ša'kēm.

18. Hogyan készítik az inget?

Először felszántják a földet. Aztán megboronálják. Aztán elvetik a kenderet. Miután a kender megnőtt, meggyomlálják. Összel a kenderet felnyúvik, vagy lekaszálják. A kenderet télre a tóba rakják érni. Télen a kenderet kiszedik a vízből. Aztán tilóba téve megtilolják. A szösz famozsárban megtörik. Aztán gerebennel meggerebenezik. A tiszta szösz megfonják.

Így fonják: a tiszta szöszt guzsalyra kötik. A guzsalyt a forgatóba dugják. Aztán orsóval, vagy kerekcsokkával megfonják. A megfont fonalat gombolyagba gombolyítják. Miután sok összegyűlt, a fonalat motollával felmotollálják. Aztán ezt a fonalat megmossák, megszáritják. Száritás után a fonalat vetni [kell]. Miután elkészült, a szövőszékre teszik (tkp. csavarják). Aztán elkezdik szőni. A vásznat szövés után fehérítik. Fehérités után elvagdallják egy[-egy] ingre valónak. Aztán az inget hímezik. Először a mellrészt hímezik, aztán az alsó szélét, ujját, nyakát, vállát. Miután kihímezték, megvarrják. A szélére cikkcakkos szalagot, különféle gombokat és üveggyöngyöket varrnak. Az inget elkészülte után felveszik. Az ing fölé kötényt kötnek.

19. *kuze pürnəm šolte'nat?*

en perbiĵ-a-k na'lät ulma's ru'm, bara'žəm šokšemdat ulma's būrñm. būt šñm šokšemdat podēš. po'dəm šəndat ulma's bo'fšak ūmba'ke i oltat ulma's tu'ləm. būt šokšem me mōrġō šəndat ulma's dūksā's. dū'kšpñž mōrġō pāštāt ulma's ku'yo danda'ske, ilī'že be's ku'yo a'tāške. ti' a'tāške koltāt ulma's ru'm i iktā'ž moya'ne tutlo nāstām i šəndat šva's. šu'n šñ pžakte'nat ulma's i-k arñā ilī'že šuksra'k i šu'mšž mōrġō dūt ulma's.

19. *Hogyan főzték a méhsört*

Először vették az erjesztőanyagot, aztán vizet melegítettek. A vizet fazékban melegítették. A fazekat a tűzhelyre tették, és tüzet gyújtottak. Miután a víz felforrt, hűlni tették. Miután kihűlt, nagy üvegbe, vagy más nagy edénybe öntötték. Ebbe az edénybe beledobták az erjesztőanyagot és még valamilyen ízesítő dolgot, és erjedni hagyják (tkp. teszik). Egy hétig vagy tovább erjesztették, és miután megerjedt, itták.

20. *kuze štat pereme'fšəm?*

perbiĵi lūya't rva'səm. ti' rva's šu'n šñ pžā e'r ma'rte. erde'ne rva'səm loža'səm pāšte'n nō'stñlnt. nō'stñlmō mōrġō šuktāt. bara'žəm štat onume'fšəm. onume'fšəm pāštāt oŋa'ske i salata't. bara'žəm tūrlāt i tema't pare'ŋe de'ne i'li zu'bšrtš te'ne i šəndat konga'ske küā's. kü'imñž mōrġō lu'ktst i sūrūt ū'ĵ den.

20. *Hogyan készítik a túróstáskát?*

Először megkavarják a tésztát. Ez a tészta reggelig kel. Reggel lisztet téve hozzá megdagasztják. Dagasztás után keltetik. Aztán gombócokat csinálnak. A gombócot deszkára teszik, és szétgyúróják. Aztán a szélét feltűrik, és megtöltik krumplival vagy túróval, és a kemencébe teszik sülni. Miután megsült kiveszik, és megkenik vajjal.

21. *sokta'lāk*

šī'žəm ko'mbo šū'skñlmō po'dəm ko'mbsn pu'nžsm kü'rnt i pā'stālžəm. ko'mbsn kōrġñžñm lu'ktst. kodat ko'fšmo paya'ržəm. ko'fšmo paya'rən u'lo kü'fšñk kəna' šo'lsžo. ti' šo'lsm ma'nət sokta'lāk. tu'dəm pū'tšññ na'lät. sokta'lākəm mu'skst. bara'žəm tu'sko pu'fšmsš ten koja'm pāštāt. sokta'lākəm kəldat i šoltāt podēš. kü'imñž mōrġō pū'fškedat i ko'fškst.

21. *A hurka*

Ősszel lúdvágás idején a lúd pihéjét, tollát lekopasztják. A lúdnak a belső részeit kiveszik. A begyét meghagyják. A begyhez tartozik egy kis bél.

Ezt a belet nevezik hurkának. Azt levágják. A hurkát megmossák. Aztán kását és zsírt tesznek bele. A hurkát bekötik, és fazékban megfőzik. Miután megfőtt, felvagdaltják, és [így] eszik.

22. *kuze šürnəm šolta't?*

konda't būḍnm korka' de'ne, pāšta't po'dšsko. bara'žəm pāšta't šān pāz'lām. tšarata't pare'ngəm. pare'ngəžəm ti'yəḍān padāsta't i pāšta't po'dšsko. iša' pāšta't dōrnm. šürō šo'lmšš mö'ngö šta't loža's ten oma' tšām. oma'tš šām luyat kü'mnžēš (kü'mnžēš) бүт те'не. да'мдэл oma' tšām pāšta't šürnškö šolta's. iša' pāšta't soya'nām i šolskta't.

22. *Hogyan főzik a levest?*

Hoznak egy korsó vizet, beleöntik a fazékba. Aztán sót tesznek [bele]. Krumplit tisztítanak. A krumplit apróra vágják, és a fazékba teszik. Még húst tesznek bele. Miután a leves felforrt, lisztből galuskát csinálnak. A galuskát tálban kavarják vízzel. A kész galuskát a levesbe teszik főzni. Még hagymát tesznek hozzá, és főzik.

23.

a tšām i'žəz yot se'k paša'm šta'. urbe'žəš ko'dšm tu'dšm tšot paša'm štakte'nat. šəmja'št (de'šəšt) ku'yo ulma's. izi'ne'k-ak tu'do ko'stšn kurala's, būdā's. būde'n ki't ten. ku'yo ko'mdšm šā'ka ulma's šürjškəžš da kəške'n košte's ulma's šemenam. a te'lām ki'tškəktat ulma's i'mnəm i kolta't kožla'ske pārnā'lan. kuyšra'k li'me mö'ngö tu'dšm na'lēnāt salda'tlan. salda'tšte ko'stšn kanda's i'i. salda'tkə tšān to'lmšš mö'ngö li'ien revolu'tsi. tu'dšm uyu'tšān na'lēnāt doška'r armi'jaške. gražda'nski boina' pātāme mö'ngö to'lsn terkəže. bara' tu'do na'lēn batām. batām na'lme mö'ngö ojsrle'nat i ile'nat i'ze pōrtqštō. a tšā'ze tu'čslaklan nu-mom-at pe'n o'pšl. ni tayāna'št, ni tor tšatka'št, ni be'dra'št, ni tšōjpnəšt uke' ulma's. aba' le'kten ka'jən i'k donda'l den yāma'. bara'žəm šte'nāt ku'yo pōrtqm, na'lēnāt uska'lām, soršklakām, ila's tüñā'lēnāt ājbāt. a tšām paša'm šta's tüñā'lēn koljo'zšto i abam-at a tšām den prlā' šte'n. a tšām-lakən šāšəm urbe'žəšt li'ien. sa'māi perbi'i eryəšt kole'n. tu'dšm šüyārla's toje'nāt. tu'dšlakən li'ien iša' bi'tš eryəšt i i'k üḍpnəšt. boina' tüñā'lme mö'ngö a tšāməm nangaje'nat. bara'žəm kuyšra'k iza'mām najgaje'nat. aba'm ko'dšn šketa'k i'ž[e] urbe'žalak te'ne. ki'nde site'n o'pšl, pare'ngə šo' tššn o'pšl. ila'səže dō's[ö] ulma' š. bara'žəm kuku'n šu'nšt izəra'k eryəštlak. tüñā'lēnāt abamlan polša's i abamlan li'ien kuštšlyšra'k. ku'yo li'məšt mö'ngö na'lēnāt batām. ki'žat tu'dšlak ila't pošn'i. tu'dšlakən i'nde' w'lo ške urbe'žəšt. a tšām den aba'm i'nd: šongemənat.

23. *Szüleim életéről*

Apám kicsi korától dolgozik. Fiatal korában őt nagyon dolgoztatták. Nagy volt a családjuk. Gyerekkorától járt szántani, vetni. Kézzel vetett. Nagy háncskosár volt a nyakába akasztva, és a magot szórva járt. Télen pedig befogatták [vele] a lovat, és az erdőre küldték szálfaért. Miután nagyobb lett, elvitték katonának. Nyolc évig volt katona. Megjőve a katonaságtól, forradalom lett. Őt újból elvitték a Vörös Hadseregbe. A polgárháború befejezése után hazajött. Aztán megházasodott. Megházasodása után külön költöztek, és egy kis házban éltek. Az apja nem adott nekik semmit. Se teknőjük, se sulykuk, se vedrük, se öntöttvas fazekuk nem volt. Anyám mindig csak bocs-

korban járt. Később nagy házat építettek, tehenet vettek, juhokat, jól kezdtek élni. Apám a kolhozban kezdett dolgozni, anyám is apámmal együtt dolgozott. Apáméknak hét gyerekük lett. A legelső fiuk meghalt. Őt eltemették a temetőbe. Nekik még lett öt fiuk és egy lányuk. Miután megkezdődött a háború, apámat elvitték. Aztán a [leg]nagyobb bátyámat vitték el. Anyám maga maradt a kicsi gyerekekkel. Kenyér nem volt elég, krumpli nem termett. Az élet nehéz volt. Aztán a kisebb fiúk megnőttek. Segíteni kezdtek anyámnak, és anyámnak könnyebb lett. Miután felnőttek, megházasodtak. Most ők külön élnek. Nekik már saját gyerekeik vannak. Apám és anyám már megöregedtek.

24.

iže m go dšm mi nām šo bre me šin pžakta t i le pō rti štō. ko tška š šolt škta t i le. ikkana mi n ka i šām bi ne m bū tli n, a bi ne m bokte n i k pō rti n mū kšn žō i le. a tuna m le ktān ro i žō. mū kšlak pi žat š ū pškem a mi n luktā m i le bi ne m gāt š bū t bedra m. lūt me m den bi ne m kī lžim ko lt ššm i kī l pe š tšo t šn bā rā š kide mām i mi n use m kaje n pure n bo i žšm. kī me m mō ngō bara žām i žā uyu t ššn lukt šm bū dām i ko nd ššm terke m.

24. Gyermekkori emlék

Kicsi koromban engem mindig otthon tartottak. Ennivalót főzettek [velem]. Egyszer én a kútra mentem vízért. A kút mellett egy gazdának (tkp. háznak) a méhe volt. Akkor rajzottak. A méhek a hajamba akaszkodtak, én pedig [már] felhúztam a vizes vedret a kútból. Ijedtem eleresztettem a [kerek] kút fogantyúját, és a fogantyú nagyon erősen megütötte a kezemet, és én eszméletemet veszítve, elestem. Csak miután felkeltem (tkp. fekvésem után), húztam újból vizet, és vittem haza.

25.

ni lām šā kla sāšte tune mmem go dšm šo ššm ka ni kullān ko lt šne št i le, no i šā tuna m lū m šulā i le i ti dān ber tšān nemna m i št ko lto. ikkana er de ne me ku mšt šn le kna kaja š ško l šško, ko k ū dnr i k eryl, pe l ko r n šš šu mo mō ngō ku m pi re le kte. a ko r n ššto me o i lē n ka i na i le pi re lakām. erylān po sšš o ŋ pža le ōa kāt škāra l ko lt šš: „pi rā lak!” ma n. me ko k' ē n dō lta šem den o ŋ pža lna a tū ŋā lna kur žā š, a erylān sumka že pe š ku yo i le i tu dō pikše. kur žē š. me tu dšm mūd nprā n ko dššna i tu dō tū ŋā le kāt škāra š: „bu t ššzā!” ma n, i me šoya lna tu dšm bu t šā š. tu dō to l šn šu mšš mō ngō šū le šte š, i žā š o [k] mayre. a me že tū ŋā lna bo št ā lā š ško l šško uyu t šš kaja š lūd nā. o ŋ pžē nā, i k pō rje ŋ to le š. bara žām mō dšn po t šē š ka i šna. tu be rā ške mi ē n šu mo mō ngō ku šē t š pi rā lak le ktāt š, me ki šā štām o ŋ pžā šna. ki šā št zra ku yo i le. pi rā lak ko r n šm pū tškā n le ktā nāt ta o l šk šško bo lē n kaje nāt. me bū tūr dek mi ē n šoya lna, o ŋ pžē nā: i i kaje n. a kū šn nra kše i k bere i i pi žān ko dšn, i tu šē t šn me bū t ko t š le kna. ško l šško to lna, a tu što užē sobra nīm šta t. sobra nī lē t š bara nemna n ka ni kullān ko lt ššt.

25. A farkasok

Mikor a negyedik osztályban tanultam, tavasszal vakációra akartak [már] küldeni, de akkor már olvadt a hó, és ezért nem küldtek bennünket. Egyszer reggel mi hárman elindultunk az iskolába, két lány meg egy fiú. Félutat meghaladva, három farkas jött ki [az útra]. Mi az úton [már előbb] farkasokról beszélgettünk. A fiunk a mezőre nézett, és elkiáltotta magát:

„Farkasok!” mondta. Mi ketten a társammal odanéztünk, és elkezdtünk futni, de a fiúnak a táskája nagyon nagy volt, és ő lassan fut. Mi őt messzire elhagytuk, és ő elkezdi kiabálni: „Várjatok!” mondta, és mi megálltunk, hogy megvárjuk. Ő, miután utolért, liheg, majdnem sír. Mi pedig elkezdtünk nevetni. Félünk újból az iskolába indulni. Nézzük, jön egy férfi. Aztán ő utána mentünk. Arra a helyre érve, ahol a farkasok kijöttek [az útra], megnéztük a nyomukat. A nyomuk nagyon nagy volt. A farkasok átvágtak az úton, és lementek a rétre. Mi a folyóhoz érve megálltunk, nézzük: megindult a jég. De feljebb egy helyen a jég megakadt, és mi [ott] keresztül mentünk a vízen. Megérkeztünk az iskolába. Ott már gyűlés volt (tkp. gyűlést csinálnak). A gyűlés után vakációra küldtek bennünket.

26.

*ize'm go'dəm mi'n moda'm i'le ü-ðnrlak ten i urbe:zəlak ten. ikkana: me-
ü-ðnrlak ten ka:jəšna moda:š bütür-ñškö. tu:što mo'tna ošma:šte, kü'n pžnšnā
tūrlō tšomba:klakəm, štə'na modəš-pörtlakəm. mo:ðən šoyəmənə yot to'lo
i:k urbe:ze. me tu:ðəm išna: purto. tu:do šire'n ka:jəš bütür tubek. i'ze kü:jəm
na'le ki:ðəškəže i tšəke'n ko'ltəš. tu:ðən kü:žö to'len loya'le mi'nən bu:jəškem.
kü:žö i'le biškəžra:k i tu:do sü'tnš buje:məm. buje:məťš tünə'le бү'р doya:š.
mi'n buje:məm kiðe'm den ku:tšəšəm da ka:jəšm terke'm.*

26. A folyóparti civakodás

Kicsi koromban én lányokkal és fiúkkal játszottam. Egyszer mi a lányokkal a folyóra mentünk játszani. Ott a homokban játszottunk, különféle gödröket ástunk, játékházakat csináltunk. Miközben játszottunk, jött egy fiú. Mi őt nem vettük be [a játékba]. Ő megharagudva a folyó másik partjára ment. Egy kis követ vett a kezébe, és eldobta. Az ő köve az én fejemet találta el. A kő lapos (tkp. vékony) volt, és megvágta a fejem. A fejemből elkezdett folyni a vér. Én a kezemmel megfogtam a fejem, és hazamentem.

Dalok

27.

*o, o, Oxəńka:že
šonale:š ta pətale:š,
nemna'n o'jyžšo
ümñre:š-at o'[k] pəte.*

27.

O, o, Oxəńka
gondolkozik és elmúlik [a bánata],
a mi bánatunk
az egész életen át nem múlik el.

28.

*kuže to'lda te tiške: da
tiya'ne porana:nəšte?
mi'nže nala:š o'm lek i'le yəń,
kižət-at ti:šte šoyeda: [i]le.*

28.

Hogyan jöttetek ide
ilyen fergeteges időben?
Ha nem mentem volna elébetek,
még most is itt állnátok.

29.

aidezá'le doltá'slak, muralte'n koltena'!
kelša' meka'n mu'ro se'mna?
mo'lan o'[k] kelše mu'ro se'mna,
tšəlan-a't pərlā' li'me ɣo'ðəm?

29.

Rajta barátaim, daloljunk!
Tetszik-e a dalunk dallama?
Miért ne tetszenék a dalunk dallama,
mikor minden együtt vagyunk?

30.

aidažá'le ü·ðnrlak, o's per tšətkəm pidəna',
tšəlan-a't sandale's tšəaltena'!
aidažá'le ü·ðnrlak, dale's ta'ŋəm ku tšəna',
tšəlan-a't pa'r den liəna'!

30.

Gyertek lányok, kössünk fehér kesztyűt,
öltözzünk mindnyájan rózsaszínbe!
Gyerünk lányok, fogjunk magunknak szeretőt a faluban,
legyünk mindnyájan párosak!

31.

aida' ku'sto, aida' ku'sto,
i'ze tšəne'təm lu'sto!
sada'k ma'rlan kajala't kən,
olma' bokte'n kuštəktə't.

31.

Rajta táncolj, rajta táncolj,
örvendeztesd a kis lelkedet!
Ugyis ha férjhez méysz,
almafa mellett táncoltatnak.

32.

tuba' tole's aktana'bił
ko'k šiñ pža'žəm dūlalte'n.
tuba' tole's nemna'n ta'ŋže,
ko'k šiñ pža'žəm modəkte'n.

32.

Amott jön egy autó,
a két szemét égetve.
Amott jön a mi kedvesünk,
a két szemével kacsingatva (tkp. játszva).

33.

a'le bara me šuške'n-at ona mošto da?
a'le bara me kušte'n-at ona mošto?
a'le bara šara šin'pža'n o's moto'r ona'l γān-a't,
a'le bara ni-γōla'n-at ona dōrō?

33.

Hát igazán nem tudunk füttyülni?
Hát igazán nem tudunk táncolni?
Hát igazán, ha barna szemű szőke szépek nem vagyunk,
hát igazán senkinek sem tetszünk?

BERECZKI GÁBOR

Szláv jövevényszavaink magánhangzó-kvantitása¹

A kérdés rövid története. — A magyar magánhangzó-rendszer egyik legjellemzőbb sajátosságának, a rövid ~ hosszú magánhangzók hangsúlytól független váltakozásának, röviden: a kvantitásnak a problémája a magyar hangtan legelhanyagoltabb része. Nyugodtan lehet mondani, hogy eddig még soha senki komolyan nem foglalkozott vele. Ami ugyanis eddig e kérdés kutatása körül történt, az bizonytalan tapogatózásnál, ötlet-felvetésnél többnek nem tekinthető. A finnugor elemekre vonatkozó két, különben egymással homlokegyenest ellenkező eredményt mutató tanulmány: MUNKÁCSI BERNÁTÉ (NyK. XXV, 168, 257) és GOMBOCZ ZOLTÁNÉ (NyK. XXXIX, 229), már a maga idejében sem volt meggyőző, és így hamar szinte teljesen feledésbe merült. Jövevényszavainknak talán még ennél is kevesebb figyelmet szenteltek. Amíg az volt az általános felfogás, hogy a törökben sohasem volt kvantitás, és így török jövevényszavaink hosszú magánhangzóit természetesen a magyarból kellett magyarázni, történt néhány kísérlet, hogy az eléggé zavaros helyzetben bizonyos rendet teremtsen (GOMBOCZ, BTLw. 141, 154; HORGER: MNy. X, 9 kk.; LAZICZIUS: MNyTK. 65: 29 kk.), ezek azonban már csak azért sem sikerülhettek, mert időközben kiderült, hogy a törökben igenis volt kvantitás, a magyar hosszú magánhangzók tehát lehetnek a törökből való átvételek is, és bennük nem kell okvetlenül magyar nyúlást feltételezni. A finn RÄSÄNEN kísérletének azonban, amelyben török jövevényszavaink kvantitását a törökből próbálta magyarázni, itthon úgy-szólván semmiféle visszhangja sem volt.² A latin elemekről FLUDOROVITS JOLÁN ejtett egy-két megjegyzést, anélkül azonban, hogy megpróbálta volna eldönteni, mily esetekben lehet a latin hosszúság átvételére következtetni, és mikor kell a hosszúságot magyar fejleménynek tekinteni (LatJszHt. 8.). Még kevesebb szó esett a német jövevényszavak kvantitálásáról. Ez ugyanis jóformán csak MELICH JÁNOS fiatalkori munkájában van megemlítve, minden határozott állásfoglalás nélkül (DLw. 279).

¹ A Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyar és Szláv Szakosztályán 1962. november 20-án elhangzott előadás bővített szövege. Ez a tanulmány azonban csak vázlata annak a munkának, amelyet e kérdés alaposabb, lehetőleg minden jelentős részletére kiterjedően szeretnék a közeljövőben megírni. Abban azokról a hangokról is részletesen szólok, amelyeket itt helyhiány miatt vagy egyéb okokból nem tárgyalhatok. Itt ugyanis lényegében csak a szláv *a* és *ä* hangokra szorítkozom.

² MARTTI RÄSÄNEN, Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen: FUF. XXIV, 246—55. (Említi LIGETI: MNy. XXXIV, 66., de megjegyzés nélkül. LAZICZIUS GYULA, MNyTK. 65 : 22. egyenesen „nagy merészségnek” tartja a jakutban és a turkománban egyező hosszúságot a magyarral közvetlen kapcsolatba hozni, és az egészet komolytalan kísérletnek tekinti...

Körülbelül ugyanezt mondhatjuk a szláv jövevényszavak kvantitásának kutatásáról is. Eddig ugyan már négyen is hozzászóltak a kérdéshez, anélkül azonban, hogy akár csak az alapkérdést is eldöntötték volna; vajon a magyar kvantitás a magyarban alakult-e ki, vagy pedig a szlávból van átvéve. A négy közül három: ASBÓTH OSZKÁR, HORGER ANTAL és LAZICZIUS GYULA szerint a magyar hosszúság a szláv nyelvek hosszúságától teljesen függetlenül a magyarban fejlődött volna ki, míg MELICH JÁNOS hajlandó elismerni, hogy bizonyos esetekben a kvantitás a szlávból van átvéve (NyK. XXXIX, 35). ASBÓTH szerint (többször, a legrészletesebben Nėsk. 31—67 = *Izvēstija VII/4*: 276—312) a szláv *a*-nak a magyarban hosszú *á* felel meg, ha a legrégebbi rétegbe tartozó, azaz a bolgárból való szavakban áll, míg a fiatalabbakban, nem bolgár eredetűekben rendszeresen rövid *a* van. Amennyiben a legrégebbi rétegbe tartozó szavakban mégis rövid *a* található, ez a magyarban rövidült hosszú *á*-ból (pl. *szalonna* < *szalanna < *szalánna, stb.). Lényegében tehát azt mondja, amit négy évtized múlva LAZICZIUS megismételt, hogy ti. a hosszú *á* hanghelyettesítés eredménye. Mivel a magyarban az átvétel idején szerinte is csak rövid labiális *a* és hosszú illabiális *á* volt, a magyarság a szláv illabiális rövid *a*-t a megfelelő hosszúval helyettesítette (így pl. SzJsz. I, 66). LAZICZIUS szerint azonban ez a helyettesítés két irányú is lehetett: vagy a rövid, de labiális *a*-val, vagy az illabiális, de hosszú *á*-val (MNYTK. 65: 32, kk.). ASBÓTH szerint a szláv *ě*-nak a magyarban mindig hosszú *é* vagy *i* a megfelelője, LAZICZIUS azonban ezt a kérdést fel sem veti.

Teljesen más úton próbál e kérdésben rendet teremteni HORGER ANTAL. Szerinte a szláv és a török jövevényszavakban egyaránt az egytagúak általában hosszúak (itt is, ott is egy-két kivétellel), míg a kéttagúak általában rövidek. A szláv jövevényszavaknál azonban az egytagúak közé számítja azokat is, amelyek a magyarban váltak kéttagúakká, mint pl. a *barát*, *király*, *kovász*, *palást* stb. A nehézségek láttán, amelyek elmélete ellen a két és többtagúak esetében mutatkoznak, kénytelen még azt is megengedni, hogy egy-egy hosszú *-á*- valamely kvantitást ismerő „dėlszláv” (miért csak dėlszláv??) nyelvből került a magyarba („És lehetnek végűl olyan esetek is . . .” stb. MNY. X, 15).

Mivel a szláv nyelvekben nemcsak ma van kvantitás, hanem a régiségben egykor ott is megvolt, ahol ma teljesen hiányzik, szláv jövevényszavaink kvantitásának kérdését semmi esetre sem szabad a szláv kvantitás figyelembe vétele nélkül vizsgálni. E szempont mellőzése tehát ASBÓTH, HORGER, LAZICZIUS munkáinak súlyos módszertani hibája. MELICH pedig, aki a magyar kvantitás kapcsolatának a lehetőségét a szláv nyelvekkel legalábbis felvetette, a kérdés tisztázásával adós maradt.³

Ennek a régi adósságnak a törlesztése a jelen kis tanulmány. Úgy gondolom, hogy ha nem is hoz minden esetben vitathatatlan eredményeket, a szláv réteg kvantitásvizzonyainak a vizsgálata nagyban hozzá fog járulni a magyar kvantitás egész kérdéskomplexumának végleges tisztázásához.

A szláv hangsúly és intonáció. — Mielőtt a magyar kvantitással összefüggő problémákra rátérnék, röviden szólnom kell a szláv nyelvek idevágó sajátosságairól.

³ MELICH JÁNOSnak idevonatkozó véleményét azonban nem értem teljesen. Fel fogása szerint csak a rövid hang a mérvadó, amely a bolgárból való, mert a bolgárban nincs kvantitás, de a hosszú hangok lehetnek magyar nyúlások is (NyK. XXXIX, 35; HonfMg. 247: *Zalatna* alatt, 101: *Zagyva* alatt, stb.). De ha az *a*-k a magyarban nyúltak meg, akkor akár mind átkerülhetett röviden, és akár mind a bolgárból.

A mai szláv nyelvek hangsúly- és kvantitássajátságai a következők: a keleti-szláv nyelvekben (az oroszban, ukránban és a fehéroroszbán) szabad hangsúly van, amely a szó bármely szótagján állhat. Ami a helyét illeti, általában — az esetek óriási többségében — megegyezik a szerb-horvát nyelv *csa*-nyelvjárásával és — bizonyos kategóriákat kivéve — a bolgárral, ami egyéb bizonyítékok alapján is arra mutat, hogy lényegében az ósszláv hangsúly helyét őrizte meg. Ezzel szemben elveszett az intonáció és a kvantitás. A nyugati-szláv nyelvekben a hangsúly általában egy szótaghoz rögződött: a lengyelben az utolsó előttihez, a csehben, szlovákban, szorbban az elsőhöz. Csak a lengyel nyelv kasub nyelvjárásának a legészakibb pereme őrizte meg a mai napig a szabad hangsúlyt. Szabad hangsúly volt egyébként a kihalt poláiban is. Az intonációs különbség mindenütt kiveszett, de a keleti-szláv nyelvekkel szemben mindenütt megmaradt a kvantitás, illetőleg, ha ki is veszett (mint pl. a lengyelben és a szorbban), nyoma a magánhangzók kvalitatív különbségeiben a mai napig megőrződött. A mai napig is megvan azonban a hosszúság a csehben és a szlovákban, bár nem teljesen azonos helyzetekben (a cseh és a lengyel kvantitás sem egyezett teljesen). Kiveszett az intonáció és a kvantitás a bolgárból és a macedonból is. A bolgár megőrizte a szabad hangsúlyt, a macedon is, de csak az utolsó három szótagra korlátozva. Megvan a szabad hangsúly a szlovénban is, sőt itt az intonációs különbségek is megmaradtak, és a kvantitás is él, bár erősen megváltozott alakban. Ti. a szlovénban hosszú hang csak hangsúly alatt fordulhat elő, a szóbelseji hangsúly alatt pedig mindig hosszú hang fejlődött. A hangsúly, az intonáció és a kvantitás hármassága a legjobban a szerb-horvát nyelvben, itt is elsősorban a *csa*-nyelvjárásban őrződött meg. Ez a nyelvjárás tehát a szláv hangsúly- és kvantitáskutatások alapjául szolgálhatna, ha nem volna olyan fogyatékosan feldolgozva. Az irodalmi nyelv alapjául szolgáló *sto*-nyelvjárásban ugyanis a hangsúly már nem az ősi helyén áll (mint az oroszban és a *csa*-nyelvjárásban), hanem egy szótaggal a szó eleje felé tolódott el. Ebből következik, hogy több szótagú szóban eredeti helyén a hangsúly csak az első szótagon található, és hogy a hangsúly sohasem állhat az utolsó szótagon. Az eltolódott hangsúly különben jól megkülönböztethető az eredetitől: míg az eredeti hangsúly mindig eső intonációjú, az eltolódott ezzel szemben mindig emelkedő. Ezért tehát a *sto*-nyelvjárás is kitűnő anyagot szolgáltat a hangsúlykutatások számára.⁴

⁴ Az egyes szláv nyelvekben a hangsúlyt, intonációkat, kvantitást a következőképpen jelöljük:

- hangsúly jele a keleti-szláv nyelvekben és a bolgárban;
- kvantitás jele a csehben, szlovákban; eredeti kvantitás, ma eltérő kvalitás jele a lengyelben;
- emelkedő intonációjú hangsúlyos hosszúság jele a szerb-horvátban és a szlovénben;
- az ósszláv emelkedő intonáció jele (nem hangsúly!);
- emelkedő intonációjú hangsúlyos rövid szótag jele a szerb-horvátban;
- hangsúlyos rövid szótag jele a szlovénben (csak szóvégen fordul elő);
- eső intonációjú hangsúlyos hosszú szótag a szerb-horvátban és a szlovénben (VUK KARADŽIĆ szótára a hangsúlytalan hosszú szótagokat is ezzel jelölte, ma azonban ehelyett általában a betű fölé írt vízszintes vonalat használjuk);
- néhány munkában az ósszláv régi cirkumflex jele, má csak (így LEHR-SPLAWIŃSKI után én is) az új cirkumflex jelöl is használják;
- eső intonációjú hangsúlyos rövid szótag jele a szerb-horvátban;
- nálam (LEHR-SPLAWIŃSKI után) az ósszláv régi cirkumflex jele; vannak, akik az új cirkumflex jelöl is használják (sőt Ivšić, a Száva menti nyelvjárás emelkedő intonációjú szótagját is ezzel jelöli).

Az ősszláv hangsúlyt, intonációt és kvantitást a ma élő szláv nyelvek sajátosságain kívül az indoeurópai összehasonlító kutatások alapján lehet megállapítani. A szanszkriton és az ógörögön kívül különösen fontosak a szláv nyelvek legközelebbi rokonai: a balti nyelvek, és itt is főleg a litván nyelv.⁵ Az összehasonlító szláv nyelvtudomány szempontjából megbecsülhetetlen értékű ősszláv nyelvm emlékek, sajnos, a hangsúly, az intonáció és a kvantitás szempontjából teljesen cserben hagynak bennünket, mert semmi ilyesféle jelölést nem tartalmaznak. Nos, ezek nélkül az emlékek nélkül is a fenti adatok egybehangzó tanúsága szerint megállapítható, hogy az ősszláv nyelvben volt szabad hangsúly (amely lényegében a mai orosz nyelvben ismert helyén állt), volt kétféle intonáció, és pedig egy lényegében emelkedő és egy eső, és volt a hangsúlytól független kvantitás. Az intonációs különbség nemcsak a hangsúlyos szótagok sajátossága volt, mint pl. ma a szerb-horvátban és a szlovénban, hanem minden szótagra kiterjedt. Mivel pedig az intonációktól bizonyos fokig függött a hangsúly helye, a hangsúly helyétől pedig a kvantitás, sőt maga az intonáció minősége is — ha nem is mindenütt egyformán — közvetlenül is hatott a kvantitás minőségére, ezt a kérdést is kissé részletesebben kell tárgyalnunk.⁶

Az ősszlávban tulajdonképpen nem is két-, hanem négyféle intonációt kell megkülönböztetnünk: egy régi eső és régi emelkedő, meg egy új eső és új emelkedő intonációt. Bár a régi és az új intonációk jellegükben nyilván hasonlóak voltak egymáshoz, kétségtelen, hogy nem voltak azonosak, mert eredményeik a nyelvek nagy részében nem egyeznek egymással. A régi intonációk az ősi, indoeurópai kvantitáskülönbségekkel függnek össze, míg az újak lényegében a jerek kiesése következtében előálló pótlónyújtások következményei. Az utóbbiak tehát aránylag igen későn, a jerek lekopása, illetőleg erős helyzetben teljes vokálissá váló alakulása idején, vagyis a XI—XII. század határán keletkezhetnek.

1. A régi eső, azaz cirkumflexes intonáció általában az indoeurópai szempontból rövid magánhangzók, és az ugyancsak indoeurópai szempontból rövid diftongusok helyén keletkezett. Az oroszban a *tort, toll, tert*, *telt* típusban a polnoglasie első tagján van a hangsúly, a szlovénban és a bolgárban két szótagú szóban a hangsúly a szóvégre megy át (egyszótagú szó függő eseteiben a szlovénban a ragon, a bolgárban pedig a hátratett artikuluson van a hangsúly), a csehben, szlovákban, szorbban, lengyelben rövid hang, a szerb-horvátban pedig eső intonációjú hosszú hang a megfelelője:

Ez a rendkívül tarka, egyenetlen, sőt egymással ellenkező jelölésmód nagyon megnehezíti az amúgyis bonyolult hangsúlykérdésekben való eligazodást. Tetézi ezt még H. HIRT is (Indogermanische Grammatik. V. Der Akzent. Heidelberg, 1929. 134—135.), aki az itt közölt hangsúlyjeleket elveti, és teljesen újakat használ.

⁵ Az indoeurópai hangsúlyra vonatkozólag l. a következő összefoglaló munkákat: HERMANN HIRT előbb idézett munkája; J. KURYLOWICZ, L'accentuation des langues indo-européennes. Kraków, 1952. 526. l. (Polska Akademia Umiejętności).

⁶ A szláv hangsúlyra és vele összefüggő kérdésekre vonatkozólag igen gazdag irodalommal rendelkezünk. Itt csak a legfontosabbakat említem: ROMAN BRANDT, Načertanije slavjanskoj akcentologii. SztPbg. 1880.; W. VONDRÁK, SIGr. I², 217—328. l.; MEILLET, Le slave commun. 1934.² 158—184. l.; J. J. MIKKOLA, Urslavische Grammatik I. Heidelberg, 1913. 116—146. l.; A. VAILLANT, Grammaire comparée des langues slaves. I. Lyon—Paris, 1950. 221—279. l.; L. SADNIK, Slavische Akzentuation. I. Vorhistorische Zeit. Wiesbaden, 1959. 172. l. — A részletkérdésekre külön térek ki.

orosz	szlovén	bolgár	szh.	cseh	lengyel	litván
<i>górod</i>	<i>grád</i>	<i>grad-ét</i>	<i>grád</i>	<i>hrad</i>	<i>gród</i> (későbbi <i>gārdas</i> nyúlás)	
<i>zóloto</i>	<i>zlató</i>	<i>zlató</i>	<i>zlato</i>	<i>zlato</i>	<i>zloto</i>	<i>želtas</i>
<i>béreg</i>	<i>brég</i>	<i>breg-ét</i>	<i>brìjeg</i>	<i>břeh</i>	<i>brzeg</i>	—
<i>mjaso</i>	<i>mesó</i>	<i>mesó</i>	<i>měso</i>	<i>maso</i>	<i>mięso</i>	—

Az oroszban azonkívül régi cirkumflexre mutat a hangsúlynak a prepozícióra való eltolódása. Ez akutos szótag előtt sohasem történik: pl. *ná mjaso*, *ná bereg*, de *na bábu*. Ez a sajátosság megvan a szerb-horvátban is; tehát nyilvánvalóan ősszláv eredetű: szh. *nā meso*, *nā brijeg*, de *nā babu* (eltolódott hangsúllyal). A szerb-horvát nyelv *i*je nyelvjárásában a hangsúly az *-i*-n áll: *-i*je-. Ez a cirkumflex másik legkétségtelenebb bizonyítéka.

2. A régi emelkedő, az az akutos intonáció általában az indoeurópai szempontból hosszú magánhangzók és diftongusok helyén alakult ki. Megfelel neki az oroszban a polnoglasie második szótagján álló hangsúly, egyéb helyzetekben pedig az a jellemzője, hogy a hangsúly a ragozás során megőrzi a helyét és nem ugrál (mint sokszor a cirkumflexnél). A lengyelben általában rövid a hang (összeesett a régi cirkumflexszel). A szorbban hosszú ugyan, de csak a *tort* stb. típusokban, a csehben általában hosszú, a szlovákban rövid, de vannak kivételek, a szerb-horvátban mindig rövid a hang, az *-i*je nyelvjárásban a hangsúly az *-e*-hangon áll, a szlovénban pedig egytagú szavakban rövid hang, többtagúakban emelkedő, de természetesen hosszú hang található.

orosz	szlov.	szh.	cseh	le.	litván
<i>koróva</i>	<i>kráva</i>	<i>kráva</i>	<i>kráva</i>	<i>krowa</i>	<i>kárve</i>
<i>bolóto</i>	<i>bláto</i>	<i>bláto</i>	<i>bláto</i>	<i>btoto</i>	<i>bálta</i>
<i>berěza</i>	<i>bréza</i>	<i>brjěza</i>	<i>bříza</i>	<i>brzoza</i>	<i>bérža</i>
<i>méra</i>	<i>méra</i>	<i>mjěra</i>	<i>míra</i>	<i>miara</i>	—
<i>bába</i>	<i>bába</i>	<i>bāba</i>	<i>bába</i>	<i>baba</i>	<i>bóba</i>

Új intonációk. — A jerek lekopása nagy változást idézett elő a szláv hangtan területén. Nemcsak az eddigi nyílt szótagok elvét bontotta meg, és számos, eddig teljesen ismeretlen hangkapcsolatot hozott létre, hanem a hangsúlyt és az intonációt (valamint a velük összefüggő kvantitást is) megváltoztatta. A jerek lekopása következtében nemcsak a hangsúly ment át a jeres szótagról a megelőző szótagra, hanem ez visszahatott az előző szótag (sőt szótagok) intonációjára is. Azokat a változásokat, amelyek az intonációknál keletkeztek, *metatóniának* nevezzük. A lényege az, hogy bizonyos nyelvtani kategóriákban, mint pl. a tb. genitívuszban, az igék jelenidejének 2. stb. személyében, a melléknév fokozásában, a melléknevek összetett alakjában, valamint számos képző előtt a tőszótag eredeti intonációja (és ezzel a hangsúlya és sokszor a kvantitása is) megváltozik: a régi esőből új emelkedő, a régi emelkedőből pedig új eső alakul.⁷

⁷ TADEUSZ LEHR-SPLAWIŃSKI, *O prasłowiańskieje metatonii*. Kraków, 1918. (megtaláljuk újra: *Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego*. Warszawa, 1957. 52—92. l.); N. VAN WIJK, *Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme*. Amsterdam, 1923 (második kiadása Mouton et Co. S. Gravenhage, 1958.); u. a. *Die sla-*

3. Új emelkedő (akutos) intonáció: Az oroszban nem különbözik a régítől, mert ugyancsak a polnoglasie második tagján áll a hangsúly, mint a régi akut esetében is. Egyéb esetekben pedig szintén nincs különbség, mert ez is állandósítja a hangsúlyt. A csehben ugyanígy hosszú a hang, mint a réginél. A lengyelben azonban itt már következetes (régí) hosszú hang áll, amely az irodalmi nyelvben a nazálisoknál és az o-nál ma is tükröződik, az *a*, *e* esetében a nyelvjárásokban mutatkozik, a többi hangnál pedig a kasub nyelvjárás alapján következtethető ki. A szlovénban emelkedő intonációjú hosszú hang felel meg neki, mint a réginek, de az utolsó szótagon is mindig hosszú. A szerb-horvátban viszont több változat található. A sto-nyelvjárásban és az irodalmi nyelvben eső intonációjú hosszú hang a megfelelője, míg a csa-nyelvjárásban (és a Száva menti sto-nyelvjárásban) egy emelkedő intonációjú hosszú hang áll, amely azonban hangzásra nem azonos a sto-nyelvjárás emelkedő intonációjú hosszú hangjával, amely a hangsúlyeltolódás következtében jött létre. A csa-nyelvjárásban ez az emelkedő intonációjú hosszú hang kizárólag az új akut helyén áll, s így ez az új akut legkétségtelenebb bizonyítéka.

Orosz: *dórog*, *dorogá*, *dórogo* ~ *dorogój*, *dorogája*, -óje⁸ | szh.: *drág*, *drága*, *drágo* ~ *drági*, *drágá*, *drágó* | szlov.: *drág*, *drága*, *drágo* ~ *drági*, *drága*, *drágo* | cseh: *draho* ~ *drahý*, *drahá*, *drahé* | orosz: *bel*, *belá*, *bélo* ~ *bélyj*, *bélaja*, *beloje* | szh.: *bijel*, *bijela*, *bijelo* ~ *bijeli*, *bijelá*, *bijelo* | szlov.: *bél*, *béla*, *bélo* ~ *béli*, *béla*, *bélo* | cseh: *bělo* ~ *bílý*, *bílá*, *bílě* | orosz: *volos* ~ tb. gen. *volós* | cseh: *hlava*, *strana* ~ tb. gen. *hláv*, *strán* stb. | orosz: *dórog*, *mólod* stb. középfok: *doróže*, *molóže*.

A csa-nyelvjárási megfelelők, amennyiben megvannak, vagy ismeretesek, mindig emelkedő intonációjú hosszúak: *drágo*: *drági*, *drága*, *drágo*, *mládo*: *mládi*, *mláda*, *mládo*; *bél*: *béli*, *béla*, *bélo*; *glávā* ~ tb. gen. *gláv*, *drěvō* ~ tb. gen. *drév*; *stráža* stb. Megjegyzendő, hogy az új akut helyén több orosz nyelvjárásban az *o* zártabb ejtésű, illetőleg *uo* diftongus található: orosz *vólja* nyj. *vuolja*, cseh *vůle*, orosz *kóža* 'bőr', nyj. *kvoža*, cseh *kůže*. Az új akut egyébként abban is különbözik a régítől, hogy az új akut alatti szótagban az eredeti rövid hang több nyelvben szabályosan megnyúlik (pl. az *o*, *e*), míg a régi akut alatt soha, még a másodlagos régi akut alatti szótagban sem (pl. *zalóže*, *zakónž* stb.).

4. Új eső (cirkumflexes) intonáció. Hasonló körülmények között és ugyanazokban a kategóriákban alakult ki, mint az új akut, de eredeti akutos szótag helyén. Nincs általánosan elismerve, mert nincs egyetlen egy nyelv sem, amelyben tisztán megmaradt volna (mint pl. az új akut a csa-horvátban). Minden nyelvben valami másikkal esett össze. Mivel azonban

vischen Metatonien im Lichte der Phonologie: IF. 58-1941, 55—66.1.; E. KOSCHMIEDER, N. van Wijk's Einwand gegen die 2. Metatonie: Vasmer-Festschrift 1956. 235—244.1. Az összetett melléknevek legtüzetesebb feldolgozása A. BELIĆ, Akcenatske studije. I. Beograd, 1914; u. a. Zur slavischen Akzentlehre: ZfslPh. 2: 1—28.1.

⁸ Az oroszban az összetett mellékneveknek ebben a típusában kiegyenlítődés ment végbe: vagy az egyszerű alakok hímneme győzött, és akkor a hangsúly az összetett melléknevekben is az elsón állapodott meg (pl. *glup*: *glúpyj*, *glúpaja*, *glúpoje*; *cel*: *célyj* stb.) vagy átvette a nőnem utolsó szótagú hangsúlyát: *dorogá*: *dorogój*, *dorogája*, *slepá*: *slepój*, *slepája* stb.); I. K. H. MEYER, Historische Grammatik der russischen Sprache I. Bonn, 1923. 219.1. — A szabályos fejlődést itt a középfok mutatja: *doróže*, *molóže* stb. — A cseh *drahý* rövid magánhangzója is analógikus a szabályos *dráhý helyett.

a nyelvek legnagyobb részében mással esett össze, igen valószínű, hogy kellett lennie egy negyediknek is, amely különbözött mind a háromtól. Az oroszban szintén a polnoglasie második tagján álló hangsúly felel meg neki (összeesett a régi és az új akuttal), a szerb-horvát sto-nyelvjárásában hosszú eső (összeesett a régi cirkumflexszel és az új akuttal), bizonyos nyelvjárásokban azonban rövid eső (összeesett a régi akuttal); általában a szerb-horvátban az új intonációk összeestek a régiakkal. A csa-horvátban hosszú eső (összeesett a régi cirkumflexszel), a csehben, lengyelben rövid hang a megfelelője (összeesett a régi cirkumflexszel). Az egyetlen nyelv, amelyben nem esett össze egyikkel sem, a szlovén. Megfelelője ugyan a hosszú eső $\sim$, de nem tolódik el a szó vége felé, mint a régi cirkumflexnél, hanem megmarad ugyanazon a szótagon.

Orosz: *zдорóv*, -óva, -óvo $\sim$ *zдорóvuj*, *zдорóvaja*, -oje | szh.: *zdrāv*, *zdrāva*, *zdrāvo* $\sim$ *zdrāvi*, *zdrāva*, *zdrāvo* $\sim$ *zdrāvi*, *zdrāva*, *zdrāvo* | szlov.: *zdrāv*, *zdrāva*, *zdrāvo* $\sim$ *zdrāvi*, *zdrāva*, *zdrāvo* | cseh: *zdrāv* $\sim$ *zdrāvý*, *zdrāvá*, *zdrāvě* | orosz: *koróva*, *voróna*, *solóna* $\sim$ tb. gen. *koróv*, *vorón* | csa: *krāva*, *vrāna*, *slāma* $\sim$ tb. gen. *krāv*, *vrān*, *slān* | szlov.: *kráva*, *slāma* $\sim$ *krāv*, *slām* | cseh: *kráva*, *vrána*, *slāma* $\sim$ *krav*, *vran*, *slam*.

A hangsúly és az intonáció viszonya. A szláv hangsúly helye (amelyet elsősorban az orosz és a csa-nyelvjárás őrzött meg a leg-hívebben) sok esetben nem egyezik az indoeurópai hangsúllyal (amelyet elsősorban az óind őrzött meg, és két szótagú szavakban az ógörög is). Ennek oka a legtöbbször az, hogy a szláv hangsúly egy szótaggal eltolódott. Éspedig: 1. két szótagú szóban a szó eleje felé, ha a szóvégi hangsúly eredeti cirkumflexes szótagon állt és azt egy akutos szótag előzte meg: pl. óind *dhūmās*, görög *θυμός* $\sim$ szláv *dymā* $\sim$ G. *dyma* (orosz *dým* $\sim$ *dýma*, állandó hangsúllyal az első szótagon); óind *nītis* $\sim$ szláv *nītb* $\sim$ G. *nīti* stb. Hasonló eltolódás található a litvánban is: *dūmai*, *nūtys*.⁹ 2. Két szótagú szóban a szó vége felé, ha az eredeti hangsúly cirkumflexes intonációjú első szótagon állt, és a második szótag akutos intonációjú volt.¹⁰ Mivel pedig ez az első szótagon álló eredeti hangsúly cirkumflexes intonációjú ragok, képzők előtt megmarad, a szlávban itt mozgó hangsúly alakult ki. Pl. orosz *dórog*, *dorogá*, *dórogo* $\sim$ szerb-horvát: *drág*, *drága*, *drāgo* stb. (eredeti első szótagú hangsúly az akutos intonációjú nőnemű -á-ra tolódott el, míg a cirkumflexes intonációjú semleges nemű -o előtt eredeti helyén maradt). Az idetartozó esetek száma igen nagy, azért elég lesz egy-két példa a bemutatására: orosz *vodá*, de egy. Acc. *vódu* (a ná *vodu* típus az előbbi 1. pont alapján alakult ki); béreg Loc. *beregú*, tb. N. *beregá* (és *beregám*, *beregách*, *beregámi*); hasonlóan szh. *brījég*, de Loc. *brijégu*; orosz *górod* $\sim$ tb. N. *gorodá* stb., stb. Azaz: a hangsúlyt az akutos intonációjú szótag a szomszédos szótagról mindig magához rántja, ha az eredetileg cirkumflexes szótagon állt. Az akutnak ez a sajátága egyébként az új akutra is jellemző.

⁹ Ezt a szabályt H. HIRT állította fel (1893-ban IF. Anz. 3, 164 = IndeGr. V. Akzent 165), azonban sokan nem fogadják el, mert számos kivétel van alóla; vö. azonban T. LEHR-SPLAWIŃSKI: *Studia i szkice* 125. kk., aki ennek a szabálynak meglétét számos szókatagóriában kimutatja.

¹⁰ Ezt a szabályt SAUSSURE fedezte fel a litvánra vonatkozólag (IF. Anz. 6, 157), tőle függetlenül pedig FORTUNATOV (*Sbornik otdělenija russkago jazyka i slovesnosti* Imp. Akad. Nauk 1897: 62) ezt a szlávra is kiterjesztette. Ezt nevezzük Saussure-féle, esetleg Saussure—Fortunatov-féle törvénynek.

Kvantitás. Az ősszlávban hosszú volt minden magánhangzó, amely indoeurópai hosszú magánhangzóból, vagy diftongusból keletkezett (akár eredetileg hosszú, akár rövid diftongusból): *a* (< inde. *ā, ō*), *ē* (< inde. *ē, aī, oī*), *i* (< inde. *ī, eī*), *y* (< inde. *ū, -uns*), *u* (< inde. *au, ou, eu*). Hosszú volt azonkívül minden *or, er, ol, el* hangkapcsolat két mássalhangzó között (az *ún. tort, tolt, tert, telt* típusokban). Hosszú volt a szónáns *r, l* (a *tǫrt, tǫlt, tǫrt, tǫlt* típusokban) és a két nazális: *ǫ, ǣ* (< inde. *-am, -om, -em, -im*, illetőleg *-an* stb.). Rövid volt ezzel szemben az *o* (< inde. *a, o*), az *e* (< inde. *e*) és a két jer: *ǫ* (< inde. *u*), *ǫ* (< inde. *i*).¹¹

I. Rövidülések. A hosszú ~ rövid magánhangzóknak előbb említett rendszere azonban az ősszláv kor vége felé mélyreható változásokon ment keresztül. Az ősszláv korszak vége felé ugyanis az eredeti hosszú magánhangzók bizonyos hangtani helyzetekben megrövidültek, az eredeti röviddek viszont bizonyos kategóriákban megnyúltak. Ma tehát nincsen szláv nyelv, még azok sem, amelyek a kvantitást különben megőrizték, amelyben az ősszláv állapot híven tüdőződnék. Sőt azt kell mondani, hogy a mai állapot az ősszlávhoz képest mindenütt annyira más, hogy az ősszlávval való kapcsolatát csak a kutatók fáradhatatlan munkája és nem utolsó sorban sokszor zseniális ötletessége tette nyilvánvalóvá.¹²

Hogy ezek a rövidülési, illetőleg nyúlási folyamatok mikor mentek végbe, azt tulajdonképpen nem tudjuk. A kutatók általában azon az állásponton vannak, ha egy jelenség több szláv nyelvben is kimutatható, akkor lényegében még közös örökségnek kell lennie az alapnyelv korából, és nem lehet külön-külön fejlemény az egyes nyelvekben. Így tehát a mi eseteinkben is e rövidüléseket, illetőleg nyúlásokat, ha több nyelvben vannak meg, még az ősszláv korszakba, azaz lényegében az i. sz. VI. századba vetítik vissza. Ez ellen a vélemény ellen azonban számos meggondolás szól. Így pl. a jerek (*ǫ, ǫ*) fejlődése, kiesése, illetőleg teljes vokálisokká való fejlődése általában minden nyelvben körülbelül azonos volt, pedig tudjuk, hogy ez a fejlődés csak a XI–XII. század határán zajlott le, amikor a szlávok már legalább ötszáz éve távol éltek egymástól (pl. a Ladoga-tótól a Balkán déli részéig, és a Don felső folyásától az Elbáig). Hasonló ehhez a *tort* típusú szavak fejlődése is a szétvándorlás utáni időkben is (pl. a Nagy Károly nevéből alakult közszláv **korlǫb*). Vagyis, vannak hangfejlődések, amelyek közszlávok ugyan, bár már az ősszláv egység felbomlása után mentek végbe. (Igaz, vannak kutatók, akik éppen e közös szláv jelenségek alapján az ősszláv korszak határát a XI–XII. századra helyezik). Azaz, a mi esetünkben is feltehető, hogy ezek a hasonló fejlődések esetleg már nem a VI. század előtti ősszláv korban, hanem — konvergens fejlődés alapján — már a szlávok szétválása után, egymástól lényegében függetlenül a mai területükön mentek végbe. Erre ugyan — a már

¹¹ Az ősszláv kvantitásra vö. az összes itt idézett (és nem idézett) munkákat, amelyek az ősszláv, illetőleg az ősszláv hangtannal foglalkoznak.

¹² A szláv nyelvek kvantitásával, a hangsúlyhoz és az intonációhoz képest, tulajdonképpen keveset foglalkoztak. Egyetlen egy nyelvre vonatkozólag sincsenek pl. az ide tartozó esetek összegyűjtve. A legjobban talán még a szerb-horvát nyelv van ilyen tekintetben feldolgozva (vö. LESKIEN alább idézett alapvető tanulmányait), de azért itt is sok a hiány, különösen a nyelvjárások anyagát illetően. A cseh, a szlovák, a lengyel anyag sajnos, elég fogyatékos. Sem a nyelvtörténeti, sem a nyelvjárási anyag nem hozzáférhető. Pl. az eredetileg hosszú magánhangzók zártságát a lengyelben még a tudományos szótárak sem jelzik!

említett okok miatt — semmiféle írásbeli forrás nem utal, viszont ellene sincs semmiféle bizonyítékunk. És itt, ebben az esetben tehát bizonyos fokig tanúságot tehet az a két nyelv, amely számos szláv elemet vett föl és a kvantitást is ismeri: a magyar és a finn (a többi ugyanis, mint a román, albán, görög, a finn-ségi nyelveken kívül a többi finnugor nyelv, a kvantitást nem ismeri). Mind a két nyelvben ugyanis esetleg a szláv nyelvek régies, ma már ismeretlen kvantitási viszonyai is tükröződhetnek.

Emiatt, de meg azért is, hogy a magyar kvantitásnak a szlávhoz való viszonyát megvilágítsam, a következőkben minden kategóriában bemutatom a finnségi (kelet-balti finn) megfelelőket is, amelyeket J. MIKKOLA és J. KALIMA munkái alapján idézek.¹³

a) Megrövidült minden abszolút szóvégen álló magánhangzó (éspedig -a, -y, -e).¹⁴

A magyarban idetartoznak az eredeti -a és -y tövek (*apáca, bába, babona, barázda, belezna, berkenye, bolha, borona, borotva, cékla, cúca, cseresnye* stb., stb.; *murok, retek, tök* stb.). Az -e van meg a *szelemen* szóban. Mivel a szóvégi -a a magyarban is mindig megrövidült (bár nem tudjuk, hogy mikor), nem dönthető el, vajon a magyarság már a szlávból rövid alakban vette-e át, vagy pedig csak a magyarban rövidült meg. A szóvégi -y elesése a magyarban azonban mindenesetre arra mutat, hogy ezt a magyarság rövid alakban vette át, különben kétségtelenül megmaradt volna. Hasonlóan mindig rövid hang mutatkozik a finnségben is, de mivel a finnségben eredetileg szó végén nem állhatott hosszú magánhangzó, itt egyszerűen hanghelyettesítést is feltehetünk.

b) Megrövidült a szó végétől számított harmadik, negyedik szótag magánhangzója, ha hangsúlyos volt:

orosz	cseh	szh.
<i>jágoda</i>	<i>jáhoda</i>	<i>jägoda</i>
<i>právilo</i>	<i>pravidlo</i>	<i>prävílo</i>
	(de <i>právo</i>)	(<i>prävo</i>)
<i>mázatb</i>	<i>mazati</i>	<i>mäzati</i> stb.

A magyarban itt két típust találunk: rövidet és hosszút.

1. *mostoha*: orosz *máčeča*, cseh *macocha*, szh. *mäčéha* | *kamat*: blg. *kámato*, szh. *kämata* | *lakoma* („torkos”): or. *lákomyj*, cseh *lakomyj*, szh.

¹³ J. J. MIKKOLA, Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. I. Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen. Helsingfors, 1894. (MSFOu. VIII.); u. a., Die älteren Berührungen zwischen Ostseefinnisch und Russisch. Helsinki, 1938. (MSFOu. LXXV.); — J. KALIMA, Slaavilaisperäinien sanastomme. Tutkimus itämerensuomalaisien kielten slaavilaisperäisistä lainasanoista. Helsinki, 1952. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 243.).

¹⁴ A legfontosabb szakirodalom a következő: A. LESKIEN, Untersuchungen über Quantität und Betonung in den slavischen Sprachen. I. Die Quantität im Serbischen. A. Leipzig, 1885.; B. Leipzig 1893. (Abhandlungen der phil.-hist. Classe der kön. sächs. Gesellschaft der Wiss. X- 69—220, XIII- 527—610); — u. a.: JA. 21: 321—98; JA. 24: 104—137; JA. 23: 561—71; — Serbokr. Grammatik I. Heidelberg, 1914. 119—227. I. — M. REŠETAR, Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten. Wien, 1900. (Schriften der Balkankommision); — FR. TRÁVNÍČEK, De la quantité en tcheque: RÉS. I, 204—227. I. — u. a. Historická mluvnice československá. Praha, 1935. 246—277. I. — ROZWADOWSKI: Gramatyka języka polskiego (zbiorowa). Kraków, 1923. 73—107. I. — W. VONDRÁK, SlGr. P, 273—328. I. (és az előbb idézett irodalom is több-kevesebb részletességgel).

lăkom | *kemence* : or. *kămenica* (így a szh. *Kămenica* hn-ek is) | *medence* : cseh *měděnice*, szh. *mjědenica*,¹⁵ szl. *mědenica* | *repce* : cseh *řepice*, szh. *řěpica*.

2. A hosszúság megmarad: *jávör* ~ *juhar*, *ihar* : or. *jávör*, cseh *javor*, szh. *jävör* | *pákosztos* : or. *pákostb*, cseh *pakostnice*, szh. *păkost* | *páprád* : or. *páporotb*, cseh *kapradí*, szh. *păprăt* | *pázsít* : or. *păžitb*, cseh *pažit* | *nádol* : ukr. *nádyty*, szh. *năditi* | *parázsol* : cseh *pražiti*, szh. *prăžiti* | *gázol* : szh. *găziti*, blg. *găzja* | *párol* : or. *páritb*, cseh *pařiti*, szh. *păriti* | *vádol* : blg. *vădja*, szlov. *văditi*¹⁶ | *jérce* : blg. *jărica*, szh. *jărica* | *mérce* : szh. *mjěrica*, cseh *měřice*, sz. *merica*.

A finnben á l t a l á b b a n hosszú hang a megfelelője: k.-finn *jaakeri*, karj. *joakkeri* 'horgony' < or. *jăkorb*; *laatia*, karj. *loadie* 'készít' < or. *lăditi*; *paamatti*, karj. *poametti* 'emlékezet' < or. *pámjati*; észt *raamat*, finn *raamattu* 'szentírás' < or. *grămota* K. 145.; finn *raassali* 'személyiség' < or. *prásol* 'Verkauf'; k.-finn *kuoseli*, karj. *kuošali* stb. 'guzsaly' < or. *kűzeli* (vö. magyar *guzsaly*) stb. A régi átvételekben a hosszúság kivétel nélküli, az újabbakban már gyakori a rövid hang is: finn *lavitsa*, *laavitsa*, karj. *loavittša* stb. 'pad' < or. *lăvica* (vö. m. *lóca*), stb.

c) Három vagy több tagú szónak hangsúly e l ő t t i szótagjában, ha a hangsúly az utolsó előtti szótagon állt és az akutos intonációjú hosszú szótag volt (vö. VONDRÁK, SlGr. I, 275, 276.).

orosz	cseh	szh.
<i>malina</i>	<i>malina</i>	<i>mălina</i>

szh. *králj* ~ de *krăljica* (eredeti *krăljica*-ból), or. *desjátina* : cseh *desatina*, szh. *desătina* stb.

A magyar megfelelők itt is kétfélék: rövidek és hosszúak:

1. *szalonna* : or. *solonina*, cseh *slanina*, szh. *slănina* (van azonban a magyarban *szalánna* változata is, l. erről alább) | *kalista* : blg. *kalište*, cseh *kalište* | *jegenye* : szh. *jăgnjěd*, cseh *jehněd* | *berkenye* : szh. *brěkinja*, cseh *brěkyně* (de a bolgárban az első szótagon áll: *brěkinja*!) | *galóca* : szh. *glăvatica*, szlov. *glavatica*.

2. *káposzta* : or. *kapŭsta*, szlov. *kapŭsta*, cseh *kapusta* | *szalánna* | *málna* : or. *malina*, cseh *malina*, szh. *malina* | *gálna* : or. *kalina*, cseh *kalina*, szh. *kălina* | *pálca* : or. *palica*, cseh *palice*, szh. *pălica*.¹⁷

Az igéknel azonban a hátulról számított második akutos hosszú szótagon álló hangsúly e l ő t t levő hosszú szótag általában megmarad:¹⁸

¹⁵ A szó a *mjěd* 'réz', *mjěden* 'rézből való' származéka, azért szabályosan *mjědenica* volna várható, aminek különben a szlovén szó hangsúlya is megfelel, mert az *-ica* képzős származékok hangsúlya egyébként általában azonos az alapszóéval, vö. LESKIEN, Unterseuhungen I. A. 169. Azonban az első szótagú hangsúly alapján is szabályos rövid hangot várhatunk.

¹⁶ Megvan azonban a rövid *vall* változata is, ez egy *vadol*-ból alakult.

¹⁷ A *jérce*, *mérce*, *málna*, *gálna*, *pálca* (és nyilván a *násfa* < *našiva, vö. HADROVICS: I. OsztKözl. X, 153) hosszú hangja lehet azonban az *-i* kiesésese következtében történt pótlónyújtás eredménye is (így BÁRCZI, Htört.² 66. is).

¹⁸ Vö. különösen ANT. BREZNIK, Die Betonungstypen des slavischen Verbums: JA. XXXII, 399–454. — Ezt a megőrzött hosszúságot azonban ROZWADOWSKI, GramPol. 89–91. — bár igen komplikáltan — metatóniával magyarázza. A magyarázat annyiban nem kielégítő, mert az új akut, amelyről itt szó volna, egyébként mindig magára vonja a hangsúlyt, míg ez a szótag sohasem hangsúlyos. A kérdés egyelőre nem világos.

or.	szh.	cseh	le.
<i>mutítb</i>	<i>mútiti</i>	<i>moutiti</i>	<i>mácié</i>
<i>blaznítb</i>	<i>blázniti</i>	<i>blázniti</i>	—
<i>stupátb</i>	<i>stúpati</i>	<i>stoupati</i>	<i>stápaé</i>
<i>pomagátb</i>	<i>pomágati</i>	<i>pomáhati</i>	<i>pomágac</i>
<i>kazátb</i>	<i>kázati</i>	<i>kázati</i>	<i>kázac</i>

Természetes tehát, hogy idetartozó igéinkben csak hosszú szótag található: *abáról* : or. *obarítb*, szh. *obáriti* (a sz.-ban *obarít*) | *varázsol* : or. *voróžitb*, le. *wrózyé* | *sántál* > *sánta*) (vö. SULÁN: MNy. L, 175) : szh. *šétati*, or. *šatút*b.

A finnben a névszókban megőrzött hosszúságra ilyen helyzetben nincs példa (csak kel.-finn *kalikka* 'nyomorék' < or. *kaléka* tartozik ide, de ez már nyilván kései átvétel), az igék pedig a szabályos hosszú hangot mutatják: finn *raataa*, karj. *roada*- stb. 'bajlódik' < or. *stradátb*; kel.-finn *kuuria*, karj. *kürie* 'szeszt égetni' < or. *kurítb*. Kivétel azonban a finn *ravita* 'speisen' < or. *travítb*, amely szintén újabb átvétel lesz.

d) Három vagy több szótagú szó hátulról számított harmadik, negyedik szótagja megrövidül, ha az legalább két szótaggal a hangsúly előtt áll. Pl. or. *dalekó* : cseh *daleko*, szh. *daléko*; cseh *kupovati*, szh. *kupòvati* (de or. *kupítb* : cseh *koupiti*, szh. *kúpiti*), stb. (vö. TRÁVNIČEK, HistMluv. 250). Idetartozik néhány képzős formáció, amikor a hangsúly a képzőn állt. Ilyen pl. az *-arjb* *-aré* képző, ahol a hangsúly általában a kéttagú képző második szótagján állt: *-arj-b'* ~ G. *-arj-á*: vö. or. *zvonáré* ~ G. *zvonarjá*; *ključáré* ~ G. *ključarjá* stb. és szh. *ključár* ~ *klučára* stb. Azért az *-aré* képzős szavak tőszótagjában a hangzó általában megrövidül (ha a hangsúly a tőszótagon állt, akkor az I. b. alapján): cseh *krám* ~ de *kramár* stb.

Ide voltaképpen csak egy magyar szó tartozik: *pásztor* : blg. *pastír*, szh. *pástijer*, *pàstir* ~ G. *pastira*, cseh *pastýř* stb.

e) Három vagy többtagú szóban megrövidül a hátulról számított hangsúlyos második szótag, ha eredetileg akutos intonációjú volt. Éspedig megrövidül akár hosszú, akár rövid szótag állt előtte. A hangsúlyos szótagok előtti hosszú szótagos eseteket l. az I. c. alatt (*málna*, *pálca*, *gálna*, *mérce*, *szekece*, *szalonna* -i-je, a *berkenye* -y-je és a *káposzta* -u-ja feltétlenül röviden került át, mert különben nem estek volna ki, illetőleg az -u nem fejlődött volna -o-vá). Az egyetlen idetartozó kivétel a *szomszéd* -é-je, amely valamennyi szláv nyelvben a fenti szabály szerint rövid: cseh *soused*, sz. *súsed*, szh. *súsjed* és *sűsjed*; vö. orosz *soséd* (az első szótagra l. a II. b. pontot).

A rövid szótagok után álló hangsúlyos hosszú szótagok megrövidülésére vonatkozólag a következő magyar példákat idézhetjük: *garmada*: or. *gromáda*, cseh *hromada*, blg. *gramáda* | *ponyva*: or. *ponjáva*, szh. *pònjava* | *palota*: or. *poláta*, blg. *poláta* | *pajta*: blg. *pojáta*, szlov. *pojáta* (de szh. *põjata*, hangsúly az első szótagon!) | *zabola*: szlov. *zobálo*. — Hosszú hang van ezzel szemben a következő magyar szavakban: *lapát*: or. *lopáta*, cseh *lopata*, szh. *lòpata* | *beszéd*: or. *beséda*, cseh *beseda*, szh. *bèsjeda*. Mindkettőben azonban a hosszúság már a magyarban is keletkezhetett a szóvégi magánhangzó elesésének kiegyenlítése fejében. És talán idetartozik az *ábráz* második szótagbeli -á-ja: or.

obraz !!, de szh. *òbráz*, szlov. *obraz*, blg. *obraz*, cseh. sz. *obraz* (az orosz hangsúly különbözik a déli-szlávától).^{18a}

A finnben az idetartozó esetek közül egyetlen egy esetben találunk hosszú hangot: kel.-finn *rospuutto* 'járhatatlan út' < or. nyj. *rospúta*, *rospútje*. A többiben mindig rövid a megfelelés: finn *pohatta* 'dúsgazdag' < or. *bogát* | kel.-finn *pesseta* 'összejövetel' < or. *beséda* (vö. m. *beszéd*) | finn *kartta* 'teknő' < or. *korýto* | finn *kaputta* < or. *kopýto* (vö. m. *kapta*) | finn *kasukka* 'bunda' < or. *kožúch* stb. Ezek különben mind aránylag kései átvételek, talán még a *rospuutto* is.

II. Az eredeti hosszúság megmaradása.

a) Megmarad az eredeti hosszúság a három szótagú szavak első szótagjában, ha a hangsúly az utolsó szótagon volt, és előtte félhangzós szótag állt, amely idővel lekopott: járom: blg. *jarém*, szh. *járam* ~ G. *járma* (eredetibb *jarǫmǫ*) ; nátha: cseh. sz. *nátcha* < *nadžchǫ*).

A finnben is hosszú a hang: *kuomina*, karj. *kuomino* 'csűr' < or. *gumnó* < *gumbnó | vót *sukkuna* 'posztó', or. *suknó* (vö. m. *szoknya*, de a hangsúly itt az első szótagon áll: szh. *sűknja*, ukr. *sűknja*).

b) Megmarad a hosszúság a három szótagú szavak első szótagjában, ha közvetlenül a hangsúly előtt állt, és ez a hangsúlyos szótag rövid volt (vö. I. c. alatt is):

ráró: or. *raróg*, cseh *rároh* | *rásza*: szh. *rásad*, or. *razsáda* | *zálog*: or. *zalog*, cseh *záloh*, szh. *zálog* | *zátony*: or. *zatón*, cseh *záton*, szh. *záton* | *závár*: cseh *závor*, szh. *závor* | *zákány*: sz. *zákal* | *zákla*: sz. *zákal* | *zánk*: sz. *zámek*, *zámok* | *zástló*: sz. *zástava*, szlov. *zastáva*, de szh. *žastava*¹⁹ | *karácsony*: or. *koročün*, blg. *kračün* | *nászád*: or. *nasád*.

Az egyetlen kivétel ez alól a *parlag* (or. *perelóg*, sz. *prieloh*, szh. *prijèlog*). Erre vonatkozólag l. alább a *csoroszlya*, *csorda*, *borozda*, *borona* szavakkal kapcsolatos megjegyzéseket.

A finnben is mindig hosszú hang a megfelelés: finn *kiisseli*, karj. *kiseli* stb. 'savanykás kocsonya' < or. *kisélb* | kel.-finn *kuomikko* < or. *kumík* 'posztó fajta' | *kuontalo* 'szösz' < or. *kudélb* (vö. cseh *koudel*, le. *kądział*) | *paattua* 'vessző' < or. *batóg* 'bot' | finn *piiras*, *piirakka* 'béles' < or. *piróg* | finn *saapas*, karj. *šoappoa* 'csizma' < or. *sapóg* | kel.-finn *saakkuna*, *sakkuna*, karj. *zoakkun* 'történet, elbeszélés' < or. *zakón* | finn *siivatta*, karj. *živatta* 'jóság, barom', or. *živót* 'élet'. (A finn *viina* [karj. *vīna*) valószínűleg a svédből való, vö. K. 187.)

c) Megmarad a hosszúság a háromszótagú szavak második szótagjában, ha az utolsó szótag hangsúlyos volt (tehát ha a hosszú hang hangsúly előtt állt, mint a II. b. és a II. d. esetekben): *kolbász*: or. *kolbasá*, cseh *klobása*, sz. *klobása*, szh. *kobásica*.

Idetartozik általában a szláv *-arǫ* képző hosszúsága, ha véghangsúlyos volt és a hangsúly nem állt a tőszótagon (mert akkor a tőszótag akutos into-

^{18a} Az orosz *obrazít* (van *obrázít* változata is) ige alapján feltehető, hogy a magyar *ábrázol* ige kvantitatása (a XVI. sz. második felétől) szabályos megfelelője az *obraziti* ige kvantitásának. ASBÓTH: JA. XXII, 465. a magyar igét ebből magyarázza; ellene EtSz.

¹⁹ A szh.-ban van egy típus, amelyben a hangsúly a prepozíción van (*òbrana pòkora*, *ràsprava*, *žàsługa*). Mivel ez a típus sem az oroszban, sem a szlovénben, sem a csehben nem ismeretes, nyilvánvaló, hogy másodlagos fejlemény (vö. LESKIEN, SktGr. I, 191.). Elterjedését nem ismerem.

nációjú volt és a hangsúlyt mindig megtartotta). Pl. orosz *korčmár* ~ G. *korčmarjá*, *carb* ~ G. *carjá* stb. (l. az I. d. alatt is); szh. *krčmār mlinār*, *dvčār* stb., cseh *krčmář*, *mlynář*, de *pekař*, or. *pékar*). A magyarban az -ár szóvégi kivétel nélkül (akár szláv, akár német eredetű) mindig hosszú. Hasonló az eset az -ačb képzőnél is. És igen sokszor az -an esetében is (pl. *ispán*, *limány*, *dohány* stb.), ez azonban külön vizsgálatot igényel.

d) Két szótagú szavakban megmarad a hosszúság az első szótagon, ha hangsúly előtt állt (a hangsúly előtti hosszúságra l. még II. b. és c. is): *drága*: or. *dorogá*, szh. *drága* (a csehben nincs meg, csak az összetett alak, az is másodlagos: *drahý*) | *hála*: or. *chvalá*, cseh *chvála*, szh. *hvála* | *király*: or. *korólb* ~ G. *koroljá*, cseh *král*, szh. *králj* (a csa-nyj.-ban *králj* új akuttal) | *palást*: cseh *plášť*, sz. *plášť*, szh. *plášť* | *parázna*: cseh *prázný*, szh. *prázna* | *dézsza*: or. *dežá*, cseh *díže*, sz. *dieža*, szh. *dižva* (más hangsúllyal) | *mézga*: or. *mezgá*, cseh *mizha*, sz. *miezga*, szh. *mězga* | *néma*: szh. *nijema*, *néma*, or. *nemá*; a csehben csak az összetett alak van meg: *němý* | *német*: szh. *nijemac*, szlov. *némec*, blg. *neméc*; de cseh rövid hang: *němec!* | *penész*: ukr. *plesnjá*, szh. *pljěsan*, cseh *plísen* (összláv *plěsně) | *ritka*: or. *ředok*, *redká*, szh. *rijědak*, *rijětká*, szlov. *redka*. És talán idetartozik a *zsarátnok* is: szh. *žerátak*, le. *žaržatek*.

Van azonban a magyarban néhány szó, amelyekben a szabályos hosszú helyett (és mellett) rövid hangot is találunk: *barázda* és *borozda*: or. *borozdá*, szh. *brázda*, cseh *brázda*, le. *brózda* | *barána* ~ *borona*: or. *boroná*, szh. *brána*, cseh *brána* | *csorda*: or. *čeredá*, szh. *črijěda*, cseh *třída*, sz. *črieda*, le. *tržoda* | *csoroszlya*: or. *čeresló* és *čereslo*, cseh *tříslo*, sz. *črieslo* | *szerda* és *szereda*: or. *seredá*, szh. *srijěda*, de cseh *středa*, sz. *sreda*, le. *šroda* (mind a három utóbbiban rövid hanggal) | *terem*: or. *térem* ~ G. *teremá*, óle. *tržém* (írva *trzeem* ROZWADOWSKI, GrPol. 97), sz. *triem*. — Ezekre és a II. b. alá tartozó *parlag*-ra vonatkozólag egyelőre kielégítő magyarázatot nem tudok, legfeljebb azt jegyzem meg, hogy valamennyi adatunk ún. *tort*, *tert* típusú, és talán magyarázata is ezzel függ össze. A *tert*, *tolt* típusban a finnben is rövideséget találunk (finn *palttina* 'vászon' < or. *polotno* | finn *talta* 'véső' < or. *doloto* | finn *talkkuna* 'kásafele' < or. *tolokno* | finn *värttinä*, *värttinä* 'orsó' < or. *veretenó* | és finn *tarakka* < or. *toroká*), holott különben a finnben is hosszú hang a szabályos megfelelő: kel.-finn *kuoma* 'koma' < or. *kumá* | *luokka* 'Krummholz' < or. *luká* 'Krümmung' | karj. *slūga* < or. *slugá* | karj. *pūsta* 'pusztaság' < or. *pustá* (vö. m. *puszta*). A legkevésbé az látszik számomra valószínűnek, hogy a fenti magyar szavak egy olyan szláv nyelvből valók, amely a kvantitást már nem ismerte, mint pl. a mai bolgár. E szavak ugyanis szláv jövevényszavaink legrégebbi rétegéhez tartoznak, amelyek olyan korban kerültek át, amikor a kvantitás még minden szláv nyelvben, még a bolgárban is, biztosan megvolt. Akkor már az orosz polnoglasie-s alakokból való átvétel lehetőségét is inkább mérlegelném...²⁰

²⁰ Mivel a rövidülési tendenciák miatt nincs olyan szó kategória, amelyben a hosszú és a rövid szótagok nem váltakoztak volna (illetőleg még ma is ne váltakozhatnának), természetes, hogy a kiegyenlítődésre való törekvés is már régóta jelentkezik. Ebben a típusban pl. nemcsak az egyes instrumentálisban, a többes datívuszban, lokatívuszban és instrumentálisban kellett a tőszótagnak megrövidülnie (pl. összláv *bornoję > *branoję*, *branamž*, *branachž*, *branamž*: az I. c. alapján), hanem a nyugati-szlávban az egyes akkuzatívuszban is, ahol ugyanis a cirkumflexes intonációjú hangsúlyos első szótag mindig megrövidült (vö. orosz *boroná* ~ de A. *bóronu*, *borozdá* ~ A. *bórozdu*, *seredá* ~ A. *séredu* stb.). Hogy ilyen kiegyenlítődések nemcsak lehetségesek, hanem nagyon is gyakoriak, a kvantitás terén lépten-nyomon kimutatható. Így pl. a mi kategóriánkban is van számos

III. Nyugati-szláv ~ déli-szláv kvantitáskülönbségek. — Az eddig tárgyalt rövidülés, illetőleg a hosszúság megmaradásának esetei végeredményben közszláv jellegűek voltak. Ezek valamennyi szláv nyelvben hasonló folyamatokban zajlottak le azzal a különbséggel csupán, hogy egyes nyelvekben ezek a folyamatok megfigyelhetők, vagy azért, mert a kvantitást még ma is ismerik, vagy azért, mert a régi kvantitásnak a magánhangzók minőségében a mai napig nyoma maradt, másokban viszont nem figyelhetők meg. Vannak azonban olyan kvantitatív változások, amelyek másképpen fejlődtek a nyugati-szláv nyelvekben, mint a déliekben. Éspedig elsősorban a kétszótagú szavak hangsúlyos első szótagjában.²¹ Ami a nyugati-szláv megjelölést illeti, rögtön hangsúlyozni kell, hogy ezt ma voltaképpen csak a cseh képviseli, mert a lengyelben és a szorbban ennek nagyon csekély nyoma maradt, és a szlovákban is kevés, mégis, úgy gondolom, hogy ez eredetileg közös nyugati-szláv sajátosság lehetett. Ami a szlovákot illeti, a megfelelő magyar hosszúságok alapján nem lehet kétséges, hogy egykor a cseh jellegű kvantitásnak teljes mértékben itt is meg kellett lennie, hiszen a magyarság ezt igazán nem vehette át a csehből, mert azzal közvetlenül sohasem érintkezett. Amikor tehát az alábbiakban (és az előbbieken is) a cseh példákat idézem, ezeket lényegében ószlovák adatoknak is tekintem. Ugyanúgy a déli-szláv jelenségek bemutatására idézett szerb-horvát és néha szlovén adatok lényegében az óbolgár kvantitásvizonyok megvilágítására is szolgálhatnak. Teljesen valószínűtlennek tartom ugyanis, hogy a bolgár legyen az egyetlen szláv nyelv, amelyben a kvantitás már valamikor a történelemelőtti korban veszett volna ki, holott a többiből, még az oroszból is aránylag kései korból vannak megbízható adataink a kvantitás egykori meglétére (pl. észti *raamat* < az orosz *gráмота*-ból a kereszténység felvétele után). A szomszédságában pedig a kvantitás még a mai napig is virágozik a szerb-horvátban...

1. Régi akut. Mint már feljebb rámutattam, a kétszótagú szavak hangsúlyos első szótagjában a kvantitás nem viselkedik egyformán; míg a szerb-horvátban mindig rövid (és a szlovénben az egytagú szavakban), addig a csehben általában hosszú hangot találunk.²² A szlovákban a megfelelés ugyan általában rövid, de a hosszú hangok száma is jelentős.²³

a) Magyar megfelelések, amelyekben a tőhangzó hosszú (azaz cseh jellegű):

szó, amely a csehben a várt hosszúság helyett rövid magánhangzót mutat: *brada* (or. *borodá*, szh. *bráda*), *hlava* (or. *golová*, szh. *gláva*), *ruka* (or. *ruká*, szh. *rúka*), *řeka* (or. *reká*, szh. *rijeka*), *sluha* (or. *slugá*, szh. *slúga*, stb. vö. TRÁVNÍČEK, HistMlud. 261; 17 ilyen esetet sorol föl, bár pl. a 'szerda' jelentésű *středa* alakot nem is említi). Nem lehetetlen tehát, hogy ez a kiegyenlítődes e szavakban már abban a szláv nyelvújításban is végbe ment, amelyből a magyar szavak származnak. A baj csak az, hogy ez a rövidülés a magyarban csak a *tort*, *tert* típusokban található, másutt alig, ami legalábbis feltűnő.

²¹ Ez az egyetlen eset, amikor az eredeti ósszláv hosszúság a hangsúly alatt megmaradt. A nyúlásra l. az új akut alatt mondottakat.

²² A fentebb említett rövidülések a ragozáson belül számos esetben kiegyenlítődeseket hoztak létre. A szabályos *kráva* ~ I. *kravou* váltakozás mellett ma már sok a végig hosszú magánhangzós, illetőleg végig rövid magánhangzós szó. TRÁVNÍČEK, HistMlud. 258. l. 19 ilyen rövid szótagú idetartozó szót említ, de teljességre nem törekszik. Ezek közül azonban a legtöbb a régiségben, vagy a népnyelvben még hosszú hangzóval volt, vagy van meg.

²³ A szlovák adatokat csak akkor idézem, ha hosszú hang van bennük.

bába: or. *bába*, cseh *bába*, szh. *bāba* | *barát*: cseh *bratr*, szh. *brāt*, szlov. *brāt* | *csáva*: cseh *šáva*, szh. *štáva*, szlov. *ščáva* | *csésze*: or. *čáša*, cseh *číše*, szh. *čāša* | *jászoly*: or. *jásli*, cseh *jesle* (az ócsehben ált. hosszú: *jiesle* GEBAUER, SłStě. I, 634), szh. *jāsle* | *káca*: cseh *káce*, szh. *kāca* | *kánya*: or. *kánja*, cseh *káně*, szh. *kānja* | *kása*: or. *káša*, cseh *kaše* (nyj. *káše* is, vö. TRÁVNÍČEK, HistMluv. 258), szh. *kāša* (és *káša*) | *láz*: cseh *laz*, szh. *lāz* | *mák*: cseh *mák*, szh. *māk* | *maláka*: cseh *mláka*, sz. *mláka*, szh. *mlāka* | *maláta*: cseh *mláto*, sz. *mláto* és *mlato*, szh. *mlāto*, le. nyj. *mlōto*! | *maráz* (zúzmáráz): or. *moróz*, cseh *mráz*, sz. *mráz* ~ G. *mrazu*, szh. *mrāz* | *nádra*: ócseh *nadra*, ma *ňadra*, nyj. *nádra*, sz. *ňadra*, de *ňadra* is, vö. TRÁVNÍČEK, HistMluv. 259. (de ukr. *nadró*!) | *pára*: cseh *pára*, szh. *pāra* | *pászma*: or. *pásmo*, cseh *pásmo*, sz. *pásmo*, szh. *pāsmo* | *rák*: cseh *rak*, de nyj. *rák* is, szh. *rāk* | *szak*: cseh *sak*, szh. *sāk* | *zsába*: or. *žába*, cseh *žába*, szh. *žāba* || *déd*: cseh *děd* (hosszú változata nem mutatható ki), szh. *djěd* | *derék*: sz. *driek*, cseh *dřik* | *lésza*: cseh *lísa*, sz. *liesa*, szh. *ljěsa* | *répa*: or. *répa*, cseh *řípa*, *řepa*, szh. *rěpa* | *szégye*: or. *séža*, szh. *sjěda*²⁴ | *szín*: cseh *siň*, sz. *sieň*, szh. *sjěn*.

b) Magyar megfelelések, amelyekben a tőhangzó rövid (azaz déli-szláv jellegű):

gatyá: szh. *gāce*, ócseh *háce* | *kaloda*: or. *kolóda*, szh. *klāda*, cseh *kláda* | *karaj* ~ *karéj*: szh. *krāj* ~ G. *krāja*,²⁵ cseh *kraj*, de nyj. *krāj* | *olasz*: or. *volóch*, szh. *vlāch* ~ *vlāsi*²⁶ | *szalma*: or. *solóma*, szh. *slāma*, cseh *sláma* | *szarka*: or. *soróka*, szh. *strāka*, cseh *straka* (szintén rövid) | *cseresnye*: ukr. *čerésnja*, szh. *trěšnja*, cseh *střešně* (szintén rövid) | *eszterha*: or. *strécha*, szh. *strěha*, cseh *střecha* (szintén rövid) | *gereblye*: szh. *grāblje*, cseh *hrábě* | *parittyá*: szh. *prāca*, cseh *práce* | *perel*: szh. *prēti*, cseh *přiti* | *polyva*: or. *polóva*, szh. *pljěva*, cseh *plěva* | *szelemen*: szh. *slēme*, cseh *slémě* | *szelindek*: szh. *slědnik*, cseh *slídník* | *szemerke*: szh. *smrěka*.²⁷

A finn megfelelések itt *m i n d i g* hosszúak: finn *kaatio* 'gatyá' < óor. *gate, ma *gāce* | kel.-finn *luota* 'tányér' < or. *bljūdo* | finn *luosa* < or. *lūža* 'pocsolya' | finn *läävä* 'istálló', karj. *leävä* < or. *chlev* (vö. szh. *chlĭjev*, cseh *chlév*), finn *määrä* 'mérték' < or. *méra* < *měra* | karj. *muokka* 'csapás' < or. *mūka* (vö. cseh *mouka*, szh. *mūka* = magyar *munka*) | *niitti* 'fonál' < or. *nĭtĭ* (vö. szh. *nĭt*, szlov. *nĭt*, cseh *nĭť*) | *paasma*, *pasma*, karj. *poažma* < or. *pásmo* (vö. m. *pászma*) | finn *raana*, *rahna* 'seb' < or. *rāna* (vö. szh. *rāna*, cseh *rāna*) | karj. *riepo* 'répa' < or. *répa*, l. m. *répa* | finn *siisti*, *siisteä* 'tisztá' < or. *čist* (vö. szh. *čĭst*, *čĭsta*, szlov. *čĭst*, *čĭsta*, cseh *čĭsto* adv. = m. *tiszta*) | karj. *sitta* 'szita' < or. *sĭto* (vö. szh. *sĭto*, cseh *sĭto* = m. *szita*) | finn *saali*, karj. *žoali* 'száanalom' < or. *žalb* (vö. szh. *žāo*, cseh *žal*, sz. *žial*) | észt *sääs*, gen. *sääsa* 'Fischwehr' < or. *séža* (l. m. *szégye*) | karj. *lūkka* 'hagyma' < or. *luk* (vö. szh.

²⁴ Megvan a szó, az oroszából és szintén hosszú magánhangzóval, az észben is: *sääs*, G. *sääsa* l. K. 167.

²⁵ A szh. szó alanyesetében a -j előtt későbbi nyúlás történt, vö. LESKIEN, SkrGr. I, 198.

²⁶ Az *oláh* hosszúsága nyugati-szláv jellegű, bár a csehben csak rövid hangzóval ismeretes: *vlach*. T ö r t é n e t i okokból azonban nem valószínű, hogy e szó a szlovákból származzék, minden amellet szól ugyanis, hogy a Balkánról való. Egyelőre kétes (vö. MELICH: NyK. XXXIX, 35. szerinte magyar nyúlás).

²⁷ Kétesek a következők: *bátya* (ha sláv eredetű, amiben még mindig kételkedem, kvantitása sz. eredetre mutat: sz. *bāta*, cseh *bāta*, vö. or. *bātja*) | *cékla* (a cseh *cvĕkla* alapján ide tartozik) | *beléndek*: (a cseh *blĭn*; az orosz *belenā* alapján azonban inkább a II. d. alá) | *márma* (a szh. *mrěna* régi akutra mutat).

lūk, blg. *lūkət*, de cseh *luk*!) finn *tuuma* 'gondolat' < or. *dúma* | finn *uula* 'utca' < or. *úla, ma csak *úlica* (m. *utca*).

A finn szavak különböző korokban kerültek ugyan át az oroszból, amint azt pl. az orosz *u*-nak különböző finn megfelelői is mutatják (*uo* és *uu*), de még akkor, amikor az óoroszban megvoltak a kvantitások.

2. Régi cirkumflex. Itt fordítva, a két szótagú szavak hangsúlyos első szótagján a szerb-horvátban hosszú, a csehben pedig rövid hang van. A szlovénben ilyenkor a hosszú eső intonációjú hangsúly a szóvégére tolódik, és hasonlóan a szóvégre tolódik a hangsúly a bolgárban is.

a) Magyar szavak, amelyekben a tőszótagban a hang rövid (tehát cseh, szlovák jellegű):

haraszt: cseh *chrast*, szh. *hrást*, blg. *chrástət*²⁸ | *iszalag*: cseh *svlačec*, szh. *svlák* (de a *szulák* déli-szláv, l. a b. alatt) | *szalad*: or. *sólod*, cseh *slad*, szlov. *slād* ~ de *sladū*.

b) Magyar megfelelősek, amelyekben a tőhangzó hosszú (azaz déli-szláv jellegű):

diák: szh. *dják* | *garád*: or. *górod*, szh. *grād* | *gát*: szh. *gât*, cseh *hat* | *jász* hal: szh. *jáz*, sz. *jas* | *kád*: szh. *kād*, cseh *kaď* | *kalász*: or. *kólos*, szh. *klās*, cseh *klas* | *kár*: szh. *kvár* | *kenéz*: szh. *kněz*, cseh *kněz*, sz. *kňaz* | *kovász*: szh. *kvās*, cseh *kvas* | *máz*, *kulimász*: szh. *máz*, *kōlomaz*, cseh *maz*, *kolomaz* | *orbánc*: szlov. *urbānec* | *szán*: szlov. *sanī*, cseh *saně* | *szulák*: szh. *svlák* (l. *iszalag* az a. alatt) | *csép*: szh. *cĭjep*, *cĕp*, cseh *cepy* | *cserép*: or. *čérep*, szh. *crĭjep*, cseh *střep* | *cséve*: szh. *cĭjev*, *cĕv*, szlov. *cĕv*, cseh *cĕv* (de az ócsehben volt hosszú *cív* is) | *lép*: szh. *lĭjep*, szlov. *lĕp*, cseh *lep* | *méh*: szh. *mĭjeh*, cseh *mĕch* | *széna*: szh. *sĭjeno*, cseh *seno*, szlov. *senō* | *tészta*: or. *tĕsto*, szh. *tĭjesto*, szlov. *testō*, blg. *testō*, cseh *tĕsto* | *pribék*: szh. *pribĭjeg*.

A finnben a megfelelők itt is hosszúak: kel.-finn *kaasu*, *vaassa*, karj. *voasa*, *voašša* 'házi sör' < or. *kvas* (vö. m. *kovász*) | finn *naatti*, karj. *noatti* 'a répa levelei' < or. *natb*, ma *natina* 'a burgonya levelei' (vö. ukr. *nať*, szlov. *nât*, G. *natī*, cseh *nať*) | *saani* < or. *sāni* (vö. m. *szán*) | kel.-finn *tuuhu*, *tuuhku* 'Dunst' < or. *duch* (vö. szh. *dūh*, G. *dūha*, blg. *ducht*, cseh *duch*).

IV. Új intonációk. Az új intonációk a magyar nyelv szláv jövevényszavaiban (és természetesen a finnben is) aránylag kevés szerepet játszanak. Az új intonációk jelentkezésének két fő területe: a melléknevek összetett alakjai és a főnevek tb. genitívusza a régi átvételeknél az egy *vödör* kivételével teljesen ismeretlen. Ugyancsak nem jelentkezhetnek a szláv ige-ragozásban fellépő rendkívül komplikált metatóniás változások sem, hiszen ezek általában a ragozás során fordulnak elő (főleg a jelenidő alakjaiban), míg a magyar (és a finn) átvételek mindig egyetlen egy alaknak, rendszerint a legegyszerűbb hangsúlyú infinitívusznak az átvételei. A magyarban tehát mindössze néhány képzős alakra korlátozódik az új intonációk hatásköre. Itt — az eddigiektől eltérően — nemcsak az *a* és *é* eseteit tárgyalom, hanem az összes idevágó esetet is felsorolom.

²⁸ A bolgár első szótagbeli hangsúly miatt LEHR-SPLAWIŃSKI, *Studia* 87. új cirkumflexnek tartja.

1. Ú j a k u t (valamennyi szláv nyelvben hosszú hang):

garággya: szh. grádja, szlov. grája, sz. hrádza, cseh hráze, le. gródza | lapocka: cseh lopátka, sz. lopátka²⁹ | strážsa: or. storóža, szh. stráža, szlov. stráža, cseh stráža, sz. stráža, le. stróža | tanárok: or. trávnik, szh. trávnik, szlov. trávnik, cseh trávnik, sz. trávnik | zárandok: or. stránnik³⁰ | (király, palást, l. a II. d. alatt) | kalitka: or. klétka, szh. kljetka, klétka, szlov. klétka, cseh klítka, sz. klietka³¹ | léjó: szh. ljev, sz. liev | szövétnek: sz. svičnik, szh. svjetnjak, světnjak, szl. světnik | veréce: cseh dvérce | péntek: szh. pétak, szlov. pétek, cseh pátek, sz. piatok, le. piątek | kólya: szh. *kólje, vagy *kólja³² | kopja ~ kópja: szh. kopje, koplje³³ | próstya: szh. prósce | rocška: szlov. rōčka, cseh roučka, sz. rúčka, le. rączka (vö. az orosz ruká ~ rúčka hangsúlykülönbséget is)³⁴ | rōzse: szlov. rōžje (< *rozg-bje) | lúcs: óor. luč ~ G. lučá, szh. lúč ~ G. lúča, cseh louč | lúg: szh. lūg ~ G. lūga, cseh louh, sz. lūh | kulcs: or. ključ ~ G. ključá, szh. ključ ~ G. ključá, cseh klíč, sz. klíč³⁵ | kuckó: sz. kútk.³⁶

2. Ú j c i r k u m f l e x. Az ide tartozó szavak száma egészen jelentéktelen. Eddig két szót lehet ide sorolni: mátká és esztováta ~ szátyva. Amennyiben a mátká valóban szláv eredetű és az 'anya' jelentésű mati kicsinyítésének, matka-nak az átvétele (vö. SzlJsz. I, 691), akkor új cirkumflexes a tőszótagja. Mivel az alapszó -a-ja akutos (vö. cseh māti, szh. māti), metatóniás származéka csak új cirkumflexes lehet. Erre mutat a cseh rövid hang is: matka. A szh.-ban hosszú hang volna a megfelelője, ma azonban a szó itt nincs meg s így hangsúlya sem ismeretes. A magyar mátká azonban csakis egy ilyen hosszú déli-szláv jellegű alak átvétele lehet. Az esztováta és szátyva megfelelői: szh. stātiva, stātva, szlov. stātva (eredeti *stātiva-ból) szintén új cirkumflexre mutatnak. A szh.-ban az új cirkumflexnek nyelvjárásonként van rövid eső és hosszú eső megfelelője: ' , . Szavunk egy hosszú eső változatnak az átvétele.

Az új intonációk a finnben is nagyon szerényen vannak képviselve: finn räähkä 'bűn', or. grech ~ G. grechá: *grěchъ, szh. grjeh, (~ G. grijéha), szlov. grěh, cseh hřich, sz. hriech³⁷ | kel.-finn naappu, nuappu, aunuszi šnappu, lúd snuappu 'kéve' < or. snop ~ gen. snopá (vö. nyj. snop; a hangsúlyos szővégi

²⁹ Ez a típus a szh.-ban nem általános, azért lehet, hogy a lopata ~ lopátka típusú nyúlás nem volt általános (pl. žena ~ ženka, slāma ~ slāmka ugyan, de pl. grāh ~ grāška, prāca ~ prāčka is (LESKIEN, Untersuchungen I. A. 158). Sajnos, a lopata, grōmada, stb. típusú szavaknak -ōka képzős származékait nem ismerem.

³⁰ Az orosz stránnik hangsúlya a straná hangsúlyával szemben bizonyítja, hogy itt metatónia történt. Éspedig, mivel a straná ~ storoná első szótagján cirkumflexes intonáció volt (vö. Acc. stōronu), az új intonáció csak az új akut lehetett.

³¹ A kalitka -i-jének kvantitására vonatkozólag l. a bizonytalanok fejezetben a pilis, zsülp alatt mondottakat is (L. ritka is a II. d. alatt).

³² Az -bje képző előtt általában metatónia van, vö. LEHR-SPEAWIŃSKI, Studia 71. A szerb-horvátban a tőszótag általában megnyúlik, vö. LESKIEN, SktGr. I, 201.

³³ És ennek ómagyar kép változata, vö. MOÓR: MNy. LII, 219.

³⁴ A magyar szó rövid hangja a kétségtelenül hosszú kaj-horvát-szlovén hanggal szemben arra mutat, hogy ez a szó még a magyar hosszú ó kialakulása előtt került át a magyarba.

³⁵ A három utolsó tulajdonképpen a II. d. csoportba tartozik. Az ide tartozó, ma egytagú szavakban azonban a csa-horvát nyelvjárás tanúsága szerint az alanyesetben új akut van.

³⁶ A magyar kuckó rövidege esetleg már egy rövidült alakból való (a keleti-szlovákból?).

³⁷ Ez is a II. d. csoportba való.

-z lekopása következtében előálló nyúlás eredménye³⁸) | finn *ruoska*, karj. *ruoška*, észt *roosk* ~ gen. *roosa* 'ostor, vessző' < or. *rözga* 'vessző, ág' (vö. szh. *rözga*, szlov. *rözga*, cseh *růzha*, *ruska*, sz. *rázga*, le. *rözga*, VASMER, REtWb. II, 530).

V. Bizonytalank. Itt azokat az eseteket tárgyalom, amelyekben a besorolás terén komolyabb kétségek merülnek fel, vagy amelyek egyébként is problematikusak. A további kutatás, főleg a szláv nyelvi részletkérdések tisztázása itt sok esetben hozhat új eredményeket: *császár*: a cseh *císař* és a szh. *cār*, or. *car* ~ G. *carjā* ellentét nem világos. A csehben az első szótag hosszú (és így megfelel a magyar szó hosszúságának), míg a déli-szláv nyelvekben és az oroszban egyszerűen kiesett, ami eredeti rövidség mellett szól. A magyar -ár hosszúsága szabályos kiegyenlítődés eredménye | *izgága*: or. *izgága*, szlov. *izgága*, cseh *žáha*, sz. *záha* (mindenütt hosszú hang, holott az orosz alapján rövidnek kellene lennie, vö. I. c.) | *ladik*: szh. *lādja*, cseh *lod* (eredetileg régi cirkumflex, tehát a rövid hang alapján nyugati-szláv eredetű volna, azonban itt a magyarnak megfelelő képzésre nincs adatunk, s nem tudjuk, nem volt-e benne metatónia) | *malac*: a szlovén *mládc*-ből való magyarázata nem magyarázza meg a magyar szó rövid hangját. Az alapszó vokálisa eredetileg cirkumflexes, amelyről a hangsúly a nőnemben az utolsó szótagra került a Saussure-féle törvény alapján (vö. or. *mólod*, *molodá*, *mólodo*, szh. *mlād*, *mláda*, *mládo*, szlov. *mlād*, *mláda*, *mládo*), és ez a hangsúly -tct képző előtt is megmarad | *kösméte*: or. *kosmát*, *kosmáta*, -o alapján a hangsúly a középső szótagon van (I, e.), a szh. *kōsmat*, *kōsmata*, *kōsmato* alapján pedig az elsőn (I, b.) | *mázsa*: ukr. *māža*, szh. *māža*, szlov. *māža* (ha a szláv szó eredete egyelőre nem is világos, kétségtelen, hogy nem a latin *massa*-ból származik, ahogy HADROVICS: ZfslPh. 29:20 gondolja; szóbelseji -ss-> magyar -zs- egyszerűen nincs; a közölt adatok nem a latin *massa*-t, hanem a magyar *mázsa*-t tükrözik) | *nadrág*: nem ismerjük a szó déli-szláv hangsúlyát, az orosz *nádragi* az ószlávból való átvétel, a magyar -ág eredete tehát nem világos | *kápa*: vö. or. *kápa*, szh. *kāpa*, cseh *kápě* (tehát régi akut), azonban a latin *cappa*-ból is magyarázható olyan korból, amikor a magyarban még nem volt -pp- (a gemináció a magyarban aránylag kései jelenség!!) | *számszerij*: mindenütt *samo-strělj*, rövid -a-val; talán magyar népetimológia a *szám-szer-ijj* alapján; lehet azonban esetleg megőrzött régiség is (l. or. *samostrěl*: I, d.) | *szász*: cseh, sz., le. *sas*, az eredeti intonációt nem ismerjük | *pogácsa*: szh. *pōgača*, szlov. *pogáča*, blg. *pogáča* (a második szótagú hosszú -á- a szlovénben nyúlt meg; a magyar szó a szlovénből való? — a vendben még rövid: *pogacsa* FLISZÁR, Vend—magyar szótár) | *varádics*: a szh. *vrātič* és a szlov. *vratič* alapján a hangsúly az utolsó (összláv szempontból utolsó előtti) szótagon állt, előtte a hosszú szótag szabályosan megrövidül (l. I, c.), az ócsehben mégis hosszú a hang: *vrātyč*; talán a szabályosan hosszú *vrātiti* ige kvantitása hatott rá | *pilis*: csa-h. *plīš*, szlov. *plēs*, cseh *pleš* (régii cirkumflex) | *zsilip*: szh. *žlījeb*, csa-h. *žlīb*, szlov. *žlīb*, cseh *žleb*, sz. *žlab*, *žleb* (régii cirkumflex); mivel a *ritka* II. d. és a *kalitka* IV. a. -i-je a szláv *ě* helyén kétségtelenül hosszú hang helyén áll, valószínű, hogy e kettőben szintén; így tehát mindkettő kvantitása déli-szláv jellegű | *szuszek*: or. *súsek*, blg. *sžsek*, cseh *sousek*, sz. *súsok*, *súsek*, le. *sqsiek* (új akut az

³⁸ Az új akut alatt rövid o-kból fejlődött hosszú ó-kra, amelyekből bizonyos orosz nyelvjárásokban *yo* diftongus keletkezett (az orosz szakirodalom *ω*-val jelöli), vö. SACHMATOV: Izvestija XVIII[4,184. kk.

első szótagon: a nyj.-i *szúszék* ennek a megfelelője; a második szótagbeli -e-mindenütt rövid; a hosszú hang nyilván a magyarban alakult analógiásan az *ajándok* ~ *ajándék*, *szándok* ~ *szándék* stb. képzőváltozatok alapján) | *veréb*: mivel a szláv nyelvekben képzőtlen -e-s alak nem mutatható ki, hangsúlya, kvantitása ismeretlen.

VI. Magyar nyúlások. A következőkben azokat az eseteket sorolom fel, amikor a hosszúság kétségtelenül a magyarban keletkezett.

áb-ráz: eredetibb *abráz*-ból (a szóvégi -á-ra l. I. d. alatt, l. még I. e. alatt is) | *bál-vány*: a szláv *balvan* ~ *bolvan* változatok első szótagbeli rövid hang mellett szólnak (blg. *balván*, or. *bolván*: I. c., a második szótagban I. d.); különben is eredete nem világos | *bárány*: első szótagjában a *beran*, *boran*, *baran* változatok rövid hangra mutatnak; a második szótagban a szlávban volt hosszú változat is: cseh nyelvj. *barun* (JA. XXXI, 32; ebben a nyelvjárásban a hosszú á-ból nazális előtt *u* lesz) | *máglya*: eredeti *maglya*-ból a *maglyás*, *maglyáz* képzésekben | *párna*: a *parnát*—*parnák* ragos alakokból | *pászta*: *pasztát* (a második szótagja a szerb-horvátban hosszú) | *párkány*: vö. cseh *parkán* (bár a cseh ebben nem tanúskodhat, mert háromszótagú szó első szótagja mindig megrövidül) | *kárász*: szh. *kàrás* (az első szótag magánhangzója tehát rövid volt; vö. I. e.)³⁹ | *kémény*: eredetileg *kemény*: szláv *komín* vagy német *kamin*? | *szemét* ~ *szemetet*: az egyetlen eset a szláv *e* (és nem *ě* vagy *ę*) hosszú megfelelőjére. — És itt említsem meg a *bélyeg* szót, amely nemcsak török, hanem szláv eredetű is lehet: or. *belég*, szh. *biljeg*, *bèleg*, *bjèleg*, szlov. *belězka* (I. e), de blg. *béleg* (I. b.); a türkménben is rövid a hang: *belgi*, RÄSÄNEN: FUF. XXIV, 253, pedig a szlávban az első szótagban eredetileg hosszú *ě* van (ószláv *bělěgъ*), ami csak akkor érthető, ha feltesszük, hogy a török szóban hosszú hang állt.

Esetleg a magyarban történtek a következő nyúlások: *beszéd*, *gálna*, *jérce*, *lapát*, *málna*, *mérce*, *násva*, *pálca*, *párna* (de *repce*) (így BÁRCZI, Htört.² 66). Magyarázhatók azonban a szlávból is.

Ami az utolsó zárt szótag hosszúságát illeti, a helyzet nagyjából a következő: szláv eredetű a hosszúság minden -ács, -ár (természetesen ha nem német: *polgár* stb.), -ász (természetesen csak a szláv eredetű szavakban), -ák esetében (ezekkel itt bővebben nem foglalkozhatom), általában, de nem mindig az -án, -ány esetében. A többenél a helyzet nem mindig világos (pl. *atracél*, *lóránt*, *lidérc*, *patécs*, *pisztráng* stb.). Érdekes, hogy mindig rövid a szláv -nik képző -i-je, pedig a szláv *i*, *y* és *u* hangok magyar megfelelőinél is megvan a hosszú ~ rövid váltakozás, ha ez a magyarban nem is mindig mint kvantitási,

³⁹ Talán ide tartozik még a *garázda* és a *poszáta*, ha ÚRHEGYI EMILIA magyarázatai elfogadhatók: MNy. LV, 523. és LVI, 377. A *garázda* (és nyj. *garázna*) szónak a szláv *grozbnъ*, *grozbnъ*, *grozbnъ* melléknévből való magyarázata azonban nem teljesen kielégítő. A magyarban nincs -zn- > -zd- változás, mégha esetleg van is -zd- > -zn-, ahogy én feltettem (de ez is kétes). A *garázda* már a XVI. sz.-ban főnév. A *poszáta*nak a szláv **psota* > sz. *psota* 'nyomor, nyomorult ember' szóból való magyarázatánál fel kell tenni, hogy mai népnyelvi 'satnya, vézna, beteges' jelentés az eredeti, bár a régiségben semmi nyoma. Sőt fel kell tenni, hogy eredetileg főnév volt, mert a szláv szó sohasem volt melléknév. A madárnévben azonban, amely a BesztSjz.-ben jelentkezik először, már a melléknév jelenék. Mindkét esetben azonban a nyúlás nem világos. Az -a- > -á- fejlődés, mint láttuk, mindig egy a—á hangsorban hasonulással keletkezett. De milyen alakból való a **garázda* > *garázda* és a **poszota* > **paszata* > **paszáta* > *poszáta*? Valamilyen ragozott esetből?

hanem igen sokszor mint kvalitási különbség jelentkezik (pl. *gonosz* ~ *de kulcs, pusztá*). Van azonban kvantitás is, pl. *csin*: szh. *čín*, cseh *čín* (= IV. h.); *zsír*: mindenütt hosszú: szh. *žír*, cseh, szlovák *žír*, stb.

Összefoglalás. A fenti felsorolt adatok alapján a következő eredményeket vonhatjuk le: A magyar hosszúság az *a* és *é* esetében általában a szláv nyelvi hosszúság helyén áll. Az ide tartozó esetek száma messze felülmúlja azokat, amelyek a mai szláv nyelvi rövidség helyén találhatók. Ezek a szláv nyelvekben ma rövid szótagok azonban eredetileg szintén hosszúak voltak és csak az idők folyamán utólag rövidültek meg. A kutatók ugyan ezeket a rövidüléseket az ósszlávba helyezik, a balti-finn nyelvek óorosz jövevényszavai azonban ennek a leghatározottabban ellentmondanak. Bár a balti-finn nyelvek csak az óorosszal érintkeztek, és semmi esetre sem az ósszlávval, mégis, a balti-finn nyelvek óorosz jövevényszavai még úgyiszláván semmi jelét nem mutatják az ún. ósszláv rövidülési folyamatnak, hanem minden eredeti hosszú hang helyén hosszú hangot tükröznek. Ebből az következik, hogy az óoroszban abban az időben, amikor az oroszokkal a balti-finn népek érintkezni kezdtek, még semmiféle rövidülés nem volt. Mivel az idetartozó szavak aránylag kései művelődési állapotokkal is függnek össze (pl. észt *raamat* < or. *grámota*), ez a más szláv nyelvekben is jelentkező rövidülési folyamat nyilván aránylag későn, valamikor a X–XI. században indulhatott meg.

Ennek alapján nagyon valószínű, hogy a rövidülési folyamatok a magyarság szomszédságában élő szláv népek nyelvében is aránylag későn, már a magyarsággal való érintkezés kezdete után indultak meg. Éppen a magyar nyelv szláv jövevényszavaiban tükröződő kétféle megfelelés alapján valószínű, hogy a magyar-szláv érintkezések kezdetén a rövidülés már folyamatban volt, és így a szavak egy része még hosszú magánhangzóval, másik része azonban már röviddel került át. Ugyanígy jellemző, hogy míg a kétszótagú szavak hangsúlyos szótagjai a finnben mindig hosszú hangokat mutatnak, akár akutosak, akár cirkumflexesek voltak, a magyarban ezek határozottan elkülönülnek egy nyugati és egy déli-szlávnak megfelelő rétegre. És ezzel újabb bizonyítékot szolgáltatnak ahhoz, amit ASBÓTH még határozottan tagadott, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavai között jelentékeny számú nyugati-szláv, azaz nálunk szlovák elem is van.

Felmerülhet azonban az a kérdés, vajon ez a szláv hosszúságnak látszólag teljesen megfelelő hosszúság, de legalábbis a szláv rövidülés helyén álló magyar hosszúság nem lehet-e későbbi magyar nyúlás eredménye. Tudvalevő, hogy a magyar hosszú magánhangzókat a kutatók általában magyar nyúlással szokták magyarázni (vö. GOMBOCZ, BTLw. 140., 154.; Htört.: ÖM. II/2, 78, 81; BÁRCZI, Htört.² 61. kk.), anélkül azonban, hogy ennek a szakszerű kimutatására a legszerényebb kísérletet is tették volna. Nos, a mi anyagunk ennek a vizsgálathoz nem éppen alkalmas, mert hiszen kivétel nélkül eredetileg hosszú magánhangzóról van szó. Hogy azonban ez a feltételezett nyúlás egyáltalában nem lehetett általános, bizonyítják azok a szavaink, amelyekben eredeti rövid szláv *e* található. Itt az egyetlen szemét ~ szemetet kivételével kizárólag csak rövid hang fordul elő: *cseh*, *cser*, *gerezd*,⁴⁰ *pest*; *csepesz*, *cseret*, *csetert*, *debella*, *gereben*, *kelepce*, *kerecset*, *kerevet*, *lekvár*, *lemez*, *levente*, *medve*, *megye*, *mesgye*, *pecsenye*, *pecsét*, *pelenka*, *pemete*, *pletyka*, *retek*,

⁴⁰ A feltett szláv *grezdъ* alak, amelyből a szót magyaráztam (SzlJsz. I, 193.), valóban megvan: kaj-h. *grězd* Rad 115 : 73 = NyK. XXXIX, 45.

retesz, szecska, szekerce, tepsi, vacsora, vecsernye.⁴¹ Ha pedig ez a nyúlási tendencia a magyarban olyan lett volna, akár egytagú szavakban,⁴² akár többtagúakban a hangsúly alatt, itt is illenék néhány hosszúságot találnunk, még ha nem is annyit, mint a szláv *a* és *ě*, tehát eredetileg hosszú magánhangzók esetében. Hiszen lehetetlen elképzelni, hogy a magyar nyelvérzék mindig csak a szláv szempontból eredeti hosszú (de megrövidült) hangot nyújtotta volna meg, a szláv szempontból rövideket azonban következetesen nem...

De állást kell foglalnunk ASBÓTH és LAZICZIUS elméletével, azaz azzal a véleménnyel szemben is, amely szerint a hosszúság ~ rövidség magyar hanghelyettesítés eredménye lenne. LAZICZIUS ugyanis úgy véli, hogy a magyarság az idegen nyelvi illabiális rövid *a*-t, mivel illabiális *a*-ja nincs és már az ősmagyarban sem volt, vagy a rövid, de labiális *ă*-val, vagy az illabiális, de hosszú *á*-val helyettesítette. Ez természetesen, ha feltesszük, hogy a magyarban a történeti korban sohasem volt illabiális *a* (ami először is bizonyítandó), valóban helytálló okoskodás. LAZICZIUS elméletének azonban két súlyos gyengéje van. Az egyik az, hogy nem vette figyelembe sem a török, sem a szláv kvantitást. Valamennyi adatunk (nemcsak a szláv, és mint látni fogjuk, a török, de a latin és német elemekben is) arra mutat, hogy a magyarság az átadó nyelv kvantitását mindig pontosan átveszi (a szláv elemeknél pl. az újabb átvételekben is kivétel nélkül — de ezeket nem tárgyaltam), tehát semmi esetre sem lehet minden *a* ~ *á*-t egyszerűen magyar hanghelyettesítésnek tekinteni. LAZICZIUS elméletének a másik gyengéje pedig az, hogy az *a* hangokat elszakította a többitől, és a kérdést úgy egyszerűsítette le, mintha ez a kvantitási probléma csupán csak az *a*-nál jelentkeznék, holott — mint láttuk — ez az *e* ~ *é*-nél (sőt a többi hangnál) is megvan, pedig ott ilyen hanghelyettesítési elmélettel aligha lehet operálni. Éppen az *e* ~ *é* (és a többi) hangokban mutatkozó kvantitásváltozkodásra való tekintettel, ahol tehát nehéz valami hanghelyettesítést feltenni, a hanghelyettesítéseket az *a* hangok eseté-

⁴¹ A nazális *ę*, az új akutos *péntek* kivételével mindig rövid: *gerenda* : or. *grjadá*, szh. *gréda*, cseh *hráda* = II. d. | *gerendely* : or. *grjaděl*, szh. *grédely*, cseh *hrádel*, sz. *hriadel*, le. *grządziel* = II. d. | *lencse* : blg. *lěsta*, szh. *lěca*, szlov. *lěca*? (a szh., szlovén alapján II. d., a bolgár azonban ennek ellentmond) | *pereszlen* : szlov. *prěslen*, cseh *přeslen* | *rend* : or. *rjad G. rjádá*, szh. *rád*, szlov. *réd G. redú*, cseh *řád* és *řad*, sz. *riad*, le. *rząd* (a szh., szlov. alapján régi circumflex, a cseh és a szlovák itt kivételesen hosszú — van ilyen egynehány —, a lengyel hosszúság szabályosan zöngés szóvégi mássalhangzó előtt) | *szent* : litv. *svėntas* ; or. *svjat*, *svjátá*, *svjato*, szh. *svět*, *světa*, *světo*, csa-h. *svět*, *světā*, *světo*, cseh *svatý* (régii circumflex, a nőnem II. d.) | *szerencse* : or. *vstrěca*, blg. *srěsta*, szh. *srěca*, szlov. *srěča*, őcseh *střiece* (régii akut = III. l.) | *mészáros*, de *Menszáros* csn. : szh. *měsar*, cseh *masař*, sz. *masiar* (I. d.); a nyúlás nyilván a denazalizáció következtében a magyarban történt | *tézsola* : ?? talán itt is a denazalizáció okozta a nyúlást? | *mancs 'labda'* : or. *mjač* ~ G. *mjača*, szlov. *měč*, cseh *míč* = II. d.

⁴² Azon HORGER által felállított tételnek tehát, hogy az egytagú szavakban mindig hosszúság található, a szláv anyag nem felel meg. Igaz, hogy a szláv eredeti hosszú magánhangzók egyszótagúakká vált szavakban mindig hosszúak (tehát itt *-á*- és *-é*-), de ennek tökéletes magyarázatát magukban a szláv nyelvekben is megtaláljuk. A nazálisok már rövid hangot mutatnak, az eredeti rövidekben pedig soha nincs nyúlás: cseh, *cser*, *gerezd*, *pest*, sőt latin *vers* is. Igaz, hogy a német jövevények között ilyen sok akad (*bárd*, *cél*, *céh*, *érc*, *jék-ni*, *léc*, *kárt*, *méc*, *nérc*, *párt*, *pék*, *prém* ~ de *perem*, *prés*, *ránc*, *sáf*, *sánc*, *sáp*, *spék*, *zsák*), amelyeknek a németben állítólag nincs magyarázatuk, tekintve azonban, hogy ilyen nyúlások más eredetű szavak között kétségtelenül nem mutathatók ki, mégis csak valahogy a németben kell számukra magyarázatot keresni. Hiszen eredeti vagy régi jövevényszavaink között is sok a rövid hangzós (hogy csak az *e*-hangúkat említsem): *eb*, *egy*, *jegy*, *jel*, *kert*, *mez*, *meggy*, *menny*, *nyest*, *rest*, *szeg*, *szem*, *szer*, *test* stb. Itt miért nincs nyúlás?

ben sem hiszem el, annál kevésbé, mert a szláv jövevényszavak óriási többségében a kétféle kvantitást nemcsak az *e* hangoknál, hanem az *a*-nál is a szlávból is meg tudjuk magyarázni...⁴³

Ha azonban áll az, hogy a szláv jövevényszavak kvantitása lényegében az átható szláv nyelvekből származik, és nem a magyarban keletkezett (amire különben, mint láttuk, alig van támpontunk), fel kell tennünk, hogy a kvantitás, mint rendszer, a magyarban már a szláv–magyar érintkezések legkorábbi szakaszában is teljes mértékben ki volt alakulva (LAZICZIUS elmélete különben szintén ebből az alapfeltevésből indul ki). Amennyiben tehát a magyar kvantitás belső fejlődés eredménye, az feltétlenül a szláv jövevényszavak átvételének kora előtt zajlott le.

A szláv hangsúllyal és kvantitással kapcsolatos vizsgálatok néhány figyelemre méltó jelenségre is rávilágítanak. Amint láttuk, a hangsúly és a kvantitás az ósszlávban a legszorosabban összefügg ugyan, de nem közvetlenül, hanem csak áttételesen. A kvantitás megőrzésére, illetőleg rövidülésére vonatkozólag a hangsúly helye nem közömbös, azonban nem úgy, mint nálunk sokan gondolják, hogy a hangsúly alatt őrződnek meg a hosszúság, vagy hogy a rövid hang rendszeresen megnyúlnék. Az ósszlávban nem a hangsúly alatti, hanem a hangsúly előtti szótag őrizi meg eredeti hosszúságát, a hangsúly alatti meg egyenesen megrövidül. Azok a hosszúságok, amelyek minden szláv nyelvben kimutathatók (már ti. amelyekben egyáltalában kimutathatók), részben a hangsúly előtt maradtak meg, részben az új akut alatt fejlődtek ki és végül (de minket ez már az egyetlen *bán* szót kivéve nem érdekel) későbbi összevonások helyén találhatók. A hangsúly alatt az ósszlávban soha semmiféle nyúlás nem történt. Az első nyúlás, amely hang-

⁴³ De az én nézetem szerint is a legvalószínűbb, hogy latin és német elemeinkben, amennyiben a hosszúság nem az átható nyelvből származik, aminek vizsgálatával sajnos a romanistáink is, germanistáink is a mai napig is adósak, a hosszú -á-, illetőleg az -a- ~ -á- váltakozás nem magyar nyúlás, hanem hanghelyettesítés eredménye: *ámbrá, ánzádogol, áristom, bárd, bárka, bástyá, dárda, gárda, Gáspár, hárfa, jáspis, kánkán, káplár, kártya* (és *hártya*; a szh.-ban is *kártal*!), *kárpút, kást, lámpa, láрма, mágnes, mángorol, márga, márka, márki, Márkus, Márta, mártír, Márton, Mátyás, Máte, páncél, párt, pászka, pástétom, ráspoly, sáfár, sáfrány, skárlát, vándor, várta* stb., stb. — De: *karnéval, kartács, karton, kastély, kasznár, Marci, Matyi, Marcell, Margit, margarin, markáns, markotányos, marsol, matróz*, stb., stb. Hogy itt nem nyúlásról, hanem hanghelyettesítésről van szó, mutatja, hogy a jelenség úgyiszlólván teljesen az -a-ra korlátozódik és az -e-nél szinte teljesen ismeretlen: *berzseny, bestia, ceruza, december, eretnek, ereklje, esperes, elemőzsia, elefánt, gerely, hentes, herceg, kelengye, lecke, legenda, mecset, mente, mester, penma, perszóna, perec, persely, persze, remete, selyma, sekrestye, selejt, templom, vers* stb. — Hosszúak: *cédula, héber, héhel, ménta, Péter, rékli, téglá*, de a legtöbbnél a hosszúságnak az átható nyelvben van magyarázata. De a nyúlás ellen szól az is, hogy ilyen „nyúlás” a legújabb jövevényszavak között is tömegesen fordul elő (*kánkán, mágnes, márki, pászka, várta*, stb.), holott az o-ból nyiltabbá válással származó a (az említett néhány hasonlósos jellegű eseten kívül) sohasem nyúlik meg: *ablak, abrak, asztal, abroncs, abrosz, acél, akna, akó, apáca, apát, asztag, bab, babona, baj, dajka, darab* stb., stb. Pedig hát e szavak -a-ja legalábbis a XIV. század eleje óta (inkább valamivel régebben) van meg, évszázadokkal korábban, mint az ide tartozó német és latin jövevényszavak túlnyomó többsége... Szerintem különben a magyarban a nyúlás, a kéz ~ kezét, levél ~ levelet típusok kivételével rendkívül ritka. Hangsúly alatt éppúgy nincs, mint általában azokban a nyelvekben, ahol a hangsúlytól független etimológikus kvantitás van (ósszláv, cseh, szlovák, szerb-horvát), szó végén pedig csak bizonyos esetekben igazolható, inkább analógiás eredetű. Hogy ma néhány nyelvjárásban a hangsúly alatt mégis kimutatható (BENKŐ: NyelvtudÉrt. 17:59. kk.), az idegen hatás. Keleten román, nyugaton pedig német. Mindkét nyelvben ugyanis a hangsúlyos nyílt szótag mindig megnyúlik.

súly alatt következett be, az új akuttal van összefüggésben. Az új akut alatt ugyanis — többé-kevésbé minden nyelvben, még az oroszban is — az eredetileg rövid magánhangzók megnyúltak. Mivel pedig az új akut ugyanúgy magára vonta a hangsúlyt, mint a Saussure-féle törvény alapján a régi, a hangsúly itt a szótag megnyúlásával járt karöltve. De a nyúlást itt sem a hangsúly idézte elő. A hangsúllynak nyújtó szerepe csak a szláv nyelvek külön életében és csak azokban a szláv nyelvekben alakult ki, amelyekben a hosszú magánhangzók vagy teljesen (pl. keleti-szláv nyelvekben, bolgárban, részben a lengyelben), vagy hangsúlytalan helyzetben vesztek ki (mint a szlovénben).

Jövevényszavaink kvantitása azt is bizonyítja, hogy átvételük idején a szlováknak még a mai csehhez hasonló kvantitása volt, azaz a régi akut alatt itt is hosszú szótag állt. De azt is, hogy a bolgárban meg lényegében a mai szerb-horvátoknak megfelelő formában élt. Az ti. nem kétséges, hogy déli-szláv jellegű jövevényszavaink jelentékeny része a bolgárból származik.

A magyar kvantitás eredetének kérdése.⁴⁴ A szláv jövevényszavak kvantitásának vizsgálata alapján — úgy hiszem — kétségtelen, hogy a magyar kvantitás, mint rendszer, a szláv jövevényszavak átvételének idejében már teljes mértékben ki volt alakulva. Hogy bizonyos nyúlások később is történtek, az természetes, az azonban egyáltalában nem változtat azon a tényen, hogy a szláv hosszú magánhangzóknek a magyarban általában szintén hosszúak felelnek meg, és megfordítva. Felvetődik azért az a kérdés, hogy ez a kvantitás mikor keletkezett. És itt rögtön felmerül a szláv jövevényszó-réteget közvetlenül megelőző másik két réteg: az iráni és a török jövevényszó-réteg kvantitásának kérdése. Ami az iráni réteget illeti, ez olyan kis számú szót foglal magában, hogy a rá vonatkozó eredmények még akkor is bizonytalanok maradnának, ha e réteg szakszerűen fel volna dolgozva (ami, sajnos, nem történt meg). De talán mégis jellemző, hogy a közép-perzsa eredetű szavakban a perzsa hosszúságnak mind a három szóban hosszú a megfelelője: *vám* (k.-perzsa *vām*), *vár* (k.-perzsa *vār*) és *vásár* (k.-perzsa *vācār*).

Feltétlenül figyelembe veendő azonban ebből a szempontból a honfoglalás előtti török jövevényszavak rétege. Amióta kiderült, hogy bizonyos török nyelvekben, mint pl. a jakutban és a türkménben — és pedig ugyanazokban a szavakban — ma is van hosszú magánhangzó, sőt ezt a hosszúságot ugyanazokban a szavakban már Kāšgarī is jelzi, török jövevényszavaink kvantitását feltétlenül meg kell vizsgálni török szempontból is. Semmi esetre sem lehet elfogadni LAZICZUS véleményét, hogy a jakut és a türkmén kvantitás — még ha egyezik is — annyira merőben elszigetelt jelenség volna, amellyel török jövevényszavaink kvantitását összekapcsolni egyáltalában nem szabad. Épp ellenkezőleg: két egymástól térben, időben, sőt típusban annyira távoleső két rokonnyelv azonos jelenségeit véletlennek tekinteni súlyos módszertani hiba. Igenis joggal lehet arra következtetni, hogy a jelenség nem külön-külön fejlődés eredménye, hanem közös örökség maradványa. Hogy ez utóbbi feltevés a valószínűbb, mutatja, hogy a kvantitás nyomait más török nyelvekben is megtalálták, így többek között pl. a csuvasban is. Nincs tehát semmi akadálya annak a föltevésnek, hogy a kvantitás abban a török nyelvben, illetőleg azokban a török nyelvekben is megvolt, amelyből, illetőleg amelyekből a honfoglaláselőtti török jövevényszavak származnak. És ha ez így van, RÁSÄNEN

⁴⁴ Itt csak néhány gondolatomat szeretném megemlíteni anélkül, hogy a kérdéseket meg akarnám oldani. Ez az illetékes szakemberek feladata.

említett kísérlete, hogy ti. a magyar kvantitást az újonnan felfedezett török kvantitással összevesse, nemcsak hogy nem nevezhető „merészségnek”, ahogy LAZICZIUS minősíti, hanem egyenesen kötelesség, és csak sajnálni lehet, hogy RÄSÄNEN a beigért kimerítőbb tanulmánnyal — talán éppen a kedvezőtlen magyar kritikák miatt — a mai napig adós maradt. Eredményeit már csak azért sem lehet komolytalanoknak minősíteni, mert nemcsak az *a* hangok kérdésével foglalkozik, mint pl. LAZICZIUS, hanem a többiekkel is, ahol az *a* ~ *á* hangoknál feltehető hanghelyettesítésről már egyáltalában nem is lehet szó. LAZICZIUS különben RÄSÄNEN dolgozatának ezt a részét még csak meg sem említi... RÄSÄNEN eredményei a következők: Hosszú török (jakut és türkmén) hangnak hosszú magyar hang felel meg: *ál, báj, gyász, sár* 'sárga', *sár, szál, szám, szán* (ige), *táj*; *sátor*; *bér, ér, kék, kép, késik, térd*; *béka, békó, béklyó, béke*; *bölcső*⁴⁵, *kín, szűn* és *tűr*. Hosszú török hanggal szemben a magyarban rövid van: *tinó* (türkmén *taana*).⁴⁶ Rövid török hangokkal szemben a magyarban hosszú található: *árok, árpa, gyárt*; *érdem* és *szél* ~ *szelet*. Nem szól a következő magyar szavakról: *csat, tar*; *barom, csalán, gyarló, gyapjú, sarló, szapu, tanú, tarló*; *ártány, gyáva, káka, sárkány*; *eke, erő, kecske, kender, sereg, teker, tenger, teve*. E szavakról vagy azért hallgat, mert megfelelői a két török nyelvben nincsenek meg, vagy azért, mert esetleg megvannak ugyan, de (főleg az *e*-hangúaknál) semmiféle problémát nem jelentenek.

Itt voltaképpen az *árok, árpa, gyárt* és az *érdem* a nagy probléma. Ezeknek a magánhangzója ugyanis még a hosszúságot ismerő két nyelvben is rövid. Emiatt a három példa miatt (az *érdem*-mel nem foglalkozik) RÄSÄNEN eredményei, ahogy LAZICZIUS magát kifejezte „kiábrándítók”. De elsősorban is az arány nem is rossz; a kvantitást ismerő szláv nyelvekben a szabályos és nem szabályos kvantitás eseteinél (pl. a csehben) egyáltalában nem rosszabb. Azután meggondolandó, hogy sem a jakut, sem a türkmén nem képviselheti sem az őstörök, sem pedig a VI–IX. századi török nyelvek kvantitás-viszonyait. Nyilván itt is már nagymérvű rövidülésekkel kell számolnunk, aminthogy mint láttuk, ma a szláv nyelvek egyike sem tükrözi sem az ósszláv, sem a X–XIII. századi kvantitás-viszonyokat. Azonkívül természetesen a magyar jövevényszavak nem a türkménből valók, hanem egészen más török nyelvekből, amelyekben végeredményben a kvantitásnak sem kellett azonosnak lennie a türkménnel (lásd pl. a cseh és a szerb-horvát kvantitás-különbségeket). Feljebb jeleztem, hogy a türkmén rövid *belgi* alak ellenére is kellett a törökben egy *h o s s z ú* *bēlgi-nek is lennie, mert a szláv *bēlęgъ* első szótagja *c s a k i s* egy hosszú *ē*-ből magyarázható. És csak ezek tisztázása után szabad e szavak hosszúságát a magyarból magyarázni.

Végeredményképpen én a török jövevényszavak magánhangzóinak hosszúságát — lénységben — éppúgy a törökből vagyok hajlandó magyarázni, mint ahogy azt a szlávokra vonatkozólag az anyagom alapján tettem. Ez természetesen nem könnyű dolog, hiszen a török kvantitásra vonatkozó adataink a szlávokéhoz képest szegényesek. De már az eddig feltárt török anyagnak a magyarral való összevetése is annyi egyezést mutat, hogy az véletlen nem lehet. Hogy itt nem az illabiális *a* hanghelyettesítéséről van szó, mint LAZICZIUS

⁴⁵ A *bölcső*-t RÄSÄNEN a rövid hangúak közé sorolja, pedig kétségtelen, hogy eredetileg hosszúnak kellett lennie, különben az *-l-* érthetetlen lenne (türkmén *büšik*).

⁴⁶ A szláv jövevényszavak tanúsága szerint a hosszú *i* és *ú* könnyen megrövidül: vö. *ritka, kalitka, giliszta* stb. Azért nem kétségtelen, hogy a *tinó* -i-je eredetileg is rövid volt.

vélte, azt a többi magánhangzó hosszúságának az egyezése mutatja. Hogy pedig itt magyar nyúlásokkal sem lehet dolgunk, arról már a szláv szavakkal kapcsolatban szóltam.

Végeredményben tehát a török jövevényszórótegy szintén arra mutat, hogy a magyar kvantitásrendszer a török jövevényszavak átvétele korában is már ki volt alakulva. És ezért természetesen újra meg kell vizsgálni a magyar kvantitás ugor, illetőleg finnugor eredetének a kérdését.

WOLFGANG STEINITZ, aki a magyar kvantitás finnugor, illetőleg ugor eredetének kérdésében utoljára állást foglalt,⁴⁷ a magyar kvantitásnak a vogul kvantitással való összefüggését azzal cáfolja, hogy magyar hosszú magánhangzók találhatók obi-ugor redukált vokálisok helyén is, míg magyar rövid hangok vannak obi-ugor teljesek (azaz hosszúak) helyén is. Ez azonban nem döntő érv. A szláv nyelvek mérhetetlenül közelebb állnak egymáshoz, mint a magyar az obi-ugorokhoz, mégis az ilyen esetek nem is ritkák. Pl. szerb-horvát *dân* ~ *dâna* (*dbnъ ~ *dbña), *pânj* ~ *pânja* (*pbnъ ~ *pbnâ), *dâžd* (<*dbždb) stb., vö. LESKIEN, Untersuchungen I. B. 541; szlovák tb. gen. *sestier* < *sestbrъ* stb. Nem ismerem ugyan e hosszúságok statisztikai adatait, de becslésem szerint a szh. hosszúságnak legalább 20%-a másodlagos: eredeti rövid, sőt redukált hangok helyén található. Szóval ez önmagában semmi esetre sem lehet akadálya annak a feltevésnek, hogy a magyar kvantitás, mint rendszer, legalábbis ugor eredetű lehet. Ha ugyanis STEINITZ eredményei az obi-ugor vokalizmusra vonatkozólag helytállóak, amit én ellenőrizni nem tudok, akkor az obi-ugorban volt kvantitás, még ha az mint teljes hang ~ redukált hang ellentétet realizálódott is. Ha azonban a magyar kvantitást még sem lehetne az ugor korból származtatni, akkor alig marad más hátra, mint feltenni, hogy a magyar kvantitás valamikor abban a teljesen ismeretlen korszakban alakult ki, amely az ugor kor és a török jövevényszavak átvételének kora között telt el, azaz el kell ismerni, hogy a magyar kvantitás kialakulását nem tudjuk megmagyarázni. Mert hiszen STEINITZ véleményét nyilván nem fogadhatjuk el, hogy a magyar kvantitás részben az ismert pótlónyújtással, részben azonban *t ö r ö k h a t á s a l a t t* keletkezett. A török hatás semmi esetre sem lehetett olyan erős, hogy a magánhangzó-rendszert ilyen alapvető kérdésben képes lett volna komolyan befolyásolni. Hiszen ismeretes, hogy az idegen elemek tulajdonképpen mindig csak beleilleszkednek az átvevő nyelv rendszerébe, de rendszerét nem változtatják meg.

KNIEZSA ISTVÁN

⁴⁷ W. STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Stockholm, 1944.

Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében

0.1 Tíz, többé-kevésbé önkényesen választott érzelem vagy érzelmes magatartás melodikus kifejezésformáit igyekszünk leírni. Cikkünk anyagát spontán beszélgetésekről, színdarabokról, rádiójátékokról készült felvételek, színészekkel végzett kísérletek és a zeneirodalom szolgáltatták. (A zenei anyag összeválogatásában igen nagy segítségünkre volt Ferencsik János főzeneigazgató, Szabolcsi Bence akadémikus és Ujfalussy József, a zenetudományok kandidátusa. Hálásan köszönjük Maróthy Jánosnak, a zenetudományok kandidátusának kritikai észrevételeit. A tévedésekért, természetesen, nem a tanácsadók, hanem a szerzők felelősek.)

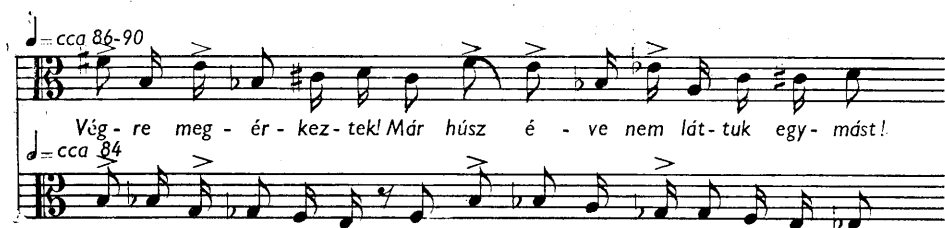
A tíz érzelem vagy attitűd: (1) az öröm, (2) a gyengédség, (3) a vágy, (4) a kacérság, (5) a meglepetés, (6) az ijedtség, (7) a panasz, (8) a megvetés, (9) a harag, (10) a gúny.

1. Az érzelmek tükröződése a magyar beszédben

1.0 A magyar beszédben az ö r ö m hatására megnő a hangterjedelem. Szólamok elején a szokottnál magasabbra szökik fel a hang, hirtelen kvarttal, kvinttel (terccel) esik és ezen a szinten marad vagy igen enyhén ereszkedik a szólam végéig. Élénk örömnél emelkedhet is a dallamvonal (főként nők beszédében). Nem éri el az alaphangot. A hangfekvés mintegy terccel magasabb az érzelmileg neutrális mondaténál. A nyomatékos szótagok nincsenek azonos szinten. Szelíd örömnél enyhén ereszkednek egymáshoz képest. Az izgatott örömben szeszélyesen váltakozik a kiemelhető szótagok szintje. Gyakran (örömteljes izgalomban) olyan szótag is nyomatékot kap, melyre a nyugodt beszédben legfeljebb enyhe mellékhangsúly esik. A szólamok nyomatéka körülbelül egyforma erős (függetlenül a szó tartalmi súlyától). A nyomatékeloszlás többnyire egyenetlen. A szabálytalan — s egyúttal a szokottól is eltérő — nyomatékeloszlás és az ezzel párhuzamosan ugyancsak szabálytalanul, szeszélyesen szökdellő hanglejtés mintegy szetdarabolja a mondatot. A tempó élénk, a nyomatékos szótagok többnyire élesen, tisztán intonáltak, a hallható siklással, „portamento”-val nyomatékos egyszótagú szólamokban találkozunk (1. ábra).

1.1 A g y e n g é d s é g erősen megemeli a hangszintet. A hangmagasság ezúttal alig ingadozik. A nyomatékos szótag többnyire félhanggal emelkedik csak a szólam fölé, s mintegy egybefogja a szólamot (legato), melynek dallama alig ereszkedő s jóval alaphang felett lebeg mindvégig. Több szólamból álló

mondatban gyengén hullámzik a dallam (2. ábra). A tempó enyhén fékezett. A hangerő tompított. Az artikuláció igen lágy, gyakran labiális, enyhén nazális. A zöngéképzés tökéletes, a hang „telt”.¹

1. ábra

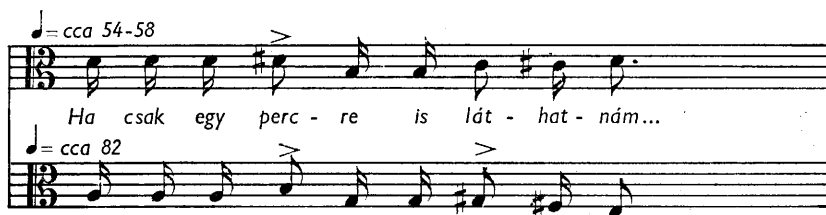
A felső sorban a regisztrált affektív hanglejtést ábrázoljuk, az alsó sorban a semleges hangon ejtett mondatét. > = a nyomaték jele.

1.2 A v á g y hangterjedelme ugyanacsak szűk. A dallam (többnyire rövid előke után) enyhén megemelkedik a nyomatékos szótagon. A nyomaték erős és egybefogja a szólamot (legato), melynek dallama a nyomatékos szótag

2. ábra

A vastaggon húzott > jel az erősebb nyomatékot jelzi

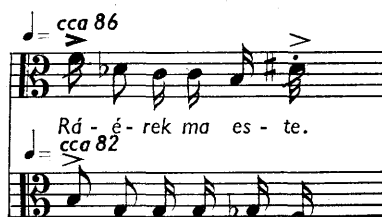

3. ábra

után mintegy terecel esik és utána enyhén emelkedik a mondat végéig. A hangerő és a tempó egyaránt visszafogott, fékezett. A dallam és a nyomaték íve eleinte párhuzamosan fut a nyomatékot követő hullámvölgyig. Ettől fogva a hangerő egyre csökken, a dallam pedig emelkedik (3. ábra). A zöngéképzés levegős, a hang olykor suttogásba megy át. A kilégzésben résztvevő izmok innervációja enyhén fokozódik a mondat folyamán.

¹ Az érzelmeknek a hangképzésre gyakorolt hatását tomografikus felvételek alapján vizsgálta FÓNAGY (1962).

1.3 A kacér felhívást tartalmazó dallam középszinten (vagy ennél mélyebben) mozog. Stilizáltan kiegyengetett, többnyire kiénekel¹ középrész után a mondat utolsó szótagjában hallható portamentóval mintegy tercet siklik fel anélkül, hogy a hangerő fokozódna. Erősebb nyomaték legfeljebb az első szótagra esik. Ilyenkor itt is felcsúszik a hang. A nyomaték ellenére többnyire suttogott a kiemelt szótag. A hang középregiszterből az utolsó szótagban gyakran fejregiszterbe csap át. A tempó élénk, a mondat-vég staccato-jellegű (4. ábra).

4. ábra

1.4 A meglepetés, magasra felveti a nyomatékos szótagot, a hang hallhatóan fel- (vagy fel- és le-) siklik a nyomatékos szótagon belül, s utána hirtelen — a meglepetés jellegének megfelelően — középszintre (örvendező meglepetés) vagy ennél mélyebbre (elképedés) esik és szintet tart, alaphang felett lebeg, nyitva hagyva a mondatot. A szólam elejére erős nyomaték esik, a többi szótag erőtlenül leperreg. A tempó fékezett. A zöngé levegős (5. ábra).

5. ábra

1.5.0 A félelmi megnyilvánulások közül a hirtelen megrettenést és szorongást, lapulást emeljük ki.

1.5.1 A megrettenés tipikus dallamformája hasonlít a meglepetéséhez. A nyomatékos szótag után ezúttal is hirtelen esik a hang. A dallam hangterjedelme azonban lényegesen szűkebb, a hangfekvés mélyebb (a középső tartományban marad), a hangsúlytalan szótagok egyenes vonalban rendeződnek el, máskor a dallam a szólam második felében enyhén (körülbelül félhanggal) emelkedik, s az utolsó szótagban ismét (félhanggal) feljebb lép. A tempó élénk, a hangerő lefogott. A zöngé igen levegős, a hang gyakran rekedt, az artikuláció feszes. A rémület többnyire mellregiszterben szólal meg (6. ábra).

¹ A beszéd „zeneiségével” és a „zeneiség” fokával máshol foglalkoztak a szerzők (vö. FÓNAGY—MAGDICS 1963).

1.5.2 Tartós félelmi állapotra, a szorongásra, lapulásra a még fokozottabban szűkített hangterjedelem jellemző. A nyomatékos szótagokban mintegy félhanggal lép feljebb a dallam, hogy utána ismét egy középmagas szintre hulljon vissza, melyen mintegy megdermed (7. ábra).

6. ábra

7. ábra

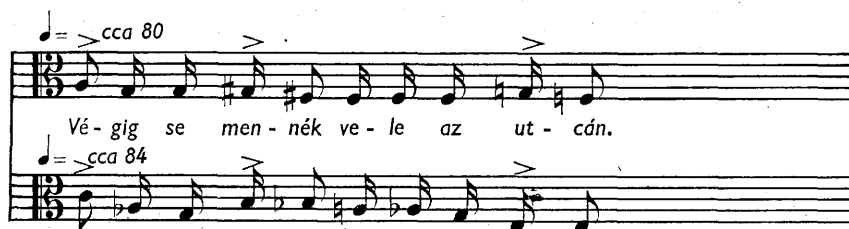
1.6. A panasz legjellegzetesebb megnyilvánulása a szabályos időközönként szekundot fel-fellépő, egyébként szintet tartó többé-kevésbé kiénekelte dallam. A nyomatékos szótagban olykor (ha a hangsúly egyszótagú szóra esik) ívelt a hanglejtés. A tempó fékezett. A nyomatékeloszlás ugyanolyan egyenletes, mint maga a dallam. Pontosabban: a dallam a kilégzőizmok periodikus kontrakcióit követve emelkedik meg ritmikus időközönként. A zöngképzés tökéletes, bár a hangszalagok a kelleténél erősebben préselődnek össze (8. ábra).

1.6 Mély hangfekvésben kitartott, a végén enyhén ereszkedő dallam tükrözi a megvetést (9. ábra). A nyomatékos szótagokat gyakran megnyújtja a beszélő; ilyenkor a hang csúszása is hallhatóvá válik. A kilégző-

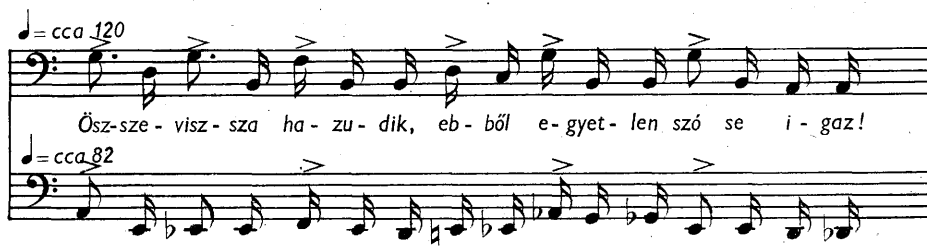
8. ábra

izmok feszültségéhez képest kicsi a hangerő. A hangképzés préselt vagy mormogott (Knarrton, *vö.* FÓNAGY 1962). A garatívek is erősen szűkítettek. Az artikuláció feszes, csak az ajakkerekítés marad el. A tempó vontatott. Feltétlenül mellregiszterben szólal meg a megvetés.

9. ábra

1.3 A harag egyik legjellegzetesebb megnyilvánulási formája a középső szinten fekvő szólamok elején kvartot vagy kvintet felszökő, egyébként egyenes, merev dallamvonal. A nyomatékok sűrűn és egyenletesen lépnek föl. Gyakran olyan szótagok is nyomatékosak az indulatos beszédben, melyek legfeljebb mellékhangsúlyt kapnának (10. ábra). A zöngékezés gyakran tökéletlen, levegős. A hangerő nem áll arányban a maximálisan megfeszülő kilégzőizmok munkájával. Az artikuláció is igen feszes. Nem kisebb a feszültség a gége szintjén.

10. ábra

11. ábra

1.9 A gúnys beszédben is jóval az egyszinten mozgó hangsúlytalan szótagok fölé emelkednek a nyomatékos szótagok. A gúny a nyomatékos szótagok széles ívben mélyre lesikló portamentójában összpontosul. Az artikuláció feszes, de illabiális, a hang préselt vagy mormó, doromboló (Knarrton). A nyomatékos szótagokat elnyújtja a beszélő (11. ábra).

2. Az érzelmek tükröződése a német, angol és francia nyelvben

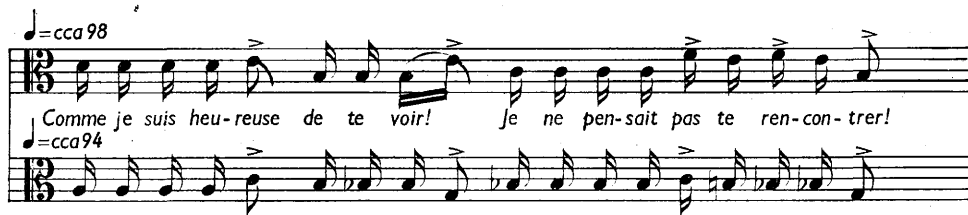
2.0 Az érzelmet tükröző hanglejtésformák konvencionálisak, nyelvhez és időhöz kötöttek, s éppoly kevésbé ültethetők át egyik nyelvből a másikba, mint a viszonylag érzelemmentes hanglejtésformák. Ez azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy az affektív hanglejtésformák önkényesek. Az önkényes jelek szükségképpen konvencionálisak, de a konvencionális jelek nem szükségképpen önkényesek (FÓNAGY 1956). Ha az egymással rokonságban nem lévő nyelvek azonos tartalmat kifejező dallamában lényeges közös vonásokat fedezhetünk fel, akkor a beszéddallam nem tekinthető teljesen önkényesnek.

12. ábra

13. ábra

14. ábra

Hogy ezt a feltevést ellenőrizhessük, két-két német, angol és francia kísérleti alannyal mikrofonba mondtunk (a beszédhelyzet meghatározása után) bizonyos mondatokat, melyek a tükrözött érzelem vagy attitűd szempontjából pontosan megfeleltek a fenti magyar mondatoknak.

2.1 Az öröm a három indoeurópai nyelvben is megnöveli a hangterjedelmet, magasabb hangfekvésben, szabálytalan időközönként, sűrűn felfelszökő dallamban és szabálytalan nyomatékeloszlásban jut kifejezésre. A nyomatékok súlya ezúttal is körülbelül egyforma és független a szavak szemantikai súlyától. A tempó élénk (12., 13. és 14. ábra), a hang olykor levegős

(TROJAN tapasztalata szerint az öröm, az ujjongás nem párosul levegős zöngéképzéssel, vö. 1952, 192 és kk.).

A franciában, a nyelv oxyton jellegénél fogva, a hang a szólam végén szökik fel. A magyarban a szólam elején. Így a francia örvendező mondatnak crescendo jellege van szemben a magyar mondatok decrescendo jellegével. De ha nem közvetlenül hasonlítjuk össze a magyar és francia affektív beszédet, ha az affektív formát előbb a normatívhoz mérjük és a jellegzetes különbségeket állítjuk egymás mellé, akkor az egyezések nyilvánvalóvá válnak. A franciában — a nyelv eltérő fonológiai adottságainál fogva — nagyobb szerepet játszik az öröm kifejezésénél a nyomatékos szótagok erős megnyújtása. A magyarban az időtartam fonemikus jellege korlátozza ezt a lehetőséget.

15. ábra

16. ábra

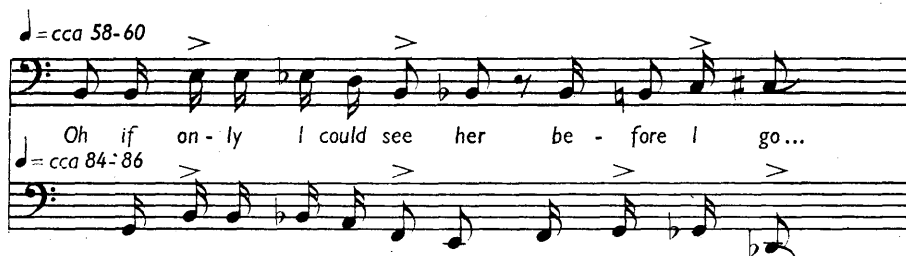
17. ábra

2.2 A magyar gyengéd hanglejtés differenciatív jegyei fellelhetők a nyugati nyelvekben is. A hangszínt magasabb, mint az érdelemmentes beszédben. A hangterjedelem szűk. A nyomatékos szótag egybefogja a szólamot, még a francia mondatban is („reposes-toi un peu”). A nyomatékos hosszú szótagokban hallható a lesiklás (portamento), különösen az angol és német mondatban. A tempó fékezett, a hangerő tompított, az artikuláció lágy, enyhén nazális színezetű, labiális, a zöngé telt (15., 16. és 17. ábra). Mindez megfelel TROJAN (1952, 178) megállapításainak. Fejhangba való áthajlást (TROJAN uo.) sem a magyarban, sem az idegennyelvű kísérleteknél nem tapasztaltunk.

2.3 A v á g y a t tükröző konfiguráció (vö. BOLINGER): az enyhén megemelkedő, leereszkedő, majd a mondat végén enyhén fellépő dallamforma a németben, angolban, franciában egyaránt kibontakozik. A dallam és a nyomatékeloszlás is hasonlóképpen divergál, mint a magyarban (vö. 1.3). A hangterjedelem szűkített, a tempó fékezett, a zöngé levegős (18., 19. és 20. ábra). Érezhető a fokozódó izomfeszültség, melyre Trojan is utalt (1952, 181, „Taktgestalt T<”).

18. ábra

19. ábra

20. ábra

2.4 A kacérságra jellemző nyomatékos, de halk tercenyi felcsúszás az utolsó szótagban egyszer sem maradt el. A német mondatban kétszer is felhajlik a dallam (21. ábra). A francia mondatban először portamentó nélkül lép fel egy kvartot (22. ábra). Az angol mondatban háromszor emelkedik fel a hang, a normatív mondat hanglejtésétől eltérően, kétszer portamentó nélkül, s végül portamentóval (23. ábra). Hasonló a mondatok dinamikája is. A nyomatékos szótag artikulációja viszonylag feszes, de ugyanakkor halk, tompított, suttogásba hajló. A fejtregiszterbe való áthajlás az angol mondat végén és a német mondat első portamentós szótagjában („sich”) volt érzékelhető. TROJAN (1952, 182) nem tapasztalt fejhangba való átsiklást a csalogatásnál (Lockung).

♩ = cca 86-90

Heu - te - lie - ße es sich ma - chen...

♩ = cca 82

21. ábra

♩ = cca 94

Je suis lib - re ce soir...

♩ = cca 90

22. ábra

♩ = cca 90

Well, I am not ac - tive do - ing a - ny - thing to night...

♩ = cca 84-86

23. ábra

♩ = cca 60

Wie kommst denn du hier?! Ich dachte, du bist ver - reist.

♩ = cca 82

24. ábra

♩ = cca 60

How did you come to - day here?! I thought you left a long time a - go!

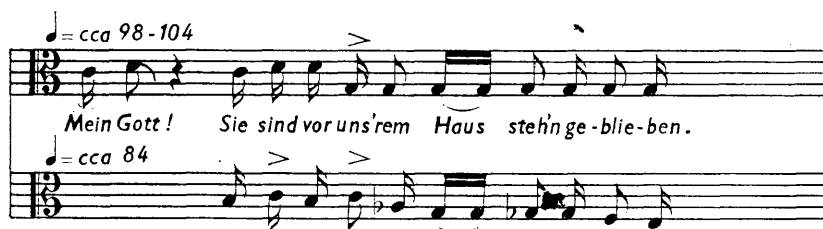
♩ = cca 84-86

25. ábra

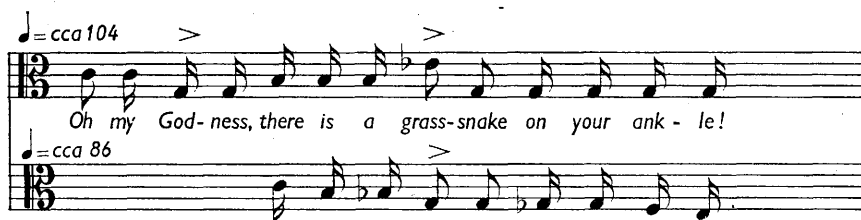
2.5 A három nyugati nyelvben is erősen megnöveli a meglepetés a hangterjedelmet. A németben és angolban is magasról zuhan le kvintet vagy szextet a hang (24. és 25. ábra). A franciában sem ismeretlen ez a hirtelen lelépés, de gyakori ennek fordítottja: a hang hirtelen magasbaszökkenése is. Eldöntendő kérdésben a felszökés hangközének növelésében fejeződik ki a csodálkozás (26. ábra). A feszültség és a dinamizmus fokozódása majd csökkenése jellemző a csodálkozásra (Verwunderung) TROJAN szerint, aki az eldöntendő kérdés hanglejtésével hozza kapcsolatba a csodálkozó hanglejtést (1952, 182 és kk.).

26. ábra

27. ábra

28. ábra

2.6.1 A megrettenés, hirtelen beálló rémület dallamformája a nyugati nyelvekben is a szűkebb hangterjedelemben, a hangerő, a ritmus visszafogottságában, sajátos hangszínből különbözik a meglepetés dallamától (vö. 2.5 és 1.6). A csodálkozásnál, meglepetésnél a szólam gyakran az utolsó szótagig lebeg a felső szinten és csak az utolsó szótagban hull le mélyre a hang. A rémült beszédben csak rövid ideig marad a dallam a felső szinten, a szólam zöme az alsó szinten képez egyenes vonalat (27., 28. és 29. ábra).

♩ = cca 112

♩ = cca 92

29. ábra

♩ = cca 96-98 >

♩ = cca 84-86 >

30. ábra

♩ = cca 98

♩ = cca 84 >

31. ábra

♩ = cca 104

♩ = cca 92-94

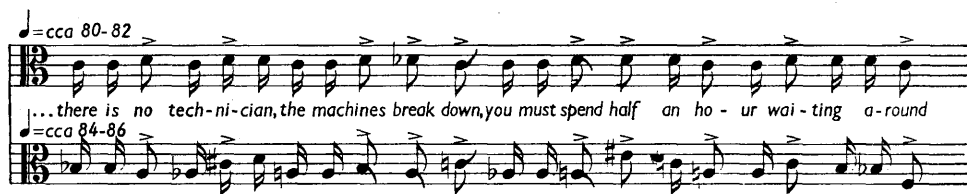
32. ábra

♩ = cca 86 >

cca 82 >

33. ábra

2.6.2 A szorongás, a tartós félelmi állapot jele a nyugati nyelvekben is az igen szűk hangterjedelem, a nyomatékos szótagok egy hanggal vagy ennél is kevesebbel emelkednek csak ki a középszinten merev vonalat alkotó szólamból (30., 31. és 32. ábra).

34. ábra

35. ábra

36. ábra

37. ábra

2.7 A panasz folyamán is hasonló rendezési elv érvényesül mint a magyarban (vö. 1.6). A kiénekelte, kiegyengetett dallamot ritmikus időközökben szakítja meg a szekundnyi fellépés (33., 34. és 35. ábra). A gégeizmok, garatizmok ezúttal is feszesebbek.

2.8 Mély hangfekvés, szűkített hangterjedelem, préselt zöngé vagy morgott hang jelzi a megvetést, akárcsak a magyarban (36., 37. és 38. ábra). TROJAN is a megvetés egyik lényeges szignáljának tekinti a mellregisztert (1952, 187). Levegős zöngéképzéssel (TROJAN *uo.*) nem találkoztunk sem a magyarban, sem idegennyelvű kísérleteink folyamán.

Oh je ne sor-ti-rai ja-mais en sa com-pa-gnie.

38. ábra

Dös Gan-ze ist er-stunk'n und er-lo gen!

39. ábra

Talking to me like that! I tell you are wrong! I tell you you are wrong!

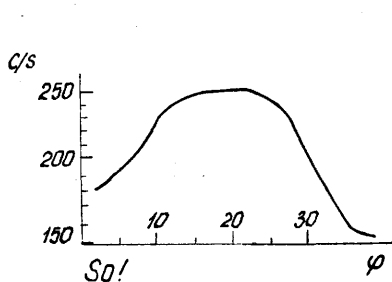
40. ábra

Mais vous man-tez a-lors! Il n'y a pas un mot de vrais dans ce que vous dites!

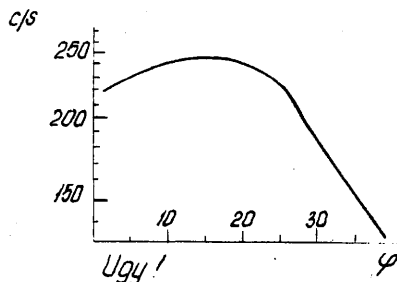
41. ábra

2.9 A németben és angolban ugyancsak kvarttal vagy kvinttel szökik fel a dühös beszédben a hang az egyenes dallamvonal fölé az egymást sűrűn követő nyomatékos szótagokban. Az angolban a megnyújtott nyomatékos szótagokban hallhatóan, de gyorsan siklik le a hang a hangsúlytalan szótagok szintjére (39. és 40. ábra). A franciában gyakran oktavát ugrik fel a hang a szólam végén (41. ábra). TROJAN kiemeli a harag rendkívül erős dinamikáját, a levegős zöngéképzést, a „súlyos” mellregisztert, mely a nagy feszültség következtében olykor fejregiszterbe csaphat át (1952, 188).

2.10 A fékezett, szélesívű nyomatékos lesiklás, a préselt zöngképész, nazális hangszín érezteti a *gúnyt*. A tempó visszafogott. Az angolban és franciában a portamentó többnyire szélesebb ívű (kvint-szext), mint a magyarban. A németben a gúnyos portamentó ütemelőző felsiklással bővül ("Sol!", 42. ábra), ez a magyarban kevésbé érződik („Ügy!", 43., 44., 45. és 46. ábra).

42. ábra

43. ábra

♩ = cca 78

Ein fei - ner Kerl, kann man schon sa - gen.

♩ = cca 84

44. ábra

♩ = cca 78

Well, that was a plea - sant eve - ning, I must say.

♩ = cca 86

45. ábra

♩ = cca 80

Oh, c'est un brave type.

♩ = cca 86

46. ábra

3.0 Úgy látszik tehát, hogy az azonos érzelmekhez, attitűdökhöz egymással nem-rokon nyelvekben is mély analógiákat mutató dallamformák fűződnek. Az érzelmek zenei szignáljait pankronikus, nyelveken és korokon felülálló tendenciáknak tekinthetjük, melyek az egyes nyelvek mindenkori struktúrájának megfelelően realizálódnak. Ezek a tendenciák nemcsak egyes nyelvek keretét haladják meg, de túlnőnek a nyelvi közlés határain is. A nem nyelvi eszközökkel történő közlésben is érvényesülnek. A vokális és a hangszeres zenében hasonló dallam-konfiguráció, dinamika és ritmus fejezi ki az egyes érzelmeket, mint a beszédben.

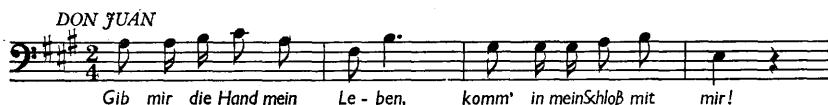
Az érzelmek tükröződése a zenében

3.1 Az öröm gyors tempóval, rövidlelegzetű motívumokkal párosul. A motívum gerincét mélyebb szintről hirtelen felszökő dallam alkotja (vö. MATTHESON: „Ausbreitung unsrer Lebensgeister”, 16). A felfelétörés, felfelétorlódás jut nagyobb egységeken belül is kifejezésre, mint pl. J. S. Bach Pünkösdi kantátájában („Mein gläubiges Herz, frohlocke!”), a 3. számú kantáta basszus áriájában („Empfind’ ich Höllenangst und Pein, so muß im Herzen ein Freudenhimmel sein”), Händel „Joshua” c. oratóriumában („O had I Jubal’s lyre”), Beethoven „Les Adieux” szonátája (Opus 81a) III. tételének (Das Wiedersehen) főtémájában, Schumann mennyegzői énekében („Helft mir ihr Schwestern”, Frauenliebe und Leben Op. 42); Richard Wagner Trisztánjának III. felvonásában egyre lejjebb ereszkedő motívumok vontatott sorát (47a ábra) váltja fel a jó hírt jelző pásztorsíp ugrándozó dallama (47b ábra). Kevésbé stilizált, a beszédhanglejtéshez közelebb álló Kurvenál örvendező felkiáltása az éledező Trisztán láttán a III. felvonásban („Endlich! Endlich! Leben, o Leben!”).

47. a., b. ábra

3.2 A gyengédség viszonylag kis hangterjedelmen belül lágyan hullámzó dallamokat hoz létre, így Monteverdi Orfeo-jának I. felvonásában Orfeo áriájában („E più felice, l’ora Che per te sospirai”), Orfeo II. felvonásbeli áriájában („Vi ricorda, o boschi ombrosi . . .”), gondoljunk Don Juan és Zerlina No. 7 duettionójára (Mozart: Don Juan, I. felv., 48. ábra), vagy Zerlina No. 13

48. ábra

áriájára („Starò qui come agnellina . . .” vö. JOUVE), Zerlina No. 19 áriájára, Don Juan szerenádjára, Wotan búcsújára Brünhildától (Wagner: Walkür, III. felv., „Der Augen leuchtendes Paar”), Pelléasnak Mélisande-hoz intézett szavaira Debussy „Pelléas és Mélisande”-jában („Oh, qu’as tu dit, Mélisande . . .”); így marasztalja Wozzeck Mariet Alban Berg operájában, a III. felvonás 2. jelenetében („Du sollst da bleiben”). Összefogott, lágy legato dallamívek fejezik ki a gyengédséget Euridice áriájában, Monteverdi „Orfeo”-jának I. felvonásában („Io non dirò qual sia me’l tuo gioir, Orfeo . . .”), Zerlina No. 13. áriájában (Don Juan, I. felv., „Ah, non hai core . . .”), Pamina és Tamino kettősében (Mozart: Varázsfuvola, I. felv., „Tamino mein”, vö. (49. ábra), Brangenének asszonyához intézett szeretetteljes szavaiban (Trisztán és Izolda, I. felv. „Herrin Isolde, trauteste Holde . . .”), Golaud szavaiban, amelyekkel Mélisande-et szólítja meg a „Pelléas és Mélisande” I. felvonásában („Donne moi tes deux petites mains.”). Ezek a dallamformák messze túlnőnek azonban az európai zene egyes korszakaiban a gyengédség érzékeltetésén. A rokokó zenének szinte általános jellemvonása a dolce-hangvétel.

49. ábra

3.3 A v á g y kifejezésének jellegzetes zenei formája a kissé elmélyülő, majd a zenei mondat végén enyhén felhajló motívum. A tempó erősen fékezett, az eleinte ugyancsak visszafogott dinamika lassan fokozódik, s végül — a dallam vonalától eltérően — ismét hanyatlik (vö. 1.2 és 2.3). Ezzel a dallammal találkozunk Monteverdi „Orfeo”-jának III. felvonásában Orfeo áriájában („Al mio languire . . .”), Tamino képáriájában (Varázsfuvola I. felvonás, „Ich fühl’ es . . .” vö. ÚJFALUSSY, 1961), Beethoven „Les Adieux” szonátájának (Op. 81a) második tételében (Die Abwesenheit, „”), melynek főtémája, „A távoli kedveshez” című dalában, Schubert „Gretchen am Spinnrade” című dalában („Sein Händedruck und ach, sein Kuß . . .”), Schumann „Älmodozás” című darabjában, Brahms „O wüßt’ ich doch den Weg zurück” kezdetű dalában, Verdi „Otello”-jának csókmotívumában, a Trisztán-előjátékban (50. ábra), így sóhajtott Mélisande kútbaesett gyűrűje után a Pelléas II. felvonása 1. jelenetében („Elle est si loin de nous”).

50. ábra

3.4 A kacér felhívást, felkínálkozást, csalogatást kifejező hanglejtésnek a zenében kissé elmélyülő, majd az utolsó hanggal röviden (rendszerint staccatóban) felszökő dallamvonal felel meg. Ez a motívum kíséri ismételten az utcalány felkínálkozását Bartók „A csodálatos mandarin”-jában, így például, amikor az öreg gavallért csábítja, vagy később, a Mandarinnal folytatott diszkrétébb, majd bátorodó flörtben (51a, b ábra). Lágyabb, szelídebb, játékosabb ez a kacér mozdulat Susanne és a gróf kettősében, Mozart „Figaro”-jának II. felvonásában („...la donna ognora tempora di dir così...”).

51. a., b. ábra

3.5 A magasról hirtelen mélyre hulló dallam a zenében is kifejezheti a meglepetést. Így csodálkozik Zerlina is azon, hogy a hűtlenül elhagyott Elvira Don Juan életéért könyörög (II. felv.). Így döbben meg Don Juan elkárhozásának hírére. Ezt a sémát találjuk Ottavio és Masetto „Che impesata” motívumában (vö. ÚJFALUSSY, 1961). Így ámul el Golaud Mélisande szépségén, amint az erdőben megpillantja (Pelléas, I. felv., „O vous êtes belle!”), és a Kékszakállú Juditja a herceg kincsei láttán (52. ábra).

52. ábra

3.6.1 A meglepetés, megdöbbenés motívumához igen közel áll a rémület. A magasból (egy-két hang után) hirtelen lezuhanó dallam megmerevül, szűk határok között mozog. Így fejeződik ki a rémület a látomásoktól gyötört Borisz monológjában (53. ábra), Marie rémült felkiáltásában („Hülfe!” Alban

53. ábra

Berg: Wozzeck, III. felv. 2. jelenet), mikor meglátja Wozzeck kezében a kést, vagy később (III. felv. 4. jelenet), Wozzeck félőrült látomásaiban („Der Mond ist blutig . . .”).

3.5.2 A rémület gyakran szorongásba megy át, állapotná tartósul. Így például Leporello szerepében, a temető-jelenetben. A hangterjedelem szeptimről szekundra zsugorodik (Don Juan, II. felv., „Partiamo! Percarita, partiamo! Andiamo via di qua . . .”). Így szólal meg Papageno is Sarastro jövetelének hírére (Varázsfuvola, I. felv., 54. ábra, vö. ÚJFALUSSY, 1961), így lopakodik Varlam és Miszajl az erdőből a Borisz Godunovban (III. felv.), így lapul Golaud (Pelléas és Mélisande III. felv. 4. jel.) gyermekével Mélisande ablaka előtt („Parle plus bas. Que font-ils?”), így néz körül nyugtalanul Pelléas Mélisande-dal való találkozásakor (a IV. felv. 1. jelenetben kétszer is „J’entends parler derrière cette porte”), így húzódik Mélisande Pelléas karjaiba a IV. felvonás 4. jelenetében („Il y a quelqu’un derrière nous”),

54. ábra

3.6 A panasz kis szekundot fel-fellépő monoton dallamot képez. Kodály Zoltán „Psalmus Hungaricus”-ának lamento-kórusa a panasz magyar beszédhanglejtésének stilizált formája. A fellépő hangok erős nyomatékkal vonják magukhoz a félhanggal lejjebb elhelyezkedő súlytalan hangokat. Verdi „Requiem”-ének Lacrymosa-tétele és Monteverdi „Orfeo”-ja II. felvonásának sirató kórusa („Amor, Amor, Amor . . .”) az olasz nyelv paroxyton hangsúlyelosztását tükrözi. Az összefogó nyomaték a második szótagra esik. A motívum-sor felfelé torlódik (55. ábra). A panasz monoton dallamával sajnálkozik Euridicén az első pásztor Monteverdi „Orfeo”-jának II. felvonásában („Oh, quanto è in vista Dolorosa . . .”), a kórus tenor I. szólama („Quanto duol soffrir, ahimè!”), az Orfeo siránkozását („Tu se’ morta . . .”) kísérő zenekar. Ezt a lamentáló dallamot hozza a zenekar, amikor Donna Anna felfedezi apja holttestét (vö. JOUVE) vagy amikor a szobor megjelenik Don Juan ebédlőjében. Így panaszkodik Samuel Goldenberg és Schmuyle Muszorgszkij „Egy kiállítás képei”-ben.

55. ábra

3.8 Szintet tartó alapvonal és kvart-kvint (oktáv) ugrások jellemzik gyakran a d ű h ö t a zenében is, így Ozmin 3. áriájában Mozart „Szöktetés a szerájból” c. operájának I. felvonásában, Ozmin és Blonde kettősében (II. felvonás), Beckmesser áriájában Wagner „A nürnbergi mesterdalnokok” c. operájának III. felvonásában (56. ábra). Elvira áriájában a „Don Juan” I. felvonásából („Mentitore! Mentitore!”) fent is, lent is szintet tart a dallamvonal, s a hang oktávot ugrik lefelé.

56. ábra

3.9 Szűk hangterjedelmű, lefelé tendáló dallamvonal tükrözi a megvetést. Így inti Elvira Zerlinát Don Juantól az I. felvonás 8. áriájában („... non lo lasciar più dir!”). Így szól Wotan Hundinghoz a „Walkür” II. felvonásának végén (57. ábra) és Golaud Mélisandé-hoz „Pelléas” IV. felvonásának 1. jelenetében („Vos longs cheveux servent enfin à quelque chose”).

57. ábra

3.10 Magas regiszterből mély regiszterbe siklik le a hang a g ú n y o s énekben. A magas hang hangsúlyos és rendszerint pontozott. A portamentót pótolja és provokálja ez a pontozott hang és a hangot követő hirtelen lelépés. Ezzel a dallamformával „udvarol” Don Juan Elvirának csak azért, hogy eltávolíthassa Leporellóval együtt, s a szobalányának udvaroljon (II. felv., vö. JOUVE). Már ez a dallamforma is leleplezhetné Don Juan szándékát, ha Elvira nem ragaszkodna olyan görcsösen az illúzióhoz. Így beszél a már-már hűtlen Zerlinához Masetto („faccia il nostro cavaliere . . .”), így szól Siegfried Miméhez Wagner „Siegfried”-jében, a II. felvonás 2. jelenetében (58. ábra), így bírálja Hans Sachs Beckmessert a „Mesterdalnokok” III. felvonásában („er hält’s auf die Länge nicht aus . . .”), így érdeklődik később hogyléte felől („Herr Merker, sagt, wie steht’s? Gut?”), ilyen dallal gúnyolják az asszonyok az elfogott testőrt a Borisz Godunov III. felvonásában, vagy a fiatal suhancok a „bolond Ivanovicsot”, ilyen hangon beszél Golaud Mélisandé-ról (Pelléas, IV. felv. 2. jelenet, „ils donneraient à Dieux des leçons d’innocence”).

58. ábra

3.11 A népdalok dallamformájának sokkalta nagyobb (szinte liturgikus) kötöttsége és a népdal szövegének és dallamának egymástól való viszonylagos függetlensége ellenére, bizonyos érzelmek népdalainkban is hasonlóképpen tükröződnek, mint a műzenében, mint a beszéddallamban.

Mélyülő és felhajló motívum kíséri gyakran a vágyat a népdalokban is. (Én Istenem, add megérnem . . . , Visszanéztem félutambul . . . , Álom, álom mért nem jössz . . . é. í. t.) Kodály „A magyar népzene” c. kötete alapján készített statisztika szerint 11 népdalban kísért ez a motívum a vágyat kifejező szavakat. 3 hasonló tartalmú népdalban más melodikus megoldást találtunk és 2 esetben más jellegű szöveget kísért a „vágy dallama”.

A lamentáló, panaszos dallam, a népi siratók jellegzetes formája is felbukkan igen sok népdalunkban is (Sirass édesanyám, Árva vagyok árva, Istenem, Istenem, A búbanat keserűség, Szegény Szabó Erzsi, é. í. t.). Kodály említett kötetében 28 panaszos jellegű ének dallama felel meg a panasz hang-lejtésének. 9 dalban a panaszos mondanivaló más dallammal társul és 2 dalban járul más jellegű szöveg a lamentáló dallamhoz.

Lágyan hullámozó, melódikával, enyhén lehajló dallamívekkel párosul a gyengédség a népdalokban is (Repülj madár, repülj, Ároksparti kökény, Fürjceském, fürjceském, Zöld erdőben, stb.) és ugyanarra a szintre kvartot-kvintet fel-felugró dallam kíséri a veszekedést, s tükrözi a haragot (Asszony, asszony ki a házból, Verjen meg az egek ura, Verjen meg az Isten, é. í. t.). A Kodály-kötet alapján készített statisztika szerint a gyengéd szövegű dallamok hangközeinek 82%-a szekund-terc (52% szekund, 30% terc), a haragos szövegű dallamok hangközeinek 60%-a kvart-kvint (30% kvart, 30% kvint).

4. Az affektív hanglejtésformák eredetéről

4.0 Az érzelmek mibenlétével ma sem vagyunk tökéletesen tisztában, annak ellenére, hogy az ókor óta igen sokan foglalkoztak ezzel (GARDINER). Nem alakult ki egységes tudományos felfogás az érzelmek kérdésének szentelt két jelentős szimpozion után sem (WITTENBERG, MOOSEHEART). Változatlanul akadnak, akik az érzelmeket bizonyos élmények által kiváltott testi elváltozásokkal azonosítják, amint ezt LANGE vagy JAMES tette. Mások a szervezet vagy a lelki apparátus szabályos működésének megbonulásaként, az apparátus csődjeként értelmezik az érzelmi állapotot (HODGE). DARWIN egykori célszerű tevékenység nyomait fedezte fel az érzelmekben (vö. még CRILE). Ősi (traumatikus) élmények lecsapódásának, életbevágó, az egyén életét esetleg megelőző események reprodukciójaként fogja fel az affektusokat FREUD (XIV. 120, 162) is. SARTRE szerint az egyes érzelmeket alkotó elváltozások egy pre-racionális (mágikus) világnézet alapján célszerű vélt magatartás elemei.

Az érzelmeket tükröző hanglejtésformák bizonyos pankronikus vonásai a James—Lange elmélet alapján állva is jól megmagyarázhatók. Bizonyos külső ingerek izgalmi állapotot idéznek elő, ennek következtében fokozódik a kilégző izmok tevékenysége, hevesebbé válik a kilégzés, erősebb a nyomaték, fokozódik a belső gégeizmok tónusa is, a hangszalagok megfeszülnek, a hangfekvés magasabbá válik, gyorsul a beszédtempó. A szomorúság, levertség ellenkező előjelű változásokat idéz elő: meglassul a beszédtempó, csökken a kilégző izmok tevékenysége, ellazul a hangszalag, mélyül a hangfekvés (MERKEL 350 és kk.).

Sokkal bajosabb már a reflexelmélet alapján állva (H. SPENCER) a finomabb különbségeket megmagyarázni. Miért fejezheti ki a gúnyt a hirtelen lesikló hang, a vágyat a dallam enyhe felhajlása a mondat végén é. i. t.

Gyümölcsözőbb számunkra az érzelmek teleologikus felfogásából kiindulva az affektív hanglejtésformákat egy célszerű vagy annak vélt cselekvés, magatartás részeként, vagy annak reprezentánsaként felfogni („Ergebnis von zielstrebigem Vorgängen”, TROJAN 1952, 2).

4.1 Az öröm dallamának, dinamikájának nem egy közös jegye van másfajta heves izgalmak hanglejtésformáival: a sűrű nyomatékeloszlás, a nagy hangterjedelem, a gyors tempo. C. LANGE is, TROJAN is rámutattak arra, hogy az ujjongó öröm és a harag akusztikai arculata sok hasonlóságot mutat. Ha a hanglejtést a testmozgás hangos vetületének tekintjük, az öröm dallama kétségtelenül igen élénk mozgást reprezentál. Az öröm dallama azonban a haragéval szemben szabálytalanabb, kevésbé kontrolált, kevésbé irányított („weit weniger streng, vielmehr aufgelockert und gleichsam 'ziellos'”, írja TROJAN, 195, az öröm dinamikájáról). Spontán és igen élénken szökdellő mozgás tükörképe. A magas hangfekvés, a nagyobb egységen belül többnyire kifejezésrejutó felfelé tolódás, a világos hangszín (az artikulációs bázis előre és felfelé tolódása) a mozgás kifelé, felfelé irányulása az életkedv félreérthetetlen jele. A mozgás vonalának szabálytalansága, kötetlensége egyúttal a test izomzatának viszonylagos lazaságát tükrözi a haraghoz képest. Az izmok viszonylagos ellazulása pedig a támadó szándék, az agresszív indulat háttérbe-szorulására mutat. A hajtóerő ezúttal sokkalta inkább a szabadon áradó libido. Az agresszió (mérésékelt izomfeszültség, felfelé törés, a mondat szétvetése) csak az akadályok elhárításában, a cél elérésében támogatja az ént. TROJAN az akadály elhárulása folytán felszabaduló energia áradását látja az öröm hangos jeleiben. SARTRE szerint a kívánt tárgy birtokbavételét ágálja az öröm („il possède l'objet par magie, la danse en mime la possession”, 50).

4.2 A gyengédség dallama az enyhén ringató mozgás és a simogatás tükörképe. Ezt az interpretációt támasztja alá a többi szignál is. A tompított hangerő, az igen „lágý” (laza) artikuláció, a „lágý” zöngképzs s a telt „zöngé” (FÓNAGY 1962) az agresszió hiányára mutat. A szeretetteljes közeledés jele az ajkak kerekítése is („orale Liebkosung” TROJAN, 178), másfelől az orális regresszióé, az „ártatlan gyermekkel” való azonosulásé, akárcsak a gyermeki beszéd felé közeledő világos hangszín („der Sprecher verliert sich an das Kind”, TROJAN, 178).

4.3 A vágy visszafogott, majd növekvő s végül ismét elernyedő dinamikája belső vívódást tükröz. A visszafojtott vágy utat tör, de az elérendő cél olyan távoli, elérhetetlen. A csökkenő hangerőt keresztezi azonban a felhajló dallamvonal. Mintha a fej, az egész test a reménytelenül távoli tárgy felé emelkednék. A hangerő és a dallam vonala eltér, ahogyan ellentétben áll a vágy és a valóság is. Ezt az ellentmondást, a hiábavaló próbálkozást tükrözi a garatívek enyhe kontrakciója s általában a mondat folyamán fokozódó izomfeszültség („faulkale Enge”, „gehalten”, TROJAN, 1952, 181 és k.). A vívódás és a kielégületlenség szomorúsága fékezi a tempót. A levegős zöngé a sóhajt stilizálja.

4.4 A csábító, kacér attitűd lefojtott s ugyanakkor végig fokozódó dinamikában tükröződik. A nyomatékos szótagokban fel-felcsúszó hang a visszafojtott indulat fel-felcsapását, kis kitöréseit sejteti, s a testmozgás nyelvére átfordítva csábító odahajlást szimbolizál. Különösen provokatív az utolsó szótagban ez a felsiklás. A fejregiszterbe való átsiklás izgalmat jelez és a beszélő női mivoltát hangsúlyozza. A mondat alapvonalának leszorítottsága, mell-regisztere, sötét hangszíne, a hangerő visszafogása, a nyomatékos szótag suttogásba átmenő zöngéje titkot, titkolt vonzalmat, szenvedélyt sejtet. A hangsúlytalan szótagok gyors pergése izgalmat tükröz és indukál.

4.5 A megdőbbenés-hanglejtése két mozdulatot egyesít: a váratlan ingerre hirtelen felszökik az ember (felsikló hang), menekülne; utána teljesen elernyeszti az izmait, „leesik az álla” (a hang ernyedten lehull, leperreg a mondat vége). Nem a feszültség következtében válik levegőse a hang, hanem a hangszalagot közelítő izmok „megbénulása” folytán. (A tátott száj, a megdermedés az elcsodálkozás tipikus megjelenési formája. DARWIN [279 és kk.] Shakespeare „King John”-jában hoz erre példát — „I saw a smith stand with open mouth swallowing a tailor's news” — és Stuart útleírásából, aki egy ausztrál bennszülött hasonló módon megnyilvánuló meglepetését írja le: „He stood incapable of moving a limb, riveted to the spot, mouth open.”)

4.6.0 Kétfajta félelmi helyzetet különböztettünk meg, a megrettenést és a szorongást, lapulást. (TROJAN 1952, 190 a *Furcht*-ot állítja szembe a *Schrecken*-nel. A *Schrecken*, s méginkább az *Erschrecken* felel meg a magyar megrettenésnek, a szorongás-nak azonban nem a *Furcht*, hanem az *Angst* a megfelelője.)

4.6.1 A megrettenés esetében szintén váratlan élmény zökkenti ki nyugalmi állapotából a szervezetet. Az első mozzanat, a magasra felszökő vagy felsikló hang ezúttal is a hirtelen felugrást helyettesítheti. Stilizálhatja a rémület hatására bekövetkező gyors inspirációkor keletkező felsikló hangot is. Ebben az esetben a gyors lélekzetvétel a támadásra való felkészülés egyik mozzanata lehetne. Vagy a fulladásos haláltól való félelemre utalhat (vö. RANK).

Ezúttal a váratlan esemény határozottan negatív előjelű. Valóságos vagy képzelt veszélyt, fenyegetést tartalmaz. Az ember ezúttal is felkapja a fejét, de a félelem már eleve korlátozza a mozgását. Az első ijedt mozdulat után pedig szinte megdermed. (Szűkebb hangterjedelem, középső hangfekvés, egyenes, vagy — fokozódó izgalom esetén — enyhén emelkedő dallammenet.) A diaphragma izomrostjai kontrahálódnak, kupolája ellaposul, a kitérések erősen csökkennek (MOOSEHEART 302).

4.6.2 A szorongás szóban már eleve benne foglaltatik a diagnózis. Az erősen szűkített hangterjedelem a menekülésnek egy ősi formáját tükrözi: a lélegzet visszafojtását, a test összezsugorítását. Ha egészen kicsire húzzuk össze magunkat, akkor nem talál meg az ellenség. Ha nem lélegzünk, ha halott-nak tettetjük magunkat, talán elkerül. Vagy a preracionális „mágikus” fel-fogás szerint: ha mi nem vagyunk, akkor a veszély is megszűnt („la fuite est un évanouissement joué, c'est une conduite magique qui consiste à nier l'objet dangereux avec tout notre corps” — írja SARTRE 46). A magyar szorongás szó, akárcsak a latin *angustia* (az angol *angust*, a német *Angst* forrása) a test

terjedelmének csökkentésére a test összeszűkítésére utal. A gyors ritmus a meggyorsult szív működést, a meggyorsult légzést tükrözi. Mindez filogenetikus szempontból nézve a harcra való felkészülés jele, akárcsak a gyomor és a bél peristaltikus mozgásának gátlása (CRILE 76 és k., CANNON, YOUNG 55, 234 és k.).

4.7 A panasz dallama nyilvánvaló módon a sírást stilizálja. Sírás közben a rekeszizom periodikus görcsös kontrakciójának hatására hirtelen gyors belégzés szakítja meg a hangos kilégzést. Ez a gyors és ugyancsak hangos belégzés magasabb hangot hoz létre. Az így létrejövő dallamot és dinamikát reprodukálja a panaszos beszéd és a lamento a zenében. A nyomaték a hangos belégzésnek megfelelő magas hangra esik. A két fázis (felcsúszás, szinttartás) olyan ritmusban és olyan monotóniával követi egymást, mint a sírásnál. A hang kiénekeltsége is az ugyancsak kiénekelte síró hangra utal.

4.8 DARWIN az orrfintorítást és a tekintet elfordítását vagy az elfordulást emeli ki a megvetés jegyei közül. Elfordulunk tőle, mint valamérintéktelen, kellemetlen látványtól, mivel nem méltatjuk arra, hogy rátekinünk, elfintorítjuk az orrunkat, mintha undorító, kellemetlen szagot éreznénk (metaforikus gesztus, magatartásátvitel). Egyik gesztus sem tükröződik a hanglejtésben. Az igen mély hangfekvéssel párosuló mormogó vagy préselt zöngékezés más úton kapcsolódik az undorhoz, megvetéshez. TROJAN vizsgálataiból tudjuk, hogy a garatívek görcsös összeszűkülése („faukale Enge”), a táplálék visszautasításának ez a tipikus jele, a hányás kísérője, a hányásról a fizikai undorra, a fizikairól az erkölcsi undorra és más analóg helyzetekre is áttevődött, nem utolsósorban a megvetésre. A garatívek kontrakciójával párhuzamos jelenség a gégebemenet kontrakciója, a Morgagni-féle tasak összeszűkülése, a hangszalagok megrövidülése és összepréselődése (FÓNAGY 1962). A gége szintjén jut ezáltal kifejezésre ugyanaz az elutasító tendencia, mely a hányástól az erkölcsi undorig, megvetésig vezethető. Így jön létre a megvetésre jellemző különösen mély, mormogó (vagy préselt) zöngé.

Az igen mély hangfekvésnek és ezen belül még ereszkedő dallamnak deiktikus jelleget is tulajdoníthatunk. Ez a dallamvonal éppen ellenkező irányú az örömevel. Lefelé mutat, lefelé von, „a sárba”. A háttérben levő analízis képzettársításra enged következtetni az orrfintorítás. A hanglejtésben rejlő kijelentés szerint a megvetett személy értéktelen hulladék. Kivetjük magunkból.

4.9 Az öröm dallamában rejlő mozgást a h a r a g mimikájával vetettük egybe (vö. 4.1). A harag dallamába sűrített táncból hiányzik minden lazaság. A forma merevsége (vö. 1.8) a teljes izomzat erőteljes kontrakcióját, megmerevedését tükrözi. Az izmok megfeszítése a harci készség jele. A dallamvonal kiegyenesítése egyúttal bizonyos fegyelmet, szervezettséget mutat. A dallam tanúsága szerint a harag sohasem olyan „vak”, mint az öröm. Az örömnek nincs célja. A harag legalább a fiktív tárgy ellen irányul. A haragos beszédben voltaképpen le is zajlik az a harc, melynek kitörésével fenyeget a vészajtósló dallam és dinamika. Az izmok ugyanolyan erővel és ugyanolyan sűrűn kontrahálódnak, mint a valóságos verekedés folyamán, jóllehet most csak „éles”, „kemény”, hangokat (és nem kevésbé sértő szavakat) szólnak az ellenfélre. Egy-egy ütés, egy-egy döfés minden kvart vagy kvint felugrás. Az indulat áttöri a nyelvi normát. Hangsúlytalan szótagok is nyomatékot kaphatnak. Szétszaggatják a mondatot, mint a dühös ember a kezébe kerülő papirost.

Mindkét esetben egy semleges tárgyon — papirosan vagy mondaton — hajtjuk végre a partnerünkre kimondott ítéletet.

4.10 A g ú n y dallamformájára bizonyos kettősség jellemző. A nyomatékos szótagok magas szinten mozognak, gyakran fejhangba csapnak át. A hangsúlytalan szótagok mély szinten mozognak, gyakran az alaphang alá ereszkednek, s ilyenkor megy éppen át a zöngé mormogásba. Párhuzamosan változik világosból igen sötétté a hangszín is. Nem kevésbé kettős a kifejezésre juttatott magatartás. A magas hang, a fejregiszter barátságot, jóindulatot s egyúttal gyermeki naivitást tettet. S ekkor hirtelen lehull a lepel. A fejregisztert súlyos mellregiszter váltja fel. Nem, nem vagyunk gyerekek. Minket nem lehet az orrunknál fogva vezetni. A kedves közeledést barátságtalan, fenyegető magatartás váltja fel. A gúny dallamformájának második fázisa semmiben sem különbözik a megvetés dallamától. Agresszív indulatra gondolhatunk egyéb testi jelek alapján is: a garatívek megfeszítése, a kilégző-izmok, a garatizmok kontrakciója, a hangszalagok összepréselése, a Morgagni-féle tasak, a gégebemenet összeszűkülése.

Kifejezőnek, hatásosnak érezzük a fékezett és mégis meredek lesiklást a nyomatékos szótagban (vö. 11. ábra). Mintha ez a dallamforma a szatíra strukturális modellje lenne. A szatíra lényege éppen abban áll, hogy a tisztelet magas polcra emelt tárgyait hirtelen lerántjuk erről a polcra. A felsrófolt értékek devalvációja természetesen nagy lelki megtakarítást jelent. (Felszabadul az ellenszenvünk elfojtására, leplezésére fordított jelentékeny energia. Vö. FREUD VI, 156 és kk.). Ehhez még hozzátehetjük, hogy a szó szoros értelmében vett hirtelen lesiklás — például a hullámvasúton — nevetést vált ki.

5. Nyelvi és zenei közlés²

5.0 A nyelvi és zenei közlemény (message) világítanak rá talán legélesebben a kétféle közlemény mélyreható *ellentétére* (vö. ÚJFALUSSY, 1962). A harag dallamformája felismerhető Ozmin áriájában, a vágyakozásé a Trisztán-előjátékban. A lezongorázott veszekedés vagy vágyakozó monológ korántsem kelti azonban azt a hatást, mint a két zenemű.

A következőkben megkíséreljük a kétféle tükrözés leglényegesebb eltéréseit kiemelni, a zene fogalmát önkényesen leszűkítve a XX. század előtti európai zenére.

5.1 A dallamot általában — így az érzelmeket tükröző dallamot is — mindenekelőtt különböző rangú és rendű formális k ö t ö t t s é g e k különböztetik meg a beszédhanglejtéstől.

5.1.1 A nagyobbfokú szervezettség különbözteti meg a zenei mű m o l e k u l á i t a beszéd molekuláitól. A beszéddallam hordozói, a zöngés h a n g o k harmonikus szerkezetűek, akárcsak a zenei hangok. Az egyes zenei hangok azonban homogének, amennyiben az alaphang frekvenciája egy hangon belül lényegében azonos. A zöngék frekvenciamenete viszont bizonyos határok között szeszélyesen változó (VON ESSEN 1957, 138). A zenei dallam homogén,

² E cikk írásakor D. COOKE „The Language of Music” (London 1959) c. kitűnő könyve nem volt számunkra hozzáférhető.

mivel azonos szerkezetű zenei hangokból épül fel. A beszédben azonban a hanglejtést hordozó mondat harmonikus szerkezetű zöngék és aleatorikus jellegű zörejek lánc. A zenei dallam egységei — nagyobbfokú redundanciájuk következtében — könnyebben felfoghatók, könnyebben elemezhetők a hallóközpont szintjén és ezért élvezetesebbek, „szébbek” a beszédhangoknál (FÓNAGY 1961).

5.1.2 A zenei hang nem véletlenül vált a zenei művek alapegységévé. A zenei mű nagyobb egységeit és a zenei mű egészét lényegében hasonló törvényszerűségek kötik, mint az egyes zenei hangokat. A zenei mű voltaképpen az egyes zenei hangokban rejlő törvényszerűségek szabad kibontakoztatása (FÓNAGY 1960).

A zenei frázisokat is nagyobbfokú szervezettségük különbözteti meg a mondatok dallamától. A zenei frázis menete szabályosabb. Egyfelől: a beszéddallamban felfedezhető tendenciák (ereszkedésre, emelkedésre, egyvonalúságra való törekvés) teljesebben érvényesülnek a „stilizáltan” zenei dallamban. A hang mozgása előreláthatóbb, mert következetesebb a zenei motívumban. Ahogyan a pont mozgása is előreláthatóbb geometriai ábrákban, mint a szabálytalan vonalakban. Másfelől: a zenei frázisban a hangok következése tonálisan szervezett, a funkciótörvénynek van alávetve. A beszédben erre nem kerülhet sor, hiszen a beszédben nincsenek „tisztá” hangok, „tisztá” hangközök. Ha az egyes beszédhangokat kiénekelve, stilizálva, lekottázzuk a hanglejtést, azt tapasztaljuk, hogy a beszédben a tonális szervezettség még leplezett formában, csírájában sincs jelen. A kottázott beszédben például az ún. disszonáns hangközök (kis szekund, bővített kvart, azaz szűkített kvint) gyakoribbak a konszonáns hangközöknél (terc, tiszta kvart, kvint). A dallamosnak érzett zenében a disszonáns hangközök viszonylag ritkák. Schubert két dalában (*Des Müllers Blumen*, *An die Musik*) például a hangközöknek 23,0%-a ún. disszonáns hangköz. Egy lekottázott (3 kottalapnyi) spontán beszélgetés 78,4%-át teszi ki (*vö. I. táblázat*).

1. táblázat

Disszonáns hangközök gyakorisága
beszédben és zenében

Hangközök	Beszélgetés	Schubert dalok
prím	20,3%	10,5%
kis szekund	33,8	12,6
bőv. kvart (szűk. kvint)	24,3	—
összesen	78,4%	23,0%

Világosan tükröződik a nagyobbfokú szervezettség a zene kötött ritmusában, a zenei nyomatékok szabályos eloszlásában. A hanglejtés úgy viszonylik a zenei dallamhoz, mint a célszerű mozgás a tánchoz.

5.1.3 Általában azt mondhatjuk, hogy a dallam a zenében egyre kötöttebbé válik, amint a kis egységektől a nagyobb

egységek felé haladunk. Az egyes motívumok sorrendje, ismétlése, variációja bizonyos törvényeknek van alávetve (funkció-törvény, a forma-törvényei). A beszéddallam kötöttsége ugyanakkor az egyszerű mondatnál nagyobb egységek felé haladva egyre csökken. Az egymást követő mondatok, beszédszakaszok hanglejtése egymástól tökéletesen független. A beszéd folyamán is ismétlődnek egyes hanglejtésformák, de változásukat, ismétlődésüket nem határozzák meg szabályok. A hanglejtésformák nem „fejlődnek” a beszélgetés folyamán. A variáció törvénye a beszédben ismeretlen. A beszélgető vagy vitatkozó feleknek nem jutna eszébe, hogy partnerük hanglejtésformáit megfelelő kontrapunkttal kísérik, vagy átvegyék és variálják zenei témáját. (Igen halvány nyoma az ilyen tendenciának az a jelenség, melyet JESPERSEN (228) figyelt meg. Szerinte, ha két ember köszön egymásnak, akkor csak az utóbb köszönő engedi le mondata végén alapszintre a hangját.)

Senkisésem veszi észre, ha a lekottázott beszélgetések, sportközvetítések vagy tudományos előadások nagyobb dallamegységeit felcseréljük. (A biztonság kedvéért erről kísérletek útján is meggyőződhetünk.) Zongoraversenyek, szimfóniák egyes tételei nyilvánvaló módon nem cserélhetők fel ilyen önkényesen. A zenei mű összefüggő egészet alkot. Kezdetből fogva bizonyos megoldás felé tör. Zenei „cselekménye” van. Feszültségeket kelt, melyek feloldásra várnak. A zenei műnek, vagy akárcsak a szimfóniák, szonáták, versenyek egyes tételeinek megfelelő nagyobb hanglejtésegységeket a beszéd nem ismer.

Feltehető, hogy a zenei mű nagyobb fokú szervezettsége, kisebb entrópiája folytán élvezetesebb a lezongorázott beszédhanglejtésnél, amint a zenei hang is alighanem nagyobb redundanciájánál fogva kelt kellemesebb hatást a zörejnél.

Amint mondtuk, a zene fogalmát leszűkítettük az európai zenének a XIX. századdal lezáruló korszakára. A dodekafon zene nem keresi a „kon-szonáns” hangközöket, a hangok egyenletes, atonális eloszlására törekszik. A motívumok nincsenek alávetve a funkció-törvénynek, hiányzik a kötött ritmus, hiányzik a horizontális kötöttség, a harmónia. Erősen csökken a motívumok közötti következési valószínűség, nő a véletlen szerepe a kompozícióban. Mindezek ellenére az atonális zene, a konkrét zene is abban különbözik a beszédétől, hogy a teljes zenei mű valamiféle formális egységet képez. A. A. MOLES, a modern zene kitűnő ismerője, információelméleti esztétikájában a zene első dallamtörvényének tekinti a zenei szimbólumok ismétlődését az időben: az egymást követő egységek nem függetlenek egymástól, „emlékeznek” egymásra (120).

5.2.0 Van azonban ennek az igazságnak fonákja is. Más tekintetben a zenei hangnak nagyobb a mozgáslehetősége, nagyobb a mozgási szabadsága.

5.2.1 A beszéddallam lényegesen szűkebb hangterjedelemben mozog a zenei dallamnál. A magyar beszélgetések hangterjedelme például szext, a magyar tudományos felolvasásoké kvart.

Az egyes nyelvekben előforduló tipikus hanglejtésformák száma — ha ezt a számot elvi és gyakorlati okokból nem is könnyű meghatározni (FÓNAGY—MAGDICS 1963) — nem haladja meg (vagy el sem éri) a százas nagyságrendet. A lehetséges zenei témák, motívumok száma végtelen, ha nem tudjuk meg-

határozni a témák maximális terjedelmét; sok nagyságrenddel meghaladja az egyes nyelvek hanglejtésformáinak a számát, ha limitáljuk a terjedelmét.

Viszonylag kis számú hanglejtéstípus közül a beszédben egynéhány sokszorta gyakoribb a többinél. Egyes helyzethez kötött beszéd-megnyilvánulásokat (sportközvetítés, hírfelolvasás é.í.t., vö. FÓNAGY—MAGDICS 1963) két-három hanglejtésforma uralma jellemez. A szűk hangterjedelem és egyes hanglejtésformáknak állandó ismétlődése monoton jellegűt kölcsönöz a beszédhanglejtésnek. (Mivel a hangterjedelem, a hanglejtésformák alakja és száma nyelvenként eltérő, egyes nyelvek dallama viszonylag élénkebb, másoké viszonylag egyhangúbb. A főként kis hangterjedelmű, ereszkedő motívumokból felépülő magyar beszéddallam az olaszhoz, franciához, oroszhoz képest például igen monoton.)

5.3.0 Bajos lenne tehát a hírérték nagyságából kizárólag a hírérték eltérő mennyiségére visszavezetni a zene és beszéd eltérő esztétikai hatását. A zenei dallam is, a beszéddallam is kötött, de kötöttségük más jellegű. A zenében a hang mozgását formális törvények határozzák meg. A zenei frázisok menete a megelőző és következő frázisok menetének függvénye. Az egy beszédtaktuson belül szereplő mondatok hanglejtése független egymástól. A beszédben az egyes mondatok hanglejtését a mondat tartalma határozza meg. A mondat hanglejtése közvetlenül alig függ a szomszédos mondatok dallamától.

A kétféle kötöttség a nyelvi és zenei közlemények eltérő jellegéből, eltérő céljából ered.

Induljunk ki a nyelv és zene közös eredetéről szóló feltevésből. Tekintsük ezt a feltevést etiológiai legendának, mely — mint az eredetfejtő legendák általában — lényeges összefüggésekre utal. Tegyük fel, hogy a nyelv és a zene közös ősfarmáját a hiányok okozta belső feszültség hozta létre. Ez a feszültség kétféle úton-módon csökkenthető.

5.3.1 Mások segítségével, közös erővel leküzdhetjük a feszültséget okozó tényezőket, ha a belső feszültséget tükröző mozdulatokat, hangokat jelekké fejlesztve nemcsak érzelmeinkre, de az érzelmeiket kiváltó körülményekre is felhívhatjuk a figyelmet. A természet erőivel szemben munkával harcoló, közösségeket kialakító ember útja múlhatatlanul spontán testi megnyilvánulásokra, primér jelezésekre ráépülő konvencionális jelzőrendszer kialakításához vezetett (ENGELS), melyet PAVLOV a „jelezések jelzésének”, „második jelzőrendszernek” nevez. Ahhoz, hogy gondolatokat formáljunk és közlésükkel meghatározott cselekvéseket váltsunk ki más emberekből, a valósággal meghatározott kapcsolatban álló, rögzített formájú és rögzített, körülhatárolt tartalmú jelekre van szükség. A jel lényege, sajátossága abban áll, hogy valamilyen szubsztanciát (mozdulatot, hangrezgést, ábrát) megfosztunk önálló lététől és anyagi tulajdonságaira való tekintet nélkül alárendeljük annak a képzetnek, fogalomnak, melyet segítségével alakítottunk ki. Ilyen jel a hanglejtésforma is. Világos tehát, hogy a hanglejtésformák, melyek önmagukban véve nem is léteznek, csak a jelentésen keresztül, a jelentést megkülönböztető sajátásaikban, nem lehetnek semmiféle formatörvénynek (funkciótörvény, harmóniatörvény) alárendelve. A hang mozgását csakis a mondat jelentése határozza meg. A hanglejtésformák ismétlődése vagy váltakozása a közlés tartalmának függvénye. A fogalmi gondolkodás tipizáló jellegéből, a nyelv

ökonómiájából következik, hogy viszonylag kis számú hanglejtéstípust és viszonylag szűk hangterjedelmet használunk a beszédben.

A feszültséget kerülő úton, de tartósan oldotta meg a nyelvi közlés.

5.3.2 A feszültség azonban rövid úton is csökkenthető. A fájdalom, az éhség, a szerelmi vágy „kifejezésével”, az élénk testmozgás, a kiáradó hang segítségével mintha kivetnők magunkból a feszültséget okozó láthatatlan valamit.

A mozdulatok és hangok állandó ismételtetésével igyekszünk fokozottan csökkenteni a feszültséget. A monoton ismétlés egyúttal elvezethet egy extatikus állapothoz, mely áthidalja a vélt és a tényleges kielégülés között tátongó űrt. A monoton ismétlés az élet keletkezésével szükségképpen előálló feszültségek lereagálására, az ősi, születésselőtti nyugalom helyreállítására irányuló elemi törekvésünk (FREUD XIII, 3—69), mely a valósághoz, változó környezethez alkalmazkodni akaró énünk ellenállásába ütközik. A periodikus mozgás, az ismétlés az én erősödésével egyre jobban háttérbe szorul, s helyet ad a bonyolultabb ritmusú, célszerű mozgásnak. Az emberi szervezeten belül is szembeállítható a magasabb rendű aperiodikus jellegű akaratlagos tevékenység a periodikus jellegű vegetatív tevékenységgel (HOLLÓS). Ismeretes, hogy a tudat ellenőrzésének gyengülésével, narkotikus állapotban, pszichózisban, vagy egyszerűen szórakozottság esetén előtérbe kerül a monoton ismétlés (LACH).

A kifejezési formákat jellel rögzítő nyelvi közléstől elkanyarodva, a beszédhangot énekhanggá stilizálva, a zenei kifejezés tág teret engedett az ismétlési kényszernek, az egyszerűbb, a redundánsabb mozgásformák felé közeledett. Az is bizonyos, hogy az ismétlési kényszer egyre leplezettebb, egyre bonyolultabb, egyre fejlettebb formában érvényesült (variáció, harmónia, szabályos szerkezet, polifónia vö. R. SPITZ). Az én rendezési elvvé (Ordinanz-Prinzip, vö. HERMANN) emelte a kényszert, segítségével megformálta s ezzel hatalmába vette a kifejezendő belső feszültséget.

A feszültség megoldását keresve a kifejezés szintjén formális feszültséget teremtetett, hogy ezeket azután feloldhassa. A feszítés-oldás (Spannung-Entspannung) mechanizmus a zenének alapvető sajátága. Az egyszerű ismétlődésen túlnövő ritmus már maga is feszítések és oldások lánc (H. WERNER, DE GROOT, MOSONYI). A zenei művet keresztül-kasul hálózzák és egységgé ötvözik a folytonosan keletkező és folyamatosan feloldódó feszültségek ívei.

COMBARIEU zenei gondolatnak („pensée musicale”) nevezi ezt a szerkezetet, mely szerinte a zene esztétikai hatásának forrása (117 és kk.) és joggal állítható a szavakban kifejezett gondolattal párhuzamba (158, 163). A zenei „gondolat” — vagy más metaforával a zenei „cselekmény” —, nem azonos semmiféle gondolati folyamattal, semmiféle cselekménnyel, de dinamikus modellje, „ideája” minden emberi szellemi folyamatnak, minden cselekménynek, minden emberi élménynek, melyet valamilyen feszültség indít el és a feszültség feloldása zár le. Modellje, prototípusa az élvezetes élménynek. („Toute est tension et détente dans les sensations heureuses”, írja DE LA GRASSERIE, új megfogalmazását adva a kynikusok filozófiai tételének, melyet az ösztönlélektan is megerősített. Különösen megnyilvánul a feszítés és oldás játékanak szerepe a genitális öröm esetében.)

Míg a nyelv az érzelmeket tükröző dallamforma rögzítésével biztosítja a külső segítséget, az emberi közösség tagjainak támogatását, a zene a dallammenet megkomponálásával önmagában keresi a megoldást.

5.3.2 A zenei közleményeknek nem az a rendeltetésük, hogy gondolatunkat tolmácsolják és ezáltal meghatározott cselekvést váltsanak ki a hallgatóból. A fejlődésnek ez az útja nem vezetett a zenében a morfémák, a mondatnak funkcionálisan megfelelő egységek kialakulásához. Azok a dallamformák, melyeket a haragot, a vágyat, a szorongást kifejező hanglejtésformákhoz hasonlítottunk, nem jelei ezeknek az érzelmeknek. Ennek a nyilvánvaló ténynek az alapján utasította vissza olyan erősen számos zeneesztétika az érzelmek utánzásának racionalista elméletét („Affektenlehre”), a zene öncélúságát állítva előtérbe (GOLDSCHMIDT).

5.4.0 A zene és nyelv közös eredetének mondája, hipotézise alapján jobban érthető, hogy — a nyelv és zene lényegében eltérő alapfunkciója ellenére —, a zenei és nyelvi közleményeknek sok a rokon vonásuk. Nem alaptalanul beszélünk és írunk a nyelv „zenei” elemeiről, a költői nyelv „zenéjéről”, „musikalischer Stil”-ről. S nem ok nélkül esik szó zenei „nyelv”-ről sem.

5.4.1.1 A „zenei gondolat” nem absztrakt formában jelenik meg, s a zenei mű mindig több feszültségek és oldódások ritmikus meneténél. Meghatározott gondolatoknak, egy meghatározott cselekménynek dinamikus menetét követik.

A jeleket nem ismerő zenei „nyelv” esetében idézőjelbe kell tennünk a „közlés”-t is, a „megértés” szót is. Ez az idézőjel nem érvényteleníti azonban ezeket a szavakat. Transzpozíciót jelez csak. A zenei közlemény a fogalmi szervezettség fokát el nem érő lelki folyamatokról tájékoztat.

A beszédhanglejtéssel rokonított dallamokat lejátszottuk zongorán tíz olyan érettségizett fiatal nőnek és férfinak, akik nem ismerték zenei idézeteink forrását. A motívumok lejátszása után megkérdeztük, hogy milyen érzelmet hallanak ki a zenéből. A válaszok ezúttal nem voltak olyan egyértelműek, mint amikor angolul és franciául nem tudó tíz kísérleti alanyunk játszottuk le az affektív angol és francia mondatokat. A Trisztán-előjáték vágy-motívumát tíz közül négyen az epekedés, a vágy kifejezésének érezték, de összefüggésbe hozták a merengéssel, a melankóliával, a szenvedéssel, szomorúsággal is (vö. 2. táblázat). Ez a koncentrikus, de elég széles szórás alighanem azt mutatja, hogy a dallammenet közvetlenül tükrözi a konkrét, azaz komplex érzelmi árnyalatokat, de nem jelöli az egyes absztrahált érzelmi típusokat. Az érzelmi állapotoknak erre az analízáló, absztraháló jellemzésére csak a fogalmi gondolkodáson alapuló nyelvi jelek képesek. A zenét természetesen éppen ez a hiányosság teszi képessé, alkalmassá szavakban kifejezhetetlen komplex — mert konkrét — tudatfolyamatok érzékeltetésére (COMBARIEU 163).

5.4.1.1 Hogy a zenei közlemény minden önelvűsége ellenére a maga módján egyúttal az emberek közötti érintkezés eszköze is — s hogy a később olyan mélyen megvetett „Affektlehre” hívei (vö. GOLDSCHMIDT, ROUSSEAU, MATTHESON stb.) kétségtelenül megragadták az igazság egy csücskét —, hogy nincsen feloldhatatlan ellentét a zene öncélúsága és kommunikatív jellege között, azt talán éppen az mutatja, hogy az ismétlési elv és a feszítés és oldás elvén alapuló harmónia-törvények — egyszóval a zenei kifejezés eleve meghatározó zenei mozgástörvények — maguk is a közlés szolgálatába állíthatók.

Úgy látszik, hogy nemcsak a beszédhanglejtésre emlékeztető dallam-konfigurációk fűződnek egyes érzelmekhez a zenében, hanem bizonyos harmónia-szabályok is. Így például a vágyat (a kielégületlenséget, a belső ellentétet) a Trisztán-előjátékban a T(onika)—S(ubdomináns)—D(omináns) harmónia jelzi. Egyetlen tökéletes egészarálattal sem találkozunk, hanem főleg fél- és álzárattal. Sok a kétértelmű akkord. (A ténylegesen hangzó f—as—ces—es akkordot a hallgató nem tudja azonnal az előző a—f—e akkordhoz kapcsolni. Nem biztos abban, hogy az a—f az F-dúr terce és alaphangja-e, vagy az a-moll alaphangja és kvintjének váltóhangja. Kétséges marad tehát, hogy a téma F-dúrban vagy a-mollban indul-e.)

A gyengédség zenei kifejezésének jellegzetessége a diszsonáns akkordok hanglépések kerülése, a terc és sext párhuzamok gyakorisága, a gyakori ismétlés, az erősen prediktábilis variáció é. i. t. Nyilvánvaló a zenélő igyekezete, hogy a hallgatót minden váratlan fordulattól megkímélje, „lecsiszolja az éleket” s ezáltal egyértelműen kifejezésre juttassa, milyen távol áll tőle minden rossz szándék. Úgy közeledik hozzá, mint a gyerekekhez. Hangját lehalkítva, énekelve (a gyengéd zene dallamosabb), simogató, ringató mozdulatokkal.

2. táblázat

A Trisztán-előjáték vágy-motívumával végzett kísérletek eredménye

	1. kérdés Milyen érzelem?	2. kérdés Melyik a 10 érzelem közül?
A:	vágy	vágy
B:	merengés	vágy
C:	szenvedés	vágy
D:	vágyódás	
E:	melankólia	vágy
F:	epekedés	vágy
G:	merengés	vágy
H:	szomorúság	vágy
I:	vágyódás	
J:	szomorúság	vágy

Alighanem azért is érezzük „édeskésnek” ezt a hangvételt (dolce-stílus), mivel az „édes gyermekkorba” vezet vissza, egészen az édes íz uralma alatt álló oralis fázisig. (Feltűnő a gyengéd hangvétel formális és funkcionális párhuzamossága a zenében és a beszédben. TROJAN „Schonstimme”-nek nevezi a gyengéd hangot és kiemeli regresszív jellegét, 1952, 178.)

A tonális szint változtatásával fejezi ki Schubert a „Hasonmás”-ban a hős lelki egyensúlyának megbomlását.

A Trisztán-előjátékban az ismétlődő motívum egyre feljebb torlódik, végül is kissé elernyed. A motívumnak ez a variációja is az egyre fokozódó feszültséget és végül az ellankadást festi, a vágy alapmotívumában foglalt dallammenetet nagytíjta fel, bontja ki.

Megfogható mondanivalója van többnyire a ritmikus variációnak is. Bartók „Két arckép”-ében például az ideális arcképet a torztól ugyanannak a motívumnak sajátos ritmusmódosítása különbözteti meg.

Orestes „Le calme rentre dans mon coeur” áriájában a brácsa nyugtalan lüktetése kíséri a sima dallamvonalat. Ez a hangszerelés juttatja kifejezésre Orestes rejtett nyugtalanságát. „Orestes hazudik”, felelte Gluck, amikor valaki felhívta erre az „ellentmondásra” a figyelmét, hogyan is lehetne nyugodt, amikor megölte az anyját” (Szabolcsi Bence közlése).

5.5.1.3 Az újabbkori zene formájában is közeledett a beszédhez. A prím, a „diszsonáns” kis szekund és szűkített kvint a dodekafon zenének is alapvető hangközei (vö. KÓKAI). A kromatikus hangsorok ugyancsak a hanglejtést stilizálják. A hanglejtésformák monoton ismétlődésével állítható párhuzamba a „motívum-ostinato” (Sztavinszkij, Orff). A dodekafon ezen azonban eltérő ritmussal, eltérő dinamikával, agógikával leplezi az ismétlést. A konkrét zene — akárcsak a beszéd — a zörejt is bevonta elemei közé.

5.5.2.1 Másfelől: a zenére jellemző szerkesztési törvények felfedezhetők verbális alkotásokban is, mindenekelőtt a költői művekben. A német romantika, értelemellenes filozófiájával összhangban, az irodalmi művek zenei aspektusát emelte ki éppen. „Jean Paul poetisiert musikalische Phantasie” írja Novalis (Fragment 1082, III, 365). Heinrich von Ofterdingen című regényével azt akarta dokumentálni, hogy a költői alkotásban a cselekmény logikája helyett zenei követelmények szabják meg egyes jelenetek sorrendjét, a szereplők fellépését. „Die Gegenstände müssen, wie die Töne der Aeolsharfe, dasein, auf einmal, ohne Veranlassung” (Fragment 410, II, 307 és k.). Tieck a „Verkehrte Welt”-ben nyitánnyal ellátott zenedarabot ad elő verbális hangszerekkel.

Az irodalmi mű zeneiségének ez az előtérbe állítása, a gondolati elemek háttérbe szorítása szükségszerűen következik a német romantika értelemellenes világnézetéből. Kétségtelen azonban, hogy az irodalmi művet valóban megszerkesztettség, a zenéből ismeretes komponálási elvek (variáció, kontrapunkt, devizatechnika, témakibontás, a feszültségkeltés és feloldás é. i. t.) különbözteti meg az események filmszerű tükrözésétől, vagy magától a megszerkesztetlen valóságtól. S ez a tétel egyaránt áll a görög tragédiákra, Flaubert, Thomas Mann³ regényeire (vö. HOFFMANN, HALÁSZ ELŐD) és Ionesco színdarabjaira.

A zenei jellegű ismétlés szerepe még szembetűnőbb a prózánál kötöttebb ritmusú verses műfajokban.

5.5.2.2 S végül felvetődik a kérdés: mi közük van a zenéhez a köznapi beszéd ún. „zenei” vagy prozodikus elemeinek, a hangsúlynak, hanglejtésnek, a beszédtempónak és a beszédszüneteknek?

Indokoltta teheti a metaforát már az a tény is, hogy a nyelv prozodikus elemeinek megfelelőit felleljük a zenében is, ahol lényegesen fontosabb szerepet játszanak, mint a beszéd alapegységeit, a fonémákat megkülönböztető hangkülönbségek.

³ „Der Roman war mir immer eine Symphonie, ein Werk der Kontrapunktik, ein Themengewebe, worin die Ideen die Rolle musikalischer Motive spielen” — mondta Thomas Mann abban az előadásában, melyet a Varázshegyről tartott a princetoni egyetem hallgatóinak (vö. Gesammelte Werke, Berlin 1956, XII. 440). Különösen szembeötlő a Faustus tudatos zenei megszerkesztése (vö. Die Entstehung des Doktor Faustus, Gesammelte Werke XII. 197, 203, 220, 224 é. i. t.).

Van azonban egy mélyebben fekvő oka is annak, amiért a prozodikus sajátságokat nyilvánítjuk zeneinek a hangszínekülönbségekkel szemben. A prozodikus beszédtulajdonságok funkcionális szempontból bizonyos rokonságot mutatnak a zenei közlemények jeleivel.

A fonémák *d i s z k r é t* egységek. Valamely nyelv egy adott korszakában többnyire pontosan meghatározható a fonémák és a releváns akusztikai jegyek (vagy képzési sajátságok) száma. A fonémák közötti különbség sohasem kvantitatív, mindig minőségi jellegű, akkor is, ha két fonémát a kvantitás különböztet meg egymástól. Mindezek következtében a beszédhangok viszonyában jól elhatárolhatók egy adott beszédszakaszon belül (azaz a nyelv szintagmatikus szintjén).

Sokkal nehezebb feladat a prozodikus elemek elhatárolása mind a paradigmatis, mind a szintagmatikus szinten. Sok vita folyik arról, hogy valamely nyelvben a nyomatékoságnak hány fokát kell megkülönböztetni. S még vitatkozni is bajos lenne a releváns hanglejtésformák számán. Az alapvető nehézséget az okozza, hogy a releváns és az irreleváns különbségek között ezúttal szinte lehetetlen megvonni a határt. A magyar *írt* (irt) „rottet aus” szót az /i/ rövidsége különbözteti meg az *írt* /i:rt/ „schrieb” szótól, mely hosszú /i:/-vel kezdődik. Mindkét fonéma objektív időtartama ingadozó, de ezek az ingadozások irrelevánsok. Vagy /i/-vel vagy /i:/-vel van dolgunk. A kettő között nem lehetséges semmiféle átmenet. Minőségi, átmenetet nem ismerő különbség van az *Egyház* /'ɛcha:z/ „Kirche” és az *Egy ház* /ɛ'cha:z/ „Ein Haus” kijelentő mondat nyomatékeloszlása között. Minőségi különbség van az *Írt* kijelentő mondat és az *Írt?* kérdő mondat között is, a forma és funkció szempontjából a kettő között elhelyezkedő bizonytalan kijelentés és formális kérdés ellenére.

Más a helyzet, ha az *Írt* kijelentő mondat releváns megkülönböztető hanglejtésformáit próbáljuk megszámlálni. Jól megkülönböztethető a közömbös bejelentés hanglejtése például az önigazoló hanglejtéstől („Nem értem, miért mondod, hogy nem írt, hiszen írt”), a döbbsent felkiáltásától, az elégedetlenségtől („írt, írt, de ez nem elég”), é. i. t. Tegyük fel, hogy a hanglejtésben tükröződő alaphelyzetek száma véges, ha elsorolni bajos is lenne őket. Nyilvánvaló azonban, hogy két, ún. alaphelyzet között számos „átmeneti helyzet” képzelhető el — így a közömbös bejelentés és a döbbsent felkiáltás között a csodálkozás, a meglepetés —, melyet ugyancsak sajátos hanglejtésforma tükröz. S a két helyzet közötti távolság állandóan felezhető. Lényegesen több az érzékelhető különbség, mint ahány helyzetet fogalmaink, szavaink segítségével megkülönböztethetünk. Ezek a hanglejtésformák ugyanis nem az egyes attitűdök (a megdöbbenés, a csodálkozás, a közöny) fogalmát jelölik, hanem a konkrét attitűdök végtelen sokféleségét tükrözik, akárcsak a zenei frázisok. Ezért relevánsak a mennyiségi különbségek is a prozodikus sajátságok esetében. (A beszédtempó esetében minőségi különbségekről nem is igen lehet szó.) A prozodikus hangtulajdonságok *f o l y a m a t o s* jellegűek, kontinuumot képeznek, bár kétségtelen az is, hogy ezen a kontinuumon belül bizonyos sűrűsödési pontok alakulnak ki, *t í p u s o k* keletkeztek (FÓNAGY—MAGDICS 1963).

A prozodikus sajátságoknak ez a kettősége egy mélyebben fekvő ellentmondásban gyökerezik. A szavakat alkotó fonémásor és a szó jelentésének kapcsolata konvencionális és önkényes. A prozodikus elemek — és ez alól talán a beszédtempó sem képez kivételt — ugyancsak *k o n v e n c i o n á l i s a k*, nyelvhez és korhoz kötöttek, de *n e m ö n k é n y e s e k*. A hangmagasság

változása, a nyomaték ereje, a beszéd tempója, a szünetek hossza nyelvhez, korhoz kötött, de egyúttal természetes tükröződése a lelkiállapotnak (FÓNAGY 1956). S ebben is archaikusabbak a fonémáknál, a jellé válásnak egy kezdetibb fokán rekedtek meg. Közelebb állnak a zenei kifejezéshez, a beszéd és zene posztulált közös ősnyelvéhez.

A nyelvi jelrendszer egyik szektorának ez a „lemaradása” nem valamiféle üzemi hiba következménye. A zenei jellegű közlésformát a nyelv sem nélkülözheti teljesen. Az önkényes és a természetes jeleknek ez az együttese teszi lehetővé a fogalmi jellegű és a fogalmi szervezethez még el nem ért tudattartalmak egyidejű közlését. Érthető az is, hogy — a joggal regresszívnek tekintett — affektív lelkiállapotban bizonyos fokig előtérbe kerülnek a közlés archaikusabb zenei elemei, s hogy még a hanglejtésen belül is a zeneiben elrendezett formák lépnek előtérbe. A nyelvi jelrendszer belső ellentmondásának, kettősségének köszönheti az élőszó más mesterséges jelrendszerrel egyelőre el nem érhető plaszticitását, hajlékonyságát.

FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA

Bibliográfia

- ABRAHAM, K., Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Libido (Leipzig—Wien—Zürich 1924).
- BATTEUX, CH., Les beaux arts réduits à un même principe (Paris 1743).
- BOLINGER, D. L., Levels versus Configuration, *Word* 5 (1949).
- BUNING, E. J.—SCHOENEVELD, C. H. VAN, The Sentence Intonation of Contemporary Standard Russian (s'Gravenhage 1960).
- CANNON, W. B., Bodily Changes in Pain, Hunger, Fear and Rage (New York 1939).
- COMBARIEU, J., Les rapports de la musique et de la poésie (Paris, 1894).
- CRILE, G. W., The Origin and Nature of the Emotions. Philadelphia and London: W. B. Saunders, 1915. Pp. viii + 240.
- DARWIN, CH., The Expression of the Emotions in Man and Animal (London 1872).
- DEVA, B. C., Psychophysics of Speech-Melody, *Z. Phonetik* 13 (1960) 8—27.
- ESSEN, O. v., Allgemeine und angewandte Phonetik (Berlin 1957).
- ESSEN, O. v., Grundzüge der hochdeutschen Satzintonation (Ratingen 1956).
- FÓNAGY, I., Über die Eigenart des sprachlichen Zeichens, *Lingua* 6 (1956).
- FÓNAGY, I., A zenei hang és a zene, *Magyar Zene* 3 (1960).
- FÓNAGY, I., Mimik auf glottaler Ebene, *Phonetica* 8 (1962).
- FÓNAGY, I.—MAGDICS, KL., Das Paradoxon der Sprechmelodie (sajtó alatt, az „Ural-altäische Jahrbücher” 1963. évfolyamában jelenik meg).
- FREUD, S., Gesammelte Werke (London 1940).
- GARDINER, H. M.—METCALF, R. C.—BEEBE-CENTER, J. G., Feeling and Emotion, A History of Theories (New York 1937).
- GOLDSCHMIDT, H., Die Musikalität des 18. Jahrhunderts und ihre Beziehungen zu seinem Kuntschaffen (Zürich—Leipzig 1915).
- GRASSERIE, R. DE LA, Essai de rythmique comparée (Louvain 1892).
- GROOT A. W. DE, Der Rhythmus, *Neophilologus* 17 (1932).
- HALÁSZ, E., A polgári öntudat válsága és a modern regény szerkezeti problémái (Kandidátusi disszertáció).
- HERMANN, I., Randbemerkungen zum Wiederholungszwang, *Int. Z. f. Psychoanal.* 8 (1922).
- HOFFMANN, G., Die Musik im Werk Thomas Manns (Berlin 1955).
- HOLLÓS, I., Über das Zeitgefühl: *Z. Psychoanal.* 8 (1922) 421—439.
- JAMES, W., What is Emotion, *Mind* 19 (1884) 188—205.
- JESPERSEN, O., Lehrbuch der Phonetik (Leipzig—Berlin 1904).
- JOUBE, P. J., Le Don Juan de Mozart (Fribourg 1942).
- KÓKAI, R., Korunk zenéje. A zenei romantika és a modern zene. *Muzsika* 10 (1958) 22.

- LACH, R., Das Konstruktionsprinzip der Wiederholung in Musik, Sprache und Literatur: Sitzungsber. Akad. Wiss. Wien. Sitzung am 12. Dez. 1923.
- LANGE, C., The Emotions. Transl. by I. A. Haupt for: K. Dunlap, The Emotions (Baltimore 1922).
- MATTHESON, J., Der vollkommene Capellmeister (1739). Hrg. von M. Reimann (Basel 1954).
- MERKEL, C. L., Physiologie der menschlichen Sprache (Leipzig 1866).
- MOLES, A. A., Théorie de l'information et perception esthétique (Paris 1958).
- UJFALUSSY, J., A valóság zenei képe (Budapest 1962).
- MOLNÁR, I., A magyar hangjelzés rendszere (Budapest 1954).
- Mooseheart-Symposium, Feelings and Emotions, The —, ed. by M. L. Reymert (New York—London—Toronto 1950).
- MOSONYI, D., Die irrationalen Grundlagen der Musik: Imago 21 (1935) 207—278.
- MANN, TH., Einführung in den Zauberberg (Für Studenten der Universität Princeton). Gesammelte Werke (Berlin 1956) XII.
- RANK, O., Das Trauma der Geburt (Leipzig—München—Zürich 1924).
- ROUSSEAU, J.-J., Essai sur l'origine des langues où il est parlé de la mélodie et de l'imitation musicale, Oeuvres complètes X (Francfort 1856).
- SARTRE, J. P., Esquisse d'une théorie des émotions (Paris 1960).
- SPITZ, R., Wiederholung, Rhythmus, Langeweile: Imago 23 (1937) 181—196.
- SZABOLCSI, B., A melódia története (Budapest 1957).
- TROJAN, F., Der Ausdruck der Sprechstimme (Wien—Düsseldorf 1952).
- TROJAN, F., Sprecherziehung auf entwicklungsgeschichtlicher Grundlage, Z. Phonetik 12 (1959) 326—334.
- UJFALUSSY, J., Intonation, Charakterbildung und Typengestaltung in Mozart's Werken. Studia Musicologica 1 (1961) 94—142.
- UJFALUSSY, J., A valóság zenei képe (Budapest 1962).
- WERNER, H., Die Ursprünge der Lyrik (München 1924).
- Wittenberg-Symposium, Feelings and Emotions, The — ed. by M. L. Reymert (Worcester 1928).
- WOLFF, H. G., Life Situations, Emotions, and Bodily Disease, in: Feelings and Emotions, the Mooseheart Symposium, 284—324.
- YOUNG, P. T., Emotion in Man and Animal. Its Nature and Relation to Attitude and Motive (New York 1943).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Erzä-mordvin szövegmutatvány • Pokš Marež falu nyelvjárásából

1961 augusztusában itt járt nálunk Fjodor Petrovics Markov, erzä-mordvin-nyelvész. 1916-ban született Pokš Marež faluban. Ebből a kis erzä faluból H. Paasonennek is vannak szövegei. Mint érdekességet említhetjük meg, hogy Markov elbeszélése szerint egy falujabeli idős tanítónő még emlékszik Paasonenre.

F. P. Markov jól beszéli anyanyelvét, sőt az alatyri nyelvjárás kutatásával is foglalkozik.¹ Készségesen vállalkozott rá — ez úton mondunk köszönetet érte —, hogy a Nyelvtudományi Intézet finnugor archivuma részére egy pár irodalmi szöveget, nyelvjárásából és az alatyri nyelvjárásból pedig mintegy egy órányi terjedelmű anyagot, s egy szabad elbeszélést² mondjon hangszalagra. Ezt az utóbbit tartalmazza az alábbi szövegmutatvány, mely magán viseli a szabad elbeszélés kétségtelen nyomait (közbevetett kérdések, henye szavak, ismétlések). Stilisztikai szempontból nem változtattunk az anyagon, mert a cél egy nyelvjárási szöveg bemutatása. Bár a maresevoi (= Pokš Marež) nyelvjárás alig tér el az irodalmi nyelvtől, úgy látszik, hogy közzététele mégsem lesz haszontalan.

*

1. mon lemem Markov Fjodor. mon tšatšijn dištša¹ vejksesadt kemgotovotše ijeste. stuvtija uš, žardo tšatšindak² — sijedin. mon tšatšijn pokš marež³ vélese. šeste merilt uljanovskoj gubernija, a nej mordovskoj respublika merit. žardo monen topotšt kevejkeje ijem, šeste mon dujin školav tonatšine. tonatšijn esiinek vélese nile ijet. a šede mejte tujin zaranskojev tonatšine petepnikumso, koso tago véle ijet tonatšijn. a nej vana robotan minek esiin gorotso saranskojse, univčšitetse. minek kel merit marež vélen jel. teviš išta minek aštšj: etva eržan véles išta dumi, što sijnt vélese sex paršte eržaks kortij. seks i merit vana išta: nu, eržaks alkuks kortij aštšak minek vélese, a še véleseit teňaks a maštij eržaks kortamo. nile ijede ikele karnin donatšine alatijskoj eržan gelint, alatijs jonksijn eržan gelint. toso ulit etva kodamo razlitšijat. minek vélese araš ištamo baška

¹ Például: О звуковом составе и фонетических явлениях приалатырского диалекта эрзянского языка. Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused V., Tallinn 1960. 154—175. l.; Желательное наклонение в мордовских языках. Труды мордовского научно-исследовательского института языка, литературы, истории и экономики. Выпуск 20. Саранск 1960. 23—40. l. Приалатырский диалект эрзя-мордовского языка. Очерки мордовских диалектов. Том 1. Саранск 1961. 7—99. l.

² Igen gyakori szövegünkben az előreható hasonulás.

³ -dak, -jak 'is'.

⁴ Б. Марсеево.

zvuk η, toso uli ištamo baška zvuk. mīnek vēlese mēit išta, pīmerks, „sedej”, a sīn mēit: „sedej”. mīnek vēlese mēit „kozo”, a sīn mēit „kozon”, pīmerks: „kozon butik, nu,⁴ kīnigast?”. vana ištāt ērva kodat razlītšijat ulit.

2. nej vana tel jovtīnān alamoška mīnek stolītšānēt košas. Saranskoj gorodīs sedikele pek vēškinīkīne ulnēs. son ulnēs anīšak ištamo — koda mērems — pokš telen gōndamō. seste mon bovīnamga ulnēs a pek lamo erīšatīne Saranskojsē. ulnēs toso anīšak kemeñ dīštša lomañ. a tedide vana lovnīž i gazetse šormadož ulnēs, što Saranskojsē erit šado tīštšat erīšatīnede. sedikele kudotne ulnēs anīšak tšuvton, tšuvton gudot anīšak ulnēs. a nej strojašt pokš sērej gudot. nej ulit nīle etažīn gudot. i sedikele ulītšatīne apak mošta ulnēs, trotuartne ulnēs tšuvton, a nej vēse ulītšatīne valož asfaltse. i ulītšatīne kuvalt tīn-džop ĵala artnīt ērva kodamo mašināt. mīnek gorotsīn⁵ ulit lamo avtomāšināt, avtobust i jalgo uš nej a jaksīt. sedikele žardo ulnēs sītšat mīnek gorodīnēn, sīnēt uskšīlīž stantsījasto izvoštšīkse, alašaso. nej stantsījav jakit anīšak avtobust, pokš, mazej avtobust. eštšo mēze? a pek umok, da! kolonģemeñ ije tedikele ulnēs toso... tejšt tozo pedīnštīnut. seste tonavīnītšatīnede alamolt. nej vana uš nīle ijet ĵutašt, tejšt unīversītet toso. nej unīversītetseñt pek lamo tonavīnītšat ulit. žaro uš? mēldzemdak⁶ kodajak a ledi — kolmo-nīle tīštšat tonavīnītšat nej toso. pokš bīblioteka toso nej tejšt. ērva kodamo kīnīškat toso ulit mīnek.

3. ^{Жа} sex pokš ulītšānēt lemēze Sovetskoj ulītša. sex kuvaka ulītša, sex mazej ulītša ulnēs sedikele. nej līja ulītšatak pek mazejt. nej Graždanskoj ulītšas tozo pek mazej, Poležajetīn⁷ ulītšas tozo mazej ulītša te nej. nej eštšo vana mēze! nej Saranskojsē uli pokš mazej park. se parkīnēt lemēze ulnēs Puškinīn lemse park. nej sonze pokšolgartīž i tede baška tejšt ejkakšīn bark. toso anīšak ejkakšt nalkšīt. toso ērva kodamo ištamo nalkšīma tarkat ulit. kavto pokš kinoteatrat tejšt — pek mazejt. i toso sedikele eštšo ulnēs opernoj teatra, a ojnān žgane⁸ opernoj teatranēt mēks-budi, tago-mēks pekstīž. a nej ots noldīž, ots pandīž. i strojašt sonze tarkas pokš opernoj teatra. eštšo se teatrasonēt spēktaklat a tejnīt šeks, što eziž brado eštšo. a šokšna vana te šokšna pīratsīž i od deatranēt pantšsīž. i lemēze karmī ulēne opernoj, muzīkalno-opernoj teatra. eštšo uli nautšno-issledovatel'skoj inštīnut. toso ērva kodamo oddelenījat ulit: istorījan oddelenīja, kelīn oddelenīja, literaturān oddelenīja, ekonōmīkan oddelenīja. da, te inštīnutīnēt ejste a pek vasolo uli eštšo vējke inštīnut. te svetotexnīšeskoj inštīnut.

4. mon tšatšīn Pokš Matež vēlese. i mon bovīnamga vana toso išta robotāšt lomañe. telen bejt tšoratne aštšīt kudosō: targīt,⁹ jovtīnīt⁹ ērva mēšt vējkest-vejkenēn. a avatne, tejtettne ššerdīt. ikele mīnek vēlese arašelt ištāt lavkat, kozo možnal bu ērva mēšt ortšamo^{9a} pelt ramšems. šeks avatnenēn efaš ššerdems dī kodams. i vot avatne išta ššerdīt-kodīt, a tšoratne targīt i jovkst jovtīnīt. vot išta eītšest. a tundoñ samo škañe tšoratne karmīt anokstomo sokamost-izamost. a koda anokstasīž i žardo lovīs solī, seste sīn līšīt pakšav sokamo-vīderne. a koda vēse

⁴ Az élő, rögtönzött beszéd henye szavait nem mindig fordítottam le.

⁵ Az irodalmi nyelvből: gorotsont.

⁶ ir.: mele-zg-n-jak.

⁷ Lejtős út vagy mezőre vivő út.

⁸ vojnañ škañe.

⁹ форма продолленно-прошедшего времени.

^{9a} oršamo.

sokavít-izavít modatné, seste sijn vitsiz i sede mejele uš tejevit jarovoj žurotne. minek vélese a vidnit⁹ tožurot, pinemet, ksnav.

5. a sede mejele tšoratné kudoso kudoñ debt tejit, a avatné lišit kotškomo. koda pakšatné kotškovit, tede mejele uš lija robota sij: te tikšen ledima lango. tikšen ledeme vése lišit. tšoratné ledit tikšet, avatné purnasiz tikšetnen, košit ejsest. i tikšen ledimado mejele uš rož generi. seste lišit rožin nujeme. mon de škanit pek paršte povnasa. seste eššo veškininke ulñin. maksit kedezeļ tarvaz i karmavttadiž nujeme. nujmas šedikele pek staka ulñeš. teñ bek paršte povnasa. nujeme tujit eššo tšj lišimado ikele. tšjš eššo a lišijak, toñ buvtatadiž. ton belts kulož šizat i jala teke erati molems pakšav. patškuat¹⁰ pakšav, karmat nujeme. nujat, nujat, karazotak vése kaladiť — išta šizat. sede mejele obidavttadiž, ojmsat alamoškas, išta tago karmat nujeme. i nujat tšokšnes. koda nujmanit uš pratsiz, kudov a molivat. kudov molit jalgo. te škañe uš karmit šokšnen modanit anokstamo rožin videms. sede mejele, koda nujimatné nujevit, karmit pivtseñe. nu pivtsima¹¹ škasto ejkakšne pek lamo a robotit šeks, što pivtsima škasto anšsak pokš lomatné robotit: tejtettne, avatné di tšoratné. pivtsima škañe eššo ištamo robota uli — muškoñ dombamo. avatné puroñit vése vejtsę. ve tšjñe vejken getse¹² tomñit, ombolše tšjñe ombotšen getse¹² — išta ratso tomñit. šokšña vése kartuškañ dargamo moñit, nu te robotas uš aul bek staka ulñeš. išta robotasť koljoziñt¹³ ikele, koda eššo koljost arašett minek vélese. nej mon doso uš umok a jeran te minek véleseñt. nu žardo mlat toso ulñin, nejñ, goda lomatné robotit. kodamojak sravnenija a tejivat! ejkakšne a robotit nej, anšsak školav jakit. a kize škañe, kizna, erva kodamo lağev jakit. nej pokšnejak vése robotit mašinaso. šedikele sokaso sokit i alašaso. nej anšsak mašinaso di traktorso. nujimatnen nej nujit karto-kolmo tšjš, šeks što nujit aul getse nej, a kombajnaso. i robotas nej pek tšoždalgatš. šedikele rož bakšan nujems eravol karto-kolmo nedlat, nej nusiz vése karto-kolmo tšjš. pivtseñejak a pivsit ketse, pivsimaso, koda šedikele pivsilt. i te pek tožo staka ulñeš robotas. a nej molotilkaso pivsit. di uš žardo vése pivtsevit nej, te šuroñt uskšesiz aul alašaso, koda šedikele ulñeš, a tožo mašinaso, gruzovoj mašinaso. i kajšesiz pokš ambarga. véleñt ušoso tejnešť pokš ambart i tožo šuroñen, vése meze, uskšesiz. nu i kartuškañeñdak targit minek vélese ketse. sokaso sokasiz modanit, a ketse kotškšesiz kartuškañen. no ulit uš kartuškañ dargitša mašinat, konatnen traktortso uskšiz. mon azdasa,¹⁴ kodamo leñest.

6. telña tšoratné anokstit erva kodamo mašinast, telen beť remont tejit. vése anokstasiz i koda tundoš sij, vése uš anok. karmit modanit mašinaso robotamongo. vana nej išta erit toso. šedikele tejtettne avatné telen beť anšsak ššerdiť, a nej ketse kodaz gotssso kijak a jaki. sijre bavinetnejak a vetšksiz netnen, a sede sejetstę sij teñav, Saranskojev, ramšeme. dumiť, što Saranskojse sede paro mazej materiált, koit ulit. lijatné daž Moskowowdak jakit ramšeme. dumiť Moskowso sede part materiált mujevit. nedletšjñe nej a robotit. sodasak, meze nedletšjš? ruskš merit "voskřešenija". nej vélese nedletšjñe a robotit, a uli kino. klup merit. klupso netñit kino. toso, klupso kiššit tejtettne oddžoratnen marto i morit.

⁹ форма продлённо — прошедшего времени.

¹⁰ Ir.: patškuat.

¹¹ Ir.: pivsema.

¹² Ir.: kedse '-nál, -nél'.

¹³ koljozonit.

¹⁴ a sodasa.

7. mînek malaso vîrt ulit. tunda jakit ejkakšne, avatne panks. sede meje, koda kistojn¹⁵ keñerit, kistojs jakit, kistojin gočkamo. kistojde meje keñerit jagudat. indzejtne keñerit rož nujima langa. vana te škanie sijn ģeñeršt uš. šokšna jakit eštšo oponkas. oponkaš te ištamo: „gomba”. letke, škane, žardo škaš letke nu eštšo lembe, seste pek lamo oponkat mînek vîrtse ulit. i jakit tejttertne-avatne oponkas. vot, nu telna ejkakšne veše školav jakit. mînek velen, toso mînek ketse, tonavtništ lamo ulit. šetne šokšna sît tej gorodov i toso erit od ijes. žardo egza-menest jutit, gošleks tujit kudov. toso a pek vasolo. ombotše pel džas anšak etavi molems pojestse, šeške žo patškudat mînek velen. seks sijn išta sejetstse jakit. tijasto jakit pražnikin žgañe tozo kudov.

8. školaso ejkakšne tonavtnit karto kell: esist rodnoj ģelest i ruzijn ģelint tonavtnit. vaeñtše klajse tonavtnit anšak erdžaks, seks što ejkakšne a tšarkudit eštšo rusks, rusks a maštît kortamo, seks sijn tonavtnit eržaks. a nile ijeñ jutaž sijn uš karmit rusks tšarkudemne, rusks karnit alamodo kortamo. nej, uš vana vadřasto a poñnasa, velenes umok arašeliñ, sijn kodamo klajse tonavtnit eržaks. eržan ģelint, literaturant sijn tonavtnit eržaks, ruzijn ģelint, ruzijn literaturant sijn rusks tonavtnit. nu jalateke ejkakšneñen te pek staka. ruzijn ģeliš sijnest pek staka maravi. tede baška sijn eštšo tonavtnit kodamopak inostrannoj ģel: eli nemetšin ģel, eli anglijskoj ģel, eli frantsuskoj ģel. no mînek toso sex lamo tonavtništ lamo tonavtnit nemetšen ģel. a ulit, koso tonavtnit anglijskoj ģelintak. nu išta savi tenst tonavtnems kolmo kell. i te pek staka tenst.

9. mon gavto ejkakšom¹⁶ ulit. veškiñkanen koto ijenze topotšt a pek umok. son žardopak velenes arašel i azdi, koda erva meziš kasj. son dumj, što kšiš kasj kosopak uš anoksto, koda magazintse mikšnit. vešt vana, žardo tej, Budapeštev samsto, valmava vanj i „te meze?” kečkšni. nevtñi, pakšant lanks nevtñi. „te — meñan — tovžuro!” „a te vana meze?” „te — meñan — rož”. „a te kodamo rožiš.” „ašo kši ejstende¹⁷ tejit eli raužo kši panit ejstende!” joñtniñ, joñtniñ, kodajak tenze ež joñtnev. jalateke ežiže tšarkude, seks što žardopak pakšaso arašel.

10. melat jakineñ velej vejtsse i toso, marež velenes, araš pokš ved, mînek anšak uli veška lejne. vejtsse molineñ lejs, ekšalamo molineñ. nu kajsiñek tejtterem, bulk, sovaš vets. son gorotso žardopak ež jaka ekšalamo. mon pelan i a noñtnesijn ejkakšom ekšalamo insarkav. tesse lamo vajitšat ulit erva kizna. erva kizna toso vajitšat lomatne. son koda sovaš vets, ekšeles, ekšeles, kodajak a liši tosto. „no — meñan — lišt.” son meñi: „a lišan, teske madandak.” i nejdak mieldzenze jala ledi marež velen etamoš. tago meñi: „marež velej moltanek ekšalamo?” kot uleze tele, kot uleze kize, jalateke meñi: „ada ekšalamo!”

11. nu eštšo mešt joñtnems? aħ, vana mešt martom ulnešt? da! eržatnen jutkso ulit lamo ištat zģilitšat, nu pejditšat, mantšitšat. no eštšo seste tonavtniñ zaranskojse pelexnikumso. mînek šabrasso etas ata. son betškš teve. meñi monen: „vejtsse moltanek Saranskojev. mon tevenit toso misa. sičeliñt misa toso”. „nu, ada, vejtsse moltanek!” a seste pojezdš jutit ven guntškane, pelevene. „nu — meñi — ada!” tujineñ. a mînek toso uli [a] pek pokške stantsija. tov etavi molems.

¹⁵ Ir.: кстый.

¹⁶ Ir.: ejkakšom.

¹⁷ Ir.: ejstenze.

še stantsijastoňt, koda pojest sij, patškudat Saranskojev. son zajiže mešokonzo řebeň zjibelint marto, luvovonzo lanks putjže. tujinek jalgo. molinek, patškudinek še stantsijanien. nu, utšinek. saš pojezdjš. a moň udumam zaš, pilge lanksojak ajaštšivan, koda udumam zaš. sijatanitak udumazo saš. nu, son moňen meri: „ton vant meže”. a son pek pokš mantšjłša ulheš. „ton vant meže. mon madan udomo, a ton garmat moň zjibelint vantstomo” „oxo — meran — išta i karman zjibelet vantstomo. mat.” son matš i mondak madin. matidevin i sondak matidebš. nu, vot patškudinek Saranskojev. patškudinek, a mon eziň zdajak, išta matidevin. son puvtimim. moňšak a tšarkudan kosan.¹⁸ ata meri: „koso moň zjibelis?” a mon meran: „a te toň zjibelis, toňet eravoldak vantstoms”. i koda karmaš ran-gomo: „ton moň zjibelint jomavtik, meks eziť vant!?” meran: „ton mezevłitak alkuks, što mon zjibelet vantstovlja, šeste mon vantstovlja,¹⁹ no ton — meran — sval zjilat, mantšat, šeks mon dumiň, što ton mantšjł i šeks eziťa vantstojak, šeks i matidevin šeske.” atant keženze pek sakšnost. šeste.

1. A nevem Markov Fjodor. 1916-ban [tkp. évből] születtem. El is felejtettem már, mikor születtem, megöregedtem. Nagy *Marež* faluban születtem. Akkor uljanovszki kormányzáságnak mondták, most pedig Mordvin Köztársaságnak mondják. Amikor betöltöttem a tizenegyedik évemet, akkor iskolába mentem tanulni. A falunkban tanultam négy évig [tkp. éveket]. Azután meg Szaranszkba mentem a tanárképző főiskolára tanulni. Itt még öt évig [tkp. éveket] tanultam. Most pedig a mi saját városunkban, Szaranszkban, az egyetemen dolgozom. Nyelvünket *Marež*-falvi nyelvjárásnak hívják. A dolog így áll nálunk: Minden erzä falu azt hiszi, hogy az ő falujukban beszélnek a legjobban erzäül. Ezért is mondják így: Hát erzäül bizony csak a mi falunban beszélnek, de abban a másik faluban már nem tudnak erzäül beszélni. — Négy évvel ezelőtt kezdtem tanulni az alatyri erzä nyelvet [nyelvjárást], az Alatyr melléki erzä nyelvet. Abban több eltérés van. A mi falunkban nincs külön *ŋ* hang, ott van. A mi falunkban például így mondják: *šedej* 'szív', de azok így mondják: *šedeň*. A mi falunkban *kozo*-t mondanak, ők pedig *kozon*-ot ('hová'). Például: hová teted a könyvüket [vagy könyveiket]? Nos mindenféle ilyen különbségek vannak.

2. Na most beszélek neked egy kicsit a mi fővárosunkról. Szaranszk városa azelőtt nagyon kicsike volt. Hogy úgy mondjam, csak olyan nagy faluhoz volt hasonló. Akkor az én emlékezetem szerint nem volt nagyon sok lakó Szaranszkban. Csak tízezer ember élt ott. De az idén megszámlálták, és az újságban is meg volt írva, hogy Szaranszkban százezer lakos él. Azelőtt a házak csak fából voltak, faházak voltak csak. Most azonban nagy, magas házakat építettek. Most vannak négyemeletes házak (is). És azelőtt az utcák kövezetlenek voltak, a járdák fából voltak, de most az összes utca aszfalttal van borítva [tkp. kiöntve]. És az utcákon egész nap állandóan járnak a különböző járművek. A mi városunkban sok autó és autóbusz van, és gyalog most már alig járnak. Azelőtt amikor utasok jöttek [tkp. érkezők voltak] a mi városunkba, azokat az állomásról bérkocsin, lovon fuvarozták. Most csak autóbuszok, szép nagy autóbuszok járnak az állomásra. Még mit (meséljek)?

¹⁸ Személyragozott *koso* 'hol'.

¹⁹ Ir.: *vantstovlja*.

Nem is nagyon régen . . . igen ! harminc évvel ezelőtt volt ott . . . létesítettek ott [tkp. oda] egy középiskolai Tanárképző Főiskolát. Akkor nem volt sok tanuló. Most már négy éve múlt, egyetemet létesítettek ott. Most az egyetemen nagyon sok tanuló van. Hogy mennyi? Most nem jut eszembe, mindjárt . . . három-négyezer tanuló van most ott. Egy nagy könyvtárat is létesítettek ott. Mindenféle könyvünk van ott nekünk.

3. A legnagyobb utca neve Szovjet utca. A leghosszabb, legszebb utca volt azelőtt. Most a többi utca is nagyon szép. Most a Grazdanszkoj utca is nagyon szép, meg a Polezsajevin utca is szép utca. Most még mi van (ott)? Szaranszokban van egy nagyon szép park. Ennek a parknak a neve Puskin park volt. Most ezt kibővítették, és azonkívül csináltak egy gyermekparkot. Ott csak gyerekek játszanak. Ott különféle játszótérek vannak. Két nagy mozit is építettek, nagyon szépek. Azelőtt még volt egy Opera is, de ezt a háború idején miért, miért nem, bezárták. De most újra üzembe helyezték, újra megnyitották. És annak a helyébe egy nagy Operát építettek. Ebben a színházban még azért nem rendeznek előadásokat, mert még nem fejezték be. De ősszel, ezen az őszön befejezik, és az új színházat is megnyitják. A neve Opera, zenés operaszínház lesz. Van még egy Tudományos Kutató Intézet. Abban mindenféle osztály van: történelmi, nyelvi, irodalmi, közgazdaságtani osztály. Igen ! Ettől az intézettől nem messze van még egy intézet. Ez a Világítás-technikai Intézet.

4. *Pokš Matež* faluban születtem. Emlékezetem szerint az emberek ott így dolgoztak. Télen át a férfiak otthon szoktak tartózkodni: dohányozgattak, egymásnak mindenfélét mesélgettek. A nők [asszonyok, lányok] pedig szőni szoktak. Régen a mi falunkban nem voltak olyan boltok, ahol mindenféle ruhaneműt lehetett volna venni. Ezért kellett az asszonyoknak szőni-fonni. Így hát az asszonyok szőnek-fonnak, a férfiak meg dohányoznak, és meséket mondanak. Így éltek. De a tavasz jöttkor a férfiak elkezdik előkészíteni a mezőgazdasági szerszámokat [ekéjüket, boronájukat]. Mire aztán elkészítik, és mire elolvad a hó, akkor kimennek a földre szántani-vetni. És amikor az egész föld meg van szántva-boronálva, aztán bevetik, és máris fejlődik a tavaszi vetés [magok]. A mi falunkban nem vetettek a múltban búzát, zabot, borsót.

5. Míg aztán a férfiak otthon a házi munkákat végzik, az asszonyok kijárnak gyomlálni. Mikor a földek [mezők] meg vannak gyomlálva, aztán már más munka jön: a széna kaszálása. Szénát kaszálni mind kimennek. A férfiak kaszálják a szénát, az asszonyok összegyűjtik, szárítják. Szénakaszálás után már érik a rozs. Akkor kimennek rozsot aratni. Én erre az időre nagyon jól emlékszem. Akkor még kicsike voltam. Sarlót adnak az ember kezébe és aratni kezd. Az aratás azelőtt nagyon nehéz volt. Erre nagyon jól emlékszem. Még napkelte előtt elindulnak aratni. A nap még fel sem jön, felkeltének. Te félig holt fáradt vagy, és mégis a földre kell menned. Kiérsz a határba, elkezdesz aratni. Aratsz, aratsz, a gerinced egészen megtörik, olyan fáradt vagy. Aztán ebédet kapsz [megebédeltetnek], pihensz egy kicsit, úgy kezdel el megint aratni. És aratsz estig. Mikor az aratást már befejezik, nem járművön mégy haza. Gyalog mégy haza. Ebben az időben már elkezdik az őszi talajelőkészítést a rozsvetésre. Aztán mikor kész az aratás [tkp. az aratá-

sok le vannak aratva], elkezdik a cséplést. Nos cséplés idején a gyerekek nem dolgoznak nagyon sokat, mert csépléskor csak a felnőttek dolgoznak: a nagylányok, az asszonyok és a férfiak. Cséplés idején még egy másik munka is van, a kendertilolás. Az asszonyok mind összegyűlekeznek. Egyik napon az egyiknél, másik napon a másiknál tilolnak, így sorba tilolnak. Ősszel mindnyájan krumplit szedni [tkp. húzni] mennek. Ez a munka már nem volt nagyon nehéz. Így dolgoztak a kolhozosítás előtt, mikor még kolhozok nem voltak a mi falunkban. Én már régen nem élek ott a mi falunkban. Mikor a múlt évben ott voltam, láttam, hogyan dolgoznak az emberek. Micsoda különbség [tkp. micsoda különbséget nem tehetsz]! A gyerekek most nem dolgoznak, csak iskolába járnak. Nyár idején meg, nyáron, mindenféle táborba mennek. Most a felnőttek is mind géppel dolgoznak. Azelőtt faekével és lóval szántottak. Most csak géppel és traktorral. Az aratás most két-három napig tart, mert most nem kézzel aratnak, hanem kombájnnal. És a munka most nagyon könnyűvé lett. Azelőtt a rozs learatására két-három hét kellett, most az egészet learatják két-három nap alatt. A cséplést nem kézzel, cséphadaróval végzik, ahogy azelőtt szokás volt csépelni. Ez szintén nagyon nehéz munka volt. Most azonban cséplőgéppel csépelnek. Most amikor már az egész meg van csépelve, ezt a gabonát nem mint azelőtt lóval, hanem szintén géppel, teherautóval hordják be. Nagy magtárakba rakják. A falun kívül csináltak nagy magtárakat, és oda hordják a gabonát, mindenfélét. A krumplit is kézzel szedik a mi falunkban. Ekével szántják a földet, kézzel szedik a krumplit. De vannak már burgonyaszedő gépek, amelyeket traktorral vontatnak. Nem tudom, mi a nevük.

6. Télen a férfiak előkészítik a különböző gépeket, télen át javításokat végeznek. Mindent előkészítenek, és amikor a tavasz megjön, már minden kész. Elkezdik a földnek gépekkel való megmunkálását. Most így élnek ott. Azelőtt a nők, lányok, asszonyok télen át csak szóttek, de most senki sem jár kézzel vásznat fonni [?]. Az öreg asszonyok sem szeretik ezt, hanem annál gyakrabban jönnek ide Szaranszkba vásárolni. Azt gondolják, hogy Szaranszkban jobb, szebb anyagok, vásznak vannak. Sőt egyesek még Moszkvába is elmennek vásárolni. Úgy gondolják: Moszkvában jobb anyagokat találnak. Vasárnap most nem dolgoznak. Tudod, mi az a *nedeltši*? Oroszul *voszkreszenyije*-nek mondják. Most vasárnap falun nem dolgoznak, hanem mozi van. Klubnak hívják. A klubban mozielőadásokat néznek. Ott a klubban táncolnak a lányok és a legények [a lányok a legényekkel], és énekelnek.

7. A közelünkben erdők vannak. Tavasszal a gyerekek és az asszonyok gombázni járnak. Azután, amikor a szamóca érik, szamócázni mennek, szamócát szedni. A szamóca után érnek a bogyók. A málna rozsaratáskor érik. Ebben az időben már beértek. Ősszel megint gombázni mennek: az *oponka* az olyan [ti. őszi] *gomba*. Nedves időben, amikor az időjárás nedves, de még meleg, akkor nagyon sok gomba van a mi erdőkben. És mennek a lányok és az asszonyok gombázni. Télen a gyerekek mind iskolába járnak. Ott nálunk a faluban sok tanuló van. Ősszel ezek bejönnek ide a városba, és újévig itt laknak. Amikor a vizsgájuk elmúlt, vendégként hazamennek. Nincs is nagyon messze. Két és fél óráig kell csak vonaton menni, s már mindjárt oda is ér az ember a mi falunkba. Ezért ők gyakran járnak (haza). Néha ünnepnapokon is hazamennek.

8. A gyerekek az iskolában két nyelvet tanulnak: saját anyanyelvüket és az orosz nyelvet tanulják. Az első osztályokban csak erzäül tanulnak, mert a gyerekek nem értenek még oroszul, oroszul nem tudnak beszélni. Ezért erzäül folyik a tanulás. De négy év elteltével már kezdenek oroszul érteni, elkezdenek részben oroszul beszélni. Most már nem emlékszem jól — falun rég nem voltam —, hogy melyik osztályban tanulnak erzäül. Az erzä nyelvet és irodalmat erzäül tanulják, az orosz nyelvet és irodalmat oroszul tanulják. De ez nagyon nehéz a gyerekeknek. Az orosz nyelv nagyon nehéz nekik, úgy hallom. Ezenkívül ők még valamilyen idegen nyelvet is tanulnak: vagy a német, vagy az angol, vagy a francia nyelvet. Nálunk a legtöbb tanuló németül tanul. De van, ahol angol nyelvet is tanulnak. Így három nyelvet kell tanulniuk. És ez nagyon nehéz nekik.

9. Nekem két gyermekem van. A kisebbik nemrég [tkp. nem nagyon régen] töltötte be a hatodik évét [tkp. a kisebbiknek a hat éve betöltődött]. Ő sohasem volt falun, és nem tudja, mi hogyan terem [nő]. Ő azt hiszi, hogy a kenyér valahogy már készen terem, ahogy az üzletben árulják. Egyszer, amikor ide, Budapestre jöttünk, kinéz az ablakon, azt kérdezi tőlem: „Ez mi?” És ki-kinéz a földekre. „Ez — mondom — búza.” „Az meg mi?” „Az — mondom — az rozs.” „De ez miféle rozs?” „Fehér kenyeret készítenek vagy fekete kenyeret sütnék belőlük.” Meséltem, meséltem, el se tudtam talán mesélni neki. Nem is értette meg, mert sohasem volt falun.

10. A múlt évben együtt mentünk falura, és ott, *Marež* faluban, nem volt nagy víz, nekünk csak egy kis patakunk van. Együtt mentünk a patakba fürdeni. Levetkőztetem a lányomat (vagy: levetkőztetjük), zsupsz! bement a vízbe. Ő a városban sohasem járt fürdeni. Félttem, és ezért nem engedem a gyermekeket (vagy: gyermekeimet) fürdeni az Inszarba. Ott sok a vízbefúló. Minden nyáron belefulladnak oda emberek. Mikor belement a vízbe, fürdött, fürdött, talán ki se jön onnan. „Na, gyere ki!” — mondom. „Nem jövök, itt is fogok lefeküdni.” Még most is eszébe jut a falusi élet. Még mondja: „*Marež*-faluba megyünk fürdeni?” Akár tél legyen, akár nyár, mégis mondja: „Menjünk fürdeni!”

11. Na még miről meséljek? Aha, amik velem történtek meg? Igen! (Megvan!) Az erzäk között vannak olyan (úgynevezett) fecsegők, tréfacsinálók, széltolók. Hát akkor még Szaranszkban, a Tanárképző Főiskolán tanultam. Szomszédunkban élt egy öreg bácsi. Ez levágott egy birkát. Azt mondja nekem: „Együtt fogunk bemenni Szaranszkba. Ott adom el a birkát. Ott adom el a húst.” „Na jó, menjünk együtt!” Ám akkor a vonat éj közepén, éjfélkor ment át (a falunkon). „Na gyerünk!” — mondja. Elindultunk. Nekünk bizony nem nagyon nagy az állomásunk. Oda kell mennünk. Arról az állomásról indul az ember Szaranszkba, ha beérkezik a vonat. Ő fogta a zsákját a birkahússal, vállára tette. Elindultunk gyalog. Mentünk, mentünk. Odaértünk az állomásra. Vártunk. Jött a vonat. Rámjött az alvás [alvásom jött]: alig álltam a lábamon, annyira álmos voltam. Az öreg is elálmosodott. Azt mondja nekem: „Te, vigyázz erre!” Ő egy nagy szétoló volt. „Te, vigyázz erre. Én lefekszem aludni, te meg az én húsomra fogsz vigyázni.” „Aha” — mondom — „én hát a te húsodra fogok vigyázni. Feküdj csak le!” Lefeküdt, és én is lefeküdtem. Elaludtam, és ő is elaludt. Na beértünk Szaranszkba.

Megérkeztünk, de én észre se vettem, úgy elaludtam. Ő fölkelte. Én föl se tudtam fogni, hogy hol vagyok. Azt mondja az öreg: „Hol a húsom?” Én erre így válaszolok: „Hát itt a te húsod, hát rád kellett vigyáznom!” És amikor elkezdett ordítani: „Te az én húsomat elvesztetted, miért nem őrizted!?” — erre így felelek: „Ha te komolyan mondtad volna, hogy a húsodat őrizzem, akkor én őriztem volna. De te mindig fecsegő, széltoló vagy, azért én azt gondoltam, hogy becsapsz. Ezért nem vigyáztam rá. Meg aztán nyomban el is aludtam.” Az öreg ekkor nagyon mérges lett [tkp. az öreg haragja nagyon jődögélt ekkor].

ERDÉLYI ISTVÁN

A mari nyelv vetlugai nyelvjárásának jellemzése

Északról délre ereszkedik lefelé a Vetluga folyó, mari nyelven *K. βətlä*, s beleömlik a Volgába, melynek erdei mari neve *Ju'l*, *Ju'l-βüt*, hegyi mari neve pedig *Jə'l*. A Volga jobb, dombos partján emelkedik Kozjmogjemjanszk városa, a hegyi marik központja, a túloldalon, valamelyest nyugatabbra torkollik a Vetluga-folyó a Volgába. S ha elindulunk északnak a Vetluga felfelé, a Mari Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság nyugati csücskén haladunk át. Átlépve a határt, a gorkiji területen elhaladunk Voszkreszenszkoje, Vetluzszkij városkák mellett, majd keletre kanyarodik a folyó, és elérkezünk Vetluga városához.

Ez a terület régen marik által lakott táj. Hiszen a kazányi kánságba beletartozott a marik lakta föld, és annak nyugati határát a Vetluga és Szura folyók alkották (C. A. *Коробов*, Прошлое мари́йского народа, Йошкар—Ола, 1957. 4. l.), ami — természetesen — nem jelenti azt, hogy a vetlugai marik e földön valamely egykori mari törzs folytatása. Csoportosulásuk fejlődés eredményeképpen jött létre, de mindenképpen ők e vidék őslakói (vö. «мари́йские племена сформировались на базе более ранних племенных групп, населявших междуречье Волги—Вятки и являются автохтонным населением края» — állapítja meg régészeti adatokból A. P. *Смирнов*, Археологические памятники на территории Мари́йской АССР, и их место в материальной культуре Поволжья, 1949, 122, idézi T. A. *Крюкова*, Материальная культура мари́йцев XIX века. Йошкар—Ола. 1956. 10. l.).

Az általunk ekként ismertett körzetből való az a — bár rövid, ám mégis értékes — szövegközlés, amely Beke Ödön „Mari Szövegek” c. sorozatának I. kötetét megnyitja. Az egész vetlugai anyag mindössze 23 sor, avagy műfajilag taglalva: 3 találós kérdés és 14 babonás előjelmagyarázat, tehát elenyészően kevés ahhoz az anyaghoz képest, amit a finnugor nyelvészek más mari nyelvjárásokból adtak (vö. áttekintésüket ERDŐDI: NyK. LXIV, 397). A terjedelmük csekély, értékük azonban nagy. Elemezve Ilja Nyikityin *Arβu* faluba (oroszul Арба) való volt hadifogoly közlésének a nyelvjárási sajátosságait, egy rendkívül érdekes dialektusra bukkanunk. Sajátosságai már első pillanatban elárulják, hogy nyugati jellegű: mintegy átmenetet képez a kozjmogjemjanszki (K.) és a jaranszki (JO., JW.) között. Úgy vélem: annak a meghatározása, hogy e nyelvjárásnak hol a helye a többi mari nyelvjárás közt, lényeges feladatunk, s a munka elvégzése ismételten megmutatja, milyen értékesek Beke Ödön mari szövegközlései (vö. NyK. LXIV, 398).

A vetlugai nyelvjárás (ZSIRAI MIKLÓS tévesen Vetljugát ír, vö. Fgr Rok. 240, 245; oroszul ветлужский диалект, németül Wetlugaer Dialekt)

ma is megvan, több faluban beszélük. Adatok hiányában nem tudjuk a vetlugait beszélők számát közölni, csak annyit mondhatunk, hogy nyelvjárásuk erős orosz hatásnak van kitéve a környező, túlsúlyban levő orosz nyelvő lakosság részéről. Valószínűnek tartom, hogy a ZSIRAI által a nyugati csoportban említett 5460 főnyi, 1899-ben a nyizsnijnovgorodi kormányzóságban élt mari alkotja a vetlugai csoportot (FgrRok. 241, ill. YRjő WICHMANN: FUF I. Anz. 234.). És éppen kis létszámuk magyarázza, hogy nyelvjárásuk miért bukkant fel ily későn nyelvészeti irodalmunkban. Felfedezése kétségtelenül БЕКЕ ÖDÖN buzgótságának az eredménye. Következmenyeképpen a M. WESKE (Исследование о наречиях черемисского языка. Kazány. 1889.) szerinti nyugati nyelvjárások száma egy harmadik nyelvjárással gyarapszik.

A vetlugai nyelvjárást hangsúlyozási, hang- és alaktani szempontból kívánjuk jellemezni.¹

I. 1. A nyugati nyelvjárások (K., V., J.) alapvető hangsúlyozási szabálya, hogy a h a n g s ú l y az utolsóelőtti szótagra kerül, ha annak teljes magánhangzója van.

KR. <i>kama'ka</i> 'kemence'	V. <i>ka'mak</i> id.	JO. <i>ka'mga</i> id. JT. <i>kə'ma'ka</i> JUW. <i>kə'ma'ka</i>
KR. <i>ja'laš</i> 'nadrág'	V. <i>tja'la</i> 'lábon'	JO. <i>ja'la</i> id.
KR. <i>li'ēš</i> 'lesz' KW. <i>li'eš</i> „	V. <i>li'ieš</i> id.	JO. <i>li'ieš</i> id.
KR. <i>ke'ä</i> 'megy' <i>ke'ät</i> 'mennek'	V. <i>ke'jät</i> 'mennek'	JO. <i>ke'jä</i> 'megy' JT. <i>ka'jä</i> id.

A hangsúly kétszótagú szavak esetében akkor is a paenultimán marad, ha ez a magánhangzó redukált:

¹ БЕКЕ ÖDÖNTől kutatott nyelvjárások itt használt rövidítései azonosak az általa a FUF. XXII, 92—93. lapon jegyzetben közöltekkel. Ezeket kiegészítettük néhány újabb rövidítéssel. A cikkben alkalmazott rövidítések ábécé-rendbe szedve a következők:

- CC. = joskar-olai (régii carevokoksajszki) nyelvjárás, *Öihajdorova* falu (Beke anyaga).
- CK. = joskar-olai nyelvjárás, *Kükš-nur* falu (Beke anyaga).
- ČN. = csebokszári nyelvjárás, *Ner-sola* falu (Beke anyaga).
- JO. = jaranszki nyelvjárás, *Olšak-sala* falu (Beke anyaga).
- JT. = jaranszki nyelvjárás, *Turšo-mətsaš* falu (Beke anyaga).
- JUW. = jaranszki-ursumi nyelvjárás, *U'pəš-sola* falu (Wichmann anyaga).
- JW. = jaranszki nyelvjárás, *Lupə'ner* falu (Wichmann anyaga).
- K. = kozjmogymjanszki nyelvjárás.
- KN. = kozjmogymjanszki nyelvjárás, *Ner-mətsaš* falu (Beke anyaga).
- KR. = kozjmogymjanszki nyelvjárás, *Tušnal* falu (Ramstedt anyaga).
- KŠ. = kozjmogymjanszki nyelvjárás, *Šindir-jal* falu (Beke anyaga).
- KW. = kozjmogymjanszki nyelvjárás, *Joläs-al* és *Tserməš-al* falu (Wichmann anyaga).
- M. = malmizsi nyelvjárás (Beke anyaga).
- U. = ursumi nyelvjárás (Beke anyaga).
- UW. = ursumi nyelvjárás, *Šer-nur* és *Kup-sola* falu (Wichmann anyaga).
- V. = vetlugai nyelvjárás, *Aršu* falu (Beke anyaga).

KR. <i>kə'lmäs</i> 'fagyni'	V. <i>kə'lmä</i> 'fagy'	JO. <i>kə'lmən</i> 'fagyva'
KR. <i>ke'leş</i> 'kell'	V. <i>kə'leş</i> id.	JO. <i>kə'leş</i> id.
KW. <i>kə'leş</i> 'kell'		JT. <i>kə'leş</i> id.

Természetesen ez a szabály érvényes akkor is, ha az utolsó szótagban redukált magánhangzó van, pl.:

KW. <i>ko'mdäk</i> 'hanyatt'	V. <i>ko'mdæk</i> id.	JO. <i>ko'mdäk</i> id.
		JW. <i>ko'mdäk</i>
KW. <i>šä'räk</i> 'juh'	V. <i>šä'räk</i> id.	JT. <i>šä'räk</i> id.

2. Ám előfordulhat, hogy a szó kettőnél több szótagú, s az utolsó előtti szótag magánhangzója redukált. Ilyenkor két változat lehetséges: a) ha a paenultima előtt van teljes magánhangzó, az magára vonzza a hangsúlyt; b) a szó elején nem teljes, hanem redukált magánhangzó van; ilyenkor a V. nyelvjárásban a paenultima csökkentett magánhangzóján őrződik meg a hangsúly:

a.	KR. <i>an'za'lnä</i> 'előtt'	V. <i>a'n.pzälnä</i> id.	JO. <i>a'ndzälkä</i> 'előre'
	KR. <i>sə'pərkä'läs</i> 'beständig rufen'	V. <i>sə'pəren</i> 'visítva'	—
	KW. <i>kä'ŋəžəm</i> 'nyáron'	V. <i>kə'ŋəžəm</i> id.	JW. <i>kə'ŋəžəm</i> id.
b.	KW. <i>kəðə'riä</i> 'dörög'	V. <i>kəðə'riä</i> id.	JW. <i>kəðə'riä</i> id.
	—	V. <i>kətskə'ren</i> 'kiáltozva'	JW. <i>kətskə'rät</i> 'kiáltoznak'
			JT. <i>kətskə'rat</i> id.

A paenultimán őrződik meg a hangsúly a három- és négyszótagú szavakban, ha a paenultimában teljes magánhangzó van, pl.:

KW. <i>pär'dä'läm</i> 'hempergek'	V. <i>pər'dä'leş</i> 'hempereg'	
KR. <i>tšəŋge'sten</i> 'repülve'	V. <i>tšəŋge'sten</i> id.	JW. <i>tšəŋge'stā</i> 'repül'
KW. <i>tšəŋge'stem</i> 'repülök'		
KR. <i>βərlä'ŋgə</i> ~ <i>βəllä'ŋgə</i> 'Meise'	V. <i>βərlä'ŋgə</i> 'barázda-billegető'	

3. A fent felsorakoztatott tételes megállapítások mind azt bizonyítják, hogy a hangsúlyozás módja a vetlugai nyelvjárást a nyugati nyelvjárás-területhez kapcsolja. Ismeretes, hogy az erdei és a keleti nyelvjárás-területen a hangsúly a mássalhangzón végződő szavakban mindenkor az utolsó teljes magánhangzóra jut, a szóvégi teljes magánhangzón végződő szavakban pedig rendszerint az utolsó magánhangzóra kerül a hangsúly. Redukált magánhangzó esetén a hangsúly a paenultimában levő teljes magánhangzón található

II. Vizsgáljuk meg hangállomány szempontjából is a rendelkezésünkre álló vetlugai anyagot. Vessük össze a többi nyugati nyelvjárással és — szükség esetén — az erdei nyelvjárásterület megfelelő alakjaival is.

B) Magánhangzók:

1. A vetlugai nyelvjárásban is végbement a csupán nyugati nyelvjárásokban ismert *o* > *a* hangváltozás: az erdei nyelvjárások eredetibb *o* hangjával szemben némely esetben *a* hang lép fel.

KR. <i>kama'ka</i> 'kemence'	V. <i>ka'mak</i>	erdei U. <i>konga'</i>
KR. <i>ja'l</i> 'láb'	V. <i>a'ja'l</i>	U. <i>jo'l</i>
KR. <i>ša'tšeš</i> 'születik'	V. <i>ša'tseš</i>	U. <i>šo'tšeš</i>

2. Megfigyelhető az ugyancsak nyugati nyelvjárásokban előforduló *i*-zés is a vetlugai nyelvjárásban. A közölt anyagban előfordul ez a szó: *βilē'daleš* 'hullik' (iteratívum). Ennek az alapszava (transzitiv jelentésben) K. V. JO. JT. *βi'lem*, tehát a nyugati nyelvjárásterületen *i* többeli magánhangzóval, a középső és a keleti területen viszont *e* magánhangzó lép fel: Č. Č. U. M. B. P. *bele'm* 'önt, hullajt'. Ugyanilyen *i*-zést tapasztalunk a szövegben nem található, de más, kéziratban meglevő vetlugai *βi'nik* 'venyigéből kötött fürdőseprőcske' szó esetében. Ennek JO. *βa'nak*, JT. *mā'nik*, JŠ. *mā'nak*, U. B. P. *βā'nāk* felel meg a kéziratosságot és más szövegek tanúsága szerint.

3. Az erdei nyelvjárásterületen, szinte annak teljes egészén, ismeretlen az *ä* hang. Hiányzik a csobokszáriban, a joskar-olaiban (= carevokoksajszki), az urzumiban; csak a malmizsi nyelvjárás egy kis területének a hangállományában szerepel. Ezzel ellentétben megtalálható mind a nyugati, mind a keleti nyelvjárásterületen. A nyugatiban ott van a K., V., JO. és JW. nyelvjárásokban, azonban ismeretlen a JT.-ben és mintegy ez az alnyelvjárás képviseli az átmenetet ebből a szempontból is a nyugati és a középső (az erdei) nyelvjárásterület között.

Az *ä* hang a vetlugaiban megjelenik mind a szótóban, mind képzőkben, ill. ragokban (ez utóbbiakban a magánhangzóilleszkedés szabályának megfelelően):

A kozjmgogyemjanszki nyelvjárásban hiányzik a * <i>sä'ä</i> 'jó' szó, helyette <i>ja'žo</i> id. használatos	V. <i>sä'žen</i> 'jól'	JO. <i>sä'žen</i> id.	JT. <i>sa'ä</i> 'jó' JT. <i>sä'žen</i> 'jól' UW. MW. <i>sa'ä</i> 'jó, jól' U. <i>sä'žen</i> 'jól'
KR. <i>metlē'kā</i> 'Pinsel' KW. <i>metle'kā</i> ~ <i>mete'lkā</i> 'Ofenbesen'	V. <i>mete'kā</i> 'pemet'		erdei <i>meterka</i> 'pemet'
KW. <i>ki'ä</i> 'fekszik'	V. <i>ki'ä</i> id.		erdei <i>kiä</i> id. UW. <i>kiä</i> id.
KW. <i>ü'däš</i> 'vetni'	V. <i>ü'däš</i> id.	JW. <i>ü'däš</i> JT. <i>ü'däš</i>	UW. <i>büda's</i> id.

Ez az $a > \ddot{a}$ változás jelenik meg a vetlugai nyelvjárás névszói többes-szám-jelében, amelynek alakja: *-šäts*, pl.: *ko'l-šäts* 'halak', *djo'mo-n-kambê-šäts* 'vadludak', vö. JO. *ma're-šä:mäts* 'marik', JT. *ru[š]-šä:mäts* 'oroszok', UW. *šö'räk-šä:mäts* 'juhok' (de JW. *raβi-βälä* 'verebek').

4. A magánhangzók alakulásának a terén szembeötlő jelenség az $u > \circ$ redukció, amelynek eredménye mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan szótagokban fellelhető. Ez a $V. u > \circ$ hangváltozás ugyanakkor elkülöníti a vetlugait a kozjmogjemjánszkitól, amelyben ilyenkor $\hat{e}$ hang található.

KR. <i>lâ'm</i> 'hó'	V. <i>lō'm</i> id.	erdei <i>lu'm</i>
Kr. <i>jâ'mâ</i> 'isten, ég'	V. <i>djo'mo</i> id.	JO. <i>ō'mo</i> JT. <i>djo'mo</i> JUW. <i>djz'mz</i> erdei <i>ju'mo</i> id.

5. A magánhangzók illeszkedésének a jelenségei is feltűnnek a vetlugai nyj.-ban. Említettük az $a > \ddot{a}$ hangváltozással kapcsolatban, hogy elülső hangrendű töre a ragok és a képzők palatális magánhangzós alakban csatlakoznak. Így *pu'ä* 'fúj (a szél)' alakkal párhuzamosan találjuk a *šä'n.pzä* 'ül, marad' (a szövegben tévesen *šä'ndzä*), a *kä'lmä* 'fagy', *kñðñ'rtä* 'dörög (az ég)' alakokat. Ugyanez a jelenség figyelhető meg az igék többes számú harmadik személyű alakjában: a hátsó hangrendű *tö'lät* 'jönnek' mellett ott van a palatális *ke'jät* 'mennek'.

A redukált kötőhangzók körében hármas — palatális, veláris, labiális — illeszkedést¹ figyelhetünk meg.

A kötőhang minősége		
Palatális illabiális	palatális labiális	Veláris
<i>sä'jən</i> 'jól'	<i>kü'šöts</i> 'magasan el'	<i>a'η.pzälnä</i> 'előtt'
<i>eñë'rašta</i> 'folyóban' <i>šapke'šta</i> 'nyárfán'	<i>kñ'ts.šñ</i> 'karma'	<i>ko'rnöšö</i> 'úton'
<i>kë'ñəžəm</i> 'nyáron' (tárgyeset)	<i>tö'rköžə</i> 'haza' (tkp. -hoz + birt. szem. rag)	(pört-) <i>βuiyâts</i> '(ház)- tetőről' <i>βa'lyâts</i> 'csatornáról'

Hasonlóképpen alkalmazkodnak a redukált magánhangzók az ige-ragozásban is. Palatális a kötőhangzó a *tsomë'ðälat* 'fickándoznak' igealakban, mivel *e* hang után következik, veláris viszont a *tö'lät* 'jönnek' igealakban (a szövegekben téves a fordítása: 'jön[nek]').

Az illeszkedés nemcsak a magánhangzók képzéshelyének, azaz elülső vagy hátulsó, ezenkívül labiális vagy illabiális voltának felel meg, hanem a szótőben levő magánhangzó nyíltsági vagy zártsági fokának is.

¹ A mari labiális illeszkedésre vonatkozólag l. SZINNYEI: NyK. XXIV, 143—151.

Ezt táblázatban mutatjuk be, példákkal illusztrálva. A táblázatban első helyen áll a szótó magánhangzója, a második helyen a kötőhangzó, illetve a végső magánhangzó.

Veláris	Palatális	
	illabiális	labiális
<i>u—s, pl. bu'iyts</i>	<i>i—?</i> Nincs rá példa	<i>ü—n, pl. kü'ts šn</i>
<i>o—s, pl. ko'rnšts</i>	<i>e—ə, šapke'štə</i>	<i>ö—o, pl. tö'rkožə</i>
<i>a—š, pl. ba'lyšts</i>	<i>ä—ə, pl. šä'jen</i>	

Érdekes módon illeszkedik még a feltételes mellékmondat kötőszava, amely a mari nyelvben a mellékmondat végére kerül. Csekély lévén a példanyag, nem állapíthatjuk meg, létezik-e labiális illeszkedés ennek a kötőszónak esetében, de azt bebizonyíthatjuk, hogy az orosz *так 'így'* szóból származó mari kötőszó a vetlugai nyelvjárásban az előtte levő állítmányhoz igazodik hangszínben, vö. *pu'ä öäk 'ha fúj'* (veláris), *tö'lät tsək 'ha jönnek'* (veláris), azonban *šilē'daleš tak 'ha hullik'* (palatális), *ke'jät [t] tək 'ha mennek'* (palatális).

A névszói többes szám jele nem illeszkedik, pl. *ko'l-šäts 'halak'*.

6. A magánhangzók állományával kapcsolatos még az a megállapításunk, hogy a *ke'jät 'mennek'* igealak (*e* tőhangzóval!) közös a K., V., JO. és JW. nyelvjárásokban, kivétel csak a JT., amelyben *ka'jät* található.

Viszont a K.-tól elválasztja a V., JO. és JW. nyelvjárásokat a *kē'ŋəž 'nyár'* szó tőszótagbeli zárt *e*-je, mivel a K. nyelvjárásban *e* szóban *ä* található: *kä'ŋəž* (vö. még M. *keŋe'ž*). Ugyanilyen ellentétet látunk a K. *pärdä'läš* és V. *perde'läš 'hemperegni'* szópárnál.

A 'szénahányó villa' jelentésű szó, ezzel szemben, éppen ellenkező megfelelkezést mutat. A kozmogemjanszkiban lép fel a töben *e* hang, a vetlugai-ban viszont *ä*. Ugyancsak *ä* tőhang szerepel két jaranszki nyelvjárásban (JO. JP.), a középső és a keleti nyelvterületen viszont megőrződött az eredeti *a* hang. Felsoroljuk a rendelkezésünkre álló adatokat: K. *še'nak*, V. *šä'nak*, JO. JP. *šä'nik*, — UJ. *šä'jak*, CÜ. UP. MK. B. P. *šä'nak* (l. Beke FUF. XXII, 96). Az 1775. évi cseremiszi nyelvtenban *ša'nik* alakban fordul elő, hangsúlyozása és hangalakja a Beke feljegyezte JT.-féle nyelvjárás hang alakjának felel meg.

III. A m á s s a l h a n g z ó k állapotára vonatkozólag a következőket jegyezhetjük meg:

1. A legszembevetőbb jelenség az, hogy a vetlugai nyelvjárásban teljességgel hiányzik a *tš* hang és variánsa, a *dž*.

Az erdei nyelvjárássterület *tš* hangja helyén a vetlugai nyelvjárásban szó kezdetén és végén, valamint intervokális helyzetben *ts* hangot találunk, pl.: *tsone'sten 'repülve'*, *džetšə 'hótalp'*, *ŋmäts 'felől'*, *bu'iyts 'fejről'*. Ha más nyugati nyelvjárás hangállományával vetjük egybe ennek a hangnak a felépítét, akkor megállapíthatjuk, hogy a JO., JW. és a JT. alnyelvjárások szintén csak a *ts* hangot ismerik, a *tš* kivételesen legfeljebb némely újabb oroszból átvett kölcsönszóban jelenik meg, pl. JO. *ka'rtälškäm 'fényképet'*, *tša'si 'óra (szerkezet)'*; a régebbi jövevényszavakban itt is megtörtént a hanghelyettesítés, pl. *lu'tso 'jobb, besser'*.

Ámde a K. nyelvjárásban némely szóban *tʃ* vagy *tʃ* hang található, másokban pedig a többi nyugati nyelvjárásnak megfelelően *ts*. A K. nyelvjárásban fellépő eme jelenség hangtani indokolását nem ismerjük. Elválasztó jegyként szolgálhat tehát a hegyi (K.) nyelvjárás és a többi nyugati nyelvjárás közt a *tʃ* hang megléte, ill. hiánya. A középső (erdei) nyelvjárásterületen viszont mindenütt megtalálható a *tʃ* hang és ez az erdei irodalmi nyelv elfogadott ejtésnormája is.

E megfelelőkezést példákban mutatjuk be:

KR. KW. <i>tʃoŋeʃtem</i> 'repülök'	V. <i>tsoneʃtem</i>	JO. JT. <i>tsoneʃtem</i>	C. U. <i>tʃoŋeʃteʃm</i> id.
KW. <i>jèʃtsə</i> 'hótalp'	V. <i>djèʃtsə</i>	JO. <i>jèʃtsə</i> JT. <i>djèʃtse</i>	UW. <i>jèʃtʃə</i> id.
KW. <i>ûʃats</i> 'alulról'	V. <i>ŋʃmüts</i> 'felől'	JW. <i>ûʃatsən</i> 'alacsonyan'	UW. <i>ülüʃts</i> id.
KŠ. <i>aʃkβats</i> 'nem esik le'	V. <i>aʃkβats</i> id.		UW. <i>oʃkβatʃ</i>

A *tʃ* hiányával párhuzamosan hiányzik az erdei nyelvjárásterület *dʒ* hangja is a vetlugai nyelvjárásban. Helyette *dz* lép fel. Közös ez a vonása a többi nyugati, a JW., JO. és a JT. nyelvjárásokkal. A *dz* hangra nem akad példa a csekély vetlugai anyagban, hanem csak *dz* variánsa található. Ez az allomorf hang *n* után lép fel: pl. *aʃn.pʒəlnə* 'elől'. Ugyanis a vetlugai nyelvjárásban a következő asszimilációs jelenség figyelhető meg: *m, n, ŋ* hangok után a *p, t, k* hangok *b, d, g*-vé változnak, pl.: *kaʃmbə* 'lúd', *koʃmɔʃk* 'hanyatt', *βərləʃŋə* 'barázdabillegető'. Ezt az állapotot valószínűleg egy *b, d, g* fok előzte meg, tehát a fejlődés a következő: *k > g > a*. A JO. nyelvjárásban meg is található ez a közbeeső fok, vö. JO. *koʃmdəʃk* 'hanyatt' (V. *koʃmɔʃk*), JO. *kaʃmbə* 'lúd' (V. *kaʃmbə*). Ezzel az asszimilációs folyamattal párhuzamos jelenség a vetlugai *dz > pʒ* hangfejlődés *n* után, pl. *aʃn.pʒəlnə* 'előtt' (a szövegben az affrikáta elkülönítése nélkül: *aʃnpʒəlnə*). A JO. nyelvjárás ilyen helyzetben megőrizte a *dz* affrikátát: *aʃn.dʒəts* 'előtt el'.

Megemlítjük, hogy a fenti szabály szerint Beke szövegében hibásnak minősítendő a V. *ʃəʃndʒə* 'ül'; helyes alakja: *ʃəʃn.pʒə*.

Mi a helyzet a fent ismertetett hangkövetkezéssel kapcsolatban a többi nyugati nyelvjárásban (K., JW. és JT.)?

A K. megállapodott a zöngéseknél, pl. KW. *ʃəʃndem* 'ültetek', KW. *ʃəʃnzem* 'ülök' (vö. U. *ʃəʃndʒem*), KR. *koʃmbə* 'lúd', KR. *aʃndʒəkə* 'előre'.

A JT. nyelvjárás a vetlugaival azonos hangállapotot mutat ebben a hangkövetkezésben, pl.: *koʃmakaʃmbalts* 'a kemencéről', *ʃəŋəʃlne* 'hátról', *oʃn.pʒəlan* 'előre' (vö. V. *aʃn.pʒəlnə* 'elől'), *ʃəʃn.pʒə* 'ül' (vö. V. *ʃəʃn.pʒə*), *müʃŋə* 'után', *koʃmɔʃk* 'hanyatt' (vö. V. *koʃmɔʃk*), *βərləʃnde* 'föld'.

Megemlítjük még, hogy YRJÖ WICHMANN az egyik helyi nyelvjárását átmenetinek igazolta a jaranszki és az urzsumi nyelvjárások között. Ezen átmeneti nyelvjárásból szerzett feljegyzései *Uʃpʃəsolə*: faluból valók (vö. Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen. X. 1.). Ez a falu a jaranszki körzet déli részén van, közel az egykori kazányi kormányzóság

határához. WICHMANN azon kijelentését, hogy ez a JU. alnyelvjárás átmeneti jellegű, igazolja többek közt a *ts*, *dz* hangok előfordulása (pl. *šo·tseš* 'születik') és viselkedése is. Mi az adott pillanatban csak az *m*, *n*, *ŋ* hangok után fellelhető hasonulási jelenségekre kívánjuk néhány példával a figyelmet felhívni: JUW. *o·n·dzêts* 'először', *šê·n·dzà* 'tud', *mü·ŋəq* 'után', *tsoŋge·štà* 'repül', *ko·mbə* 'lúd'.

Azonban ez a jelenség a JUW.-ben *l* hang előtt is feltűnik, pl.: *ka·plà* 'kicsorbul'.

2. A vetlugai nyelvjárásban az eredeti szókezdő *j*-hang helyén *dj*-található. Ennek megfelelői a többi nyugati nyelvjárásban a következők: KR., JO. és JW. *j*-, JT. *dj*-. A megfelelést példákon is bemutatjuk:

KR. <i>ja·l</i> 'láb'	V. <i>dja·l</i>	JO. JW. <i>ja·l</i> JT. <i>djo·l</i>	erdei <i>jo·l</i> id.
KR. <i>jê·mâ</i> 'ég, isten'	V. <i>djə·mə</i>	JO. <i>jə·mə</i> JW. <i>jš·mə</i> JT. <i>djə·mo</i> ;	erdei <i>ju·mo</i>

3. A mássalhangzók megfelelésének szempontjából még egy szóra szeretnők a figyelmet felhívni. A nyugati *ts*: erdei *tš* hangmegfelelés alól — úgy látszik — három szó képez kivételt: az 'atya', a 'bárány' és a 'rövid' jelentésű szavak. A középső nyelvjárásterületen ezen szavakban intervokális *tš* hangot találunk, pl. UW. *a·tša·* 'atya', voc. *a·tši·*!; CW., UW. *pa·tša·* 'bárány' és CK. *kü·tšək*, UW. *kü·tšü·k* 'rövid'. A nyugati nyelvjárások megfelelő szavai „szabálytalan” hangmegfelelést mutatnak: az első két szóban *t*, a harmadikban pedig *t* található.

KR. <i>ä·tä</i> , voc. <i>ä·til</i>	KW. <i>ä·tä</i> , voc. <i>ä·til</i>	JO. <i>ä·tä</i> , JT. <i>a·ta</i>
KR. <i>pa·ta</i>	KW. <i>pa·ta</i>	JO. <i>pä·tä</i>
KW. <i>kə·tək</i>	V. <i>kə·tək</i>	JO. JT. <i>kə·tək</i> , JW. <i>kə·tək</i>

A középső nyelvjárásterületen is előfordul egy kivételesnek tetsző alak: MW. *kü·tək* (< csuvas *küdük*).

Amint a példákbl látjuk, a három hangalakilag jellegzetes szó egyike, a *kü·tək* szó megtalálható BEKE rövid vetlugai szövegközlésében, s hangalakilag azonos a JO. nyelvjárásbelivel. Ez a tény ismételtén e két nyugati nyelvjárás szorosabb kapcsolatára utal.

4. Hiányzik azonban a vetlugai nyelvjárásban a nyugati nyelvjárások egyikében, a JO.-ban fellépő palatalizált mássalhangzópár, az *s* : *ž*. A JO.-ban pl. *šä·jən* 'jól' található, ezzel szemben a V.-ben *sä·jən*, a JO. *pə·rəs* 'macska' párja a vetlugaiban *pə·rəs*. A *ž* hangra megfelelő példa nem akad a vetlugaiban, vö. azonban JO. *kə·žət* 'most', de JT. *kə·žət*.

IV. Alak- és mondattani jellemzésünk a vetlugai anyag szűkös volta miatt nem lehet mélyreható.

1. Mindössze két tucatnyi verbum finitum fordul elő a közölt vetlugai szövegben: ezek ragozás szempontjából egyeznek a mari nyelvterület más részén használtakkal. Arra már utaltunk, hogy az illeszkedés milyen hangváltozáshoz vezetett, ez a körülmény azonban nem módosította az igei személyragokat. Így az igeragozással kapcsolatban nem utalhat olyan sajátos ragra, amely specifikusan nyugati volna. Pedig akad ilyen rag a nyugati nyelvjárásokban: a múlt idő többes számú 3. személyének egyik ragja, amelyet Wichmann az *š* múlt idő suppletív formájaként sorol be az igeragozásba, ill. a jegyzetben helyesen a *j* múlt idő alakjai közt említ (Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatikalischem Abriss, Helsinki 1923, 118). Wichmann azonban csak a hegyi nyelvjárásból idézi. Mi — a nyugati nyelvjárássterület némely közös vonására rámutatandók — hadd említsünk a többi nyelvjárásból is példákat. KW. *ma-nêβa* 'mondtak' (vö. *mà-nâ* 'mondott'), KW. *âlêβa* 'voltak' (vö. *âlê* 'volt'), KČ. *närgeβe* 'vittek', KN. *mañeβe* 'mondtak'. A megfelelő jaranszki alakok: JO. *nälêβa* 'vittek' (vö. *näləm* 'vittem'), *mañêβe* 'mondtak' (vö. *mà-nâ* 'mondotta'), *tañälêβa* 'kezdték', *ñlêβa* 'voltak' (vö. *ñlñ* 'volt'); JT. *təñaleβe* 'kezdték' (a hangsúly jelöletlen), *kajeβe* 'mentek'.

2. A vetlugai nyelvjárás névszóragozásának ragjai a közölt szövegben egyeznek a mari nyelvterület másutt alkalmazott ragjaival. Feltűnő azonban, hogy csakis az egyik ablativus-prolativus ragra akad példa: *-γəts ~ -γəts*. A vetlugai nyelvjárásban ez a határozórag illeszkedik, a hegyi nyelvjárásban viszont csak elülső hangrendű alakja van, nem illeszkedik (Beke éppen ezért szövegeiben kötőjellel kapcsolja a névszóhoz); uniformisos alakja *-γəts*, pl. KŠ. *kapka-γətsən* 'kapun át', KN. *šündə[k]-kəts* 'ládából'. Ugyancsak egyalakú, nem-illeszkedő e rag megfelelője a JT. nyelvjárásban: JT. *marəγəts* 'férfitől', *osnaγəts* 'ablakon át'. A JO. nyelvjárásban illeszkedik ez a határozórag: JO. *kamalaγəts* 'göröngyűtől', elülső hangrendű alakban pedig *eneγəts* 'horgából'.

3. A '-val' jelentésű névutó alakja a vetlugaiban V. *təno ~ döno* (tehát *ö* hanggal) magánhangzóilleszkedés nélkül, pl. *djətsə döno* 'hótalppal'. Ugyanerre az alakra lelünk a jaranszki nyelvjárásban is, pl. JO. *βətem dönn* 'feleségemmel', JT. *maška dön* 'medvével'. A kozjmogyejanszkiban viszont magánhangzója szempontjából nem-illeszkedő *ton ~ don* ennek a névutónak az alakja, pl. KN. *ñemotka dön* 'hálóval', *βät dön* 'asszonnyal, feleséggel'.

4. A BEKE-közölte vetlugai anyagban találjuk ezt a mondatot: *sa'sna törkəzə to'leš* 'a disznó hazajön'. A haza(tér), haza(jön) fogalmát a mari nyelvjárások különbözőképpen fejezik ki. Némelyikben olykor-olykor a 'vissza' jelentésű szócskát alkalmazzák ennek a fogalomnak a jelölésére: KŠ. *mangeš ken goltä* 'haza (tkp. vissza) megy', JT. *mü'neš to'leš* 'visszajön haza' stb. A JO. nyelvjárásban ilyenkor — úgy látszik következetesen — a *ku'do* 'ház' szó határozóragos vagy névutós alakjait alkalmazzák, pl. *a'läš kü'däštä* 'otthon élni'; *ma'n kü'do ka'rtälšäm ko'läšäm kü'däškä* 'én fényképet küldtem haza', *βa'ra ma'n kü'do βə'laška tö'ləm* 'aztán én hazafelé jöttem'. Ugyanezt a *ku'do* szót birtokos személyragokkal ellátva is alkalmazzák, aszerint melyik személyről (első, második v. harmadik) esik szó: sing. 1. sz. *kü'däškem tö'län pə'rəšəm* 'hazaérkeztem', 3. sz.: *βaräžəm kü'däškəžə* (o: -žə) *to'leš* 'aztán hazajön', plur. 3. sz. *kü'däškəšt tö'lät* 'hazajönnek' (vö. BEKE NyK. LVI, 284).

A JT. nyelvjárásban viszont a vetlugainak megfelelő *tö(r)*-határozó található (birt. személyragos alakokban): sing. 1. sz. JT. *tö'kem to'!* 'gyere

hozzám!’, 3. sz. *tò·lən šu·n tò·kâžō* ’hazaért’, plur. 2. sz. *ka·žōà tò·kâžōà!* ’men-jetek haza!’, 3. sz. *tò·kâšt tò·lât* ’hazajönnek’.

A hegyi nyelvjárásban ez a határozó *o* hangzós alakban bukkan fel, birtokos személyragokkal ellátva, pl.: sing. 3. sz. KŠ. *para keà tò·kâžō* ’asztán hazamegy’, plur. 3. sz. *para keàt tò·kâžōt* ’asztán hazamennek’. Vö. még Ramstedt művének szótári részében KR. *tokem, toket, tokâžō* ’(zu mir, dir, ihm) nach Hause’. Ezek a hangalakok egyeznek a megfelelő nyelvjárások idetartozó névutóinak a hangalakjával: K. *ton(ə)* ’-val’, *tok* ’nach, zu, nahe zu’; V. *tò·nŋ*, JO. *tò·nŋ*, JT. *tò·n(ö)* id., ill. JO. *tò·rkŋ*, JT. *tò·kō* ’-hoz’. A középső nyelvjárás-területen viszont *e* hangzós megfelelést találunk, pl. UW. *te·n* ’-nál’, *teš* ’-tól’ (vö. KN. *to tsändzē* ’hazulról el’).

A vetlugai *r*-es alak (*tò·rkqžō*), valamint a JO. *tò·rkem* (*to·l tò·rkem!* ’jöjj hozzám!’, *je·ŋ dō·rkŋ* ’emberhez’; *tò·rket ka·štaš taŋà·lāt* ’hozzád fognak járni’) utalnak a szó etimológiájára. Ezek a határozók és névutók mind egy *tor ~ tör ~ ter* szóhoz tartoznak, melynek jelentése ’dicht, eng, nahe’. Példákat erre az önálló szóra a hegyi nyelvjárás szolgáltat: KR. *ə·lāš tor* ’allzu eng leben, wenig Raum haben’; *toran* ’nach, gegen’; *ala·doran kodaš* ’in der Nähe der Stadt, ausserhalb der Stadt bleiben’; határozószó alakjában látjuk a keleti nyelvjárás-területen: *мёрке* ’haza’, *мёрке молáш* ’hazatérni’, *мёрне* ’otthon’ (Марийско-русский словарь, 1956).

5. A vetlugai nyelvjárásban a feltételes mellékmondat kötőszava magánhangzóban illeszkedő variánsaival: *tək ~ tēk ~ tək*. Ez a kötőszó, miként a mari nyelv több más kötőszava, orosz eredetű. A feltételes mellékmondatnak ugyanez a kötőszava a JO.-ban (illeszkedve): *tək ~ tēk* és *tək*, a JW.-ben *tāk*, a JT.-ben *tāk* (ez utóbbi kettőben illeszkedés nélkül). A kötőszó közös tehát a vetlugaiiban és a jaranszki nyelvjárás-területen. A kozjmogymjánszki azonban eltér tőle, és furcsa módon az erdei nyelvjárások némelyikében használatos kötőszóval egyezik: KR. *kəŋ, kəŋə* (csak elülső hangrendű alakban), vö. UW., ČN. *kān*. Azonban az erdei nyelvjárás-terület más részén a vetlugai-jaranszkival egyező kötőszó (ČČ., CK. *tāk*) tűnik fel.

6. A vetlugai névszói többesszám-jel *-šäts*; nem illeszkedik a magánhangzója, pl. *ko·l-šäts*. Ez a jel egy régebbi teljes alaknak az „összerántása” a gyakori használat és a hangsúlytalanság következtében. A teljes hangtestű alak megőrződött a szomszédos JO. dialektusban *-šä:mäts* alakban. Ez szintén illeszkedés nélkül járul a névszókhoz: pl. *ma·re-šä:mäts* ’marik, emberek’, *ko·l-šä:mäts* ’halak’. A JT. dialektusban a többesszám jele szintén illeszkedés nélkül való, de veláris hangrendű: *-šä:mäts*, pl. *ma·re-šä:mäts* ’marik, férfiak’. Ugyancsak *-šä:mäts* a többesszám egyik jele a joskar-olaiban, pl. CK. *alaša-šä:mäts* ’paripák’.

Ezzel szemben a nyugati nyelvjárás-terület más részén, a hegyiben, nem illeszkedő *-βəlä* a többesszám jele, pl. KN. *edem-βəlä* ’emberek’, KŠ. *kol-βəlä* ’halak’.

7. A mari nyelvben az egyesszámú 2. sz. birtokos személyrag *-t*. Rokonságnevekben némely nyelvjárásban ez a *t* rag *tš*-vé, illetve *ts*-vé változott, másokban viszont megőrződött az eredeti *t* alak. Ez a tény is felhasználható a nyelvjárási ismérvek során. Beke Ödön kéziratos anyagából ismerem a vetlugai nyelvjárás *šō·lāts* ’öcséd’ szót. Ebben a hangalakban még a JO. nyelvjárásban is megtalálható. A kozjmogymjánszkiban viszont az eredeti *t* hangalakban marad meg ez a rag: *šola·jet*. Ugyanigy *t* ragos alakra bukkanunk még két nyelvjárásban, azonban keletre fekvőkben: B. M. *šole·t*. Az

UP.-ben *šo-lâts* található, és a valószínűleg nagyrészt jaranszki nyelvjárásban összeállított 1775. évi cseremiszi nyelvtanban *uóliouz* (24. l.) -*šo-lots* 'Az' öcséd' jelentésű szóban a birtokos személyrag *ts* hangalakja tehát segít nekünk abban, hogy ezt a nyelvjárást a kozjmojemjanszkitól elkülönítsük, mivel ebben *t* birtokos személyrag található.

V. Szókinsz szempontjából BEKE ÖDÖN sajnálatosan rövid közlése nem ad lehetőséget arra, hogy „sajátosan vetlugai” szavakat leljünk bénne nagyobb számban.

Csak egyetlen egy olyan szót találunk benne, amely számunkra más nyelvjárásból eddig ismeretlen; ez a *ri-ž* '(rezgőnyárfán növő) gomba'. Az erdei irodalmi nyelvben *po'ngo* 'gomba' a szinonimája; ennek hegyi nyelvjárásbeli változata a KR. *po'ngâ*.

Megemlítünk még egy összetett szót is. A 'hajválaszték' neve a hegyi mariban 'fej-út', KŠ. *βui-γorno*, KW. *βui-γo'rnâ*. A vetlugaiban ezzel szemben 'haj-út' a neve: *ü-p-korn*. Ennek megfelel az erdei irodalmi nyelv szava: *ÿnkórho* (a fentemlített szótár szerint).

Azt hihetnők, hogy a vetlugai nyelvjárás közölt anyagában sok oroszból származó jövevényszó akad, mivel ennek a területnek a mari lakossága orosz környezetben él. Meglep bennünket az orosz jövevényszavak viszonylag kicsiny száma: 91 szóból mindössze 3 (*ka'mak* 'kemence', *mertä-kä* 'pemet', *lo'yan* 'mosóedény') származik az orosz nyelvből, s mind a három használati tárgyat jelöl. Ennek oka valószínűleg abban rejlik, hogy a közölt anyag csupán találós kérdésekből és előjelekből tevődik össze, tehát műfaja által stilisztikailag determinált, hagyományozott, kötött anyagból.

*

Vizsgálódásunk eredményét összegezve megállapíthatjuk, hogy a vetlugai nyelvjárás hang- és alaktani interdialektális ismérvek szerint a nyugati mari nyelvjárások közé tartozik. Miként kimutattuk, átmeneti nyelvjárás a hegyi (= kozjmojemjanszki) és a jaranszki nyelvjárás között. Némely sajátossága az egyikhez, más specifikuma a másikhoz csatolja. Beke Ödön közlése adta kezünkbe azt a lehetőséget, hogy a vetlugai nyelvjárással megismerkedhessünk, és helyét a mari nyelvjárások közt kijelölhessük.

ERDŐDI JÓZSEF

Szófejtések

1. Magyar *nyolc* 'acht'

1. Már régen bebizonyították, hogy *nyolc* 'acht' [1400–1410 között: *nyolch* *zaz*, *njolech* *zaz* SchlSzf.; N. *nyóc*] számnevünk az ugor korból származik, és etimológiailag összefügg az obi-ugor nyelvek következő számneveivel: vog. (MUNK., idézi: BEKE: Nyr. XLVIII, 10) É. *ňállaw*, -u, FL. *ňollaw*, *ňollou*, KL. *ňellou*, AL. *ňallau*, K. *ňállau*, P. *ňallau*, FT. *ňálá-ló*, AT. *ňálálu* 'nyolc; acht' | osztj. (KARJALAINEN, OL. 218) DN. *ňĩp̃s*, Trj. *ňĩāēχ*, V., Vj. *ňĩlōχ*, Ni. *ňĩỹt̃e*, Kaz. *ňĩỹt̃e*, O. *ňĩĩĩĩ* ua. (vö. GYARMATHI, Aff. 179, 289; MUSz. 420; MUNKÁCSI: NyK. XXV, 277; ÁKE. 606; BEKE: Nyr. XLVIII, 10; Nyh.⁷ 139; MÉSZÖLY: MNy. XXV, 330; SzófSz.; ORBÁN, FgrSzám. 46, 48; Moór, ALH. II, 373).

A vog. *ňállaw* stb. -*ław*, -*láu*, -*lou* utótagja nyilvánvalóan azonos a vog. (MSz.) KL., P. *láu*, KL. *lou*, T. *l̃u* 'tíz', (STEINITZ, WogVok. 254) TJ. *l̃ow*, AK., KK., P., ÉVag. *l̃ow*, FK. *low*, DVag., AL., FL., Szo. *low* 'zehn' számnévvel (vö. MUSz. 420; ÁKE. 606; BEKE: Nyr. XLVIII, 10; MÉSZÖLY: MNy. XXV, 330). BUDENZ (MUSz. 420) és SZINNYEI (NyK. XLV, 289) szerint a vog. *láu* egykori osztják megfelelője lappang az osztj. Trj. *ňĩāēχ* stb. számnév *χ* elemében is. BEKE (NyK. XL, 227) az osztj. *χ*-nak ezt a magyarázatát nem fogadja el; szerinte a *χ* másodlagos, nem jelentős elem. Véleményünk szerint lehetséges, hogy a *ňĩāēχ* végén levő *χ* denominális névszóképző (vö. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 338).

Bárminek tekintsük is az osztj. *ňĩāēχ* *χ* elemét, annyi nagyon valószínű, hogy eredetileg nem tartozhatott a szóhoz. Finnugor (ugor) kori **lk* hangkapcsolatra tehát nem gondolhatunk, egyrészt azért, mivel ennek az osztjában (s éppen a legarchaikusabb V. és Vj. nyelvjárásban nem *l* + *χ*, hanem *γ* + *l* a szabályos folytatója (vö. COLLINDER, CompGr. 120), másrészt azért sem, mivel az -*lk*-nak az osztják számnévvel kétségtelenül összetartozó vog. *ňállaw* stb. *ňál*-, *ňol*- előtagjában is nyoma volna. A Ni. *ňĩỹt̃e*, Kaz. *ňĩỹt̃e*, O. *ňĩĩĩĩ* alakokban jelentkező *ỹ*, *ĩ* talán a Trj., V., Vj. adatok *ā* + *χ*, *l̃* + *χ* mássalhangzóinak az átvetésével magyarázható.

2. MUNKÁCSI (ÁKE. 606; l. még MÉSZÖLY: MNy. XXV, 330; ORBÁN, FgrSzám. 48; SzófSz.) a m. *nyolc* (~ vog. *ňállaw*) számnév *nyol*- (~ vog. *ňál*-) előtagját a vog. (MSz.) É. *ňol*, K., T. *ňál*, KL. *ňol*, AL. *ňál* 'orr', (KANNISTO, WogVok. 75) TJ. *ňal*, TCs. *ňál*, AK. KK., FK. *ňál*, P., ÉVag. *ňal*, DVag., KL. *ňal*, AL. *ňal*, FL., Sz. *ňól* 'Nase' (~ osztj. KARJALAINEN, OL. 58 DN. *ňĩt̃*, V., Vj. *ňĩl̃* ua. stb.) szóval azonosította, ami szerint a kifejezés eredeti jelentése 'orr-tíz', azaz 'a (hét felé) távolabbi szám a tíztől' lehetett. Ez a

származtatás erőltetett, a jelentésfejlődés nehezen képzelhető el. JUHÁSZ (Pais-empl. 315) magyarázata, amely szerint „eleink a *nyolc* szónál orrukra mutattak” volna, azért nem valószínű, mivel ez, a számolás kezdeti stádiumára jellemző primitív számlálási mód (vö. KOVÁCS FERENC: NYK. LXII, 114 kk.) az ugor korban a hetes számrendszer kialakulása után már nem volt lehetséges.

3. Ismeretes, hogy a finnugor nyelvekben csupán a számsor első hat tagjának a neve közös. Az ugor nyelvek 'hét' jelentésű számnevüket (m. *hét* ~ vog. TJ. *sāt*, KK. *sōat*, FL. *sāt*, Szo. *sāp* stb. ~ osztj. DN. *tābat*, V. *lāyat*, O. *labat* stb.) az iránból kölcsönözték (vö. ÁKE. 339; SETÁLÁ: FUF. XII, 166; SzófSz.; FUV.). Ennek az ugor kori hetes számrendszernek az emlékei kétségtelenül kimutathatók az ugor népek népköltészetében (vö. MUNKÁCSI: KSz. I, 245).

Többen rámutattak arra a jelenségre, hogy halászó-vadászó népek gyakran 'köteg, csomó, nyaláb' jelentésű szavakat használnak meghatározott számú mókusbőr vagy szárított hal stb. megjelölésére. Például: vog. (AHLQV.) *niegmil* 'Bündel trockener Fische; ein Bund von zehn Stück Eichhornfelle'; (KANN.) AK. *leyanneymal* 'Bund von zehn Stück Eichhornfelle'; vog. (KANN.) FL. *kβarak*, *kβāyek*: *lēmkβarak*, Szo. *lēmkβāyek* 'Bund von zehn Stück Eichhornfelle'; osztj. (KARJ., OL. 190) DN. *kara*, Trj. *kārā*, V. *kērā*, Vj. *kērā* 'auf ein Seil gefädeltes Bündel (Fische)', Ni. *kārā*, Kaz. *kār*, O. *kvr* 'Bündel, Bund Gegenstände in bestimmter Anzahl'; svéd *våla*, *våra* 'Bündel von 10 getrockneten Fischen', ósvéd *dikur* (latin eredetű) 'Bündel von 10 Häuten', svéd *timmer* '40 Stücke (von Häuten)', finn *ki(i)htelys* ua. Idővel az efféle szavakból könnyen fejlődhettek valódi számnevek is. Ilyen eredetűek például egyes finnugor nyelveknek a fi. *luku* 'Zahl, Zählung, Berechnung' szóval összefüggő 'tíz' jelentésű számnevei: lp. *lōkke* | cser. *lu* | vog. *low* (vö. FUV.). Vö. még zürj. *-mīn* (*hēla mīn* 'negyven', *vetīmīn* 'ötven', *kvaītimīn* 'hatvan') ~ fi. *moni* 'mancher, viel' (vö. FUV.). Az orosz *copok* 'vierzig' eredeti jelentése 'Bündel von 40 Zobelfellen' (vö. WICHMANN: SUSToim. LII, 346–7; COLLINDER: ndo-uralisches Sprachgut 13–4; VASMER, REW. II, 698).

4. Mármost nagyon valószínűnek tartom, hogy az ugor nyelvek a 'hét' után bekövetkező új számot, a 'nyolcat' szintén ilyen 'köteg, csomó' jelentésű szóval fejezték ki. Az ugor nyelvekben valóban találunk olyan 'Bündel' jelentésű szót, amelyből e nyelvek 'acht' jelentésű számnevei eredeztethetők. Ez a m. *nyaláb*¹ 'Bündel, Bund' főnév *nyal*- alapszava. Úgy gondolom, idevonható még az osztj. (KARJALAINEN, OL. 137) DN. *nūpa*, Trj. *nūpa*, V., Vj. *nūla*, Ni. *nūta*, Kaz. *nūpa* 'zusammen', (PD. 154) Ko. *nūt*, *nūtā*, J. *nū* 'zusammen, überein, (gegen) einander' határozószó *nūl*- alapszava is.

Az egyeztetés hangtanilag is lehetséges. A vogul *nollāv* stb. szóban ósvog. *ā hangot tehetünk fel (vö. STEINITZ, WogVok. 230 kk.; KANNISTO, WogVok.

¹ *Nyaláb* szavunk korábbi egyeztetése (~ fi. *nūta* 'binden', vö. MUSz. 408; ÁKE. 485; PAASONEN: FUF. VII, 23; Nyh.⁷ 159; SzófSz.) hangtani akadályai miatt ma már nem fogadható el (vö. SKES.). A m. *nyaláb* -b-je nyilvánvalóan valamilyen főnévképző. Talán ugyanez a képző van meg *hasáb* '(Holz) das Scheit' szavunkban is, amely a *hasit* 'spalten zerspalten, reissen' ige származéka. Ha a *b* elem deverbális főnévképző, amint erre esetleg a *hasáb* utal, akkor a *nyaláb* *nyal*- alapszavát a vele egyeztethető obi-ugor adatokkal együtt ősi nomen-verbumnak kell tekintenünk. Nem lehetetlen azonban, hogy a m. *nyaláb* -b-je korábbi *-p-ből lett (vö. SIMONYI, Tüzetes magyar nyelvtan 131), és a fgr. *pp denominális névszóképzőre megy vissza (vö. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 263). A kérdést megnyugtatóan nem tudom eldönteni, mivel a -b képzőre mindössze az említett két példát ismerem.

68 kk., 127). A KL. *ñellou* alak *e* hangja ősvog. $*\tilde{e} \sim *ā$ váltakozással érthető meg. Az osztj. *ñilāχ* stb. alakok első szótagbeli magánhangzói ősosztj. $*i$ magánhangzóra vezethetők vissza (vö. STEINITZ, OstjVok. 78; KARJALAINEN, OL. 283). Az ősvog. $*ā \sim$ ősosztj. $*i$ hangmegfelelés, valamint a vogul szóban feltehető ősvog. $*\tilde{e} \sim *ā$ váltakozás arra utal, hogy az ősosztjákban, sőt az obi-ugorban is $*ā \sim *i$ magánhangzóváltakozással kell számolnunk. Az obi-ugor $*ā \sim *i$ a m. *nyaláb* első szótagbeli *a* hangjának szabályosan felel meg. Ugyanilyen magánhangzómegfelelést találunk a következő szókban is: m. *al* ~ vog. (KANN.) TJ. *iañēχ*, TCs. *iañēχ*, AK. *iañχ*, KK. *iañk*, P. *iañχ*, ÉVag. *iañka*, DVag. *ialka*, AL. *iañka*, FL. *iolik* 'der untere' ~ osztj. (KARJALAINEN, OL. 217) DN. *i't*, Trj. *i'āz*, V., Vj. *i'l*, Ni. *i'tz*, Kaz. *ia*, O. *il* 'unterer; nieder' (vö. EtSz.; SzófSz.; FUV.; SKES.).

Az osztj. V., Vj. *ñula'*, Kaz. *ñūda'* stb. szóban feltehető ősosztj. $*o$ (nyugati nyelvjárások), illetőleg $*u$ (keleti nyelvjárások) magánhangzónak az osztj. *ñilāχ* $*i$ hangjához való viszonya nem világos. Amennyiben az osztj. *ñula'* valóban idetartozik, akkor az $*o$ ill. az $*u$ hang általánosulása az osztják $*ā \sim i$, $*ā \sim *u \sim *i$, valamint $*o \sim *u$ váltakozások keveredésével magyarázható (e váltakozásokra vö. STEINITZ, OstjVok. 98 kk., KARJALAINEN, OL. 265, 290 kk.).

A m. *nyolc* *o*-ja *l* + dentális előtti labializálódás eredménye: $*nyalsz > *nyalc > nyolc$ (vö. BÁRCZI, Hangtört.² 56).

BUDENZ (MUSz. 420) és mások (például: ÁKE. 606; BEKE: Nyr. XLVIII, 10; SzófSz.) véleménye szerint *nyolc*, *kilenc* és *harminc* számneveink *-c*, *-nc* végződése egyes permi számnevek (pl. zürj. *kēkjā'mis* 'acht' ~ votj. *tāmīs* ua., zürj. *ekmīs* 'neun' ~ votj. *ukmīs* ua., zürj. Ud. *ñela-mīs* 'negyven', *veti-mīs* 'ötven' stb.) eredetileg 'tiz' jelentésű *-mīs* utótagját rejtí magában. A $*m.sz$ szó hangtani fejlődése a magyar számnevekben $*mosz > *msz > nc$ lehetett. Minthogy *nyolc* számnevünk *c*-t és nem a teljesebb *s* világosabb *nc*-t tartalmazza — miként a *kilenc* és *harminc* szó —, valószínűbbnek tartom, hogy a *nyolc* *c* eleme analógiás úton a *kilenc*-ből terjedt át.

2. Magyar ró 'einschneiden'

1. *Ró* (*rovok*, *rovó*) 1. 'einschneiden, mit Kerbe bezeichnen', 2. 'Zins fordern, einnehmen' [1466: *Rowas* szn. OklSz.; 1544: *rauasra* uo.; 1575: A király akaria vala az országot *róni* és minden kaputól akara egy aranyat vónni Helt: Krón. 203. NySz.] igénk a *v* tövű igék csoportjába tartozik. A csonka tő (*ró*) $*rāy$ vagy $*rāβ > *rāy > roy > ró$ hangváltozásokon mehetett át. A teljes tő ($*rāys$ vagy $*rāβs > *rās > *rāβs > ravs$) első szótagbeli magánhangzója eredetileg *a* ($> a$) volt, vö. például R. *ravom*, *ravás* (NySz.). A *rovom*, *rovás*-féle alakok első szótagbeli középső nyelvállású labiális magánhangzója a *ró* csonkátó hatásával magyarázható (vö. HORGER, MSzav. 144—5; BÁRCZI, Szótöv. 51). — *Ró* szavunk fontosabb származékai: *rovás* (R. *ravás*) 1. 'Kerbbol', 2. 'Aufschreibung', 3. 'Steuer', 4. 'Liste'; *ravatal* (R. *rovatal*) 1. 'Steuer', 2. 'Bahre, Totenbahre, Katafalk'; *rovátkol* 'auskehlen'; *felró* 'einkerben, bezeichnen, aufzeichnen, aufschreiben, anrechnen'; *megró* 1. 'aufzeichnen, aufschreiben', 2. 'tadeln, rügen, verweisen'.

2. A m. *ró* etimológiai megfelelőjének tartják a cser. (WICHM.) KH. *rò'em*, U. *ru'em* 'hauen', (PS.) K. *ruem* 'hacken (z. B. Holz), fällen (z. B.

Bäume im Walde)', *rualam* 'schlagen (einmal mit einem Schneidewerkzeug)' ígét (vö. MUSz. 664; VglWb. 969; Nyh.⁷ 152; SzófSz.; FUV.).

Véleményem szerint *ró* szavunkkal egyeztethető szó a cseremiszen kívül az osztják nyelvben is van (KT. 799) O. *rõꞑꞑꞑꞑꞑ* 'ein Stückchen abschneiden (nicht in Stückchen schneiden)'; Ni. *ruꞑꞑꞑꞑꞑ*, Kaz. *rõꞑꞑꞑꞑꞑ*, *rõꞑꞑꞑꞑꞑ* 'grösser, weiter aufschneiden (z. B. die Öffnung für den Hals), durch Aufschneiden und Annähen eines Stückes weiter machen (z. B. Schuhzeug od. die Malitza)'.

Mivel az osztják szó csak a nyugati nyelvjárásokban fordul elő, nem tudjuk eldönteni, hogy első szótagbeli magánhangzójának ősosztják előzménye *ɔ vagy *o volt-e (vö. STEINITZ, OstjVok. 60–2, 66–9). A Kaz. *õ* ősosztj. *o ~ *ä* (Kaz. *ø* ~ *ö*) vagy *ɔ ~ *u ~ *ö (Kaz. *ø* ~ *ü* ~ *ö*) magánhangzováltakozással magyarázható (vö. STEINITZ: i. m. 101, 105–6). ősosztj. *ɔ vagy *o ~ magyar *a*, *á* magánhangzómegfelelés van *ró* (R. *ravom*, *ravás* > *rovom*, *rovás*) szavunkon kívül ezekben a szókban is: *falú*, *halad*, *három*, *vad*.

A szóbelseji mássalhangzók (m. -*v*- ~ osztj. *γ* ~ cser. *ø*) finnugor *k és *β(*w) folytatói is lehetnek (vö. Beitr. 55 kk., Nyh.⁷ 35, 50; COLLINDER, CompGr. 77–9, 115–6).

Az osztj. O. *rõꞑꞑꞑꞑꞑ* -*æt*- eleme mozzanatos igeképző (vö. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 326). A Ni. *ruꞑꞑꞑꞑꞑ*, Kaz. *rõꞑꞑꞑꞑꞑ*, *rõꞑꞑꞑꞑꞑ* alakok -*æt*-, -*æt*- mozzanatos igeképzővel ellátott származékszók (vö. STEINITZ, OstjGr.² 64). A -*æt*-, -*æt*- képző *ꞑ*, *ꞑ* elemének a hatására a többi *γ* (vö. O. *rõꞑꞑꞑꞑꞑ*) *ꞑ*, *ꞑ* hanggá hasonult.

3. A BUDENZ (MUSz. 664) és DONNER (VglWb. 969) által idevont fgr. nyelvekbeli szók (vog. É. *rāti*, AL. K. *rāti*, KL., K. *roāti* 'út, csap; schlagen', finn *raataa* 1. 'mit Kraft und Mühe arbeiten', 2. 'gewaltsam reissen, zerfleischen') hangtani és jelentéstani nehézségeik miatt nem lehetnek a m. *ró* etimológiai megfelelői (vö. E. ITKONEN: Vir. 1938: 458–60).

Ró szavunkat egyesek kérdőjellel (STEINITZ, FgrVok. 48; LAKÓ: NyK. LIX, 216), mások anélkül (vö. VglWb. 969; TOIVONEN–LIIMOLA: FUF. XXII, 175; ZSIRAI: NyK. LI, 306; JOKI: FUF. XXXII, 52) egybevetették a finn *ravata* (*rapaan*) 'schlagen, hauen' igével. A SKES. ezt az egyeztetést nagyon bizonytalannak minősíti: a finn szót két kérdőjellel kapcsolja a m. *ró*-hoz. Véleményünk szerint a finn *ravata* szóbelseji *p hangja miatt sem tartható a fgr. szóbelseji *-*k*-t tartalmazó *ró* szavunkhoz és rokon nyelvi (osztj., cser.) megfelelőihez. A magyar szó jelentéstani szempontból is kifogástalanul egyeztethető az osztják és cseremisiz igével.

A ZSIRAI (NyK. LI, 306) által idekapcsolt vog. (WogVok. 17) TJ., TCs. *rəβ*-, AK. *rəβ*-, KK., FK. *rəβ*-, P. *rəβ*-, ÉVag. *rüñβ*-, DVag. *rəðβ*- 'schwingen' és osztj. (PD. 201) Ko. *rəwəjəm* 'schwingen, schwenken, fächeln, wedeln, schmeissen, schütteln', J. *rəwəjəm* 'schütteln' szók vokalizmusuk miatt különválasztandók a m. *ró* szó családjától. A vogul szóban KANNISTO (WogVok. 16–7) alapján ősvog. *ε, STEINITZ (WogVok. 260) alapján pedig ősvog. *ä hangot tehetünk fel. Az osztják szó első szótagbeli magánhangzójának az előzménye szintén palatális hang (ősosztj. STEIN. *ö, KARJ. *ø) lehetett.

3. Magyar tart 'halten'

GYARMATHI (Aff. 84, 95), LINDSTRÖM (Suomi 1852: 94), BUDENZ (MUSz. 184–5), DONNER (VglWb. 476) és utánuk mások is a m. *tart* 1. 'halten', 2. 'aufrecht erhalten, stützen', 3. 'hinhalten', 4. 'enthalten, in sich fassen', 5. 'bewah-

ren, verwalten', 6. 'für etwas halten', 7. 'dauern', 8. 'nähren', 9. 'meinen, glauben', 10. 'befürchten' [XIV. sz. k.: *tart*, *tartia*, KTSz.] igét (főbb származékai: *tartalom* 'Inhalt, Gehalt'; *tartalék* 1. 'Hindernis', 2. 'Damm', 3. 'Reserve'; *tartozik* 1. 'müssen', 2. 'gehören', 3. 'schuldén, schuldig sein'; *tartózkodik* 1. 'sich stützen', 2. 'sich zurückhalten', 3. 'sich aufhalten') a finn *tarttua* (*tartun*) 1. 'ankleben, klebend besudeln l. anstecken, sich anhaften', 2. 'ergreifen' szóval egyezettették. Ezt a származtatást a későbbi szakirodalom nem említi, illetőleg (SzófSz.; B. LŐRINCZY ÉVA, KTSz. 184) nem fogadja el.

Én úgy gondolom, hogy a m. *tart*-nak a fi. *tartua* szóval való összetartozása mind hangtani, mind jelentéstani szempontból lehetséges.

A. m. *a* ~ fi. *a* hangmegfelelési szabályszerű (vö. még m. *fal* ~ fi. *pato*, m. *hal* ~ fi. *kala*, m. *sarv* ~ fi. *sarvi*). A szóeleji mássalhangzók (m. *t* ~ fi. *t*) és a szóbelseji m. *rt* ~ fi. *rtt* (< fgr. **rtt*) mássalhangzókapcsolat megfelelése szintén szabályszerűnak mondható.

A fi. *tarttu*- ige minden bizonnyal egy **tartta*- alapszóból *u* (< **β*) visszaható igeképzővel létrejött származékszó (vö. VglWb. 476; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 39; HAKULINEN, SKRK. I, 237–9).

A magyar 'halten' stb. és a finn 'ankleben, klebend besudeln l. anstecken, sich anhaften, ergreifen' jelentések viszonyára vonatkozóan vö. fi. *pitää* (*pidän*) 1. 'halten, behalten, enthalten', 2. 'dafürhalten', 3. 'gebrauchen', 4. 'behandeln', 5. 'müssen' ~ lp. N. *bättet -ä* 'go to a lonely place in order to calve (of female reindeer or cow)' ~ mord. (PAAS.) E. *pedams*, M. *pedams* 'sich anschliessen, ankleben, sich anheften; eigensinning anfangen' ~ osztj. (KT. 772) DN. *pi'ttä* 'geraten, fallen (irgendwohin)'; V. *pi'ttä* 'irgendwohin geraten', Vj. *pi'ttä* 'geraten, kommen (an einen früher gesehenen od. einen bestimmten Ort)'; Trj. *p'i'ttä* 'irgendwohin geraten' stb. (A fi., lp., mord., osztj. szók etimológiai összetartozásáról l. MUSz. 546, 552; Nyh.⁷ 149; EtSz.; STEINITZ, FgrVok. 60–1; FUV.; E. ITKONEN: FUF. XXIX, 262, 301; UAJb. XXVIII, 74; SKES.).

Tart szavunkkal egybevetett egyéb fgr. szók (vö. MUSz. 184–5; VglWb. 476) hangtani, illetőleg jelentéstani okokból nem tartozhatnak ide.

4. Osztják *хор* 'Strecke eines Flusses'

1. A következő rokon nyelvekbeli szók etimológiailag összetartozhatnak egymással: osztj. (PÁPAY—BEKE) É. *хор* 'folyóvonal, folyóhajlás'; (ПАТК.) I. *хор* 'folyóvonal, a folyónak két forduló közt levő egyenes szakasza'; (KT. 330) DN. *хор* 'Strecke eines Flusses, wo sich an den Ufern keine Sandablagerungen befinden'; V. *хор* 'Strecke eines Flusses'; Vj. *хор* = V.; Trj. *хор* 'Strecke eines Flusses (am Ob wird gewöhnlich von Biegung zu Biegung gerechnet. Es gibt auch gewundene Flussstrecken, besonders an kleinen Flüssen, wo die Strecke vom einen Ende des Ufersandfelds bis zum anderen gerechnet wird); offene, unbewaldete Moorstrecke'; Ni. *хор*, Kaz. *хор* = V. *хора* 'х. кривое плёсо', O. O. *хор* = V. | votj. (MUNK.) Sz. *kiridž*, M. *kiriž*, G. *križ*, K. *kêrêž* 1. 'görbe, kampós, horgas; krumm, gebogen'; 2. 'ferde; hamis, ál, ravasz; schief, schräg; falsch, hinterlistig'; (WICHM.) G. *kiriž* 'krumm, schief' || *szam-Jur.* (LEHT. 151) O., Oksz. *хърр* 'krumm, schief, scheel; Flussbiegung; Schuld', OP. *хърр*, Nj. *karrp̄*, Kisz.₂ *karrp̄* ua.

2. E szók első szótagbeli magánhangzóinak az előzménye feltehetőleg uráli **u* volt. Eredeti **u* hangnak az osztjákban gyakran ósosztj. **ö* (vö.

STEINITZ, OstjVok. 85), a permi nyelvekben *ǵ*, némelykor *u* (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 300), a szamojédiban pedig *ósszam*. *a (vö. LEHTISALO: SUSToim. LVI, 15, 70—1, COLLINDER, CompGr. 164) felel meg. Ilyen hangmegfelelés van az általunk egyeztetett szavakon kívül a következő szókban is: 1. osztj. (KT. 1062) DN. *tōŋ*, V. *lōŋ*, O. *lōŋ* stb. 'Sommer' ~ fi. *suvi* ua. ~ szamJur. (LEHT. 458) O., T.₁, Szj. *tā'*^a, Lj., Lj₂ *taŋ* ua.; Tvg. *taŋa* ua.; Jen. *tō* ua.; OSz. B., Kar., Ta. *tāŋ* ua.; Kam. *thera* ua. (vö. Beitr. 29, 205; FUV.); 2. zürj. (FOKOS—FUCHS, SyrjWb.) Le., Vm. *pīnni* 'flechten' (Le.: einen Strick) ~ votj. (WICHM.) G. *pūnīni*, MU. *pinini* 'winden, flechten' ~ fi. *punoa* 'zwirnen, flechten' ~ szamJur. (LEHT. 342) O. *paŋgalt's* 'zwirnen, flechten'; Tvg. *fonu-rum* 'ich flechte'; Kam. *puññom*, *puñgm* 'zwirnen' (vö. Beitr. 20; FUV.).

A mássalhangzók megfelelése (osztj. *χ* ~ votj. *k* ~ szamJ. *χ*, osztj. *r* ~ votj. *r* ~ szamJ. *řr*) szintén szabályszerű. — A votj. Sz. *kīridž*, G. *kīriž* stb. *-idž*, *-iž* része denominális névszóképző (< ? fgr. *š) lehet (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 151, 187—8; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 225).

Az osztják, a votják és a szamojéd szó eredeti jelentése 'görbe, ferde; krumm, schief' lehetett. E jelentés a votjában és a szamojédiban őrződött meg. Az osztják és a jurák-szamojéd szó 'folyógörbület, folyóvonal, a folyónak két forduló közt levő egyenes szakasza' jelentése az eredeti 'görbe, ferde' jelentésből könnyen megérthető.

5. Vog. *uj* 'állat'; osztj. *uaj* ua.

1. A finnugor nyelvek ősi szókészletének negatív vallomásából megállapítható, hogy az alapnyelvnek nem lehetett összefoglaló, absztrakt 'állat' jelentésű szava, hanem csupán az egyes konkrét állatokat tudták megnevezni.² Ez a tény összhangban van azzal a közismert általános nyelvészeti tétellel, amely szerint a nyelv(ek) fejlődése a konkrét formáktól halad az absztrakt formák felé.

A vog. (MSz.) É. *uj* 1. 'állat; Tier', 2. 'ló; Pferd', 3. 'rénszarvas; Rennhirsch', 4. 'madár; Vogel' stb.; K., P. *vuj* 1. 'állat; Tier' (K.), 2. 'medve; Bär' (P.), 3. 'madár; Vogel' (P.); (STEINITZ, WogVok. 210) FK., ÉVag., AL., Szo. *ūj*, AK., KK. *voj*, P. *uj* 'Tier' és az osztj. (KARJALAINEN, OL. 94) DN. *uōiz*, Trj. *uāiāχ*, V., Vj. *uāiāχ*, Nī *uōiz*, Kaz. *uōi*, O. *uaj*, Ko. *uōiz* 'Tier'; (PD. 301) Ko. *uōiz* 'Tier', J. *uāiāχ* 'id.; Elentier' etimológiai megfelelőit mind ez ideig nem sikerült kimutatni. A mondottak alapján világos, hogy az obi-ugor szók mai 'állat' jelentése semmi esetre sem lehet ősi eredetű.

2. A vog.-osztj. szó mind hangtani, mind jelentéstani szempontból egybevetethető a következő zürj. szóval: (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., I., Ud., P. *vej* 'scheu, wild (bes. Tier) (V., Ud.), scheu (Sz., Lu., I., P.; Sz., P.: Mensch, Tier; Lu.: Pferd); schnell, rasch, flink, gewandt (Ud.)'; (FOKOS—FUCHS, SyrjWb.) V. *vej* 'scheu, wild, menschenscheu'; ((Литкин, Коми-язвинский диалект. Москва, 1961) Ja. *бѣу* 'неприрученный, дикий, пугливый').

A zürjén és az obi-ugor szók mássalhangzóinak a megfelelését nem kell bizonyítanunk: zürj. *v* ~ vog.-osztj. *w*; zürj. *i* ~ vog.-osztj. *i* (*j*). STEINITZ (WogVok. 210) a vogul szóban ósvog. *ū-t (egyes nyelvjárásokban ósvog. *ū-t)

² A mai finnugor nyelvek 'állat' jelentésű szavai későbbi eredetűek: vagy az egyes nyelvek, illetőleg nyelvcsoporthoz önálló élete folyamán belső szóalkotással jöttek létre (vö. m. *állat*, fi. *eläin* stb.), vagy idegen eredetűek, például: zürj. *sket* (< or.), *zver* (< or.), votj. *kijik* (< tat.) stb.

tesz fel. A kétféle előzmény az ősvog. $*\bar{u} \sim *ü$ váltakozással függ össze. Az osztják szó magánhangzójának ősosztj. előzményéül STEINITZ (OstjVok. 58) $*a$ hangot következett ki. Az osztj. $*a \sim$ vog. $*\bar{u}$ hangmegfelelés $*\bar{a} \sim *ü$ magánhangzováltakozással magyarázható. A zürj. *veĭ e* (< ősspermi $*\bar{o} < ?$ előpermi $*\bar{o}$) hangja a vog.-osztj. szóban feltehető $*\bar{a} \sim *ü$ -nak szabályosan felel meg. Ugyanilyen hangmegfelelés van a következő szóban is: vog. (STEINITZ, WogVok. 172) TJ. *wār*, TCs. *wār*, FK. *wōr*, ÉVagK. *wor*, AL. *wor*, Szo. *wōr* 'Wald' $\sim$ osztj. (KARJALAINEN, OL. 133) DN. *u'r* 'Landrücken, Wald', Trj. *uŋōr* V., Vj. *uō'r* 'Bergrücken am Flussufer'; (schwarzer) Wald am Flussufer', Kaz. *uīr*, O. *uīr* 'bewaldeter Bergrücken' $\sim$ zürj. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Pecs., Lu., UdM., P. *ver*, I. *vēr* 'Wald'; (GEN.) KP. *vyr* ua. $\sim$ fi. *vuori* (gen *vuoren*) 'Berg' (etimológiai összetartozásukra vonatkozóan vö. LINDSTRÖM: Suomi 1852: 107; UOTILA: SUSToim. LXV, 54; ZSIRAI: MNy. XXIII, 311; HAJDÚ: ALH. I, 202).

A zürjén és az obi-ugor szók eredeti jelentése ('wild, scheu') a zürjénben őrződött meg. A 'vad' jelentésből az obi-ugorban először 'vadállat', majd általában '(vad és szelídített) állat' jelentés fejlődhetett. Hasonló jelentésváltozás más nyelvekben is végbement, például: latin *ferus* 'wild, wildwachsend, -lebend', *fera* 'wildes Tier' $\sim$ óegyhszl. *zvěř* 'wildes Tier' $\sim$ gör. *θήρ*, -ός, *θηρλον* 'Tier' (WALDE—HOFMANN, Lateinisches etymologisches Wörterbuch³ I, 487—8).

6. Zürjén *gĭn* 'Filz'; votják *gĭn* ua.

A zürj. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Pecs., Lu., I., Ud., P. *gen* 'Daune(n), Flaumfeder(n), Haar(e) am Körper (der Tiere od. des Menschen), Federn (Pecs.)' és a votj. (MUNK.) Sz. *gon* 'szőr; tollazat', (WICHM.) G., J. *gon* 'Haare (am Körper), Gefieder' szóval etimológiailag összetartozóknak tartom a következő permi szokat: zürj. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Pecs., Lu., I., Ud., P. *gĭn* 'Filz; Decke (V.)'; (FOKOS—FUCHS, SyrjWb.) V., Ud., Sz., Le., Pr. *gĭn* 'Filz; (Le. auch:) Tuch; (Pr. auch) Wolldecke'; votj. (MUNK.) Sz. *gĭn*, K. *gĕn* 'nemez; Filz'. Mivel sem WICHMANN—UOTILA sem FOKOS—FUCHS zürjén szótára e szók esetleges etimológiai összefüggéseire nem utal, úgy gondolom, érdemes lesz e szócsoporthal kissé részletesebben foglalkoznunk.

A 'nemez' jelentésű zürj.-votj. *gĭn* szó voltaképpen a 'szőr, szőrzet, tollazat' jelentésű zürj. *gen* $\sim$ votj. *gon* zürj. $e \sim i$, votj. $o \sim i$ váltakozáson alapuló alakváltozata. A zürj. $e \sim i$ és a votj. $o \sim i$ váltakozásra vonatkozóan vö. zürj. (WICHM.—UOT.) V., AV., Sz., I., Ud., P. *gerd* 'rot' $\sim$ V., Sz., Lu., Ud. *gĭrd*, I. *gĭrd* 'geronnenes Blut (V., Sz., Ud.; I.: rötlich); blauer Fleck am Körper (Lu.)'; votj. (WICHM.) *mon* 'ich' $\sim$ G. *mĭnam*, J., MU. *mĭnam* (Adessiv); (WIED.) *pož* 'Boot' $\sim$ (WICHM.) G. *pž* ua. (WICHMANN: SUSToim. XXXVI, 55—6, 66, uo. több példa).

A 'szőr, szőrzet, tollazat' és a 'nemez' (= szőrből, gyapjúból készített, vastag posztóhoz hasonló anyag) jelentésű permi szóknak az összekapcsolása jelentésanilag is lehetséges. A zürj. *gen* $\sim$ *gĭn* és a votj. *gon* $\sim$ *gĭn* alakpárt eredetileg csupán 'szőr, szőrzet, tollazat' jelentésben használhatták. Később a hangalaki kettősséghez jelentéselkülönülés társult. Az egyik alakváltozat 'szőr, szőrzet, tollazat', a másik pedig 'nemez' jelentésre foglaldott le. E szópár keletkezése és jelentésbeli elkülönülése (1. zürj. *gen* 'szőr, szőrzet, tollazat' $\sim$ votj. *gon* ua.; 2. zürj. *gĭn* 'nemez' $\sim$ votj. *gĭn* ua.) feltehetőleg már az ősspermi alapnyelvben megtörtént.

7. Finn *kulli* 'Schnepfenart'

A finn etimológiai szótár (SKES.) szerint a fi. *kulli* 'kuovi' ['Schnepfenart'] megfelelői: észt *kull* (gen. *kulli*) 'Raubvogel (Habicht, Weihe...)' ; liv (KETTUNEN) *kuł* 'Habicht, Falke; Adler'. Az ugyanilyen hangalakú fi. *kulli* 'penis, membrum virile' szót a SKES. — megkérdőjelezve — a következő rokon nyelvekbeli szókkal egyezteteti: votj. (MUNK.) Sz. *kułi*, K. *kułē* 1. 'toboz (tűlevelű fákön; шишка); Zapfen (an Nadelbäumen)', 2. 'fasz; männliches Glied (Sz., M.)' || *szam* Kam. *kj* 'penis'. — Ezek közül a votják szó azért nem tartozhatik ide, mivel 'männliches Glied' jelentése másodlagos; eredeti jelentése: 'toboz; Zapfen'. E mellett szól a votják szó zürjén etimológiai megfelelője is: (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., I., Ud. *kol* 'Zapfen (an Nadelbäumen)', P. *goli*, *guli* 'Zapfen (am Nadelbaum)'.

Véleményem szerint a 'kuovi' ['Schnepfenart'], illetőleg a 'penis' jelentésű fi. *kulli* nem csupán hangalakilag, hanem etimológiailag is azonos. Az egyeztetés jelentéstanilag lehetséges. Az olyanféle névátvitelt ugyanis, mint 'valamilyen madár' > 'penis', több finnugor nyelvből vett analóg példákkal igazolhatjuk. Például: zürjén: (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., Le., I., Ud., P. *kaj* 'kleiner Vogel (V., Sz., Lu., Le., P.)' ~ 'männliches Glied' (I., Ud.); (WICHM.—UOT.) V., Sz., Pecs., Lu., Le., I., Ud. *tsipan*, P. *tsipa'n* 'Huhn, Henne (V., Sz., Pecs., Lu., Le.)', Kuchlein (I.) ~ 'männliches Glied' (Ud., P.); (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V., Pr., Vm. *tuču*, *tuču kuku* 'Vogel (V., Vm.)' ~ 'männliches Glied' (Pr., FV.); votják: (MUNK.) K., J., Sz., M. *papa* 'madár; Vogel (K., J.)' ~ 'nemző tag; männliche Rute (Sz., M.)'.

8. Finn *mäki* 'Hügel, Berg'

1. A finn *mäki* (*mäen*) 'Hügel, Berg' (megfelelői: észt, *mägi*, karjalai-aunuszi, lúd, vepsze *mägi*, vót *mä.tši*, liv *mä'a*, vö. SKES.) szót SETÄLÄ (SUSAik. XXX/5, 37) — kételkedve — a *szam* O. *maká*, *makka* 'Rasenhügel' szóval vetette egybe. Egyeztetése súlyos hangtani nehézségek miatt nem fogadható el. KALIMA (FUF. XVI, 73) a finn szót megkérdőjelezve a zürj. (WICHM.—UOT.) Lu., Ud. *meg*, I. *meg* 'Flusskrümmung (Lu., Ud.)'; Halbinsel mit Wiese am See' (I.) főnévvel hozta kapcsolatba. Ez az etimológia jelentés-tani s főként hangtani okokból szintén tévesnek minősítendő. A SKES. szerint a fi. *mäki* szónak csak a finnségi nyelvekben vannak megfelelői.

2. Véleményem szerint a fi. *mäki* 'Hügel, Berg' etimológiailag a következő osztják szóval tartozik össze: (KT. 504) Vj. *müχ* (*müχχ*), pl. *müχäč* 'kleiner Erdhügel, Bülte'; Trj. *müχχ* (*müχäč*) 'Erdhöcker'; (PD. 124) J. *müw*, *müw*, *müw* 'Rasenhügel' (az ugyanitt említett Ko. *mäyasts* 'Rasenhügel' feltehetőleg a Ko. *mäy* 'Erde' szó tartozéka).³

³ Az osztj. Vj. *müχ* stb. szónak nyilvánvalóan semmi köze sincs az osztj. (KT. 504) DN. *mäχ* 'Land, Erdboden, Landstrecke' stb. szóhoz. Nem csupán a jelentések különbözése, hanem a két szó vokalizmusának az eltérése is összekapcsolásuk ellen szól. A Vj. *müχ* 'kleiner Erdhügel, Bülte' magánhangzójának az előzménye feltehetőleg ősosztj. *ü (vö. STEINITZ, OstjVok. 79—80), a DN. *mäχ* stb. szóé pedig ősosztj. *a (vö. STEINITZ: i. m. 89) volt. Mivel *ü ~ *a váltakozást — amelynek alapján a két szót esetleg alakváltozatoknak tekinthetnénk —, az ősosztjákra nem lehet feltenni (vö. KARJALAINEN, OL. 290 kk.; STEINITZ, OstjVok. 98 kk.), az osztj. *müχ* és *mäχ* szót feltétlenül különböző eredetűnek kell tartanunk. — Egyébként az osztj. *mäχ* 'Land, Erdboden, Landstrecke' etimológiai megfelelői a fi. *maa* 'Land, Erde' stb. szók (l. SKES.).

A mássalhangzók (fi. *m* ~ osztj. *m*; fi. *k* ~ osztj. *χ, γ*) szabályosan felelnek meg egymásnak (vö. Nyh.⁷ 31, 35; COLLINDER, CompGr. 76, 77). A finnségi szók *ä*-jének és az osztják alakokban feltehető *ósosztj.* (STEINITZ, OstjVok. 79—80) **ü*, (KARJALAINEN, OL. 281) **ü* hangnak a megfelelése szintén szabályosnak mondható. — A fi. *ä* ~ *ósosztj.* **ü* (**ü*) hangmegfelelésre több biztos példát idézhetünk. Például: fi. *lähteä* 'abgehen, weggehen, abreisen' ~ osztj. (KARJALAINEN, OL. 214) DN. *tiyət-*, Trj. *tiyət-*, V., Vj. *lüyət-* 'herausgehen'; fi. *sääksi* 'falco milvus; Weihe' ~ osztj. (KARJALAINEN: i. h.) DN. *siyəs*, Trj. *siy'əs*, Ni. *siyəs*, Kaz. *siyəs*, O. *siyəs* (*si-*), V., Vj. *sūyəs* 'Fischadler'. Vö. még m. *kel* 1. 'gehen, kommen', 2. 'sich erheben, aufstehen' ~ osztj. (KARJALAINEN: i. h. 213) DN. *ki't-*, Trj. *ki'Δ-*, Ni. *ki't-*, Kaz. *kiΔ-*, O. *kił-*, V., Vj. *kū'l-* 'aufsteigen; an Land gehen' (vö. COLLINDER, CompGr. 171).

RÉDEI KÁROLY

Az *én* személyes névmás eredetéhez

1. A *m. én* 'ich' [1300 körül: *en* (ÓMS.); 1450 körül: *enn* (JókK.); 1450 körül: *èn* (BécsiK.); 1539; *em* lelkem (KulcsK.); N. *én*] személyes névmás megfelelője valamennyi uráli nyelvben megvan: vog. (MSz.) *É.*, AL. *am*, KL., T. *ām*, K., P. *ām'én'*; (KANN., idézi: LIHM.: FUF. XXVIII, 20) Tj., TCs. *em*, AK., KK., FK., *em*, P., ÉVag., DVag., AL., FL., Szo. *am* 'ich' | o s z t j. (OL. 3) DN. *mā'n*, Trj. *mā'*, V., Vj. *mā'*, Ni. *mā*, Kaz. *mā'*, O. *mā'*; (PD. 1171) Ko. *mān*, J. *mā* ua. | z ü r j. (WUO.) V., AV., Sz., Pecs., Lu., Le., Ud., P. *me*, I. *mē*; (GEN.) KP. *me*, *mē* ua. | v o t j. (MUNK.) Sz. *mon*; (WICHM.) G., M., J., MU., Uf. *mon* ua. | c s e r. (WICHM.) KH. *min*, U. *mā'jā*, *māi*; (PS.) K. *mān*, *māj*, *māne* ua. | m o r d. *mon*, *moñ* ua. | f i n n *minä*, *mä* ua.; é s z t *mina*, *ma* ua. | l a p p N. *mōn*, *mūn*, *mōn*, *mūn*; Wfs. (1187) *mānnē*; K. (2004) T., Kld. *munn*, *mūn*, Not. A. *mon* ua. || s z a m J u r. (247) O. *mān*; | J e n. *mon:-: *modi*; T v g. *mannan*; O S z. *man*, *mat*; K a m. *man* ua. (GYARM., Aff. 196—7, 281—2; AHLQVIST: Suomi 1863: 43; MUSz. 194, 625; HALÁSZ: NyK. XXIV, 447; EtSz.; Nyh.⁷; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 389; SKES.; FUV.)

2. BUDENZ (UA. 289; MUSz. 193, 625) magyarázata, amely szerint az *én* névmás eredeti *mén alakjában a szókezdő *m* elveszett, ma már természetesen nem fogadható el. MUNKÁCSI (NyK. XXV, 18—9; NyK. XXV, 172, 173) szerint az *én* *émn alakra megy vissza (*é* nyomatékosító elem + *m* némás + *n* névmásképző). SZINNYEI (Nyh.⁷ 104) a *m. én* előzményeül *e-mēn névmást tesz fel. OJANSUU (Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia: AUFA. Ser. 8 I, 97; NyK. XLVI, 288) szerint az *emēn-ből hangzóközi *m* > *v* (ɔ:β) spirantizálódás útján jött létre a mai *én* alak. Mindezek a magyarázatok nem számolnak azzal, hogy a *m. én* magánhangzója nyelvjárásaink és nyelvtörténeti adataink tanúsága szerint nem hosszú hangra, hanem nyílt rövid *e*-re megy vissza.

MELICH (MNY. IX, 157, 300) úgy véli, hogy az *én* névmás korábbi *emi ~ *ami > *emi alakból származik (az *a*, *e* nyomatékosító elem). Az *emi szóvégi magánhangzója eltűnt, majd az *m* *n*-né változott: *en* > *èn* *én*. Ez a magyarázat szintén hangtani akadályokba ütközik. Az *m* > *n* változásnak ugyanis az ómagyarban, a szóvégi magánhangzó lekopása után kellett volna megtörténnie. A legkorábbi adataink pedig (1300 körül: *en* ÓMS.) mind *-n* végződést mutatnak. Egyébként a magyar hangtörténetből ómagyar kori *m* > *n* hangfejlődést más esetekben sem lehet igazolni (vö. BÁRCZI: MNY. LVI, 106).

Az itt ismertetett főbb magyarázatok hangtani nehézségeit látva, BÁRCZI (MNY. LVI, 106—8) névmásunk eredetét egészen másutt keresi. Szerinte a magyar nyelv külön életében a **mš* személyes névmás mellett volt egy magánhangzós kezdetű 1. sz. személyes névmás is. Az utóbbi az *ez* mutató névmás *e-* alapszavának **n●* névmásképzős **en●* alakjából jött létre. A szerző MAJTYINSZKAJA KLÁRÁNAK a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1959. október 20-án tartott előadásában elhangzott ötletére támaszkodva, az **n●* képzőnek a feltett **en●* alakulatban személyre vonatkoztató, személyesítő funkciót tulajdonít.

Ez a magyarázat szerintem nem fogadható el. A m. *én*-t ugyanis — mint láttuk — nehéz volna elválasztani a vele hangtani szempontból jól egyeztethető és hasonló fejlődést mutató vog. egysz. 1. sz. személyes névmástól. Nem valószínű, hogy az ősi **mš* személyes névmást egy újabb, *m u t a t ó* névmási eredetű alak kiszoríthatta volna a használatból.

Igaz, egyes (indoeurópai és uráli), főként 3. személyű személyes névmások mutató névmásból keletkeztek. Mutató névmásnak 1. és 2. személyű személyes névmássá válása azonban csak nagyon régi korban, az uráli vagy még inkább a preuráli időben történhetett meg. Ezért a már fejlett nyelvtani és ezen belül gazdag névmási rendszerrel bíró ősmagyar nyelvben mutató névmásnak 1. személyű személyes névmássá való fejlődését valószínűtlennek kell tartanunk. Mutató névmásoknak 1. és 2. személyre mutató, hangsúlyos személyes névmásként való alkalmi jellegű használata (vö. latin *hic, iste*, finn *tämä*), nyilvánvalóan csak a költői és a szónoki (latin) nyelvben lehetséges. Sokkal valószínűbb — rokonnnyelvi és idegen nyelvi párhuzamokkal is támogatható —, hogy az ősi **mš* névmást a nyomósító *ε* elemmel ellátott, hangsúlyozott **emšnš* alak szorította ki nyelvünkől. A BÁRCZI által feltett **en●* névmás *n●* képzőjének személyre vonatkoztató szerepét teljesen valószínűtlennek tartom. Az *n●* névmásképző ugyanis — a többi névmásképzőhöz hasonlóan — nem csupán személyes névmásokhoz és személyre vonatkozó kérdő névmásokhoz (vö. fi. *ken* 'ki?') járulhat, hanem bármilyen más (mutató, kérdő stb.) névmáshoz is, például: mord. E. *tene* 'dieser', m. ezen 'dieser', vog. *man* 'welcher?' stb. (vö. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 388—9).

3. Az uráli alapnyelvben az egysz. első személyű személyes névmás **mš* volt. Az *m-* szókezdet — a magyart és a vogult kivéve — valamennyi rokon nyelvben megmaradt. A magyar és a vogul nyelv birtokos személyragozásának és igeragozásának egysz. 1. sz. személyragja (*-m*), valamint az egysz. 1. sz. személyes névmással etimológiailag összefüggő tbsz. 1. sz. személyes névmás (m. *mī* 'wir' ~ vog. KANN., idézi LHM.: FUF. XXVIII, 22 TJ., TCs. *mēŋ*, AK. *man*, FL., Szo. *mān* stb.) azt bizonyítja, hogy valamikor a magyarban és a vogulban, ill. az ugor alapnyelv azon nyelvjárásaiban, amelyekből e két nyelv fejlődött, az egysz. 1. sz. személyes névmás szintén *m-* kezdetű volt.

A magánhangzós kezdetű m. R. N. *en, ên* (*en, ên*) > *én* és a vog. *em, am* stb. névmás valószínűleg történetileg is összefügg egymással. E névmások szóeleji magánhangzója (m. *ε*, vog. *ε, a* < ősvog. STEINITZ, WogVok. 257 kk. **ä*, KANNISTO, WogVok. 16, 127: **ε*) nyomósító szócska.¹ Az ily módon,

¹ A m. *ε*, vog. **ä* (**ε*) nyomósító szó talán egybevethető a m. *ez* mutató névmás *e-* alapszavával. Összertartozásuk azonban semmi esetre sem mondható bizonyosnak, mivel *ez* névmásunk *e-*je a rokon nyelvek tanúsága szerint zárt *ë*-re megy vissza (vö. SKES.;

nyomósító szócska és személyes névmás kapcsolatából létrejött személyes névmás eredeti jelentése 'ím én; en ego' lehetett (vö. MUNKÁCSI: NyK. XXV, 172, 173; Nyr. XXV, 18—9; EtSz.).

A m. R., N. *en*, *én* (*en*, *én*) > *én* eredeti hangalakja feltehetőleg *emšnš volt (Nyh.⁷, 104; FINCZICZKY: NyK. XLVII, 365; TOIVONEN: FUF. XXI, 126). Az -*nš* elem a rokon nyelvek személyes névmásaiban is meglevő *n névmásképzővel azonos. Például: osztj. DN. *mā'n* 'ich'; zürj. *me* ua.: *menam* (adessivus); votj. *mon* 'ich', *ton* 'du'; fi. *minä* 'ich', *sinä* 'du' stb. (vö. MUSz. 194; Nyh.⁷ 104; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 388). A vogulban a függő eseteket (accusativus, dativus stb.) szintén az *em*, *am* névmás *n képzővel ellátott ősvog. **emā'n*-, *emān- tövéből képezik (LIIMOLA: FUF. XXVIII, 29 kk.). Ezért nagyon valószínű, hogy a m. *emšnš személyes névmásnak nem csupán *em- eleme, hanem az -*n* névmásképzős *emšnš alakja is genetikai kapcsolatban van a vog. névmással. A m. *emšnš névmás a következő hangváltozásokon mehetett át: *emšnš > *emñš > *ennš > *enn > R., N. *en* > *én* > *én*. A szóbelseji *-*mn*- > *-*nn*- > *n* hangváltozás az ősmagyarban mehetett végbe. Hasonló módon gyors beszédbe *mn* > *n* változással magyarázza LIIMOLA (i. h. 29—30) a vog. accusativusi *emnam alaknak TJ. *enām*, AK. *ñānam*, KK. *ñānam*, FL. Szo. *ānum* stb. hangalakúvá fejlődését. Ugyancsak gyors beszédbe rövidüléssel keletkeztek a következő vog. accusativusi (eredetileg lativusi) alakok is: ÉVagZ. *ūōen*, ÉVagK. *ūōn*, DVag. *ōn*, AL. *oñ* (< *āmna-n). A nyugati vogul nyelvjárásokban ugyanis lativusragos személyes névmásokat használnak accusativusi szerepben (LIIMOLA: i. h. 30). A vogulban az eredetibb -*mn*- hangkapcsolat néhány nyelvjárási (lativusi) alakban megőrződött: P. *amnoñn*, AK. *amna'n*, KK. *amnoā'n*, FK. *amnoñn* (i. h. 31).

Az ősmagyar szóbelseji *-*mn*- > *-*nn*- > *n* hangváltozás (hasonulás?) fonetikailag lehetséges. Ezt a hangfejlődést a magyar *én* személyes névmással kétségtelenül összefüggő vog. *em*, *am* stb. *emnam > *ānum* stb., *emnan > *amna'n*, *ōn* stb.) névmásban végbement és ott jobban nyomon követhető -*mn*- > *n* változás is valószínűsíthető.

Az accusativusi m. *engem* 'mich' bizonyára nagyon régi korból származik. E névmás *en*- része talán az *n* névmásképzővel ellátott *en* (*en*) < *emšnš névmással azonos (vö. BUDENZ, UA. 291; MUSz. 194, 625; EtSz.). Minthogy azonban az *engem* *g*-je is névmásképző, azért sokkal valószínűbbnek látszik, hogy az *en*- elem az *n* képző nélküli *emš- (*emš-) alakra megy vissza: *emšgēmš > *emgēm > *engem*. Ez utóbbi feltevés azért is valószínűbb, mivel a fgr. nyelvek személyes névmásai is (a függő esetekben is) általában csak egy névmásképzőt tartalmaznak. A *g* névmásképzőt SZINNYEI (Nyh.⁷ 105; l. még EtSz.) fgr. *-*ŋk*-ból eredezteti. Ez azonban valószínűtlen. Az obi-ugor nyelveknek a m. *g* képzővel egyeztethető névmásképzői (vog. *ŋ*, *γ*, *i* stb. ~ osztj. *ŋ*: vog. Szo. *nāŋ* stb. 'du'; osztj. DN. *nāŋ* stb. ua., DN. *mōŋ* stb. 'wir') ugyanis ugor *ŋ-re vezethetők vissza (vö. LIIMOLA: FUF. XXVIII, 24—5). A magyarban *ŋ > *ŋk > *g* hangváltozás történt. E hangváltozásról l. LAKÓ: NyK. LI, 170—2. — Az *engem* -(e)*m* eleme birtokos személyrag.

Az *enyém* (< *eném*) birtokos névmás *en*- előrésze bizonyára az *en* (*en*) < *emšnš névmással azonos. Az *é* benne birtokjel, az -*m* pedig birtokos személyrag (vö. EtSz.).

FUV.). A magyarban *ē* > *e* nyíltabbá válás történt (az *ē* > *e* nyíltabbá válásra vö. BÁRCZI, Htört.² 40—1).

A m. és a vog. személyes névmáshoz hasonló módon létrejött névmások a törökségben is ismeretesek. A csuvasban az 1. és a 2. sz. személyes névmások szintén nyomatékosító *ε*-elemmel vannak ellátva: *εBə*, *εp* 'ich' ~ őtör., uig., csag. stb. *män*, kirg. stb. *men*, oszm. *ben* (< őstör. *män) stb. (vö. MUNKÁCSI: Nyr. XXV, 18–9; EtSz.). Ismeretes, hogy a csuvasok a bolgár–törökök leszármazottai. Ezért talán nem egészen alaptalan az a feltevésünk, hogy a bolgár–török nyelvi érintkezések idején a törökségi *εBə* stb. személyes névmás a m. *emšnš (> *én*) névmási alakulatnak a fennmaradását és elterjedését elősegítette.

RÉDEI KÁROLY

Etimológiai jegyzetek*

1. Magyar *fék* 'Zaum; Bremse'

1. A m. *fék* 1. 'Zaum, Gebiss, Zügel, Halfter' (NySz.), 2. 'Bremse' (KEL.—THIEN.) szóra adataink a XIV. századtól vannak (vö. KönSzm.: *ffeyk*, a XIV. sz. második feléből; BécsiK.: Nagy *fekec* valanac a vadon, a XV. sz. közepéről stb.). A szó a nyelvjárásokban előfordul *fik*, *fiék* alakváltozatban is (MTSz.; ÚMTSz.).

2. Szavunkat TOIVONEN (FUF. XXI, 123) ősi szónak tartva egyeztetette az osztják *päk 'Zügel, Zaum' (KARJ.—TOIV. 663b: V. *päk* 'Zügel des Renn-tiers; Zaum des Pferdes', Vj., VK. *pä'k* 'узда, Zaum') szóval. (A szó irodalmához l. még Moór: NéNy. IV, 18; MÉSZÖLY: SzegF. I, 104; K. VILKUNA: MSFOu. XCVIII, 383, StudFenn. III/4, 81; HAJDÚ, MKE. 49, 81, stb.)

TOIVONEN szómagyarázatát az újabb magyar etimológiai irodalom általában nem fogadta el (vö. GOMBocz—MELICH, EtSz.; BÁRCZI, SzófSz.; D. BARTHA, Szóképz. 106 stb.). A magyar szófejtő hagyományokhoz ragaszkodó nézetük (FÁBIÁN: NyK. II, 5; HUNFALVY: NyK. II, 97; BUDENZ, MUSz. 504, UA. 248; CzF. II, 658; SZINNYEI, NyH⁷, 92; HORGER, MSzav. 52—3 stb.) szerint a *fék* a *fő*, *fej* 'caput' szó régiségbeli *fé* alakváltozatának -*k* nomen possessoris képzős származéka. Ezt a magyarázatot azonban komoly alaktani nehézsége miatt el kell vetnünk: a -*k* névszóképző ugyanis nem használatos a valamihez tartozás kifejezésére (vö. TOIVONEN: i. h.). Ezt annál is inkább

* Különleges rövidítések. Az „Etimológiai jegyzetek”-ben többször idézek a leningrádi és a moszkvai levéltárakban található XVIII. századi kéziratos szójegyzékekből. E szójegyzékek anyagát „Altwogulische Dialekte” c. munkámban nyelvtörténeti szótár formájában rövidesen közzéteszem. Addig is közlöm forrásaim rövidítés-jegyzékét, zárójelben jelezve, hogy a forrás szóanyaga a déli (D.), a keleti (K.), a nyugati (Ny.), ill. az északi (É.) vogul nyelvjáróterületről származik-e. A XVIII. század első feléből származó források: STR. = STRAHLENBERG gyűjtése (Ny.); 2. LJA. = MESSERSCHMIDT „Werchno-Lálska” (? Старая Ляля) helységből való szójegyzéke (? Ny.); TAG. = Tagil folyó menti nyelvjárás (D.); FTURA = Felső-Tura vidéki nyj. (D.); KCsusz. = Közép-Csuszovaja melletti nyj. (D.); SZoVi. = Szoszva vidéki nyj. (É.); BERV. = Berjozov vidéke (É.); KT. = Közép-Tavda vidéki nyj. (K.); FCsusz. = Felső-Csuszovaja melletti nyj. (D.); PEL. = Pelim környéki nyj. (Ny.); VTUR. = Verhoturje környéki nyj. (D.). — A század második feléből származó források: KG. = Kungur vidéki nyj. (D.); Csd. = Cserdin vidéki nyj. (Ny.); VTURVI. = Verhoturje vidéke (Ny.); DSzo. = a Déli-Szoszva vidéke (Ny. és D.); ECsd. = Cserdintől északra levő, Urálon inneni nyj. (É.); Tob. = Tobolszk vidéki nyj. (K.); TURAVI. = a Tura (középső) vidékéről származó szójegyzék (Ny.); BER. = Berjozov vidéke (É.); BERKÖRNY. = Berjozov környékéről származó szójegyzék (É.); BERSZÁMN. = Berjozov vidékéről főleg számneveket tartalmazó szójegyzék (É.); FSzo. = Felső-Szoszva vidéke (É.); SZOL. = Szolikamszk vidéke (Ny.).

tehetjük, mert a m. szó pontos etimológiai megfelelője nemcsak az osztjában (vö. TOIVONEN: i. h.), hanem a vogulban is kimutatható, s így a m. szó ugor eredete kétségtelen.

3. A XVIII. századi kéziratos vogul szójegyzékeket forgatva bukkantam rá a következő szókra: (Vtur. 370) *nexъ* 'дюжина уз(д)а'; (DSzo. 232) *behch* 'habena'. Adataink a déli nyelvjárásterületről származnak. Mindkettőben *e* (cirill *e*, latin *e*) magánhangzójelet találunk, mely feltehetőleg valamely *e*-féle hangot jelöl. Ma a déli (tavdai) vogul nyelvjárásterületen *ä*, *ē* és *ε* hangok ismeretesek (vö. STEINITZ, WogVok. 42 stb.). A régi vogul adatokban levő (cirill) *e*, ill. (latin ~ német) *e* (? *eh*) betűk (? ill. *eh* betűkapcsolat) inkább zártabb *ē*, mintsem *ε*, vagy *ä* hangra vall. Több más régi vogul hangjelölési és nyelvtörténeti összefüggés alapján — melyek részletesebb fejtegetésére itt nem térhetünk ki — a XVIII. századi déli vogul szó magánhangzója *ē* volt. Ennek az előzményeül a legnagyobb valószínűség szerint ősvogul **pik* (**pikä*) hangalakot tehetünk fel (vö. STEINITZ, WogVok. 215 kk.; GÜLYA, XVIII. századi kéziratos vogul szójegyzékek. Kandidátusi értekezés. 183 kk. Kéziratban).

4. A m. *fék*, az osztják **päk* és a vogul **pik* a mássalhangzók szempontjából kétségkívül megfelel egymásnak (vö. STEINITZ, FgrKons. 20 kk., 23, 38; COLLINDER, CompGr. 45 kk., 77, 79 kk. stb.). A magánhangzó szempontjából az egyes ugor szók között ugyanolyan megfelelést találunk, mint a m. *szén* 'Kohle', *nyelv* 'Zunge', *két* 'zwei' stb. szavunkban (vö. K. SAL: NyK. LXII, 243 kk., különösen a 252. lapon, a III/c pontban mondottakat). A régi vogul szók 'habena', ill. 'дюжин[н]а[я] узда' [= 'egyszerű kantár vagy fék'] jelentése teljesen megegyezik a magyar és az osztják szó jelentésével. A m., a vogul és az osztják szók egybetartozása így módon jelentéstani szempontból is kétségtelen.

5. A m. *fék* szó a *ló*, a *nyereg* és az *ostor* stb. szavunkkal együtt közismerten az ugorkori lótartásra vall (vö. HАЈДЎ, MKE. i. h. stb.). Ezt kiegészítve érdemes talán megjegyeznünk, a *fék* szó a vogulnak a déli, az osztjáknak pedig a keleti, eredetét és földrajzi fekvését tekintve ugyancsak déli nyelvjáráscsoportjából ismeretes, ami esetleg abban is magyarázatát lelheti, hogy a szó eredetileg is csak a déli ugor (a magyar és a vele leginkább érintkezésben álló későbbi obi-ugor) nyelvjárásokban volt meg.

2. Magyar *apad* 'abnehmen'

1. A m. *apad* 'abnehmen' [XVI. sz. e. *elapad* a víz 'deficit aqua' (NySz.); N. *opad* 'fogy, soványkodik' (MTSz.)] szót BUDENZ (MUSz. 746) egybevetette a finn *upota* (*uppoan*) 'sinken, versinken, ersaufen' és az észti *uppuma* (*upun*) 'ertrinken, überschwemmt werden' jelentésű igékkel. Egyeztetését a későbbi etimológiai munkák, az EtSz. és a SzófSz. is átvették.

A finnségi szók eredetibb 'ertrinken' jelentése azonban minden bizonnyal egy régibb (finn—volgai) 'ersticken' jelentésre (vö. mord. E. *опаѣтомс* 'заглы-шить; ersticken') megy vissza, ezért a m. szó velük jelentéstani szempontból nem egyeztethető (vö. MÄGISTE: CommBalt. I, 125—7).

2. A m. *apadni* szónak O. DONNERTől (VglWb. II, 82) is származik egy megfejtési kísérlete. O. DONNER szavunkat a finn *hapla* 'Sommerdürre im Gras od. Moos', valamint a *hupenen* 'abnehmen, abfallen . . .', *hupia* 'mager, abnehmen' és a zürj. *šupōdni*, perm. *šupalni* 'dür, trocken werden' szókkal veti egybe.

Az O. DONNER által a m. szóval egyeztetett szavak közül a finn *hapla* 'Sommerdürre im Gras od. Moos' jelentésű szó valószínűleg a finn *hapla* 'kihikeä halu, kiire' szóval tartozik egybe. E szóknak a finnségi nyelvek körén túlmenő kapcsolata — legalábbis egyelőre — nem ismeretes (vö. SKES.). A *hupenen*, *hupia* (< *hupa*) szócsalád pedig a m. *sovány* 'mager; dür; unfruchtbar' szó szabályos etimológiai megfelelője (vö. NYH.⁷ 39, 95; FUV.; SKES.). Ezért az O. DONNER egyeztetette finn szokat a m. *apadni* megfelelői közül törölnünk kell. Ezzel szemben az általa említett zürj. *šupōdni* stb. szó csakugyan a m. *apadni* etimológiai megfelelője, amelyhez odakapcsolhatjuk a zürj. szóval már régebben egyeztetett votj. *šupal-* 'kiszáradni, . . . eintrocknen . . .' igét is. (A zürjén és a votják szók egybetartozására vonatkozólag l. WICHM.—UOT.; BEKE: ALH. II, 342).

3. A m. *apad* szóval tehát a következő permi szokat egyeztethetjük: zürj. (WICHM.—UOT.) Sz., Lu. *šupalni*, Ud. *šupa'vniš*, P. *šupa'vni*, I. *šupōni* 'trocken werden (Getreide in der Getreidedarre) (Sz., Lu., P.), trocken od. dür werden, trocknen (intr.) (I.), ein wenig trocknen (intr.) (Ud.)', Sz. *šupedni*, Lu. *šupe'dni*, I. *šupedni*, Ud. *šupe'dniš*, P. *šupe'tni* 'trocknen (tr.; Getreide in der Getreidedarre) (Sz., Lu., P.), „ein wenig“ trocknen (tr.) (I., Ud.)'; Lu. *šupid* 'etwas (nicht ganz) trocken (Getreide in der Getreidedarre, das Gewachsene usw.); (GEN.) KP. *šupál-* 'trocknen (intr.), darren', *šupet-* 'trocknen (tr.), die Darrscheune heizen' | votj. (MUNK.) Sz., Jel. *šupal-* 'kiszáradni, kiaszni (засохнуть), eintrocknen, trocken werden, verdorren', *šupat-* 'kiszáritani, megaszalni (засушить), trocknen (trans.)'; (WICHM.—UOT.) *šupani* [l. zürj. *šupalni*; jelentés nélkül].

A m. *szó -d-*je gyakorító igeképző (BARTHA, Szóképz. 22 stb.). A zürjén szók *-al-*, *-ed-* stb., a votják *-at-* stb. eleme szintén igeképző (vö. UOTILA, Kons. 203—4, 206—7, 98—9 stb.). E képzők részben denominális, részben deverbális funkciójúak (i. h.). A m. és a permi szók előzményeül tehát fgr. **šap(p)s* nomen-verbumot kell feltennünk.

A permi szavak szókezdő *š-* hangja fgr. *š (*š*) mássalhangzóra megy vissza, melynek a m. *ø* szókezdet szabályos megfelelője (vö. NYH.⁷ 27; COLLINDER, CompGr. 61; STEINITZ, FgrKons. 30, 39 stb.). Hasonlóképp teljesen szabályos a m. *-p-*, zürj.-votj. *-p-* (< fgr. **-pp-*, STEINITZ **-p-*) megfelelés is (vö. NYH.⁷ 34—5; COLLINDER, i. m. 87; STEINITZ, i. m. 23, 38 stb.). A magyar *a* ~ zürj.-votj. *u* megfelelésre vö. m. *al-* (*alsó*) 1. 'Unter-'; 2. 'unterer Teil' ~ zürj. (WICHM.—UOT.) *ul:* Sz., Lu. *đžo đž-ul* 'Raum, Keller unter dem Fussboden' | votj. (MUNK.) Sz. *ul* 'vminek az alja, alsó része; Unterteil, Unterraum, Unterer', Sz. *uln*, Kaz. *uln* 'alatt, alatt; unter, unten', (WICHM.) G. *ul*, MU. *уу* '(in Zusammensetzungen) Unterraum, Unterer'; *áll* 'stehen' ~ zürj. (WICHM.—UOT.) Sz., Lu. *sulalni* 'stehen'; *kosten* | votj. (MUNK.) Sz. *sil-*, K. *sěl-* 'állani, megállani; megnyugodni; stehen, bestehen, stehen bleiben'; 2. 'vmibe kerülni; kosten (einen Preis), gelten'; (WICHM.) G. *silni*, M. *silni* 'stehen'; (MUNK.) Sz. *sult-* 'állani, fölállani; fölkelni (pl. az álomból)'; (WICHM.) G. *sultini* 'stehen, aufstehen'; *máj* 'Leber' ~ zürj. (WICHM.—UOT.) *mus* | votj. (MUNK.) Sz. *mus* 'máj'.

3. Magyar *féreg* 'Wurm'

1. A m. *féreg* szó rokonságáról legutóbb RADANOVICS írt a NyK. LXIII. kötetének 377. lapján. A BUDENZRA (NyK. VI, 457, MUSz. 516) visszamenő egyeztetés a m. szót a vogul (MUNKÁCSI, ÁKE. 271) É., L. *pěrk* 'Wurm, Ungeziefer' szóval veti egybe, melyhez RADANOVICS még odakapcsolta a zürj. (WICHM. — UOT.) I. *pěrk* 'Filz-, Schamlaus (Phtirius pubis)' szót is.

2. A 'Wurm' jelentésű szó az eddigi forrásokban csak a Lozva vidékéről és az északi vogul nyelvjárásból ismeretes. Lozvai adatok: (MUNKÁCSI, ÁKE. 271) L. *pěrk* 'Wurm, Ungeziefer', (Uő.: NyK. XXV, 173) ugyanilyen alakban KL. nyelvjárási megjelöléssel; AL. *vānplēn' pěrk* 'horgászó gilisza: Erdwurm'. Feltehetőleg ugyancsak Lozva vidéki REGULY *pěrik* adata is.¹ Északiak: (AHLQV.) *pierk*. 'Wurm'; (MUNKÁCSI, ÁKE. 271, NyK. XXV, 173) *pěrk* 'Wurm, Ungeziefer', (Uő.: VNGy. II, 0404) *pěrk-těrp* 'féreg-csalétek'.

3. A vogul szónak a XVIII. századbeli kéziratos szójegyzékekből származó adatai arról tanúskodnak, hogy a szó valamikor az egész vogul nyelv-közösségben honos volt. A szóra vonatkozólag a következő XVIII. századi vogul adatokat ismerem (Vtur. 137, 140, 122) *перка* 'пияца [= пиявка, піца]', *перка - [*< перко*- (másolatban: *перка*-)]: *перконуанко* (*перкануанко*) 'матка [méhkirálynő, méhanya]',² *перка*: *шелперка* 'пчела'³ (Kg. 185) *бѣрко* 'червь'; (VturVi. 185) *перкэ* ua.; (Szol. 518) *пѣркэ* ua.

4. A XVIII. századi adatok közül a Vtur. és a Kg. a déli, a VturVi. és a Szol. pedig az egykori nyugati vogul nyelvjárásterületről származik. A modernbb lejegyzések tanulságát is figyelembe véve alapalakul a déli vogul nyelvjárársban *pěrkä, a nyugatiban pedig *pěrk hangalakra következtethetünk (l. még STEINITZ, WogVok. 45, 51—5, 77, 83, 86, 90, 95 stb.; a szóvégi magánhangzóra vonatkozólag GULYA: NyK. LXII, 433 stb.). Mind az újabb, mind a régi vogul adatok a szóban ősvogul *i-re mutatnak (vö. STEINITZ, i. m. 218. — Hasonlóképp RADANOVICS: i. h.). A szó ősvogul hangalakja *pěrkä lehetett (l. a szóvégi magánhangzót is megőrző déli nyelvjárási adatokat).

5. Érdemes foglalkoznunk a szó fgr. alakjának a kérdésével. RADANOVICS (i. h.) a magyar szó szóvégi *g* (*< k*), a rokon nyelvek *k* hangját magyarázva felveti annak a lehetőségét, hogy azok esetleg a tőhöz tartoznak, s a szóban finnugor *rk mássalhangzókapcsolatot kell feltennünk. A későbbiekben

¹ Ugyanezt az alakot idézi BUDENZ (NyK. VI, 457) is, akinél a vogD. („dél dialectus”) az akkori terminológia szerint tulajdonképp csak „nem északi” nyelvjárást jelentett (vö. BUDENZ: NyK. VI, 383).

² Adatom *нуанко* részét nem tudom megfejteni. Több magyarázat is kínálkozik, de egyiküket sem tartom kielégítőnek.

³ A *уелы* ? 'Biene' jelentésű szóra az újabb forrásokban nem találtam adatot. Feltevésem szerint a szó az orosz *пчела* 'Biene' szó átvétele. Az orosz szónak DAL' szó-tára szerint van nyelvjárási *бжела* alakváltozata is, ez kerülhetett át a vogulba. Az orosz jövevényszavakban levő szőleji mássalhangzókapcsolat első tagjának a kiesésére több példánk is van; az orosz *жс*-nek a vogul *ш* (*š*) szabályos megfelelője (vö. KÁLMÁN, RLW. 96, 50). Az orosz *л* és a vogul *л* (= *l*, ? *л*) megfelelése kétségtelen. Hasonlóképp egyeznek a többi magánhangzók is (vö. KÁLMÁN: i. m. 75—6). A második szótagban a vogul adat jelölése problematikus. Lehetségesnek tartom, hogy az *y* redukált hangot (*ə*, *ʔə*) jelöl (vö. KÁLMÁN: i. m. 79), melyet a lejegyző a *p* hatására írt *y*-nak.

viszont a *k* hangot a finnugor **kk* kicsinyítő képző folytatásának tartja. Ez utóbbi feltevésének azonban a vogul szó ellene mond. Ha valóban **kk* képzővel lenne dolgunk, abban az esetben — amint ezt a RADANOVICS által felhozott irodalmi helyek vogul példái is mutatják — a déli (valamint az északi) nyelvjárás-területről származó adatokban a feltett tőhöz tartozó *r* és a *k* képző között valamilyen magánhangzónak kellene lennie (l. különösen LEHTISALO, AblSuff. 366).⁴ Ezt a magánhangzót méginkább elvárnánk a XVIII. századi adatokban, aminthogy az a **kk* képző esetén ott valóban meg is van. Pl. (LEHTISALO: i. h.) TJ. *talaχ*, TCs. *talχ* . . . P. *talk*, AL., KL. *talk*, FL. *talaχ* 'Gipfel, Spitze, Ende, oberer Lauf des Flusses' ~ a XVIII. században (a források külön megnevezése nélkül): D. *tülék-kue*, *молюкко*, *tallekuä*; Ny. *талку* ~ *мелекко*, *мелькокэ*, *талкы*, *талку* É. *талку*.⁵

A **kk* denominális névszóképző elesése után marad tehát mégis a mássalhangzókapcsolat lehetősége.

GULYA JÁNOS

⁴ A REGULY-féle *pērik* egyedülálló alakváltozat, mely nézetünknek nem mond ellen. REGULY adata minden bizonnyal pontatlan lejegyzés eredménye, amire annál is inkább gondolhatunk, minthogy sem a XVIII. századi, sem a REGULY utáni feljegyzésekben hasonló alakváltozattal nem találkozunk.

⁵ Hasonlóképpen a TJ. *mōraχ* 'rubus chamaemorus', a TJ. *lepäχ* 'Schmetterling' stb. szókban is. (L. még COLLINDER, CompGr. 258—9 stb.)

Etimológiai megjegyzések

1. Cseremisiz KH. *mele'nä*, U. *melna* 'Pfannkuchen, 'Fladen'

A SKES. a címben jelzett cseremisiz szót kérdőjellel a finn *mämmi* 'süsser Kuchen von Roggenmalz' szóval egyezteteti.

A cseremisiz szót sokkal elfogadhatóbban származtathatjuk az azonos jelentésű or. *блин* szó régebbi *млинъ*¹ alakjából. Az orosz szó *m* kezdetű alakja az idézett szótár szerint legutoljára az 1499-ben Moszkvában kiadott bibliában fordul elő. Tudjuk, hogy a nyugatabbra lakó cseremisizek ebben az időben már elég szoros érintkezésben voltak az oroszokkal, és a XVI. sz. közepén katonai szövetségre is léptek velük. Így a régi orosz alak kölcsönvételének nincs kronológiai akadálya.

A szó orosz eredetére már RAMSTEDT is utalt (SUSToim. XVIII, 78), de ő a *блин* alakot említi. Ettől azonban hangtani okokból el kell tekintenünk, mert a cseremisiz nyelv orosz jövevényszavai között nem találunk példát szókezdő *b*-nek *m*-mel való helyettesítésére.

Az or. *млинъ* és a cser. (WICHM.) KH. *mele'nä*, U. *melna* között a hangalakbeli eltérések többségükben olyanok, amelyekre — a cseremisiz nyelv orosz jövevényszavait vizsgálva — számos analógiát találunk.

Az *i* > *e* megfelelés például elég közönséges mind a hegyi, mind pedig a mezei nyelvjárás orosz jövevényszavaiban: or. *мир* 'világ' > cser. *мэр* (VASZ.)² ua.; *me'r-jü:mä* 'Weltgott' (WICHM.: SUSToim. LIX, 27); or. *дуть* 'gyermek' > cser. KH. *тѣмбä* (VASZ.); KH. *de'tä* ua. (WICHM., TscherT. 47); or. *вѣтуль* 'halfogó szerszám' > cser. *вэчыл* (VASZ.) ua.; or. nyj. *пинджак* 'kabát' > cser. *pe'n džäk* (BEKE, MSZ. I, 454) stb.

A *melna* alakban az *-ln-* mássalhangzó-torlódást (*meln) a nyelv szóvégi magánhangzóval oldotta fel. Tudjuk, hogy *-ln-*re cseremisiz szó nem végződhet — kivéve az egészen új kölcsönzéseket —, mint ahogy *-lk*, *-nk*, *-lm*, *-nt*, *-st* stb. sem állhat szóvégen. Ezért a mássalhangzó-kapcsolatra végződő szóvég magánhangzóval bővül, amely a cseremisiz magánhangzó-illeszkedés szabályai szerint első szótagbeli *e*, *i* után az esetek többségében a hegyi nyelvjárásban *-ä*, a mezeiben pedig *a* lesz, például: or. *винт* 'csavar' > cser. *винта* (VASZ.) ua.; or. *вѣсть* 'hír' cser. KH. *вечм'ä* (:ä *bestä*)³ ua. stb. Sajnos, más *ln*-re végződő példát nem találtam.

¹ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Санктпетербургъ, 1893.

² VASZ = Упымарий (В. М. Васильев), Марий мутэр. Моско, 1926.

³ А. Саваткова, Русские заимствования в горном наречии марийского языка. Москва, 1953. (Kandidátusi disszertáció kézírata.)

A hegyi nyelvjárásban a *млнъ* > *mele'nä* szóval teljesen analógiás hangfejlődést mutat az or. *кпыг* 'kör' > cser. *КН. көпүзү* (ЕПН)⁴ ua. — A mássalhangzó-torlódásos orosz szókezdet feloldása szintén közönséges a cseremiszből: or. *время* 'idő' > cser. *вэрэмү* (VASZ.).

A cseremisszel szomszédos nyelvek közül a kazányi tatár *белен* 'блин'⁵ ugyancsak orosz kölcsönzés, de a tatár szókezdő *b* miatt nem gondolhatunk a cseremisiz szóval kapcsolatban tatár közvetítésre, mert ebben az esetben a cseremiszből szókezdő *p*-t, esetleg *β*-t várnánk (l. RÄSÄNEN: SUSToim. L, 7).

Az azonos jelentésű csuvas (ASM.) *нѣлѣм* (:о *pələm*) szintén az orosz *блин*-ből származik, de ez hangtani okokból még kevésbé jöhet számításba közvetítőként, mint a tatár szó. Jól magyarázható viszont a csuvas alakból a votj. (WICHM.) *G. bīlīm* 'Pfannkuchen, Fladen'; *былым, бильым* 'блин' (UdmRSzl.),⁶ MUNK. *mīlīm, mēlēm* 'zablisztból készült lepény, melyet vajjal v. darakásával kennek be'; *мылым, мильым* 'блин' (UdmRSzl.), amelyeket a SKES. feltételelesen ugyancsak a finn *māmmi* szóval kapcsolt egybe.

A csuvas *p*-nek a votják *b* (l. WICHMANN: SUSToim. XXI, 7–8), a csuvas *ə*-nek a votják *ɨ* (l. WICHMANN: uo. 33) szabályosan felel meg.

A votják *b*- kezdetű alakok csuvas eredetűek, az *m*- kezdetűek viszont közvetlen orosz kölcsönzések is lehetnek (*млнъ* > *mīlīn > *mīlīm*). A szóvégi *m* asszimilációs hatásának a lehetőségét sem zárhatjuk ki (*bīlīm* > *mīlīm*).

2. Cseremisiz КН. пӱн 'сосна'

БЕКЕ Ö. a NYK. XLV, 345. lapján a következőket írja: „A régebbi szótárakban több olyan adat is van, melynek nem akadtam nyomára. Ilyen pl. a szintén ТРОИЦКІЯnál előforduló *пиӱ* 'magnak hagyott fenyő stb.', amelyet MUNKÁCSI (ÁKE. 268) a m. fenyővel egyeztetet.”

A kérdéses szó megvan VASZILJEV szótárában is, mégpedig *пӱн* (:о *pən*) alakban. ТРОИЦКІЯ nem egyszerűen fenyőnek, hanem *сосна-сѣмьянникъ* 'magnak hagyott erdei fenyő'-nek (*pinus silvestris*) értelmezi a cseremisiz szót.

A cseremisiz szó magánhangzója VASZILJEV adata után ítélve helyesen *ə*. A múlt századbéli cseremisiz vallásos kiadványok helyesírásában közönséges a hegyi *ə*-nek *i*-vel való jelölése. Erre BUDENZ cseremisiz szótárában is számos példát találunk például: *pil* 'felhő'; *pizirtem* 'nyomni, sajtolni'; *kizit* 'most' (vö. WICHM.: КН. *pəl, pəzərtem, kəzət*). A szóvégi mássalhangzó — VASZILJEV adata szerint — helyesen *n* és nem *ñ*.

Tudjuk, hogy ТРОИЦКІЯ felhasználta a Kazányi Misszionárius Központ kéziratosa cseremisiz szótárait, amelyek — erről személyesen is volt alkalmam meggyőződni — szintén *i*-vel jelölik a hegyi cseremisiz *ə* hangot. ТРОИЦКІЯ nyilván ezek valamelyikéből merítette adatát.

3. Cseremisiz КН. пу̇лӱш 'Schulter'

A cser. (WICHM.) КН. *пу̇лӱш*, J. *пу̇лӱкӱш*, M. *пу̇лӱш*, B. *пулу̇ш* 'Schulter КН., Achselgelenk' szónak fonetikai szempontból jól megfelel az etimológiai

⁴ ЕПН = С. Г. Эпин, Горно-марийско-русский словарь. Козьмодемьянск, 1935.

⁵ Татарско-русский словарь. Казань, 1950.

⁶ UdmRSzl. = Удмуртско-русский словарь. Москва, 1948.

Szép

Teljesen meggyőző származtatása *szép* melléknevünknek nincsen. Az eddigi kísérletek között három különböző nézet merült föl. Az egyik BUDENZÉ (MUSz. 292—3), aki a *szép* megfelelőjének tartja a lp. *čabbe*, *čabbes*, *čabbak* 'pulcher', fi. *hyvā* 'bonus', észt *hea*, *hää*, *hüva* 'gut', (Ösel) *sääm* 'rechte Seite' jelentésű szavakat, s megjegyzi, hogy talán ide való még a mordE. *šupav* 'reich, gazdag' szó is. A másik nézet WICHMANNÉ, aki a magyar szót a lp. *čaeppē* 'quidvis faciendi peritus artifex rei; arte confectus, peritus, habilis' és a fi. *seppä* 'Meister, Schmied' szóval veti össze (FUF. VII, 43; MNy. IV, 459). A harmadik nézet JUHÁSZ JENŐÉ. Ő a magyar szó legkorábbi előfordulásai közül a *szip* alakot tartja legeredetibbnek, s ezt a *szil*- 'hasít' ige -p- képzős származékának tekinti (MNy. XXXIII, 310—5).

E nézetek, valamint az ezek valamelyikével rokon elgondolások (DONNER Vgl. Wb. II, 105—6; MUNKÁCSI: NyK. XXIII, 92; ÁKE. 570; HALÁSZ: NyK. XXIII, 273) azonban nem helytállóak, mint ahogyan BÁRCZI SzófSz.-ának 286. lapján olvashatjuk: „... fgr. egyeztetései hangtani — vö. f. *hyvā* 'jó' stb. — vagy jel.-tani — vö. lp. *čaeppē* 'ügyes, mester' elfogadhatatlanok; a m. *szil* 'hasít' igéből való magyarázata nem tartható...”

COLLINDER a *szép* szót nem veszi fel etimológiai szótárába, a fi. *hyvā* magyar megfelelőjének pedig az *igen*-t tartja (FUV.), s ugyanez az egyeztetés található TOIVONENNél is a *hyvā* címszó alatt (SKES.).

Az eddigi nézetektől eltérően úgy gondolom, hogy a magyar *szép* szót össze lehet vetni a következő osztják szóval: V. *sux* 'Schönheit'; Vj. *sux* 'Schönheit, Schmuckheit'; *sūwəl ant'i m'*;¹ Trj. *sux* 'Schönheit'; *si'w' a'p'tə fā'ja*.² (KT. 835b); V. irod. nyelv: *cijx* 'красота' (Н. И. Терешкин, Букварь, 1958, 59 (15); *cijx* 'красота' (Н. И. Терешкин, Очерки диалектов хантыйского языка I., 1961, 187).

A két szó egyeztethetőségének gondolata már PAASONENben is felmerült, osztják szótárában ti. így szerepel a 2201. szó: *sūw'* (*sūwəm*) J. 'kauneus, красота' 'Schönheit'. . . —? Ung. *szé-p*; cf. sam. (PD. 219).

A magyar és az osztják szó egyeztetését a következő érvek alapján tartom lehetségesnek:

Véleményem szerint *szép* melléknevünk képzett szó, egy *szé-* tő -p képzős származéka. Ezt a *szé-* tövet egyeztethetjük a fent említett osztják szóval. Ami a szó hangalakját illeti mind a mássalhangzók, mind a magán-

¹ 'szépsége nincs'.

² 'szépséget nem bír'

irodalomban eddig nem említett mord. E. *пулакш* 'затылок' szó.⁷ A jelentésbeli eltérés is olyan csekély, hogy az nem lehet akadálya az egyeztetésnek.

WICHMANN (FUF. XVI, 203) a cseremisiz szóval egyezteteti még a zürj. (WIED.) *puly-pom* 'Schulterblatt, Achsel, Genick' összetételt.

4. Zürjén *gì* 'Welle, Woge'

A zürj. (Fokos-FUCHS, SyrjWb.) V., Ud., Le., FV. *gì* 'Welle, Woge' és V., Ud. *gìni* 'wogen, sich bewegen; wimmeln (Leute, Tiere)' szavaknak eddig csak cseremisiz és vepsze megfelelőit ismertük (vö. Uot., SyrjChr. 79). Kétségkívül összetartozik a zürjén szóval a votj. *гыаны* 'волноваться, колыхаться' és a belőle képzett *гян* deverbális névszó is (UdmRszl.).

5. Zürjén *lēm* 'Grind, Krätze, Schorf'

A zürj. (Fokos-FUCHS, SyrjWb.) V., Ud. *lēm* 'Grind, Krätze, Schorf' (V., Ud.) Schorf (Le.)' szót WICHMANN a cser. (WICHM.) KH. *līm*, M. *lūmo* 'Schorf' és kérdőjellel a vog. (AHLOV.) *lūme* 'schmutzig' szóval egyeztetette (FUF. XVI, 197). RAVILA (Vir. 1931: 309) a mord. E. *lemē* 'ihottuma, rupi, rupiskermä (etenkin sellainen, joka esintyy lasten päässä)' szóval bővítette a megfelelések sorát.

A votj. *лом* 'сруп, короста' (UdmRSzl.) mind hangtani, mind pedig jelentéstani szempontból kifogástalanul megfelel a fentebb idézett rokonnyelvi alakoknak. (A zürjén és votják szó vokalizmusának megfelelésére l. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 288–92.)

6. Zürjén *rodnì* 'sich fürchten'

WICHMANN (FUF. XVI, 203) a zürj. (WICHM.—Uot.) S., Lu. *rodnì* 'sich fürchten, zaghaft sein, (Lu. auch) schüchtern sein' igét a cser. (WICHM.) KH., J. *lū-dām* stb. 'sich fürchten' igével veti egybe. Ez az egyeztetés azonban E. ITKONEN szerint (UAJb. XXVIII, 64) nem fogadható el.

A zürjén szóval összetartozik azonban a votj. *зудыны* 'недоумевать, затрудняться, растеряться' (UdmRSzl.) ige, amelynek 'fejét veszti, megzavarodik' jelentése jól illik a zürjén szó jelentéséhez.

7. Magyar *olvadni* 'liquefio, zerschmelzen'

A szakirodalom *olvad* szavunknak a permi nyelvekből csak zürjén megfelelőjét ismeri: (WICHM.—Uot.) Sz., Lu. *sīl*, V., Ud., P. *sīv*, I. *sī* 'ungefroren, geschmolzen, aufgetaut' stb. alakokban fordul elő. Megvan a szó a votjában is: *сылмыны* '1. развариться; 2. растаять, раствориться' (UdmRSzl.) formában. Az *m* — tekintettel, hogy nomen-verbummal van dolgunk — denominális és deverbális igeképző is lehet.

BERECZKI GÁBOR

⁷ Эрзянско-русский словарь. Москва, 1949.

hangzók pontos megfelelői egymásnak. A magyar szó kezdő *sz-* hangja finn-ugor alapnyelvi **š-* hang folytatója, s ugyanez áll az osztják szókezdő *s-*re is. Vö. m. *szem* ~ osztj. V. *šëm* stb. (KT. 855ab); m. *száz* ~ osztj. V. *sät* stb. (KT. 884b). A *szé-* magánhangzója összevonás útján keletkezhetett oly módon, hogy a rövid magánhangzó után egy fgr. *-*k-* hang folytatója, a *-γ-* hang állhatott, ez vokalizálódott, majd a szótag rövid magánhangzójával hosszú hanggá olvadt össze. A *-γ-*, ill. ennek zöngétlen változata, valamint PAASONEN jugáni adatában e réshang pontos megfelelője, a *-w-* az osztják szóban ma is megvan. (A keleti nyelvjárási adatok *-γ-jének* az északi és déli nyelvjárási adatokban sok esetben *-w-* a pontos megfelelője, pl.: DN. *nōuz* 'valkea'/'weiss'...; V. *nāγi* = DN. [KT. 562b]. Vö. még STEINITZ: i. m. 80.) A szó magánhangzójában valamely fgr. palatális magánhangzó folytatóját kell keresnünk. Az osztják szó magánhangzójának hangértéke: „*ū* palatálisiertes *u*, weiter hinten artikuliert als fi. *y*” (KT. XXV). A vachiban levő *-ü-* ősosztj. *ū folytatója (STEINITZ: OstjVok. 79). PAASONEN jugáni adatának *-i-*je is ősosztj. *ū-re megy vissza (STEINITZ: i. m. 80). Az ősosztj. *ū-t obi-ugor korinak tartja STEINITZ, de a többi fgr. nyelvből a példák kis száma miatt nem tudja a megfelelőit pontosan megállapítani (FgrVok. 14). A magyar szónak a nyelvtörténeti adatok alapján *-i-* lehetett az eredeti magánhangzója, majd ebből a szóbelseji réshang vokalizálódása folytán *-i-* keletkezhetett. Ezt a feltevést nehezíti az a körülmény, hogy legrégibb adataink rövid magánhangzós alakban idézik a szót (NySz.; OklSz.). Lehetséges azonban, hogy a szó rövid magánhangzós írása csupán régi helyesírásunk kialakulatlanságának következménye. BÁRCZI szerint: „Az ősmagyar kor végén meglevő hosszúmágnhangzórendszerünk megállapításában komoly nehézséget okoz . . . régi helyesírásunknak az a vonása, hogy a magánhangzók mennyiségét nem jelöli.” (Htört.² 82) Pl. *néz* szavunk régi nyelvi adatai is rövid magánhangzósak (NySz.).

A magyar szó második eleme *-p* denominális nomen képző, mely fgr. *-*pp* képzőalakra vezethető vissza. Ennek a képzőalaknak melléknévképző szerepe is van: „Auch sei erwähnt, dass in gewissen finnisch-ugrischen Sprachen ein Suffix mit *pp zur Bildung von adj. denom. konstatiert ist.” (LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 263).

A magyar és az osztják szó jelentéstani egyeztetésének egyetlen akadály, hogy a magyar szónak melléknévi, az osztják szónak pedig főnévi jelentése van. Úgy vélem azonban, hogy a magyar szó a képző révén jutott melléknévi jelentéséhez. Az osztják szónak is vannak *-η* képzős származékai melléknévi jelentéssel, pl. V. *sū'kēη* 'schön, hübsch (Mensch)'; stb. (KT. 835b; PD. 219), irod. nyelv V.: *cýkkēη* 'красивый' (Н. И. Терешкин, Очерки диалектов хантыйского языка, 187).

PAASONEN, mint fentebb láttuk, a szamojéd nyelvre is felhívja a figyelmet. Talán akad olyan szamojéd szó is, mely a fenti etimológiát támogatja.

F. MÉSZÁROS HENRIETTA

A *váj* ige és az *áj* ~ *áj* nomen-verbum összefüggése

A *váj* ige etimológiája igen bonyolult múltra tekint vissza.

1. VÁMBÉRY a „Magyar és török—tatár szóegyezések”-ben (NyK. VIII, 125) *váj* igénket ötletszerűen a török *oj-* 'ausgraben, aushöhlen' verbumból származtatja. Nem mondja ki, de a címszavak ábécérendjéből és a példák egymásutánjából kitetszően a magy. *váj*-t tulajdonképpen nem is közvetlenül a tör. *oj-* igéből eredezteteti, hanem az elavult magyar *aj*, *áj* 'crena, vallás, praecipitium' jelentésű noment tartja a török nominális *oj* 'völgy, mélyút' átvételének, s a *váj* szerinte egy igei *ájni-vájni* ikerítésből önállósult alakváltozat volna, úgy amint azt — egészen valószínűtlenül — SIMONYI is gondolta (1890. AkNyÉrt. XV/3 : 13). VÁMBÉRY „A magyarok eredetét”-ben (593) és „A magyarság bölcsőjénél” című posztumusz munkájában is (220) visszatér — némi módosítással — nem világosan fogalmazott *váj*-etimológiájára.

2. BUDENZ bírálatában: „Jelentés VÁMBÉRY magyar—török egyeztetéseiről” (NyK. X, 70) még a helyes, vagy egyelőre helyeselhető egyezések csoportjába sorolja VÁMBÉRY említett *váj*-etimológiáját, de a MUSZ.-ban (555) már szavunk finnugor származtatása mellett dönt, s a *váj*-t a finnugor eredetű *vág*-mozzanatos ige frekventatív változatának tartja. (Vö. HALÁSZ: NyK. XIV, 44; SZILASI uo. 182 és legújabban VÉRTES EDIT: MNy. XLV, 205—6).

3. GOMBOCZ hangtani okokból elveti a *váj* és *vág* ige azonos finnugor *többl* való származtatását és inkább VÁMBÉRY török egyeztetését fogadja el, de olyan módosítással, hogy a magyar *váj*-közvetlen megelőzője egy feltehető ócsuvas *vāj, amely viszont egy őstörök *oj*-ból vezethető le. Hangtani megokolása szó szerint a következő: „Mivel a labiodentalis *v-* szókezdett a köz-török magánhangzós szókezdettel szemben nem tekinthető önálló magyar fejleménynek, fel kell tennünk, hogy az *o*-, *u*- > *vs*- másodlagos változás már az átdő török nyelvben megtörtént. A mai török nyelvek közül leginkább a csuvaszt jellemzi ez a hangváltozás” (1901. NyK. XXXI, 248). — De a *váj* ige török származtatásának ez a valószínűnek látszó magyarázata, illetőleg a hozzáfűzött hangtani fejtegetések feltűnő módon nem jutnak érvényre sem a „Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink”-ban (1907), sem a „Bulgarisch—türkische Lehnwörter”-ben (1912). Ellenkezőleg, a BTLw. „Die Vertretung der Laute” fejezetében már a következőket olvashatjuk: „Der tschuwaschische Lautübergang *o, u* > *vi*-, *vê*-, *vu*- ist zweifelsohne nach den ungarisch—altschuwaschischen Berührungen vor sich gegangen” (146). Így azután természetesen *v*-kezdett jövevényszó nem is fordul elő a szó-

jegyzékben. GOMBOCZnak ez a gyökeresen megváltozott nézete a csuv. *v*-protézis kronológiáját illetőleg annál érthetlenebb, mert MUNKÁCSI — bár kellő bizonyíték híján, de már — 1882 óta hangoztatta (vö. „Török kölcsönzők”. Nyr. XI, 57; jegyzet), hogy vannak *v*-vel kezdődő honfoglaláselőtti török jövevényszavaink, és 1887-ben „Válu” című cikkében (Nyr. XI, 263) a *v*-szókezdetről már mint ócsuv. eredetű jövevényszavaink egyik fontos hangtani kritériumáról beszél. — Különös azonban, hogy a magy. *váj* < tör. *oj*-származtatásra — amint azt joggal várnók — mégsem gondol MUNKÁCSI, hanem nagyjában VÁMBÉRY nyomdokain halad, amikor a nyelvjárási ’ásni’ jelentésű *áj*-igét egyezteteti a török *oj*- ’ausgraben, aushöhlen’ verbummal (KSz. VII, 253). Az EtSz.-nak MUNKÁCSI feltevésére csak az a megjegyzése, hogy: „A magy. *á* ~ tör. *o* megfelelésnek nincs egy biztos példája sem” (I, 37).

4. Az EtSz. állásfoglalása a népnyelvi *áj* ’ás’ igét illetőleg általában még eléggé bizonytalan, szemben az *aj*, *áj* nomennel, amelyet határozottan finnugornak fogad el. MELICHnek az az idézett nézete (I, 37), miszerint az *áj* csak alakváltozata a *váj* igének úgymint: *volna-olna*, *vadas-odas* (MNY. IX, 396), tulajdonképpen SZARVAS régi véleményét tükrözi („Kombináló szóalkotás”: Nyr. XX, 454), aki az *áj-váj*-t — éppen fordítva mint SIMONYI — olyan ikerszónak tekinti, melynek első tagjában kezdőmássalhangzójától megfosztottan jelentkezik a *váj* ige. Ez számunkra azt jelenti, hogy az EtSz. — egynémely korábbi felfogástól eltérőleg — hisz egy önálló *váj* ige létezésében, melynek magyarázatára nyilván a későbbi kötetekben került volna sor. Ugyanezen a véleményen van PAIS is, amikor az *áj-váj* ikerszóra vonatkozólag megjegyzi, hogy az egy külön *áj* és egy külön *váj* ige kapcsolatából keletkezett forradásos kerítés is lehet (MNY. XLV, 274), és ezt vallja a SzófSz. is, amikor a *váj*-igét önálló — bár ismeretlen eredetű — szóként tárgyalja.

5. A *váj*-ige körül folyó vitát most — úgy látszik — végérvényesen lezárja MENGESnek az Ural-Altaische Jahrbücher XXXIII. (1961) kötetében megjelent „Altaische Kulturwörter im Slavischen” című cikke (114–16), amelyben a magy. *váj* igét bolgár–török jövevényszóként az óegyházi szlávból is kimutatja: *вѣити* ’sculpere’ jelentésben. A szerző többek között a következőket mondja: „Semasiologisch und regional am nächsten liegt der Vergleich mit ung. *vāj*- (*váj*-) ... Das ung. Wort lässt in dieser Form auf eine proto-bulgarisch/tschuwaschische Vermittlung schliessen, da sie den typischen *v*-Vorschlag vor altem anlautenden Labialvokal und die Enthaltung der ur-türkischen Länge aufweist ... vgl. das türkmenische *ōj*- (RÄSÄNEN, Türkische Miszellen. StÖ. XXV, 1 : 11).” MENGES nem ismeri a *váj*-ige magyar irodalmát, és így nem tudhatta, hogy GOMBOCZ már 1901-ben, az óegyházi-szláv adat ismerete nélkül is ugyanerre a következtetésre jutott (NyK. XXXI, 248), és NÉMETH is ugyanezt az álláspontot képviseli egy kiadatlan akadémiai előadásában (vö. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete. II. kiad. 76), amire különben már ismételten rámutattam: UAJb. XXXI, 241 és AOH. XII, 42. Ellenben felhívja figyelmünket MENGES arra az érdekes körülményre, hogy F. ŠIMKOVIČ: Корнеслов русского языка c. etimológiai szótára már 1842-ben utal a szláv *vaiti* és a magy. *váj* ige lehetséges kapcsolatára. A magyar igében hiányoljuk ugyan a pontos ’ausmeisseln’ jelentést, de azt a török nyelvek sem őrizték meg (vagy fejlesztették ki) minden esetben. — A magyar *váj* igét — az óegyházi-szlávban is megőrzött dunai-bolgár eredetű *vaiti* ige alapján — most már

kétséget kizárólag csuvasos jellegű, honfoglaláselőtti török jövevényszónak kell tekintenünk (vö. Zur Frage der tschuwaschischen v- Prothese. AOH. XII, 37–42).

6. A *váj*-igével kapcsolatban ki kell térnünk PAIS „Szófejtések” c. cikke *aj* ~ *áj* fejezetének egy érdekes megjegyzésére: „...Lehetséges, hogy a magyar *aj* ~ *áj* nomen-verbum finnugor családja meg a török *oi*-ige... az uráli–török kapcsolatok egyik esete” (MNY. XLV, 275). PAISnak ez a feltevése az *aj*, *áj* nomen, az ’ásni’ jelentésű *áj* ige, továbbá a hol finnugorból, hol törökből származtatott *váj*-ige fent vázolt zavaros magyarázatai alapján nyilván NÉMETHnek „Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata” c. cikke (vö. NyK. XLVII, 70–71) hatására született meg. Ez az elgondolkoztató megjegyzés végre is arra a meggyőződésre vezetett, hogy a fejezeteimben említett *aj* ~ *áj* tulajdonképpen két egymástól független, eltérő jelentésű és különböző eredetű szó. — Ha a rendszerint párosan emlegetett *aj*, *áj* nomen (vö. OklSz., NySz., EtSz., Collinder, Fennougric Vocabulary stb.) a hozzátartozó igetővel együtt, tehát a rövid ejtésű *aj* ~ *aj*- és a hosszú vokálisú *áj* ~ *áj*- nomen-verbumot egymástól különválasztva vizsgáljuk, világosság derül nemcsak ezek viszonyára, hanem a *váj* igével való összefüggésükre is.

7. Az *aj* és *áj* nomen különválasztását tulajdonképpen már a NySz. is ajánlatosnak látta, amire az EtSz. szerkesztői is felhívják figyelmünket: „A NySz. a ’vallis’ jelentésű *áj* szót a többtől különválasztja” (I, 36). Hogy a NySz.-nak ez a helyes felismerése nem érvényesült a későbbi kutatásban, az azon múlt, hogy a címszóban formálisan nem történt meg a két szó különválasztása. A szótár csak két egymástól független jelentéscsoportot állapít meg: 1. ’vallis’, 2. ’crena’. — Ha már most szemügyre vesszük az EtSz. *aj*, *áj* címszavához adott finnugor megfelelők jelentéseit (az adatokat az EtSz.-ban amúgy is megadott források megnevezése nélkül és rövidség kedvéért nem minden alakváltozatukban közlöm): vog. É. *āwi* ’Tür’; osztj. *ōn* ’Öffnung der Flasche’; osztj. É. *unx* ’Mündung eines Flusses’; zürj. *vom* ’Mund, Maul, Öffnung, Mündung’; *vom-dor* ’Lippe’; *permi im* id. *votj. im, em, im* ’Mund, Mündung’; cser. K. *an* ’Öffnung der Türe, des Sackes, Riss am Kleide’; md. M. *ovs, ovks* ’der Gebiss am Zaume’ mintegy ’szájadzó’; finn *ovi* ’janua, ostium’ stb., akkor azt tapasztaljuk, hogy ezeknek a finnugor megfelelőknek a jelentése egytől egyig a NySz. megjelölte 2., azaz a ’crena’ alapértelmű jelentéscsoportba tartozik. Ez azt jelenti, hogy az EtSz. *aj*, *áj* címszava alatt megadott négyféle jelentés közül: 1. ’Schlitz, Ritz, crena sagittae’; 2. ’V alakú jegy, mellyel a juhok fülét jegyzik meg’; 3. ’álly’ ’közföld’; 4. ’vallis, praecipitium, Tal, Schlucht’ a finnugor adatokkal csak az első pont van tisztázva, a fennmaradó másik három jelentésről nem derül ki, hogy min alapszik. Az EtSz. még a vog. *āwi*, finn *ovi* ’janua’ stb. család körébe tartozónak gondolja a magyar *ajak* és *ajtó* szót is (I, 36, 37, 40). Az egyeztetést jelentéstani szempontból TOIVONEN sem kifogásolja, de annál nagyobb nehézségeket lát hangtani vonatkozásban. A „Suom. *uksi* ~ unk. *ajtó*” c. cikkében (Vir. 1916: 165–66) a magyar *aj*, *áj*, *ajak*, *ajaz*, *ajas*, *ajtó* stb. szócsaládnak (amelynek töve szerinte is csak az *aj*, *áj*) más etimológiáját adja. A finn *ovi*-val való egyeztetés esetében ugyanis a cser. *an*, osztj. *ōn* alapján a magyarban szótagvégi *g*-t nem pedig *j*-t várnánk, vö. f. *pui* ~ mdE. *perj* ~ magy. *fog*. A magyar szótagvégi *j*-ről pedig tudjuk, hogy az finnugor **ks* folytatása is lehet, mint

azt a magy. *máj* szó is bizonyítja, vö. f. *maksa* ~ lp. *muckse* ~ votj. *mus* ~ zürj. *mus*. Ennek a hangmegfelelésnek alapján TOIVONEN a magyar *ajtót* a votj. *ös* ~ zürj. *ös* ~ lp. *uksa*, *ufsa* ~ f. *uksi* szavakkal egyeztetti. — Az EtSz. finnugor etimológiájának ez a helyesbítése azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy az *aj*, *áj* címszó alatt megadott négyféle jelentésnek csak az egyikét támogatják rokonnyelvi példák, és hogy a kvantitás kétfélesége a magyarban ezzel sincs megoldva.

8. SZINNYEI egy régi, „Az *aj* alapszó családja” c. több tekintetben elavult dolgozatában, amelyben az *ajtó* jelentésű finn *uksi* és *ovi* szavakat is még egy eredetűnek tartja (Nyr. VIII, 97—102), az *ajtó* szó boncolgatásával kapcsolatban kikövetkeztet egy rövid ejtésű régi magy. **aj* > **ajt-* 'aperire', ige-tövet, ill. egy *aj* ~ *aj-* 'apertura-aperire' nomen-verbumot. TOIVONEN *uksi* = *ajtó* egyeztetése sem mond ellent ennek a feltevésnek, noha az összetartozandónak vélt szócsalád magyar tagjainak magánhangzó-kvantitás tekintetében való különbségeire egyáltalán nem tér ki. A magyar *ajak* és *ajtó* tőhangzójának rövidsége azonban arra enged következtetni, hogy ez a 'crena' alapjelentésű finnugor szócsoporthoz mind jelentésben, mind hangtani tekintetben az EtSz. rövid magánhangzós *aj* adatahoz kapcsolódik. Ez az összetartozás különösen akkor lesz nyilvánvaló, ha a finnugor adatokkal támogatott 'crena' jelentéskört szembe állítjuk a 2., 3. és 4. pontban megadott jelentések hordozóival. — Legtöbb és legrégibb adatunk a 4. 'vallis, praecipitium' jelentéskörre van. Az OklSz. a 'vallis, praecipitium' adatokat — nyilván a korai nyelvemlékek helyesírási viszonyaira, a kvantitás jelöletlenségére való tekintettel — a közös *aj*, *áj* címszó alatt hozza: 1224/1389 tangit quoddam precipicium quod Peteraya dicitur; Tendit ad uiam precipitem qua Golomb-aya dicitur; 1272/1331 Incidit in Apytok stb. Az oklevelek tárgyuk természeténél fogva, többnyire birtokkiterjedések határait jelölik, és így topográfiai adottságokra támaszkodnak. A MTsz. hasonló természetű adatai: Szilas-*áj*, Kis-*áj*, Nagy-*áj* stb., mind a hosszú vokálisú *áj* címszó alatt sorakoznak (a teljesen kiavult rövid *aj* bele sem kerülhetett a szótárba) a következő megjegyzéssel: „erdő-, szántó-, rét-, völgy-nevekben: völgy?” — Visszafelé következtetve, az OklSz. idetartozó topográfiai adatai is nyilván mind a hosszú *áj* kategóriájába tartoznak, és ezek szerint a TihAl. (1055) *aiu* adata is, amelyről BÁRCZI azt mondja, hogy egy bizonyos birtok határpontját jelenti (48), hosszan ejtendő. A térszínforma (felszínforma) jelentésűvé vált elavult magyar *áj* kétségkívül azonos a PAIS magyarázta *álly* szóval (MNY. VII, 411—12), amely az EtSz.-ban 3. jelentésű szerepel. Eredeti 'mélyedés (völgy), esetleg mezsgyén ásott határsáv' jelentése másodlagosan ezek közé eső földdarabot, földmértékegységet jelent. — Az *áj* nomen mellett ismer a MTsz. egy 'ásni' jelentésű *áj-* ige is a Dunántúl több helyéről. Vagyis a SZINNYEI által kikövetkeztetett rövid magánhangzós *aj* ~ *aj-* mellett van egy részben elavult, részben periferialis helyzetbe került hosszú magánhangzós *áj* ~ *áj-* nomen-verbumunk is. Ennek pontos jelentés-tani megfelelője a köztörök *oj* ~ *oj-* ige névszó, egy korábbi **ōj* ~ **ōj-* tőből. Vö. A. ALIJIV és K. BÖRIJIF türkmán-orosz szótárában: *ōj* 'ложбина, котловина' és *ōj-* 'долбить'. A többi köztörök nyelvben is mindenütt 'Loch, Grube, Vertiefung, Tal' nominális, illetőleg 'ausgraben, aushöhlen, ausschneiden, ausmeisseln' verbális jelentésben fordul elő a szó (vö. Radl.).

Az *áj* térszínforma és *álly* földmértékegység etimológiájával kimerítettük volna az EtSz. *aj*, *áj* címszava 3. és 4. jelentésének a magyarozatát is, de hátra

van még a feltűnő 2. jelentés: 'V alakú jegy, amellyel a juhok fülét jegyzik meg'. Itt egyszerűen utalunk a kirg. *ojuk* 'Runde Ausschnitte aus den Ohren der Tiere (ein Eigentumszeichen)' jelentésű példára (Radl. I, 1039), amely összevág a MTsz. *ájó* 'félhold metszetű jegy a szarvasmarha fülén' (Gergyó) adattal. Az OklSz.-ban *ájos* a. m. „*ájjal*, azaz bizonyos alakú jeggyel megjegyzett" (állatról). Ebben az esetben a nomád állattenyésztő törökség egy ősi tulajdonjegyről van szó, amelyet a jószág fülén bevágással, kimetszéssel eszközöltek. Ennek az ősi tulajdonjegynek a nevét az állattenyésztésre berendezkedő magyarság is átvette és a székelységben a mai napig megőrizte: *áj* < *őj* (vö. Nyr. XV, 432) és *ájó* < *ojur < *ojuk*. — Ezek szerint az ETsz. *aj*, *áj* címszava alatt megadott négy jelentés közül az elsőt a rövid magánhangzójú, finnugor eredetű *aj*-, a többi hármat pedig a hosszú magánhangzójú, török eredetű *áj* szótő jelentéseivel tudjuk azonosítani.

9. MENGES említett cikkében igazolva láttuk, hogy *váj* igénk is egy hosszú magánhangzós őstörök *őj*- ige fejleménye. Ez mindenesetre csak úgy képzelhető el, ha feltesszük, hogy nyelvünk története folyamán ugyanazt a török *őj*- igét különböző hangalakban kétszer is átvettük. Először a csuvas *v*-protézis fellépése előtt, másodszor pedig a *v*-protézis kifejlődése után, mind két esetben megőrizve az eredeti őstörök hosszúságot. — Hogy az *áj* ~ *áj*-igenévszó esetében valóban igen régi kölcsönzéssel lehet dolgunk, azt bizonyítja egyrészt a szó nomen-verbum volta, másrészt az a körülmény, hogy az *áj* nomen legrégibb szórványemlékünkben is (TihAl.) már mint kialakult térszinforma-név szerepel. Nem kevesebbet mond az *áj*-igenének az ősi -s gyakorító képzővel alakult köznyelvi 'ás' formája sem (vö. BÁRCZI, TihAl. 177). A honfoglaláselőtti rétegből származó török igénk egyébként vagy tőalakban kerültek nyelvünkbe, vagy — kisebb számban — ma is élő képzőkkel bővülten ismeretesek. — Felmerül azonban a magy. *á* ~ tör. *o* megfelelés nehézsége, amire az EtSz. is céloz MUNKÁCSI *áj*- 'ás' etimológiájával kapcsolatban (I, 37). Itt nyilván nem a vándorláskorabeli körülmények (vö. BTLw. 145—149) szolgálhatnak magyarázatul, hanem ezeknél sokkal régibb hangtörténeti folyamatok. A jelek szerint a nagy. *áj* vokálisa az *ő* eredetű magy. *a*-féle hangok csoportjába tartozhat (vö. GOMBOCZ, A magyar *a* hangok történetéhez. NyK. XXXIX, 252—64), vagyis a kölcsönvett őstörök *őj* vokálisa a finnugor szavakhoz hasonlóan: *ő* > *ā* > *á* fejlődésen ment volna keresztül. Természetesen török részről további bizonyító anyagra lenne szükség.

10. A mondottak alapján az EtSz. *aj*, *áj* kettős címszavát mind magánhangzó-kvantitás, mind pedig jelentés és származás szempontjából is kette kell választanunk oly képpen, hogy mindegyik címszón belül egy nominális és egy verbális tövet kell megkülönböztetnünk: *aj* ~ *aj*- 'apertura-aperire' és *áj* ~ *áj*- 'vallis-fodere' alapjelentéssel. A rövid magánhangzós *aj* tő finnugor, a hosszú magánhangzós *áj* pedig török eredetű.

K. PALLÓ MARGIT

A szláv nyelvek osztályozása és a nyelvtani nem

A modern nyelvtudományi gondolatok újból felvetették a nyelvi típusnak és általában a nyelvek osztályozásának ügyét. JAKOBSON R. az oslooi kongresszuson tartott e tárgyban érdekes és gondolatébresztő beszámolót (Typological Studies and Their Contribution to Historical and Comparative Linguistics, Actes du Huitième Congrès International des Linguistes, Oslo, 17–35), s megemlíti Ivanov V. V. (Tipologija i sravnitel'no-istoričeskoje jazykoznanije, Voprosy Jazykoznanija 7/5 1958, 34–42) ehhez a témához fűződő tanulmánya. Az általános kérdéseken túlmenőleg már korábban GREENBERG J. H. próbálkozásai (The Nature and Uses of Linguistic Typologies, International Journal of American Linguistics 23, 1957, 68–77; A Quantitative Approach to the Morphological Typology of Languages, IJAL 26, 1960, 178–194 és Historical Linguistics and Unwritten Languages, Anthropology Today (Kroeber szerk.), Chicago 1953, 265–286) vonták magukra a nyelvészek figyelmét. GREENBERG egyrészt folytatta SAPIR E. (Language, New York 1921) morfológikus osztályozó rendszerét, és a különféle nyelvi szövegeken folytatott számszerű adataival mutatta ki a sapiri kategóriák érvényesülését a messageben, másrészt az afrikai nyelveket próbálta új módon osztályozni egyes hangtani és alaktani kritériumok felhasználásával. Ez utóbbi vonatkozásban GREENBERG a genealogikus és morfológikus típusalkotás egy gyakorlati áthidaló válfaját alakította ki. Az amerikai kutató eredményeit persze még nem lehet végérvényesnek tekinteni, de azért módszere elvi szempontból is figyelemre méltó. Ez a vegyes osztályozó típus főleg azért alakulhatott ki, mert a bantu nyelvcsaládtól eltekintve a többi afrikai nyelv rokonsága nem áll megbízható alapokon, és eddigi osztályozásuk amúgy is főképpen nyelvtani típusuk szerint történt vagy éppenséggel teljesen külső, pl. földrajzi szempontok alapján.

A szláv nyelvek osztályozása korábban csak genealogikus alapon történt, s ennek megfelelően beszélünk ma is keleti, déli és nyugati szláv nyelvekről. A nyugati és déli csoporton belül még további alcsoportokat szoktak megkülönböztetni, és a három nagy csoport egymáshoz való viszonyában szorosabb és tágabb rokonsági fokot igyekeznek kimutatni. Ez az osztályozás sokáig azért volt olyan közkeletű a szlavisták körében, mert megfelel a szláv nyelvek, illetőleg népek földrajzi elhelyezkedésének, és a népek közti történelmi kapcsolatoknak elég hű képét tükrözi vissza. Persze az osztályozás maga azért nemcsak külső tényezőkre épül, hanem nyelvtörténeti, főleg hangtani és néhány alaktani sajátosság adja a megkülönböztetés lényegét. Igaz ugyan, hogy már korábban akadtak nyelvtörténészek, akik tagadták e hármas felosztás jogosultságát, pl. HUJER O. (Úvod do dějin jazyka českého, Praha).

A szinkronikus érdeklődés előretörésével felvetődött a genealogikus (sőt földrajzi) csoportosítás jogosultságának kérdése. Vannak kutatók, akik úgy látják, hogy a régi fajta osztályozás ma már nem kielégítő, sőt egyenesen idejét múlta, s a szláv nyelveket mai szinkronikus rendszerük alapján kellene csoportosítani. Ezek közé tartozik KOVALIV P. (The Problem of the Typology of the Slavonic Languages, The Slavonic and East European Review, London, 33, 1954, 212—217), aki a mássalhangzók palatalizációjának eltérő mértékét és a jerek mai megfeleléseinek különbségét hozza fel példának arra, hogy milyen különböző típusok jöttek létre a szláv nyelvek között a hármas felosztás határaitól függetlenül.

A magam részéről úgy vélem, hogy a szinkronikus nyelvrendszerek közti típusalkotás követelménye teljesen jogos, azonban az újfajta osztályozás elveinek kialakításakor nem elégedhetünk meg csupán egy-egy kritérium kiválasztásával, hanem minél több jelenség megléte vagy hiánya szerint kell megejteni a csoportosítást. Ezért nem elegendő a genealógiai típusalkotásban is túlsúlyban fellépő fonetikai vagy fonológiai alapelv, hanem az alaktani, sőt a szintaktikai rendszer összességére kell tekintettel lennünk. Persze e követelmény nagy nehézségeket támaszt az osztályozó elé, mert a sokféle jelenség egymásnak gyakran ellentmond, s nehéz kiválasztani valamiféle átfogó szempontot. A továbbiakban e nehézségekre szeretnék közelebbről rámutatni.

A szláv nyelvek egyik alaktani és szintaktikai jellegzetessége a nyelvtani nem. Ez az egész nyelvtani rendszert átfogó kategória, illetőleg ennek nyelvenként különbözőképpen jelentkező formái feltétlenül kritériumul szolgálnak a szinkronikus osztályozás alkalmával a szláv nyelvekben, és mindazokban a nyelvcsaládokban, ahol a genusnak fontos szerepe van.

Több kézikönyv és tankönyv (pl. ČERNÝCH P. J. A.: Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka, Moskva 1954, 59) megemlíti azt a különbséget, amely a keleti szláv nyelveket a másik két csoporttól elválasztja, ti. hogy a melléknevek és a hasonló szófajok többesszámában már megszűnt a megoszlás, ennek megfelelően a genus kategóriája csak az egyesszámban érvényesül. De általában nem szoktak megemlékezni arról, hogy a déli és a nyugati szláv nyelvek szintén különböznek egymástól a genusegyeztetés tekintetében. A déli szláv nyelvek többesszámában (nominativusban és accusativusban) megőrződött a három nem megkülönböztetése, viszont a nyugati szláv nyelvekben e megkülönböztetés jelentősen átfonódott azáltal, hogy összefonódott az élőléttelenség, illetőleg a személy-nem személy kategóriák alaktani megkülönböztetésével. A déli és a nyugati szláv genusegyeztetési típus közt lényeges minőségi különbség van. A szerb-horvát melléknevek és hasonló, ún. passzív generitású szófajok többesszámú nominativus -i ragja csak hímnemű főnevekre vonatkozhat, s ezzel a hímnem kizárólagos megkülönböztetőjének tekintendő a plurális nominativusban (*dobri učitelj, dobri zakoni*), az -e rag a nőnemű főnevek jelölője (*dobre matere*), s az -a rag a semlegesnemű főnevekre vonatkozik (*dobra vremena*). Ezzel szemben a cseh melléknevek és hasonló szavak (ha kemény tövűek) -i (-i) végződése csak az élőlényt jelentő hímnemű főnevekre vonatkozik (*dobří učitelé*), mert az élettelen jelentésű hímnemű főneveket akárcsak a nőnemű főneveket a jelentésüktől függetlenül a passzív generitású szavak -é ragja jelzi (*dobré meče — dobré ženy*), az -á rag pedig a semlegesnemű főneveket jelöli (*dobrá slova*).

Az első látásra tehát a déli és a nyugati szláv nyelvek éppen úgy elkülönülnek egymástól e vonatkozásban, mint a keleti szláv nyelvek e két utóbbi

csoporttól, azonban a déli és a nyugati szláv nyelvek nem alkotnak olyan egyöntetű típust, mint a keleti szláv nyelvek, mert itt is, ott is találunk eltérő egyéni sajátosságokat. A déli csoportban a bolgár és a macedon genusegyeztetés különleges eset. E nyelvekben nem minden passzív generitású szófajta őrizte meg a többesszámban a megoszlást, a melléknév már elvesztette, és nem jelöli a genuskülönbséget, csupán a hátratett névelő jelzi azt, ha közvetlenül a főnévhez járul, de ebben az esetben is csak a semlegesnemet választja el a másik kettőtől bizonyos esetekben, tehát a genusegyeztetés következtelen (*gradovete* hímnem, *ženite* nőnem — *selata* semlegesnem, de *bralata* is hímnem). A szlovén csak némileg tér el a típusnak mondható szerb-horváltól, ti. a megőrzött duálisban szintén megmaradt a genusegyeztetés, viszont itt már csak a hímnem áll szemben a másik két nem megkülönböztetésével (*lepa moža* — *lepi sestrì, lepi leti*). A nyugati csoportban a tipikusnak mondott csehnél számszerűleg több atipikus nyelv van. A szlovák, a lengyel és a felsőszorb passzív generitású szavainak többesszámban csak két nominativus-accusativus rag áll szemben egymással, s ezek közül az *-i*-félék a hímnemű személyeket jelentő főneveket választják szét a többi főnévtől (nem személyt jelentő hímnemű; nőnemű és semlegesnemű főnevek), amelyeknek *-e*-féle ragja van. A felsőszorbban a megőrződött duális már alig mutat megoszlást, csak a kemény tövű melléknévek és hasonló szófajok esetében van az egységes *-ej* ragon kívül egy hímnemű, személyt jelentő *-aj* (nominativus) és *-eju* (accusativus) változat. E különbségek a nyugati csoporton belül azonban kevésbé jelentősek. Sokkal élesebben válik el viszont az alsószorb genusegyeztetés a nyugati szláv típustól, mert a melléknévek, participiumok, névmások plurális (és duális) ragozásában teljesen eltűnt a megoszlás. Némi halvány maradványa csak a számnév ragozásában található meg. Az 5-től felfelé menő alsószorb tőszámnevek lehetnek ragozhatatlanok, s itt természetesen genuskülönbségről nem beszélhetünk, de használatos a számnévek ragozott változata is. Ebben az esetben két alakot találunk, az egyik jelzi a hímnemű, személyt jelentő főnevet, a másik a többit (*pěšo* hímnemű, személy — *pěš* többi alak). E megkülönböztetés még sokkal következetlenebb formában vagylagosan érvényesül e számnévek casus obliquus alakjaiban is.

A fent vázolt helyzet, amely a szláv nyelvek hagyományos három típusra való felosztását a genus szempontjából többé-kevésbé alátámasztja, csak az irodalmi nyelvekre vonatkozik. A nyelvjárásokban igen sok nyomát látjuk a plurális genusmegoszlás elmosására sőt teljes megszüntetésére irányuló tendenciáknak.

A szláv nyelvek e három genusegyeztető típusát és változatait így lehetne szemléltetően ábrázolni (Vö. I. I. Revzin: *Modeli jazyka*. Moskva 1952. című munkájának e tárgyú diagramjait):

I. típus keleti csoport				II. típus szerb-horvát				III. típus lengyel, szlovák, felsőszorb																					
$\mathcal{S}$	M			F			N			$\mathcal{S}$	M			F			N			$\mathcal{S}$	M			F			N		
$\mathcal{P}$	M			F			N			$\mathcal{P}$	M			F			N			$\mathcal{P}(D)$	M_p			$M_{imp} + F + N$					

A nyelvtani nem alaktani-szintaktikai jelenségeit tekintve a szláv nyelvek szinkronikus típusai lényegében megegyeznek a korábbi diakronikus jellegű osztályozó típusokkal, s ebben a tekintetben a hagyományos felosztás jogos-

II/a. altípus
bolgár, macedón

S	M	F	N
P	M + F		N

III/a. altípus
cseh

S	M	F	N
P	M _a	M _{ina} + F	N

II/b. altípus
szlovén

S	M	F	N
P	M	F	N
D	M	F + N	

III/b. altípus
alsósorob

számnevek (5-től):

P	M _p	M _{imp} + F + N

S	M	F	N
D			

S = singularis P = pluralis D = dualis M = masculinum F = femininum N = neutrum
index p = personale imp = impersonale a = animale ina = inanimale

ságát megerősíti még akkor is, ha akadnak a kétféle típus megegyezésének ellentmondó altípusok.

A nyelvtani nem egyéb megnyilvánulásairól azonban nem szabad megfeledkeznünk. Ha a genus szintaktikai és szemantikai jelenségeit vizsgáljuk, az előbbtől eltérő, bonyolultabb képet kapunk.

A szláv nyelvekre jellegzetes a genitivus-accusativus használata a nominativus-accusativusszal szemben mint az élő-élettelenség, illetőleg személy-nem személy szemantikai jellegű kategóriájának megnyilvánulása. Először azt nézzük meg, hogy a genitivus-accusativus hogy terjedt el a numerusokban, és a mai szláv nyelvek hogyan csoportosíthatók ebben a tekintetben.

A genitivus-accusativus, mint ismeretes, csírájában már az óegyházi szláv nyelvben létrejött, ott azonban még nem vált általánossá (*vojini že vese Isusa vnoťrě na dvorě* ... Codex Marianus — *i rodi syně svojě prěvēcě* ... Codex Assemanianus). A mai szláv nyelvekben a genitivus-accusativus mindenütt használatos a kategória kifejezésére, de csak a singulárisban. A plurálisban (illetőleg a duálisban) nyelvenként különböző helyzetet látunk.

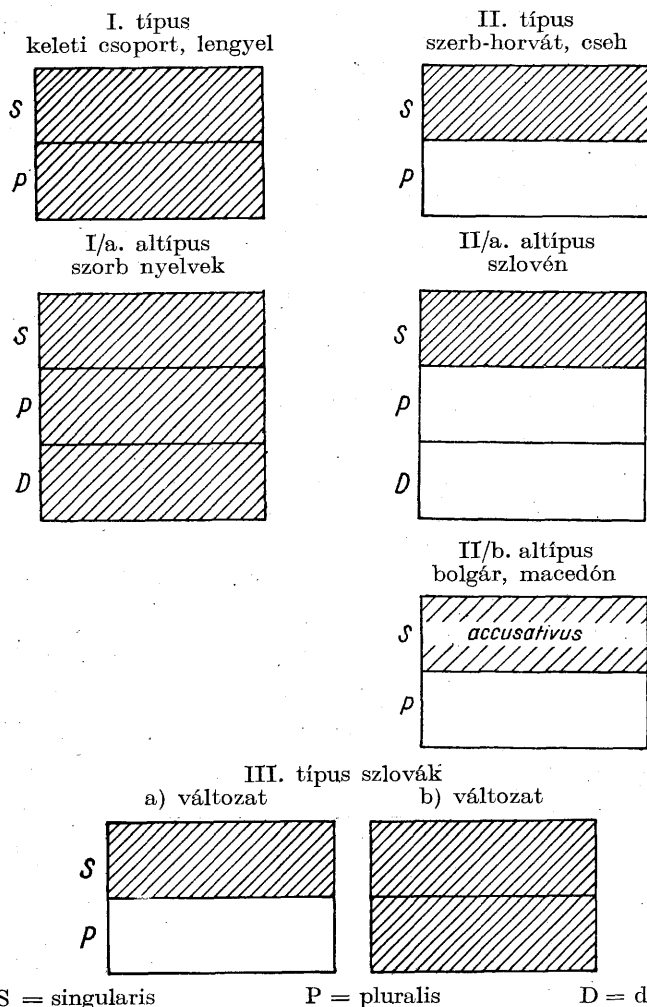
A keleti szláv nyelveket jellemzi a genitivus-accusativus általános elterjedése a plurálisban. A déli szláv nyelvekben a genitivus-accusativus csak az egyesszámban van meg, s nem terjedt át a másik (két) numerusra. A nyugati szláv nyelvek közül a cseh osztozik e vonatkozásban a déli szláv fejlődéssel, s vele azonos típust képvisel, habár több nyelvjárásban (pl. a morvában) a többesszámú genitivus-accusativus szintén előfordul. A többi nyugati szláv nyelvre jellemző a genitivus-accusativus átterjedése a plurálisra (és a duálisra). A szlovák nyelvben viszont a genitivus-accusativus többesszámbeli alkalmazása nem kötelező érvényű, vele nagyjából egyenrangú változatként él a nominativus-accusativus is (*vidim hadov* — *vidim hady*).

A déli szláv nyelvek egyöntetűsége sem olyan vitathatatlan, ha a genitivus-accusativus használatát minden történeti szempont mellőzésével csak

szinkronikus, strukturális összefüggésében vizsgáljuk. A bolgár és a macedon nyelv ekkor különvlik a többi déli szláv nyelvtől, hiszen a történeti genitivus-accusativus itt nem genitivus-accusativus többé, s nem áll vele szembe a nominativus-accusativus. E két nyelvben ugyanis a névragozás analitikussá válása következtében nem beszélhetünk genitivusról. Egyes főnevek és tulajdonnevek egyesszámú *-a* ragja nem genitivusi rag (*bog—boga, Stojan—Stojana*), hanem tényleges accusativusrag. A személy-nem személy kategóriája a bolgár és a macedon nyelvben morfológizálódott, s ezzel a többi nyelvtől eltérő típus kialakításához vezetett. A személy-nem személy, illetve élő-élettelenység kategóriája, mint említettem, a nyugati szláv nyelvekben is morfológizálódott, ott azonban más formában. A bolgárban és a macedonban ennek a jelenségnek egyeztetési sajátosságai nincsenek.

A genitivus-accusativus jelensége tekintetében a szláv nyelvek típusait így lehetne szemléltetően ábrázolni:

S = singularis

P = pluralis

D = dualis

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a genitivus-accusativus tisztán jelentéstani tekintetben hogyan érvényesül a szláv nyelvekben, vagyis ez az esethasználat az élő-élettelenség vagy a személy-nem személy kategóriáját fejezi-e ki. Ekkor olyan tarka kép tárul a szemünk elé, hogy a hagyományos hármas felosztásnak minden lehetősége megszűnik.

Az oroszban a genitivus-accusativus mindkét numerusban élőlényeket jelöl (személyeket és állatokat), tehát a nominativus-accusativusszal szemben ez az esethasználat az élőlények kategóriáját különbözteti meg az élettelenektől. Már az ukránban más a helyzet. Ott a két numerus különbözik egymástól. Amíg a genitivus-accusativus az egyesszámban élőlényeket jelöl, a többesszámban csak személyeket, mert az állatokat jelentő főnevek accusativusa egyenlő a nominativusszal. Megjegyzendő, hogy az élőlények fogalmi köre a singulárisban szélesebb az orosz nyelvhez viszonyítva. Az ukránban genitivus-accusativus használatos a személyek, állatok névén kívül fanevek (*dub* — acc. *duba*), játékok (*taro*k — acc. *taroka*), táncok (*hopa*k — acc. *hopaka*) stb. nevében is. A fehérorosz az ukránnal nagyjából azonos képet ad.

A bolgár és a macedon nyelvben a tényleges accusativusszá morfológizálódott hajdani genitivus-accusativus csak bizonyos személyeket jelöl (személynevek, címek, rangok, rokonságot jelentő köznevek stb.), tehát a személy-nem személy kategóriájának egy igen szűkre terjedő válfajával állunk szemben. A szerb-horvát és a szlovén az egyesszámban a genitivus-accusativus használata által élőlényeket különböztet meg élettelenektől.

A cseh irodalmi nyelvben a genitivus-accusativus ugyancsak élőlényeket jelöl az egyesszámban. A szlovákban ez a casushasználat szintén élőlények megkülönböztetésére való, azonban itt az élőlények fogalomköre szélesebb, és az ukrán és a fehérorosz nyelvhez hasonlóan egyéb fogalmakat is felölel: számtani fogalmak (*čítateľ*, *menovateľ*), kártyafigurák (*stratij pešiča*), játékok és táncok (*tancovať kosačka*) nevében, könyv- és újságcímekben (*čítateľ „Partizána“*) stb. A lengyel ismét más képet ad. A genitivus-accusativus élőlényeket jelöl az egyesszámban, személyeket a többesszámban az ukránhoz és a fehéroroszhoz hasonlóan. Megjegyezzük, hogy a lengyelben is szélesebb az élőlények fogalomköre, mint pl. a déli szláv nyelvekben, azonban a szlovákkal ellentétben inkább gyakori megszemélyesítés, megelevenítés esete áll fent, a genitivus-accusativus használata nem annyira kötelező a tulajdonképpeni élőlények fogalomkörén kívül. A két szorb nyelv a lengyelvel azonos típust képvisel, csak a duálisra vonatkozóan kell tudnunk, hogy az a singulárishoz idomul, és ott a genitivus-accusativus élőlényeket különböztet meg élettelenektől.

Igen érdekes, hogy a fehérorosz és ukrán, valamint a lengyel és a szlovák, sőt a két szorb ebben a vonatkozásban sok hasonlóságot mutat. A lengyel és a két említett keleti szláv nyelvek közti történelmi, művelődési kapcsolatok közismertek, más nyelvi hatások tekintetében a szlovák és a két keleti szláv nyelv között találunk rokonságot (pl. a *g > h* hangváltozásban, amely viszont a csehben is megvan). Persze e típusbeli rokonságokból azért nem lehet messze-menő következtetéseket levonni, hiszen mindössze két-három lehetőség variálódik a mai 12 szláv nyelv között.

A genitivus-accusativus jelentéstartalma tekintetében az alábbi vázlatos képet kapjuk:

I. típus
orosz

S	A
P	A

II. típus
lengyel

S	A
P	Per

III. típus
szerb-horvát, cseh

S	A
P	

II/a. altípus
ukrán, fehérorosz

S	A+x
P	Per

III/a. altípus
szlovén

S	A
P	
D	

IV. típus
szorb nyelvek

S	A
P	Per
D	A

III/b. altípus
bolgár, macedón

S	Per _n
P	

V. típus
szlovák

S	A+x
P	A+x

S = singularis
P = pluralis
D = dualis

A = animale
Per = personale

x = szélesebb fogalomkör
n = főleg személynevek

Összefoglalás

A háromféle ismérv alapján való csoportosításból kitűnik, hogy a szláv nyelvek mindegyik alkalommal más-más típusba tömörülnek. A hagyományos hármas tagozódást a legjobban az első ismérv, a nemi egyeztetés különbségei szerint való típusalkotás támasztotta alá. Igaz ugyan, hogy csak vagy főleg szintaktikai és szemantikai ismérvek alapján jól elhatárolódó nyelvi típusokat

nem lehet felállítani. A szintaktikai ismérvek biztosabbak ugyan a jelentés-taniaknál, ahol egymásba fonódó, szövevényes jelenségekkel állunk szemben, de a nyelvi tipizálás legbiztosabb alapja a hangtani és alaktani összefüggések rendszere. Természetesen a legfontosabb, az egy-egy nyelvcsaládra legjellemzőbb szintaktikai jelenségek nélkül aligha lehet alapos szinkronikus nyelvi osztályozást végezni. A szláv nyelvekben a genus és a vele összefonódó élőlélettelenség, illetve személy-nem személy kategóriája fontos tipológiai ismerv, a jelenség háromféle főbb megnyilvánulási fajtái nem adnak összhangzó képet, és csupán az egyik, a genusegyeztetés jelenségei alapján összeállított csoportosítás van összhangban a hagyományos hármas felosztással.

FODOR ISTVÁN

ISMERTETÉSEK – SZEMLE

Beke Ödön 80 éves

Tíz év telt el azóta, hogy a Nyelvtudományi Közlemények 70. születésnapja alkalmából köszöntötte Beke Ödön akademikust. Ez a tíz év Beke Ödön számára nem a küzdelmekben és eredményekben gazdag évtizedek utáni megérdemelt pihenés, hanem az egyetemi katedrán és az íróasztal mellett végzett szorgos munka időszaka volt. Ezekben az években jelent meg a Mari Szövegek három testes kötete, és a negyedik is sajtókész állapotban van, hogy a számos kisebb terjedelmű cikket ne is említsük.

Beke Ödön számára az évtized legnagyobb eseménye kétségkívül cseremiszföldi utazása volt. 78 éves korában végre alkalma nyílt személyesen ellátogatni ahhoz a néphez, amelynek a nyelvével több mint félévszázada annyit foglalkozott. 1961 szeptemberében utazott Beke Ödön Moszkván keresztül a cseremiszek fővárosába Joskar-Olába. Nekem, a kísérőnek megható volt látni, milyen megbecsüléssel és szeretettel fogadták a cseremiszek az idős magyar tudóst. A helyi sajtó és rádió részletesen beszámolt megérkezéséről. Beke Ödön személyesen győződhetett meg arról, hogy műveit talán sehol sem méltányolják annyira, mint a Szovjetunióban, a cseremisiz nép körében.

Lankadatlan érdeklődéssel látogatta sorra a különböző tudományos és kulturális intézményeket, ott volt a Cseremisiz Nemzeti Színház őszi évadnyitó előadásán, találkozott a köztársaság politikai és szellemi vezetőivel, vidéki útja során pedig az egyszerű cseremisiz kolhozparasztokkal. Valamennyien csodálkoztak, hogy a messziről jött tudós anyanyelvükön szól hozzájuk.

A joskar-olai tartózkodás talán legmaradandóbb emléke a Pedagógiai Főiskola cseremisiz diákjaival való találkozás volt. Beke Ödön maga is fel szólalt a tiszteletére rendezett meleg hangulatú ünnepségen, és azzal, amit küzdelmes életútjáról elmondott, mélyen megindította a hallgatóságot.

Beke Ödön alkotó munkáját azonban most, 80. évét betöltve sem hagyta abba. Tovább dolgozik. Sajtó alatt van immár évtizedek áldozatos munkája eredményeként élete főművének, a hatalmas cseremisiz nyelvjárási szótárnak első kötete, és jelenleg a következő köteteken dolgozik. Szívből kívánjuk Beke Ödönnek, hogy jó egészségbn megérje művének megjelenését, és hogy még sok éven át dolgozhassék a magyar nyelvtudomány javára.

BERECZKI GÁBOR

Toivo Vilho Lehtisalo 1887 – 1962

T. Lehtisalo utolsó képviselője volt az uráli nyelvtudomány klasszikus korának. Mérhetetlen nehézségek és szenvedések vállalásával, egészsége kockáztatásával, legjobb fiatal évei örömeinek feláldozásával hatalmas sarkvidéki területeket bejárva, éveken keresztül a helyszínen tanulmányozta a jurák-szamojédok nyelvét, s egyúttal kiterjesztette kutatásait a jurákok egész életének, anyagi és szellemi kultúrájának, hitvilágának megismerésére is.

A rendkívül szerény, visszahúzódo természetű, az elmélyült, csendes munkát kedvelő tudósnak élete — nagy tanulmányútjait leszámítva — meglehetősen eseménytelen volt. Délnyugat-Finnországban, Pöytyä községben született, s már a gimnáziumban kiemelkedett társai közül: VII. osztályos korában magánszorgalomból az érettségire is elkészült, és osztálytársait egy évvel megelőzve letette az érettségi vizsgát. A finn tradícióknak megfelelően már egyetemi hallgató korában megkezdte szülőföldje, Pöytyä nyelvjárásának rendszeres tanulmányozását, és gyűjtéseit szamojéd tanulmányútjai után is folytatva, 1925-ben fejezte be. A nagy finn népnyelvi szótár megalkotására alapított Sanakirjasäätiönnek egyik leggazdagabb, és fonetikai, valamint alak-tani szempontból egyaránt mintaszerű gyűjteménye az a 32 000 cédulából álló szótári anyag, amely Lehtisalo gyűjtőmunkájának eredménye.

1910-ben Lehtisalo magiszteri vizsgát tett, de nem vállalt állást, hanem folytatta tanulmányait az egyetemen, és főleg Kannisto irányításával szamojéd tanulmányútra készült. A helsinki Finnugor Társaság ebben az évben határozhatta el a Castrén halála óta parlagon heverő szamojéd kutatások folytatását, a szamojéd népek és nyelvek helyszínen való tanulmányozását, mivel a feladat elvégzésére nemcsak a szükséges anyagi javak álltak rendelkezésre, hanem két jelentkező is volt: T. V. Lehtisalo filozófiai kandidátus és K. R. Donner egyetemi hallgató.

Lehtisalo 1911. jan. 5-én indult útnak Finnországból. Pétervári könyvtárakban végzett kutatómunkáját befejezve ápr. 1-én Obdorszkba érkezett, és néhány nap múlva már megkezdte a jurák nyelvi anyag gyűjtését. A vízi utak felszabadulásával a nyári időszakot az Ob, a Taz és a Pur folyók torkolatvidékén töltötte; népköltészeti termékeket, szóanyagot jegyzett fel, és igyekezett minden tekintetben alaposan megismerni a jurákok életét és hitvilágát. 1911 szeptemberének végén visszatért Obdorszkba, és ott töltötte szakadatlan gyűjtőmunkában az egész téli időszakot. Áprilisban éppen a nagy tavaszi áradások idején kockázatos útra vállalkozott: egy zürjén társaságában átkelt az Urálon, és az európai tundrai jurák nyelvjárások tanulmányozása után Archangelszken keresztül 1912 utolsó napjaiban visszaérkezett hazájába. A következő évet Finnországban töltötte anyaga rendezésével; nyáron rövid ellenőrző utat tett Mezenybe, és egy Szjomzsából hozott nyelvmesterrel dolgozott vidéki otthonában. Később 1928 nyarán is volt alkalmra rá, hogy egy Purre folyó vidékéről való fiatal szamojédtól hazájában jegyezzen fel értékes anyagot. — 1914 elején újabb szibériai útra indult azzal a céllal, hogy az Ob felső folyása vidékén és az e szakaszra eső mellékfolyók vidékén élő erdei jurákok nyelvét és kultúráját tanulmányozza. A világháború eseményei követ-

keztében Lehtisalo összesen három évig tartó gyűjtőmunkájának befejezésére kényszerült, és 1914 utolsó napján megérkezett Finnországba.

Lehtisalo élete javarészt vidéki magányban élte le. 1931-ben hosszabb időt töltött Magyarországon, és a budapesti egyetemen előadásokat is tartott. 1932-ben kinevezték a szamojéd nyelv- és néptudomány docensévé a helsinki egyetemre, s munkássága elismerésül később elnyerte a professzori címet.

1927-ben jelent meg Lehtisalo első nagy jelentőségű munkája, doktori disszertációja: „Über den Vokalismus der ersten Silbe im Juraksamojedischen” (MSFOu. LVI.). Hosszú ideig ez a mű volt az egyetlen forrás, amelyből hangtani szempontból teljesen megbízható szamojéd adatokat lehetett meríteni. Az összes uráli nyelvekre kiterjesztett kutatások eredménye egy másik igen fontos hangtani dolgozata: „Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Uralischen vom qualitativen Standpunkt aus” (FUF. XXI). Lehtisalo sokat idézett morfológiai műve, „Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe” (MSFOu. LXXII) négyszáz lap terjedelemben 1936-ban jelent meg.

Az eddig említett nyelvtudományi művek és folyóiratokban, köztük a NyK. L. kötetében közölt érdekes etimológiák mellett két fontos néptudományi művet is adott ki Lehtisalo: „Entwurf einer Mythologie der Juraksamojeden” (MSFOu. LIII, 1924) és „Beiträge zur Kenntnis der Renntierzucht bei den Juraksamojeden” (Oslo, 1932). Ez utóbbinak első fejezete, a rénszarvas-terminológia, a szerző nagy jurák-szamojéd szótárának megjelenése után is megőrizte különleges érdekességét és értékét a szamojéd nyelv kutatói számára. Igen érdekes „Zur Jagd bei den Juraksamojeden” című dolgozata is (JSFOu. XXX/34).

Hatvanadik életévét töltötte be Lehtisalo, amikor 1947-ben megjelent életének egyik főműve, a „Juraksamojedische Volksdichtung” (MSFOu. XC) 615 lap terjedelemben. A hatalmas kötet jelentősége az idők múlásával nem csökkenni, hanem növekedni fog. A társadalmi és gazdasági viszonyok átalakulásával a tundrákon is megváltozott az élet: feledésbe merülhetnek az énekek, mondák, népi hiedelmek, szokások, de Lehtisalo művében megőrződnek a jurákok ősi regéi, mondái, meséi, hős- és sámánénekei, varázsigéi, rejtvényei és az az életforma, amely az általa feljegyzett jurák népköltészetben tükröződik.

Lehtisalo másik főműve, a „Juraksamojedisches Wörterbuch” (1955), korszakot jelent az uráli nyelvtudományban. A hatalmas, 600 nagyméretű lapból álló szótár kb. 5000, részben igen terjedelmes szócikket tartalmaz. A példamondatok közül különösen értékesek azok, amelyek nem szövegekből való idézetek; ezek lényegesen bővítik pl. a kanini és az erdei jurák nyelv-járásokra vonatkozó ismereteinket.

Nagy szolgálatot tett az uráli nyelvtudománynak Lehtisalo élete utolsó művével is. A „Samojedische Sprachmaterialien” című 1960-ban megjelent kötet (MSFOu. 122, 426 l.) magába foglalja Castrén szelkup és erdei jurák szótári és grammatikai feljegyzéseit (8—261; 266—316), Lehtisalo 1956-ban Leningrádban feljegyzett szelkup anyagát (317—338) és eddig még ki nem adott jurák szövegeit (339—462).

Lehtisalo azon ritka tudósok közé tartozott, akik egész életüket a tudomány művelésének szentelhették. Neve elválaszthatatlanul összeforrt Castrén nevével. Castrén és Lehtisalo művei, valamint Paasonen „Beiträge zur finnisch-ugrisch-samojedischen Lautgeschichte” (Budapest, 1917) c. klasszikus műve minden időkben alapja lesz a szamojéd és az uráli nyelvtudományi kutatásoknak.

N. SEBESTYÉN IRÉN

Megemlékezés Vámbéry Árminról

Vámbéry Ármin halálának 50. fordulójáról emlékezhetünk meg ebben az évben. Ez az évforduló a jeles tudós életútjának egy másik fordulójával esik egybe: éppen száz éve annak, hogy sor került híres közép-ázsiai utazására, amelynek tudományos programját sok tekintetben még a jelenkor turkológusai is magukénak vallhatják.

Vámbéry Ármin neve széles körökben járta be a világot. Tudományos társaságok egész sora figyelt fel munkájára: merész utazót, kiváló tudóst, jeles publicistát tiszteltek benne. Az új csapások vágása — hiszen az ő munkája lényegében az volt — nem járt nehézség és tévedés nélkül. Az utókor a kezdeményezést sokszor lebecsülve, az utóbbit húzta alá.

A jeles turkológus 1832-ben született Szerdahelyen. Tanulmányait rendkívül nehéz körülmények között, nyomorral küszködve végezte. Már ekkor feltűnt kiváló nyelvtelenségével, világirodalmi műveltségével. A nyelvi tanulmányok vezették el az orientalisztikához is.

Kemény Zsigmond és Eötvös József révén kapcsolatba került Hunfalvy Pállal és Reguly Antallal, a magyar nyelv finnugor eredetének fáradhatatlan kutatóival. A magyar nép és nyelv keleti, elsősorban török vonatkozásainak felderítésére irányuló terve részben az ő inspirációjuk nyomán fogamzott meg benne.

Az akkoriban Európa-szerte fellendülőben levő orientalisztikai tanulmányokban a török népek előkelő helyre tarthattak számot. Az európai tudomány ekkor elsősorban az Oszmán Birodalom népei által szolgáltatott anyagra alapozhatta turkológiai studiumait. A közép-ázsiai törökség felkutatása azonban még csak gyerekcipőben járt, s jó ideig becses eredménynek számított, ha ezekről az ismeretlen török népekről valaki néhány adatot közölt.

Vámbéry Ármin az oszmán-török nyelv tanulmányozásával kezdett turkológiai tanulmányaihoz. 1857-ben Eötvös József támogatásával Törökországba is eljutott, ahol hosszabb tanulmányutat tett. Itt érlelődött meg benne az a gondolat, hogy a magyar nyelv török kapcsolatai tanulmányozásának érdekében a kutatásokat a távoli török népekre, azerbajdzsánokra, türkménekre, üzbegekre is ki kell terjeszteni. Ekkor tűzte ki célul, hogy személyesen fogja felkeresni ezeket a kaukázusi, illetőleg közép-ázsiai török népeket.

A Magyar Tudományos Akadémia bőkezű támogatásával lehetőség nyílt a merész terv megvalósítására, amely az utazások történetében is jelentős helyre tarthat számot. Vámbéry 1863-ban indult útnak. Útja során ezernyi nehézséggel kellett megküzdenie. Ezeken a területeken a minden ellenőrzéstől független nomád törzsek voltak az urak, amelyek rabszolgának hajtották el a kezükbe került utazókat. Még nagyobb veszély fenyegette az utazót a hivai, boharai, szamarkandi hatóságok részéről, amelyek minduntalan kémet véltek felfedezni az odavetődő európaiban. S jaj volt annak, akiről az ilyesmi kiderült.

Vámbéry a cél érdekében merész lépésre szánta el magát: kolduló dervis szerepét játszva csatlakozott egy zarándok-karavánhoz, amelynek segítségével el is jutott Közép-Ázsia szívébe. A kémkedés gyanújának elhárítása miatt eleve le kellett mondania arról, hogy jegyzeteket is készítsen. Izgalmas útleírása mégis turkológiai ismereteink kibővülését jelentette, ismeretlen népeket és nyelveket állított reflektorfénybe.

Utazása egy csapásra világhírűvé tette. Itthoni fogadtatása azonban már hűvösebb volt: több anyagot, feljegyzéseket, szövegeket, kéziratokat vártak

tőle. Az adott körülmények között azonban aligha lett volna ilyen gyűjtésre lehetősége.

A következő évek során számos török néprajzi, irodalmi, nyelvészeti tanulmánya látott napvilágot. Nem mondott le azonban eredeti tervéről, a magyar nyelv török kapcsolatainak tisztázásáról sem. Vámbéry Ármin e téren azonban nem tudott lépést tartani a nyelvtudományi módszerek, a nyelvtörténeti kutatás fejlődésével. Így a nyelvünk finnugor eredetét igazoló kutatások módszere és eredményei lényegében idegenek maradtak számára. Ezért folytatott évtizedeken keresztül szélmalomharcot a magyar nyelv török eredetére vonatkozó zavaros elméletének elfogadtatásáért. Az érvek és a módszer tekintetében azonban elmaradt ellenfelei mögött, akik e fogyatékoságát, hibás elméletének gyengéit joggal bírálhatták. A híres „ugor—török háború” így végül is Vámbéry vereségével ért véget. Később maga is módosította elméletét, s lényegében ellenfeleinek álláspontját fogadta el.

Vámbéry életcélul a magyar nyelv eredetének, keleti kapcsolatainak tisztázását tűzte ki. A keleti nyelvek anyagában való elmélyedése, a nyelvészeti kutatások kibontakozásától való távolmaradása azonban különös fordulatot adott tudományos pályájának. Vámbéry nem az eredeti cél elérésével, hanem az ehhez választott eszköz megragadásával, a török nyelvek tanulmányozásával adott értékeset a tudománynak.

Vámbéry úttörő szerepet játszott a keleti török nyelvek felkutatásában és tanulmányozásában. Nemcsak tanulmányútjával, de az általa közzétett üzbeg, türkmén stb. irodalmi művekkel is ráirányította a tudósok figyelmét e népek és nyelvek kutatására. Tudományos munkásságának értékelésekor, érdemeinek mérlegelésekor a magyar nyelv eredetéről vallott téves nézetei mellett, e turkológiai eredményeket is tekintetbe kell venni. Vámbéry tévedhetett és tévedett is a magyar nyelv eredetének kérdésében, a munkásságának gerincét képező turkológiai kutatásokban azonban sok értéket hagyott a jövő nemzedék számára.

Vámbéry széles kitekintésű turkológiai programmal lépett az egyetemi katedrára. Egyaránt feladatának tekintette a magyar múlt szempontjából fontos oszmán-török kapcsolatok és a keleti török nyelvek, a türkmén, az üzbeg, a kazah stb. nyelv tanulmányozását. Az ő korában jelentős tudományos teljesítmény volt, ha valaki e keleti török nyelveken összefüggő szöveget jegyzett fel. Napjainkra ez a helyzet gyökeresen megváltozott. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom megnyitotta e népek előtt a kulturális fel-emelkedés útját: a szocialista kultúrforradalom eredményeként akadémiák és kutatóintézetek létesültek ott, ahol Vámbéry idejében az írástudatlanság volt az úr.

Ezekről a változásokról pedig elsősorban a magyar turkológusoknak nem szabad elfeledkezniük. Hiszen éppen az ő feladatuk, hogy hazánkban e népek szocialista kultúrájának tolmácsolói legyenek. Vámbéry Ármin munkássága ebben jelent számunkra útmutató hagyományt.

*

Vámbéry Ármin munkásságáról kimerítő bibliográfiai áttekintés, mindmáig nem látott napvilágot. E bibliográfiai vázlat korántsem törekszik teljességre: a legfontosabb tanulmányokról nyújt tájékoztatást. Az anyag időrendben kerül bemutatásra.

Tarikhî Engerusz azaz Magyarország története ezimű török kézirat ismertetése: Magyar Akadémiai Értesítő, A philosophiai, törvény- és történettudományi osztályok

közlönye I (1860), 360—362 | Muhakemet-ül-lugetejn: NyK. I (1862), 112—130; Török példabeszédek: NyK. I (1862), 269—306 | Északi tatárok dalai: NyK. II (1863), 117—130 | Deutsch-türkisches Taschen-Wörterbuch, Constantinopel 1858 | Abuska, Csagataj-török szógyűjtemény, Előbeszéddel és jegyzetekkel kísérte Budenz József, Pest 1862 | *Travels in Central Asia, being the account of a journey from Teheran across the Turkoman Desert on the eastern shore of the Caspian to Khiva, Bokhara and Samarcand performed in the year 1863*, London 1864 | Közép-ázsiai utazás, melyet a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1863-ban Teheránból a turkman sivatagon át, a Kaspi-tenger keleti partján Khivába, Bokharába és Szamarkandba tett, Pest 1865 | A délszibériai török fajok népirodalmáról: NyK. VI (1867), 265—295 | *Cagataische Sprachstudien enthaltend grammaticalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der cagataischen Sprache*, Leipzig 1867 | Vándorlásaim és élményeim Persiában, Pest 1867 | A keleti török nyelvről, Pest 1868 | Vámbéry Ármin vázlatai Közép-Ázsiából, Újabb adatok az oxusmelléki országok népismereti, társadalmi és politikai viszonyaihoz, Pest 1868 | A magyar és török-tatár nyelvekbeli szövegyezések, Pest 1869 | Az „Ujgurok nyelvemlékei” című munkának bevezetéséből: NyK. VII (1869), 222—241 | Magyar és török-tatár szövegyezések: NyK. VIII (1870), 109—189 | *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik, Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch-deutschen Wörterbuche*, Innsbruck 1870 | Oroszország hatalmi állása Ázsiában, Történeti tanulmány, Pest 1871 | Az állítólagos kun Miatyánkról: NyK. IX (1872), 215—219 | *Geschichte Bochara's oder Transoxaniens von den frühesten Zeiten bis auf die Gegenwart, Nach orientalischen benützten und unbenützten handschriftlichen Geschichtsquellen, Deutsche Originalausgabe*, I—II, Stuttgart 1872 | Közép-ázsiai utazás, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1863-ban Teheránból a turkman sivatagon át, a Kaspi tenger keleti partján Khivába, Bokharába és Szamarkandba tett, Második javított és bővített kiadás, Pest 1873 | *Centralasien und die englisch-russische Grenzfrage, Gesammelte politische Schriften* Leipzig 1873 | *Der Islam im neunzehnten Jahrhundert, Eine culturgeschichtliche Studie*, Leipzig 1875 | Keleti életképek, Budapest 1875; A török-tatár nyelvek etymológiai szótára: NyK. XIII (1877), 249—483 | Baker, J.: *Die Türken in Europa, Mit einer Einleitung „Die orientalische Frage als Kulturfrage”* von H. Vámbéry und historisch-ethnographischen Anmerkungen von K. E. Franzos, Stuttgart 1878 | A török-tatár nép primitív culturájában az égi testek, Bp. 1879 | A turkomanok nyelvéről: NyK. XV (1879), 1—54 | *Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes, auf Grund sprachlicher Forschungen erörtert von . . .*, Leipzig 1879 | A magyarok eredete, Ethnológiai tanulmány, Bp. 1882; *Der Ursprung der Magyaren, Eine ethnologische Studie*, Leipzig 1882 | Baskir szerelmi dalok: NyK. XVII (1883), 325—379 | *The Turcomans between the Caspian and Merv*, S. I. 1880 | *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*, Leipzig 1885 | *Die Scheibaniade, Ein özbegisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm, Text, Übersetzung und Noten*, Wien 1885 | Kúnos I.: Török népmesék, Vámbéry Ármin előszavával, Bp. 1889 | *Freiheitliche Bestrebungen in moslimischen Asien*, Berlin 1893 | *Der König von Persien [Nasreddin šah] über Deutschland*, Berlin 1894 | A magyarság keletkezése és gyarapodása, Bp. 1895 | *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans*, Paris 1898 | *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*: MSFOu. XII (1898), Helsingfors | *The travels and adventures of the Turkish admiral Sidi Ali Reis in India, Afghanistan, Central Asia and Persia, during the years 1553—1555, Translated from the Turkish, with notes by A. Vámbéry*, London 1899 | Aus dem Geistesleben persischer Frauen: ZDMG XLV (1891), 403—428 | *Der Wortschatz des Alt-Osmanischen*: KSz. I (1900), 15—27 | *Alt-osmanische Sprachstudien, Mit einer azerbaizanischen Texte als Appendix*, Leiden 1901 | *Der orientalische Ursprung von Shylock*: KSz. II (1901), 18—29 | Vom Reisewerke Ewlia Tschelebi's. In: KSz. III (1902), 72—76 | *Le péril jaune, Étude sociale*, Bp. 1904 | Küzdelmeim, Bp. 1905 | *Zwei moderne centralasiatische Dichter, Munis und Emir*: WZKM VI (1892), 183—208, 269—291 | *Reformképes-e a Kelet*, Bp. 1911 | Jusuf und Ahmed, Ein özbegisches Volksepos im Chiwaer Dialekte, Text, Übersetzung und Noten: KSz. XI (1910), suppl. (112 + 80 pp.) | *Turfaner türkische Sprachmonumente. 1. Glossen zum Chuastuanit d. h. dem türkischen Bussgebet der Manichäer. 2. Glossen zur Uigurica*: KSz. XII (1911—12), 158—173 | Vincez Fr.: *Az oszmán irodalom főirányai*, Vámbéry Ármin előszavával, Bp. 1912 | *A magyarság bölcsőjénél, A magyar—török rokonság és fejlődése*, Bp. 1914.

A mai nyelvtudomány új feladatai*

A nyelvelmélet ma nagyon gyorsan fejlődik, kivált azoknak a követelményeknek a nyomására, amelyeket napjaink társadalmi, gazdasági és műszaki fejlődése támaszt. Nyilvánvaló, hogy az elméleti vizsgálódásnak nem szabad elszakadnia a valóságtól és a gyakorlati alkalmazástól. Nem csoda hát, hogy most, amidőn a társadalom és a műszaki haladás társadalmi és gazdasági szempontból rendkívül fontos új feladatokat ró a nyelvtudományra, olyan új módszertani eljárásokat és fogásokat kell keresnünk, amelyek e feladatok megoldásában segítségünkre lehetnek. Persze, ha az új módszereket és elméleteket úgy dolgoznánk ki, vagy — kritikátlanul — úgy vennénk át, hogy mit sem törődnénk ismeretelméleti alapjaikkal, ez óhatatlanul az objektivizmus veszélyébe sodorna bennünket.

Éppen ezért kötelességünk, hogy helyesen értékeljük a nyelvtudományban feltűnedező új módszereket és elméleti tételeket, s elvszerűen megvitassuk a nyelvtudomány időszerű kérdéseit. Ezt tettük azon a konferencián, amelyet 1960 végén a Csehszlovák Tudományos Akadémia Cseh Nyelvi Intézete rendezett, s amelyen a nyelvészeken kívül más tudományágak szakemberei (filozófusok, pszichológusok, logikusok, matematikusok stb.) szintén részt vettek.¹

*

A következősen marxista nyelvtudomány felé vezető utunk nem volt sem könnyű, sem bajok és tévedések híján való. A cseh nyelvtudomány az elmúlt időszakban elsősorban az összehasonlító történeti nyelvvizsgálatot igyekezett végiggondolni az új szempontoknak, a nyelvi és a társadalmi fejlődés összefüggéséből adódó problematikának megfelelően. Kevésbé sikerült eddig megvilágítanunk a nyelv rendszerjellegét s a nyelv és a gondolkodás viszonyát. Ennek okát abban láthatjuk, hogy nem tudtuk jól alkalmazni a dialektikus módszert, s hogy munkánkban túltengett a módszertani egyoldalúság.

Milyen alapvető kérdésekkel foglalkozunk és kell foglalkoznunk ma? Az immár nyilvánvaló, hogy a nyelv társadalmi jelenség, a megértésnek inter-individuális eszköze, magyarul: az az eszköz, amelynek révén az egyik ember megérti a másikat. Ebből világosan következik, hogy a nyelvi jelenségek történetileg determináltak; ám ezt az összefüggést összes belső ellentmondásával egyetemben és a társadalom fejlődésével való dialektikus kapcsolatában kell látnunk. Ezért azon a tételünkön, hogy a nyelv fejlődését tanulmányozni kell, lényegében ma sem változtatunk semmit: a marxista nyelvtudománynak nagyon fontos alkotóelemét látjuk benne.

E stúdiumot azonban két irányban is ki kell bővítenünk. Egyfelől nemcsak egy-egy nyelvnek a fejlődéséről (történetéről) van szó, hanem a rokon, sőt a nem rokon nyelvek genetikai kapcsolatainak vizsgálatáról (az összehasonlító történeti nyelvészetről) is, amelyet kiegészít rokon és nem rokon nyelvek állapotának egybevetése (az egybevető komparativizmus). Másfelől azonban továbbra is rendületlenül tanulmányoznunk kell egy másik fontos

* A „Neue Aufgaben der gegenwärtigen Sprachwissenschaft” címmel 1961. november 28-án a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadás fordítása.

¹ „A marxista nyelvtudomány problémái” címmel 1962 végén jelenik meg az a kötetünk, amely majd e konferencia beszámolóját és vitaanyagát közli.

fogalmat, a nyelv fejlődésében érvényesülő törvényszerűség fogalmát, mégpedig a determinizmus szempontjából. Az a felfogás ugyanis, amelyet a társadalmi jelenségek fejlődésében érvényesülő törvényszerűségekről vallottunk, már nagyon is közel állt a mechanikus determinizmushoz; e törvényszerűségeket azonban nem érthetjük meg, ha azt hisszük, hogy egyértelműen és egyoldalú szükségszerűséggel érvényesülnek; működésük eredményeit dialektikusan kell szemlélünk.

De nem esünk bele ezután abba a hibába sem, amelyet a közelmúltban követtünk el, midőn lebecsültük, sőt néha tudománytalannak minősítettük a mai nyelvi állapot tanulmányozását. Ez a szemlélet egyoldalú volt, mert figyelmen kívül hagyta a fejlődésnek és a fejlődés eredményeinek összefüggését. Ma minden nyelvésznek tudományos érdeklődéssel kell fordulnia a nyelvi gyakorlat felé: ez vértéz föl bennünket az olyannyira nélkülözhetetlen valóság-érzéssel. Nyilvánvaló: az elmélet és a gyakorlat egységének lenni tétele a nyelvtudománytól is megköveteli, hogy lássa, mi a nyelv, mi a funkciója, milyen a mai nyelvi valóság, milyen igényei és céljai vannak; ha a nyelvtudomány figyelmen kívül hagyja ezt a valóságot, az a veszély fenyegeti, hogy tévútra sodródik és öncélú tudománnyá válik.

Mindnyájan határozottan azt valljuk, hogy a nyelv a megértés eszköze, s hogy a társadalom szolgálja, egyszersmind azonban annak is tudatában kell lennünk, hogy nemcsak a mindennapi érintkezésben szolgálja, hanem — a nyelvi megnyilatkozás terminológiájával és egész fölépítésével — eredményeinek kidolgozásában és megformálásában is részt vesz. Napjainkban ugyancsak szolgálnia kell a műszaki fejlődés szükségleteit, például az információ-átvitelben, -tárolásban és -feldolgozásban.

Ezzel a nyelvi rendszer kérdésköre kerül a középpontba két vonatkozásban is: az egyik a nyelv és a gondolkodás viszonyának kérdése, a másik a nyelv szerkezeti vázának, valamint a kommunikáció eszközeként, a szó legtagabb értelmében vett érintkezési eszközként való működésének kérdése.

A nyelvi fejlődésnek és a nyelv struktúrájának, főleg pedig a mai nyelvi valóságnak a tanulmányozása összefügg egymással abban az értelemben, hogy dialektikus kapcsolat van a változó és az állandó között. A nyelv régen is, ma is szakadatlanul fejlődött és fejlődik, változott és változik a nyelvi kifejezés egyre újabb kívánalmainak megfelelően. Ahhoz azonban, hogy feladatát elláthassa, nevezetesen: hogy közérthető legyen, bizonyos fokú állandóságra van szüksége. Hogy a nyelv egyrészt meg tud felelni folyton-folyvást gyarapodó feladatainak, s hogy — másrészt — ki tudja elégíteni a nyelvi érintkezés állandó szükségletét, ez éppen a változás és a szilárdság, a változó és az állandó között levő ellentmondás szakadatlan kiegyenlítődének köszönhető.

Egy másik alapvető ellentmondás a nyelvben: az általánosnak és a különösnek a viszonya. Ezzel az ellentmondással szorosan összefügg egy fontos fogalom: a nyelv i r e n d s z e r fogalma. Egyetlen pillanatig sem kétséges, hogy a nyelvi jelenségek összefüngenek egymással, és lépcsőzetesen felépülő struktúrát alkotnak; a résznek az egészhez s az egésznek a részhez való viszonya érteti meg velünk azt a felismerést, hogy a nyelv rendszerszerű. Ez sem nálunk, sem a külföldi nyelvtudományban nem vitás kérdés.

De van egy másik — bonyolultabb és vitathatóbb — probléma: a nyelv rendszerszerűségének és a beszédfolyamatnak (a konkrét nyelvi történésnek) viszonya, amelyben végső fokon a létezőnek és a produkátnak a dialektikus ellentéte nyilvánul meg. Hogy helyesen foghassuk fel a dolgot: a nyelvi eszkö-

zők rendszerét, azaz struktúráját nem szabad elszakítanunk a konkrét nyelvi folyamatoktól, de — persze — ezek a folyamatok sem képzelhetők el a nyelvi rendszer nélkül: az, hogy a nyelvi nyilatkozatok révén megértjük egymást, éppen kettejük kölcsönös viszonyából, az általánosnak (létezőnek) és a különösnek (produkálnak) a viszonyából következik.

Ha elismerjük is, hogy a nyelvben az általános és a különös összefügg egymással, ezzel korántsem tagadjuk azt a tételt, hogy a nyelv mindenkor általánosít. Általánosítás nélkül a nyelv voltaképp nem is tölthetné be a nyelvnek, vagyis az érintkezés eszközének funkcióját, hiszen képtelenek volnánk egymást tájékoztatni a sokrétű valóságról. Ha azonban a beszéd folyamat a kifejezendő valósághoz képest nem is egyéb, mint a különös általánosítása, ez mit sem változtat azon a tényen, hogy a beszéd folyamat összefügg a nyelv rendszerével, illetve a nyelvi eszközök rendszerével. Ezzel a nyelv funkcionálásának, a beszéd folyamatnak egy fontos mozzanatához érkeztünk, nevezetesen ehhez a kérdéshez: milyen viszonyban van a nyelv és a beszéd folyamat a valósággal. Világos, hogy itt egyfelől a valóságnak a tudatban való tükröződéséről, másfelől azonban arról van szó, hogy a nyelvi kifejezés tudatunknak a materializálódása, végső fokon egy bizonyos valóságállapotnak a kifejezése és közlése. Ezzel függ össze a nyelv jelszerűségének kérdése is. (Ezt újabban a szöveget nyelvtudományban is tüzetesen megvitatták.)

Nem vehetjük itt sorra a nyelvben levő összes ellentmondást; csak az alak és a jelentés egységének elvét szeretnők még kiemelni. De nehogy azt higgyük, hogy ez az egység a jelentésben (tartalom) megnyilvánuló általánosnak a formában megnyilvánuló különöshöz való viszonya. Ellenkezőleg: az alak és a jelentés egysége — mint kerek egész — alá van rendelve az általános és a különös viszonyának, a nyelv rendszerében csakúgy, mint funkciójában. A forma és tartalom egységének elve alapvető fontosságú. Azok a nyelvészeti irányzatok tehát, amelyek az alakot a jelentéstől függetlenül tanulmányozzák, s ezt a kettéválasztást alapelvüknek tekintik, ellentétbe kerülnek a nyelvi valósággal.

Még amikor a nyelv struktúráját és működését elemezzük is — ezt mostanában ugyancsak nagyon fontosnak tartják —, tekintettel kell lennünk formának és tartalomnak erre az egységére, ha nem akarjuk, hogy elemzésünk elvileg helytelen legyen. Ez, persze, nem annyit jelent, hogy munkánk során nem szabad figyelmünket a nyelvi struktúrának egyszerre csak az egyik aspektusára, az alakra összpontosítanunk. A nyelvi formák vizsgálatát pedig megkönnyíti a matematikai módszerű kvantitatív elemzés (a statisztika, a valószínűségszámítás stb.); az effajta elemzést a mai műszaki gyakorlat meg is követeli a nyelvtudománytól, s e követelmények elől nem térhetünk ki. Persze, az elszigetelt alak elemzését nem tekinthetjük a nyelvtudomány céljának, s az ilyen elemzésnek nem szabad öncélúvá válnia: mindenkor csupán egy célra vezető, részleges munkamódszert láthatunk benne.

Ha meg akarjuk oldani a mai nyelvtudomány problémáit, rendszeresen figyelemmel kell kísérnünk és kritikailag értékelnünk kell a nyugati idealista és pozitivistá nyelvtudomány jelenlegi irányzatait. Kritikai elemzésünknek nagyon finoman különbséget kell tennie azok között a pozitív részeredmények és „technikai” jellegű munkamódszerek között, amelyek hasznára válhatnak a nyelvtudománynak, meg a között az általános elmélet és alapvető módszertani szemlélet között, amely tőlünk idegen ismeretelméleti föltevéseknek a folyománya.

A nyelvtudomány, mint társadalomtudomány, mindig ideológiai természetű, de módszertani vonatkozásban nem minden területén egységes. E területeket az ideológia nem egyformán hatja át; a nyelvtudomány — tekintettel a nyelv „mechanizmusára” — legalábbis részben „technológiai” jellegű tudomány, úgyhogy megkülönböztethetünk és meg is kell különböztetnünk benne pusztán „technikai” jellegű, az ismeretelmélet alapelveitől eltérő módszereket. Eközben azonban nagyon is tudatában kell lennünk annak, hogy itt csupán tudatos és csakis gyakorlati értékű absztrakcióról van szó; a nyelvtudományt, mint társadalomtudományt, köti az „egész” kategóriájának elve, tehát a rész és az egész viszonyának dialektikája is.

A nyelv „mechanizmusának”, vagyis a jelentéstartalmak kifejezését és megkülönböztetését lehetővé tevő nyelvi formáknak és viszonyoknak a vizsgálatában sikerrel alkalmazhatjuk a matematikai logika és a matematika módszereit is.

A nyelvi anyagnak (kivált a statisztikát és a valószínűségszámítást felhasználó) matematikai elemzésére itt-ott már régebben is akadt példa, most azonban épp a gyakorlati élet új igényei szorítják rá a nyelvtudományt, hogy rendszeresen végezzen kvantitatív elemzést.

Midőn általánosságban értékelni akarjuk a matematikai módszerek pozitív vonásait és alkalmazásuk lehetőségeit, két elsőrendűen fontos dolgot kell szem előtt tartanunk. 1. A nyelvtudomány gyakorlati alkalmazásának területe napjainkban lényegbevágóan kibővült. Míg a nyelvészetet nemrég még csupán egy-két fontosabb gyakorlati művelődési probléma érdekelte (a tágabb értelemben vett nyelvisművelés és nyelvi műveltség), ma a technikai problémákkal kapcsolatos vonatkozásai kerülnek előtérbe (a kibernetikában, az automatizálásban, az információ-továbbításban és -feldolgozásban). Úgy látszik, hogy eme időszerű technikai problémák megoldásának a nyelv matematikai vizsgálata a föltétele. 2. A matematikai módszerek nyelvtudományi alkalmazását ab ovo nem minősíthetjük ideológiai kérdésnek; téves az a felszínes benyomás is, hogy ezek a módszerek pusztán Nyugatról jöttek hozzánk. Ne feledkezzünk meg arról, hogy sok idevágó problémát már Wiener és Shannon előtt nagyon is leleményesen megoldottak az orosz és a szovjet matematikusok, főként Markov, Ljapunov és Kotelnjyov; napjainkban A. N. Kolmogorov és mások munkái örvendenek világhírnévnek.

A matematikai módszerek nemcsak a gyakorlati (úgynevezett alkalmazott) nyelvtudomány szempontjából jelentősek; egyúttal fontos eszközök is, amelyek lehetővé teszik számunkra, hogy a nyelv rendszerét és a társadalmi érintkezésbeli használatát elmélyült és tüzetes tudományos elméleti elemzésnek vessük alá. E vonatkozásban az elméleti nyelvtudomány számára nagyon tanulságosak lehetnek a gépi fordítással kapcsolatos munkálatok: a gép számára el kell készíteni a nyelvi struktúra teljes és módszeres leírását algoritmusok formájában; valószínű, hogy az az algoritmusok ugyancsak pontosabb és megfelelőbb „ábrázolatai” lesznek a nyelv struktúrájának, mint az eddigi nyelvtanokban és szótárakban olvasható szabályok és meghatározások. Másrészt viszont elvi okokból emlékeztetnünk kell rá, hogy a gép számára készülő nyelvi feldolgozás más célokat követ és bizonyos fokig más eljárásokat alkalmaz, mint az embernek készülő nyelvi feldolgozás, hiszen emez az emberek egymás közötti érintkezésének a biológiailag determinált gondolkodásra és emlékezetre épülő közvetlen nyelvi megnyilvánulásait tanulmányozza.

A kibernetika általában jelentősen tágítja a nyelvtudomány látóhatárát; különösen erős szálak fűzik a nyelvtudományt a kibernetika egyik ágához, az úgynevezett információelmélethez (kommunikációelmélethez). Az információk, ezek átvitele, tárolása és feldolgozása az az alapfeltétel, amely nélkül az automatikus gépek, az organizmusok és a társadalom tevékenysége el sem képzelhető. Az információelmélet kidolgozta az „információhalmaz” kvantitatív felmérésének módszereit, s ezzel megteremtette a föltételeket ahhoz, hogy egzakt módon megoldhassuk az információk átvitelének, tárolásának és feldolgozásának módszertani és gyakorlati kérdéseit. A nyelvtudomány és az információelmélet egymásra utaltsága nyilvánvaló, hiszen a nyelv az az alapvető kód, amely a társadalomban az információk átvitelére hivatott, s amely lehetővé teszi, hogy az emberek megértsék egymást társadalmi tevékenységük közben. Így az információelmélet is megerősíti a marxista nyelvtudománynak azt az ismert tételét, hogy a nyelv az emberi társadalom létének nélkülözhetetlen föltétele.

Az elméleti nyelvtudomány fejlődésének mai szakaszában a viszonylag legfontosabb feladat az, hogy feldolgozzuk a nyelv és a gondolkodás viszonyait, valamint a nyelv konkrét nyelvhasználatbeli működésének problematikáját. Itt az alapkérdés a nyelvi struktúrának és alkotóelemeinek a gondolkodás és a megismerés formáihoz való viszonya, s ezzel szorosan összefügg a nyelv jelszerűségének problémája. A nyelv és a gondolkodás dialektikus összefüggését jogtalanul szűkítették le a logika területére; gyakran föltették, hogy közvetlen kapcsolat van a szó és a fogalom; a mondat és az ítélet között, vagyis a nyelvi jelenségeket közvetlen kapcsolatba hozták a gondolkodás formáival. Ennek az egyszerűsítő szemléletnek merőben ellentmond a nyelvek sokfélesége és az emberi gondolkodás viszonylagos egysége; ha következetesen érvényesítenők ezt a felfogást, arra a téves föltevésre jutnánk, hogy emberi gondolkodás is sokféle van, mint ahogyan valóban sokfélék a nyelvek. A félreértés oka abban rejlik, hogy a nyelv a gondolkodással csak szűkebb (normatív, logikai) értelemben függ össze, míg a valóságban tudattartalmak interindividuális közvetítésének eszköze, „anyagi híd tudat és tudat között”, a valóságtükrözés valamennyi tudatformájának kommunikációs eszköze. Itt egyrészt a megismerés objektív formáiról (szűkebb értelemben a gondolkodás formáiról), másrészt szubjektív formákról (a tájékozódásbeli magatartásról, akarati jelenségekről stb.) van szó.

Különbéle tudattartalmaink közvetítésére az állandósult, társadalmi érvényű nyelvi eszközök rendszerét használjuk; e tudatformák csakis általuk öltönek testet. Ezek az eszközök egy-egy társadalomban konvencionális jeleként élnek, de különböznek más jelektől (a szimbólumok különféle típusaitól); a szimbólumoknak önálló létük van, de közmegegyezéssel valami mást jelölnek.

A jelszerűség a nyelvnek — keletkezésétől fogva — a lényegéhez tartozik, s mindennemű működésében érvényesül. Ez a jelszerűség a jelölt jelenségekhez való viszonyt tekintve konvencionális, de a nyelv fejlődése szempontjából történelmileg determinált. A nyelv jelszerűsége azonban nagyon bonyolult kérdés, és eddig nincs véglegesen megoldva; főként akörül forog a vita, hogy vajon csak a nyelvi forma (a hangalak) jelszerű-e — ami ellentmondana a forma és a tartalom egységének, s ezért szerintünk elvetendő gondolat —, avagy az alak és a jelentés egységének is sajátja-e.

A nyelv, mint rendszer, voltaképp három síkot köt össze: a hangzásos motorikus (hangtani) megvalósulást, a tudatban kialakuló tükrözést és a tár-

sadalmilag kötelező érvényű értéket. Az a felfogás, hogy a nyelv tudattartalmak közlésének eszköze, segít kitörnünk abból a bűvös körből, amelyet a nyelvi kategóriáknak és a gondolkodás kategóriáinak gépies, a valóságon erőszakot elkövető összekapcsolása jelent.

Azzal, hogy a nyelvben tudattartalmak közlésének eszközét látjuk, egyáltalán nem tagadjuk a nyelv és a gondolkodás kölcsönös viszonyát, hiszen a gondolkodás fontos szerepet tölt be a tudatban, és föltétele a megismerésnek; az emberi gondolkodás és megismerés nyelv nélkül — képtelenség. Ezért nem hagyhatjuk elsikkadni azt az ősi felismerést, hogy a nyelvtudomány és a logika között vannak bizonyos összefüggések.

Nyelvnek és gondolkodásnak a viszonya azonban úgy jelenik meg előttünk, mint a legfőbb nyelvi kategóriák (szó és mondat) és a legfőbb gondolkodásbeli kategóriák (fogalom és gondolat) kölcsönös viszonya. Persze, itt két olyan síknak bonyolult viszonyáról van szó, amelyek nem párhuzamosak, s amelyeket sem egészükben, sem részleteikben nem azonosíthatunk egymással; a nyelv lényege nem merül ki ebben az összefüggésben. E problematikán belül fontos különbség van egyfelől a nyelvi rendszer és ennek a gondolkodás és megismerés formáihoz való viszonya között, másfelől a nyelvi érintkezés (a nyelv funkciója) és ennek a tudathoz (s persze a konkrét gondolkodási folyamatokhoz) való viszonya között.

Igaz ugyan, hogy a nyelv szintakszisa (azaz a nyelv mondattani rendszere és a konkrét nyelvi nyilatkozatok mondatbeli felépítése) összefügg a logikus gondolkodás elveivel, elemeznünk azonban csakis magának a nyelvnek szemszögéből szabad; a szintaktikai elemzésnek ma általában két alapegységét ismerik el, s ez a mondat és a szintagma; nincs azonban egyetértés abban a kérdésben, hogy mi határoolja el a mondatot mint grammatikai formát a konkrét megnyilatkozástól; az viszont kétségtelen, hogy a mondat rendszerváza (felépítésének terve) és a konkrétan elhangzó mondat között különbség van.

A nyelv és a gondolkodás viszonyának kérdésében a megnevezés területén általában azt a nézetet fogadják el, hogy a szó (szókapcsolat) állandósult alakú és állandósult jelentésű jel; ha a jelentést elszakítanók az alaktól, többé nem lenne nyelvi egység, és fordítva, az alak jelentés nélkül nem lenne a beszéd egysége (akad ugyan olyan hangsor, amelyhez nem társul jelentés, motorikus-akusztikai szempontból mégis elemezhető, de az ilyen „érthetetlen” marad, nem szó). A tartalomnak és a formának mindennemű elvi (nem csupán munkamódszer-jellegű) elszakítása sérti kettejük egységét. Ezzel azonban még nem oldottuk meg a nyelvi egységek alaki és tartalmi eleme között levő viszony bonyolult kérdését.

Ily módon hát nyelvtudományunk egy lépéssel ismét előbbre jut a marxista nyelvészet központi problematikájának — a nyelv és a gondolkodás viszonyát felölelő kérdéskomplexumnak — megoldásához is. A csehszlovák nyelvtudomány — mint említettük — elsősorban két fő kérdésre összpontosítja figyelmét: ez a nyelv rendszerszerűsége és jelszerűsége; azonkívül, hogy a nyelvtani rendszert — természetesen — elismeri, immár megtette az első lépéseket afelé is, hogy feltárja a szókincs rendszerjellegét. Minden kérdésben figyelembe kell vennünk a nyelvi rendszer és a nyelvi kommunikáció viszonyát. Ez a kapcsolat, persze, azoknak a feladatoknak a szempontjából is fontos, amelyeket a mai társadalmi fejlődés ró a nyelvre.

A nyelvi és a társadalmi fejlődés összefüggésének vizsgálata az általános nyelvészet problematikájához tartozik, de általános érvényű elméleti követ-

keztetéseket csak sok-sok nyelv fejlődésének nagyon gondos egybevetésével vonhatunk le.

A nyelvek történetét ebből a szempontból eddig általában nagyon is tökéletlenül derítettük fel, noha elvileg nem vitás, hogy a nyelvi fejlődés a társadalom fejlődésének függvénye: a nyelv mint a megértés eszköze az emberi társadalom alkotása, s alapján ennek szükségleteivel kapcsolatosan fejlődik. Persze, az már régóta világos, hogy a nyelvi és a társadalmi fejlődés összefüggése más-más módon nyilvánul meg a nyelveknek ún. belső és külső történetében.

Mi a helyzet a nyelvnek ún. belső történetével, vagyis magának a nyelv szerkezetének fejlődésével? Nos, ez az összefüggés a nyelvi struktúra különféle alkotóelemeiben más és más módon nyilvánul meg. A szókincs nagyrészt szorosan összefügg a társadalom életével, és ennek fejlődése a legapróbb részleteiben is visszatükröződik benne. A mondat szerkesztés tökéletesedése alapján szintén megfelel a társadalmi haladásnak s vele együtt a gondolkodás kifejlődésének, a valóság jelenségei között levő viszonyok tüzetesebb megértésében mutatkozó fejlődésnek; itt azonban igazán nem valami közvetlen kapcsolatról van szó. A hangtanban és az alaktanban, persze, az efféle összefüggések nagyon is távoliak és bonyolultak, igaza van hát Engelsnek, midőn azt mondja, hogy például a felnémet Lautverschiebung eredetét aligha tudnók gazdaságilag megmagyarázni anélkül, hogy nevétségessé ne válnánk (lásd MARX—ENGELS, Válogatott Művek, II. kötet, Bp. 1949, 488. l.). Engels, persze, nem úgy gondolja, hogy a társadalom élete és a nyelv strukturális jelenségei közt semmiféle kapcsolat sincsen; ezeket az összefüggéseket azonban figyelmesen és nagy körültekintéssel kell tanulmányoznunk.

Más a helyzet a nyelv külső történetével; ez, vagyis a nyelv társadalombeli érvényesülésének története és a nyelveknek más nyelvek rovására történő fejlődése, a nyelvjárási elkülönülésnek vagy — fordítva — a nyelvjárások eltűnésének és a nyelvi egységesülésnek stb. története nyilvánvalóan közvetlen kapcsolatban van a társadalmi renddel és az adott társadalmi viszonyokkal. Például a rabszolgatartó római birodalom számos — közelebbi-távolabbi — törzsnyelvnek a pusztulására és (a latin alapján) nyelvi integrációra vezetett. Azokon a területeken, ahol nem alakult ki rabszolgatartó állam, a nyelvi egységesítés feladatát a korai feudalizmus államai látják el. Például bizonyára nem véletlen, hogy a cseh nyelv legrégebb és legfőbb jellemző jegyei a lengyelrel szembeállítva területileg lényegében egybeesnek a cseh Přemysliek és a lengyel Piastok korai feudális államának határaival. Ellenben a feudalizmus legfelsőbb szakaszának s vele az államok gazdasági és politikai szétdaraboltságának a mi viszonyaink között a nyelvnek újabb — számos nyelvjárást eredményező — differenciálódása felel meg. A kapitalista termelési viszonyok kialakulásával és az újkori nemzetek kialakulásával pedig a nyelvek széttagolódása megint megáll, a nyelvjárások hovatovább háttérbe szorulnak, és a nagyobb nyelvterületeken belül, s végül az egész nyelvterületen megindul a nemzeti nyelv újabb egységesülése. A szocializmus korszakában ez a folyamat gyorsabbá válik, s a kevésbé kiművelt nemzeti nyelvek is rohamos fejlődésnek indulnak; emellett egyik-másik kisebb népcsoport körében terjed a kétnyelvűség, mert — a körülményeknek megfelelően — valamely fejlettebb nyelvet fogadnak el kulturális nyelvül.

Hogy a nyelvi fejlődés függ a társadalom fejlődésétől, az különösképp világosan látszik az irodalmi nyelveken, amelyek köznyelvi jellegűvé válnak;

a köznyelv — mint az érintkezésnek seregnyi nyelvjárást áthidaló eszköze — az egész nemzetet szolgálja az egész társadalomra kiterjedő művelődési, gazdasági stb. érintkezésben. A társadalom előrehaladásával rendszerint együttjár az irodalmi nyelv fejlődése is, szókincsének rohamos gyarapodása, nyelvtani arculatának megszilárdulása és végül kifejezési eszközeinek stilisztikai differenciálódása; a társadalom hanyatlása viszont a nyelv hanyatlásában, funkciójának korlátozódásában és teljes elszegényedésében, szilárdságának elvesztésében és a nyelvjárási elkülönülés megélénkülésében tükröződik.

Különösen kíváncsi vagyok, hogy tanulmányozzuk azokat a jelentékeny fejlődési korszakokat, amelyek az irodalmi nyelv mai alakjában visszatükröződnek. A legfontosabb azonban az, hogy a mai nyelvvállapotot és a nyelvi fejlődésnek a társadalom forradalmi átalakulásával s a tudomány és a technika haladásával támogatott és ösztökélt jelenlegi tendenciáit vessük alá történeti alapú vizsgálódásnak.

Az irodalmi nyelvnek a nemzet egyetemessége szempontjából tovább növekszik a jelentősége; például a cseh irodalmi nyelv már régebben is nemzeti érvényűnek elfogadott változatból lassacskán valóban az egész nemzetet szolgáló, valóban az egész nemzet ajkán élő képződménnyé válik; szakadatlanul bővül azoknak a cseheknek a köre, akik a cseh irodalmi nyelv passzív ismerőjéből aktív használójává válnak.

A nyelvi fejlődés eme új folyamatainak vizsgálatával, törvényszerűségeinek kielemezésével és felhasználásával a nyelvtudomány — a társadalom érdekeinek megfelelően — sikeresen beavatkozhat a mai nyelvi fejlődésbe, és egyfelől elérheti, hogy az írott irodalmi nyelv gyorsabban alkalmazkodjék az élethez, beszélt változata pedig megszilárduljon, másfelől segíthet abban, hogy az irodalmi nyelv aktív használóinak köre mindinkább bővüljön. Ez a két feladat, amelyet az irodalmi nyelv demokratizálásának nevezhetünk, voltaképpen szerves része a szocialista művelődési forradalom folyamatának.

*

A nyelvtudományra is áll az az alaptétel, hogy minden olyan elméleti bizonyítás, amely figyelmen kívül hagyja a gyakorlati életet, tudománytalan. Éppen az elmélet és a valóságos gyakorlat összekapcsolása, tehát a mi területünkön a nyelvelméletnek a nyelvi valósággal és a társadalmi szükségletekkel való összekapcsolása biztosítja számunkra a valóban tudományos megismerést; neki köszönhető, hogy a nyelvtudomány nem öncélú, hanem a jelenkor szempontjából mély értelmű tudománnyá válik, egyszersmind sokat használhat a társadalomnak, és jelentősen előmozdíthatja a társadalmi haladást is.

B. HAVRÁNEK

Papp István: Finn—magyar szótár

Budapest, 1962, Akadémiai Kiadó. 1119 lap

Régóta várt könyvet üdvözölhetünk PAPP ISTVÁN Finn—magyar szótárában. Az immár közel egy évszázada köztudatban levő finn—magyar rokonság, az egyre erősödő kulturális, gazdasági és politikai kapcsolatok már évekkel ezelőtt szükségessé tették egy finn—magyar szótár elkészítését, hiszen az egyetlen korábbi finn—magyar szótár, SZINNYEI JÓZSEF 1884-ben megjelent szótára, már teljesen elavult (noha népnyelvi szövegek fordításakor ma is haszonnal lehet forgatni), s a finn nyelv és irodalom iránt érdeklődő egyetemi hallgatók, pedagógusok és mások kénytelenek voltak finn—orosz, ill. finn—német szótárakhoz folyamodni. PAPP ISTVÁN szótára szükségtelenné teszi közvetítő nyelvek használatát, ami bizonyára megnöveli a finn nyelv iránti érdeklődést. Ez a szótár méltó folytatása azoknak a nyelvkönyveknek, amelyekkel PAPP ISTVÁN több hívet szerzett Magyarországon a finn nyelvnek, mint előtte bárki más. PAPP ISTVÁN eddig megjelent nyelvkönyvei a következők: Finn nyelvtan 1956, 1958; Finn nyelvkönyv 1957, 1962; Kules a Finn nyelvkönyv gyakorlatainak helyes megoldásához 1958, 1962; Finn olvasókönyv szójegyzékkel 1959.

A szótárban az előszó után a magyartól némileg eltérő finn betűrendet találjuk, ezután következik „A szótár használatához” című rész, majd a rövidítések és a kiejtési jelek jegyzéke.

A szótári rész a finn köznyelv és irodalmi nyelv gyakoribb szavait és kifejezéseit foglalja magába, de tartalmaz kisebb mértékben népnyelvi, régies, szaknyelvi és más stílusértékű szavakat is. A szó stílusárnyalatát a szótár jelzi; jelöli a fokváltakozást is. A címszó utáni kis indexszám megmutatja, hogy a szót melyik paradigma szerint kell ragozni. A szótári részt követi az I. függelék, amely a ragozási típusokat tartalmazza. A Nykysuomen Sanakirja alapján 85 névragozási és 45 igeragozási típust különböztet meg.

A II. függelék a keleti nyelvjárásokban meglevő visszaható igeragozáshoz közöl ragozási táblázatokat, a III. függelék pedig a fokváltakozási típusokat mutatja be.

A szócikkek felosztása rendszerint világos, az értelmezések szabatosak, pontosak. A szavak használatát megvilágító kifejezések, példamondatok szinte kivétel nélkül olyanok, amelyek valóban nagyon gyakran előkerülnek a mindennapi életben, amelyek korunk problémáit fejezik ki, tehát korszerűek. Szeretném ezt néhány idézettel is igazolni:

maalata: ~ *seinälle uuden maailmansodan peikko* 'új világháború ördögét festi a falra'
|| yhdistäminen: *Saksan* ~ 'Németország egyesítése' || **paikka:** *sairaalassa ei ole yhtään ~a vapaana* 'a kórházban nincs egy üres ágy sem' || **äärimmäisyys:** *naismuodin äärimmäisyydet* 'a női divat szélsőségei/túlzásai'. A szótár teljes frazeológiai anyagának áttanulmányozása után én mindössze egy példamondatot és egy kifejezést kifogásolnék: **tuhansittain:** ~ *käärmeitä tunkeutuun asumuksiin* 'ezer meg ezer kígyó hatol be a lakásokba'. Ez a mondat vagy bibliai idézet, vagy arra utal, hogy Finnországban nagyon sok kígyó van, ami igaz, de a példamondatot mégis extrémnek érzem, s inkább ilyenfelét ajánlanék helyette: *tauti vaati ~ uhreja* 'a betegség ezer meg ezer áldozatot követelt' || **välinen:** *Maan ja linnunradan ~ etäisyys* 'a Föld és a tejút közti távolság'. A Föld és a tejút között nincsen távolság, mert maga a Föld is a Tejút-rendszeren belül helyezkedik el.

PAPP ISTVÁN szótára tehát kitűnő, korunk színvonalán álló munka, amely minden bizonnyal betölti hivatását, s rendkívül megnöveli a finn kultúra Magyarországon való megismertetésének, megszerettetésének lehetőségeit. Meg vagyok győződve róla, hogy szükség lesz a szótár újabb kiadásaira is, ezért szeretnék néhány kisebb változtatásra javaslatot tenni, s megemlíteni a szótárban itt-ott található kisebb pontatlanságokat.

Véleményem szerint túl sok összetett szó van a szótárban. Ezeknek a számát aszerint lehetett volna csökkenteni, hogy kitalálható-e az összetett szó jelentése az összetétel tagjainak jelentése alapján, vagy nem. Ha igen, akkor elég lett volna csak a leggyakoribbakat fölvenni; ha nem, akkor van szükség a ritkábbak felvételére is. Esetleg azt lehetett volna csinálni, ami külföldi szótárakban egyre divatosabb, hogy azonos előtagú összetételeknek csak az utótagját írjuk ki, s ezáltal jelentős helymegtakarítást érünk el. Sok szó bekerülhetett volna még PAPP ISTVÁN szótárába, ha pl. az ilyenfajta összetett szavakat mellőzte volna: **arkistoholvi** 'levéltári boltozatos helyiség' || **atomi-pankki** 'atombank' || **bensiinilaiva** 'benzinhajó' || **epidemiarintama** 'járványfront' || **keskuslämmitysavupiippu** 'központi fűtés kéménye' || **rasvahäntä** 'zsírfarok' (juhé) || **tuhtikuleikki** 'gyufával való játék' || **yhteiskuntaruumis** 'a társadalom teste'. Ezek és hasonló helyett szótárzni lehetett volna minden nyelvészeti és minden finnugor vonatkozású szót, hiszen a szótárt főleg ilyen tartalmú szövegek fordítására fogják használni.

Nincsenek meg a szótárban például a következő szavak: **venyke** 'accent circonflexe (^) jele', **liittymä**: *luja* ~ 'erősen vágott szótaghangsúly (Starkgeschnittenheit)'; **höllä** ~ 'gyengén vágott szótaghangsúly (Schwachgeschnittenheit)', s más, nem nyelvészeti jellegű szavak, mint pl. **heppu** 'fickó' || **kapseli 2.** 'úrhajó kabinja' || **laatumerkki** 'védjegy, márká' stb. Nem lokálpatriotizmusból mondom, de ha már a **Dráva** benne van a szótárban, miért nincs benne a **Tisza** is.

Erénye a szótárnak, hogy PAPP ISTVÁN a finn szavaknál lehetőleg minden magyar megfelelőt igyekszik fölörölni. Azt hiszem azonban, az már nem szerencsés, hogy olykor finn köznyelvi szavak jelentéseként népnyelvi, tájnyelvi szavakat ad meg az első helyen. A szótárt nemcsak magyarok, hanem finnek is fogják használni, és például levelekben mulatságos kifejezések születhetnek, ha véletlenül éppen a tájszóra esik a levélíró választása. Ilyenekre gondolok, mint **kukkurallaan** 'tétősen, színültig tele', (helyesen: 'tétőzve') || **opettaa**: *kyllä minä sinut vielä opetan* 'megtanítlak kesztyűbe fűt y ü l n i / d u d á l n i' || **vaimollinen** 'feleséges, nős'.

Néha már már elavult szavakat is fölöröl az értelmezésben, pl. **grapehedelmä** 'citranacs, grapefruit' (vö. Nyr. LXXXVI, 249) || **kuvanveistäjä** 'képfaragó, szobrász' || **kuvanveisto** 'képfaragás, szobrászat' || **kymmenottelu** 'tíz tusa' (ma inkább 'tíz próba') || **rikkikiisu** 'kén-, vaskovand, pirit' || **virtsa-aine** 'hugyan y, karbamid'.

Véleményem szerint az sem helyeselhető, hogy egyes esetekben a megfelelő magyar szó mellé odaiktatja a finn szó tükörfordítását is, pl. **maakeskinen** 'földközpontú, geocentrikus' || **näköradio** 'televízió, távbalátás, képrádió' || **omakeskinen** 'énközpontú, önös, önző, egoista' || **tähtipoika** 'csillagos, betlehemes' || **tuulenkaato** 'széldöntvény, szél döntötte fa'. Nem tükörfordítás, de idesorolnám a következő szót is: **lentoemäntä** 'utaskísérő (nő), stewardess' (ma mintha a *stewardess* 'légikísasszony' magyarosítása lenne divatos). A **tähtitarha** szót csak a magyarban teljesen szokatlan 'csillagsátor'-ral értelmezni.

A névragozási paradigmák közül teljesen fölösleges a 83. (*pyhäpäivä*) és a 85. (*harmaahanhi*), hiszen a szótári részben egyetlen egyszer sem teszi ki a *pyhäpäivä*-t, ill. *harmaahanhi*-féle szavaknál a ragozási típust megjelölő indexszámot. PAPP ISTVÁN nyilván arra gondol, hogy az összetételek utótagját külön címszóként is meg lehet találni, s ott megállapítható az is, hogy miként kell a szót ragozni. Ez helyes, de akkor törölni kell a 83. és a 85. paradigmát. Egyébként több olyan összetétel található a szótárban, amelynek utótagja nem szerepel önálló címszóként, ilyenek pl. a következők: **huonokäytöksinen**, **vaahdosammutin**, **vanhatestamentillinen**, **vastaanhangoittelu**, **yksimoottorinen**. Igaz ugyan, hogy mindenki, aki valamennyire is tud finnül, helyesen fogja ragozni ezeket a szavakat, de ezen az alapon nagyon sok más szónál is el lehetne hagyni a paradigmajelet. A paradigmajelekkel kapcsolatban megemlítem még, hogy a főnévként is használható **mutta** 'ellentmondás, ellenkezés stb.' szónál nincs jelölve a ragozási típus. Azt hiszem, a 11-es típusba (*koira*) kellene besorolni, s ki kellene tenni a fokváltakozásra utaló *-ot is. A **tundra** szónál a 10-es (*kala*) paradigmajelet találjuk. A Nykysuomen Sanakirja ennél a szónál megengedi ugyan a 10-es paradigma szerinti ragozást is, de első-sorban a 11-est (*koira*) ajánlja (megjegyzem azonban, hogy én is mindig a 10-es paradigma szerinti ragozásban találkoztam a szóval). A **viini** 'tegez' szónál a 38-as helyett a 32-es, a **väkkärä** 'szélkerék, pörgettyű stb.' szónál a 18-as helyett a 15-ös, az **ori** 'mén(lő), csődör' szónál a 4-es helyett a 80-as paradigmajelet lenne helyes.

Olyan igéknél, ahol a tőalak nagymértékben eltér a szótárban található infinitívusi alaktól, PAPP ISTVÁN helyesen a tőalakot is szótárazta, s utalt az infinitívusra. Ebben azonban nem következetes, mert van pl.: **rohkenen** → **rohjeta**, **vanhenen** → **vanheta**, de nincs **kalpenen** → **kalveta**, **kylmenen** → **kylmetä**.

A növény- és állatneveknél véleményem szerint helyes lett volna az értelmezésben az állat, ill. növény tudományos latin elnevezését is közölni, legalábbis a ritkábbaknál, mert akkor könnyebben azonosítani lehetne a magyar elnevezést idegen nyelvi elnevezésekkel, és szükség esetén könnyebben meg lehetne találni a kérdéses növényre, ill. állatra vonatkozó szakirodalmat.

A finn szavak értelmezése, mint már említettem, pontos, világos. Az alább felsorolandó szavak esetében azonban nem értek egyet a PAPP ISTVÁN által adott értelmezéssel: **aavistus**: *vain aavistuksen verran* 'csak egy (gondolat)hajszálnyira', helyesen: 'csak egy gondolattal/hajszálnyira' || **arabiliitto** 'arabszövettség', helyesen: 'Arab Liga' || **estejuoksu** 'gátfutás', helyesen: 'akadályfutás'. A 'gátfutás' finnül **aitajuoksu**. A kettő között az a különbség, hogy a gátfutást 110 és 400 (nőknél csak 80) méteres távon rendezik, és közben csak gátakat kell a versenyzőnek leküzdenie, míg az akadályfutás 3000 méteres távú férfiversenyszám, s nemcsak gátak, hanem vizes árkok is vannak a pályán.

|| **hihtokuningas** 'legfőbb siba/nok': azt hiszem, magyarul is mondhatunk sikirályt, mint ahogy pl. futballkirályt, gókirályt szoktunk emlegetni, s nem legfőbb góllövőt stb. || **kavennusmaali** 'javító gól', helyesen: 'szépítő gól' || **kesäkuuma** 'nyári forró', helyesen: 'nyáriasan forró' || **kiekko 2. (sp)** 'diszkosz, korong' **3. (sp)** '(jég)korong': föl lehetett volna még venni: **4. (sp)** 'koronglövészet' || **lummessa** 'bedugulva, bedugult állapotban'; *korvat ovat* ~ 'a füle be van dugulva, megsüketült, süket': csak a kifejezést kellene hozni, mert a *lummessa* szó csak a fül eldugulására vonatkozik || **lumpeen**: lásd az előző megjegyzést || **luuva** 'szérű': a finn *luuva* egy gazdasági épületfajtát nevez meg, a magyar *szérű* pedig azt a területet, amelyen a cséplés történik, helyesebb lett volna körülírni a finn szó jelentését: 'gazdasági épület, amelyben a gabonaféléket csépelik' || **olla 9. (+ I/V. inf.)** 'majdnem csinál vmit, akar vmit csinálni': jelezni kellett volna, hogy az V. infinitivusnak csak a többes adessivusa használható, hiszen az *olla + IV. inf.*-nál is jelzi a szótár, hogy az infinitívusszal a partitívus szerepel a kérdéses szerkezetben || **ponnahduslautahyppy** 'ugródeszkáról való ugrás, trambulinugrás', helyesen: 'műugrás' || **pukki 2.** '(karácsonyi) apó' **5. (sp)** 'bak', helyesen: **2.** 'Télapó' **5. (sp)** 'ló' || **selättää (sp)** 'kiterít, hátára fektet', helyesen: 'két vállra fektet' || **tuhruinen 3.** 'álmos', helyesen: 'álomtól bódult', tehát nem alvás előtti, hanem alvás utáni állapotról vonatkozik || **tukipohja** 'talpbetét', helyesen: 'lúdtalpbetét', azonkívül van a szónak 'alap, alapzat' jelentése is || **tulla 10.** 'bepiszkolódik'; ~ *kuraan* 'besározódik' stb.: a *tulla* ige önmagában sohasem jelenti azt, hogy bepiszkolódik, véleményem szerint a helyes értelmezés a következő: **tulla 10.** (+ illat./allat.) 'vmivel bevonódik, vmilyenné lesz'; ~ *kuraan* 'besározódik'; *puu tulee lehteen* 'a fa kilombosodik'; *ruis tulee oraalle* 'a rozs kiszódel' stb. || **tupaantuliaiset** 'házszentelés': ide kívánczik még: 'házavatás' || **tuppilo (növ)** 'hüvely': a (növ) jelzés elhagyható || **tähdelle: panna ~ a** 'megjegyez, megfigyel, megfogad, hajt vmire' **b)** 'eltesz': ~ *pantava* 'figyelemre méltó': az 'eltesz' értelmezés helytelen || **valtiatar 1.** 'úrnő' **2.** 'szerető': a 'szerető' értelmezés két okból is kifogásolható, mert egyrészt a *valtiatar* szónak csak a *sydämen valtiatar* kifejezésben van 'vkinek a szerelmese' jelentése, másrészt a *szerető* szó a magyar köznyelvben pejoratív stílusértékű || **vapaauinti** 'szabad stílusú úszás', helyesen: 'gyorsúszás' || **vapaavaimistelu** 'szabad torna', helyesen: 'szabadon választott (torna)gyakorlatok' || **vasikanrinta** 'borjúmirigy': mi az? || **viljelyspalkkio** 'termelési jutalom/díj': talán a 'prémium' szó is beleillett volna az értelmezésbe || **vinka 1. fn** 'hideg (átható fuvalat) szél' **2. mn = vinha:** a *vinka* szót nem szokták melléknévként használni || **vipu 5.** 'rugó': a szó nem általában jelöl rugót, hanem csak a kantele rugóját jelenti || **vittu:** a szótárban található magyar szónak két jelentése van: 'vulva' és 'podex'. Helyesebb lett volna egy hasonló hangzású szóval fordítani, amely, mint a *vittu* is, csak 'vulva' jelentésű || **vuokra-apu** 'lakbérpótlék': a finn *vuokra-apu*-t a bérlő kapja segélyként, hogy fizetni tudja a lakbért, a magyar *lakbérpótlék*-ot a bérlő fizeti, ha túl nagy a lakása. A helyes magyar értelmezés: 'lakáspénz' (Esz.) || **vähä (bib)**: *uskolli-nen* ~ssä 'kevesen hú': talán 'a kevésben is hú'? || **Väinäjoki** 'Düna folyó', helyesen: 'Nyugati Dvina'.

Egyes esetekben hiányzik a stílusérték jelölése. Pl. (*nép*) jelzéssel kellene ellátni a következő szavakat: **karsina 2.** 'kemencemög, padka, sut, zugoly' || **tuolleen** || **viha 2.:** ~t 'gyulladás' || **virkailla 1.** 'tesz-vesz, piszmog, tölti az időt, időzik' || **visu 1.** 'sűrű, tömött, vizet nem eresztő, nem folyós' **3.** 'takarékos, fukar, fősvény, zsugori' || **ylisilleen** || **ylisillään** || **ymmyrkäinen** || **yöjlassa** || **yöjalkaan.** A **vaikuttaa 3.** 'működik, tevékenykedik, dolgozik' és a **vakuuttaja 1.** 'biztosító' **2.** 'biztosított' szavaknál (*rég*) megjelölés lenne szükséges. Más stílusértékjelzések is hiányzanak olykor, pl. az **ulosanto 2.** 'beszélőképesség, előadóképesség' szónál nincs ott a (*közb*), a **valvomaton 3.** 'bejelentetlen' szónál a (*jog*), a **vierittää 2.** 'dalol, sir' szónál pedig a (*költ*) megjelölés.

A következőkben néhány apróbb észrevételt szeretnék tenni. Az **ori** 'mén(ló), csődör' szónál ki kellene tenni a véghehezet jelét, viszont a **maatameno** és **maatapano** szavakban fölösleges jelölni a kiejtést, hiszen a bevezető részben leszögezi a szerző, hogy a szabályosan véghehezetes szavaknál, így az I. infinitívusnál is, elhagyja a véghehezet jelzését, még akkor is, ha ezek a szabályosan véghehezetes szavak összetett szó első tagjaként fordulnak elő. A **kyllä** szó különleges hangsúlyát jelölni kellett volna. A **tullimies fn** 'vámhivatalnok, vámos' értelmezésben a szófajtt mutató *fn* jelzés elhagyható. Az **ylkä** szónál utalni kellett volna a szabálytalan *lkä ~ ljä* fokváltakozásra.

A magyar értelmezésekben előfordul egy kevés helyesírási hiba: **Saharan erämaa** 'Szahara-sivatag', helyesen: 'Szahara sivatag' || **jaardi** 'járd', h. 'yard' || **jouluaatto** 'szent este', h. 'szenteste' || **Eteläinen Jäämeri** 'Déli-Jeges tenger', h. 'Déli-Jeges-tenger' || **luulosairas** 'hipokondriás', h. 'hipochondriás' || **madeira** 'Madeira-bor', h. 'madeirabor' || **mieli: olla ~n kielin jkn kanssa** 'kedvébe jár vkinek', h. 'kedvében jár vkinek' || **protisti**

'protisza', h. 'protista' || **pöytätennis** 'asztali tenisz', h. 'asztalitenisz' || **streptokokki** 'sztreptokokkusz', h. 'streptococcus' || **uudenvuodenaatto** 'évv. estéje, Szilveszter(est)', h. 'szilveszterest' || **valta: omin valloin** 'kényekedve szerint', h. 'kénye-kedve szerint' || **valtoin: valtoimenaan** 'szabadon, kényekedvére', h. 'kénye-kedvére' || **yhtiömies: ääneton** ~ 'csendes társ', h. 'csendestárs', PAPP ISTVÁN is egybeírja az **ääneton** címszó alatt. Finn helyesírási hiba van a **kuukausi** címszó alatt: *kuuka-uteen*, helyesen: *kuukau-teen*.

Végül szeretném felsorolni az általam észlelt sajtóhibákat, hogy ezzel is könnyítsem egy újabb kiadás előkészítését. Sajtóhibát az alábbi címszavakban vettem észre: **askartelu, chauvinismi, chileläinen, entinen, epäsovinnainen, haukkuva, heikkous, heikkottaa, irtautua, jäykistekangas, kannelniekka, lausua, pahennus, paljon, pelastua, peräkkäisjärjestys, pitkälti, porraspuu, runonkeruumatka, sanomaton, savuttua, silmä, syy, tarkoitaa, tupata, vuosi, vähin, yhtenäinen, ällistys**.

Az ilyen kisebb pontatlanságok ellenére, amilyenek, azt hiszem, minden nagy műnek szükségszerű velejárói, PAPP ISTVÁN Finn—magyar szótára új távlatokat nyit meg a finn—magyar kulturális kapcsolatok terén. Mindazok nevében, akiknek PAPP ISTVÁN szótára mindennapos hű segítőtársa lesz munkájukban, akik az ő szótára segítségével fogják élvezni a finn irodalom remekműveit, szeretnék köszönetet mondani PAPP ISTVÁNNAK azért a sok éves áldozatos munkáért, amelynek eredményeképpen megajándékozott minket Szótárával.

MIKOLA TIBOR

Rédei (Radanovics) Károly:
Die Postpositionen im Syrjänischen
unter Berücksichtigung des Wotjakischen

Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó, 1962. 224 lap

A határozói viszonyok kifejezésének a finnugor nyelvekre jellemző eszköze a névutó. A korlátolt számú ősi esetrag, illetőleg határozórag a nyelvek magasabb fejlődési fokán már nem elegendi ki a határozói viszonyok sokféleségének, bonyolultságának kifejezési igényeit, ezért új viszonyító elemek alakulnak ki, amelyek a hely-, idő-, mód-, állapot-, ok-, cél- és egyéb elvont határozók árnyalatainak egész skáláját fejezhetik ki. A finnugor nyelvek névutói többnyire ragos főnevekből fejlődtek, amelyek szintagmatikus kapcsolatban egy másik névszóval együttesen szerepelnek határozóként; a ragos főnév tartalmi jelentése és a fölérendelt névszóhoz való kapcsolata elhomályosul, az eredetileg lexikális jellegű szó grammatikalizálódik, viszonyjelölővé válik; e viszony jellege pedig végső fokon a névutóvá fejlődő szó eredeti jelentésétől függ (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *Névutórendszerünk főbb kérdései. Kandidátusi értekezés tételei*. 1960.).

A zürjén nyelv, amint ezt RÉDEI KÁROLY értékes rendszerezéséből megtudjuk, igen gazdag névutókban. A zürjén névutók részint az őspärmiben, részint a nyelv külön életében alakultak ki, legtöbbjüknek megvan a pontos megfelelője a votjakban is, — ezekkel szintén behatóan foglalkozik a szerző. Többségüknek tőszava a zürjénben ma is élő — vagy legalább összetételben megtalálható — általános hely-, idő-, mód- stb. jelentésű főnév. Egy-egy tőszóból gyakran egész névutócsaládok sarjadnak ki: a magyarból is ismerős locativus—ablativus—lativus irányhármasságot mutatja pl. *kolasin, kolasis, kolase* 'között, közül, közé', de a névutók kialakításában a translativus, prosecutivus, egressivus, terminativus ragja és funkciója is szerepet kap, így egyes névutócsaládok tagjainak száma négyre, ötre is felszaporodik, sőt a legfontosabbak, leggyakrabban előfordulók, mint *vilin, vilis, vile, vilti, viledz, vilsan, jilin, jilis, jile, jieti, jiledz, jivsan, perstin, perstis, perste, perstti, persted, perstsan* stb. teljes „irányhatosságot” tüntetnek fel, ami finom árnyalati megkülönböztetéseket tesz lehetővé. Más névutók testvértelenül állnak, a tőszónak csak egyetlen ragos alakja vált névutóvá, mint *tuje* 'helyett' (*tui* 'út' illativusa), *mogis* 'miatt' (*mog* 'dolog' elativusa) stb. Ritkább, de korántsem elszigetelt típusa a zürjén névutóknak az, amely ragtalan névszóból adverbialis használaton keresztül fejlődött (*panid* 'ellen', *moz* 'módon' stb.). Egyik-másik ilyen ragtalan névutónak ragos párja is van, pl. *geger, gegerin* 'körül'.

A névutó szerkezeti viszonya alapszavához — ahhoz a névszóhoz, amellyel együtt alkot határozót — leggyakrabban jelöletlen birtokviszony. A nomen possessorisnak adessivusból fejlődött ragja csak újabb időben hatolt be néhányszor a névutós szerkezetbe, a jelölt birtokviszony analógiájára. Van azonban olyan névutó is, amely többnyire

— determináló szerepű — birtokos személyraggal van ellátva, pl. *pír 'át' < pírís*, mint a magyar *közepette*. Néhány idő- és módhatározó névutó (pl. *tírja, tírji, tír* 'közben, módon') előtt a deverbális alapszó -ig képzőt mutat. Érdekes, hogy egyes módhatározó névutók, mint a zürjén *moz, e fšgen*, a votják *šamen* tárgyként vagy állapothatározóként álló szóhoz is járulhatnak, így mintegy kettős mondattani függés jön létre.

A több mint 150 zürjén névutót — köztük az azonos tőszókból származókat — 53 szócikkben tárgyalja RÉDEI. Mindegyiket az etimológia tüzetes bemutatásával kezdi. Az olvasónak, aki a könyvet elsősorban magyar szempontból nézi, az etimológiákhoz csupán egy részletmegjegyzése van: a *pele*n 'mentén' és társai tövéül szolgáló *pel* 'oldal' szó magyar megfelelője, a *fél* említéséhez hozzá lehetett volna tenni, hogy ebből is keletkeztek névutók, noha más jelentésűek, mint a zürjénben: *felől, felé*. — A zürjén névutók nagy többsége természetesen finnugor eredetű, de két fiatal orosz jövevényszó is névutó, sőt egész névutócsalád tőszavává lett: or. бока 'oldal' > z. *bok* ua., *bokjn, bokiš, boke, bokti, P. boket, bokšán* 'mellett stb.', és or. место 'hely' > z. *mesta* ua., *mestaš* 'helyett'; ez a névutó-kategória termékenységét, életképességét mutatja.

A névutók használatát a népnyelvi forrásanyagból és az irodalmi nyelvből merített bőséges példátárssal; a szerző jó érzékkel tagolja a funkciók sokrétűségét, és különösen nagy figyelmet fordít az átmenetekre. Nem sajnálja a fáradságot az olyan példák bemutatásától sem, amelyekben a névutó tőszavának eredeti jelentése még nem homályosult el, amelyek tehát még nem is tekinthetők névutós kapcsolatoknak (pl. a *kostjn* és különösen a *dorjn* szócikkében). Több esetben, különösen az újabb irodalmi nyelv névutóhasználatában, állandó határozókban egyes orosz prepozíciós kapcsolatok hatására mutat rá.

A névutó jelentésfejlődésének, a funkciók összefüggésének bemutatását RÉDEI az egyéb finnugor, továbbá szamojéd és indoeurópai nyelvekből vett párhuzamokkal kíséri. Itt is kell egy magyar vonatkozású észrevételt tennünk, ezúttal a külföldi olvasók szempontjából, akiknek a német nyelvű kiadvány szól: a magyar példamondatok megválasztása nem mindig szerencsés. Egyrészt régies nyelvváltozatot tükröznek (pl. „Irégkedünk másnak előmentére” 25), s ez, minden kísérő megjegyzés nélkül közölve, félrevezetheti a magyar nyelvvel csak felületesen ismerős olvasót. Másrészt a zürjén névutós szerkezettel néha merőben más típusú magyar alakulást állít párhuzamba a szerző: személyes névmás viszonyragos alakjaként használt személyragos határozószót (pl. *rólok*, 39), ami szintén zavaróan hat.

RÉDEI könyve a névutók eredetét és fejlődési irányát is összefoglalja. A zürjén névutós szerkezet összetételként viselkedik; ezt nemcsak mondatfonetikai, hanem grammatikai tények is bizonyítják: ha a névutóval ellátott főnév nomen possessiként szerepel, ennek a ragját nem a főnév, hanem a névutó — mint az összetétel utótagja — viseli. Jóval ritkábban fordul elő a birtokos személyrag magán a főnéven. Néhány zürjén és votják nyelvjárási adaton azt a jelenséget figyelhetjük meg, ami a magyar nyelvtörténet írásos korszakának első századaiban oly nagy szerepet játszott: a névutó hangteste összezsugorodott, önállóságát elvesztette, raggá vált (pl. *viljn* > P. *mu-vejn* 'auf der Erde').

RÉDEI KÁROLY monográfiája hasznos összefoglalása a permi nyelvek névutórendszerére vonatkozó szintaktikai, morfológiai és etimológiai kérdéseknek. De a finnugrisztika szakterületén kívül állóknak is értékes tanulságokkal szolgál, különösen az elvont határozó-kategóriák kialakulásának és összefüggéseinek ábrázolásával. Szép példája ennek a *ponda, pomla* '-ért, helyett, miatt' elemzése. Érdeme, hogy elvi eredményeit nagyhangú általánosítások, légüres térben mozgó következtetések nélkül, a rendelkezésére álló konkrét nyelvi anyag alapos és lelkiismeretes kiaknázásával éri el.

J. SOLTÉSZ KATALIN

V. И. Лыткин: Коми-язввинский диалект

Москва, 1961. Академия Наук СССР, Институт языкознания. 228 l.

A legutóbbi évtizedekben örömmel egész sorát üdvözölhattük a komi-zürjén nyelv szókincsének feltárását és nyelvtanának kidolgozását célzó értékes munkáknak. Ezzel szemben jóval kevesebb (talán helyesebben: igen kevés) munka foglalkozott a permják-zürjén nyelvvel (melyet általában a zürjén nyelv permják nyelvjárásként tartunk számon), és még ennél is kevesebb, mindössze alig néhány tanulmányt szenteltek a Jazva folyó¹ mentén beszélt zürjén nyelvnek: a zürjén nyelv jazvai nyelvjárássának, ami annál

¹ A Jazva (Язвва) a Kámába torkolló Viserának baloldali mellékfolyója.

sajnálatosabb, minthogy éppen ebből a nyelvjárásból igen fontos tanulságok meríthetők az ősermi és az elősermi vokalizmusra vonatkozólag.

A jazvai nyelvjárást, ezt az összefüggő permják-zürjén nyelvterülettől keletre fekvő, a többi zürjénségtől távolos permják nyelvjárászigetét, GENETZ fedezte fel 1889-ben, amikor néhány hetet töltött a verch-jazvai volosztznak Parsakova nevű falujában. GENETZ, aki híres volt finom hallásáról és fonetikailag pontos feljegyzéseiről, e néhány hét alatt is igen becses megfigyeléseket tett ennek a töle keleti-perminek nevezett nyelvjárásnak a többi zürjén nyelvjárástól sok tekintetben eltérő hangállománya és szókincse terén. Nyelvjárástanulmánya azonban csak nyolc évvel később, 1897-ben, jelent meg (Ost-permische Sprachstudien: JSFOu. XV₁, Helsinki), és — ámbár természetesen csak aránylag csekély anyagot tudott gyűjteni, ez az anyag is azóta nagy befolyással volt a zürjén, illetőleg zürjén-votják tárgyú hangtani kutatásokra.

És mindamellett, hogy a jazvai nyelvjárásnak a fontossága most már nyilvánvaló volt, mégis egy fél évszázadnak kellett elmúlnia, míg egy újabb tanulmányútra kerülhetett sor. Pedig ilyen tanulmányút nemcsak igen fontos, hanem igen sürgős is lett volna. A jazvai nyelvjárást beszélők száma ti. csekély, és ez a szám, a nép szellemi és anyagi kultúrájának nagyfokú emelkedése mellett sem igen növekedett, irodalmuk pedig — ellentétben a komi és a permják zürjénséggel — nincs. Az 1926. évi adatok szerint 3200 ember beszélt a jazvai nyelvjárást, 1949-ben a 4700 főnyi jazvai-zürjén nemzetiségű lakosságból még '3600-an voltak a zürjénül és oroszul beszélni tudók (sok helyütt a gyerekek már nem értették a zürjén szót), és további 10 év alatt már ez a helyzet is nagyot változott. Az 1959. évi állapotról ezt írja az 1962-ben megjelent Коми-пермяцкий язык (a 33. lapon, a zürjének számát feltüntető statisztikájában: «Двуязычные коми-язывщины в настоящее время считают себя русскими, поэтому по переписи 1959 года не учатся»). (Ezzel szemben jelentős növekedést mutat a nagy tömegben együtt élő komi-zürjének és permjakok száma. Az előbbieket 1926-ban 227 ezren voltak, 1959-ben pedig 280 ezer körül volt a számuk, ami tehát 23%-nyi gyarapodást jelent, a permjakok száma pedig 1926-ban 134 ezer volt, 1959-ben 151 ezret tett ki a számuk, ami tehát majdnem 13%-os gyarapodásnak felel meg.)

De nemcsak a most említett körülmény, hanem a jazvaiban éppen a legutóbbi években végbement változások is (ősi szavak kihalása, nagyszámú orosz jövevényszó átvétele) sürgőssé, sőt halaszthatatlanná tehatték volna az újabb tanulmányozást, az újabb gyűjtő munkát. Hiszen ilyen változásokat a nagy tömegben együtt élő permjakok nyelvében is észleltek és ezekre fel is figyeltek. Tanulságos ebből a szempontból az 1946-ban Kudimkarban megjelent КУЗНЕЦОВ—SZPOROVA-fele orosz-permják szótár következő megállapítása az 1869-ben megjelent Rogov-fele permják szótárról: ez az utóbbi szótár — írják a 3. lapon — «сильно устарел: в нём есть много слов вышедших из употребления, значение некоторых слов не соответствует современному, нет многих слов, широко распространенных теперь, и научных терминов...». És éppen a jazvaival kapcsolatban is már felfedezője és első ismertetője ismételtlen ulalt arra, hogy egyes ősi szavak már az ő idejében ritkák voltak, elhivultnak számíthattak (például több számnév, olyan szavak, mint *pi-pu* 'Espe', *toš* 'Rücken' (v. Beil u. Messer); l. GENETZ szójegyzékét).

Ilyen körülmények közt örömmel fogadtuk azt a hírt, hogy a legkiválóbb zürjén nyelvész: V. I. LITKIN, az orenburgi tájkutató múzeum munkatársának, Sz. A. POPOV-nak, kíséretében 1949—52 nyári hónapjaiban fölkereste a jazvai permjakokat és tanulmányozta a nép életét és nyelvét.

Mostanáig LITKIN csak alkalmasszerűen közölt hangtörténeti munkáiban egyes általa feljegyzett adatokat. Ezeket persze azóta STEINITZ, ERKKI ITKONEN és mások is gyümölcsözően tudták munkáikban felhasználni, de tanulmányútjainak eredményeit összefoglaló munkában LITKIN csak most tette közzé a című írt könyvében.

Az első kérdés, melyre feleletet várunk, természetesen az, hogy hogyan viszonylanak LITKIN feljegyzései és ezekre támaszkodó nyelvtani vázlata GENETZ-nek a feljegyzéseire és megállapításaihoz. A feleletet LITKIN maga adja meg könyvének legelején (2. 1.): «Коми-язывинский диалект до нас изучал в 1889 году финский ученый Арвид Генец. Несмотря на то, что он среди язывинских коми (в деревне Паршаковой) пробыл лишь несколько недель, ему удалось весьма точно² зафиксировать основные особенности этого диалекта». Valóban megállapíthatjuk: LITKIN könyve sok újat és sok tanulságos dolgot tartalmaz, de munkája inkább csak kiegészítést és mélyítést jelent GENETZ feljegyzéseinek és megállapításainak anélkül, hogy az a kép, melyet GENETZ alapján a jazvairól nyertünk, lényegében változna.

² Én ritkítottam. — F. D.

Ami először is a szókincsset, a feljegyzett szavak mennyiségét illeti, LITKIN szójegyzéke — már csak a tanulmányutak hosszabb időtartama következtében is — természetesen jóval gazdagabb, mint a GENETZÉ, de gazdagabb azért is, mert LITKIN sokkal több orosz eredetű jövevényszót vett fel szójegyzékébe, köztük szép számmal újabb és legújabb orosz jövevényszavakat. (Persze LITKIN is utal arra, hogy ezek a jövevényszavak nem egy ősi szót szorítottak ki vagy vissza a nyelvhasználatban.)

Ami pedig a LITKIN szójegyzékében közölt szavak hangalakját illeti, itt csak kevés esetben látunk eltérést a GENETZ-féle feljegyzésektől, de ezekkel kapcsolatban is figyelembe veendő, hogy természetesen a jazvai nyelvjárás sem teljesen egységes nyelvjárás és a múltban sem lehetett teljesen egységes: az egyes falvak vagy telepek, sőt az egyes közlők nyelve is eltér(het) egymástól, de arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy GENETZ óta változások is mehettek végbe a jazvaiban. Ebből a szempontból (a közlők közti eltérések szempontjából) jellemző, hogy LITKIN maga is számos szónál alakváltozatokat közöl; pl. *žul* ~ *žul* ~ *žul* 'gomb' (117), *jořš* ~ *jo'roš* 'süger' (120), *jukol* ~ *juke* 'hajvალასzték' (123); itt meg is jegyzi: „по диалектам”, *mordđino* ~ *mordjino* 'elragadni' (148), *pö'dana* ~ *pö'dona* 'becsukott, bezárt' (166), *tsuh* ~ *tsuuh* 'ujj' (197), *utšuw'tuk* ~ *utšo'tuk* 'kicsike' (202), stb.

Persze LITKINnek nemcsak új adatai, hanem a GENETZétől eltérő alakjai is fontosak és tanulságosak.

Ezt hadd világítsuk meg egy példával.

A komi-zürjénben van (eredeti hangtani különbségek elmosódásával) egyfelől két *tēl* alakú szó, nevezetesen ¹*tēl* 'szél' és ²*tēl* 'tél', másfelől három *tīl* alakú szó, mégpedig ¹*tīl* 'vonó háló', ²*tīl*: *tīl-kert* 'tűzverő acél, tűzszerszám' és ³*tīl*: *tīl-bord* 'uszony, uszószárny; uszony „tolla”' (e szavak votják megfelelői: egyfelől ¹*tēl*, ²*tēl*, másfelől ¹—, ²*tīl*, ³*tīli*). Marmost GENETZ a következő alakokat jegyezte fel: egyfelől ¹*tuul*, ²*tōl*, másfelől ¹—, ²—, ³*tēl*, *bord-tēl* 'Feder'. LITKIN adatai alig térnek el ezektől; nála van egyfelől ¹*tuul*, ²*tōl*, másfelől ¹—, ²—, ³*tēl*, de azért adatai, mint mindjárt látni fogjuk, fontosak.

GENETZ ti. ³*tēl*, *bord-tēl* 'Feder' címszó alatt még a következő összetételt közli: *tēl-kō'rt* 'hölzerner Ring an der Egge'. Mindenképpen feltűnő lehet itt egy 'toll-vas (?)' jelentésű összetétel a boronán levő fakarika jelölésére. Itt azután segítségünkre jön LITKIN szójegyzéke. Itt ti. a GENETZ jelezte jelentésben *tuul-kōrt* (vagy orosz jövevény-szóval: *sporiš*) szerepel, jelentése: 'кольцо в бороне для прикрепления ее к оглобле' (187), 'деревянное кольцо для затягивания воза (русск.)' (178, *sporiš* alatt), (l. még LITKIN, Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам I, 121). Ebben az összetételben az első tagnak, *tuul*-nak a jelentését jól ismerjük: 'szeg, ék, cövek'; ez a jelentése a jazvaiban is (l. GENETZ 17, LITKIN 187). Azt kell feltennünk, hogy GENETZ közlője tévedett, az említett jelentésben *tēl-kōrt* helyett *tuul-kōrt*-ot kellett volna mondania. Persze így is homályos marad az összetétel második tagja: 'cövek-vas' (=karika) (?). Gondolhatnánk egy másik zürjén *kert* szóra is; vö. *pēl-kert* Lu 'fejkendő' (tkp. 'fülkötés') és *kertavni* 'megkötni, összekötni', tehát: 'cövek-kötés, cövek-erősítő, szeg-erősítő (?)'. A kérdés eldöntéséhez persze tárgy- és tárgytörténeti ismeretek is szükségesek.

De ebben az esetben nem is GENETZ adatának helyesbítésén van a hangsúly. Sokkal fontosabbnak látszik egy másik tanulság.

GENETZ *tēl-kō'rt* adatának a fordítása talán nem helyes, de a szó alakja azért lehet pontos. És itt azt kell megállapítanunk, hogy ez az alak pontosan megfelel annak a köz-zürjén ²*tīl-kert* szónak, melyet fent idéztünk és amelynek jelentése 'tűzverő acél, tűzszerszám' (a szó megvan a votjában is: *tīlkort*, l. Udm.-russzkij szlov. 298). Ez az elnevezés, miként maga a 'tűz' jelentésű ³*tēl* szó, már GENETZ korában is alig, vagy talán egyáltalában nem volt használatos a jazvaiban, és ezért keverhették össze (vagy keverhette össze a közlő) a talán hallomásból ismert, de már nem értett 'tűzszerszám' jelentésű szóval a *tuul-kō'rt* szót. Így hát ez a félreértett szó tarthatta fenn a jazvaiban annak a 'tűz' jelentésű ősi szónak az emlékét, mely az uráli nyelvekben széles körökben van ma is elterjedve (l. pl. PAAS., Beiträge 41, 69, ERKKI ITKONEN: FUF. XXXI 169, stb.), de amelyet már sem GENETZ, sem LITKIN nem tudott a jazvai-zürjénben feljegyezni. A jazvai ³*tēl* 'tűz' szó magánhangzójára vonatkozólag l. pl. zürj. *li* 'esont', votj. *li*, *li* ~ jazv. *lo*, zürj. *līm* 'hó', votj. *līmī*, *līmī* ~ jazv. *lom* (vö. ITKONEN: FUF. XXXI 167, 201, 299, 300).

Egy másik példa is tanulságos.

LITKIN a számnévi határozószók ('egyszer, kétszer, először, másodszer...') egyéb, ismert alakjai mellett még ilyeneket idéz: *kvimo* *tšit* 'harmadszor', *pervo* *tšit* 'elsőször' (162), *mudi* *kšit* 'másodszer' (150). A *tšit* végződés könnyen megmagyarázódik, ha a komi-zürjén *etšid*, jazvai (GENETZ) *o'čid*, (LITK.) *otšit* 'egyszer' alakra gondolunk. Ezek az utóbbi alakok tudvalevőleg *et-šid*, *et-šid*-re mennek vissza, ahol az elatívusi *etiš*, *etiš* 'egyszer' alakhoz determináló érdekében a 2. személy birtokos személyragja járul (l. FUF.

XIII, 6 kk.). Ilyen módon keletkezett az *éltšid* mintájára az 'egyszer-kétszer, egyszer-másszor' jelentésű *éltšid-medžs*-ból az *éltšid-medžšid* alak. A jazvai *pe'ro tšit* stb. alakokban az a jellemző, hogy az *et-*, *öt-* 'egy' szó tövéhez tartozó *t-t* is a végződéshez számították és egy egységes *-tšit* képzőt vontak el. (Hasonló eset persze nem ritka; legismertebb magyar példája a *városi* szóból elvont és általánosított *-si* képző: *jalusi* stb.)

Már fent említettük, hogy a jazvai zürjenség nyelvében nagymértékben érvényesül az orosz hatás. LITKIN szövegeiben és példamondatai között ilyen mondatok is szerepelnek: *ko'le že riši't vopro'sso* 'надо же решить вопрос-то' (9), (itt csak a *ko'le* eredeti zürjén szó és a *vopro'ss* szóhoz járuló *-so* zürjén rög, de egy infinitívus is változatlan orosz alakjában van a mondatba beépítve); a következő felemás zürjén—orosz mondatban pedig egy múlt idejű orosz igei alak szerepel változatlan formában: *uže'kol vò'lon 'yexal na lošadi* (120). Szerencsére a hagyományozott szövegű irodalomban, de még az oroszból gondosan fordított szövegekben, de sokszor a közbeszédben is jóval kedvezőbb a helyzet. Itt még ilyen mondatok olvashatók: *me'žoz jo'rtket lő'settšam tša'kjalno* 'мы с товарищем отправляемся (букв.: снаряжаемся) за грибами (букв.: «грибовать»)» (203), *vo'i go'rtto, šu'ješči, vi'seti tšak i vu'di šu'ittšošno* 'пришёл домой, поел, вычистил грибы и прилёг отдохнуть' (uo.), *idi's lo'ka bura' turenžis* 'ячмень очень сильно засорился' (218). Egyébként hasonló a helyzet GENETZ szövegeiben is (a folklórban), ahol egy népmesében ilyen mondatokat olvashatunk: *oš unmo'sšas, nol-pia'n pe'tas o'toro* 'der Bär schläft ein, das Mädchen geht hinaus' (37), *oš sa'jmas, nol-pia'n o'bo* 'der Bär erwacht, das Mädchen ist nicht da' (uo.), egy népdalban pedig ilyen mondatot hallunk: *kinle me tšō'kta jo'ktino* 'wen soll ich auffordern zu tanzen?' (39).

Ami mármost LITKIN könyvének a beosztását illeti, a munka a következő részekre oszlik: bevezetés (3—23), nyelvtan (24—83), szójegyzék (84—202), szövegek (203—225), végül az átírásról adott áttekintés (226) és a rövidítések jegyzéke (227).

A bevezetés a jazvai zürjenség történetéről, mai lakóhelyeikről, számukról tájékoztat. Jazva-vidéki településekről már a XVI. században esik szó, Parsakováról (ahol GENETZ tanulmányozta ezt a nyelvjárást) már 1681-ben történik említés. Nevezetes dolog, hogy egyes jazvai falvakban az egész lakosságnak, másutt meg a lakosság nagy részének ugyanaz a családi neve (pl. Бычин, Кичигин, Митраков, Суранов, Собянин, Ваньков, stb.); ebből arra lehet következtetni, hogy az illető helységek lakossága az eredeti nem nagy számú (zürijén és részben orosz) települők egy-egy családjának leszármazottjaiból alakult. Ami a jazvai zürjenség eredetét illeti, LITKIN a nyelvi tények alapján arra az eredményre jut, hogy az első telepesek a Káma felső folyásának vidékéről, Nagy-Permből származó permjak-zürjének voltak («основатели первых починов на р. Язьве были поселенцами с территории Великой Перми, и современный коми-язьвинский диалект в известной мере сохранил особенности языка верхнекамских коми, являвшихся основным населением княжества, известного в истории под именем Великой Перми» (21).

A nyelvtani rész a hangtant (24—41) és az alaktant (42—83) tárgyalja.

LITKIN a hangjelölésben a cirill betűk mellett egyes affrikáták jelölésére külön betűtípusokat alkalmaz (amelyek azonban nem ismeretlenek a nyelvészeti irodalomban); ilyenek: *ž* [= *dž*], *š* [= *dž*], *č* [= *tš*]. A mássalhangzók palatalizását a szokásos módon jelzi (pl. *d'*, *s'*, stb.).

A jazvai nyelvjárást tudvalevőleg néhány különleges magánhangzója is jellemzi. Jeleik LITKINNél és megfelelőik GENETZNél a következők:

o (GENETZNél is *o*); ez alsó nyelvállású veláris hang, mely a hangsúlyos szótagot megelőző orosz (leningrádi) *a*-ra (A) emlékeztet (l. még ITKONEN: FUF. XXXI 299);

u (GENETZNél *y*, LITKINNél *ŷ*);

ö (LITKINNél *ə*, GENETZNél *ö* (= *o* vagy *ö*; l. ITKONEN i. h. 289); ez LITKIN szerint a német *ö* hanghoz közel álló, az *e* hangnál magasabb és elülsőbb nyelvállással képzett labializált hang.

Például: LITKIN *pom* [= *pam*] 'forró' = GENETZ *pom* [= *pam*],

LITKIN *pŷl* [= *pul*] 'deszka' = GENETZ *pyl* [= *pul*],

LITKIN *pšl* [= *pöl*] 'fél, fele' = GENETZ *pöl* [= *pöl*].

A hangtan áttekinthetően szól a különféle hangtani jelenségekről és különös figyelmet szentel az ebben a nyelvjárásban hangtörténetileg is fontos hangsúlyviszonyoknak.

Az alaktan tárgya: szófajok, szóalkotás, névszó- és igeragozás.

A könyv legerjedelmesebb része a szójegyzék. Ki kell emelnünk, hogy az áttekinthetően rendezett szócikkek megadják a kíváncsok tájékoztatást az egyes szavak alakjára és jelentésére vonatkozólag. Ahol szükséges, feltüntetik a szónak a tövét is (esetleg ragos alakokat közölnek, amelyekből a szó töve megállapítható), két- és több-

tagú szavaknál megjelölik a hangsúly helyét (ezt nem mulasztják el ragozott vagy képzett szavaknál sem), a szó jelentését gyakrabban szólások vagy példamondatok segítségével világítják meg, végül, ha a szó orosz eredetű jövevényszó és ez nem derülne ki világosan az ugyanazzal a szóval adott orosz értelmezésből, akkor külön figyelmeztetnek a szónak jövevényszó jellegére.

Érdekes, hogy a címszó mellett gyakran egy vele rokonértelmű szó is szerepel; ilyen párhuzamos adatközlést többször ott találunk, ahol az eredeti zürjén szó mellett orosz eredetű elnevezés is járatos. Például: *kemo'n, memda'* — сколько (131), *ma* (редко-употр.), *mjod* — дикий мед; молодежь слово *ma* не знает (144), *koma'r, o'vod, num* (устар..) — комар (131).

A származékszavak külön címszóként szerepelnek; néha egy és ugyanaz a szó két egymástól nagyobb mértékben eltérő jelentése alapján két külön szócikkbe kerül, például *kutno'* 'держатъ, задержатъ, поймать (руками)' (137), és külön cikk uo. közvetlenül utána: *kutno'* 'стать, начать; *kuti's bu'rdno* 'стал плакать'; *kuti'm u. dža' lno* 'стали (начали) работать'.

A könyvet lezáró jazvai szövegek elbeszéléseket, népmeséket, találós meséket, dalokat és egyes alkalmilag feljegyzett szólásokat és mondatokat tartalmaznak. Tanulmányosak az általános-iskolai tanulók által oroszból lefordított szövegek; itt a fordítók észrevehető módon arra törekedtek, hogy minél kevesebb orosz eredetű jövevényszót használjanak. A hagyományozott szövegű darabok nyelvéről már fentebb szóltunk.

A munkát tulajdonképpen a tartalomjegyzék zárja le, de ezt mégis még (egy beragasztott külön lapon) a sajtóhibák jegyzéke követi. A sajtóhibák száma csekély, és csak kevés sajtóhiba került el a szerző figyelmét. Az utóbbiak közül a következőket említjük meg: мёрлый (132; мерзлый helyett), *tšun kuža'* (137; *tšuh kuža* helyett), *pe'tis* (163; *pe'tis* helyett).

LITKIN könyve elé nagy várakozással tekintettünk; joggal tehetjük, nem csalódtunk. LITKINnek nagy gonddal készült, alapos és becses könyve sok új adatával és értékes megállapításaival a finn-ugor nyelvtudomány sok kérdésének tisztázásához fog hozzájárulni.

FOKOS DAVID

Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология

Ижевск, 1962. Удмуртский Научно-Исследовательский Институт Истории, Экономики, Языка и Литературы. 376 л.

Az utóbbi évtizedekben nagyon fellendültek a votják nyelvi kutatások a Szovjet-unióban.¹ A behatóbb tanulmányok sorát az „Udmurt kilyn morfologija no sintaksis voprosjos — Вопросы морфологии и синтаксиса в удмуртском языке» két füzete nyitotta meg (Izsevszk, 1939, ill. 1941).² Ezt a két votják nyelvű füzetet hamar követte számos más kiadvány (ezek már orosz nyelvűek). Jelentős alkotás volt D. V. БУВРИШ munkája (Историческая фонетика удмуртского языка. Ижевск, 1948) és hézagpótló volt az 1948. évi Удмуртско-русский словарь meg az 1956. évi terjedelmes Русско-удмуртский словарь (mindkét szótár moszkvai kiadvány, és mindkettőnek a végén PEREVOSCSIKOV rövid votják nyelvtani vázlata is szerepel). Fontos hivatást teljesítettek a folyóiratok: a Записки füzetei és a már nemcsak a votják nyelvvel foglalkozó Советское финноугроведение sorozata, de kiadásra kerültek egész monográfiák is, mint V. I. АЛАТРЕВ «Вопросы удмуртского языкознания» című munkája (Izsevszk 1959. 214 l.) és P. N. PEREVOSCSIKOV Деспричастия и деспричастные конструкции в удмуртском языке (Izsevszk 1959. 328 l.) című tanulmánya, és ugyancsak 1959-ben jelentek meg Tartuban I. V. TARAКAHOVNAK votják nyelvtani kérdéseket tárgyaló dolgozatai.

Ezek a munkák, továbbá V. I. LITKINnek elsősorban zürjén tárgyú tanulmányai, amelyek azonban mindig figyelemmel voltak a votják nyelv megfelelő jelenségeire is, valamint a régebbi munkák (mint WIEDEMANN zürjén nyelvtana, AMINOFF, WICHMANN,

¹ L. még MUNKÁCSI: Nyr. LVI 18, 116 és RADANOVICS: NyK. LX 258.

² Hadd jegyezzük fel az ott megjelent cikkek szerzőinek a nevét: P. ABISEV, SZ. BAZSENOV, A. BELOV, V. GORBUSIN, P. JASIN, I. JELYCOV, A. KONYUCHOVA, JE. LOZSKINA, P. PEREVOSCSIKOV, A. POZGYEJEVA.

LAKÓ, UOTILA és mások tanulmányai³ megteremtették egy korszerű összefoglaló votják nyelvtan megalkotásának a tárgyi feltételeit, de megmutatták azt is, hogy a régibb kutatók mellett a fiatalabb és fiatal tehetséges nyelvészek egész gárdája nőtt fel és készen áll ennek a munkának az elvégzésére.

Szerencsés és a szerzők gondos körültekintését dicsérő gondolat volt az, hogy munkájuk számára biztosították a permi nyelvek legkiválóbb ismerőjének, V. I. LITKIN-nek a közreműködését, és — miként az előszóban írják — kikérték SZEREBRENNYIKOV akadémikusnak is a segítségét és tanácsait.

A nyelvtan szerzői: V. I. ALATIREV, K. N. ANANYEVA, A. SZ. BABINCEV, A. SZ. BELOV, A. A. JERMOLAJEV, V. G. KALASNYIKOVA, V. I. LITKIN, A. I. MALICH, P. N. PEREVOSCSEV, A. A. POZGYEJEVA, SZ. A. SZAMSZONOV, F. I. SZOFRONOV, I. V. TARA-KANOV, T. I. TEPLYASINA, V. M. VACHRUSEV. A munkát egy öttagú szerkesztőbizottság irányította: PEREVOSCSEV mint felelős szerkesztő és ALATIREV, POZGYEJEVA, TARA-KANOV és VACHRUSEV mint a bizottság tagjai.

A munka értékelésénél figyelembe veendő az a két körülmény is, melyre az előszó is rámutat: ez a könyv, melyet nem csupán egyszerű leíró, hanem tudományos alapon álló (bizonyos tekintetben történeti) nyelvtannak szántak, egyfelől a mai votják nyelvészeknek első ilyenű kísérlete (mely a kért és várt bírálatok és észrevételek hasznosításával egy tökéletesebb munka megalkotására törekszik), másfelől tudomásul vette, mert tudomásul kellett vennie, hogy — bár egy egész munkaközösség szövetkezett ennek a nyelvtannak a megírására — ma még nem áll rendelkezésre minden terület vagy részletkérdés számára megfelelő szakember.

Valóban nagy nehézséget jelentett, hogy a votják-földi nyelvészet — mint fiatal tudomány — számos olyan nyelvi jelenséget, melyet itt tárgyalni kellett, még nem vizsgált meg a nyelvtörténet és a nyelvhelyesség szempontjából, és arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a votják irodalmi nyelv ma is még fejlődőben, alakulóban levő nyelv, és ami ennek és a még eléggé fel nem tárt nyelvjárásoknak jelenségeit és tanulságait illeti, még nem alakulhatott ki egységes értékelő állásfoglalás.

Mégis, e nehézségek ellenére is, elismerésre méltó munkát végzett a nyelvtaníró kollektíva.

A nyelvtan azonban — és ezt az előszó ki is emeli — főleg a votják főiskolai hallgatók és tanárok, tanítók számára készült tan- és kézikönyvnek, de azonfelül útbaigazítást kíván adni nyelvi kérdésekben a votják íróknak is.

Mint tankönyvnek ennek a nyelvtannak egyik célja egyúttal a bevezetés a nyelv-tudományba. Erre való tekintettel tüzetesebben tárgyalja az itt szóba kerülő fogalmakat, nyelvtani kategóriákat már csak azért is, mert nemcsak a votják-szakos, hanem más nyelvszakos hallgatóknak is szánták ezt a munkát; ez és a votjakkal megismerkedni óhajtó szélesebb körökre való tekintet indíthatta a szerzőket arra, hogy ezt a könyvet orosz nyelven írták, de ki kell emelnünk, hogy tételeiket, magyarázataikat mindig votják példákkal világítják meg, és — helyes pedagógiai érzékkel — rendszerint rámutatnak a votják és az orosz kifejezőmód közti különbségre és ezzel a votják nyelv sok jellemző sajátosságára.

A nyelvtan említett célkitűzése, az, hogy tan- és kézikönyv jellegű, persze súlyos kötelezettséget jelent. Jelenti azt, hogy csakis biztos ismereteket, illetőleg ma általában biztosnak elfogadott ismereteket szabad tanítania és ezek mellett — problémákra is utalva — a kétes megállapításokat részben mellőznie kell, részben kifejezetten kéteseknek kell őket megjelölnie.

Ezzel a követelménnyel azonban nem számoltak minden esetben.

Igy például a 63. lapon azt olvassuk, hogy a votják *gur* 'kemence' szónak és a *mar* 'mi, ami, valami' névmásnak -r hangja képző. Mármost jól tudjuk, hogy a permi nyelvek is valóban ismernek egy denominális -r névszóképzőt (l. pl. WIEDEMANN i. m. 60, LITKIN, Современный коми язык 162, WICHMANN; FUF. XVI 191, stb.) és a *mar* szó végén valóban régi névmásképző jelentkezik (l. pl. LEHTISALO, Ableitungssuffixe 390), de *gur*-ban — tudtommal — eddig nem kerestek, vagy legalábbis nem mutattak ki -r képzőt. (MUNKÁCSI ezt a szót egy egészen hasonló hangalakú asszír szóval hozta kapcsolatba; l. KSz. XII, 266.)

A 84. lapon a birtokos személyragok tárgyalásánál magyar példát is hoz fel a szerző: „*lova-ja* 'лошадь его, ee' (természetesen helyesen: *lov-a*).

³ Mint például JEMELJANOVNAK 1927-ben Leningrádban megjelent votják nyelvtana, de újabb munkák is.

A *pel-pum* 'váll' szóról azt tanítja a nyelvtan (123), hogy azonos a *pel pum* 'fűl vége' szóval. Itt azonban csak két homoním, egymással csak népetimológiailag összekapcsolt szóval van dolgunk (l. pl. ITRONEN: FUF. XXXI 312, LITKIN: Труды Инст. Языкознания АН СССР 1952. 94, zürjén szótárban 734). — És éppen megfordítva, egy másik helyen egy és ugyanazon képzőnek két szerepében két különálló képzőt lát a nyelvtan, nevezetesen a perfectum historieum *-m* képzőjéről (pl. *mon učkiškem* 'я смотрел, оказывается') (204—5) kiemeli, hogy ez nem azonos az *-m* melléknévi igenév-képzővel pl. *turnam tur'nmä* 'unsere gemähtes Gras' WotjChrest.² 160), és ezt a téves megállapítását a 263. lapon meg is ismétli. Ez az utóbbi tévedés annál sajnálatosabb, minthogy a szerzőnek itt alkalma nyílt volna arra, hogy az igeneveknek az igeragozásban betöltött alapvetően fontos szerepére utaljon.

A 151. lapon a *tamış aresjos* ('nyolcévesek') szóban az 'év, életkor' jelentésű *ares* főnevet látja. Az *ares* valóban főnévi jelentésű is, sőt van belőle nomen possessoris-képzővel alakult melléknév is: Sz. *aräsa*, Jel. *aräsg* (MUNKÁCSI: MSFOU. CII 606), de az idézett kifejezésben nyilvánvalóan melléknévi 'éves' jelentéssel van dolgunk, csakfőnévi használatban „az éves” a jelentése. A szó melléknévi jelentéséhez (melyet egyébként a fent említett két votják szótár nem említ) vö. VotjSz. 27, UOTILA, Kons. 354, WICHMANN: JSFOU. XXX₆ 6, LITKIN, Az *-s* névszóképzők a permi nyelvekben 11.

Elavult a 'húsz' jelentésű votják *kəz* szónak a *kək* '2' számnévvvel való összekapcsolása a nyelvtan 152. lapján. (L. NyK. LXIV, 416).

A nyelvtan — miként említettük — nyelvhelyességi tanácsadó szerepére is gondol, mikor azt írja, hogy e munka lapjairól az írókhoz is szólnak. Mármost a nyelvtan megemlíti ugyan a 74. lapon az egyszám-többszám használatával kapcsolatban, hogy a páros testrészek és ruhájuk neve a votjékban egyszámban használatos, de hozzátesszi, hogy ma néha többszámot használnak ilyen esetben, és példákat is idéz erre az újabb használatra (*banjosiz* 'orcái', *šinjosiz* 'szemei', *pidjosiz* 'lábai'). Többszámnevekkel kapcsolatban is megállapítja ugyan, hogy utánuk gyakoribb az egyszám, de megjegyzi, hogy (1-nél nagyobb értékű) számnevek után egyszám is, többszám is használható (75). Valamivel határozottabb nyilatkozatot találunk a 149. lapon, ahol elismerik ugyan, hogy a legutóbbi évek irodalmában akadnak példák többszámnév után használt többszámmra, de ez a használat — írják — „a votják nyelv szempontjából új jelenség”. Ezen a helyen a nyelvtan ezt a használatot részben orosz hatással magyarázza, részben (amit persze nem tarthatunk kielégítő magyarázatnak) arra az analógiára akarja visszavezetni, hogy ahogyan a melléknévi jelző változatlan (egyszámmú) alakja állhat többszámmú főnév előtt (*vož busi* ~ *vož busjos* 'zöld mező' ~ 'zöld mezők'), ugyanúgy változatlan alakú számnév után is állhat többszámmú főnév is. Nem tekintve azt, hogy a helyes magyarázat bizonyára az, hogy orosz hatás mellett a constructio ad intellectum (a többszám képzőnek) hatása nyilvánul meg ezekben a szerkezetekben, úgy gondoljuk, hogy egy olyan munkában, mely nem csupán a nyelvi tények regisztrálását tekinti feladatának, hanem nyelvhelyességi kalauz is kíván — joggal — lenni, érdemes lenne ezeknek a többszámmú szerkezeteknek az idegenszerű voltára is rámutatni, és ezzel egy ősi szerkezet fennmaradását elősegíteni. Az idegenszerű használat talán még nem is hódított túlságosan tért; erre vallhat az is, hogy a nyelvtan is megjegyzi (150—1), hogy pénzegységekkel, mértékekkel kapcsolatban (pl. láb, méter számának megjelölésénél) rendszeren az egyszám használatos. (Ha önkéntelenül is a német *dreißig Fuß, 120 Pfund, 20 Mark* szerkezetekre gondolnánk, tudnunk kell, hogy a német nyelvhaználat egészen más alapon magyarázandó; l. pl. JUNG, Kleine Grammatik der deutschen Sprache 124.)

Néhány észrevételünkkel szemben azonban sokkal több ebben a munkában a jó, sokszor új részlet.

Csak két ilyen részletre akarunk itt utalni.

Annak, hogy a tövégi hangzó képzők, ragok előtt *ε* vagy pedig *ι* lehet, bizonyára hangtörténeti (és később analógias) alapja van, de figyelemre méltó és mindenképpen tanulságos (már csak az analógia szempontjából is) az a jelentéstani szempont, melyet a nyelvtan a 82. és a 101. lapon említ, hogy ti. bizonyos fogalmi csoportokban mutatkozik az *-i*-tövégi hangó (így például testrésznevekben, rokonsági elnevezésekben, stb.).

Újszerű az a megfigyelés, hogy többszámnév után a többszám a megközelítő mennyiség kifejezésére szolgál; pl. *kək pudjos* 'около двух пудов' (75), *matış qurt doroz vit kilometrjos luoz* 'до ближайшей деревни будет около пяти километров' (76; megjegyzendő, hogy az igei állítmány az itt idézett példákban egyszámmú).

A nyelvtan beosztása a következő: Az előszót (3—4) követi a hangtan (5—55), alaktan (57—370), mégpedig az alaktanon belül a főnév (69—126), melléknév (127—147), számnév (148—166), névmás (167—187), az ige és az igenevek (188—293), határozószók (294—315), névutók (316—322), kötőszók (323—334), partikulák (335—353), indulat-

szók (354—364), végül a módjelölő szavak (a betoldott „úgy látszik”, „bizonyára”, stb. 365—370). A nyelvtan a rövidítések jegyzékével (371) és tartalomjegyzékkel (372—6) végződik.

Fenti észrevételeinket még egy-két megjegyzéssel akarjuk kiegészíteni.

Úgy gondolom, rendkívül vonzó és tanulságos feladat lenne a két permi testvérnyelvnek, a zürjénnek és a votjáknak, tüzetesebb összehasonlítása; ezt a munkát a már most rendelkezésre álló eredmények is lehetővé tennék, vagy legalábbis nagyon megkönnyítenék. Tudjuk, hogy a VIII. században még együtt éltek a mai zürjén és a mai votják nép ősei (l. Wichmann, Tschuw. Lehnwörter in den perm. Sprachen 147). Természetesen már akkor is lehettek, sőt bizonyosan voltak is jelentősebb nyelvjárási, de mégis csak nyelvjárási, eltérések a két nyelv között. De hogy különválásuk után hogyan alakult a két nyelv, hogyan és miben változtak meg annyira, hogy alig egy évezreddel később már különálló nyelveknek tekinthetők, és mégis mi maradt meg az ősi örökségből, mindez oly megállapításokra vezethetne, melyek általános nyelvtudományi szempontból is sok tanulságot rejthetnek magukban. Utaltunk már rá, hogy ma már sok részlettanulmány áll rendelkezésre (főleg MUNKÁCSI, WICHMANN, UOTILA, ITKONEN, LITKIN, STEINITZ, LAKÓ munkáira gondolunk), ezek a tanulmányok nagyon megkönnyítenék ezt a munkát. De persze igaz az is, hogy ezt a munkát a votják nyelvjárások olyan alapos tanulmányozásának kellene megelőznie, amilyen a zürjénben már szép eredményekre vezetett; azonban azt is tudjuk, hogy ezek a votják nyelvjárásutakutások máris folyamatban vannak. Reméljük, hogy ezeknek a tanulmányoknak az eredményeit is nemsokára láthatjuk majd LITKIN chresztomátiájának második részében, továbbá a tervezett tüzetesebb votják—orosz szótárban és a remélhető votják tájszótárban. Akkor azután valóban alig volna akadály a fent vázolt feladat elvégzésének.

Ezzel kapcsolatban hadd jegyezzük még meg, hogy az itt ismertetett votják nyelvtanban hiányát érezzük a votják nyelvjárások áttekintésének (lehetőleg részletes térkép kíséretében); ezekről bizonyára nem fog megfeledkezni a nyelvtan második kiadása.

Igen érdekes jelenség a permi nyelvekben a névszói vagy igenévi összetételből alakult igei összetétel. Olyan összetételekről van itt szó, mint amilyen a magyarban a *képviselő* alapján alakult *képvisel* szó: *én képviselek* stb., vagy *kárpótol*, *gondvisel*, *árvavez* (l. pl. TMNy. 371), de pl. *favágó* mellett nincs **favágok*, van *gyorsírás*, de nincs **én gyorsírok*, a *könyvkötő*ről nem mondhatom, hogy **ő könyrköt*, stb. (A németben gyakoribb ez a jelenség, de itt is gyakrabban csak az infinitívusban; *Radfahrer* mellett van *radfahren*, de: *ich fahre Rad*; *Bauchreden* mellett van *bauchreden* stb.; l. pl. DUDEN, Grammatik 373.) A permi nyelvekben azonban, a népnyelvben is, egyenesen gyakoriak az ilyen összetételek (igaz, hogy itt is — úgy látszik — gyakran csak az infinitívusban, tehát mégis igenévi összetételben). Néhány példa: *v o t j á k*: *adź-viltjini* 'előbbre jutni, haladni, felülmúlni' (VotjSz. 8) (*adź* 'előresz, elő', *adź-vil* 'előbb; előre; egyéb, hátralevő, fönnmaradó' uo. 7—8); *og-a dže, og-aže* 'zusammen, auf einen Punkt od. Ort' (VotjChrest.² 88): *ogažejanj* 'объединить, соединить' (jelen nyelvtan 249, Votj.-orosz szótár 218); *puzkarjanj* 'nisten' (WIED. i. m. 104), *puzkarjaškini* 'гнздиться' (Votj.-or. szótár 250); *durbastini* 'заступиться' (букв. 'сторону взять') (jelen nyelvtan 251; vö. VotjSz. 407); *šinultini* 'приметить': *šinultidi* 'вы заметили себе' (букв. 'глазом подчинили') (jelen nyelvtan 251; a votják-orosz szótárban: *šinultini* 'облюдовать, выбрать для себя', *šinjiltini* 'заметить, приметить, облюдовать'; l. még jelen nyelvtan 250); — *z ü r j é n*: *as-nogašni* 'wunderlich sein', *as-ruašni* 'eigensinnig sein', *ki-podalni* 'ein Handwerk treiben', *et-ulmedni* 'vereinigen', *bur-šelemšini* 'sich erbarmen' (WIED. i. m. 104); *me hum muni* 'ich begann zu lächeln' (SWb. 692), *jurse giž karis* 'megvakarta a fejét' (ZSzőv. 64), *sije vokse bur-nimeđe* 'er lobt, rühmt seinen Bruder' (SWb. 108). Ez a jelenség részletesebb vizsgálatot érdemelne.

*

Egy nyelvtantól — még ha nem is első kísérlet — nem várhatjuk valamennyi nyelv jelenség részletes tárgyalását és megmagyarázását. Erről a nyelvtanról azonban megállapíthatjuk, hogy rendszeresen tárgyalja a fontos jelenségeket, általában jó összefoglalását adja az eddigi eredményeknek, sőt új megfigyeléseket is tartalmaz. Ez pedig olyan teljesítmény, mely köszönetet és elismerést érdemel.

FOKOS DÁVID

Mordvin nyelvű kiadványok a Szovjetunióban 1920-tól 1961-ig

Bibliográfiánk a Szovjetunióban 1920 és 1961 között megjelent mordvin (erzá és moksa) nyelvű kiadványokat tartalmazza. A bibliográfia korántsem teljes. Csak olyan művek szerepelnek benne, amelyek eljutottak hozzánk. A régebbiek Juhász Jenő hagyatékából valók, az újabbak pedig mordvin nyelvészek ajándékai. Nem vettük fel tehát a szakirodalomban előforduló utalásokat, sem a folyóiratokban megjelent nyelvészeti cikkeket.

Bibliográfiánk világosan mutatja, hogy a soknemzetiségű szovjet állam milyen sokat tett az írástudatlanság, a kulturális elmaradottság felszámolásáért és a babonák megszüntetéséért. A szovjet uralom első éveiben lassan kialakuló, kezdetben a gazdag népköltészeti hagyományból merítő, valamint az orosz és szovjet irodalmi művek fordításain csiszolódó mordvin irodalmi nyelv — tudatos munkával — egyre alkalmasabbá válik eredeti irodalmi alkotások létrehozására. Az utóbbi évek gazdag szépirodalma mutatja ezt a legjobban.

Bibliográfiánkkal az irodalmi nyelvi anyagot akarjuk hozzáférhetőbbé tenni a nyelvi kutatások számára, és egyben áttekintést kívánunk nyújtani mordvin nyelvrokonaink kulturális eredményeiről.

4) Tankönyvek

a) Ábécéskönyvek

1. *Дорофеев, З. Ф.*: Валда ян. Мокшонь идень тонафнемань валкс. Центриздат.¹ Москва, 1925. 112 [М]
2. *Дорофеев, З. Ф.*: Од велэ. [Новая деревня]. Центриздат. Москва, 1925. 206 l. [М]
3. *Дорофеев, З. Ф.*: Од велэ. [Новая деревня]. Центриздат. Москва, 1925. 156 l. [М]
4. *Дорофеев, З. Ф.*: Валда ян. Букварь. [Светлая тропа]. Центриздат. Москва, 1925. 118 l. [М]
5. *Дорофеев, З. Ф.*: Мокшонь валкс. Оцю ломанень тонафнема. [Мокшанский букварь]. Центриздат. Москва, 1925. 72. l. Felnőttek ábécéskönyve.
6. *Дорофеев, З. Ф.*: Пижа пакся. Оцю ломань тонафнема книга. [Зеленая нива]. Центриздат. Москва, 1928. 80 l. [М]
- Ábécés könyv mezőgazdasági foglalkozású felnőttek részére.
7. *Дорофеев, З. Ф.*: Валда ян. Букварь. [Светлая тропа]. Центриздат. Москва, 1926. 140 + III l. [М]
8. *Дорофеев, З. Ф.*: Валда ян. Мокшонь иднь тонафнема букварь. Центриздат. Москва, 1928. 140 l. [М]
9. *Дорофеев, З. Ф.*: Од веля I. [Новая деревня. Часть I.]. Центриздат. Москва, 1928. 179 l. [М]
10. *Григошин, Я. П.—Учайкин, И.*: Васень пулт. Аволь парсте сёрмас содынянь книга. [Первый сноп. Книга для малограмотных]. Центриздат. Москва, 1928. 189 + III l. [Е]
11. *Завалишин, Ф. и Орхидея, Д.*: Мокшонь букварь. Центриздат. Москва, 1924. 68 l. [М]
12. *Инжеватов, И. К.*: Эрзянь кель. Тонавфнема книга начальной школань омбоце класснень. [Эрзянский язык]. МоКИ.² Саранск, 1957. 91 l. [Е]
13. *Карсаевский, Б.*: Од велэ. [Новая деревня]. Центриздат. Москва, é. п. 216 + XXIII l. [М]
- I. rész: olvasókönyv; II. rész: rövid Moksa—orosz szótár.
14. *Рябов, А. П.—Чесноков, Ф. М., Данилов, Т. И.*: Валдо чи. Эрзянь-сокицянь букварь. Центриздат. Москва, 1925. 96 l. [Е]
15. *Скобелев, Е. В. и Попов, В. М.*: Од ки. [Новый путь]. Центриздат. Москва, 1926. 164 l.; 1928. 107 l. [Е]
16. *Советкин, Ф. Ф.*: Родной вал. [Родное слово. Книга для чтения в первом классе]. Мордгиз.³ Саранск, 1948. 148 l. [Е]
17. *Шишканов, П. С.*: Родной вал. [Родное слово. Книга для чтения в 1 классе начальной школы]. Мордгиз. Саранск, 1949. 149 l. [М]

¹ Центральное издательство СССР.

² Мордовское книжное издательство.

³ Мордовское государственное издательство.

b) Olvasókönyvek

18. Григошин, Я.—Тужилкин, И.—Учайкин, Т.—Цыганов, Н.—Сафронов, В.—Афанасьев, Т.—Овсянников: Од видьме. Букварьде мейле омбоце книга. [Вторая книга после букваря]. Центриздат. Москва, 1927. 200 л. [Е]

19. Егоров, Е. И.: Родной литература. [Родная литература. Учебник по литературному чтению для 7 класса]. Мордгиз. Саранск, 1948. 341 л. [Е]

Szemelvényeket tartalmaz a népköltészetből, Puskin, Lermontov, Tolsztoj, Gorkij, Majakovszkij, Solochov, Fagyejev stb. műveiből és mordvin szerzőktől.

20. Од видьме. Букварьде мейле омбоце кинига. Эрзянь кельсэ. Центриздат. Москва, 1926. 209 + VI л. [Е]

21. Шишканов, П. С.: Родной вал. [Родное слово. Книга для чтения в 3 классе начальной школы]. Мордгиз. Саранск, 1952. 280 л. [М]

22. Федькин, Р. Р.—Потапкин, С. Г.—Самородов, К. Т.: Родной литература. [Родная литература. Книга для чтения в 6 классе семилетней школы]. Мордгиз. Саранск, 1950. 255 л. [М]

c) Földrajz- és természetrajz könyvek

23. Агапов, С.—Каменеукий, В.—Кащенко, Б. и Соколов, С.: Маторонтъ ланга [Юный географ.] Перевод Ф. Чеснокова. Центриздат. Москва, 1927, 1928. 62 л. [Е]

24. Агапов, С.—Каменеукий, В.—Кащенко, Б. и Соколов, С.: Матортъ ланга. [Юный геогра.] Перевод: Петербургский. Центриздат. Москва, 1928. 110 л. [М]

25. Никитинский, Н. И.: Ведьга ды маторга. [Родная природа. Ч. II-я]. Перевод: Чесноков, Ф. М. и Рябов, А. П. Центриздат. Москва, 1926. 57 л. [Е]

26. Никитинский, Н. И.: Сёкса, тяла, тунда, киза. [Родная природа]. Перевод: Л. Кирюков и Кузьмин, Центриздат. Москва, 1928. 66 л. [М]

d) Számtankönyvek

27. Грацианский и Кавун: Лувма тонафнеммакс колмоця киза тонафнийнди. [Задачник для III года обучения]. Перевод Л. Кирюкова. Центриздат. Москва, 1927. 107 л. [М]

28. Грацианский и Кавун: Лувма тонафнеммакс. Васень кизонь тонафининди. Перевод Л. Кирюкова. Центриздат. Москва, 1928. 96 л. [М]

29. Грацианский, И. и Кавун: Лувма тонафнеммакс 2-ця кизонь тонафининди. [Задачник для II года обучения]. Перевод Л. Кирюкова. Центриздат. Москва. 1929. 93 л.; 1930. 104 л. [М]

30. Грацианский и Кавун: Лувма тонафнеммакс. 4-ця кизонь тонафининди. Центриздат. Москва, 1929. 102 л. [М]

31. Калюжнов, В. Н.: Задачник для III-го года обучения в шк. I ст. Центриздат. Москва, 1928. 183 л. [Е]

32. Кручинин, М. Н.: Тёжде лувма. Мокшёнъ задачник. Васёньцъ кизёсь. Центриздат. Москва, 1924. 124 л. [М]

33. Кручинин, М. Н.: Чождя ловомо. Эрзянь задачникъ васень иень тонафтомо. Центриздат. Москва, 1924. 119 л. [Е]

34. Ланков, А. В.: Задачник. Омбоце тонавтома иень. Центриздат. Москва, 1925. 111 л. [Е]

B) Politikai irodalom

35. Альтшулер, М.: Ленин и национальной тевть. [Ленин и национальный вопрос]. Перевод: Д. Желтов. Центриздат. Москва, 1927. 48 л. [Е]

36. Бронин, Я.: Ленинц и якстеря армиясь. [Ленин и красная армия]. Перевод: С. и Л. Центриздат. Москва 6. п. 32 л. [М]

37. Васильева, В.: Ленинт катф валнза — пионерхнень законсна. [Заветы Ленина пионерам]. Перевод: Митрофанов. Центриздат. Москва, 1927. 39 л. [М]

38. Верещагин: Мезе истямось СССР. [Что такое союз С. С. С. Р.]. Перевод И. Тужилкин. Центриздат. Москва, 1926. 48 л. [Е]

39. Верещагин, И. Г.: Мезэ сицэ С. С. С. Р. [Что такое СССР]. Перевод А. Мокшони. Центриздат. Москва, 1926. 51 л. [М]

40. Вирзанский, В.: Комсомолсо политикадо ловнумат. [Комсомольские политики]. Омбоце выпуск. Перевод: Прокошкин, Д., Андреев, М., Бажанов, В. Центриздат. Москва, 1927. 75 л. [Е] — Колмоце выпуск. Перевод: Кирдяшкин, А., Дуняшин, А. Центриздат. Москва, 1927. 59 л. [Е]

41. *Диманштейн*: Российской Коммунистической Партиянь кемголмовање промксонь постановленият ды резолюцият. [Резолюции и постановления XIII съезда Российской Коммунистич. Партии]. Перевод: *С. Салдин, Долгов, Алексеев* ды *Борисов*. Центриздат. Москва, 1924. 56 л. [Е]

42. *Керженцев, П.—Леонтьев, А.*: Ленинизмъ азбука. Перевод: *Миронов, Н.—Окин, Е.—Андреев, М.* и лият. Центриздат. Москва, 1928. 408 л. [Е]

43. *Комсомолонь Политграмота II-ця пялькссь*. [Учебник для комсомольских политчиков в деревне. Ч. II]. Перевод *Ульмова* и других. Центриздат. Москва, 1929. 177—304 л. [М]

Az első rész hiányzik.

44. *Константинов, Е.*: Бедной чистэ супав чис. [От бедности к богатству]. Перевод: *В. Шишкин*. Центриздат. Москва, 1926. 45 л. [Е]

45. *Крупская, Н. К.*: Месть мерсь Ленин народонь тонавтумадонтъ. [Заветы Ленина в области народного просвещения]. Перевод. Центриздат. Москва, 1925. 31 л. [Е]

46. *Кузнецов, И.*: Ленинц и сокай ломатьне. [Ленин и крестьянство]. Перевод: *Велякин*. Центриздат. Москва, 1927. 55 л. [М]

47. *Кузьмин, Вл.*: Комсомолецъ альнякат пионерхиснд. [Наши старшие братья комсомольцы]. Перевод *М. Чигина*. Центриздат. Москва, 1927. 59 л. [М]

48. *Левгур*: Кодапт тевт ацийхт комсомолецт ланкса. [Обязанности комсомольца]. Перевод: *А. Кочетков*. Центриздат. Москва, 1926. 28 л. [М]

49. *Ленин*: Кодама улеза комсомольс. [Задачи комсомола]. Перевод *Чигина*. Центриздат. Москва, 1927. 34 л. [М]

50. *Липилин, И. П.*: Кода Советской властесъ теи од зрямо ды Ленинэнъ роботазо Октябрьнъ Революциядо мейле. [Как Советская власть строит новую жизнь и работа Ленина после Октябрьской революции]. Центриздат. Москва, 1928. 130 л. [Е]

51. *Мокшони, А.*: Революцетъ законц колга. [О революционной законности]. Центриздат. Москва, 1926. 30 л. [М]

52. *Мухитдинова, Эмине*: Кода тюрехт советонъ закотня зряф-аштфонъ кольксненъ мархта. [Советское законодательство в борьбе с бытовыми преступлениями]. Перевод *В. Соколова*. Центриздат. Москва, 1930. 32 л. [М]

53. *Новаковский, И.*: Кемонъ кизот. [Десять лет]. Перевод: *Мокшони, А. и Чигина*. Центриздат. Москва, 1927. 135 л. [М]

54. *Новаковский, И.*: Кемень иеть. Кода шачсь ды мезе макссь Октябрьской Революциясь. [10 лет борьбы и строительства]. Перевод: *Андреев, М.* ды *Шишкин, В.* Центриздат. Москва, 1927. 101 л. [Е]

55. *Ольховой*: Мокшень Политграмота. Редакциясь *П. Танкинонь*. Центриздат. Москва, 1930. 294 л. [М]

56. *Пазонь каршо пиесат*. [Сборник антирелигиозных пьес.] Центриздат. Москва, 1930. 80 л. [Е]

57. *Поздьяев, И.*: Майнъ васинь чись — трудиянь якстере празник. [Первое мая — красный праздник трудящихся]. Издание Мордовской секции Сибкрайкома ВКП(б). Новосибирск ош, 1926. 32 л. [Е]

58. *Резвушкин, Я.—Тужилкин, И.*: Мезе те комсомольс. [Что такое комсомол]. Центриздат. Москва, 1927. 53 л. [Е]

59. *Рылкин, Г.*: Строятанок социализманть. [Строим социализм]. Перевод: *Д. Желтов* ды *М. Андреев*. Центриздат. Москва, 1927. 52 л. [Е]

60. *Рылкин, Г.*: Мезэ пущь партиеть XV конференция. [Что постановила XV партконференция]. Перевод: *Мокшони*. Центриздат. Москва, 1927. 55 л. [М]

61. *Сорокин, В.*: Якстеря октябрсь. [Красный Октябрь. Центриздат. Москва, 1927. 31 л. [М]

62. *Сталин, Й.*: Види кядь пяли молихнень колга. Перевод *Кочеткова*. Центриздат. Москва, 1928. 32 л. [М]

63. *Тайшин, М. И.—Козлов, Ф. Ф.*: Политграмота. Колмоця [III] пялькссь. Партиясь, комсомольс и советня. Перевод: *Лазарев, Салмыков и Шукшин*. Центриздат. Москва, 1927. 163 л. [М]

64. *Тайшин, М. И.—Козлов, Ф. Ф.*: Политграмота. Перевод: *Салмыков и Шукшин*. Центриздат. Москва, 240 л. [М]

65. *Шефер*: Ленинтъ эрмянц и тевонъ тиemanц колга. [О Ленине]. Перевод: *Шотин, И. В.* Центриздат. Москва, 1929. 46 л. [М]

66. *Шибайло*: Партиять работац велеса. Перевод: *М. Чигина*. Центриздат. Москва, 1928. 47 л. [М]

C) Ismeretterjesztő broszúrák

a) Általános ismeretterjesztő írások

67. Байдуков, Г.: Полюсть вельф Америкав. Дошкольный кизонь иденьди. [Через полюс в Америку]. Москва—Ленинград, 1939. 40 л. [М]
 68. Вайнреп, Л. М.: Кода эресть ингольденнь ломатьнэ [Hogyan élt az ősember?]
 Перевод: Кирюков, Л. и Лазарев. Центриздат. Москва, 1927. 67 л. [М]
 69. Гремяцкий, М.: Атям, ёндо, элкетричества. [Гром, молния и электричество].
 Перевод: Б. Карсаевский. Центриздат. Москва, 1925. 56 л. [М]
 70. Гремяцкий—Корчагин, В.: Моданть историяэо. [История земли]. Центриздат.
 Москва, 1925. 71 л. [Е]
 71. Чесноков, Ф.: Косто ды кода появась ломанесь. [Происхождение человека].
 Центриздат. Москва, 1925. 28 л. [Е]

b) Mezőgazdasági szakkönyvek

72. Агапов, С. и лият [другие]: Модань од азорсь. Васеня пяльксь: Паксясь, пересь, саць. [Юный сельский хозяин. Ч. I: Поле, огород, сад]. Перевод: Т. Салмыкова.
 Центриздат. Москва, 1929. 111 л. [М]
 73. Агроминимумсь или кода кеподемс сёронь шачемать. [Агроминимум или как поднять урожайность]. Перевод Т. Салмыкова. Центриздат. Москва, 1930. 108 л. [М]
 74. Велень хозяйствань кеподьма заем. [Государственный внутренний выигрышный заем укрепления крестьянского хозяйства]. Центриздат. Москва, 1928. 30 л. [М]
 75. Велин и Якунин: Велень хозяйствань кружоксь и сойнь работац. [A falusi gazdakörök és munkájuk]. Центриздат. Москва, 1927. 43 л. [М]
 76. Григошин, Я. П.: Васень пулт. [Первый сноп]. Центриздат. Москва, 1928. 189 + IV л. [Е]
 77. Гуров, П. Я.: Декрет единой сельско-хозяйственной налогонь кувалт. [Декрет об едином сельско-хозяйственном налоге]. Перевод Е. Рябова. Центральное Восточное Издательство. Москва, 1923. 26 л. [Е]
 78. Гуров, П. Я.: Од закон моданть кувалт. Вопросцо и ответсо. Перевод: Ф. Чесноков. Центральное Восточное Издательство. Москва, 1924. 52 л. [Е]
 79. Гуров, П. Я. и Лютовский, Н. А.: Вирень закон Советской Россиясо. Лесной кодекс. Перевод: В. Ерюшев и Ф. Чесноков. Центриздат. Москва, 1924. 55 л. [Е]
 80. Зекцер—Аликари: Велень советнень од задачасна. [Новые задачи сельсоветов].
 Центриздат. Москва, 1930. 47 л. [М]
 81. Киндеев, К.: Марстонь хозяйствань тиёмста оцю задачатня. [[Боевые задачи колхозного строительства]. Перевод Т. Салмыкова. Центриздат. Москва, 1930. 58 л. [М]
 82. Кода ванфтомс модать летькоц коськомодо. [Как уберечь землю от высыхания].
 Центриздат. Москва, 1925. 38 л.
 83. Михайлов, В. С.—Васильев, А. В.: Кода кочксемс паро лишме. [Как выбирать хорошую лошадь]. Центриздат. Москва, 1927. 38 л. [Е]
 84. Од ки ланкс. [На новые рельсы]. Перевод А. Луканова. Центриздат. Москва, 1930. 24 л. [Е]
 85. Ростовцев, Е. Е.: Лофцу трактсь кочкамац. [Выбор коровы и уход за ней].
 Перевод: М. О. Чигина. Центриздат. Москва, 1927. 32 л. [М]
 86. Скворцов, И.: Парына паксэсь. [Паровое поле]. Перевод: Б. Карсаевский. Центриздат. Москва, 1926. 40 л. [М]
 87. Скоморохов, А. Л.: Кода кочкамс ловсов скал. [Как выбирать молочную корову].
 Перевод: И. Тузилкин. Центриздат. Москва, 1927. 16 л. [Е]
 88. Филимонов, А. Н.: Машинань и алашань станциянтя. [Машино-конные станции].
 Центриздат. Москва, 1930. 40 л. [М]
 89. Яковлев, Я. А.: Сюронь шачуманть кепедиманзо кис. [За высокий урожай].
 Перевод И. Тузилкин. Центриздат. Москва, 1929. 31 л. [Е]
 90. Яковлев, Я. А.: Сёронь шачемать пеподеманц ингса. [За высокий урожай].
 Перевод Т. Салмыкова. Центриздат. Москва, 1929. 37 л. [М]

c) Egészségtan

91. Барышников, П. С.: Сельмень орма кирцкимат-сайнимат. [Трахома и заворот ресниц]. Центриздат. 6. п. 20 л. [М]
 92. Броннер, В. М.: Венерическая урматнэ. [Венерические болезни]. Центриздат.
 Москва, 1927. 31 л. [М]

93. Горбов: Урядна шись — шумбра ши. [Чистота залог здоровья.] Перевод А. Лямкина и А. Кочеткова. Центриздат. Москва, 1925. 20 л. [М]
 94. Майзель: Кода арелямс итнень урмада. [Как беречь детей от болезней]. Перевод: М. Чигина. Центриздат. Москва, 1928. 48 л. [М]
 95. Муравлевич, Вр.: Кода эри ды работы ломаннень телазо. [Как живет и работает человеческий организм]. Перевод: Т. Учайкин. Центриздат. Москва, 1927. 60 л. [Е]
 96. Фалькнер, В. Н.: Улхъяма виюфт и шумбрат. [Будем сильны и здоровы]. Перевод: Б. Карсаевский. Центриздат. Москва, 1927. 168 л. [М]

D) Szépirodalmi művek

97. Абрамов, Кузьма Григорьевич: Найман. Роман. МоКИ. Саранск, 1957. 395 л. [Е]
 98. Абрамов, К. Г.: Ломатне теевсть малацекс. Роман. [Люди стали близкими]. МоКИ. Саранск, 1961. 427 л. [Е]
 99. Ардеев, Василий Иванович (Виард): Хрустальный седь. [Хрустальный мост]. МоКИ. Саранск, 1960. 127 л. [М]
 Több rövid elbeszélést tartalmaz.
 100. Атянин, Федор Семенович: Тунда. Рассказ. [Весна. Рассказы]. МоКИ. Саранск, 1958. 134 л. [М]
 101. Бебан, Максим Афанасьевич: Тундань нармotty. Рассказ. [Весенние птицы. Рассказы]. МоКИ. Саранск, 1959. 63 л. [М]
 102. Безбородов, Михаил Ильич: Стихт и поэмат. Кочказень Илья Безбородов. [Стихи и поэмы]. МоКИ. Саранск, 1959. 203 л. [М]
 103. Беззубова, Фекла Игнатьевна: Сказт ды морот. [Сказы и песни]. МоКИ. Саранск. 1958. 35 л. [Е]
 104. Брыжинский, Иван Сергеевич: Васенце пургондавкст. Повесть [Первые победы. Повесть для детей среднего школьного возраста]. МоКИ. Саранск, 1960. 55 л. [Е]
 105. Вада тятше. Стихонь, рассказонь и ёфксонь сборник. [Яркая звезда]. МоКИ. Саранск, 1955. 63 л. [М]
 Gyermekversek gyűjteménye, több szerzőtől.
 106. Виард, Василий Иванович: Кешань приключениянза. [Приключения Кеши. Для детей среднего школьного возраста]. МоКИ. Саранск, 1958. 108 л. [М]
 107. Виард, Василий Иванович: Скрипач Оха. [С. О. Для детей среднего возраста]. МоКИ. Саранск. 1959. 27 л. [М]
 108. Виард, Василий Иванович: Колянь каникуланза. [Колины каникулы. Рассказы для среднего возраста]. МоКИ. Саранск, 1960. 54 л. [М]
 109. Врагов, Сергей Афанасьевич: Вася атянь эряфста. [Из жизни дедушки Василия]. Составитель С. Самошкин. МоКИ. Саранск, 1958. 26 л. [М]
 110. Григошин, Яков Пахомович: Кочказь произведения. [Избранные произведения. Пурнызе М. И. Александрова. МоКИ. Саранск, 1959. 101 л. [Е]
 111. Гоголь, Н. В.: Ревизорсь. Перевод: Ив. Васькин. МоКИ. Саранск, 1948. 105 л. [М]
 112. Горбатов, Б.: Аф покориндавихне. Тарасонь семяц. [Непокорённые]. Перевод: И. А. Васькин. Мордгиз. Саранск, 1949. 154 л. [М]
 113. Горький, М.: Ёвтнемат. [Рассказы]. Переводчик. Ф. А. Буртаев. Мордгиз. Саранск, 1951. 45 л. [Е]
 114. Дорофеев, Э. Ф.: Эсь моронекэ. [Наши песни]. Центриздат. Москва, 1925. 44 л. [М]
 115. Евсеев, М. Е.: Эрзянь морот. [Мордовские песни. Образцы мордовского народного творчества]. Центриздат. Москва, 1928. 185 л. [Е]
 116. Евсеев, М. Е. пурнынзе [собирает]: Эрзянь ёвкст (скасат). [Мордовские сказки]. Центриздат. Москва, 1928. 135 л. [Е]
 117. Евсеев, М.: Мордовская свадьба. Издание 2°. МоКИ. Саранск, 1959. 270 л. [Е]
 118. Изнямо. [Победа]. Эрзянь художественной литературань альманах. Мордгиз. 7—8.: Саранск, 1949. 303 л.; 9.: Саранск, 1950. 223 л. [Е]
 119. Иркаев, Николай Лазаревич (Никул Эркай): Тундонь сад. Стихт ды поэма. [Весенний сад]. МоКИ. Саранск, 1959. 83 л. [Е]
 120. Кавкайкин, Николай Михайлович: Пиземед мейле. [После дождя. Рассказы]. МоКИ. Саранск, 1961. 54 л. [Е]
 121. Карсаевский (редактор): Мокшоть моронза. Васенця книгась. [Песни мордвина]. Центриздат. Москва, 1928. 170 + II л. [М]
 122. Кирдяшкин, Т.: Кели Мокша. Роман. [Широкая Мокша]. МоКИ. Саранск, 1953. 297 л. [М]

123. *Кириллов, Пётр Семёнович*: Кочказь произведения. [Избранные произведения]: Васенце урок. Повесть.; Валдо васоло угол велькссэ. Драма; Учительница. Драма; Составитель С. *Архипов*. Предисловие: *Василий Горбунов*. МоКИ. Саранск, 1958. 231 л. [Е]
124. *Кирюшкин, Б.* (кочказе собирал): Од вайгяльхть. Од поэтонь стихт. Мордгиз. Саранск, 1949. 103 л. [М]
125. *Кишняков, Илья Прокофьевич*: Самолётсь повсь туцяс. Рассказ. [Самолёт попал в тучи. Рассказы]. МоКИ. Саранск, 1961. 118 л. [М]
126. *Коломасов, Василий Максимович*: Лавгинов. Роман. МоКИ. Саранск, 1956. 228 л. [Е]
127. *Кудашкин, Андрей Матвеевич*: Паваз. [Счастье. Стихи для детей]. МоКИ. Саранск, 1958. 26 л. [М]
128. *Куляскин, Дмитрий Степанович*: Мирэнь вайгель. Стихть, морот ды ёвкст. [Голос мира]. МоКИ. Саранск, 1959. 66 л. [Е]
129. *Куторкин, Андрей Дмитриевич*: Покш ки лангсо умарина. Роман. [Яблоня на большаке.] МоКИ. Саранск, 1958. 220 л. [Е]
130. *Кяшкин, Михаил Андреевич*: Кирссь — родинась. Повесть. [Курс — родина]. МоКИ. Саранск, 1959. 102 л. [М]
131. *Кяшкин, М. А.*: Цёфксне морайхть. [Соловьи поют]. МоКИ. Саранск, 1958. 91 л. [М]
132. *Левчаев, Петр Иванович*: Вирсь увнай. Рассказ и очеркт. [Лес шумит]. Рассказы и очерки]. МоКИ. Саранск, 1959. 241 л. [М]
133. *Лебедев, Ив.*: Эрек ава. 2 лисемаса пьеса. Йотафтозэ Н. *Илюшкин*. Центриздат. Москва, 1927. 16 л. [М]
134. *Лукьянов, Алексей*: Вечкевикс мастор. Стихть ды поэма. [Любимая родина]. Мордгиз. Саранск, 1948. 103 л. [Е]
135. *Лукьянов, Михаил*: Васень валске. [Первое утро]. Мордгиз. Саранск, 1947. 67 л. [Е]
136. *Макулов, Леонид Федорович*: Мокшень стирь. Повесть. [Девушка-мокшанка. Повесть]. МоКИ. Саранск, 1957. 174 л. [М]
137. *Малкин, Иван Леонтьевич*: Сезякатне чумот. Ёвтнемат. [Сороки виноваты. Рассказы]. МоКИ. Саранск. 1960. 36 л. [Е]
138. *Малкин, Александр Степанович*: Кельгома стирти. Рассказ. [В адрес любимой. Рассказы]. МоКИ. Саранск, 1959. 70 л. [М]
139. *Мартынов, Александр Константинович*: Кеняркс. [Радость. Стихи]. МоКИ. Саранск, 1959. 90 л. [Е]
140. *Маяковский, В.*: Мезе стамось цебярьсь и мезе стамось кальдявсь. [Что такое хорошо и что такое плохо]. Перевод Ф. *Богдашкина*. Идень Литературань Издательствась. Москва—Ленинград, 1940. 16 л. [М]
141. *Миллизов, Петр Кузьмич*: Оратф крня. Рассказ. [Размотанный клубок. Рассказы]. Мордгиз. Саранск, 1940. 63 л. [М]
142. *Мокшони, А.*: Тюлэй. [Рассказы]. Центриздат. Москва, 1927. 28 л. [М]
143. *Моро, Артур*: Тундо. Стихт ды поэма. [Весна]. МоКИ. Саранск, 1959. 192 л. [Е]
144. *Неверов*: Захаронь кулома. [Захарова смерть]. Перевод: *Желтова, А.—Бурнайкина, З.* Центриздат. Москва, 1925. 46 л. [Е]
145. *Некрасов, Н. А.*: Кочкаф произведения. [Избранные произведения]. Перевод: *Бебан, М., Самошкин, С., Пянзин, Г., Пинясов, Я.*: Мордгиз. Саранск, 1949. 120 л. [М]
146. *Пинясов, Яков Максимович*: Кели кенкшт. Идень азкст и ёфкст. [Широкие двери. Рассказы и сказки для детей]. МоКИ. Саранск, 1960. 70 л. [М]
147. *Платонов, Сергей Захарович*: Поэмат [Поэмы]. МоКИ. Саранск, 1959. 50 л. [Е]
148. *Прончатов, И.* (пурнынзе): Од вайгельть. Эрзянь од поэтнэнь стихотвореният. [Молодые голоса]. Мордгиз. Саранск, 1949. 93 л. [Е]
149. *Пушкин, А. С.*: Кочкаф сочиненият. [Избранные сочинения]. Перевод: *Кириллов, П., Мартынов, А., Любаев, П., Шумилкин, И., Куторкин, А., Эркай, Н., Пятай, Эм., Ликьянов, А.*, Мордгиз. Саранск, 1949. 396 л. [М]
150. *Пянзин, Михаил Федорович*: Толоньбачк. Рассказ. [Сквозь огонь. Рассказы]. МоКИ. Саранск, 1961. 46 л. [М]
151. *Пятаев, Емельян Иванович*: Валдо зорят. [Светлые зори. Стихи]. МоКИ. Саранск, 1959. 75 л. [Е]
152. *Радаяв (Радин), Василий Иванович*: Велень ёвтнемат. [Сельские рассказы]. МоКИ. Саранск, 1958. 69 л. [Е]

153. Сияжар. Эрзянь народонь моротнень пурнынзе ды тейсь тенст литературной обработка *Радаев, Василий Кузьмич*. [Эрзянские народные песни и легенды собрал и литературно обработал В. К. Радаев]. МоКИ. Саранск, 1960. 193 л. [Е]
154. *Самородов, К. Т.*: Мокшень пословицат. [Мокшанские пословицы. Собрал и систематизировал К. Т. Самородов]. МоКИ. Саранск, 1954. 112 л. [М]
155. *Самородов, К. Т.* (Пурныцясь ды составительсь): Эрзянь валмеревкст. [Эрзянские пословицы]. МоКИ. Саранск. 1955. 79 л. [Е]
156. *Тимошкин, Егор Сергеевич*: Седись морай. [Сердце поэта. Стихи.] МоКИ. Саранск, 1960. 27 л. [М]
157. *Толстой, Л. Н.*: Эйкакшонь ёвнемат. [Детские рассказы]. Перевод: М. Талаваев. Мордгиз. Саранск, 1949. 80 л. [Е]
158. *Торопкин, Павел Кузьмич*: Тундань зойф. Стихт. [Весенний звон. Стихи]. МоКИ. Саранск, 1960. 67 л. [М]
159. *Трошкин, Михаил Ильич*: Чайыведь. [Половодье. Стихи]. МоКИ. Саранск, 1959. 63 л. [Е]
160. *Тяпаев, Анатолий Прохорович*: Тундань пизем. Стихт. [Весенний дождь. Стихи]. МоКИ. Саранск, 1959. 58 л. [М]
161. *Чесноков, Ф.—Васильев, Т.—Окин, Е.*: Эрзянь пьесат. Центриздат. Москва, 1924. 24 л. [Е]
162. *Чесноков, Ф.*: Калдоргацть ташто койтне. [Расшатались бытовые устои. Драма]. Центриздат. Москва, 1925. 50 л. [Е]
163. *Чесноков, Ф.*: Галдоргоць сиря эряма-ащемась. [Расшатались бытовые устои]. Ётафтозя М. Чудатов. Центриздат. Москва, 1927. 46 л. [М]
- Az előző moksa fordítása.
164. *Чесноков, Ф.*: Инголи шюди Сура ляйсь. [Вперед течет река Сура и др. рассказы]. Ётафтозя М. Андреева. Центриздат. Москва, 1930. 24 л. [М]
- Az erzä eredeti címe: Икелев чуди Сура леесь. Москва, 1927.
165. *Чесноков, Федор Маркелович*: Кочказь ёвнемат. [Избранные рассказы]. МоКИ. Саранск, 1959. 111 л. [Е]
166. *Чехов, А. П.*: Беглец. Перевод Н. Романовой. [Для детей]. Центриздат. Москва, 1940. 16 л. [М]
167. *Чигодайкин, Иван Васильевич*: Кши и сал. Поэма. [Хлеб и соль. Поэма]. МоКИ. Саранск, 1959. 39 л. [М]
168. *Шумилкин, Иван Егорович*: Баснят ды стихть. [Басни и стихи]. МоКИ. Саранск, 1958. 39 л. [Е]
169. *Щеглов, Александр Сергеевич*: Чака ды кулина. Ёвнема. [Чака и кулина]. МоКИ. Саранск, 1959. 26 л. [Е]
170. *Щеглов, А. С.*: Ялгань кис. Ёвнемат. [За товарища. Рассказы]. МоКИ. Саранск, 1959. 78 л. [Е]
171. *Щеглов, А. С.*: Алкуксонь вечкема. Повесть. [Настоящая любовь]. МоКИ. Саранск, 1960. 99 л. [Е]
172. Эрзя-мокшонь морот, сказт ды балладат. Составительные: П. С. Кириллов—Л. С. Кавтаськин—К. Т. Самородов. МоКИ. Саранск, 1958. 206 л. [ЕМ]
173. *Якунин, М. В.* и лият [и другие]: Аннань свадьбац. Пьеса. 8 тиймаса. [Аннина свадьба]. Центриздат. Москва, 1928. 83 л.

Е) Szótárak

174. *Евсеев, Макар Евсеевич*: Эрзянь-рузонь валкс. [Мордовско-русский словарь]. Центриздат. Москва, 1931. 226 л. [Е]
- Csak a—k-ig készült el. Nyelvjárási alakokat és moksa szavakat is tartalmaz. Ism. RAVILA: FUF. XXII, A. 15—6.
175. *Коляденков, М. Н.—Цыганов, Н. Ф.*: Русско-эрзянский словарь. ОГИЗ. Государственное Издательство иностранных и национальных словарей. Москва, 1948. 413 л.
- Kb. 25 000 szót tartalmaz. A gazdasági, a kulturális és a politikai élet köréből származó szavak orosz vagy orosz közvetítésű nemzetközi szavak.
176. *Коляденков, М. Н.—Цыганов, Н. Ф.* (составили): Эрзянско-русский словарь. Под редакцией члена-корреспондента Академии Наук СССР проф. Д. В. Бубриха. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. Москва, 1949. 268 л.
- 15 000 szót ölel fel. A végén (271—292. l.) található Коляденков, М. Н. rövid nyelvtani összefoglalása.

177. *Потапкин, С. Г.* (составитель): Русско-мокшанский словарь для начальной школы. МоКИ. Саранск, 1953. 126 л. [М]

178. *Потапкин, С. Г. и Имяреков, А. К.*: Мокшанско-русский словарь. Под редакцией Д. В. Бубриха. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. Москва, 1949. 322 л. Kb. 17 000 szó, *Potaпкин rövid nyelvtani vázlatával* (325—359. l.).

179. *Потапкин, С. Г. и Имяреков, А. К.* (составили): Русско-мокшанский словарь. С приложением грамматических таблиц русского языка (657—688 л.). Государственное издательство иностранных и национальных словарей. Москва, 1951. 654 л.

Kb. 40 000 szó van benne. L. a 175.-höz fűzött megjegyzést.

180. Русско-эрзянский словарь политических и экономических терминов. Редакционная коллегия. МоКИ. Саранск, 1954. 69 л.

F) Tudományos munkák (oroszul)

181. *Бубрих, Д. В.*: Эрзя-мордовская грамматика минимум. Мордгиз. Саранск, 1947. 51 л.

182. *Бубрих, Д. В.*: Историческая грамматика эрзянского языка. Под редакцией М. Н. Коляденкова и Н. Ф. Цыганова. МоКИ. Саранск, 1953. 271 л.

183. Вопросы этнической истории мордовского народа. Труды мордовской этнографической экспедиции. Вып. I. (Ответственные редакторы В. Н. Белицер, К. А. Котков). ИздатАКНСССР. Москва, 1960. 255 л.

Ism. Erdélyi I. NyK. LXIV. 393—6.

184. Документы и материалы по истории Мордовской АССР. Том I. (Под редакцией Института истории АН. Наук СССР.). Саранск, 1940. 432 л.

185. Документы и материалы по истории Мордовской АССР. Том I. Часть II. (Под редакцией проф. А. И. Яковлева. МНИИЯЛИ. Саранск, 1950. 580 л.

186. Документы и материалы по истории Мордовской АССР. Том IV. Часть I. (Под редакцией проф. А. И. Яковлева. Мордгиз. Саранск, 1948. 439 л.

187. *Евсеев, М. Е.*: Основы мордовской грамматики. Эрзянь грамматика. Издание второе, исправленное. Центриздат. Москва, 1931. 241 л.

188. *Коляденков, М. Н.*: Грамматика мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Часть II. Синтаксис. МоКИ. Саранск, 1954. 326 л.

Ism.: ERDÉLYI ISTVÁN: NyK. LXIII, 421—426. l.; uő.: ALH. XII, 212—216. l.

189. *Коляденков, М. Н.*: Структура простого предложения в мордовских языках. Предложения и его главные члены. МоКИ. Саранск, 1959. 290 л.

Ism. ERDÉLYI ISTVÁN: ALH. XII, 212—6 л.

190. *Маркелов, М. Т.*: Мокшэрзянтень эрзямо пиньгест. [История мордвы]. Перевод Ф. М. Чеснокова. Центриздат. Москва. 1929. 183 л. + Схематическая карта расселения финно-угров в СССР. [Е!]

191. Материалы научной сессии по вопросам мордовского языкознания. Часть I. Доклады. МоКИ. Саранск, 1955. 198 л. Часть II. Нормы мордовских (мокша и эрзя) литературных языков. МоКИ. Саранск, 1955. 238 л.

192. Очерки мордовских диалектов. Редакторы: М. Н. Коляденков и О. И. Чудаева. МоИЯ. Саранск, 1961. 396 л.

Tartalma: *Марков, Ф. П.*: Приалатырский диалект эрзя-мордовского языка (7—99); *Объедин, В. Д.*: Старо-турдаковский диалект эрзя-мордовского языка (100—196); *Якушкин, А. В.*: Дракинский диалект эрзя-мордовского языка (197—293); *Цыганкин, Д. В.*: Шугуровский диалект эрзя-мордовского языка (294—395).

193. *Советкин, Ф. Ф.*: Методика родного языка в мордовской (эрзя) школе. МоКИ. Саранск, 1959. 184 л.

194. Советская Мордовия. (Очерки посвященные 20-летию республики). Мордгиз. Саранск, 1950. 340 л.

195. *Фетисов, М. И.*: Мордовские народные сказительницы. МоКИ. Саранск, 1953. 195 л.

196. Филологические доклады на конференции по вопросам финно-угорской филологии в Ленинграде в 1947 г. Советское финноугроведение. Том II. Под общей редакцией Д. В. Бубриха и Н. Ф. Цыганова. Мордгиз. Саранск, 1948. 230 л.

[A következő szerzők cikkeivel:

Бубрих, Д. В.; *Коляденков, М. Н.*; *Д. В. Смирнова-Бубрих*; *Маскаев, А. И.*; *Попов, А. И.*; *Степанов, П. Д.*].

ERDÉLYI ISTVÁN

A mai magyar nyelv rendszere — Leíró nyelvtan II. kötet.

Mondattan. Szerkesztette: Tompa József
Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó. 579 l.

Örvendetesen hamar jelent meg Akadémiai leíró nyelvtanunk második kötete az első után. Az első kötetről írt általános megjegyzéseim (NyK. LXIV, 241—7) természetesen vonatkoznak a mondattani részre is. A mai magyar nyelvről szóló ismereteink tehát most igen szerencsésen szinte egy időben láttak napvilágot. A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának kiadása nemrégiben fejeződött be (I—VII. k. 1959—62). Rendelkezésünkre áll tehát a mai irodalmi nyelv megközelítően teljes szókincse, amely kétszáz-ezernél több lexikai egységet (szót és szókapcsolatot) tartalmaz. E nagyszabású szótárnak méltó párja a kétkötetes, majdnem 1200 lapra terjedő leíró nyelvtan, a mai magyar nyelv rendszerének bemutatása. A nagy, részletes leíró nyelvtan már régi adóssága nyelvtudományunknak. Örvendetes dolog, hogy ha elég későn is, végre megszületett.

Mint minden szintézis, ez a nagy mű is nemcsak az eddigi eredményeket összegezi, hanem sok-sok részletkérdésben új megoldásokat ad. Tekintettel van XIX. századi klasszikusainkra is, de példaanyagában inkább a XX. századi irodalomra támaszkodik. Nagyon helyesen nemcsak a verses és prózai szépirodalomból veszi példáit, hanem bőven merít a tudományos nyelvből, publicisztikából és a beszélt köznyelvből is. Nem lehetett feladata e műnek minden kidolgozatlan kérdést részletesen kimunkálni, ez még későbbi monográfiák feladata lesz. Dicséretes vonása még, hogy nem bújkik ki a nehézségek alól, hanem felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelvi valóság mennyire sokrétű, az osztályozási szempontok mennyiszor keresztezhetik egymást, a nyelvtani kategóriák gyakran tulságosan szűkek, máskor meg tágak, további részletezés szükséges. Nem lép fel, de nem is léphet fel a véglegesség igényével, hiszen néhány részlete (pl. a határozói vagy az értelmezői mellékmondatok) még a jelen formájában sem eléggé áttekinthető.

A rendszerezési nehézségek a mondattanban csak fokozódnak, hiszen a fonémák, morféimák, sőt még a szavak (lexémák) száma — legalábbis elméletben — véges, megszámlálható, de a mondatok száma végtelen, megszámlálhatatlan. A mondat nyelvi jelekből (szavakból, morféimákból) áll, de maga a mondat már nem nyelvi jel. Végtelenül változékony, és ezért a nyelvtani rendszerezésnek mindig újabb feladatokat adhat. A fonémák, a morféimák, a szavak tudós spekuláció, analízis eredményei, de a mondat a beszéd, az élő nyelv egysége, szakasza.

Kifogásolhatná valaki, hogy ma miért nem strukturalista nyelvtant írtunk, hiszen nemcsak külföldön, hanem nálunk is sok híve van a strukturalista irányzatoknak. Anélkül, hogy ezt a kérdést részletesen elemezném, úgy hiszem, elhibázott lépés lett volna, ha az eddigi munkálatokat félbeszakítva a munkaközösség — esetleg új erők bevonásával nekikezdett volna egy strukturalista nyelvtan írásának. Egy ilyen elhamarkodott lépés hosszú évekre elodázta volna a nyelvtan megjelenését. Az összeszokott nyelvtani gárda sok évi munkája veszett volna kárba. Örülünk, hogy ez a nyelvtan kész. Másrészt ennek a nyelvtannak a megjelenése csak ösztönzőleg hathat hazai strukturalistáinkra, hogy egy új szempontú leíró nyelvtant készítsenek.

A most megjelent nyelvtan más szempontból is fel fogja lendíteni leíró nyelvtani kutatásainkat. Egyrészt biztos kiinduló alap további vizsgálatainkhoz, másrészt rámutat az eddig kevésbé ismert és dokumentált nyelvi jelenségekre.

A II. kötet beosztása hagyományosan önként adódik: I. A mondat és a mondattan általános kérdései (7—22, TOMPA J.) c. fejezet a magyar mondat jellemző sajátágaival, meghatározásaival foglalkozik, majd vázolja a kötet tárgyát és beosztását. Csak helyeselnem tudom, hogy a nyelvtan csak vázlatosan és röviden ismerteti az eddigi legjelentősebb mondatmeghatározásokat, és nem bocsátkozik ezek végnélküli boncolgatásába. A szerző az eddigi sokszáz meghatározást egy újabbal gyarapítja, amely eklektikusan egybe próbálja hangolni az eddigi meghatározások felhasználható jegyeit (19). A meghatározás lehet, hogy teljes és egyértelmű, azonban zsúfoltsága miatt végtelenül bonyolult és nehézkes. Az természetesen viathatatlán, hogy egy ilyen nagy összefoglaló műben valamilyen mondatmeghatározás szükséges.

A mondatfajták (II. fejezet, 23—64, KÁROLY S.) az osztályozás szempontjaival, a kijelentő, felkiáltó, óhajtó, felszólító és kérdő, más sikon az állító és tagadó, végül a hiányos szerkezetű és tagolatlan mondatokkal foglalkozik. A fejezet szép, világos, áttekinthető. Érdekes és hasznos a 43. lapon közölt táblázat a mondatfajták jellegzetes tulajdonságairól.

A szó szerkezetek fejezete (65—94, TOMPA J.) szükségszerűen sokat érintkezik a későbbi részekkel, de így sem fölösleges. A kötetnek majdnem a felét kitevő IV. fejezet

az egyszerű mondatról és részeiről szól (95—328; az általános rész, az alany és állítmány TOMPA J., a tárgy H. MOLNÁR I., a határozó B. LŐRINCZY É., a jelző TOMPA J., IMRE S. és KÁROLY S., a többtagú mondatrészek FARKAS V. munkája). Ez az általában szintén jól sikerült fejezet számos új, vagy részben új részleteket is tartalmaz, mint pl. az *ágrul ágra* típusú kettős helyhatározókat. Szokatlan és támadható, de szerintem mégis indokolt a nyelvtannak az az eljárása, hogy a képes határozókat nem tárgyalja külön, hanem részben helyhatározókkal, másrészt az állandó határozókkal (vonzatokkal) együtt. A fok- és mértékhatarozók igen alaposan ki vannak dolgozva. Sok érdekes finomságot találunk a módhatározó tárgyalásában is. Helyes a szerzőknek az a felfogása, hogy a „*mint a futótűz terjedt el a hír...*” mondat határozóját ma már nem mellékmondatnak, hanem inkább egyszerű mondatrésznek foghatjuk fel (206, 331, 377), de én határozottabban állnék ki e felfogás mellett. Sok új szempontot, részletet tartalmaz a jelzők fejezete is. Helyes, hogy a nagyon elterjedt, de primitív szemléletű melléknévi és számnévi (máshol tulajdonság- és szám-) jelző helyébe a minőség- és mennyiségjelző lépett. Így az *ötödik emelet* kifejezés jelzője véglegesen a minőségjelzők csoportjába került. Én azonban meghagytam volna a főnévi névmás (*ez, az, emez, ugyanez, stb.*) szófajú jelzőt külön csoportban (kijelölő jelző), mert nem minőséget jelölnek, hanem rámutatnak a jelzett szóra. Alaki viselkedésük (egyezés) is indokolja különválasztásukat.

A következő igen terjedelmes fejezet, az Összetett mondat is több szerző munkája (329—455; az alárendelő mondat, alanyi és állítmányi mellékmondat: TOMPA J., a tárgyi mellékmondat: H. MOLNÁR I., a határozói: B. LŐRINCZY É., a jelzői: TOMPA J., IMRE S. és KÁROLY S., a mellérendelő és többszörösen összetett mondat, valamint a mondatrend: FARKAS V.). Bár csak röviden említi a könyv, nem tudom nem fölösleges-e a mellékmondatok „szófajú” osztályozása (339—40). Megnyugtatóan tisztázza a könyv az állítmányi mellékmondat fogalmát. Nehéz dió a határozói és az értelmezői mellékmondat kérdése. Itt még — úgy vélem — további kutatásokra van szükség. Nem hiszem, hogy helyes eljárás a megegendő és föltételes mondatok teljes beolvasztása az állapot- és időhatározó kategóriájába. Nem mindig lehet rájuk kérdezni, beolvasztásuk is körülményes, ezért célszerű volna őket jobban elkülöníteni. Az értelmezői mellékmondat pedig nehezen választható el a jelzőitől. A kapcsolatos mondatok kötőszavainak történeti magyarázata (414—5) a nyelvtan elveinél fogva inkább apróbetűs részbe kíváncskozott volna. Ügyes újítás, hogy mindenütt találunk utalást a kötőszók hangsúlyos, illetve hangsúlytalan voltára. Szívesen láttuk a szemléltető ábrákat is a többszörösen összetett mondatok tárgyalásában (444—7).

Sok új és érdekes megállapítást tartalmaz a „Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet” c. VI. fejezet is (457—522, DEME L.). A kötetet forrásjegyzék, tárgymutató és tartalomjegyzék zárja le.

Minden nagyobb fejezet végén találunk bibliográfiát is. Természetes dolog, hogy az ilyen könyvészet nem lehet teljes. Nem sorolhatja fel a kérdésre vonatkozó egész irodalmat, nem terjedhet ki minden részletre. A tudományos etika azonban megkívánja, hogy az olyan tanulmányokat megemlítsé, amelyeknek eredményeit fölhasználja, értékeli. Két ilyen bibliográfiai pótlást említek meg: az egyik W. SCHLACHTER cikke a magyar szórendről (MNy. XL, 49, 100), a másik az enyém a kapcsolatos mondatok osztályozásáról (Bevezetés a nyelvtudományba [sokszorosított jegyzet a pedagógus továbbképzés anyagában], Budapest, 1952. 95—6, és „A magyar nyelv tanulása” c. nyomtatott füzetben, Budapest, 1952. Tankönyvkiadó, 33—4). Talán éppen azért kellett volna ez utóbbit megemlíteni, mivel ilyen nehezen hozzáférhető helyen jelent meg. Az mindenképpen öröm a szerzőnek, ha megállapításai tudományos közhellyé válnak, de tíz év távlatából még jó volna valahol utalni rá.

Most következő kisebb megjegyzéseim előző ismertetésemhez hasonlóan nem a mű lényegét érintik, de — úgy hiszem — hasznosak lehetnek a következő kiadás számára:

9. 1. Kissé komikusként találom, ha ilyen mondatszók említésekor, mint „*Igen*”, „*Igen?*”, „*Eh?*”, „*Jaj?*” pontos forrásutalást adunk.

21. 1. A *leglényeg* szó (csak a leglényegyet... érintettük) igen egyéni ízű és ritka, bár nem hibáztatható.

23. és 27. 1. A párhuzam kedvéért alkalmazott „*Jaj, kertész leszek!*” felkiáltó mondat komikus, nehezen tudnék olyan beszédhelyzetet elképzelni, amelybe beleillene.

30. 1. (felülről 3. sor.) A *jelző* szót egy nyelvtanban nem célszerű, más, alkalmi jelentésben használni.

35. 1. Szolgálatja a parancs (tiltás) a felszólított érdekét is: *Vigyázz, el ne essél!* — *Aludj jól!* stb.

38. 1. Legalább egy mondatot megérdemelt volna az -e kérdőszó helye.

332. 1. Az önállósult mellékmondat valóban előfordul felkáltásként, de főmondatral is könnyen kiegészíthető: (Sejtheted), *hogy én hogy örülök ennek!* Vagy: (De jó volna), *ha én most veletek lehetnék!*

342. 1. „A... kötőszót rendesen *mindig* kitesszük...” Vagy *rendesen* kitesszük, akkor van kivétel, ha meg *mindig* — akkor nincs.

350—1. 1. Ellentmondást látok abban, hogy a 350. lapon helyesen állapítja meg a könyv, hogy az állítmányi mellékmondat általában nem nagyon gyakori mellékmondat-fajta (ez igaz is). A következő lapon azonban azt írja, hogy a főnévi állítmányt kifejtők eléggé gyakoriak.

369. 1. A helyhatározói mellékmondatral elég mostohán bánik el a könyv. Alig jut több neki egy fél lapnál. Kár, hogy *minden* példa úgy van összeválogatva, hogy a rámutató szó irány szempontjából egyezik a kötőszóval. Okvetlenül kellett volna más példa is, mint: Ne menj *oda*, ahol lövöldöznek! *Ott* maradt, *ahova* letették. *Onnan* jött, *ahol* a madár sem jár, stb. Azt is meg kellett volna említeni, hogy a kérdés szempontjából a rámutató szó (nem pedig a kötőszó) az irányadó (a szó eredeti értelmében is): *Hova* ne menj? *Hol* maradt? *Honnan* jött?

376. 1. Helyes megállapítás, hogy a súlytalanná vált, színtelenné fakult főmondat (pl. *úgy látszik, lehet*) már inkább a módosító szó funkcióját tölti be. Lehetett volna utalni arra (apró betűvel), hogy néhány módosító szónk valóban ilyen eredetű: *talán* (< talá-lom), *bizony* (< bízom).

432. 1. Annak idején, mikor középiskolai nyelvtanunkat írtuk Benkő Loránnal közösen, magam is átmeneti mondatfajtának tartottam a következtető és magyarázó mondatokat, illetőleg az utóbbi egyik fajtáját — és kapcsolatba hoztam az okhatározói mellékmondatokkal (ennek előre, ill. hátravetett formájával). Az akkori bírálók egyhangú tiltakozása miatt visszatértem a hagyományos besoroláshoz. Örülök, hogy itt régi — de meg nem jelent — elgondolásomat viszontláthatom.

442. 1. A különmemű mondatokból álló többszörösen mellérendelő mondatok példái miért *m i n d a* kapcsolatos és ellentétes viszonyt tükrözik?

449. 1. Idézhetett volna a szerző nyugodtan legalább egy barokk körmondatot, még akkor is, ha 23 soros.

469. 1. Igen gyakori az igező hangsúlyozása az igező helyett a sportközvetítésekben: *begurítja* a labdát, *kivágódik* a középre, *belenyúl*, *fölvágja*, stb.

482. 1. Még a frazeológiai egységek belső rendje sem állandó, mert mint az igezők — ezek tagjai is helyet cserélhetnek (megszorításkor, tagadáskor, stb.). Az idézett példák közül: *híre kél* ~ akkor *kelt híre*; *földhöz vág* ~ úgy *vágta földhöz*, csak úgy nyekkent. A másik csoportban: *vállalja a felelősséget* ~ a *felelősséget* pedig te *vállalalod*, stb.

A könyv stílusa jó, csak helyenként találkozunk pongyolább vagy nehezkesebb fogalmazással. Lehet, hogy egyéni dolog, de nekem nem tetszenek a *jellemzőek* (pl. 186, 353), *önállóak* (335), *hasonlóak* (348) stb. a jobb hangzású és általánosabb *jellemzők*, *önállóak*, *hasonlóak* helyett. Az ilyen kötőhangzós alakok a kötet nem minden szerzőjére „jellemzők”.

A könyv kiállítása tetszetős. Körülbelül negyven sajtóhibát és téves betűtípust vettem észre eddig, ami nem túlságosan nagy szám. Értelemzavaró azonban kevés akad köztük.

Az akadémiai leíró nyelvtan reprezentatív nagy mű, méltó a Magyar Tudományos Akadémiához. Nem hiányozhat egyetlen közkönyvtárból sem. Minden nyelvész, magyar szaktanár íróasztalán gyakran használt könyv lesz, amely nyomán még számos monográfia, cikk születik a közeljövőben.

KÁLMÁN BÉLA

Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből

Szerkesztette PAIS DEZSŐ. Írták: BENKŐ LORÁND, T. LOVAS RÓZSA, NÉMETH G. BÉLA, RUZSICZKY ÉVA, SZILÁGYI FERENC, TOMPA JÓZSEF, TRÓCSÁNYI ZOLTÁN
Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 292 l.

Ez az érdekes és értékes, külsejére nézve is igen szép kötet a szerkesztőnek ilyen című bevezető tanulmányával kezdődik: „Kérdések, utak-módok, eredmények az irodalmi nyelv vizsgálatában.” PAIS DEZSŐ már több évtized óta foglalkozik ezzel a saját vallomása szerint meglehetősen szívéhez nőtt tárggyal, tehát kiváló szakértője a magyar irodalmi nyelvnek. Sok tanárképzői és egyetemi előadása után 1952-ben a szegedi II.

országos magyar nyelvészkonferencián összefoglaló előadást tartott róla, s az ő szerkesztésében jelent meg három évvel később az a nagy tanulmánygyűjtemény is, amelynek címe: „Nyelvünk a reformkorban.” Irodalmi nyelvünk kifejlődése azonban nem valami egyszerű folyamat, ennél fogva még nagyon sok részletes vizsgálódásra van szükség, hogy pontosan meg lehessen rajzolni, miképpen alakult ki lassan-lassan a magyar irodalmi nyelv. Fontos tisztázni való kérdés mindjárt az, vajon egyetlen nyelvjárásból keletkezett-e vagy többből.

TOLNAI VILMOS már 1899-ben ezt írta, amikor CSÜRÖS FERENCnek „A magyar irodalmi és köznyelv” című s a budapesti tudományegyetemen pályadíjat nyert munkáját ismertette: A fejlődés „azt mutatja, hogy az irodalmi nyelv nem egy tájszólásnak a többi fölé való emelkedése, hanem az összes tájszólások egymásra hatásának eredménye” (Nyr. XXVIII, 506). SIMONYI ZSIGMONDnak kitűnő összefoglaló művében is ezt olvassuk: „... sehol sincs irodalmi nyelv, mely teljesen meg egyezne valamely vidék vagy város nyelvjárásával. Az irodalmi nyelv mindenütt a nyelvjárások egymásra-hatásának eredménye” (A magyar nyelv. Második kiadás, 1905. 165). Ezzel ellenkező felfogás nyilvánul meg SEEMANN GÁBORNak a határozott névelő mérték-telen használatát megrovó, 1910-i cikkében: „... magyar irodalmi nyelvűl mégis a miskolevidékit fogadtuk el, vagy jobban mondva: irodalmi nyelvünk a miskolevidéki (Zemplén-, Abauj-, Borsodmegye összeszöggellő része) nyelvjáráson épült fel és ennek alapján fejlődik” (Nyr. XXXIX, 453). A szerkesztőség, vagyis SIMONYI ZSIGMOND, természetesen nem mulasztotta el hozzáfűzni a közleményhez a többi közt ezt a megjegyzést: „Először is nincs bebizonyítva az a régebben is, másoktól is hangoztatott állítás, hogy irodalmi nyelvűl a miskolevidékit fogadtuk volna el...” (uo. 457). 1926 őszén pedig a Magyar Nyelvtudományi Társaságban ERDÉLYI LAJOS tartott felolvasást „Irodalmi nyelvünk alakulásához” címmel. A Társaság folyóiratában közölt rövid kivonatot szerint azt fejtegette, „hogy irodalmi nyelvünk hosszas fejlődés eredménye, ... Alapjában az egykori, főként felső-dunántúli nyelvmélekek nyelvében indult ki a fejlődés s így a felső-dunántúli nyelvjárás alapján”, majd „a többi vidék nyelvi hatása is következett” (MNy. XXII, 364).

Az újabb és jobban körületekintő vizsgálatokat figyelembe véve okvetlenül helyeselnünk kell, hogy PAIS DEZSŐ a szerkesztői Bevezetésnek 17. lapján így foglal állást ebben a fontos kérdésben: „Tehát az egységes irodalmi vagy köznyelvnek a létrejöttelét nálunk a nyelvjárások kiegyenlítése útján magyarázom továbbra is.” Annál inkább szükség van ennek hangsúlyozására, mert ZLINSZKY ALADÁR a német, az olasz, a francia és a spanyol irodalmi nyelvekre hivatkozva még 1933-ban is ezt írta a Dézsi Lajos szerkesztette Világirodalmi Lexikonnak Nyelvhelyesség című cikkében: „Az irodalmi nyelv is úgy keletkezett, hogy egy nyelvjárás valamely nagy író hatása alatt kiemelkedett a többi közül s uralkodóvá lett.” KÁLMÁN BÉLA egyetemi tankönyvének ideavágó része pedig így szól (A mai magyar nyelvjárások. 1951. 4): „A nemzeti nyelv rendszerint valamelyik nyelvjárásból alakul ki, de idők folyamán magába olvasztja az illető nyelv más nyelvjárásainak számos hangtani sajátosságát és eltérő szókincsének egy részét is. ... a magyar nemzeti nyelv alapját azonban eddigi ismereteinkre támaszkodva nem sikerült pontosan eldönteni. Valószínűleg egy e-ző és é-ző, diftongusok nélküli nyelvjárás volt az alapja (Abauj-Zemplén).”

A fölvetődő kérdésekről, a kutatás módjáról s az eddig elért eredményekről szakszerűen tájékoztató Bevezetés után hét alapos tanulmányt közöl a könyv abban a sorrendben, hogy tárgyuk melyik korból van választva, s a Bevezetés mindjárt ezeket is behatóan ismerteti és méltatja. — 1. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN dolgozatának címe: „Írók egyéni nyelve a XVII—XVIII. században.” Egyebek között Geleji Katona Istvánnak egyik művéből vannak benne csoportosítva a hangtani sajátosságok. — 2. BENKŐ LORÁND arról értekezik, hogyan értékelték régebben nyelvjárásainkat és a vidékies színezetű (regionális vagy provinciális) köznyelveket az irodalmi nyelv szempontjából: „A táji nyelvtípusok szemlélete a XVIII. század második felében.” — 3. SZILÁGYI FERENC írta a kötetnek legnagyobb terjedelmű, csaknem négyíves tanulmányát: „Csokonai költői szókincséről.” — 4. RUTSICZKY ÉVA azt vizsgálta meg részletesen, hogyan vélekedett Kazinczy Ferenc az idegen szavaknak irodalmi felhasználásáról: „Kazinczy állásfoglalása az idegen szavak kérdéseiben.” — 5. T. LOVAS RÓZSA stíluselemző cikke Katona József képalkotását világítja meg: „A Bánk-bán költői képei.” — 6. NÉMETH G. BÉLA Szarvas Gábor és Volf György túlzásait, ellenzékükkel vívott harcukat mutatja be „A századvégi Nyelvörvításhoz” című értekezésében. — 7. Végül TOMPA JÓZSEF „Újabb »szépiroli« nyelvtanunk» egy érdekes alakulatáról” címmel azt a kérdést boncolgatja régibb és egészen friss példák alapján, milyen viszonyban vannak a mai szépirodalomban is előforduló olyan szóalakok, mint *egen*, *levelen* ezekkel a most általában szokásos formákkal: *égen*, *levélen*.

E rövidre fogott tájékoztatás után egy-két adalékkal talán én is hozzájárulhatok itt egyik-másik tanulmány anyagához vagy eredményéhez. A 35. lapon azt olvasom, hogy Geleji Katona István olyanféle kifejezéseket is használt, „amelyek a váradi piac nyelvénél lehettek népies zamatú szavai”. Közöttük van a 36. lapon ez a példa is: „Gratianus azt *sutulta-ki* belőle.” Én úgy gondolom, hogy a kiemelt szót „A váltáság titká”-nak szerzője inkább szülőfalujából vihette magával. Gelej ugyanis Borsod megyében van, nem éppen messze Egertől, Heves megyében pedig járatos volt, talán még ma is él a *sutulás* szó. *Sutú*-nak nevezték a régiek az én gyermekkoromban még fából készült szőlőprést, vagyis *sajtó*-t. Volt *olajsutú* is, ezt LEHR ALBERT ilyen formában említi meg nagy Toldi-magyarázataiban: *olajsutú* (2. kiadás, 82. l.). A MTsz.-ban is megtaláljuk a *sajtolás* címszónál — egy kissé pontatlanul, rövid *u*-val — a *sutulás*-t mint gyöngyösi és egri adatot, így értelmezve: „törkölyből sajtolt bor”. Gratianus tehát *kisutult*, azaz kisajtolt, kipréselt (erőszakosan kiokoskodott?) valamiből valamit (a rövid idézetből nem lehet kitalálni, hogy a szövegben miről van szó).

Ami Szarvas Gáborék megítélését illeti, a túlzásokról már korábban is írtak néhányan, általánosságban is, a Nyelvőrre érteve is. ARANY JÁNOS „Az *ét* *í*-re váltó tájzsolásról” című tanulmányát ezzel kezdte: „Nem lehet a magyar nyelvészet körében napról-napra élenkülö mozgalmat öröm nélkül szemlélni. . . . S ha *itt* és *ott* a szakbuzgalom, a tárgy iránti hevülés olykor túlságba csap is; ha messzebb viszi is néha következtetéseit, mint a valóság engedné: azon nincs miért megütköznünk. Buzgalom ritkán van túlzás nélkül. A mi igaz, megmarad, a mi nem, lesodorja az idő.” (Összes Munkái, 1900-i, 12 kötetes kiadás. Franklin. X, 313—4.) Szarvas Gábornak tanítványa és utóda, SIMONYI ZSIGMOND pedig így nyilatkozott mesteréről szóló akadémiai emlékbeszédében: „A neológia védői szemére hányták a Nyelvőrnek . . . , hogy a népiesség túlzásával elmossa a stílus-nemek közti különbségeket, . . . De a túlzások vele járnak minden erősebb mozgalommal, nem bizonyítják a mozgalomnak jogtalan vagy céltalan voltát és rendszerint csak mulékonny okoznak” (Nyr. XXVI, 490). Annyi bizonyos, hogy ha igazságosan akarjuk megítélni irodalmi nyelvünk történetének két nevezetes mozgalmát, a neológiát és az ortológiát, azazhogy Kazinczyt és Szarvast, azt kell szem előtt tartanunk, amit Gyulai Pál írt Romhányijában Kossuthról és Görgeyről: „Ember volt mindenik, ki tévedt, De nagy jót is tett s ez elég, Hatásukat a nemzetélet Érezte s most is érzi még. . . . Nincs bálványom, se' bűnbakom, Ami igaz, nem tagadom” (IV, 20).

Ahol pedig apróságokon, például egy-egy ékezetten fordul meg a dolog, ott az is megnehezítheti a tudományos kutató munkáját és állásfoglalását, hogy a különféle kiadások szövege nem teljesen egyforma. Arany Toldijának LEHRTől való nagy magyarázatos kiadásában a 226. lapon így szól a VII. éneknek 3. versszakbeli sora: „A nap ment utána a kék *egen* uszván.” Nincs hozzá semmi magyarázat vagy megjegyzés, ámbr LEHR ezt mondja előszavában a VI. lapon: „. . . az első kiadás (1847) eltérései híven a szöveg alá nyomattam.” De Arany János Összes Munkáinak előbb idézett kiadásában és a Voinovich Géza gondozásában megjelent, szintén Franklin-féle ötkötetes kiadásban *egen* van kiszedve (II, 60 és II, 53). Melyik mármost a hiteles? Utóvégre lehet *egen* is, mert a Szamoshát nem esik messze Nagyszalontától, és CSÜRY BALINT így közli az *ég* szónak -n ragos alakját a Szamosháti Szótárban: *egenn*. Továbbá ha igaz, Arany ilyesmit is írt „Álom — való” című költeményében: „E kettészakított oroszlan kebele Szébb remények édes *mezivel* van tele.” Így olvashatjuk a 12 kötetes kiadásban (I, 61) és Összes Kisebb Költeményeinek szintén Voinovich-féle kiadásában (Franklin, 56), csakhogy az ötkötetesben már emilyen alakban látjuk a kétséges szót: *mézivel* (I, 44). Most aztán melyik forrásnak higgyünk? Meglephet bennünket, hogy Aristophanesnek egyik vígjátékában, A felhőkben, a 200—1. sort így fordította Arany: „De meg van tiltva künn, szabad *legen* Soká időzniök.” Ezt egyféleképpen közli a 12 kötetes kiadás is, az ötkötetes is (VII, 113 és IV, 51), ez a *legen* azonban nyilván csak költői szabadság a *legen* helyett, a jambus kedvéért. Feltűnő az is, hogy a 12 kötetes kiadás szerint Petőfi így kezdi Arany-nak írt egyik levelét, tehát nem valamelyik költeményét: „Nem veszed tán rossz *neven*, ha elhagyom az önözést”, Arany pedig emígy válaszol neki: „Nem veszed tán rossz *neven* tőlem e megszólítást” (XI, 55 és 59). Másrészt versben Arany is így ír a ritmus és a rím kedvéért: „Ahhoz könyíték felvállról csupáncsak (Mit nem vehetni tőlem rossz [így!] *neven*), Hogy ünnepelt hősem nem áll magán csak, Mint egy bitófa a lét-*ösvényen*, Hanem vannak szerelmes rokonai. . . .” (Bolond Istók I, 11; itt a *neven* és az *ösvényen* a *legyen* szóra rimel). Az efféle adatok bizony nagy óvatosságra inthetnek bennünket a nyelvészeti következtetések dolgában.

NAGY J. BÉLA

Julius Laziczus: Lehrbuch der Phonetik

Berlin, 1961. Akademie-Verlag. 199 l.

Tizenhét évvel a magyar „Fonétika” megjelenése után adta ki a német Akadémia kiadója LAZICZIUS GYULA könyvének német változatát WOLFGANG STEINITZ professzor előszavával. Az új kiadás alig különbözik a régitől. Betegsége meggátolta a szerzőt abban, hogy feldolgozza az utóbbi évtizedek fonetikai irodalmát. Mit mondhat egy tizenhét évvel ezelőtt lezárt általános fonetikai kézikönyv a mai olvasónak, amikor az akusztikai, a fonetikai, a kommunikációelméleti kutatás igen gyors üteme következtében néhány év alatt elavul a legtöbb eredmény?

LAZICZIUS GYULA „Fonétika”-ja „szép, érett és több tekintetben egyedülálló munka”, írta a „Fonetika”-ról LAZICZIUS GYULA életművének magyar származású amerikai ismertetője, Thomas Sebeok.¹ Valóban egyedülálló munka mind módszerét, mind szerkezetét tekintve.

LAZICZIUS a fonológia előharcosai közé tartozik, aki nemcsak terjesztette Baudouin de Courtenay, Seseberba, Trubetzkoy tanításait, hanem maga is jelentős szerepet játszott a fonológiai elmélet kialakításában. Ugyanakkor nem osztotta Trubetzkoy és mások felfogását, akik a fonetikát a természettudományok közé sorolva kirekesztették a nyelvtudományból. LAZICZIUS szerint a fonetika, mely nyelvi tanulmányokból nőtt ki, alapfogalmait, célkitézéseit csak a nyelvészetből merítheti.² Phonetik-jával is ezt a tézist illusztrálja. Következtesen funkcionális (fonológiai) szempontból tárgyalja a fonetikai kérdéseket. Funkcionális szempontból bírálja a finnugor nyelvészetben egy időben elhárapódzott indokolatlanul „árnyalt”, elvszerűtlen jelölésmódot (33 ff.). Rávilágít arra, hogy a magánhangzók és a mássalhangzók elhatárolása csak nyelvi alapon lehetséges (101). A funkcionális szempont érvényesítése útján rendezi a hangok elhatárolásával, időtartamával kapcsolatos vitás kérdéseket (127—133). Világos nyelvi kritériumok hiányára vezeti vissza a szótag meghatározása körül folyó, szűnni nem akaró vitákat, s éppen ezért örömmel üdvözlö von ESSEN fonológiai szempontú dolgozatát (193).

Minden kézikönyv szerzője a tárgyalt kérdések kapcsán a véleménye szerint leghelyesebb megoldást ismerteti részletesen, de ugyanakkor utal az esetleges ellenvéleményekre is. Megemlíti talán azt is, hogy ki képviselte először a helyesnek bizonyult felfogást. LAZICZIUS „Lehrbuch”-ját olvasva lényegesen többet tudunk meg ennél. Megismerkedünk a hangjelölés, a hangszín elemzés, a hallásfiziológia, az affrikáta, a diftongus, a szótag kérdés történetével. Nem az történik itt, hogy a szerző a tárgyalást a kérdés történetének felvázolásával vezeti be. LAZICZIUS úgy ismerteti, úgy bontja ki a problémát — például úgy elemzi a magánhangzók akusztikai szerkezetét (80—100) —, hogy a tárgyalásban egyúttal bennefoglaltatik a tárgyalt jelenség kutatásának menete is. Mások olyan módon ismerteti a kérdéskört — így például a szótag kérdésének — történetét (156—193), hogy lépésről lépésre jutunk közelebb a szótag mibenlétének megértéséhez. A bonyolult, szétágazó vitán keresztül a jelenség bonyolultságát, a jelenség belső ellentmondásait ismerjük meg. Ez a hegeli módszer³ jellemzi LAZICZIUS sok más írását (így a fonológia történetéről írott tanulmányát⁴), ez tette kalandregényszerűen izgalmassá „száraz”, a tárgyra szorítókozó, szórakoztató kitérőkkel sohasem élénkített egyetemi előadásait (hiszen semmiféle anekdóta sem lehet olyan érdekes, olyan izgatónak, mint az ellentétes felfogásokból a szemünk láttára kibontakozó lényeg).

LAZICZIUS kézikönyve felöleli a teljes „klasszikus” (háború előtti) fonetikai tematikát. A bevezetésben a fonetika tárgyáról, tagozódásáról ír a szerző, és felvázolja a fonetika történetét a görög grammatikusoktól az 1940-es évekig (1—11). Viszonylag nagy teret ad az írás és a hangjelölés történetének (12—37). A könyv két főfejezetét a hangok fiziológiájának (38—79) és akusztikájának (80—113) szenteli. Az elemi tudnivalóktól a nyitott kérdésekig vezeti el az olvasót. Három fejezetben elemzi a prozódikus hangtulajdonságok: az időtartam (114—134) a hangerő (134—140) és a hangmagasság (140—146) mibenlétét és nyelvi szerepét, vizsgálatuk módszereit. A hangmagassággal kapcsolatban szóba kerül a fűttnyelv és a dobnyelv is. Külön fejezet szól a diftongusokról (148—155) és a szótagról (156—193). Kitűnő, a nyugati és az orosz irodalmat 1944-ig egyaránt felölelő bibliográfia zárja le a kötetet (194—199).

¹ „It is a fine, mature, and, in some respects, unique book.” Word XV (1959), 182.

² Phonétique et phonologie: Lingua I (1948) 295 ff.

³ Ne feledkezzünk meg arról, hogy LAZICZIUS GYULA doktori disszertációja Bjelinszkijről és Hegelről szólt.

⁴ Bevezetés a fonológiába. Budapest 1932.

A „Lehrbuch der Phonetik” egységes, egy tömbből faragott munka. Egységessé teszi a szerző igen tudatos, elvi állásfoglalásának következetes érvényesítése. Egységéggé fogja össze a fonetika egyes fejezetei közötti jól érzékeltetett, szoros összefüggés.

Az eddig elmondottakból következik, hogy a szerző előadásmódja rendkívül tömör. Százkilencvenkilenc lapon közli az olvasóval a lényeges általános fonetikai ismereteket, az egyes problémák körül lezajlott vitákat. Nem valamiféle távirati stílus révén válik tömörré, — ellenkezőleg: nyelvezete szabatos és fordulatos, — hanem azért, hogy minden esetben a lényeget ragadja meg. Sokszor élesebben, világosabban fogalmazza meg az egyes munkák mondanivalóját, mint az idézett szerző.

Azt hiszem, hogy ezek a tulajdonságok — az elvszerűség, a következetes funkcionális szemlélet, a dialektikus (leíró és egyúttal történeti) tárgyalásmód, a lényeg biztos megragadása — teszi LAZICZIUS GYULA fonetikáját „több tekintetben egyedülálló” munkává.

LAZICZIUS GYULA életének utolsó éveit betegen, magányosan töltötte. Az egyetemről meg kellett válnia, elszakadt nyelvésztársaitól és — akarva-akaratlanul — a nyelvtudomány fejlődésétől is. Kiváló kritikai érzéke ellenére elkerülte figyelmét a fonetikában lezajló hatalmas átalakulás. A szonagrafikus vizsgálatok eredményeit már nem hasznosította. Így nem ismerkedik meg az olvasó olyan újszerű problémákkal, mint a magánhangzó-mesgye (vowel-transition) szerepével a mássalhangzó meghatározásában. Még kevésbé kerülnek szóba a Haskins-csoportnak festett hangokkal végzett kísérletei. Nem vett tudomást a szerző Jakobsonék bináris akusztikai elemzési módszeréről (pedig igen kíváncsiak lettünk volna véleményére), a hangok hálózati modellen alapuló matematikai elemzésének lehetőségéről (network theory). Nem értesült a kibernetikai jellegű vizsgálatokról (így például a beszédfelismerő készülékkel folytatott kísérletekről), sem arról, hogy az információelmélet milyen megtermékenyítően hatott a fonetikára, fonológiára. Nem kerül szóba a miografikus, sőt a tomografikus eljárás, vagy a röntgenkimográfia sem a hangképzés vizsgálatáról szóló fejezetben. Nem említi meg Hussonék új hangképzéselméletét. Nem vett tudomást Laziczius a magyar fonetikai irodalom újabb eredményeiről sem. Hegedűs Lajos neve nem szerepel a bibliográfiában. Csak Tarnóczy Tamásnak egyetlen (1941-ben megjelent) írására utal.

Pedig régebben Laziczius mindig felfigyelt arra, ami valóban új volt a nyelvtudományban. Két évtizeden át egyedül képviselte a fonológiát, a strukturalista szemléletet Magyarországon (elszigetelődése részben ebből következett), s első perctől fogva felismerte a fonometria jelentőségét is. (Könyvében sem mulasztja el ezt kiemelni, vö. 128. l. és kk.). Mint irodalomkritikus a 20-as évek elején első között ismertette a szovjet szerzőket, a francia avant-gardista irodalmat.

De éppen az a tény, hogy LAZICZIUS GYULA „Lehrbuch”-ját az újabb irodalom hiánya ellenére nagy haszonnal és tanulsággal olvashatják az egyetemi hallgatók és a fonetika kutatói, világosan mutatja, hogy a könyv több egyszerű kézikönyvnél. Mardandó értékű tudományos munka.

A szép nyomású, jól kiállított könyvön, sajnos, meglátszik, hogy a szerző nem nézhette már át a korrektúrákat. A könyv végén szereplő bibliográfiára utaló számok olykor tévesek. A 16. lapon 99a áll 104a helyett, az 55. lapon 40a áll 41a helyett, a 110. lapon 90a és 86a áll 91a helyett, a 116. lapon 62c, 62d áll 64c és 64d helyett, 68a áll 65a helyett, a 134. lapon 78a helyett 82a olvasandó. A 157. lapon a D. Jones idézet végén a szám A. Ciocco munkájára utal. A 91. lapon tévesen Rosetti szótagtanulmányára hivatkozik a 78a szám, ahol a szerző a kombinatórikus hangokról ír. Olykor pedig hiányzik az utalás, így a 60. és a 144. lapon. Felismerhetetlenek a fonetika írás fejlődéséről szóló fejezetben Brücke írásrendszerének jelei (19. lap). Nem szerencsés dolog továbbá, hogy a fejezet címeiket ugyanazzal a típussal nyomták, mint a szöveget.

Ezek az apróságok alig vonnak le a kiadvány értékéből, és semmivel sem csorbitják Wolfgang Steinitz professzor érdemét, akinek a mű német kiadását köszönhetjük.

FÓNAGY IVÁN

Arne Vanvik: On Stress in Present-Day English

(Received Pronunciation.) Acta Universitatis Bergensis, Series Humaniorum
Litterarum No 3. Oslo, 1961. Norwegian Universities Press. 108 l.

A nyomaték és hanglejtés kérdései az utóbbi évtizedek folyamán előtérbe kerültek az anglisztikai szakirodalomban is.

Arne Vanvik könyve mozaikszerűen összeillesztett rövid fejezetekből áll. Tanulmányának első harmadában a nyomaték mibenlétével foglalkozik, s erre a kérdésre később is visszatér. A nyomaték fogalmának kiszélesítésével igyekeznek egy, az eddigi meghatározásoknál rugalmasabb, a nyomaték komplexségével jobban számoló új definíciót kidolgozni, mely valóban minden nyomatékosnak érzékelt szótagra érvényes (12). A II. fezet végén (33 f.) tíz jellemző sajáttságot jelöl meg. Ezek: 1. a nyomatékos szótagot potenciálisan kísérő gesztus, 2. a magánhangzó vagy mássalhangzó nagyobb időtartama, 3. a szótag vagy szó hanglejtése, 4. a hangszín, mely részben a nagyobb erő kifejtés következménye, 5. a nagyobb hangosság, mely részben a fokozott kilégzés következménye, 6. a nagyobb állkapocsszög a magánhangzók (vagy diftongusok) képzésekor, 7. a magánhangzó (vagy diftongus) előtt álló *p, t, k* hehezete, 8. a magánhangzót (resp. diftongust) megelőző glottális zár, 9. réshangszerű vagy zörejmentes *r* helyére lépő csapott (flapped) [f], 10. az alliteráció.

Ehhez a meglehetősen heterogén listához a szerző alig fűz megjegyzést. Az olvasó mindenekelőtt egyértelmű választ várt volna arra a kérdésre, hogy a felsorolt jegyeket a *vagy* kötőszó fűzi-e össze vagy pedig az *és*. Hiszen ez igen lényeges különbség. Ha *és*-sel kapcsoljuk egymáshoz a jegyeket, ez annyit jelent, hogy a szótag akkor és csak akkor nyomatékos, ha eleget tesz mind a tíz követelménynek. Ha a *vagy* kötőszó fűzi őket össze, akkor egynek a jelenléte is elegendő már ahhoz, hogy a szótag nyomatékosnak nyilvánuljon.

A felsorolt jegyek közül a 8. és 9. kizárják egymást, s a szerző az utolsó három jegyhez hozzá is fűzi az *olykor*-t (sometimes) (34). A felsorolás végén pedig megjegyzi, hogy a szíve szerint az 1. jegyet tekintendő döntő ismérvnek (ultimate criterion). Ezek szerint a felsorolás diszjunktív jellegű.

Két lappal előbb azonban azt írja a szerző, hogy a nyomatékon mindazon jegyek összességét érti, melyek segítségével a beszélő felismeri a nyomatékot (32), s ezeken a jegyeken az angol esetében a 33. és k. lapon felsoroltakat érti. Márpedig ha ezt érti nyomatékon, akkor — a jegyek szaporításával, nem hogy bővülne a nyomaték fogalomköre, hanem ellenkezőleg, minimumra zsugorodik össze (nem is szólva arról, hogy egymást kizáró jegyeket, azaz önellentmondást tartalmaz a meghatározás).

Nyilvánvaló, hogy vissza kell térnünk előbbi feltevésünkhöz, mely szerint a felsorolás diszjunktív jellegű. Ebben az esetben azonban más nehézségek merülnek fel. A szerző is arra az eredményre jutott, Sonagraph-fal készült amplitúdó görbék alapján, hogy a nyomatékos szótag intenzitása gyakran kisebb, mint a hangsúlytalan szótagé (103). Azt is megállapítja, hogy a nyomatékos szótagra jellemzőnek mondható hanglejtésformák többsége hangsúlytalan szótagban is előfordul (21—29). A magánhangzó vagy mássalhangzó nagyobb időtartama sem mindig nagyobb a nyomatékos szótagban (102). Ha ez így van — és emellett szólnak más szerzők nagyobb kísérleti anyag alapján elért eredményei is —, akkor óhatatlanul nyomatékosnak nyilvánulnak majd nyomatéktalan szótagok is, mivel előfordulhat, hogy nagyobb a hangerejük vagy nagyobb az időtartamuk márpedig az

1. v 2. v ... v 10. = nyomatékos szótag
képlet alapján elegendő, ha a tíz ismerv közül bármelyik jelen van.

Igen valószínű, hogy a meghatározás alapján egy négyszótagú szónak gyakran több, esetleg minden szótagja nyomatékosnak nyilvánul ilyen módon, az egyik a 2., a másik a 4., a harmadik az 5. ismerv alapján, é. i. t., holott a nyelvközösség tagjai ezek közül csak az egyiket érzik nyomatékosnak. A szerző a II. fejezet elején (12) abból a kétségtelenül helyes elgondolásból indul ki, hogy olyan nyomaték-meghatározásra van szükség, mely kivétel nélkül minden nyomatékos szótagra vonatkoztatható. A tíz fakultatív sajátsgon alapuló meghatározás azonban olyan tág, hogy ebbe a nyomatékos szótagokon kívül a nyomatéktalanok is befeérnek.

Megnehezíti a meghatározás alakalmazását, hogy a szerző nem tesz különbséget abszolút és relatív hangsajáttságok közt. Nem tűnik ki például, hogy nagyobb időtartamon (extra length), nagyobb hangosságon (extra loudness), nagyobb állkapocsszögon (greater depression of the lower jaw) voltaképpen mit is ért. Nagy különbség, vajon az *imported* szó nyomatékos (ː)-jának időtartamát, hangosságát, állkapocsszögét az *import* szó

nyomatéktalan (o:)-jával mérjük-e össze, vagy pedig az *imported* szó első szótagjával. Világos, hogy csak az előbbi összehasonlítás tájékoztat a nyomatékos ejtés sajátosságairól. Az *imported* nyomatékos és nyomatéktalan szótagjainak egybevetése csak akkor lehet eredményes, ha már ismerjük az /im/ és /po:/ szótagnak, nyomatéktól absztrahált, specifikus időtartamát, hangosságát, állkapocsszögét. A szerző azonban felváltva veti össze a csak nyomaték szempontjából különböző és a több szempontból különböző (azaz közvetlenül össze nem mérhető) szótagokat (például 29, 101).

A szerző nyomaték-meghatározásából folyó nehézségek nagyobbára eloszlanak, mihelyt leteszünk arról, hogy a nyomatékos ejtéssel kapcsolatos fiziológiai és akusztikai jelenségek felsorolását meghatározásnak tekintsük. Így azután csak az kifogásolható már, hogy a fiziológiai sajátosságok és az őket tükröző akusztikai sajátosságok egymás mellé kerülnek (vö. 4., 6. és 7.), s legfeljebb a 10. jegy elhagyását javasolhatnánk.

Annál is inkább letehetünk arról, hogy meghatározást lássunk a különféle jegyek felsorolásában, mivel a szerző olykor maga is a nyomaték jeleinek („indications of stressed syllable”, 33) nevezi itt őket, nem pedig a nyomaték alkotó elemeinek.

Ebben az esetben viszont felmerül a kérdés, hogy mi is az a nyomaték, melyet például a hanglejtés menete jelez.

Erre is rámutat — ha akaratlanul is — ARNE VANVIK, amikor a 4. és 5. pontban a nagyobb erő kifejtésre vezet vissza, legalábbis részben, a nyomatékos jelző hangszínt és a nagyobb hangosságot: „Quality of sounds, partly due to more energetic articulation . . . Extra loudness, partly due to increased breath-force.” Ezt az óvatos „részben”-t, azt hiszem tanácsos lenne elhagyni. A nagyobb hangosság ugyanis csak akkor kelt a hallgatóban nyomatékelményt, ha nagyobb erő kifejtésén alapul, és nem kelt ilyen élményt, amikor a magánhangzó nagyobb hangzóságának következménye így például a magyar *vívás* /'vi:va:/ szó esetében, melynek második, nyomatéktalan szótagja többnyire hangosabb az elsőnél. A beszélő hangosabbnak is hallja általában a nagyobb nyomatékkal ejtett szótagot. Erről VANVIK is ír (29), csak éppen a magyarázattal marad adósunk. Ugyanez áll a hangszínrre is.

VANVIK tanulmányának alaptézise, mely szerint a nyomaték „sum of all features by which (phonetically trained speakers of received pronunciation) recognize it” (32) hibás. A fiziológiai és akusztikai jegyek egymás mellé állításával, az okozati összefüggés elhomályosításával nem jutunk közelebb a nyomaték mibenlétének megértéséhez.

A nyomaték, melyet játszva felismer anyanyelvében (de többnyire idegen nyelvben is) a fonetikában járatlan beszélő, valójában nem is olyan bonyolult jelenség. Az utóbbi évtized folyamán végzett elektrofiziológiai vizsgálatok — a szerző ezekre nem hivatkozik — igazolták JESPERSEN meghatározását, aki a nyomatékos és a nagyobb erő kifejtéssel azonosította. A szerző természetesen ismeri JESPERSEN felfogását. Úgy véli azonban, hogy a hallgatónak nem lehet tudomása arról, melyik szótagot ejtette nagyobb erővel a beszélő (19 kk., 31). VANVIK azonban téved ebben. A hallgató nagyon is jól tudja ezt, mivel az erő kifejtés szükségképpen tükröződik a hangban. Nem utolsósorban a hang színében. (Sajnálatos, hogy a szerző ebből a szempontból nem vizsgálta meg alaposabban szonagramjait. Láthatta volna egyebek közt, hogy a nyomatékos magánhangzók formánsai, főleg felső formánsai, többnyire intenzívebbek.) De tükröződik a dallamgörbe,¹ az intenzitás görbe lefutásában (shape) a viszonylagos (!) intenzitás és a viszonylagos (!) időtartam megnövekedésében is. Nem kevésbé „hallható” az aktív kilégzésben, az energikusabb artikulációban részt vevő izmok működése, mint az a virtuális (potenciális) gesztus, melyet a nyomatékos szótag hallatán elvégezhet a hallgató (145 f., 34).

A gesztus bevonása a nyomatékvizsgálatokba — a szerző erre egy 1955-ben megjelent cikkében (Maitre Phon. 1955[1]) tesz először kísérletet — alighanem termékeny gondolat. ARNE VANVIK megfigyelte, hogy nyomatékos szótagot széles gesztus kísérhet, nyomatéktalan szótagot azonban soha (16). Keveset von le a megfigyelés értékéből, hogy későbbi kísérletek folyamán akadt olyan beszélő is, aki nyomatéktalan szótagnál is „ütött” (96). A szerző azonban nem veti fel a kérdést, hogy miért van ez így. Ez az értékes megfigyelés is amellet szól, hogy a nyomatékos fiziológiai síkon kell meghatározoznunk, s hogy a nyomaték elválaszthatatlan a nagyobb erő kifejtéstől.

A gesztus szerepének felismerése csak egyike a tanulmány hasznos eredményeinek. Tanulságos a nyomatékos és nyomatéktalan szótagok fonemikus struktúrájáról, strukturális eltéréséről szóló rövid fejezet (39—41), hasznos a nyomaték által megkülönböztetett homográf szavak kimerítő jegyzéke és a jegyzék elemzése (42—65). Három csoportban tárgyalja a szópárokat a szerző: (a) különböző szófajú szavak, (b) azonos szófajúak,

¹ A hallás alapján felvázolt szótag dallam (VANVIK 23—28) nem alkalmas az ilyen különbségek tükrözésére.

(c) összetett és egyszerű szavak, ill. szerkezetek (pl. *standstill* 'mozdulatlanság' és *stand still* 'mozdulatlanul állt'). Kiderül egyebek között, hogy 293 esetben van a nyomatéknak szófajmegkülönböztető szerepe, s hogy ebből 203 a más szófajtól, elsősorban főnévtől megkülönböztetett ige (55). A szerző szerint a szófajoknak nyomaték által való megkülönböztetése nem tekinthető erőteljes tendenciának az angolban. Az ige a főnévtől a kontextus alapján is megkülönböztethető (56).

A további fejezetekben a kettős hangsúlyú, két (erős) nyomatékokat hordozó (double stressed) szavakról (66—68), összefüggő szövegek nyomatékeloszlásáról, ritmusról (69—71), a mellékhangsúly jellemző jegyeiről (72—75), a kiemelő nyomatékról (stress for contrast, 76—77), az emfatikus (különösen erős) nyomatékról (78—81), bizonyos szavak nyomatékos és nyomatéktalan változatairól (strong and weak forms, 82—84), a szóhangsúly helyének szabályairól (85—88), s a többszavas mondat nyomatékeloszlásáról (89—94) ír röviden a szerző. Munkája végén a spektrogrammok tanulságait elemzi (98—103).

A szerző könyve III. fejezetében az évszázados szótagvitát próbálja a beszédet kísérő mozdulatok figyelembevételével megoldani. VANVIK szerint a szótag az a legkisebb egység, melyet gesztus kísérhet (38).

Úgy hiszem, hogy ez a látszólag új meghatározás semmivel sem visz közelebb bennünket a szótag mibenlétének megértéséhez. A szerző természetesen nem állítja, hogy a beszélő minden szótagnál int vagy kopog egyet, csak annyit mond, hogy ha fel-szólítják, hogy mozgassa a karját és beszéljen tagoltan, akkor egy szótagra nem esik egynél több mozdulat. Ez érthető, hiszen a beszélő éppen a tagolást jelzi ilyenkor a kezével. Éppen ezért ebből semmi más nem következik, mint hogy a beszédünket tagolva szótagokhoz jutunk (szótagolunk). Ezt azonban eddig is tudtuk. Csak az a kérdés, hogy miért tagolja ilyen egységekre a beszélő a mondatot. ERRE VANVIK meghatározása nem ad választ. Bizonyára nem azért, mert csak ezekre az egységekre tudja ütemesen mozgatni a karját. A szótagoló karmozgás nyilván nem ok, legfeljebb okozat. (Tapasztalatom szerint egyébként a beszélő csak akkor mozgatja szótagonként a karját, ha minden szótagot nyomatékosan ejt. Egyszerűbb és nyelvi jellegűbb lett volna VANVIK meghatározása, ha a szótagot olyan beszédegységnek tekinti, melyre legfeljebb egy nyomaték eshet.)

Néhány apróság:

ARNE VANVIK könyvében több a kelleténél a fiktív (elképzelt) kísérlet, a „Gedankenexperiment”. Ilyen, igen sűrűn ismétlődő, megjegyzésekre gondolok: „there is perhaps a slight difference in quality between the two /i:/-sounds, the stressed /i:/ may be more advanced than the unstressed /i:/”, „the lowering of the jaw is perhaps greater for the /i:/ of the stressed syllable, and if we were to accompany the word with a gesture, we would make on coinciding with [kri:(s)]” (31). Néhány valóságos kísérlete pedig, szerintem, irreális. Így irreálisak azok a kísérletek, amikor angol szavakat vagy mondatokat az angolban ismeretlen, képtelen nyomatékeloszlással mondat a szerző mikrofonba (99, 100, 102).

A hangzósság (sonority) kérdése a szerző szerint részben megoldatlan. Valójában a hangzósság mérésére szolgáló akusztikai és statisztikai módszereket kidolgozták már, és alkalmazták is nem egy nyelvben, így az angolban is, a magánhangzók és mássalhangzók specifikus hangerejének meghatározására.²

A szerző, helyesen, különbséget tesz a rezgés amplitúdója, objektív intenzitása és a szubjektív hangerő (loudness) között (99). Szubjektív hangerőn azonban, az akusztikai irodalomban szokásos használattól eltérően, különböző tényezők hatására, egyénileg, alkalmilag érzékelt hangosságot ért (vö. 103). Az akusztikai irodalomban kevésbé szubjektív a szubjektív (fiziológiai) hangerő (loudness) fogalma. Tömeges kísérletek segítségével sikerült a füllel érzékelt hangosságot az objektív intenzitás és az alaphang frekvenciájának függvényében meghatározni. A fiziológiai hangosság tehát az objektív intenzitás

² A. GEMELLI, Un metodo per l'analisi statistica dell'intensità sonora del linguaggio. Contributi del Laboratorio di psicologia XII. — FLETCHER—MUNSON, Loudness its Definition, Measurements and Calculation: JASA V (1935) 82. — G. FAIRBANKS, An Experimental Study of Vowel Intensity: Speech Monographs X (1950). 395. — E. és K. ZWIRNER, Phonometrische Beiträge zur Frage des neuhochdeutschen Akzents: Idg. Forsch. LIV (1936). 23. — I. FÓNAGY, Über die Schallfülle der ungarischen Vokale: ALH. IV (1954), 383 ff.

és az alaphang frekvenciájának ismeretében megközelítő pontossággal számszerűen meghatározható.³

A könyvet bibliográfia zárja. Az első csoportban azok a művek szerepelnek, melyeket a szerző felhasznált és idéz. A második csoportba a tárgykörbe vágó egyéb munkák szerepelnek. A munkának előnyére vált volna, ha az utóbbi csoportból egy-két munka az idézett művek csoportjába került volna. Így mindenekelőtt az angol (és amerikai) nyomaték kiváló szakértőjének, D. L. Bolingernek cikkei. J. Tiffin és M. D. Steer, akikre a II. fejezet végén hivatkozik a szerző, nem szerepelnek egyik csoportban sem.

A könyv szerkesztése egyébként gondos, kiállítása igen tetszetős. A sok fonetikai szöveg ellenére ritka a sajtóhiba.

FÓNAGY IVÁN

Style in Language

Edited by: Thomas A. Sebeok. New York—London, 1960. The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology. — John Wiley & Sons. XVII, 470 l.

A Social Science Research Council's Committee on Linguistics and Psychology 1958. április 17-től 19-ig Bloomingtonban, az Indiana-egyetemen tudományos ülészakot tartott a nyelvi stílus kérdéseiről. Ezen nem csupán nyelvészek, hanem pszichológusok, irodalomtudósok, antropológusok, folkloristák is részt vettek. Húsz előadás hangzott el, ezeket megbeszélések követték, végül pedig egy-egy alkalommal önálló vitán foglalták össze a konferencia tanulságait a nyelvészet, a lélektan és az irodalomelmélet szempontjából. Az előadások szövegét és a kibontakozott beszélgetések tanulságosabb részeit közli a kötet. Bevezetésképpen megismerkedünk a kongresszus létrejöttének körülményeivel, lefolyásával és a jelenlévők eddigi munkásságával. A könyv végén gazdag bibliográfia, tárgy- és névmutató olvasható. Amennyire ezt a távolból megítélhetjük, nem csupán az összejövétel volt sikeres, hanem ez a kötet is sokban hozzájárul a stilisztika bonyolult problémáinak a megoldásához.¹ Az ülések előadói igen sok szempontot képviseltek, és ha nem is jutottak minden esetben teljes megegyezésre, már az említett módszerek és elgondolások sokfélesége is tanulsággal jár: azt bizonyítja, mennyire távol vagyunk ma még a stilisztika célkitűzéseinek egyértelmű megvalósításától. A szerkesztő — SEBŐK TAMÁS professzor — is aszerint csoportosította 8 fejezetben a tanulmányokat, milyen módon közelítettek a stilisztika tárgyához. Igen hasznos lenne sorra venni ezeket a részeket, és mintegy közben ismerni meg a modern stilisztika eljárásait, ez azonban hosszadalmas lenne. Ugyanennyire tanulságos viszont a művet egységes alkotásnak tekintve, azokat a vonásokat megkeresni, amelyek a magyar stilisztikát is előbbre segíthetik.

Már a konferencia jellegéből is jól magyarázható az a tény, hogy a magyar kutatásánál jóval tágabb szemhatár tárul az olvasó elé. Az Egyesült Államok jelenkori társadalomvizsgálata, pszichológiája és irodalomszemlélete ugyanis eddig is sokban közeledett a mi felfogásunk szerinti szövegelemzéshez², és a kötetben csupán a népi elbeszélők stílusának elemzése nyújt ehhez képest tárgyában újat.³ Első tekintetre csak dicsérendő a stilisztika érvényességének ilyen kiterjesztése, a tüzetesebb vizsgálat azonban

³ M. KWIEK, Über Lautstärke und Lautheit: Akustische Zeitschrift 1937. 170 ff. — D. W. ROBINSON, The Relation between the Son and Phon Scales od Loudness: Acustica III (1953), 344 ff. — S. S. STEVENS, Calculation of the Loudness of Complex Noise: JASA XXVIII (1956), 807 ff.

¹ Az eddigi bírálatok is elismerik a kötet értékességét. GÁLDI LÁSZLÓ: ALH. XI, 199—210. NEWMAN, STANLEY: Journal of American Folklore. LXXV (1962), 84—85.

² SCHAPIRO, MEYER: Style. In (KROEBER, A. L.): Anthropology Today. Chicago. 1959. 287—312. RUDOLPH, WOLFGANG: Die amerikanische „Cultural Anthropology“ und das Wertproblem. Berlin. 1959. WELLEK, RENÉ—WARREN, AUSTIN: Theory of Literature. New York. (1956) 163—174. A behaviorizmus nyomai természetesen mindezekben a művekben és az idézett elgondolásokban is fellelhetők. A könyv előszavában JOHN W. ASTHON maga is ilyen távlatot rajzol az előadásoknak (V.).

³ DORSON, RICHARD M.: Oral Styles of American Folk Narrators. (27—50.) Ennek a dolgozatnak is természetszerűen ismerjük előzményeit — a szerző is utal ezekre —, különösen a hozzászólásokból az is kiderült, hogy éppen a leginkább lényeges kérdés: a népköltészet egyéni és közösségi stílusának a szétválásztása, maradt továbbra is problematikus (52, 409—410). Utóbbi időben a magyar kutatók is felhívták a figyelmet ilyen elemzések szükségességére (GÁLDI Itk. LXV [1961], 104—105), és DORSON dolgozata ilyen szempontból is tanulságos kísérlet, amely jól mutatja a módszerek jelenlegi elégtelenségét.

megmutatja, hogy a nagyobb széttekintés veszéllyel is jár: miatta nem alakul ki a stilisztika önálló kutatási módszere, funkcióját a különböző tudományok szempontjai szerint való szöveganalízis tölti be. Annál inkább létező probléma ez, mivel a könyv egynemely tanulmányában máris felfedezhetők ilyen következtetések. Különösen az irodalomelmélet idézett tanításai ilyen jellegűek.⁴ Természetes az, hogy a stilisztika nyelvtudományi módszereit az ilyen elgondolások szerint el kell vetni. Erre mutat az is, hogy éppen az irodalomtudomány képviselői voltak leginkább elégedetlenek a kongresszus eredményeivel,⁵ nemegyszer korábbi elgondolások és módszerek javára kárhoztatták a modern nyelvtudományi elméleteket.⁶ Amint ismeretes, a modernista nyelvtudományi irányzatok azzal az igénnyel lépnek fel, hogy a nyelv önmagában levő törvényszerűségeit, szerkezeti szabályait állapítják meg. Ugyanakkor a modern irodalomtudomány az egyéni alkotások önmagukban való, elszigetelt mérlegelését tartja egyedül helyes módszernek. Az egyéniség és az egyéni alkotás fontosságának ilyen hangsúlyozása azután jól megfér azzal a lélektani szempontú stilisztikával is, amelynek képviselői szintén hallatták szavukat a konferencián.⁷ JAKOBSON és mások⁸ ugyan megkísérelték a nyelvészek és a pszichológusok véleményének összehangolását, azonban ez nem sikerült a kellő mértékben. A jelen levő antropológusok kevesebb szerepet játszottak és az etnolingvisztikát is jobbra kétkedéssel emlegették.⁹ Mindezekből arra következtethetünk, hogy ez a kongresszus sem alkotta meg a régóta elképzelt általános stilisztikai tudományt. Ugyanakkor azonban az egyes elemzésekben olyan nyelvészeti jellegű gondolatok tűntek fel, amelyek új szintet visznek a stilisztikai kutatásokba. A nyelvtudományi tárgyú és módszerű előadások több területen is sokoldalú elméleti és gyakorlati tevékenységről

⁴ Világosan látható ez a kongresszuson mindvégig megkülönböztetett tisztelettel övezett I. A. RICHARDS előadásaiból. Az ő szemében a művek elemzése a költői alkotófolyamattal rokon jelenség, legfeljebb annyiban különbözik attól, hogy egy-egy irodalmi mű vizsgálatakor a kutató nem gondolhat minden olyan lelki folyamatra, amely az alkotás során a költőben lejátszódott. A költő isteni művészete pedig abban áll, hogy a nyelvi anyagból kiválasztja mindazt, ami alkotása céljainak megfelel (18). A költemény szépsége nyelvében áll, abban az egyedi hangban, amely csak az illető költőre jellemző (19). A művészi alkotások elemzése ennek következtében csak nyelvi jellegű (nem történeti, társadalmi vagy esztétikai cél szolgálatában álló) lehet. Ez a felismerés látszólag a nyelvtudományban látja a stilisztika egyetlen eszközt. RICHARDS azonban azzal folytatja elgondolásait, hogy kétségbevonja az egyes szavak és költői kifejezések egyértelmű, megközelíthető, reális jelentését. Véleménye szerint kellő bizonyossággal nem állapíthatjuk meg sohasem, mit is ért a költő egy-egy kifejezéssel, és tétováságunkban a jelentésen sem igazíthat el, mivel éppen az adja a művek varázsát, hogy többféleképpen is felfoghatók, nem jelentenek biztosan semmit sem (20—21). Még ha maga az alkotó művész elemzi is költeményeit — amint ezt bevezető előadásában RICHARDS is tette —, akkor sem tárható fel igazán a művészet szépsége. Ezzel a gondolatsorral RICHARDS tehát először elveti az irodalmi elemzések olyan fajtáit, amelyek nem kizárólag a művek nyelvére vonatkoznak, azután pedig a nyelvészeti stilisztikát is feleslegesnek tartja. Már a résztvevők is rámutattak ugyan arra, hogy ez a nézet milyen szoros kapcsolatban áll a modern amerikai metafizikus irodalomelmélettel (a „practical criticism”-mel), véleményük (396—7) azonban nem változtatta meg RICHARDS felfogását.

⁵ Leginkább tisztán az igen tekintélyes WELLEK vitázó előadásából derült ez ki (408—9).

⁶ A strukturalista nyelvészet és az információelmélet felhasználása helyett WELLEK például INGARDEN hagyományos fenomenológiai irodalomelméletét (410), illetve CROCE szintén régebbi pszichologista esztétikai idealizmusát (414) említette. Véleményéből különösen az információelmélet stilisztikai felhasználásnak buktatóiról mondtak tartalmaznak sok megszívlelendőt.

⁷ CARROLL a maga előadásában (*Vectors of Prose Style*) például ezért nyúl vissza a THURSTONE által kidolgozott *factor analysis* módszeréhez (283).

⁸ Az előadásokat követő vitában különös erővel hangsúlyozták a nyelvi normák általános jellegét (330—332), azonban csupán a pszicholingvista OSGOOD volt az, aki előadásában (*Some Effects of Motivation on Style of Encoding*) és a megbeszélések során is ebből indult ki (293, 333).

⁹ Ez annál meglepőbb, mivel a jelenlevők között többen WHORF, illetve SAPIR tanítványai voltak. Mestereik nevét és elveiket azonban olykor kétkedéssel említették (331).

tanuszkodtak.¹⁰ A kutatók túlnyomó többsége az információelmélet-kategóriáival közeledett a stilisztika kérdéseire. Abban is egyetértettek, hogy a közlés és kódolás sajátosságait meg lehet találni a költői alkotásokban.¹¹ Az információelmélet fogalmait azonban csak JAKOBSON kapcsolta szorosabban a stilisztika feladataihoz (új szempontokat és megfigyeléseket alkalmazva),¹² a többi kutató megelégedett a már feltárt törvényszerűségekre való utalással.¹³

Milyen vizsgálat és milyen kutatási terület felel meg leginkább egy ilyen elvű stilisztikának? Ismerve a modern nyelvtudomány határozottan elméleti jellegét, szintetizáló igényét, összefoglaló tanulmányokat várnánk. A kötet egyes értekezései azonban sokkal inkább csupán gondos részletanalízisekre nyújtanak jó példákat.¹⁴ Feltűnően sok ezek között a metrikai tárgyú előadás.¹⁵ A versmérték problémái csakugyan kiváltképpen alkalmasak a részletekben is elmélyedő tárgyalásra;¹⁶ mindazáltal sajnáljuk, hogy az ilyen dolgozatok közül egyedül LOTZ metrika-tipológiai kísérlete¹⁷ foglalkozik általános jelentőségű kérdésekkel. (Általában is jellemző — és ez az ülésszak symposion-jellegéből magyarázandó — hogy a részt vevők inkább eddigi kutatásaikat foglalták össze tömör előadással, mint új utas és lehetőségek megmutatására törekedtek.)

A vaskos könyvben igazság szerint még számos olyan gondolat található, amely megérdemelné a részletesebb bemutatást.¹⁸ Ettől eltekintve még két, a könyvet általában

¹⁰ Ezek között figyelmet érdemelnek VOEGELIN (*Causal and Noncasual Utterances within Unified Structure*. 57—68) és HYMES (*Phonological Aspects of Style: Some English Sonnets*. 109—131) előadásai.

¹¹ Az ilyen felfogású dolgozatok közül kiválik STANKIEWICZÉ (*Linguistics and the Study of Poetic Language*), aki igen józanul, számos tényező tekintetbevételével elemezte a költői és a mindennapi nyelv különbségeit, ezzel kapcsolatban a művészi alkotások stilisztikai feltárásának módszerét. Hasonlóan igen tanulságos SOL SAPORTA előadása (*The Application of Linguistics to the Study of Poetic Language*. 82—3) is. Ő először a költészet nyelvi vizsgálatának szükségességét hangsúlyozza, majd BLOCH módszerének segítségével meghatározza a stílust is (87). Véleménye szerint a különböző szinten érvényesülő grammatikai szabályszerűségektől való eltérés, valamint új szabályokhoz való alkalmazkodás jellemzi a stílust (91—92). A két előadás után heves vita alakult ki, amelyben különösen a grammatikai kötöttségek különböző fokainak meglétét vonták kétségbe. Azt a tételt sem fogadták el, hogy a stílus bármilyen formában is a grammatikátlanúság megnyilvánulása lenne (100—102).

¹² A közlés jellemvonásaihoz sorol számos olyan funkciót, amely kifejezetten stilisztikai jellegű. Elképzelése szerint a szóval történő közlés alapvető tényezői a következők: *referenciális, emotív, költői (poetic), „phatic”, konatív, metalingvális funkciók* (357). Ezeket bővebben is kifejti és foglalkozik a nyelvi anyag kiválasztásának és megszervezésének vonásaival is.

¹³ Megjegyzendő, hogy a hagyományos stilisztikai kutatásokról (CROCE, VOSSLER, SPITZER és mások „új-idealista” iskolájáról) a kongresszuson eliteléssel nyilatkoztak, hangsúlyozva módszertani és elméleti érdeklődésük hiányát (STANKIEWICZ: 96).

¹⁴ Ily módon vizsgálja idézett cikkében HYMES WORDSWORTH, KEATS és mások verseit, jórészt hangzásukat figyelve meg; RULON WELLS pedig a nominális stílus jelentkezésének lehetőségét több indoeurópai nyelvben (213—220). A kísérletek közül kiemelkedik SEBŐKNEK egy nyolcsoros cseremis népdalról adott elemzése, amely minden szempontból mintaserűen pontos és részletes nyelvi vizsgálatra nyújt példát (*Decoding a Text: Levels and Aspects in a Cheremis Sonnet*. 221—235).

¹⁵ CHATMAN, SEYMOUR: *Comparing Metrical Styles* (149—72), HRUSHOVSKI, BENJAMIN: *On Free Rhythms in Modern Poetry* (173—90), HOLLANDER, JOHN: *The Metrical Emblem* (191—2), WIMSATT, W. K.—BEARDSLEY, M. C.: *The Concept of Meter: an Exercis in Abstraction* (193—6).

¹⁶ Nem véletlen az sem, hogy a korszerű poétikánk megteremtését célzó kísérletek sorra innen indulnak el (HORVÁTH JÁNOS, VARGYAS LAJOS és mások kísérletei után különösen GÁLDI LÁSZLÓ újabb dolgozataiban: *Essai d'une interpretation fonctionnelle du vers* [ALH. III, 373—479], *A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése* [It. XLVIII (1960), 149—175, 302—323], *Ismerjük meg a versformákat!* [Bp. 1961.] ismerhető fel ez a folyamat).

¹⁷ LOTZ, JOHN: *Metric Typology* (135—48). A módszer előzményeiről röviden tájékoztat GÁLDI: NyK. LXI, 131.

¹⁸ Különösen a hozzászólások, vitázárók gazdag és sokágú anyagának az ismertetése lenne kívánatos. Ezekre és az egyes előadások részletkérdéseire kitér GÁLDI idézett ismertetésében.

jellemző vonásról szeretnék megemlékezni. Amint ez már a mű címéből is következik, igen öröndetes, hogy a jelenlevők egytől egyik a nyelvi stílus kérdéseivel foglalkoztak. Látszólag igen természetes, hogy egy nyelvészeti stúdium a nyelvben találja meg vizsgálata határait, ismerve azonban olyan kísérleteket is, amelyek — gyakran indokolatlanul — a stilisztikát rendkívül tágra értelmezik,¹⁹ igazán csak üdvözölhetjük ezt a célravezető mértékletességet. Másrészt azonban a könyvből kiolvasható felfogással szemben azt is meg kell jegyeznünk, hogy a stílust kialakító tényezők nem kizárólag a nyelven belül élik életüket, a nyelv legfeljebb csupán tárháza a művészi alakítás megvalósulási lehetőségeinek.²⁰ Az ülésszak egyes előadói immár szakítottak azzal az elképzeléssel, amely szerint a stilisztika tárgya csupán a nehezen érthető, kiváltáságos művészettel megalkotott irodalom lenne. Eppen ezért a kötet végső értékeléseként csak azt kívánhatjuk, sikerüljön a minél szélesebb összefogásra épülő, eredményes nyelvi stilisztika megteremtése; a részt vevők elkövetkező munkáikban fordítsanak nagyobb figyelmet a társadalmi helyzet irodalmat és stílust meghatározó tényezőire.²¹ Ha a behaviorista pszichológia, idealista társadalmi antropológia és arisztokratikus irodalmi interpretációk helyett a materialista lélektant, egyetemes néprajzot és irodalomtudományt hívják ehhez segítségül: nem csupán részletvizsgálataik, hanem a kialakuló új kutatás egésze lesz számunkra is példamutató és eredményekben gazdag.

VOIGT VILMOS

Winfred P. Lehmann: Historical Linguistics: an Introduction

New York, 1962. 297 + XII l.

LEHMANN műve az amerikai tankönyv jellegű nyelvészeti irodalom legújabb terméke. Ez az összefoglaló munka egyrészt azért tarthat számot érdeklődésünkre, mert szerzője az összehasonlító és történeti módszer kiváló művelője (lásd pl. Proto-Indo-European Phonology. Austin 1952. című munkáját, amelyben vitatható, de gondolatébresztő módon próbálkozott az indogermán fonémarendszer rekonstrukciójával), másrészt pedig azért, mert maga is amerikai nyelvész lévén, jól ismeri a legújabb irányzatokat, és mindig józan mértéktartással szokta vizsgálni alkalmazási lehetőségüket a hagyományos kutatási területeken. Új műve szintén erről a mértéktartásról tanúskodik, s egyben meggyőzi az olvasót arról, hogy az írásbeliség nélküli nyelvek és nyelvcsaládok kutatásában nem elegendők az indoeurópai nyelvcsalád viszonylatában kialakult hagyományos módszerek: azokhoz még újakat kell keresni. A glottochronologia módszerétől a szerző kellő tökéletesítés után sok új eredményt vár.

A témának megfelelő fejezeteken kívül külön rész foglalkozik a nyelvjáráskutatással (és a nyelvföldrajzi módszerrel). A nyelvtudomány történetéről — néhány utalást nem számítva — nem esik szó a könyvben.

A szemléltető példaanyag — a szerző kutatási területének megfelelően — főleg az indoeurópai, közelebbről pedig a germán nyelvek köréből való. A műben több vitatható tételen kívül (pl. a szerző szerint a nyelvek hangrendszere változókéonyabb, mint a nyelvtana, 2. lap) nem egy hiba és tévedés is becsúszott (pl. a 32. lapon a venét nyelvet az itáliai ágba sorolja a szerző, a 69. lapon a cirill írás meghonosodásának helyét Oroszországba helyezi, s szerinte onnan terjedt el ez az írás más szláv és nem szláv népekhez, stb.).

FODOR ISTVÁN

¹⁹ WINKLER és SEIDLER ismert művein kívül újabban különösen HENRI MORIER: *La psychologie des styles*. Genève (1959) ilyen munka.

²⁰ Ezt még a költészet minden értékét a nyelvben felfedező idealista esztétika is elismeri, mint például STORZ, GERHARD: *Sprache und Dichtung*. München. 1957. 23.

²¹ Az amerikai nyelvtudomány eddigi ilyen kísérleteit, elgondolásait röviden összegzi: HOCKETT, CHARLES F.: *A Course in Modern Linguistics*. New York. 1959. 555—65.

H. A. Gleason, Jr.: An Introduction to Descriptive Linguistics

New York, 1956. 389 + IX l.

GLEASON munkája egyetemi előadások jegyzetéből nőtte ki magát sokat forgatott kézikönyvvé az elmúlt évek folyamán. A munka joggal kiérdemelte a népszerűséget, mert nemcsak kitűnő egyetemi tankönyvnek számít, hanem a szakember segédeszközüvé is vált, ugyanis igen tömören, jó példaanyaggal szemléltetve mutatja be a strukturalista módszereket és a kutatások maradandó eredményeit. A könyv ezért hasznos szolgálatot tesz saját hazáján túl is. Ezt bizonyítja a könyv orosz fordítása (Глисон: Введение в дескриптивную лингвистику. Москва. 1959).

A tárgyalt anyag beosztása nem túlságosan szerencsés, és kevésbé áttekinthető, de a könyv e hibája részben menthető azzal, hogy eredeti célkitűzésének megfelelően anyagkövető tankönyvnek készült, s benne a szerző magasabb fokon ismételve tárgyalja a fonológiát és a morfológiát.

Címének megfelelően a mű a szinkronikus nyelvészettel foglalkozik elsősorban, de vázlatosan foglalkozik a nyelvtörténet, a nyelvjáráskutatás, a nyelvek osztályozása, az írástörténet kérdéseivel is és szól a nyelvről mint közlési folyamatról az információ-elmélet tükrében. Habár ez utóbbi kérdések tárgyalásmódja szintén igen jó, olvasmányos (különösen az információ-elméletéről szóló fejezet: The Process of Communication, 266—283), a szakember számára a leíró nyelvészetet tárgyaló fejezetek a legfontosabbak. Mind a fonéma, mind a morféma lényegét és elemzését tárgyaló (sajnálatos módon osztott) fejezetek kitűnő tájékoztatást adnak az anyagról. A szintaxisról szóló fejezet (128—142) viszont még a tárgykör természetéhez és a kutatás színvonalához képest is túlságosan elnagyolt. Az anglisták figyelmébe ajánlható az angol fonéma-rendszert tárgyaló korábbi fontosabb munkák összehasonlító értékelése (Interpretations of English Phonemics 221—237).

A szerző az anyagot két alapelvből kiindulva fejti ki. Az egyik alapelv a hjelmslevi tartalom (content) és kifejezés (expression) kettőssége, a másik a harrisi disztribúció elve. Érdekes azonban, hogy HJELMSLEV és HARRIS neve a munkában elő sem fordul, pedig GLEASON a mű végén igen bő irodalmi ismertetést és annotált útmutatást ad. Ez a hiányosság még abban az esetben is kifogásolható, ha a két alapelvet általánosan ismertetnek tekintette, amelyek alkalmazásakor a külön forrásmegjelölés elhagyható. A hjelmslevi kategóriákat különben a szerző a maga módján értelmezi, a tartalom nála a nyelvi funkció és jelentés, a kifejezés pedig a nyelvi forma. A nyelvi jelenségek e két síkjához igen eredeti módon a szókincset számítja hozzá harmadiknak, amely véleménye szerint (6) a tartalom és a kifejezés közti minden különleges kapcsolatot magában foglalja. A jelentés szerepével kapcsolatban GLEASON elég mérsékelt álláspontot képvisel, és többször hangoztatja, hogy a jelentést a gyakorlatban nem lehet a nyelvi elemzésekből kikapcsolni. Egyébként a nyelvi vizsgálatok egyik végső céljának éppen a jelentés megismerését tartja (94).

Az ismertetett mű annyiban is meghaladja az átlag-tankönyvek színvonalát, hogy a szerző saját gondolatai is nem egyszer helyet kapnak benne. GLEASON a fonéma meghatározásában nagyjából JONEST követi ugyan, bár nem hangsaládokról, hanem hangosztályokról (class of sounds) beszél (az angol nyelv fonéma-rendszerének felvázolásában nem JONES, hanem SMITH-TRAGER és FRIES nyomdokain jár); a fonémák azonosítását és elemzését egyéni felfogásából kiindulva kísérli meg. A fonémákat a hangok olyan osztályának tartja (12. fejezet), amelyek fonetikailag hasonlóak, disztribúció szempontjából pedig jellegzetes viszonyban állnak egymással. Ilyen disztribúciós viszony a szabad variáció lehetősége (bizonyos határokon belül sokféle akusztikai és képzési változat), a komplementáris disztribúció (meghatározott helyzet, amelyben a hangok sora közül csak egy típus fordulhat elő) és valamely rendszerben való részvétel. Az első kritérium naív és szubjektív valami (ez utóbbit Gleason is elismeri, l. 166. l.). A második lényegében azonos a prágai iskola kombinatórikus variánsának fogalmával (nem téve különbséget kombinatórikus és fakultatív változat között), s ez a harrisi koncepcióval azonos, amely a fonológiából vett fogalmat a morfológiára is átviszi. Az elvek vitathatók ugyan, de alkalmazásukat, azaz a fonémaelemzés gyakorlatát, igen szerencsés módon mutatja be a 13. fejezet (Phonemic Analysis, 172—186. l.).

Egyes részletkérdésekben kitűnő megfigyeléseket találunk. Így GLEASON bebizonyítja, hogy az angol és a héber határozott névelő funkciója — a közhittel ellentétben — nagyon különbözik egymástól (155).

A szemléltető példaanyag legnagyobb része angol; utána a héber példaanyag következik (átírásban). A héber szemléltetőanyag alapján a morfémaelemzést bemutató két fejezet (6. The Identification of Morphemes és 7. Classing Allomorphs into Morphemes,

65—91) sokkal meggyőzőbb és tanulságosabb, mintha a jól ismert indogermán nyelvek példáira épült volna. De más nyelvekből is találunk példaanyagot. Így épp a nyelvek osztályozásáról szóló fejezet (23. Language Classification, 333—349) a hangtörvények érvényesülését indián (algonkin) példákkal szemlélteti.

A munkában — a vitatható megállapításokról nem szólva — aránylag kevés tévedés és hiba fordul elő, az is inkább a nem szinkronikus kérdéseket taglaló fejezetekben (pl. az óegyházi szláv nyelvet a szerző összetéveszti az egyházi szlávval s még ma is élő liturgikus nyelvnek véli, l. 354. l.).

FODOR ISTVÁN

Charles F. Hockett: A Course in Modern Linguistics

New York, 1959. Second printing. 621 + XI l.

A szerző már méltán vívta ki korábbi munkáival az elismerést a nyelvészek körében. Az A Manual of Phonology (1955) című munkája kitűnő szintézis, amelyben HOCKETT saját koncepcióit is kifejezésre juttatja. Jelen kézikönyve (első kiadása 1958-ban jelent meg) a nyelvtudomány problémáiról és módszereiről ad összefoglalást a mai nyelvészlelet tükrében. A szerző elsősorban a bloomfieldi örökség továbbfejlesztője, de egyéb modern és ugyanakkor értékálló amerikai nézetek tolmácsolója is, s ezért a munka igen tanulságos az európai nyelvészek számára.

HOCKETT kézikönyve — nagyon érdekesen és elvően — úgy tárgyalja az anyagot, mintha eddigi ismereteinket tabula rasa után a meglevő tényanyagra kellene spekulatív okoskodással újra felépíteni. A már évtizedekkel ezelőtt vagy korábban kialakult és a ma nyelvésze előtt szinte dogmaként megismert igazságot újra megvitatja a szerző, bebizonyítja helyességét, megcáfolja a vele szemben álló ellenérveket, de egyszersmind ezzel a módszerrel azt is felszínre hozza, hol mutatkozik hézag a bizonyítékok láncolatában, hol szükséges vagy lehetséges más irányban folytatni a kutatásokat. E tárgyaló módszerre jellemző pl. a 3. (Phonemic Notation) és a 35. (Secondary Effects of Phonemic Shapes) című fejezet.

Az eredeti tárgyalásmódon kívül a szerző az anyag tárgyalásában több helyen, egy-egy részletkérdésben, saját gondolatait fejt ki (a fonémák problémáját tárgyaló részekben pedig említett kézikönyvének kivonatát kaptuk meg). HOCKETT egyéni felfogása található meg pl. a 16. fejezetben (The Design of a Language), amelyben a nyelv szerkezeti vázáról van szó, a 25. fejezetben (Governmental Concord, 215. lap), amelyben a nyelvtani kapcsolatok fajai közé a „vonzatos egyeztetés” átmeneti típusát veszi fel (ez a típusa pl. a genusegyeztetésnek, amelyben a főnévhez mint állandó genusú típushoz igazodnak a melléknév és más hasonló szófajok változó genusú típusai), a 29. fejezetben (Surface and Deep Grammar), amelyben „felületi” és „mélységi” nyelvtanról és nyelvtani vizsgálatokról esik szó, a 46. fejezetben (Innovation and Survival), amelyben az új nyelvi formák megmaradását segítő és gátló tényezőket sorolja fel a szerző (szerinte az alaki alkalmazkodás, unobtrusiveness, a megmaradás egyik feltétele). Korábbi gondolatokat új és előbbrevivó összegezésben olvashatunk a 61. fejezetben (Man's Place in Nature), ahol HOCKETT a nyelv és az egyes állatok kifejezőmódjai közti különbséget elemzi. A szerző egyéni felfogása nemcsak az újszerű tálalásban és kifejtésben, hanem egyes szakkifejezésekben is jelentkezik. Az említett eseteken kívül (felületi és mélységi nyelvtan, unobtrusiveness stb.) a formaszóra és a fogalomszóra a funktor, illetőleg a kontentiva (functor — contentive) kifejezéseket alkalmazza (FRIES a *function word* — *content word* szavakat használja), de általában mértéktartóan él az új elnevezésekkel.

Az egyéni felfogáson és megállapításokon kívül a kézikönyv legnagyobbértéke abban áll, hogy a sokszor egymásnak is ellentmondó új amerikai iskolák értékálló nézeteiből szintézist alkotott, s ezt közérthető módon tárja az olvasó elé. Talán a leginkább kifogásolható HARRIS koncepciójának agyszólván teljes hiánya. A transzformációs eljárásról sem találunk egyetlen megjegyzést sem (egyébként HARRIS és CHOMSKY idevágó munkái a bibliográfiában fel vannak sorolva).

Egyébként az amerikai iskolák fontosabb fogalmai, mint pl. a BLOCH- és TRAGER-féle morfématárjelző (junktura), a bloomfieldi morféma, úgyszintén az ugyancsak BLOOMFIELD-re visszamenő szintaktikai elemzés módszere, amelynek alapja a „közvetlen összetevők” (immediate constituents) kikeresése és egymással való viszonybaállítás stb., pontosan megismerhetők a műből. A közvetlen összetevők és az egyéb nyelvtani kategóriák, valamint viszonyformák közt szerves kapcsolatot azonban HOCKETT sem tud létesíteni.

A szerző a nyelvet a maga teljes egységében társadalmi jelenségnek tekinti. Mint az amerikai antropológiai szemlélet híve, az emberre vonatkozó tudományokat (nyelv-tudomány, fizikai antropológia, régészet, néprajz stb.) egységes tudományoknak fogja fel. Így érthetjük meg a két nagyobb nyelvtörténeti összefoglalás címét: törzsejlődés (Philogeny), illetve nyelvi őstörténet (Linguistic Prehistory). A gyermeknyelvről szóló fejezet címe: egyéni fejlődés (Ontogeny).

A kézikönyv nem foglalkozik a nyelvtudomány történetével, sem a nyelvek osztályozásával és típusaival (de külön függelék sorolja fel a szempontból a könyvben említett nyelveket). Nincs szó az információ-elmélet, a szimbolikus logika, a gépi fordítás problémáiról. A terjedősség kérdéseivel egy külön alfejezet (87—91. lap) foglalkozik, de szó esik a (kibernetikai) csatorna zavarairól is a nyelvi érthetőség fejezetében (331—332. lap). Külön fejezet (38. Idiolect, Dialect, Language) tárgyalja a nyelvek és nyelvjárások kölcsönös érthetőségének problémáját. E kérdés tudományos vizsgálatát VOEGELIN és HARRIS indította el nemrég.

A kézikönyv példaanyaga túlnyomórészt az angol nyelvre épül. A nyelvtörténeti fejezetekben angol és germán példaanyagot találunk, de egybeütemezett gyakran fordulnak elő amerikai indián nyelvi példák is az anyagban.

A mű maga 64 rövidebb fejezetben foglalja össze mondanivalóját. A fejezetek végén a szerző felsorolja az előforduló szakkifejezéseket, utal a gondolatok szerzőségére, s végül — más amerikai kézikönyv és tankönyv szokása szerint — megoldandó feladatokat közöl.

FODOR ISTVÁN

О. С. Ахманова, Ц. А. Мельчук, Е. В. Падучева, Р. М. Фрумкина:

О точных методах исследования языка

(О так называемой «математической лингвистике») Издательство Московского Университета. 1961. 162 l.

A szerzők — akiknek neve a szovjet nyelvtudomány fejlődését és legújabb eredményeit figyelemmel kísérők előtt nem ismeretlen — ebben a tanulmánykötetben a modern nyelvészeti kutatás különböző problémáiról, irányairól és módszereiről számolnak be.

1. A gépi fordítás és a gépi információ-kutatás megköveteli a nyelv vizsgálata és leírása alapvető módszereinek az átdolgozását. A nyelv törvényeinek szigorúan logikus leírásánál pedig nagy segítség a matematika a maga mérhetetlen lehetőségeivel. A nyelv azonban nem csupán a már kész gondolatok közvetítésének az eszköze, hanem maga a gondolat valósága. Természetének teljes megértéséhez tehát csak lényegének sokoldalú feltárása útján lehet eljutni.

Ebből az általános elvi megállapításból kiindulva vizsgálja O. SZ. АХМАНОВА az első fejezetben (Egzakt tudománnyá válhat-e a nyelvtudomány?) a tartalom és kifejezés, a jelentés és hangalak bonyolult kapcsolatát.

Minthogy a szerzők a legkülönbözőbb módon állítják egymás mellé, illetőleg egymással szembe ezeket a fogalmakat, az alábbiakban előrebocsátjuk az ismertetésünkben használt terminusokat orosz megfelelőikkel együtt: содержание = tartalom, значение = jelentés, означаемый = megjelölt, выражение = kifejezés, звучание = hangalak, означающий = jelölő.

A korszerű nyelvtudomány alapvető feladata, hogy a nyelvi egységek tartalmának (jelentésének) kérdését a kifejezésükhöz (hangalakjukhoz) való viszonyában vizsgálja. Ezért bírálja mind a leíró nyelvészet mechanikusán egysíkú, mind a glosszematika immanensen többsíkú koncepcióját. Különösen az utóbbival foglalkozik, minthogy a glosszematika rendszerében a jelentés lényeges szerepet játszik. A tartalom és kifejezés síkja azonban itt nem a jelentés és hangalak síkjának felel meg. Hiába vezetik be a *mening* terminust — ez dán szó, azt a közöset jelöli, ami az egyes nyelvek nyelvi kifejezésétől független —, ezzel csak a tartalom szubsztanciája és formája közötti kapcsolatot világítják meg.

A tartalom szubsztanciája — mening — például a fizikailag adott zínsspektrum, a tartalom formája pedig az egyes nyelvek által erre a spektrumra „helyezett” nyelvi kifejezési felosztás.

Hasonló példát idéz a kifejezés szubsztanciája és formája közötti kapcsolat megmutatására is. A lényeges azonban a tartalom és a kifejezés

szubsztanciájának a kapcsolata, és ez a glosszematika módszereivel nem mutatható meg. E két nyelvészeti irány nézőpontját GLEASON felfogása kapcsolja össze, mert a nyelvtudomány tárgya szerinte is a nyelv belső struktúrája, de ezt nem elegendő csupán formális és a jelentéssel kapcsolatban nem levő eszközökkel kutatni. Figyelemre méltónak tartja MARTINET véleményét, aki szerint a fenti irányzatok két alapvető dologról feledkeznek meg: a jelentés és hangalak hierarchiájáról, ez utóbbinak az előbbihez viszonyított alárendelt helyzetéről és az ebből következő alaposabb analízis szükségességéről.

2. A második fejezetben O. SZ. AHMANOVA (A szemantika néhány kérdése a mai nyelvtudományban) a *jelentés* és a *fordítás* kapcsolatával foglalkozik. A fordítás fogalmát a legáltalánosabban értelmezi, és a következő megjelenési formáit különbözteti meg:

1. Nyelven belüli fordítás: szójelek értelmezése ugyanazon nyelv más szójeleivel;
2. nyelvek közötti fordítás,
3. jelrendszerek közötti fordítás: szójelek értelmezése más (nem szójelekből álló) jelrendszerek segítségével.

(Ez a hármas felosztás megadható az *alkotó* transzpozíció síkján is: transzpozíció egyik poétikai formáról a másikra, nyelvek közötti fordítás, a művészi nyelvi kifejezés transzpozíciója a zene, tánc, film vagy festészet nyelvére.)

E fordításformák közül bármelyiknek alapja a szóban forgó jelrendszerek között meghatározott módon értelmezett egyenértékűség, ami az általános nyelvészetnek is alapvető tárgya. Ennek a tisztázása nélkül nem lehet például megfelelő szótárakat és két-nyelvű grammatikákat készíteni. A nyelvek közötti fordításhoz szükséges az egyes népek művelődéstörténetének, etnikumának ismerete is, mert az ezen a síkon megmutatkozó eltérések esetleg a szavak osztályozásának és a grammatikai rendszereknek a különbözőségében is megnyilvánulhatnak.

Ezenkívül a nyelvészt a jelentés problematikájának logikai oldala is kell, hogy érdekelje. A jelentés és fogalom kapcsolatának tisztázásához nagymértékben hozzájárulnak azok a munkák, amelyek egy racionálisan felépített nemzetközi kisegítő (közvetítő) nyelv megalkotásának lehetőségét kutaták. A meglevő ilyen jellegű nyelveket a szemantikai kategóriák előzetes tervszerű összeállítása nélkül hozták létre, ezért nem felelnek meg a célnak. Az általános szemantika alapproblémájának a megoldása — az emberi nyelv számára jellemző jelenségek számbavétele és osztályozása — máig sem történt meg, és kutatása sem folyik olyan mértékben, ahogy az szükséges lenne. Ezután különböző példákon mutatja meg a probléma megoldásának nehézségeit. Ezeknek a kérdéseknek alapos feltárása és mielőbbi kielégítő megoldása biztosíthatja csak a nyelvtudomány további fejlődését.

3. A harmadik fejezetben (A nyelvi jelentés néhány típusáról) I. A. MELCSUK egyes nyelvi jelenségek meghatározásával foglalkozik. Meghatározásait az alábbiakban foglaljuk össze:

A nyelvi jelenségek (megjelöltek) abból a szempontból, ahogyan kifejezésre jutnak, két típusra oszthatók:

1. szintaktikai jelentés: a megjelölt nyelvi elemek (morfémák, szavak, mondatok) kapcsolata;
2. lexikai jelentés: a megjelölt nem nyelvi elemek kapcsolata, hanem a valóság eleme (tárgy, tény, tulajdonság).

A nyelv mint jelrendszer megköveteli, hogy minden kijelentésben kifejezésre jusson mind a szintaktikai, mind a lexikai jelentés.

Más szempontból nézve e kétfajta jelentést, ismét két típus különböztethető meg:

1. grammatikai: az a konkrét jelentés, amely egy adott nyelvben kötelezően kifejezésre jut;
2. nem-grammatikai: amely nem kötelezően jut kifejezésre.

Az így meghatározott jelentés-karakterek a kifejezésre jutás módja szerint lehetnek:

I. morfológiaiak: amelyek kötelezően szavak keretén belül nyilvánulnak meg.

II. nem-morfológiaiak: amelyek nem szavak keretén belül nyilvánulnak meg.

A lexikai, szintaktikai, grammatikai jelölések a tartalom síkjához, a morfológiai, nem-morfológiai jelölések pedig a kifejezés síkjához tartoznak. A szokásos lexika, morfológia, szintaxis felosztás tehát MELCSUK szerint terminológiai

hiba. Ő a nyelvi tényeket az itt vázolt meghatározások alapján a következő nyolc osztályba sorolja:

1. grammatikai lexikai jelentések morfológiai kifejezése: például a főnevek számának mutatói a francia, az angol és az orosz nyelvben;
2. grammatikai szintaktikai jelentések morfológiai kifejezése: az orosz melléknevek nemének, számának és esetének mutatói;
3. nem-grammatikai lexikai jelentések morfológiai kifejezése: a német és magyar nyelv szóösszetételei;
4. nem-grammatikai szintaktikai jelentések morfológiai kifejezése: az előljárók főnévvel összevont leírása az arab nyelvben;
5. grammatikai lexikai jelentések nem-morfológiai kifejezése: az összetett igeidők a. francia, az angol és a német nyelvben;
6. grammatikai szintaktikai jelentések nem-morfológiai kifejezése: a *to* az angol infinitívus előtt;
7. nem-grammatikai lexikai jelentések nem-morfológiai kifejezése: a lexikai jelentés különálló szavak (lexémák) által jut kifejezésre;
8. nem-grammatikai szintaktikai jelentések nem-morfológiai kifejezése: kötőszók, előljárók.

Ezzel a felosztással MELCSUK csak azt akarta megmutatni, hogyan lehet megkísérelni a nyelvészeti terminológia pontosabbá tételét, amely nélkül a nyelv tanulmányozása vagy csak nagyon nehezen, vagy olykor egyáltalán nem lehetséges. Nem valószínű, hogy meg enélkül például a gépi fordítás sem, amelynek problémáiról a negyedik fejezetben beszél (Gépi fordítás és nyelvészet).

4. A nyelvészet feladata a nyelvnek mint struktúrának leírása, a gépi fordítás pedig ezt a leírást igyekszik algoritmusban megtestesíteni. A kettő között bonyolult kölcsönhatás áll fenn, egyik sem fejlődhet eredményesen a másik nélkül, ezért kíváncsok, hogy a nyelvészek minél szélesebb rétege foglalkozzon — amennyire lehet — a gépi fordítás kérdéseivel is.

A gépi fordításról vallott nézeteket I. A. MELCSUK két álláspont köré csoportosítja. Az egyik szerint elég, ha a lefordított szöveg körülbelül 95%-a érthető a szakember számára. (Ezeket a kutatókat a nyelv struktúrája önmagában véve nem érdekli.) A másik irányzat minden lefordítandó szövegben a nyelv törvényszerűségeinek általános szerkezetét kutatja, és a fordítás gépi realizációja is mintegy eszközül szolgál számukra e törvényszerűségek megértéséhez.

A fordítás gépi megvalósításához leglényegesebb a mondatnani elemzés. A nyugati országok és a szocialista államok eddigi gépi fordítói tapasztalatát összegezve MELCSUK erről a következőket mondja: A mondatnani elemzés meghatározás a gépi fordításra vonatkoztatva a legtagabb értelemben veendő. Sok kutató idesorolja a tipikus szó-társulások lajstromának összeállítását és elemzését is. Az így összeállított konfigurációs-szótárak használata elősegíti a mondatnani elemzés több nyelvre is alkalmazható algoritmusának összeállítását. A tipikus szó-társulások leírása viszont a nem hagyományos értelemben vett szó-osztályok meghatározásához vezet. Ezután a különböző operátor fogalmakat ismerteti, majd az összetett mondatok elemzésének kérdésével foglalkozik.

A gépi fordítás problémái közül nem hagyható ki a jelentés kérdése sem. A gép fel tud használni tetszőleges jeleket, beleértve az értelmieket is. Az értelmi jelek meghatározását és összeírását a gépi fordítás egyik legfontosabb feladatának tartja, még akkor is, ha a gép nem tudja a különböző nyelven kívüli és a jelentéssel kapcsolatban álló tényeket elemezni. A szemantikai elemek halmazának felépítése igen nagy jelentőségű a nyelvészet számára, minthogy ezáltal lehetővé válik majd a jelentésnek mint rendszernek a vizsgálata. Röviden felsorolja azokat a módszereket is, amelyek jelenleg lehetővé teszik a jelentés figyelembevételét a fordításnál.

Részletesen vizsgálja a közvetítő nyelv szükségességének a kérdését, mert nem tartja kielégítőnek a forrás-nyelvnek egy meghatározott cél-nyelv szempontjából történő elemzését. Az elemzés szerinte független analízis kell, hogy legyen. Így tudjuk az ún. univerzális karakterisztikákat megállapítani, melyek mind az általános nyelvészet, mind a nyelvek közötti gépi fordítás számára lényegesek. Ezekből építhető fel a közvetítő nyelv, vagy úgy, hogy a forrás és cél-nyelv karakterisztikáit kapcsoljuk össze bizonyos szabályokkal, vagy úgy, hogy az egyes nyelvek karakterisztikáit egyesítjük meghatározott módon egy általános közvetítő nyelvvé. Ez utóbbi eljárás tudományos jelentősége mellett gazdaságilag is előnyösebbnek látszik. Ilyen elvi alapon veszi szemügyre a ma használatos közve-

tíftó nyelv-megoldásokat, a közvetítő nyelvként használt természetes nyelvtől a nyelvek közötti thesaurus módszerig.

Befejezésül az algoritmusok összeállításának módjait és lehetőségeit ismerteti. KULAGINA kísérletét említi, akinek sikerült a magyar—orosz algoritmus automatikus programozását megvalósítani. A gép öt perc alatt állított össze öt olyan programot, amelyet csak 20—30 napi emberi munkával lehetett volna létrehozni. Röviden elmondja, hogy lehet egy gépet „megtanítani” ilyen program készítésére, valamint arra, hogy például a szótárt is elkészítse a maga számára stb. Gépi fordításról szóló nagyon értékes tanulmányát rövid történeti áttekintéssel zárja be.

E négy, főleg elvi kérdéseket tárgyaló fejezet után E. V. PADUCSEVA és R. M. FRUMKINA a statisztika és az információelmélet nyelvészeti alkalmazásait elemzik. Amíg az eddigi fejezeteknél rövid tartalmi kivonatot igyekeztünk adni, hogy minél teljesebb képet nyújtsunk az alcímekben az „ún. matematikai” jelzővel ellátott nyelvészet itt tárgyalásra kerülő kérdéseiről, e két utolsó fejezetben csupán felsoroljuk az érintett problémákat. Többet e rövid ismertetés keretében a tárgy jellege miatt sem tehetünk. Reméljük azonban, hogy ez a könyv magyarul is megjelenik, és akkor a különböző kutatási területek szakembereinek legszélesebb rétege is tanulmányozhatja és hallathatja róla a szavát.

5. Az ötödik fejezet (Az egyes nyelvi jelenségek leírásának statisztikai módszerei) a lexika statisztikai leírásának kérdéseivel, a szóállománynak a szótagszám szempontjából történő vizsgálatával és a költemények ritmikai struktúrájának statisztikus módszerekkel történő elemzésével foglalkozik. A legszükségesebb alapsimeretek közlése után FRUMKINA különböző példákon mutatja meg e módszer lényegét és problémáit. Példáit részben az általános nyelvészet, részben a stilisztika köréből veszi. Minthogy a stílus különböző meghatározásai nagymértékben a hasonlóságok és különbözőségek összevetésén alapszanak, szerinte a stílust (egy mű stílusát) olyan statisztikus karakterisztikák halmazának tekinthetjük, amely az adott szöveg más szövegektől eltérő sajátosságait írja le. Tomasevskijt idézve be is mutat egy ilyen — Puskin jambusaira vonatkozó — statisztikus karakterisztikát.

6. Az utolsó fejezet (A nyelv információelméleti módszerrel történő kutatásának lehetőségei) a matematika e legfiatalabb ágának nyelvtudományi alkalmazásaival foglalkozik. Világosan és tömören ismerteti az információ fogalmát, matematikai megfogalmazását, az egymástól független és az egymástól függő jelekből álló jelsorok által tartalmazott információmennyiség meghatározását, majd a nyelv kódszerűségét elemzi. (A kód — MILLER meghatározása szerint — elemi szimbólumok abc-je és e szimbólumok kombinálásának szabályai.) A nyelv kódszerűsége mindenekelőtt azon alapszik, hogy a nyelvben is lényeges szerepet játszik a z e l e m e k (betűk, szavak...) társulási lehetőségeinek leírása. A kombinációkat meghatározó törvények azonban a kutatás szempontjának megfelelően minőségileg különbözők, és nem mindegyik kódszerű. Bár a jelentéssel bíró nyelvi egységek statisztikai modellje megalkotásának lehetőségeit is érinti, részletesen csak a fonémaszintű vizsgálatról foglalkozik. Elemzi ebből a szempontból a megkülönböztető elemek jelentőségét, az írott és beszélt nyelv különbözőségéből eredő problémákat, és táblázatok alapján mutatja meg az információ mennyiségének meghatározását ezen a szinten. Végül az elmélet gyakorlati jelentősége teljes megmutatásának igénye nélkül különböző kérdéseket érint. Ilyen többek között a nyelvek összehasonlítása a redundancia segítségével, a nyelvi egységek közötti határ meghatározása, valamint az elmélet technikai alkalmazásának előnyei, lehetőségei és korlátai.

*

A tanulmányok színvonala és mondanivalójának jelentősége különböző. Kiemelkedőek a MELCSUK által írott fejezetek. Összeválogatásuk e kötet keretében esetleges. Mindamellet az kell mondanunk, hogy az egyes kérdések problematikáját áttekintő összefoglalás igénye és az egyes fejezetekhez kapcsolódó bibliográfiák olyan kézükönyvvé teszik e tanulmánykötetet, amelynek az általános nyelvészettel foglalkozó kutatók asztaláról nem szabad hiányoznia.

PETŐFI S. JÁNOS

Webster's Third New International Dictionary of the English Language, unabridged

Editor in chief Philip B. Gove,

1961. G. & C. Merriam Company, Springfield, Mass. 56 + 2662 l.

Az egész angol nyelvterületen, de főleg Amerikában már hosszú ideje nagy tekintélynek örvendő Webster-féle angol értelmező szótárnak az elmúlt 1961. év őszén jelent meg a hetedik kiadása. Noah Websternek fogalomává lett műve első ízben 1828-ban látott napvilágot, s azóta öt alkalommal (1847, 1864, 1890, 1909, 1934) dolgozták át és bővítették ki.¹ A hatalmas terjedelmű legújabb kiadásnak (1961) nem csupán az a tény kölcsönöz jelentőséget, hogy a háború óta ez a mű az angol nyelv szókészletének a leggazdagabb és legkorszerűbb leltára, hanem még inkább a sokban újszerű lexicográfiai elvek alkalmazása.

Az 1961-es kiadást az 1934-essel (New International Dictionary of the English Language, Second edition) összehasonlítva szembetűnik, hogy a szótárt úgyszólván teljes terjedelmében újrairták. A szerkesztőség a bloomfieldi tételekből indult ki, melyek szerint a nyelv szakadatlanul változik, s ezért a változás a normális. A beszélt nyelv a valóságos nyelv, a helyességi norma a társadalmi érintkezésben realizálódó élő úszon alapszik, s minden úsz, minden stílárius minőség csupán viszonylagos. A változásnak nyelvi vonatkozásban alapvető jellemzője, hogy a két háború között és azóta az élészavas hírközlő, tömegszórakoztató eszközök nyelvi befolyása megsokszorozódott és túlszárnyalta a nyomtatott betűt, legalábbis az angol nyelvterületen. E tények és elvek az anyanyelvi szótár céljának és szerepének új felfogásához vezettek.

A múltban az értelmező szótárak az angol nyelvterületen, főleg Amerikában, kettős szerepet voltak hivatva betölteni. Mindenekelőtt preszkriptív érvényű törvénykönyvei a szóhasználatnak, őrei és terjesztői az irodalmi alapozású normának (helyesírás, helyes kiejtés, korrekt jelentésbeli és grammatikai használat). Másodsorban pedig — s ez összefügg mind az angol szókészlet különleges etimológiai rétegzettségével, mind a harmadfél évszázad alatt kialakult angol lexicográfiai gyakorlattal — a szótárak (ismét főleg Amerikában) egy bizonyos fokig enciklopédikus ismeretanyagot is tartalmazó kézikönyvek, amelyek a szavakkal nem annyira mint az összefüggő szövegek változó könyv jelentést hordozó alkotóelemeivel, hanem mint fogalmi tartalmat rögzítő konstáns tényezőivel foglalkoznak.

A Third International (a Webster-szótár 1961-es kiadása) jelentékeny mértékben megpróbál szakítani mind a normativissággal, mind az enciklopédizmussal, ugyanakkor pedig nyelvtudományi szempontból fokozottabb igények kielégítésére törekszik. E törekvésnek egyik megnyilvánulása a címszókészlet jellegének módosítása. Az 1934-es kiadás még külön 200 lapos függelékben nagy mennyiségű tulajdonnevet közölt: a személyneveket a születés és halál évszámaival és az illető személy történelmi szerepének félsoros meghatározásával, a földrajzi nevek esetében pedig a legfontosabb szám stb. adatok megadásával. Mindezt a lexikonba való anyagot az 1961-es kiadás törölte s ezenfelül kiiktatott a szótár tulajdonképpeni corpusában megvolt mindennemű hasonló, nagybetűvel kezdődő enciklopédikus anyagot (pl. Shakespeare drámáinak, Dickens regényeinek legnevezetesebb figuráit stb.). Az ily módon nyert teret a közszóállomány megnövelésére használta fel a szerkesztőség. Különösen nagyarányú a szaknyelvi szókészlet megszorodása. A szótárba került minden szakterületnek az a szóanyaga, amely a főiskolai és az egyetemi tanulmányok során a tankönyvekben előfordul. Megnőtt az aktuális tudományágak (magfizika, talajtán, elektronika, stb.) és szakterületek (automatizálás, műanyaggyártás, rakétaszat, távközlés, stb.) címszóanyaga is. A szótárforgató gyakran bukkan ilyen új címszavakra, mint *pneumotachogram* vagy *ntlakypamuk* vagy *flavin adenine dinucleotide*. Aligha egyéb ez, mint egy más arculatú enciklopédizmus.

Az újonnan felvett szaknyelvi szókák jelentékeny része idegen szó az angolban, mint *apartheid*, *aufklärung*, *aufakt*, *aufaktigkei*, *augenphilologie*, *chastushka*, *microclimate*, *psephology* és *trubetzkoyan*. Magyar szó is akad köztük: *ajeszky's disease*, *fülőppite*, *lassú* vagy *semseyite*. Rendkívül nagy számú azonban az új, belső képzésű köznyelvi szó is, mint *beatnik*, *cliff-hanger*, *cumidown*, *destalinize*, *drip-dry*, *finalize*, *groceteria*, *orlon*, *payola*, *split-level*, *summitry* vagy *superette*. Ezeknek egy része kétszavas szókapcsolat: *ivy league*, *organization man*, *rat race*, *skull practice*, stb.

¹ A Webster-szótárak keletkezéstörténetére vonatkozólag lásd R. K. Leavitt, Noah's Ark. Springfield, Mass., 1947.

Bármily impozánsan nagy számú is az angol értelmező szótárban első ízben szótározott szavak száma, a szótárszerkesztő soha sem tudja s nem is akarhatja utolérni a nyelvfejlődést. Az 1961-es Websterből is hiányzik néhány olyan új szó (főleg brit használatúak), melyek már lexikalizálódtak, sőt más művekben részben már szótározottak is.² Így *admass*, **biro* (*pen*), **cinerama*, **commercialese*, *fish-finger*, **grain-leader*, ***moped*, **mush-bite*, ***non-iron*, *ombudsman*, **rabbit-ears*, **redbrick* (*university*), **scrapcake*, **steakburger*, *subtopia*, stb. A kétszavas címszók között hiányoljuk a **command performance*, **national assistance*, ***phrasal verb*, *reckitt's blue*, *supply man* briticizmusokat.

A Webster-szótár megújítása a kihalt, elavult szavak egy részének törlésével járt. A mű a XIX—XX. századi nyelvhasználat szótára kíván lenni. Ezért az 1961-es kiadásba nem vette át korábbi kiadásából az olyan szavakat, melyek már 1755 előtt³ elavulóban voltak, ha a legnagyobb régi írók legfontosabb műveiben nem fordulnak elő. Sok, valóban felesleges szótártöltelék-szó kiiktatása során azonban Shakespeare egy-két hapaxa is áldozatul esett.

Nem teljesen egyöntetű az 1961-es kiadás állásfoglalása az illetlen szavak terén. Az 1934-es kiadásból az anyagcserének és a nemi életnek még minden durva szava hiányzott. Ez nem is meglepő: a nemi étlett kapcsolatos tabu-szavak utoljára a XVIII. századi angol szótárakban szerepeltek.⁴ A viktoriánus álszemérem még olyan tudományos művekből, mint az oxfordi nagyszótár, vagy J. Wright négykötetes *English Dialect Dictionary*-jából is kirekesztette ezeket. E. Partridge-nak *Dictionary of Slang and Unconventional English* c. monumentális műve (1937) is csupán a magánhangzók kipontozásával közölhetette a „közösül” ige és a „női nemi szerv” jelentésű főnév durva alakját.⁵ Az e szavak használatával kapcsolatban a második világháború óta megváltozott közhangulat, amely jogi síkon két, addig Angliában kinyomtathatatlan regény kiadói ellen indított bűnperben hozott felmentő ítélet alakjában fejeződött ki,⁶ a Webster-szótár szerkesztőségére sem maradt hatás nélkül. Az 1961-es kiadás az összes, eddig hiányzó illetlen szavakat és jelentésváltozatokat közli, a megfelelő értelmezéssel és stiláris jelöléssel, egyetlenegynek (*fuck*) kivételével. Itt a szerkesztőséget elhagyta újonnan jött bátorsága.

Az újabbkori angol nyelvfejlődésnek egyik jellemzője, főleg az amerikai nyelvterületen, az összetett szók és más, megnevező értékű állandósult szókapcsolatok nagymérvű megszorodása.⁷ A korábbi kiadások hagyományához híven az 1961-es Webster is az eddiginél nagyobb számban hoz címszóként ilyen kétszavas, egybe nem írható, valamint kötőjeles összetett szavakat, szókapcsolatokat. Ezek önálló szócikkekben tárgyaltnak és az eddigi gyakorlattól eltérően szófaji jelölésben is részesülnek. Nem volna nehéz kimutatni, hogy ez vagy az a kapcsolat hiányzik Websterből (pl. *engaging dog*, *guard-stone*, *strip floor*, lásd még a három bekezdéssel előbb említett briticizmusokat), s könnyű volna igazolni, hogy a más szótárakban megtalálható egyik-másik összetételt a jelen Webster-kiadás nyilván azért nem szótározta, mivel nem érezte őket eléggé gyakorinak, állandósultnak, vagy jelentéstanilag magyarázatot kívánónak, avagy pedig azért hagyta ki őket, mivel a szótár korlátozott terjedelme következtében nem tudott számukra helyet biztosítani. Még így is örülhetnénk, ha a magyar nyelvnek valaha ugyanilyen gazdag szókészletű szótára látna napvilágot.

A helyhiány egyik oka az áttekinthetőségre való törekvés. Minden értelmezett névszói értékű szókapcsolat ugyanis e szótárban (akárcsak a korábbi kiadásokban) önálló szócikket alkot, külön bekezdéssel. Két vagy három egybe nem írott elemből álló *coffee* első-elemű címszó 34 van egymást követő 33 szócikkben; *hungarian* kezdetű 15 van (*hungarian balsam*, *goulash*, *green*, *lilac*, *paprika*, *partridge*, *vetch*, stb.) 11 szó-

² Az itt következő felsorolásban egy csillaggal jelzett szavak megtalálhatók az Ország-héle Angol—magyar nagyszótárban (Bp., 1960), a két csillaggal jellettek pedig az Oxford English Dictionary-nek előkészületben levő pótkötete címszójegyzékében, melyet a szerkesztőség az önkéntes külső munkatársak részére 1958 és 1961 között 13 részletben a *The Periodical* és a *Review of English Studies* c. folyóiratok mellékleteként bocsátott közre.

³ Az angol értelmező szótáriródalom első klasszikus nagy alkotásának, S. Johnson műve megjelenésének dátuma. Vö. Ország L.: Johnson lexikográfiai elvei. Filológiai Közöny 1956: 251—65. 1.

⁴ John Ash, *The New and Complete Dictionary of the English Language*. Két kötet. London, 1775.

⁵ Vö. Peter Genzel, *Die Lebensfunktionen der Menschen und Säugetiere im Spiegel der englischen Sprache*. Halle an der Saale. 1959.

⁶ Vö. C. H. Rolph, *The Trial of Lady Chatterley*. Harmondsworth. 1961.

⁷ Vö. Word Study. Vol. XXXVII. (1961), No 2. p. 2.

cikkben elhelyezve, *american* kezdetű meg éppenséggel négy hasábon több mint 160, alig valamivel kevesebb szócikkben. Nyilván ezeknek jóval kevesebb szócikkbe való összefogása, „bokrosítása”, tildék alkalmazásával, számos *n*-nek és fattyúsornak megtakarítását eredményezhette volna.

Az áttekinthetőség, a szótári adat könnyen megtalálhatósága érdekében az értelmezett szókapcsolat mindenkor első tagja alatt soroltatott az ábécé-rendbe. Az *island of langerhans* és az *island of reil* tehát az *island* kezdetű szókapcsolatok sorában találhatók, holott szemantikailag determinálőbb értékű tagjuk a tulajdonnévi elem (*langerhans*, *reil*). A *langerhans tayer* és *reinecke acid* is ugyanezen mechanisztikus elv alapján szótározottak a tulajdonnévi elem, a szókapcsolat első tagja alatt. A tulajdonnévi elem, mely a szókapcsolatnak mindenkor a sokszorosan ritkább tagja (*langerhans*, *reil*), még utalószót sem kap a maga ábécé-rendi helyén, olyannyira beidegződött s még a jelen kiadásban is — minden egyéb téren végrehajtott újítás, lexikográfiai korszerűsítés ellenére — változatlan a mechanisztikus elv, hogy minden szókapcsolat csakis első eleme alatt kereshető a szótárban.

Az utalószavak egyébként más vonatkozásban nem ritka elemei az 1961-es kiadásnak, sőt a korábbi kiadásokhoz képest lényegesen nagyobb szerephez jutottak. Minden ige *s*-ragos jelen idő egyes szám 3. személye, valamint praeterituma és participiuma, minden főnév többes számú alakja, melléknév közép- és felsőfoka utaló címszóként szerepel, ha az alap-alaktól a szótárban legalább 5 hüvelyknyire (kb. 13 cm) esik. Az eseteknek nagy részében ez az utalószó felesleges (pl. *falls* utalása *fall*-hoz). Hasznosabb lett volna az alapszó szócikkébe foglalt írásváltozatnak (*bootee* alatti *bootie*-nek, a *snath* alatti *snead*-nek) önálló utalószókénti szerepeltetése.

Az előszó szerint a szótárban 450 000-nél több címszó található. Ez valóban rendkívül impozáns szám, még ha nem is abban az értelemben veendő, ahogyan a mi (magyar) lexikográfiánkban a címszó fogalmát értjük. Mert az 1961-es Websterben címszó értékkel bír nem csupán minden utalószóként szereplő ragozott alak (pl. a *tip* szóhoz tartozó *tipped*, *tippling*, *tips*, *tipt*), minden értelmezett különírt szókapcsolat (tehát *tip and run* és a *tip*-nek még a következő tizenegy szóval alkotott kapcsolata: *blight*, *cheese*, *cutting*, *layerage*, *layering*, *moth*, *sheet*, *speed*, *stall*, *table*, *worm*), hanem önálló címszónak számít minden etimológiai és minden nyelvtani homonimája is. A *tip* alapszó maga tizenegy homonimára, tizenegy szócikkre lett bontva, aminek nagyobb része szófajváltás következménye. Előnyös eltérésként a korábbi kiadások gyakorlatától a homonimák a szó elején álló index-számokkal különböztetnek meg.

Tulajdonneveket az 1961-es kiadás, a korábbiaktól élesen eltérve, címszóként nem közöl, s ezért nincs benne (betűrövidítés-címszavaktól eltekintve) nagy kezdőbetűs címszó. A *john* szónak is csupán négy közszói jelentése van értelmezve, esetről esetre megjelölve, hogy szokásos-e nagy kezdőbetűvel írni. *New York* és *Chelyabinsk* csak kisbetűs szóként szerepelnek: melléknévi értelemben (a nevezett helyen levő, onnan származó, stb.), s ugyanilyen alapon a *noah's ark* felsorolt négy jelentése között maga a „Noé bárkája” jelentés nem is szerepel (csak az etimológiai közlés utal a megfelelő bibliai passzusra), mert ez a jelentés már tulajdonnévvé tenné a szót, és a szótár ezáltal enciklopédiává válnék. A szótárnak egyébként gazdag rövidítés-anyagában sem szerepel a rövidítésnek tulajdonnévi értéke, így az US öt értelme közül ez okból hiányzik a *United States*.

Mint minden angol értelmező szótárnak, a Webster jelen kiadásának (akárcsak a korábbiaknak) is lényeges eleme az etimológiai tájékoztatás. Az 1961-es kiadás azt az újítást vezeti be, hogy a modern tudományos és technikai szókészletnek azon nemzetközi vándorszavait, melyeknek keletkezési helye és átadó nyelve hosszas kutatás nélkül nem állapítható meg, az ISV rövidítéssel (*international scientific vocabulary*) látja el, ha az illető szó az angolon kívül legalább még egy nyelvben él. E szavaknak többnyire latin vagy görög elemeit az etimológia feltünteti. Az ISV jelzéssel el szándékozik kerülni azt a látszatot, mintha a szót latin és vagy görög elemekből angol nyelvterületen alkották volna meg.

A kiejtésjelölés terén szembetűnően érvényesül a normatív-irányító szándék kerülése. Korábbi kiadásaitól eltérően az 1961-es Webster nem ismer el *egy* valamilyen kiejtést korrektebbnek a többinél. Ezért a művelt emberek által többféleképpen is kiejtett szónak minden, széles körben használatos ejtésváltozatát közli. A *flightily* vagy a *magyar* címszavaknál pl. *nyolc-nyolc* ejtésváltozatot is megad, melyek a szótár bevezetésének idevonatkozó szakasza szerint egyenértékűek. A változatok összegyűjtésében messzemenően alkalmazták a gépi hangrögzítés és kiértékelés eszközeit. A szótár részére történő átírásban nem követték az API rendszerét (melynek „broad” változatát a szerkesztőség nem találta elég finomnak, a „narrow” változatát pedig — joggal — laikusok számára túl

bonyolultnak ítélték, hanem a Webster-szótárakban régebb ideje használatos jelölésnek erősen módosított változatát alkalmazták. Ez nem teljesen fonemikus jellegű, hanem kompromisszumos megoldás, mely erősen támaszkodik a hagyományos angol helyesírás betűire és betűcsoportjaira, sok diakritikus jellel. Kétségtelenül az APhI hatása érvényesül azonban abban, hogy a hangsúly-jelet végre eléje teszik a hangsúlyos szótagnak, és nem utána.

A szavak jelentésének körülírásában, a tulajdonképpeni értelmezésben kevés lehetőség van a jelentős újításra annyi kitűnő lexikográfiai előzmény, több mint egy évszázados szakadatlan javítás után, amire a G. & C. Merriam kiadóvállalat égisze alatt működő Webster-szótári szerkesztőség visszatekinthet. Összehasonlítva az 1934-es és korábbi kiadásokkal mégis szembeötlik az értelmező szöveg egyszerűsítésére irányuló tendencia. Az új kiadásban alapelv lett az értelmező szövegnek egyetlen mondatra való tömörítése egy-egy jelentésváltozaton, értelemárnyalaton belül. Ez vele járt az enciklopédiába való elem mellőzésével. Az 1934-es kiadásban a *water* szónak első jelentése 17 mondatból álló, 37 sorra terjedő, rengeteg ismeretanyagot tartalmazó lexikoncikk. Az 1961-es változat egyetlen 11-soros mondatba vonja össze a jelentéstartalomnak legényegesebb elemeit.

Az enciklopédizmus korlátozására irányuló törekvés természetesen a fejlődésben levő tudományágaknál nem mindig mutat fel ilyen eredményeket. A különféle *vitamin* szócikkek összterjedelme (25 fajta vitamin definiálása kapcsán) az 1961-es kiadásban egy egész hasábra, 165 sorra rúg, míg az 1934-es kiadás jóval kevesebb fajtát még el tudott intézni 72 sorban. Az enciklopédikuság elkerülésének szándéka a növény- és az állatnevek értelmezésében a laikus jelentéskörülírást, a nem-szakember által is érthető ismervek közlését, tehát egy általános szótár technikáját részesíti előnyben, a szakember igényének a latin rendszertani név megadásával téve eleget.

Az értelmező szöveg nagyon sok új, 1934-ben még nem létezett, vagy legalábbis nem regisztrált jelentésváltozatot szótároz s a mai angol—amerikai nyelvéllapotnak híj képét adja. Nemesak a jelentésfelsorolás sokkal teljesebb, hanem a jelentéstagolás is finomabb, árnyaltosabb, mint bármely eddig megjelent angol szótárban. Ilyen szavaknak, mint *cap*, *flash*, *job*, *life*, *school*, *twist* és tízezernyi másnak rendkívül gondos jelentésselkülönítéseit és ezek világos közérthető megfogalmazását, mely minőségileg szinte mindig felülmúlja az 1934-es és korábbi kiadások megoldását, csak a legnagyobb elismeréssel lehet említeni.

Sorrendben a legelső a megállapítható legrégibb jelentés, a többiek pedig a történeti megjelenés, a jelentésfejlődés időrendjében következnek. Ebben a régebbi Webster-kiadások hagyományát követik. Újítás ott mutatkozik, hogy a szaknyelvi jelentéseket nem a szakterületet megnevező szók ábécé rendjében közlik (mint az ilyen szempontból mereven mechanisztikus 1934-es kiadás tette), hanem logikai elrendezésben csoportosítják. A szaknyelvi használat jelölése azonban az előző kiadáshoz képest rendkívül ritkát a szótárban. Hogy egy szó vagy szójelentés csupán vagy főleg valamilyen foglalkozási körben vagy tudományágban él, azt rendszerint csak az értelmező szöveg árulja el. Ennek a megoldásnak egyik oka az, hogy számos esetben nem lehet éles határt húzni szaknyelvi és köznyelvi használat között.

Ugyanez a tartózkodás a normatív állásfoglalástól érvényesül a stiláris érték jelölése terén is. A korábbi kiadásnak időbelileg és földrajzilag megszűkítő jelölései még jórészt megmaradtak, így egyfelől az elavultnak vagy régiesnek nyilvánító jelzők alkalmazása, másfelől a tájnyelvi kategóriákba sorolás. Ez utóbbit a Third International a korábbi kiadásokénál kisebb alegységekre bontotta. Többnyire nincs már egy-egy szónál „amerikai használat” általános megjelölés, hanem a hét amerikai nyelvi tájegység valamelyikének neve.

E kifinomított különbségtéves mellett meglepően hat a tulajdonképpeni stiláris, hangulati, affektív érték jelzésének tudatosan rendkívül szűk körre való szorítása. A szerkesztőségnek az előszóban kifejtett véleménye szerint a korábbi kiadásokban használt *colloquial* jelölés oly mértékben relatív, szubjektív értékű, a contextustól függő, konkrét kritériumot nélkülöző, hogy alkalmazása megtévesztő lehet. Ugyanezért nincs is az 1961-es kiadásban ilyen jelzés, sem pedig tréfás, ironikus, pejoratív, képletes, becéző, választékos stb. jelölés, bármennyire is immanensnek, abszolútnak és nem csupán a szövegösszefüggésben realizálódónak tetszik is némely szónak vagy jelentésnek ilyen aspektusa.

Az 1961-es kiadás csupán a *slang* jelölést, valamint új jelölésként a *substandard* megnevezést (= műveletlen emberek beszédében élő) és elvétele a körülbelül „pongyola” értékű *nonstandard* megjelölést alkalmazza. Néha az értelmező szöveg kiegészítéseként a „közönséges, durva” (*vulgar*) szó olvasható, vagy — szintén csak végső esetekben — ilyen óvatos formulák, mint *not often in formal use*, vagy *often used disparagingly*.

A Webster új kiadásának e negatívumát némiképp ellensúlyozza a szinonimikus közlés gazdagodása. Már a korábbi kiadások is minden más angol értelmező szótárnál bővebben közöltek egybevető elemzéseket rokonértelmű szavak sorozatairól, melyekből az 1942-ben 900 lap terjedelemben önálló kötetként megjelent *Webster's Dictionary of Synonyms*, az ilyen művekben egyébként is gazdag angol nyelvnek legjobb szinoníma szótára kinőtt. A Third International messze túltesz az 1934-es kiadáson ebben a vonatkozásban. Több mint ezer olyan cikk van az új kiadásban, mely egy-egy szinonímasor tagjait jelentéstartalom, használati kör és stiláris érték szempontjából gazdag idézet-anyag segítségével egybeveti és differenciálja.

A szótár bőkezű egyfajta frazeológiai anyagban: a fontosabb igéknek, mint *bear, come, get, have, keep, look, put, set, take*, stb. állandósult határozós-előjárás kapcsolatainak értelmezett közlésében, habár nem lehet elmondani, hogy kiegészítésnek ebben az anyagban se lehetne még helye. Sokkalta szerényebb mértékben tartalmaz állandósult jellegű szó szerkezeteket, szólásszerű kapcsolatokat. Hiába keresnénk benne ilyen „anglicizmusokat”, mint *carry coals to Newcastle, run with the hare and hunt with the hounds*, vagy ilyen kliséket, mint *for conspicuous gallantry, our dumb friends, on a shoestring*, stb. Az angol értelmező szótáraknak, a közép- és kelet-európaiak jó részétől eltérően, nem annyira a megőrzés, a nyelvi kifejező értékek elterjesztése, a *langue* jelenségek összegyűjtése a célja, hanem a magában vett, izolált ismeretlen szó jelentésének elemzése. Inkább a fogalmi elemnek leltárai, mint a szavak szokásos életének, szövegbeli hagyományos mozgásának a példatárai. Ezért a frazeológiai szócsalád bemutatása nem gondjuk, és Webster sem sorolja fel pl. a *machine* vagy egyéb közhasználatú főnevek kapcsán azokat a jelzőket, melyekkel e szavak tipikusan kapcsolódnak, vagy azokat az igéket, állítmányokat, melyekkel gyakran állnak szintagmatikus viszonyban. Ezt angol nyelvterületen nem tekintik az értelmező szótárak feladatának.

Ugyanakkor mégis a Webster új kiadása minden eddigi angol szinkron szótárnál nagyobb számban közöl szerkesztőségi szabad példamondatokat s főleg irodalmi művekből vett idézeteket a szavak és szójelentések *parole*-életének szemléltetésére. Míg az 1934-es kiadásban ritka csemege volt egy-egy irodalmi idézet, többnyire az angol klasszikusokból, addig az új kiadásban 14 000 szerző művéből körülbelül félmillió idézet s ezen felül még mintegy százezer szabad példa szemlélteti a címszót szövegösszefüggésben. A szerzők negyötöde a huszadik század húszas-ötvenes éveinek írója, nagyobb részben amerikai auctor. Az idézett auctorok között szembetűnik néhány amerikai magyar neve, mint Alice Balint, Andrew Gyorgy, Endre Ivanka, I. G. Kemeny, Emil Lengyel és Karl Polanyi. Sok a napilapból, folyóiratból, kalauzskönyvekből, kézikönyvekből vett, ismeretlen szerzőjű idézet is. Általában csak eredeti angol nyelvű műből szerepelnek idézetek. Ha a szerző nevét közli, akkor az idézett mű címe soha sincs megadva. Az idézetek általában erősen kurtítottak, korántsem mindig teljes mondatok. Többnyire a nem-szaknyelvi és sokjelentésű gyakori szavak átvitt vagy régies vagy szokatlan jelentése mellett állanak. Különösen gazdagon vannak dokumentálva a szinoníma-cikkek.

A Webster-szótáraknak 1859 óta lényeges kiegészítő eleme a rajzos illusztráció. Számuk az új kiadásban nem növekedett az 1934-eshez képest, most is 3000 körül jár, mégis számottevő a minőségi változás. A régi szövegközi képanyagnak mintegy harmadát törölték, és a megmaradónak jó részét is újra rajzoltatták, képteknikailag egyszerűsítették, „szótáribbá” alakították. A törölt anyag (pl. ritka egzotikus állatok) helyébe szerencsés válogatással számos új illusztrációt iktattak be, köztük nagyon sok olyant, amely a szóval jelölt tárgy természeténél fogva igen üdvösen egészíti ki, világítja meg az értelmező szöveget. Ezek legtöbbször új vagy tipikusan amerikai tárgyi fogalmak neve mellett találhatók, a haj- és ruhaviselettől az egyszerű kiscseppekig, háztartási, lakberendezési cikkekig, stb., stb. Az új képanyagban sok olyan jelenség, tárgy is látható, amely eddig semmiféle angol nyelvű szótárban nem volt ábrázolva.

Az új kiadásnak a tipográfiája is megváltozott. A laptükröknek nyomdailag kihasznált része 19 × 29 cm-re növekedett, úgyhogy egyetlen oldalon három hasábján kb. 20 000 n található. Betűi apróbbak, sorai sűrűbbek, súlya (6 kg) sokkal nehezebb, mint bármely magyar kétnyelvű nagyszótáré. Nagyítóüveg nélkül alig lehet huzamosan olvasni. Nehezíti használatát az is, hogy míg az előző kiadásban minden jelentésváltozat önálló bekezdést kapott, az 1961-esben térményes céljából már minden szócikk egyetlen, nem ritkán egész hasábjnyi bekezdést képez. Ilyen módon lehetett csak elérni, hogy egyetlen, habár példátlanul vaskos, de mégsem ormótlan kötetben olyan mennyiségű anyag elférjen, mint amennyi tíz kötet Magyar Értelmező Szótárban volna található. Az új kiadás negyedik milliárd dollár költséggel 25 évig készült. A mű megjelenése után a szerkesztőség törzse együtt maradt s folytatja a század végére esedékes új, nyolcadik kiadás anyaggyűjtésének munkálatait.

ORSZÁGH LÁSZLÓ

TARTALOM

FOKOS DÁVID: A jelöletlenség mint az urál-altaji nyelvek egyik jellemző szintaktikai sajátossága	3
BERECZKI GÁBOR: Cseremiszi szövegmutatványok	49
KNIEZSA ISTVÁN: Szláv jövevényszavaink magánhangzó-kvantitása	77
FÓNAGY IVÁN—MAGDIOS KLÁRA: Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében	102

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

ERDÉLYI ISTVÁN: Erzä-mordvin szövegmutatványok <i>Pokš Mařez</i> falu nyelvjárásából	137
ERDŐDI JÓZSEF: A mari nyelv vetlugai nyelvjárásának jellemzése	146
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések	157
RÉDEI KÁROLY: Az én személyes névmás eredetéhez	166
GÜLYA JÁNOS: Etimológiai jegyzetek	170
BERECZKI GÁBOR: Etimológiai megjegyzések	175
F. MÉSZÁROS HENRIETTA: <i>Szép</i>	178
K. PALLÓ MARGIT: A <i>váj</i> ige és az <i>áj</i> ~ <i>áj</i> nomen-verbum összefüggése	180
FODOR ISTVÁN: A szláv nyelvek osztályozása és a nyelvtani nem	185

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

BERECZKI GÁBOR: Beke Ödön 80 éves	193
N. SEBESTYÉN IRÉN: Toivo Vilho Lehtisalo	194
HAZAI GYÖRGY: Megemlékezés Vámbéry Árminről	196
HAVRÁNEK, B.: A mai nyelvtudomány új feladatai	199
MIKOLA TIBOR: <i>Papp István</i> , Finn—magyar szótár	207
J. SOLTÉSZ KATALIN: <i>Rédei (Radanovics) Károly</i> , Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen	210
FOKOS DÁVID: <i>В. И. Лыткин</i> , Коми-язьвинский диалект	211
FOKOS DÁVID: Грамматика современного удмуртского языка	215
ERDÉLYI ISTVÁN: Mordvin nyelvű kiadványok a Szovjetunióban 1920-tól 1961-ig... ..	219
KÁLMÁN BÉLA: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II. Mondattan ...	227
NAGY J. BÉLA: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből	230
FÓNAGY IVÁN: <i>Julius Laziczius</i> , Lehrbuch der Phonetik	233
FÓNAGY IVÁN: <i>Arne Vanvik</i> , On Stress in Present-Day English	235
VOIGT VILMOS: <i>Style in Language</i> . Edited by <i>Thomas A. Sebeok</i>	238
FODOR ISTVÁN: <i>Winfred P. Lehmann</i> , Historical Linguistics: an Introduction ...	241
FODOR ISTVÁN: <i>H. A. Gleason, Jr.</i> , An Introduction to Descriptive Linguistics ...	242
FODOR ISTVÁN: <i>Charles F. Hockett</i> , A Course in Modern Linguistics	243
PETŐFI S. JÁNOS: <i>О. С. Ахманова, Ц. А. Мельчук, Е. В. Падучева, Р. М. Фрумкина</i> , О точных методах исследования языка	244
ORSZÁGH LÁSZLÓ: <i>Webster's Third New International Dictionary of the English Language</i> , unabridged	248

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25 666

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1963

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BEKE ÖDÖN, HAJDÚ PÉTER, JUHÁSZ JÓZSEF,
LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:

LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hírlap Iroda Vállalatnál, Budapest V., József nádor tér 1.
Távbb.: 180—850. Előfizetési díj: 28.— Ft. Csekkszámlaszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), ---- ritkított (értelmi kiemelésre), — félkövér (alcímek betűtípusaként),   kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).
4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és lapszám közé vesszőt tegyenek.

A vogul *m* elemű igenévképzők hang- és alaktana

1. A vogul igenevek mondattanának monografikus földolgozása során az *n* és az *m* elemű képzőkkel kapcsolatban olyan hang- és (vele összefüggő) alaktani kérdések is fölmerültek, melyek tisztázása előfeltétele volt annak, hogy a különböző alakú toldalékok, valamint a hozzájuk fűződő funkciók kölcsönös viszonya megállapítható legyen. A problémák elsősorban mondat-tani alapon jelentkeztek, megoldásuk tehát szerves része volt az egyes származékok funkcióit leíró szempontból rendszerező, és történeti szempontból értelmező munkának. Mivel azonban a vogul igenevek mondattanát földolgozó, önállóan megjelenendő tanulmányom terjedelmét erősen csökkenteni kellett, többek közt ezeket a lényegében hangtani természetű vizsgálódásokat is kiemelttem belőle. Az *n* elemű képzők hangalakját tárgyaló rész a NyK. LXIII. kötetében jelent meg (83–100 l.). Ezúttal az *m* elemű képzők bonyolult hangtani kérdéseire vonatkozó kutatásaimat szeretném bemutatni.

A földolgozott nyelvi anyag idő- és térbeli kereteire, valamint a vizsgálat módszerére nézve — egyazon dolgozat részleteiről lévén szó — ugyanaz érvényes, amit az *n* igenévvvel kapcsolatban mondtam (l. NyK. LXIII, 85 k., 89).¹ A bizonyításban és a következtetésben itt is lehetőleg a hangtan körében maradok; mondattani kérdéseket csak ott érintek röviden, ahol arra hangalak és funkció összefüggésének igazolásához szükség van.

2. Az *m* deverbális névszóképző minden uráli nyelvben megvan, és a magyar kivételével mindenütt eleven képző. A vele alkotott participium a

¹ A ritkábban használt rövidítések ott (83. j.) adott jegyzéke a következőkkel egészítendő ki:

Bevezetés	= BÁRCZI GÉZA, Bevezetés a nyelvtudományba Budapest, 1953.
CompGram.	= B. COLLINDER, Comparative Grammar of the Uralic Languages Stockholm—Uppsala, 1960.
FgrKons.	= W. STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus — Separatum ex Actis Instituti Hungarici Universitatis Holmiensis Series B Linguistica: 1.
NyTörtFejt.	= MÉSZÖLY GEDEON, Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján Szeged, 1942.
ÓmSzöv.	= MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal Budapest, 1956.
Szótövek	= BÁRCZI GÉZA, A szótövek (Magyar történeti szóalaktan I.) Budapest, 1958.
Wortbildungslehre	= GYÖRKE J., Die Wortbildungslehre des Uralischen (Primäre Bildungssuffixe) Tartu, 1935.

befejezett cselekvés igeneve, mely igenem szempontjából általában közömbös. Főnévi származékai többnyire *nomen actik* és *actionisok*.

A képzőt már BUDENZ kimutatta minden finnugor nyelvből (UA. 202 kk.); SZINNYEI a FgrSprw.-ban csak a finnugor megfelelőket sorolja föl (81), de a NyH⁷-ban már a szamojédra is utal (87 k.). Részletesebben idéz szamojéd adatokat GYÖRKE (Wortbildungslehre 45 k.) és természetesen LEHTISALO (AblSuff. 91 kk.); vö. még COLLINDER, CompGram. 266 kk.²

3. Ez az ősi *m* képző az északi vogul nyelvjárásokban a funkció szempontjából is határozottan elkülönülő háromféle toldalékban jelentkezik: *m*, *im* és *im* + magánhangzó. A tavdaiban, a származékoknak szintén világos funkcióbeli különbségével, *m* és *im* toldalékot találunk. Az *m* képző megfelelő alaki és mondattani differenciálódásnak azonban a nyugati nyelvjárásokban csak gyér nyomai vannak, a kondaiban pedig nyoma sincs. Mivel így a nyelvjárások vallomása nem egyértelmű, tüzetesen meg kell vizsgálnunk ez *m*-elemű igenévképzők hangalakjának nyelvjáráson belüli és nyelvjárások közti viszonyát. A megoldandó hangtani kérdéseket az É.-ban mutatkozó három képzőalak köré csoportosítva tárgyaljuk.

I. Az *m* képző

1. Az *m* formáns az egész vogul nyelvterületen általános, mint a befejezett cselekvésű melléknévi igenév képzője.

MUNKÁCSI nyelvjárásonként a következő alakjait és funkcióit jelzi: É. Participium praeteriti -*m* (-*ém*), KL. *nomen verbale* -*m*, AL. participium -*m*, K. participium praeteriti -*m*, P. *nomen verbale* -*m* főképp participium praeteriti alkalmazásban, és T. participium perfecti -*m* (-*am*, -*ém*, -*im*) (VNnyj. 44, 129, 169, 225, 252, 259).

AHLQVIST említi egyrészt a névszóképzők közt mint participiumi végződést, mellyel *nomen acti* képezhető (WogGr. 137), másrészt az ige névszói alakjai közt, ugyancsak mint *nomen acti* képzőt (179). *Nomen actinak* nevezi az *m*-származékot az igeragozási paradigmák végén adott igenévi felsorolásban is a tőle megkülönböztetett mindhárom (K., P., Szo.) nyelvjárásban (l. i. m. 184–208).

CSEERNYECOV—CSEERNYECOVA szintén a befejezett cselekvésű igenév képzőjének mondja, melyet a páratlan szótagszámú tövek -*um*, a párosak és az *alunŋkŋe*-típus -*am* alakban vesznek magukhoz. A szerzők külön említenek egy -*me* változatot, mely „az előzőkhöz hasonló jelentésű. Rendszerint megkapja a birtokos személyragokat”. Idézett két példájuk is személyragos, mindkettő egysz. 3. sz. (KMRSzl. 54, vö. még 41).

CSEERNYECOV szintén *m* és *me* változatot tart számon, de minden további megjegyzés nélkül (JPNSz. 174).

KÁLMÁN BÉLA szerint a befejezett melléknévi igenév (participium praeteriti) képzője az -*m* (-*əm*) (MsNyK. 25).

LAKÓ IV. sorszám alatt közli az igenévképzők közt, megemlítve, hogy e származéknak följegyzéseiben általában múlt idejű melléknévi igenévi jelentése van (ÉMsNyt. 46).

² Az *m* más nyelvcsaládokban is szerepel deverbális névszóképzőként, l. pl. RAMSTEDT: MSFOu. XCVIII, 255 kk., J. ANGÈRE, UJF. 98 k.

COLLINDER megállapítja, hogy az *-m* (*-me*) képző főleg (általában vagy a környezet szerint) terminatív aspektusú igetöveken szerepel. Jelzői használatban megfelel az angol múlt idejű participiumnak, de ha az ige jelentése folyamatos, az *-m*-származék jelen vonatkozású lehet (Survey 333).

BALANGYIN—VACHRUSEVA nyelvtana *-m* (*ym*-, *-iom*-, *-am*) végződést említ a múlt idejű melléknévi igenév képzőjeként. Az *m* előtti magánhangzó különbözőségének föltételeiről nem szól (MJaz. 140, vö. még 112).

2. A képzőt tehát a leíró nyelvtanok *m*, ill. (a KMRSzl., a JPNSz. és a Survey) esetleg *me* alakúnak jelzik. A megelőző vokális minősége CSERNYECOV—CSERNYECOVA megállapítása szerint (csak az irodalmi nyelvre vonatkozóan) az igető szótagszámától függ, továbbá attól, hogy a csonka *tő* egy vagy két mássalhangzón végződik-e. E magánhangzó minőségének megvizsgálása az *É.* és a *T.* nyelvjárásban azért fontos, hogy az *m* igenév elhatárolható legyen az *im*(*•*)-tól, mely utóbbi e két nyelvjárásban világosan jelentkezik. Az *m* utáni vokális kérdésre pedig azért kell röviden kitérnünk, hogy tisztázzuk: van-e valami köze az *É. im.* igenév végén következetesen meglévő magánhangzóhoz.

3. A következtetések hitelessége szempontjából jelentős szerepe van a földolgozott anyag mennyiségének, azért megemlítem, hogy REGULY—MUNKÁCSI—KANNISTO szövegeiből 5000-nél több adatot gyűjtöttem, ill. vizsgáltam meg. Mivel REGULY jegyzésmódjában érthetően bizonyos ingadozások tapasztalhatók, MUNKÁCSI pedig következetesen *ém* alakot ír, hangtani célra elég KANNISTO *É.* és *K.* adatait számba venni. KL. és AL. szövegei azonban neki nincsenek, ill. alig vannak, azért ezeket REGULYból és MUNKÁCSIBól is idézem.

Az előfordulás gyakorisága kérdésünkre nézve érdektelen, azért az összeállításban csak a különböző igetövekből való származékok szerepelnek, egyenlő értékkel, akár egy, akár több tíz adat képviseli őket anyagomban. Lelőhelyeket általában itt sem közlök, s a jelentéseket is csak jelzem, mint az *n.* igenév hangtani fejezetében, infinitívusszal, ill. magyar értelmezés esetén a befejezett cselekvés igenevével. Minthogy ragok, jelek és egyéb képzőszerű elemek hozzájárulása következtében az *m* előtti vokális kieshet, elvszerűen csak az abszolút alakokat vettem számba. Néhány igetóból azonban nem volt ilyen adatom: ezeknél kötőjellel utalok arra, hogy az *m* után még valamely morfológiai elem következik. Az igető szótagszámba az igekötőt nem számítottam bele.

I. Északi nyelvjárások. a) Nyílt egytagú igetövek: *É. jim* 'jött', *lim* 'lőtt', *mim* 'adott', *vim* 'vett', *tēm* '(meg)evett'³; Szo. *im* 'kommen', *li* 'm-schiessen', *mi* 'm-geben', *βim* 'nehmen', *tēm* 'essen', *βāam* 'sehen, wissen'; FL. *βā-m* 'ua.', *im* 'kommen'. Talán ide tartozik a Szo. *lāum* 'sagen' és *pu'um* 'ergreifen', valamint a FL. *tū'um* 'rudern' is, melyekben a *β* (vö. SZIL. *lāwi*, *pūwi*, *tqwi*) KANNISTO írása szerint teljesen vokalizálódott.

b) A csonka igető egytagú, egy mássalhangzón végződik. a) Az *m* előtti vokális redukált *u*: Szo. *ā'tum* 'sammeln', *ma'tum* 'alt', *pa'tum* 'fallen', *βātum* 'pflücken', *sātum* 'schaffen', *βōntum* 'durchwehen', *pētum* '(in den Kessel) legen',

³ Ez az öt igető szempontunkból nagyon fontos (l. alább III/12), azért ezeknél a MUNKÁCSI-adatokat is figyelembe vesszük.

iēkum 'tanzen', *rāgum* 'regnen', *i'sum* 'sich setzen', *ma'sum* 'sich kleiden', *lēsum* 'ausbreiten', *kušsum* 'sich berauschen', *βārum* 'machen', *ni'rum* 'raffen', *ōlum* 'sein', *ūlum* 'Schlaf', *iālum* 'gehen', *-kβālum* 'aufstehen', *tēlum* 'wachsen', *sēlum* 'anschaffen', *χūlum* 'zurücklassen', *χūnum* 'vollschröpfen', *pi'num* 'legen', *nērum* 'binden', *mārum* 'hineinstecken'. — FL. *pātum*, *ōlum*; *kētum* 'senden', *mātum* 'alt' (28).⁴

β) Az *m* előtt redukált *a* van: Szo. *iā'sam* 'zeichnen' — FL. *pētam* '(in den Kessel) legen' (2).

γ) Az *m* előtt *a* áll: Szo. *tō'tam* 'bringen', *a'lam* 'töten', *χōlam-* 'des Todes', *χō'lam* 'zu Ende gehen', *pōlam* 'frieren', *mi'nām* 'gehen', *χanām-* 'hängen', *χū'iām* 'schlafen', *χōiām* 'hinreichen', *ō'iām* 'entfliehen', *tōsam* 'trocken', *sāsam* 'bestimmen'. — FL. *a'lam*, *-kχōlam*, *pōlam*, *mi'nām*, *kχūiām*, *ōiām*; *isam-* 'heiss' (13).

c) A csonka tő egytagú, mássalhangzócsoporton végződik. a) Az *m* előtti vokális redukált *u*: Szo. *χāitum* 'laufen', *iōχtum* 'kommen', *sōχtum* 'aufwickeln', *pāχutum* 'werfen', *rōχtum* 'erschrecken', *šāχtum* 'sich freuen', *āstum* 'fertig werden', *iōβtum* 'kaufen', *liltum* 'schreien', *χōltum* 'durchziehen', *šālvum* 'eintreten', *pāltum* '(Holz) aufstapeln', *ōltum-* 'zusammenfügen', *tālūtum* 'auflegen', *χūltum* 'zurückbleiben', *šūltum* 'starren', *urtum* 'trennen', *iēmtum* 'werden', *iūnltum* 'nähen', *ūntum* 'setzen', *ūnntum* 'aufstellen', *kōntum* 'schwellen', *sōlpum* 'sich sträuben', *pāknum* 'stürzen', *ānšum* 'haben', *ūntsum* 'sich niederlassen', *tōβlum* 'genug sein', *ūnltum* 'sitzen', *sāyrum* 'schneiden', *rōtmu'm-* 'halt machen', *ōlmum* 'staunen', *-χānērum* 'klettern', *ēyrum* 'singen', *pōi'um* 'beten', *pōš'rum* 'mauern', *ārtum* 'anwachsen', *pūliypāχptum* 'zer-schiessen'. — FL. *iōχtum*, *iēmtum*, *šāltum*, *ūnltum*, *kχūltum*, *ūnntum*, továbbá *kiβtum* 'schleifen', *likmum* 'hineingehen', *kismum* 'suchen' (40).

β) Az *m* előtt *a* áll: Szo. *pōnsam* 'reif', *ānšām* 'haben' (vö. a), *iānēgram* 'sich drehen', *χōnham* 'finden', *pintlām* 'aufstapeln', *βāntlām* 'umziehen', *βāylssam* 'herabsteigen', *βāylūtām* 'erlegen', *χānštām* 'lernen'. — FL. *kχōntām*, *kχānštām* (9).

d) A csonka tő többtagú, egy mássalhangzó zárja. a) Az *m* előtt redukált *u* van: Szo. *βōrātum* 'wünschen', *tā'ra'tum* 'loslassen', *pāyšpītum* 'begraben', *χūi'ptātum* 'legen'. — FL. *nēymōtum* 'umbinden', *iōχtātum* 'kommen', *sā'kβālum* 'zerbrechen' (7).

β) Az *m* előtti magánhangzó *a*: Szo. *atχātam* 'sich versammeln', *masχātam* 'sich kleiden', *lupχa'tām* 'rutschen', *kēēχa'tam* 'vorspannen', *ōima'tam* 'sinken', *āšetam-* 'glotzen', *χā'ya'tām* 'fallen', *mi'āta'm-* 'dröhnen', *tā'ra'tam-* 'schiessen', *ku'ri'dām* 'zerstören', *lāpta'ram* 'steckenbleiben', *tāy'atam* 'aufhängen', *ānu'gβatam-* 'umherblicken', *sa'γ'apam-* 'hauen', *kōnneylapa'm-* 'erscheinen', *lappandapa'm-* '(die Tür) schliessen', *sa'kβalam-* 'zersplittern', *nōχsāizalam-* 'aufwachen', *βāt'imām-* 'sich nähern', *tōβlasam* 'rudern'. — FL. *ma'z'kχātam*, *kē'kχātam*, továbbá *tālmātam* 'sich in ein Boot setzen', *pā'ext-kχātam* '(ans Ufer) schieben', *pāsapa'm-* 'davonkommen' (23).

e) A csonka tő többtagú, mássalhangzócsoport zárja. a) Az *m* előtt redukált *u* van: Szo. *pātamtum* 'losgehen', *sēliylum* 'anschaffen', *atχatiplyum* 'versammeln'. — FL. *ari'ptum* 'übrig bleiben', *sūlintum* 'laufen', *iōm'iptum* 'umhergehen', *tūštum* 'hinstellen' (7).

⁴ A csonka tövek egyes csoportjainál jelzem a különböző igetövek számát is.

β) Az *m* előtti vokális *a*: Szo. *lappēiytam*- 'umwickeln', *kōimiytam*- 'folgen', *oimiytām* 'sich flüchten', *χy.lliypam* 'zurückbleiben', *ioχtiypa'm*- 'kommen', *ioη.griypa'm*- 'sich kehren', *tōliypam* 'einsinken', *šē.lumvām* 'werfen', *roχtiuptaχtam*- 'erwachen', *pātamlām* 'losgehen' (vö. *a*), *tā.yamla'm*- 'sich verbreiten', *pēlamla'm*- 'sich entzünden', *kō'samla'm*- 'entglühen', *tī'lam-lam* 'fliegen', *su.ml.la'm*- 'hörbar werden', *kisūβla'm*- 'pfeifen', *rō.ηgruβla'm*- 'rufen', *mā.niylām* 'zusammenbündeln', *iā.niymām* 'aufwachsen'. — FL. *ōiijpām*- 'fliehen', *io'mantam*- 'gehen', *narmtaχtam* 'sich (ins Wasser) stiessen', *nē.ym.taχtam* 'sich binden', *kχōntiylām*- 'finden' (24).

f) Az *m* előtti magánhangzó (redukált *u* és a egyaránt) rendszerint kiesik, ha az igenévhez személy- vagy esetrag járul, pl. Szo. *ōlmum*, *ōlmuyβt*, *ōlmən*, *ōlmm* (vö. *ōlum*) 'sein', *ōimatme* (vö. *ōimā'tam*) 'sinken' stb., FL. *ōmamēnt* (vö. *ōlum*) stb. Néhány esetben azonban szóvégen áll az *m*, mégis vokális nélkül, közvetlenül járul a csonka tőhöz: Szo. *ioχmm* 'wandern', *iālm* 'weg-gehen' (vö. *iālum*), *ūāηra'mm* 'sich verschärfen', *šālap.p.m* 'schlüpfen' (vö. *šālum*), *tōliyp.p.m* 'einsinken' (vö. *tōliypam*), *tā.γγa'p.p.m* 'hängen bleiben' (vö. *tāγγatam*); *lap.p.m* 'aufstehen', *sāgāp.p.m* 'erwürgen', *pōka'p.p.m* 'zerplatzen'. — FL. *ōlm* (vö. *ōlum*) 'sein', *io'mm* 'gehen', *iālm* (vö. Szo. *iālum*) 'ua.', *kχōt.kβālm* (vö. Szo. *-kβālum*) 'heraussteigen', *kχūnm* 'schöpfen', *io'no'p.p.m* 'hinabsinken'. Magánhangzóhiány legtöbbször ott mutatkozik, ahol az *m*-t *p* mozzanatos képző előzi meg; ez egyben azt is jelenti, hogy az igető ilyenkor két- vagy többtagú.

A Szo. és a FL. egyértelműen viselkedik, így az adatok összesíthetők. Eredményként azt látjuk, hogy az egytagú csonka tövek rendszerint redukált *u*-val (két esetben *a*-vel) veszik magukhoz az *m*-t, a két- és többtagúak többnyire *a*-val; a redukált magánhangzó és az *a* aránya egytagúaknál 70 : 22, két- és többtagúaknál 14 : 47. Ez arra vall, hogy bizonyos összefüggés van az igető szótagszáma és a magánhangzó minősége közt; ily összefüggésre utalnak az efféle párok is: Szo. *ioχtum* 'kommen' ~ *ioχtiypa'm*- 'ua.', *χy.lum* 'zurückbleiben' ~ *χy.lliypam*- 'ua.', Szo. *nēyum* 'binden' ~ FL. *nē.ym.taχtam* 'sich binden' stb. A szótagszámon kívül mintha az igető magánhangzóinak tartama és talán hangrendje is befolyásolná az *m* előtti vokális minőségét, pl. azok az egytagú csonka tövek, melyekhez *a*-val kapcsolódik az *m*, a Szo., FL. *min*- 'gehen', Szo. *pinil*- 'aufstapeln' kivételével mind veláris hangrendűek. E kérdések további vizsgálata azonban már nem tartozik ide; megoldásuk amúgy is csak átfogó tótani alapon lehetséges.

Az igenévképzővel kapcsolatban csupán annak rögzítése fontos, hogy az *m* előtt az É.-ban más vokális nem jelentkezik, mint redukált *u* (kétszer *a*), ill. *a*. STEINITZ megállapította, hogy a Szo.-ban a nem első szótagi redukált magánhangzó egységes fonéma (*a*), mely bilabiális mássalhangzók előtt erősen labializálódik (ÖESA. 268); ez a megállapítás természetesen érvényes a mi kérdéses vokálisunkra is. Az *m* előtti *a*, mint láttuk, leggyakoribb kéttagú csonka igetöveken. Ilyenformán rendszerint a harmadik szótagba kerül, föltehető tehát, hogy a harmadik szótagi erős mellékhangsúly következtében (l. ÉMsNyt. 7) lett hangzóssá, s történetileg nem más mint a redukált *u*: egyszerű tővégi vokális vagy „kötőhang”, melynek semmi funkciója nincs. Erre vall az is, hogy — bár nagyon ritkán — mindkét magánhangzó jelentkezhet ugyanazon igetőn: Szo. *ōnšum* ~ *ōnšām* 'haben', *pātamlum* ~ *pātamlām* 'losgehen'. — Már SZABÓNAK föltűnt az az *a*, mely „több-összetett képzőben előfordul. Egyedül sohasem fordulván elő, eredeti jelentésére és alakjára a

vogul nyelv nem ad magyarázatot" (NyK. XXXIV, 68). Ehhez megjegyezhetjük, hogy a vokálist tartalmazó összetett képzők rendszerint a harmadik szótagot alkotják (tővéghangzós vagy „kötőhangzós” tőhöz járulva), s így a bennük jelentkező *a* talán éppúgy a hangsúlyviszonyokban leli magyarázatát, mint az *m* előtti. Később a nyelvérzék a képzőhöz tartozónak foghatta föl, s ettől kezdve jelentkezése függetlenné vált az eredeti fonetikai feltételektől.

II. Kondai adataimban az *m* előtti magánhangzó néhány kivétellel (melyekre mindig utalok) azonos az A és a B változatban, azért elegendő az egyik alak közlése. Itt is, mint az *n*-igenévnél, az ellenőrzött B változatot idézem.

a) Nyílt egytagú igető: *iam* (az A-ban néha *im*) 'kommen', *lam* 'schießen', *mam* 'geben', *βam* 'nehmen', *tēm* 'essen', *ūm* 'sehen', *tūm* 'hineingehen'; valószínűleg ide való a *lādam* 'bestimmen' is, továbbá a B-*āim* (csak a *tēmāim* összetételen) 'trinken' és *lo-um* '(vom Wasser) getrieben', mely két utóbbival szemben az A félhangzót mutat: *tēmāim* és *lo-um*.

b) A csonka tő egytagú, e g y mássalhangzó zárja. a) Az *m* előtti vokális *a*: *sāim* 'vermodern', *kētām* 'senden', *pātām* 'fallen', *kūtām* 'beugen', *sōdām* 'verordnen', *tātām* 'bringen', *mātām* 'alt', *lātām* 'sagen', *iē-kuām* 'tanzen', *sūsām* 'als Mitgift bringen', *tōsām* 'trocken', *māsām* 'sich kleiden', *a-sām* 'heiss', *lādsām* 'Wache halten', *koim* 'liegen', *šymāim* 'in Schlaf versinken', *neēyam* 'anbinden', *βōdrām* 'machen', *mārām* 'ans Ende kommen', *nā-rām* 'kriechen', *ō-lām* 'sein', *kālām* 'graben', *kōlām* 'tot', *no-kkōdlām* 'aufstehen', *kūā-lām* 'vergehen', *tūlām* 'hereinbringen', *kū-lām* 'die Nacht verbringen', *ūlām* 'Schlaf', *tēlām* 'erzeugen', *iqlām* 'kommen', *qlām* 'töten', *nī-lām* 'schälen', *pōlām* 'frieren', *pīlām* 'führen', *kā-nām* 'herabhängen', *pōnām* 'aufsetzen', *pynām* 'legen', *mānām* 'gehen' (38).

β) Az *m* előtt *ā* áll: *rēpām* 'fallen', *kōlām* 'Äser' (tk. 'holt') (2).

c) A csonka tő egytagú, mássalhangzócsoporthoz zárja. a) *a*-vel: *βōdxtām* 'werfen', *iōxtām* 'kommen', *iīxtām* 'schneiden', *pēxtām* 'schießen', *poxtām* 'kacken', *puštām* 'stechen', *tuītām* 'verstecken', *kāitām* 'hervorspringen', *sūtām* 'erwachsen', *tjštām* 'aufstellen', *iaitām* 'erschaffen', *βā-ltām* 'hobeln', *tōaltām* 'aufladen', *pōaltām* 'brennen lassen', *kuōltām* 'vergehen', *sōltām* 'schneiden', *iamtām* 'kommen', *βontām* 'setzen', *ku-ntām* 'tragen', *kōntām* 'treffen', *βonām* 'sitzen', *son-sām* 'sehen', *pānsām* 'fertig werden', *kānsām* 'jagen', *ānsām* 'haben', *kānsām* 'gewandt sein', *mānsām* 'in Not sein', *tuānsām* 'stehen', *kēnkām* 'klettern', *βōānkām* 'krabbeln', *kūā-syām* 'beten', *sāyram* 'umhauen', *nāylām* 'erscheinen', *to-βlām* 'voll werden', *pār-ryām* 'springen', *lāl-γām* 'sich zurechtlegen', *qalmām* 'erheben' (37).

β) *ā*-vel: *pōāiltām* 'kochen' (vö. e/β), *pēiltām* 'eintauschen', *tēnxtām* 'mit Saiten versehen', *kāintām* 'peitschen', *no-kā-ztām* 'hinsetzen', *tēktām* 'fressen', *iīrktām* 'nagen', *puβntām* 'fangen', *kētsām* 'senden', *lōāβsām* 'sagen', *βōylām* 'nehmen', *iōβlām* 'brechen', *pūrlām* 'opfern', *kōntām* 'kämpfen', *nērslām* 'rauben', *pēnkām* 'berauschen', *pālmām* 'erschrecken', *iāāβēlmām* 'sich herunternähen', *oāipām* 'aufhören', *no-x-sām* 'Zobel jagen' (20).

d) A csonka tő többtagú, e g y mássalhangzó zárja. a) *a*-vel: *pēxtām* 'schießen', *tuītām* 'sich verstecken', *māzktām* 'sich kleiden', *xōltāolām* 'den Tag anbrechen lassen', *iaitoimōlām* 'Sommer werden', *tōātōlām* 'füllen', *βōilsōlām* 'betreten', *sāyrapōlām* 'zimmern', *kāntlōlām* 'verschliessen', *ā-iltōlām* 'einschläfern' (10).

β) *ä*-vel: *t̃āret̃ām* 'herablassen', *β̃g̃'rət̃ām* 'umherblicken', *k̃uq̃'li't̃ām* 'zurücklassen', *p̃ēeri't̃ām* 'flechten', *β̃ā's̃k̃ēt̃ām* 'einen Schlag bekommen', *t̃or̃s̃ēt̃ām* 'aufquietschen', *ĩā'akulm̃i't̃ām* 'sich niederlegen', *ĩā'xt̃ap̃ām* 'schneiden', *s̃āyrap̃ām* 'abhauen', *ĩā'xt̃al̃ām* 'kommen', *s̃āl̃β̃al̃ām* 'ausspucken', *k̃ārt̃il̃ām* 'beugen', *ā'li'l̃ām* 'töten', *p̃ā'ti'l̃ām* 'fallen', *s̃onsi'l̃ām* 'betrachten', *k̃ānsi'l̃ām* 'erbeuten', *p̃ēeri'l̃ām* 'sich verwickeln', *tu't̃t̃al̃ām* 'hineintreten', *β̃g̃iyl̃ām* 'betreten' (vö. *a*), *k̃āds̃el̃ām* 'gewahren', *š̃ā'r̃al̃ām* 'sprechen', *s̃ōd̃el̃ām* 'Mitleid haben', *l̃ēum̃q̃til̃ām* 'herausziehen', *pos̃k̃ās̃ām* 'aufwirbeln', *s̃al̃ā'ij̃ām* 'schneiden', *l̃əyñə'āām* 'Eichhorn jagen' (26).

e) A csonka tő többtagú, mássalhangzócsoport zárja. *a*) *ä*-vel: *χ̃ōnt-lax̃tām* 'kämpfen', *ĩonyi'lax̃tām* 'sich bewegen', *š̃ā'k̃əlaχ̃tām* 'sich küssen', *tu'it̃ilax̃tām* 'sich verstecken', *t̃āorataχ̃tām* 'sich herablassen', *l̃j̃.k̃β̃l̃.t̃ax̃tām* 'zusammenrücken' (6).

β) *ä*-vel: *l̃ā'āikt̃ām* 'schaukeln', *p̃j̃ā'āit̃ām* 'kochen' (vö. *c/β*), *ĩu.β̃l̃t̃ām* 'geschaukelt', *s̃ol̃t̃ām̃t̃ām* 'zerstreuen', *k̃ā'd̃l̃m̃t̃ām* 'sich erkundigen', *tul̃m̃ānt̃ām* 'rauben', *p̃ā'al̃im̃ā'nam̃t̃ām* 'zerreißen', *h̃er̃ām̃t̃ām* 'aufgreifen', *š̃ā'r̃ām̃t̃ām* 'Mitleid haben', *ā'k̃ā'it̃ām̃t̃ām* 'erziehen', *ĩā'χ̃t̃il̃t̃ām* 'gelangen', *ā's̃.χ̃.χ̃t̃ām* 'zustopfen', *k̃ā'it̃ām̃l̃ām* 'hervorspringen', *po'χ̃ām̃l̃ām* 'bereichern', *ñō'ā'it̃ām̃t̃ām* 'zaubern', *k̃ā's̃āñš̃ām* 'anbinden' (16).

f) A ragos alakokban az *m* előtti *ə* sokszor kiesik, pl. *t̃ēl̃m̃ən* 'dein Abstammen' (vö. *t̃ēl̃əm̃*), *ĩā'χ̃t̃m̃t̃* 'sein Kommen' (vö. *ĩā'χ̃t̃ām*), *p̃j̃t̃m̃t̃ β̃g̃il* 'wie er ... fällt' (vö. *p̃j̃t̃ām*) stb. Az *ä* kiesésére azonban nem tudok példát idézni. Abszolút szóvégen csak három adatom van csonka tőhöz közvetlenül járuló *m*-re: *s̃ā'ym* 'verwickeln', *ñē'ym* 'binden' (vö. *ñē'ym̃*) és *ūlm* 'Schlaf' (vö. *ūl̃m̃*).

Az *m* képző előtt tehát a K.-ban csak *ə* vagy *ä* vokális található. A csonka igető szótagszáma szerint összesítve az adatokat, az egytagúaknál az *ə* : *ä* aránya 75 : 22, a többtagúaknál 16 : 42, vagyis körülbelül olyan a viszony, mint az É. nyelvjárásokban. Mint ott az *a*-t, a K.-ban az *ä*-t a harmadik szótagi erős mellékhangsúly következtében beállt hangzósabbá válásnak tulajdonítom. Ezt a föltevést valószínűsítik az ilyen alakpárok: *ā'ām* ~ *ā'li'l̃ām* 'töten', *p̃j̃t̃ām* ~ *p̃j̃t̃i'l̃ām* 'fallen', *ĩā'χ̃t̃ām* ~ *ĩā'χ̃t̃ap̃ām* 'schneiden', *k̃ā'it̃ām* ~ *k̃ā'it̃ām̃l̃ām* 'hervorspringen', *s̃āyram* ~ *s̃āyrap̃ām* 'abhauen', *k̃ānsām* ~ *k̃ānsi'l̃ām* 'erbeuten' stb. — Ellene mond viszont e föltevésnek a *k̃ōnt̃ām* ~ *χ̃ōnt̃ilax̃tām* 'kämpfen' alakpár, ahol épp a kétszótagos alakban van *ä*, s a három szótagosban *ə*. Érdemes azonban megjegyezni, hogy ez igető első szótagi vokálisa természeténél és helyzeténél fogva, tehát kétszeresen hosszú, mintegy két ritmus-egységet tartalmaz, akár a két rövid szótag. Hasonlóképp az előző szótag fonetikai minőségéből eredő tartam-különbségek magyarázhatják a *k̃ēts̃j̃ām* ~ *k̃ēt̃ām* 'senden' és az *A β̃g̃iyl̃ām* ~ *B β̃g̃iyl̃s̃ā'ām* 'betreten' alakpár jelentkezését is. — Valószínű továbbá, hogy a szótagszám és a szó hangszerkezetéből adódó ritmikai körülményeken kívül érzelmi mozzanatok is befolyásolják a magánhangzó kérdéses minőségét. Erre vall a 'holt' jelentésű *B k̃ōl̃ām* szó *ä*-s változata ebben a mondatban: „*ū's̃ūt̃ər̃j̃ p̃ēβ̃l̃t̃āyl̃ k̃ōl̃j̃ām*”, *l̃ā'β̃i* '(ihr) Dorfvolk des Stadtfürsten, (ihr) Äser", sagt er' (II, 529; az *A* változatban *χ̃ōl̃ām* van). Azt hiszem, nem kétséges a lélektani indíték: az erős emfatikum következtében a tövégi vokális hangzóssá vált és megnyúlt. Mind e kérdések azonban csak a többi nem első szótagi magánhangzó tüzetes vizsgálatával kapcsolatban tisztázhatók.

III. A KL.-ból természetesen jóval kevesebb adat áll rendelkezésre mint az előbbi kettőből (gyűjtésemben mintegy 260), és a fonetikai átírás is

bizonytalan. MUNKÁCSI következetesen *ém* alakot ír, vagy — ragos származékokban — nem jelöl magánhangzót az *m* előtt, pl. *ölmēm* 'volt' (esz. 1. sz.), *joxtmēmēnt* 'érkezett' (ktsz. 1. sz. lokatívuszraggal), *ölmqu* (tbsz. 1. sz.), *pätmüt* 'jutott' (esz. 3. sz.) stb. Ezért — az a) csoport kivételével — nem idézem MUNKÁCSI adatait.

a) Nyílt egytagú igező: *jim* 'jött', *lim* 'lőtt', *mim* 'adott' (VNYj. 133), *tüm* 'belépett'; ilyennek látszik a *säim* 'rothadt' és a *nēm* 'kötött'; lehet hogy ez utóbbiban REGULY a tőzáró *γ*-t (vö. *nēγ*- SZIL.) nem fogta föl, de a teljes vokalizálódás is föltehető.

b) A csonka tő egytagú, egy mássalhangzó zárja. a) *e*-vel: *pätēm* 'esett', *tqtem* 'gyakorolt', *uottem* 'épített', *nékem* 'tapodott', *kojem* 'feküdt', *iēšem* 'dicsért', *toqšem* '(ki)száradt', *télem* 'született', *kualem* 'fölkerekedett', *-menem* 'származott' (vö. *β*) (10).

β) *u*-val: *pétum* 'megrakott' (üst), *punum* 'rakott', *minum* 'ment' (vö. a) (3).

γ) *o*-val: *voarom* 'készített' (1).

c) A csonka tő egytagú, mássalhangzócsoporton végződik: a) *e*-vel: *joxtēm* (*joktem*) 'érkezett', *roxtēm* 'megijedt', *kultēm* 'visszamaradt', *-šiltēm* 'hasított', *nultēm* 'esküdött' (vö. *β*), *vä-tem* 'barnított', *jältem* 'jött', *imtem* 'változott', *knntēm* 'vezetett', *puitem* 'fogott', *intēm* 'övezett', *šäštem* 'növekedett', *uilem* 'leszállított', *läpsem* 'fölkerekedett', *kēlsem* 'tükröződött' (15).

β) *ä*-vel: *tuošlām* 'kiszáraztott' (1).

γ) *o*-val: *nultom* 'esküdött' (vö. a), *sumtom* 'ugrott', *joankom* '(be)kerített' (3).

δ) *u*-val: *šāngum* 'hátra feszült' (1).

d) A csonka tő többtagú, egy mássalhangzó zárja. a) *e*-vel: *müškätēm* 'öltözött', *täjätem* 'elalélt', *kutqyloalem* 'hajlongott' [l. f) alatt], *višen tälem* 'szedegetett', *kuqtlēqalem* 'fogyasztott', *kišmejem* 'keresett' (6).

β) *o*-val: *kuqtlēqalom* (l. *β*), *šairä poalom* 'ácsolt', *juotom tqalom* 'varrott' [l. f) alatt] (3).

e) A csonka tő kéttagú, két mássalhangzó zárja: *tqtentēm* 'gyakorolt', *joamentēm* 'elment', *pqatēmlem* 'elsikamlott' (3).

f) Az *m* közvetlenül a csonka tőhöz járul: *pätm* 'esett' (vö. b/a), *oqlm* 'volt', *tqalm* 'olvadt', *näilm* 'jelentkezett', *tuštilm* 'állított', *perjilm* 'választott', *šunšpoalm* 'tükrözőtt', *lēlptqalm* 'berendezett', *kutqyloalm* 'hajlongott' (vö. d/a), *jerramoalm* 'csiszolt', *jäžqh toalm* 'jegyzett', *juotme toalm* 'varrott' (vö. d/β), *sqkqrm-* 'perzselt' (13).

Az a) csoportot nem számítva 58 származék szerepel összeállításunkban. Ebből 34-ben *e* áll az *m* előtt; az egy *ä* (c/β) talán csak ejtéssajátság. Az *um ~ om* (az egy c/δ kivételével) foghang, ill. előző szótagi labiális magánhangzó után áll, tehát nyilván kombinatorikus változata a (redukált?) *e*-nek. Adataink szerint a vokális hiány is lehet vagylagos. Így joggal megállapíthatjuk, hogy a KL. viszonyok teljesen egyértelműek az É.-ban és a K.-ban tapasztaltakkal, tehát szintén arra vallanak, hogy az *m* előtti vokális jelentés nélküli tövéghangzó.

IV. Az igen csekély AL. anyagból a következő képet kapjuk:

a) Nyílt egytagú igező: *lim* 'lőtt', *mim* 'adott' (VNYj. 175).

b) A csonka tő egytagú, egy mássalhangzó zárja: a) *e*-vel: *pätēm* 'aláhullott', *uottem* 'épített', *kualem* 'elment', *poēm* 'fagyott', *tqžēm* 'száraz' [vö. d) alatt], *išem* (MUNK.) 'forró' (6).

β) *u*-val: *pussum* 'szökött' (1).

c) A csonka tő egytagú, két mássalhangzó zárja: *vantem* 'vezetett', *kqntem* 'ua.' (2).

d) Nincs vokális az *m* előtt: *šqrm* 'avas' (tk. 'égetett'), *tošm* 'száraz' (vö. b/a) (2); egy személyragos adatban: *nilmem* 'jutottam'.

Ez a néhány adat egyértelmű az előző nyelvjárások gazdag anyagával. — MUNKÁCSI itt is következetesen *ém*-et ír, személyrag előtt hangzókieséssel, pl. *almén-ail* 'életemben' (VNyj. 169).

V. A P. aránylag bőven van képviselve KANNISTO gyűjtésében. Mivel azonban az adatok száma nem nagy (kb. 70), kiegészítésként itt személyragos alakokat is közlök.

a) Nyílt egytagú igető: *lim* 'lőtt' (VNyj. 254), *tim* (REG.), *tēm* (MUNK.), '(meg)evett', *tēm*, *tēm* (KANN.) 'essen', *βēm* 'sehen'; esetleg ide tartozik a *seim*, *seim* 'verfault' és a *lāum* 'geschaffen' is.

b) A csonka tő egytagú, egy mássalhangzó zárja. a) *ə*-vel: *ta'təm* 'bringen', *peētəm* 'fallen', *neātəm* 'treiben', *meētəm* 'alt', *βu'təm* 'hinstellen', *βōārəm* 'machen', *eēləm* 'töten', *tēləm* 'entstehen', *kyā'əm* 'steigen', *βu'əm* 'schlafen', *minəm* 'gehen', *tōšəm* 'trocken' [vö. f) alatt] (12).

β) Redukált (egyszer teljes) *u*-val: *ō'um* 'sein', *kanum* 'hinreichen' (2).

γ) *ε*-vel: *kβo'lem* 'sterben' (1).

c) A csonka tő egytagú, mássalhangzócsoporthoz zárja. a) *ə*-vel: *kultəm* 'bleiben' (vö. β), *tu'šəm* 'stehen', *iex'təm* 'schneiden' (3).

β) Redukált *u*-val: *kultum* 'bleiben' (vö. α), *i'q'xtum* 'kommen', *i'q'ukum* 'sich biegen' (3).

γ) *ε*-vel: *tō'apem* 'zerbrechen', *to'artem* 'herablassen', *pon'stem* 'geboren werden' (3).

δ) *a* van az *m* előtt a következő esz. 3. sz. alakban: *ro'āβame'ēt* 'werfen' (1).

d) A csonka tő többtagú, egy mássalhangzó zárja: a) *ə*-vel: *βut'əm*, *to'ā'əm* 'bemerken', *i'ū't'əm*, *to'ā'əm* 'nähen' (2).

β) *ε*-vel: *ien'ma'tem* 'aufziehen' (1).

γ) *a* van két személyragos adatomban: *i'ō'n.ta'mmt* 'schlagen' (esz. 1. sz. lokatívuszraggal) és *nunkporromame'ēt* 'aufspringen' (2).

e) A csonka tő kéttagú, mássalhangzócsoporthoz zárja, az *m* előtti vokális *ε*: *tul'mn'tem* 'stehlen' (1).

f) Közvetlenül járul az *m* a csonka tőhöz egy abszolút adatomban: *tō'šm* 'trocken' (vö. b/a), továbbá esztag előtt: *βu'amsy* 'in Schlaf'.

E néhány adat alapján az *m* előtti magánhangzó minőségére vonatkozólag csupán annyit lehet megállapítani, hogy az *ε*, valamint a személyragos alakok *a*-ja vagy a harmadik szótagban jelentkezik (l. d/γ, e), vagy oly második szótagban, melyet helyzeténél vagy természeténél fogva hosszú első szótag előz meg (l. c/γ, δ, b/γ). Bizonyosra vehető, hogy a redukált és a teljes *ə* és *u* (vö. *kultəm* ~ *kultum*) szintén egymás változatának tekintendő.

VI. A T.-ból nagyon kevés adatom van, de ezek rendkívül fontosak, mert az *m* előtti vokális minősége ebben a nyelvjárásban épp oly határozottan különbözik az *im*(.) igenév *i*-jétől, mint az É.-ban. Az adatok kis száma és nagy jelentősége miatt MUNKÁCSI adatait is számba veszem, s ezúttal a pontos fordításokat adom meg.

a) Nyílt egytagú igető: *jim* 'jött', *um* 'nézett' (VNyj. 296); esetleg *se'im-* 'schlecht'.

b) A csonka igető egytagú, e g y mássalhangzón végződik. a) *a*-vel: *nõñ-khqtém* 'kiirtott', *kütem*, *kütem* 'számúzott', *tülem* 'született', *ül-älem juni-páll* 'Miután... megölte' (IV, 349), *nüñ-kälém khalt* 'Akközben, hogy... föl-szállott' (uo.), *petə:m* 'gefallen' (6).

β) *i*-vel: *ju-äjim juni-páll* 'miután megitta' (IV, 347) (1).

γ) Alsó nyelvvállású teljes vokálissal: *tašqım* 'sovány (száraz)', *kalāmüt* 'Wasser des Todes' (III, 179), *tata:m ka:tl* 'bringtag' (AblSuff. 99) (3).

c) A csonka tő egytagú, mássalhangzócsoporton végződik: a) *a*-vel: *vəxqēm* 'odadobott', *pērtēm* 'eladott', *šəβrə:m tšəft* 'Als er... abhie' (III, 171), *pərgə:m* 'kochend' (4).

β) *a*-val: *khqntqm-vail* 'születése (találta) óta' (VNYj. 282).

d) A csonka tő kéttagú, egy mássalhangzó zárja: *vəxqātēm junipáll* 'verekedés után' (IV, 350), *nõñ-jänümēm* 'megnőtt' (IV, 356) (2).

e) A csonka tő kéttagú, mássalhangzócsoport zárja: *toj vārāntēm-khqlt* 'Lakodalomcsinálás közben' (IV, 348), *ika:ltəm* 'klappernd' (2).

A 19 adatból 14 redukált *a*-t mutat. Az *äjim* *i*-je nyilván a többeli *j* hatása; a *b/γ* alatti 3 adat talán nem számít igenévnek. Így csak a *khqntqm-vail* *q*-ja marad magyarázatlan; itt legföljebb az első szótagi vokális hasonító hatására gondolhatunk. Hangrendi illeszkedés nem lehet ok, mert egyébként a veláris igetőveken is *a* mutatkozik.

4. A föntiek alapján az *m* igenévképző előtti vokálisra nézve összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg: 1. minden nyelvjárásban jelentkezik egy redukált magánhangzó: Szo., FL. *u* (*a*), K. *a*, P. *a*, *u*, T. *a*. Bizonyval redukált magánhangzónak értékelendő a KL. (MUNK.) *é*, (REG.) *e*, *o*, *u* és az AL. (MUNK.) *é*, (REG.) *e*, *u* betűje is. E redukált magánhangzó többnyire egytagú igetőveken, tehát második szótagban mutatkozik. A hangszín különbözősége fonetikai föltételektől függ.

2. Minden nyelvjárásban jelentkezik továbbá egy alsó nyelvvállású teljes vokális is az *m* előtt: Szo., FL. *a*, K. *ä*, P. *ε*, T. *a* (MUNK. *q*); a KL. és az AL. adatokban a redukált és a teljes magánhangzók nem különíthetők el. — Ez a teljes hang többnyire oly származékokban található, melyek kéttagú csonka igetőből valók, amikor tehát a teljes hang az erős mellékhangsúlyos harmadik szótagot alkotja; továbbá oly egytagú csonka tőből való származékokban, melyekben az első szótag hosszú.

3. A T.-n kívül minden nyelvjárásból van adat arra is, hogy az *m* közvetlenül a csonka tőhöz kapcsolódik. Mivel mind a redukált, mind a teljes vokális rendszeresen kiesik, ha az *m* nem abszolút szóvégen áll, a magánhangzóhiányt szintén változatnak kell tekinteni.

4. Az a tény, hogy a teljes magánhangzók is kieshetnek, azon föltevés mellett szól, hogy e magánhangzók nyíltsága és teljessége másodlagos, s valóban a hangsúlyviszonyokkal függ össze. Az eredeti hang *a* lehetett, mely, mint STEINITZ a Szo.-ra nézve rámutatott, nem első szótagban mássalhangzók közt rendszerint túl rövid, s egyéni kiejtéstől, beszédírámtól stb. függően egészen el is tűnhet (ÖESA. 269 k.). Láttuk hogy a túlrovidség a K.-ban és a P.-ben is mutatkozik (a T.-ban nem!). A nem első szótagi teljes magánhangzókról viszont a Szo.-ra vonatkozólag sem talállok STEINITZnél oly megjegyzést, hogy azok is kieshetnének (vö. i. m. 271 kk.). Hogy az *m* előtt kieshetnek, ez szintén arra vall, hogy e teljes magánhangzók nem jelentésmegkülönböztetők, hanem fonetikai eredetűek, s ha más fonetikai föltételek adódnak,

éppúgy eltűnhetnek mint az *a*, melyet valamennyi *m* előtti vokális alapváltozatának tekinthetünk.

5. A leggazdagabban képviselt É. és K. adatokat összevetve megállapítható, hogy többnyire ugyanazon igetön jelentkezik redukált, ill. teljes hang. Összeállításomban mindössze a következő eltéréseket találtam: É. *tò'tam* 'bringen', *a'lam* 'töten', *χó'lam* 'zu Ende gehen', *χy'iam* 'schlafen', *òñšám* 'haben' (de van *òñšum* is!), *m'nam* 'gehen' ~ K. *tà'tam*, *ālam*, *kuā'lam*, *kojam*, *ñšám*, *mənam* (P. is *minəm*). A K. tehát az É.-val szemben színtelenebb, redukált magánhangzót mutat. Ez a tény jól egybevág azzal a hangtörténeti megállapítással, hogy a tővéghangzó eltűnése — melyet természetesen sorvadásnak kellett megelőznie — a keleti nyelvjárásokban indulhatott meg, majd a nyugatiakra terjedt át (I. GULYA J.: NyK. LXII, 49). Föltehető, hogy a sorvadási tendencia a K.-ban és a P.-ben néhány igetön megakadályozta a tővégi vokális nyílt teljes hanggá változását. Meg kell mégis jegyezni, hogy fordított viszonyra is van egy adatom: É. *tā'qa'tum* ~ K. *tārətəm* 'lassen', de itt figyelembe veendő, hogy a második szótagok tartama különböző.

6. Az *m* előtti magánhangzó minősége tehát az alapige fonetikai szerkezetétől függ, de nem föltétlenül, mert pl. lélektani indítékok is módosíthatják. Ez arra mutat, hogy a kérdéses magánhangzónak nincs funkciója, azaz egyszerű jelentés nélküli tővéghangzó vagy „kötőhangzó”, mely könnyen ki is eshet. Ennek hangsúlyozása az *im* igenévtől való elhatárolás miatt fontos, mert annak *i*-je viszont állandó.

5. Egyes szovjet nyelvtanok és a Survey szerint a képző alakja *me* is lehet (I. 2. p.). Kérdés, hogy a népnyelvi szövegek tanúsága alapján ez a véghangzó történetinek, vagy másodlagosnak tekintendő-e.

1. Abszolút szóvégen mindössze a következő *mé*-végű alakokat találtam: É. *lāxer χūnté masmé* 'páncélruha valahogy rá van öltve' (II, 113), *tər puñkän pinmé* 'kendőjét fejére tette' (IV, 215), *luwä la'ilä nqñχ-ālmamé* 'lova lábát emelinti' (I, 20), *surti χār-pikät ti sēlēpamé* 'rénszarvas tulokját im megszerezte' (II, 108), *sayjāyā χot-tārēmtamé* 'hajfonatai szét vannak eresztve' (I, 29). Ezek közül az első kettő csupa *im*-igenév közt szerepel, a kérdéses *é* tehát ezek hatása is lehet. Valószínűbb azonban, hogy a véghangzó mind az öt adatban egysz. 3. sz. birtokos személyrag, mely néha jelentkezik az *m*-állítványon.

A K.-ból négy adatot tudok idézni: *kwqlmä šōut* 'Midőn fölkelt' (IV, 167), *kwglepēmä šōut* 'Midőn kiment' (I, 167), *kitilemā šōut* 'Midőn... kérdezte' (IV, 169), *kojma įəpžält* 'Nachdem... sich niedergelegt hatten' (II, 329). Az igenév mindenütt névutós, ilyen használatban pedig rendszerint megkapja a cselekvő személyre utaló személyragot. Igaz ugyan, hogy az igeneveken a K.-ban rendszerint a *t*-elemű egysz. 3. sz. ragalak szerepel (példák a mondat-tani részben), de elvétele „különösen a Felső-Konda vidékén” előfordul az *é* is, „mely az éjsz. és közélplozv. -ā megfelelője” (VNy. 195). Azt hiszem, az idézett négy adatban ez a puszta magánhangzóból álló személyrag jelentkezik (MUNKÁCSI adatai FK.-iak, KANNISTÓÉ KK.-i).

A fentiekén kívül nincs adatom arra, hogy abszolút szóvégen az *m* után vokális volna. A ragok és a képzőszerű elemek előtt található magánhangzók nyilván másodlagos ejtéskönnyítők, ezekkel nem is foglalkozom. A *me*-változat tehát, melyről a KMRSzl. 54. l. azt mondja, hogy rendszerint megkapja a birtokos személyragokat, tk. elvonás a személyragos alakokból,

ill. maga az egysz. 3. sz. alak, mint a JPNSz. idézte *miname jui palt* 'после ero yxoda' (174).

2. Nem alkalmazható azonban ez a magyarázat a KMRSzl. 54. lapján idézett *minamete jui palt* 'ua.' stb. példákra, mert ezekben egysz. 3. sz. ragként a magánhangzós szótövekhez járuló *t*-s ragváltozat jelentkezik.

Ismeretes hogy az É.-ban s a T.-ban (mely utóbbira azonban ragos igenévi adatom nincs) a mássalhangzós szótöveken az egysz. 3. sz. ragja pusztá vokális. Az *m*-igenevek túlnyomó többségében ezt is találjuk, de szórványosan a *t*-elemű személyrag is előfordul. Ezek az esetek különféleképp magyarázhatók.

a) Nem kétséges az értelmezés ott, ahol a *-mät*, *-met* végű igenév határozói szerepű, pl. É. *nāñχ kwālmät* 'a midőn fölkel' (I, 4), *χātél va'ilemät* 'nap-szálltakor' (IV, 170) stb., Szó. *iyß šāltmēd* 'Als er eintritt' (II, 87), *kön ānuqā-tamēt* 'als er hinausblickt' (III, 35) stb., FL. *īōmantamēt* 'indem sie ... geht' (I, 85). Ezekben ui. kétségtelenül az egysz. 3. sz. igenévnek *t* lokatívuszragos alakjával van dolgunk.

b) Hasonlóan világosak az ilyen FL. alakok: *siłmte* 'hatte geschnitten', *nōkχālmumtē* 'hat gehoben' stb., melyek az igenév tárgyas ragozása egysz. 3. sz. alakjai. Valószínűleg ide tartoznak az É. *poñimtamēt* 'van odaszorítva' (tk. 'odaszorította'), *tāremtamēt* 'szét eresztette'-féle alakok is (ezek tárgyalása a mondatbanba tartozik).

c) Nehézséget csak annak a néhány adatnak az értelmezése okoz, melyben a végződés *t*-je az igenév mondatbeli szerepe miatt nem tekinthető kétségtelenül esetragnak, sem igei személyragnak. Ezeket kissé bővebb szövegkörnyezettel idézem.

É. *taw an-mōnt χgtpä tqwmät nāñkēs* 'Az előbb itten úgy látszott, mintha valaki evezett volna' (II, 89). A mondat átírás REGULY KL. eredetijéből: *tāu kgttpä tqwmēt nāngs* (II, 88). A *tqwmät* a fordítás és a vogul mondat-szerkezet szerint egyaránt alany, egysz. 3. sz. raggal. Ez az alak azonban MUNKÁCSMÁL rendszeresen *mä*-végződésű. A kérdéses *t* itt többféleképp is értelmezhető. Föltehető, hogy mégis locatívuszrag, s akkor így volna fordítandó: 'az előbb valaki evezésében látszott'. Ez a szerkezet azért szokatlan, mert a nomen actionis birtokos személyragos. A vogul mondat azonban a *taw* 'ő' névmással kezdődik, mely itt nyomosító szerepű (vö. a *maga* hasonló funkcióját a régiségben), úgyhogy MUNKÁCSI fordítatlanul is hagyta. Lehet hogy a mondat-alakítás közben a közlő a névmást mégis birtokos jelzőnek érezte, s azért látta el a hozzátartozónak vélt igenevet személyraggal. Másik lehetőség, hogy az átírás közlőjét a fölolvastott REGULY-szöveg befolyásolta, melynek KL. nyelvjárásában viszont az egysz. 3. sz. ragja mássalhangzós töveknél „rendesen -ä; de néha -ät is” (VNYj. 108). Végül — s ez látszik legvalószínűbbnek — lehet a végződés egyszerűen analógiás eredetű, az *im*.-, vagy esetleg az *n*.-igenevek mintájára.

Az előzőhöz hasonlók: É. *kwon ta joxtémät sujtī* 'im kívülről az ő jövetele hallik' (III, 70), *lū ta noumätü sujtī* 'hallik, hogy a ló neki indult' (I, 14) stb.

Szó. *nāñχ sāigālamätēd nāñlūpī de māßātān tō'ti mā* 'Als sie aufwacht, ist ihr Lärchenbaum ans Ufer des Landes getrieben' (I, 215—6). Az igenév végén a locatívuszrag áll, de az előtte levő személyrag nem pusztá vokális, hanem *tē*. Itt aligha lehet más magyarázat, mint a mondatvégi *ima*-állítmány analógiás hatása, mely hangalak (*-amä*- ~ *-imä*) és jelentés (határozó ~ állapotjelölő) irányából egyaránt érthette az igenevet.

Ugyancsak analógiásnak magyarázható az a néhány eset, melyben az *ät-*, *et*-végű igenév névutós szerkezet tagja: É. *toχ jānmeltēmät-χalt* 'A mint úgy neveli' (II, 19), Szo. *kōnneylapa'met ērt* 'als sie draussen erscheint' (I, 151); *nōχ rōχtuptaχtamēt ērt* 'nachdem sie erwacht ist' (II, 50). Itt a névutó miatt a *t*-t semmiképp nem tekinthetjük esetragnak. A *t*-s személyrag jelentkezésében viszont valószínűleg annak is szerepe van, hogy mindezek négy-, ill. ötagú alakok, amilyenek ritkák az *m*-igenévnél, viszont aránylag gyakoriak az *im*•-nél, amelyhez természetesen a *t*-s személyragnak kell járulnia. Itt tehát bizonyos ritmikai-fonetikai okok is közrejátszhattak a nyelvérzék megzavarodásában.

Van egy ktsz. 3. sz. adatom is, melyben a magánhangzós tövekhez járuló *-tēn* személyrag mutatkozik a várható *-ēn* helyett: Szo. *iyβ iōχtumātēnt* 'Als sie nach Hause kamen' (I, 219); az utolsó *t* locativusrag. A személyrag szabálytalan alakja talán szintén fonetikailag magyarázandó: a harmadik szótagba került „kötőhang” teljes, nyílt hangzó, melyet a közlő pillanatnyilag tövének érzett, s ezért a magánhangzós tövekhez illő ragalakot tette hozzá.

Bizonyos, hogy az itt előadott magyarázó kísérletek egyike sem teljesen megnyugtató, sőt, a legjobb esetben is csak valószínűnek tekinthető. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a mindössze 10–20 efféle adattal szemben mintegy félezer olyan adat áll, amelyben az egysz. 3. sz. ragja a mássalhangzó szótövekhez járuló puszta magánhangzó. A felsoroltak ennek oly elenyésző töredékét alkotják, hogy joggal tarthatjuk őket téveseknek, analógiásoknak, vagy egyébként szabálytalanoknak; semmi esetre sem ingathatják meg annak a 98%-nyi adatnak a vallomását, melyben az egysz. 3. sz. ragja *ä*, ill. *ε*. Ezek az ősi személyragos alakok — különösen összevetve az *n*•- és az *im*•-igeneveken rendszeresen jelentkező *t*-elemű személyragokkal — kétségtelenné teszik, hogy a kérdéses képző a vogulban puszta *m*, melynek esetleges véghangzója igen régen, föltétlenül még a birtokos személyragozás fonetikai alakutani rendszerének megszilárdulása előtt, nyomtalanul eltűnt.⁵

6. Mindezek alapján most már válaszolhatunk a képző hangalakjával kapcsolatban fölvetett két kérdésre: 1. az *m* előtti vokális *n e m f u n k c i ó s* elem, hanem tövéghangzó, ill. kötőhang; 2. az *m* utáni vokális *n e m s z e r v e s* része a képzőnek; ami magánhangzó ragok és képzőszerű elemek előtt jelentkezik, az megőrzött véghangzó, vagy ejtéskönnyítő kötőhang, abszolút szóvégen pedig — az idézett néhány esetben — kétségkívül másodlagos. A képző funkciójának hordozója maga az *m*.

II. Az *im* képző

1. Míg az *m* képző az egész vogul nyelvterületen általános, az *im*-nek csak az északi nyelvjárásokban van amattól határozottan elkülönülő hangalakja (a T. *im*-igenév történetileg az É. *im*•-igenév megfelelője, ezért azt ott fogjuk tárgyalni).

⁵ Lehet hogy eredetileg minden nyelvjárásban két alakja volt az esz. és ktsz. 3. sz. ragjának, s a különbség a véghangzó lekopása következtében tűnt el a keleti és a nyugati nyelvjárásokban (vö. NyK. LXIII, 95 k.).

MUNKÁCSI szerint az É.-ban az *m* mellett a „participium praeteriti egy másik képzője *-im*, mely azonban ilyen értelemben ritkább használatú” (VNYj. 45). A többi nyelvjárás leírásában nem is szól róla az igenevek közt (vö. 129, 179, 225, 252–3), s a T.-ban is csak az *m* alakváltozatai közt említi az *-am* és *-ém* mellett, mint a participium perfecti képzőjét (295).

AHLQVIST nyelvtanában nem találtam utalást külön *im* képzőre (vö. WGr. 137–8, 179). A névszóképző *m*-re idézett példáiban ugyan (az egyetlen *jim* 'ankunft' kivételével) mindenütt *i*-t ír (*pātīm* 'fall', *menīm* 'abgang', *joltīm* 'schöpfung' stb. i. h.), de minthogy a betűket sehol nem magyarázta meg (l. WICHMANN: i. m. XI), ez *i*-k hangértékét nem tudjuk megállapítani. Mivel mindenütt ez a betű szerepel a tőle *m*-képzősöknek minősített származékokban, talán föltehető, hogy sorvadó, redukált hangot jelöl vele.

CSEERNYECOV—CSEERNYECOVA szerint az *im* passzív szerkezetekben használatos, mint a befejezett cselekvésű igenév képzője. A szerzők említenek *ime* változatot is, melynek funkciója szerintük azonos az *im*-ével (KMRSzl. 55). Szerepel ezenkívül az *im*-származék a ragozási táblázatban mint participium passivi, s lehet hogy ezt (nem pedig az *ime/ima*-származékot) tartják az elbeszélő mód passzív tövének (i. m. 43).

CSEERNYECOV nyelvtani vázlatában nem említi külön az *im*-et a névszóképzők közt, de az *-m*, *-me* képzőnél adott két példája közül a második *im* végződésű: *totim sun* 'приведенная напра' (JPNSz. 174); az elbeszélő módról szólva azonban nem említi a szenvedő tövet (l. i. m. 185).

KÁLMÁN BÉLA nem szól erről a képzőről (vö. MsNyk. 25).

LAKÓ GYÖRGY V. sorszám alá illeszti az *im* végződést az igenévképzők közt, azzal a megjegyzéssel, hogy módhatározói jelentése van (erről l. az *im*. képzőnél), s múlt idejű melléknévi igenévként is előfordul (ÉMsNyt. 46).

COLLINDER röviden annyit mond, hogy az *-im* (*-ime*) származékoknak kb. azonos jelentésük van az *m*-származékokkal. Ezen *m*-elemű képzők egyben az elbeszélő mód cselekvő és szenvedő tövét alkotják (Survey 333).

BALANGYIN—VACHRUSEVA nyelvtanában nem talállok említést az *im* képzőről sem a múlt idejű participium végződését (MJaz. 140), sem az igenevek igei tulajdonságait tárgyaló részben (i. m. 142 kk.). A nyelvtan az *im(a)* végződést csak a határozói igenév képzőjeként tartja számon (l. az *im*.-igenévnél), de megjegyzi, hogy személyrag nélkül jelzőként is szerepelhet a mondatban (i. m. 147, l. még 112).

2. Az É. *im* és *im*. képző azonosítása történetileg bizonyosan téves, bár alaki egybeesés és ennek következtében funkcióbeli keveredés kétségtelenül történt a két igenévképző származékai közt. Ennek ellenére az É. szövegekben világosan fölismerhető az a kétféle mondattani szerep, mely a kétféle alakhoz eredetileg fűződik: az *im*. gerundiumot képez (l. a III. részben), az *im* pedig szenvedő participiumot.

Az *im*-participium csak jelzőként szerepel, funkciója tehát ugyanaz, mint a szenvedő értelemben használt jelzői *m*-participiumé. A kettő vaglyagosságát bizonyítják az efféle kifejezés-változatok: É. *pukñit j ä kt i m* *ēlēm*=*χλῆς* (III, 17) ~ *puxñit j ä kt ē m ēlēm*=*χλῆς* (II, 327) 'köldöke vágott ember', Szo. *tāyle šāld i' m xumñ kōln* (V, 169) ~ *tāyle šāld u m xumñ kōln* (V, 44) 'In die durch das Eintreten gefüllte Männerhütte', *p ē t i m pūD*... *si'se mar* (IV, 21) ~ *p ē t u m pū't*... *si'si ma'ral* (IV, 426/39) 'die

Zeit, die man zum Füllen des Kessels... braucht', *nár x̣əβD ɔltum* (od. *ɔltim*) *kōl* 'eine aus schlanken... Fichten gefügte Hütte' (II, 116) stb.

Nyilván ez a funkcióbeli azonosság az oka annak, hogy az *im*-participium az É.-ban is ritka: mindössze kb. 170 adatom van rá. Ilyenek pl.: É. *pūwim ēlēm-x̣ələsənā* 'elragadott embereit' (II, 120), *vōtnē x̣əjim jiwēt* 'széltől ért fák' (IV, 386); Szo. *ṣūndim māde* 'die genähte Stelle' (III, 28), *x̣o-ṭl ɔlt tōtim nē* 'Eine irgendwoher gebrachte Frau' (I, 244) stb., stb.

3. Az a kisszámú *im* végződést mutató participium, melyet a többi nyelvjárásban találtam, túlnyomóan *j*-s, vagy jésített mássalhangzós csonka tőn jelentkezik, pl. KL. (REG.) *kuim voannem*, (MUNK.) *khujim wannēm* 'hol... feküdtem, az az erdőm' (III, 344, 345), (REG.) *qngum ānšim*... *pi* 'Anyám szülte... fiú' (II, 212; MUNKÁCSI átírásában *ānšēm* 213), *pgnnsim ŋgul p̄aren* 'megfőtt húsdarabjait' (IV, 317; MUNKÁCSINÁL *pansēm*), *toāzim iju* 'száraz fa-' (IV, 136; MUNKÁCSINÁL *tōšēm* 137) stb.; AL. *pclim vuoi* 'fagyott zsír' (IV, 130); P. *pō-l̄m kul* 'gefrorene Fische' (IV, 284); K. *Jenyē sajim khom* 'Sarka rothadt ember' (IV, 400; KANNISTÓNÁL *sājim*), *khwojim mōtānēl* 'fekvő helyéből' (II, 229; KANNISTÓNÁL *kojammētānl* II, 567 stb.); T. *kūnēl p̄nīm vōš* 'kőből rakott város' (IV, 370), *sejim kül* 'schlechte Hütte' (III, 200). Az ilyeneknek az *im* képző szenvedő jelentésére nézve nincs bizonyító erejük, mert az *m* előtti *i* a többi mássalhangzók hasonló hatásának is tulajdonítható. A fonetikai eredet mellett szól az a tény, hogy az ilyen tőtípus *im*-származéka cselekvő értelmű is lehet: KL. *u' uim karlein* 'vízben úszott kan evet' (III, 294); P. *oijim eštkaiɣloβ kum* 'Die... entflohenen fünfzehn Männer' (II, 7); T. *utne miñim āitām* 'vízbe merült (ment) ember' (V Nyj. 295). De az effélék ellenére sem tagadhatjuk mereven azt az elvi lehetőséget, hogy a szenvedő jelentésű *im* végű participiumokban a fonetikai környezet nem létrehozta, hanem megőrizte a kérdéses *i*-t.

4. Ennek az elvi lehetőségnek támogatására két körülményt tudok említeni. Egyik az, hogy a nagyon kevés szöveggel képviselt AL.-ból való két adatomban az *m* előtti *i* nem magyarázható a környező hangok hatásával: *pattelim līn* 'бѣлку стрѣлил' (V Nyj. 179, tk. 'a meglőtt evet') és (REG.) *ām rextim nāl tqul kitt sobel* 'a tőlem kirázott nyíltoll [gyorsaságú] két csikó' (IV, 103; MUNKÁCSI KL. átírásában *rēxtēm* uo.). Ennek a szöveggyűjtések idején már kihalóban levő nyelvjárásnak vallomása nyomós érv a mellett, hogy az *im*, mint a befejezett cselekvésű melléknévi igenév szenvedő alakjának képzője, egykor több nyelvjárásban is megvolt.

A második nyelvi tény, amely egy sajátos, szenvedő jelentést kifejező *im* képző hajdan több nyelvjárásra kiterjedő használatát bizonyítja, az, hogy néhány ige *m* ~ *im* származéka kétféle többől alakul: É. *lim* ~ *lajim* 'lőtt', *mim* ~ *majim*, KL. *mim* ~ *majem* 'adott', É. *tēm* ~ *tajim*, KL. *tēm* ~ *tajim* '(meg)evett'. Az alakpárok elsője lehet cselekvő és szenvedő értelmű, második a viszont mindig szenvedő jelentésű. Ezekről a nagyon fontos igetövekről és bennünket érdeklő származékaikról az *im*. képzővel kapcsolatban (l. ott 12. p.) szölok részletesen.

5. Tekintve az *im*-participiumok következetesen szenvedő igenemét, jogosnak véljük azt a föltevést, hogy a képző két alaktani elemet tartalmaz: a befejezett cselekvésű melléknévi igenév *m* képzője előtti *i* a passzívum alaki

kitevője. A képző elavulását az igenem szempontjából közömbös *m*-participiumnak széleskörű, az egész vogul nyelvterületen általános szenvedő értelmű használata teljesen megmagyarázza.

III. Az *im*-képző

1. A minden nyelvjárásban meglevő *m*-képzőtől az É.-ban és a T.-ban funkcióra nézve is világosan elkülönül egy testesebb képző, mely az *m* előtt *i*-t (a T.-ban veláris tövekhez járulva *ɣ*-t, *ɟ*-t), és (csak az É.-ban) véghangzót tartalmaz. Ez a toldalék, mint származékainak mondatbeli szerepei mutatják, határozói igenevet képez. A toldalékkal kapcsolatos hangtani problémák abból adódnak, hogy a nyugati nyelvjárásokban a gerundiumképző hangalakja nem különbözik oly világosan és következetesen az *m* participium-képzőtől, mint az É.-ban és a T.-ban, — a kondaiban pedig egyáltalán nincs alaki különbség a határozói és a befejezett cselekvésű melleknévi igenév közt. A nyelvjárások ez eltérő viselkedése két szorosan összefüggő kérdést vet föl: egyrészt, hogy melyik nyelvjárás őrzi a képző eredeti hangalakját, másrészt, hogy a különböző nyelvjárási alakok milyen történeti viszonyban vannak egymással. Tisztázandó továbbá, hogy van-e alaktani különbség az É. nyelvjáráson belül a gerundiumképző és az *im* participium-képző közt; a leíró nyelvtanok fölfogása ui. erre vonatkozólag nem egyértelmű.

2. MUNKÁCSI minden nyelvjárás leírásában említ egy „gerundium” (É., KL., P.), ill. „állapothatározó gerundium” (AL., K., T.) képzőt: É. *-imé* (mely „nyilván egybetartozó” az *im* participium praeteriti képzővel), KL. *-ém* (az „éjszaki vog. *-imé* gerundiumnak középzozvai alakja”), K. *-ém*, *-äm* („= éjsz. vog. *-imé*”), P. *-imé*, *-im*, *-em*, T. *-ém*, *-im* (VNyj. 45, 129–30, 225–6, 253, 295). Az AL.-ban nem említi magát a képzőt, csak alkalmazására hoz példákat, melyekben a végződés *-am*, *-ém*, *-im* (i. m. 170).

AHLQVIST nyelvtanában nem találtam utalást ilyen gerundiumra (vö. WGr. 179, 137).

CSENYECOV—CSENYECOVA kis szótárának nyelvtani bevezetése a határozói igenév képzőjeként *-im* szuffikszumot említ, továbbá egy *-ime/-ima* toldalékot, mely „rendszerint kapcsolódik a birtokos személyragokkal”; a kétőnek egymáshoz való viszonyát nem érinti (KMRSzl. 55). Szerepel továbbá az *im*-származék a ragozási táblázatban, mint az elbeszélő mód passzívumának töve (csak 2. és 3. személyekben). Lehet azonban, hogy nem a határozói igenevet, hanem a táblázat végén megadott *im* képzős participiumot tekintik a szerzők módtőnek (i. m. 43, vö. még 41).

A JPNSz.-ban nem találtam említve ezt az igenevet sem a képzők közt, sem az elbeszélő móddal kapcsolatban (vö. 174, 185).

KÁLMÁN BÉLA szerint a határozói igenév (gerundium) képzője *-ima*, mely a birtokos személyragokat is fölveheti (MsNyk. 25).

LAKÓ GYÖRGY az igenevek közt VI. sorszámmal jelzi az *-ima* toldalékot, megjegyezve, hogy szenvedő értelmű, múlt idejű melleknévi jelentése is van, továbbá, hogy az *im*-igenévhez hasonlóan állítmányi funkcióban is használatos (ÉMsNyt. 46).

COLLINDER összefoglalóan azt mondja, hogy az *im* (*-ime*)-származékok kb. azonos funkciójúak az *-m* (*-me*)-származékokkal, s ezek alkotják az elbeszélő mód aktív és passzív tövét (Survey 333, 327).

BALANGYIN—VACHRUSEVA nyelvtanában a határozói igenév képzője *-im(a)*. A szerzők szerint az *-im* változat főként személyragtalanul jelentkezik, s ilyenkor jelző a mondatban, az *-ima* változat pedig személyragosan, határozói vagy állítmányi szereppel (MJaz. 147). Hangsúlyozzák, hogy az igenév szenvedő igenemű, ezért cselekvő alanya éppúgy részeshatározói esetben kerül, mint a szenvedő állítmányú mondat ágensa (i. m. 148 k., vö. még 112).

Mint ez összeállításból kitűnik, csak MUNKÁCSI különbözteti meg határozottan az *im* participium-képzőt és az *imé* gerundiumképzőt. Minden többi szerző vagylagosnak jelzi a hangalakot is, a funkciót is, sőt a MJaz. egyenest a határozói igenévnek tulajdonít jelzői használatot. Ezek szerint magára az É. nyelvjárásra nézve is eldöntendő kérdés, hogy leíró és történeti szempontból egy vagy két formáns-e az *im* és az *im•*, más szóval: funkciós elem-e a gerundiumképző végvokálisa, vagy szervetlen járulékhang.

A többi nyelvjárásra vonatkozólag nemcsak a végvokális megléte vagy hiánya jelent megoldandó problémát, hanem — a T. kivételével — az *m•* előtti vokális kérdése is. Míg ui. ennek hangszíne az É.-ban és a T.-ban állandó, a nyugati nyelvjárásokban és a kondaiban erősen ingadozik. — Valamennyi nyelvjárásra nézve tisztázandó továbbá e vokálissal kapcsolatban, hogy részt vesz-e, és ha igen, mily szereppel vesz részt a képző jelentésében.

A gerundiumképző hangalakjára vonatkozó problémák tehát a végvokálishoz, ill. az *m* előtti vokálishoz fűződnek.

a) A véghangzó kérdése

3. Abból a tapasztalati tényből kiindulva, hogy a toldalékokat legteljesebb formában az É. őrizte meg, elvileg a véghangzós alakokat kell eredetinek tekinteni. Az alább következő adatokat ezúttal is rendszerint lelőhely nélkül idézem. MUNKÁCSI adatainál megtartom a tőle általában használt határozói igenévi fordítást, KANNISTO adatainál itt is infinitívussal utalok az ige jelentésére. Megjegyzendő, hogy az igenév szenvedő jelentését — mely e gerundiumnál nem kivétel nélküli, s lényegében az állítmányi funkcióra korlátozódik — e környezetükből kiszakított adatok egyáltalán nem tükrözik. Ez azonban itt nem is fontos, mert a nemi vonatkozás mondattani kérdésével itt nem foglalkozom.

A hangtani példatárt igyekeztem úgy összeállítani, hogy a különböző minőségű és szótagszámú ige-igetek képviselve legyenek.

É. *tajimé* 'evén', *lajimé* 'lőve', *majimé* 'adva', *ajimé* 'iván', *vārimé* 'készítve', *ēryimé* 'énekelve', *ālmimé* 'emelve', *mastimé* 'öltöztetve', *tārūtimé* 'leeresztve', *ḡaslitimé* 'mohosodva', *sa'itimé* 'örvendve', *sūlintimé* 'rohanva', *āṅkwātimé* 'tekintve', *poṇṇērālimé* 'bukdácsolva' stb., stb.

FL. *tāiṇimē* 'essen', *silimē* 'schneiden', *pātīmē* 'geraten', *lūnāšimē* 'weinen', *tāyṇatimē* 'behängen', *pēlamlimē* 'in Brand geraten', *mōlamtaḡtimē* 'eilen', *rōṇḡḡuβlim(ē)* 'schreien' stb. stb. Mint az utolsó adat mutatja, a véghangzó vagylagosan el is maradhat.

Szo. a) *tāiṇimē* 'essen', *a'limē* 'töten', *nēyrimē* 'binden', *pi'nimē* 'legen' stb., stb.

β) *lāiṇimā* 'schiessen', *βō'ṇimā* 'nehmen', *ḡā'ṇimā* 'geraten', *pō'li'mā* 'frieren', *kānṇimā* 'erzürnen', *tēli'mā* 'entstehen', *kāyati'mā* 'aufgraben', *sūṇṇrēmimā* 'einschrumpfen', *pūsmalv'imā* 'heilen', *ta'tṭmṇimā* 'durchbohren' stb., stb.

MUNKÁCSI a véghangzót éppúgy *é*-vel írja, mint a *n.* képzőét. KANNISTO-FL. adataiban szintén *ε*-t találunk, mint a *n.* képzőben mindig, de a Szo.-ban *ā* is jelentkezik, mégpedig jóval gyakrabban mint *ε*. A két hang megoszlásának feltételeit nem tudtam megállapítani, annál kevésbé, mert ugyanazon ígető származékán is előfordul mindkettő, természetesen a jelentés árnyalatnyi eltérése nélkül: *βārime ~ βāri'mā* 'machen', *tāratime ~ tārat'i'mā* 'herablassen'. A két alakpár hangteste bizonyos artikulációs és tartambeli különbséget is mutat (*r ~ я*, fél- és negyedhosszú *i*), de hogy a ritmikai-fonetikai feltétel és a végvokális hangrendje mint befolyásolja kölcsönösen egymást, azt — csupán az igenevek köréből gyűjtött anyagom alapján — nem tudtam tisztázni. A kérdés megoldását ez összefüggésben egyébként nem tekintettem föladatommak, mert sokszáz adatom kétségtelenül bizonyítja, hogy a hangszín problémája kizárólag hangtani probléma: a vokális minősége nem érinti az igenévnek sem szerkezetét, sem funkcióját.

Lényegbe vágó azonban a véghangzó meglétének vagy hiányának kérdése, pontosabban annak eldöntése, szerves része-e az a képzőnek, vagy másodlagos járulék. A probléma tk. ugyanaz, mint a *n.* képzőnél, tehát megoldásában is hasonló módszert követünk. Oly kétségtelen eredményre azonban, mint ott, aligha juthatunk, már csak azért sem, mert okfejtésünket szinte teljes egészében az É. nyelvjárásokra kell alapozni. A többi nyelvjárás ui., ahol a véghangzók lekopása nagyobb méreteket öltött, jóformán semmi hangtani fogózót nem nyújt. A T.-ről később külön lesz szó (10. p.). Az itt következők, ha nincs más jelezve, az É. nyelvjárási viszonyokra vonatkoznak.

Mivel a toldalékok hangteste az É.-ban a legteljesebb, az ott mutatkozó állapotot irányadónak tarthatjuk. Sajnos, igenevünkre nézve az É. vallomása sem egészen egyértelmű, úgyhogy következtetéseinket kénytelenek vagyunk részben arra a törvényszerűségekre alapozni, amely a számokban fejeződik ki. Hiszen egy-egy alak túlnyomó gyakorisága nyilván nem véletlen, hanem a nyelvi szabály tükröződése. E meggondolás értelmében a szabályostól eltérő eseteket kell megvizsgálni és lehetőség szerint értelmezni.

4. Az *imē* toldalékról már MUNKÁCSI megállapította, hogy gerundium-képző, a vele alkotott származékok tehát határozók a mondatban. Teljességre törekvő anyaggyűjtésemet számszerűen átvizsgálva azt tapasztaltam, hogy az É.-ban mintegy 650 *im*-végződésű határozóval szemben 110 *im* végződésű áll. Ez a hatodrésnyi „szabálytalan” használat nem elhanyagolható mennyiség akkor, amikor épp a végvokális történeti vagy másodlagos voltáról van szó. MUNKÁCSI fölfogása és a véghangzós adatoknak mégiscsak többszörösen nagyobb száma az előbbi föltevés mellett szól. Ilyenformán a véghangzó nélküli alakok kívánnak magyarázatot. A magánhangzó eltűnését — mint a *n.* képzőnél — elsősorban mondatfonetikai okokra vezethetjük vissza.

a) Rákövetkező szókezdő vokális előtt az igenév véghangja könnyen kieshetett a hangrés megszüntetésére, pl. a létigével kapcsolatban: É. *masxatim āli* 'fel van öltözködve' (IV, 172), *kimsim ālsēm* 'vadászathból éltem' (IV, 243, tk. 'vadászva'); Szo. *nēyim āley* 'sind gebunden' (II, 145), *la'p tāyyavim āli* 'ist ... umhängt' (III, 28) stb. — Egyéb magánhangzós szókezdet előtt: É. *puāk tāratim ūnli* 'fejét leeresztvén ül' (I, 150), *tūnsim ās ti mini* 'sirva megy ismét' (I, 58); Szo. *loßβindim ūnli* 'sitzt ... lesend' (II, 80), *sō'paslim ānšīve* 'hat ... bereit' (III, 24), *sām sunsi'm āli* 'kein Auge hatte (es) gesehen' (III, 31) stb. Összeállításomban 19 adat tartozik ebbe a csoportba.

erőltetett, s az obi-ugor mondattani sajátságok mindkét értelmezést megengedik, akár egyidejűleg is.

f) Végül, de nem utolsó sorban, mondattani-szórendi okai is lehettek a véghangzó eltűnésének, pl. az ilyen szerkezetekben: Szo. *ēlipālēn rō'sim sē ml ūi βīyr ūi iōttō'taste, sispālēn rō'sypl'me sē ml ūi βīyr ūi pūt kiβarn lōnχātā'zt* 'Das vor ihn geworfene schwarze Wild, das rote Wild nahm er mit, das hinter ihn geworfene schwarze Wild, das rote Wild glitt in den Kessel hinein' (I, 64). A fordítás a két párhuzamos szerkezet *im* és *ime* végű igenévét szenvedő participiumnak tolmácsolja. De a mondat így is érthető: 'Az eléje dobott vadat... magával vitte, mögéje dobál(tat)ván a... vad az üstbe gördült'; a második igenévet akár ok-, akár föltételhatározónak tekinthetjük. Alakilag az első igenév szenvedő participium, a második gerundium; de a két mondat fölépítése teljesen párhuzamos, a két igenév szórendje pontosan azonos, a nyelvérzék tehát vehette akár mindkettőt participiumnak, akár mindkettőt gerundiumnak. A véghangzó elég gyakori eltűnésével ui. az eredetileg kétféle hangalak és a hozzájuk fűződő kétféle funkció keveredett a nyelvtudatban, egy-két ilyen keverékszerkezet alapján analógiásan egész sor véghangzó nélküli, „szabálytalan” használat jöhetett létre. Ilyen analógiás eredetűnek gondolom azt a kb. 20 adatot, melyben az igenév véghangzójának eltűnése az előzőekben említett okok egyikével sem volna megnyugtatóan magyarázható.

5. Ezeknél a csupán lehetőségként fölvetett érveknél jóval fontosabb, mert döntő jelentőségű, az egysz. és ktsz. 3. sz. birtokos személyragos alakok vallomása. Ezek ui. — éppúgy mint az *n*• képzős igenévnél — a *t*-elemű, tehát a magánhangzós töveknél használt formában járulnak az *im*•-igenevekhez. A gazdag adattárból csak szemelvényként közlök néhány példát; a személyragot a fordításban rövidség kedvéért nem jelzem.

É. a) *χajtimāt* 'futva', *ānšimāt* 'tartva', *sunsimāt* 'nézve' — β) *nātimātā* 'úszva', *tūlimatā* 'állva', *pērjimātā* 'választva' — γ) *jālimāt* ~ *jālimātā* 'járkálva', *ālimāt* ~ *ālimātā* 'levén', *jūntsχatimāt* ~ *jūntsχatimatā* 'varrván' stb., stb.

Szo. a) *tāiimā*_D, *tāiimēD* 'essen', *χuiimā*_D, *χuiimēD* 'ruhen', *pōββaālimā*_D, *pōββaālimēD* 'herumrollen', *aīimā*_D 'trinken' — β) *a'timēte* 'sammeln', *iōmimāde*, *iōmimēde* 'herumgehen', *nāβlimā*_{DE} 'verfolgen' — γ) *βārimā*_{DE} ~ *βārimēD* 'machen', *šayrimā*_{DE} ~ *sayrimēD* 'hauen', *ālimā*_{DE} ~ *ālimēD* 'leben', *sūlindimā*_{DE} ~ *sūlindimēD* 'laufen'; *minimēte* ~ *mīnimēt* 'gehen', *ūnlimēte* ~ *ūnlimēt* 'sitzen' stb., stb.

FL. a) *sunsimēt* 'schauen' — β) *minimēte* 'gehen', *ūnlimēte* 'sitzen', *alšlimēte* 'töten', *kiskχatimēte* 'suchen', *iōlēχasantimēte* 'anseilen' — γ) *iōmīptimēt(ε)* 'gehen'.

Ktsz. 3. sz.: É. *ālimātēn* 'levén', *minimātēn* 'menvén', *ūnlimātēn* 'ülvén', *tittimātēn* 'etette', *χulpjimētēn* 'halászván', *pusjelaxtimētēn* 'elkapkodva' — Szo. *mīnimēētēn* 'gehen'.

Érdekes, hogy e személyragos alakokban — természetesen a nem idézettekben is — a rag előtti, tehát képzővégi vokális hangszíne nem azonos. MUNKÁCSI abszolút használatban a toldalék véghangját *é*-nek írja, személyrag előtt viszont *a*-nak, ill. *ā*-nek. Efféle váltakozásra maga is utal (V Nyj. 12), s e ~ *ā* kettősség tapasztalható az *n*•-igenevek abszolút és esz. 3. sz. alakjaiban is (l. NyK. LXIII, 86, 96). STEINITZ szerint MUNKÁCSI nem első, nyílt szótagi *a*, *ā*, *ē* betűje az *a* fonéma jele (ŐESA. 273). — KANNISTO FL. adataiban

félhosszú vagy hosszú ε -t találunk, ellenben a Szo.-ban, az FL.-hoz hasonló tartamviszonyok mellett hol ε -t, hol a -t. A γ) alatt bemutatott, bőven adatolható csoport mintha arra utalna, hogy a kérdéses vokális hangszíne a szótag nyílt vagy zárt voltától függ: ha a személyrag magánhangzós alakban járul hozzá, akkor a előzi meg, ellenkező esetben ε . E következtetésnek azonban ellentmond mind az uo. idézett két utolsó adat, mind a Szo. a) csoport első három adata, melyek azt mutatják, hogy nyílt és zárt szótagban ua. magánhangzó, ill. zárt szótagban is mindkét magánhangzó jelentkezhethet. Ez a kérdés, mely csak a többi nem első szótagi magánhangzó történetével kapcsolatban oldható meg, ezúttal közelebből nem érdekel bennünket, mert — mint a vagylagosnak jelzett alakok kétségtelenül mutatják — az igenév jelentését és funkcióját a vokális hangszíne egyáltalán nem befolyásolja.

Igen fontos és kiemelendő viszont az a tény, hogy a személyrag előtt. magánhangzó tartamát KANNISTO mindig félhosszúnak, ill. hosszúnak jelzi, éppen úgy, mint az *n*-igenévnél. Az azonos tartamviszonyokat ugyanúgy értelmezzük mint ott (l. NyK. LXIII, 97 k.), s erős bizonyítékát látjuk benne annak, hogy a vokális eredetileg a képzőhöz tartozott, mert valamely másodlagosan behatolt ejtéskönnyítő aligha nyúlt volna meg.⁷

Ugyancsak a kérdéses magánhangzó szerves voltát tanúsítja az az alak-tani tény, hogy az igenév az egysz. és a ktsz. 3. sz. birtokos személyragokat a magánhangzós töveknel használatos alakban veszi magához. A személyragos igenévi alakok bizonytalanságig igen régiek — szinte elképzelhetetlen, hogy éppen csak e határozói funkcióban járult volna az *im*-igenévhez egy másodlagos vokális, mely aztán, ugyancsak másodlagosan, a magánhangzós szótövek birtokos személyragjából vonta volna maga után. Ez annál kevésbé valószínű, mert a sokkal nagyobb számú *m*-igenéven nem találunk efféle magánhangzót, s azon a birtokos személyragok is a mássalhangzós tövekenilletékes, tehát pusztán magánhangzós alakban jelentkezhettek.

6. Az eddigiek alapján igazoltnak vehetjük azt a fölfogást, hogy az igenév végén az É.-ban eredetileg vokális volt. Eltűnése — éppúgy mint az *n*. képzőé — bizonyos mondatfonetikai föltételek közt indulhatott meg, s miután így az *im*-participiummal alakilag egybeesett, funkcióbeli keveredés is történt köztük. Tulajdonképp az a meglepő, hogy ez a két nagyon hasonló igenév a gyakorlatban ennyire elhatárolódik egymástól. Hiszen a funkciókülönbség alaki kitevője csupán a végső vokális, ez pedig a nyelvérzék számára már a szöveggyűjtések korában sem volt egyéb jelentés nélküli tövéghangnál.

Hogy a véghangzó eltűnését nem előzte meg sorvadás, azt KANNISTO adatai kétségtelenné teszik: ha megvan a magánhangzó, akkor az mindig alsó nyelvállású, hangzós, teljes hang, mely — mint fönnebb láttuk — a bir-

⁷ Érdekes, hogy a Szo. γ) alatti adatok tanúsága szerint az igenév véghangzója a személyraggal zárt szótagban hosszú, s általában akkor negyedhosszú, ha a személyrag külön szótagot alkot. Ez a várttal ellentétes viselkedés vsz. ritmikailag magyarázandó: ha a szó kiejtésének időtartama egy szótaggal megrövidül, akkor mintegy pótlásként az utolsó (zárt szótagi) magánhangzó megnyúlik, viszont ha egy szótaggal hosszabb, a beszéd ritmus-igényének megfelelően az utolsó előtti szótag magánhangzója megőrzi eredeti rövidségét, ill. a szótag nyíltsága következtében gyöngén vágott lesz. Hasonló jelenség pl. a magyar hangzónyújtó tövekben mutatkozó tartam-váltakozás (l. BÁRCZI, Szótövek 25 k., 46).

tokos személyragok előtt meg is nyúlik. E tényből továbbá azt lehet következtetni, hogy a tövéghangok általános kopási folyamata nem érintette ezt a vokálist, ez tehát a nyelvérzék számára a folyamat szélesebbkörű elterjedésekor is még világosan funkciós elem volt: a képző egyik jelentésmozzanatának, mégpedig a határozóinak a hordozója.

E kérdéssel azért kellett ily tüzetesen foglalkoznunk, mert a leíró nyelv-tanok nagyobb része, mint láttuk, nem tartja külön e képzőnek sem alakját, sem funkcióját a participium-képző *im*-étől. Nem határolja el őket SZABÓ DEZSŐ sem, ellenkezőleg, úgy véli, hogy a kettő „minden szabályosság nélkül váltakozik”, s meg is kísérli levezetni egymásból a határozói és a jelzői használatot (NyK. XXXIV, 433 kk.). Ez a tévedés, meg a nyelvjárási különbségek — egyébként teljesen érthető⁸ — elhanyagolása vezette arra az ugyancsak hibás elvi következtetésre, hogy a vogulban „a jelző a hangalak minden változása nélkül szolgálhat határozó gyanánt is (i. m. 430). Valószínűleg ennek a megállapításnak nyomán vélekedik PÓLAY is úgy, hogy „az *-im* part. praet. is sokszor gerundium értelemben fordul elő” (NyK. XXXV, 425). Jóval óvatosabban fogalmaz az ugor nyelvállapot ihletett bűvára, MÉSZÖLY, mikor csupán annyit mond, hogy az ugor nyelvekben „ugyanazon igenévnek lehet *j e l z ő i*, lehet *h a t á r o z ó i* szerepe is” (NytörtFejt. 75, ÓmSzöv. 177). Ő tehát nem nyilatkozik arról, egyidejűnek tekinti-e a kétféle szerepet, vagy — ha nem — melyiket tartja elsődlegesnek. Történeti kutatásai során azonban ismételten rámutatott, hogy a fgr. nyelvekben a határozónak lehet jelzői funkciója is (pl. i. m. 15, 38; 128, 142 stb.), sőt kimondja azt az elvi szempontból rendkívül fontos télt, hogy „ha egy szónak adverbiumi szerepe is, nomeni szerepe is van, nyilvánvaló, hogy az adverbiumi az eredetibb” (MNY. XXII, 87). Ez egyébként logikusan folyik abból a minden fgr. nyelvben tapasztalható mondat-tani tényből, hogy a határozó jelzőül is állhat,⁹ s ilyenkor természetesen, mint minden jelző, jelzett szava elé kerül. Végső soron ez az ősi mondattani és szórendi sajátosság az oka annak, hogy a fgr. nyelvekben a határozók oly gyakran „önállósulnak”, azaz ragtalan névszóvá válnak a nyelvérzék számára.¹⁰

E meggondolások alapján azon *im*-végű határozókat, melyek SZABÓ DEZSŐT megtévesztették, én véghangzójukat vesztett gerundiumoknak tekintem (l. fönnebb 4. p.). Ennek hangsúlyozása azért szükséges, mert ezen az elvi alapon kísérltem meg a többi vogul nyelvjárás véghangzó nélküli határozói szerepű *m*-igeneveinek történeti értelmezését.

7. A nem É. nyelvjárásokban ui., mint a V Nyj.-ból fönnebb idézett összeállítás mutatja, nincs sajátos hangalakja a határozói igenévnek (a T.-ról alább a 10. p.-ban külön lesz szó). Ami a véghangzót illeti, nyoma sincs a K.-ban és a T.-ban, de a nyugati nyelvjárások közül a KL.-ból aránylag bőven

⁸ SZABÓ D. kutatásaihoz csak MUNKÁCSI anyagát használhatta (az evangéliumfordításokat jó okkal hagyta figyelmen kívül, l. NyK. XXXIV, 60), s abban csak az É. van megfelelő gazdagsággal és változatossággal képviselve. — Érthetetlen azonban, hogy a V Nyj.-nak a gerundiumra vonatkozó határozott megállapításait egyáltalán nem vette tekintetbe.

⁹ MÉSZÖLY említett dolgozatain kívül l. pl. FOKOS: KSz. XIII, 98 kk., UOTILA: Vir. 1945: 332 k., ERVA LINDÉN: Vir. 1954: 288 k.

¹⁰ „Önállósult határozók” c.-n már SIMONYI egész sereg határozóragos alakokból keletkezett névszót mutatott ki a magyarban (Budeniz-Album 50 kk.), vö. még pl. ZOLNAI GY.: NyK. XXIII, 164 k.

adatosható. A véghangzó hiányát MUNKÁCSI is másodlagosnak tekintette, ami világosan kitűnik abból a megjegyzéséből, hogy „Reguly idejében még teljesebb -*émé* alak járhatta”; példaként idézi REGULY kéziratából a *janggmä* 'van körülvéve' szót, mely az ő ugyancsak KL. átírásában *joqñkhëm* alakú (VNyj. 130, vö. VNGy. IV, 128). Ezen kívül még a következő véghangzós alakokat találtam REGULYNál: *väjemmä* 'véve' (IV, 315; MUNK. *väjëm* uo.), *šunsimä* 'sírva' (II, 86), *tištemä* 'búsulva' (II, 87), *qjemä* 'elaludva' (II, 127), *kinžemä* 'keresve' (II, 206), *kqñžemmä* 'jegyezve' (III, 336), *pätämmä* 'elváltozva' (III, 408, kétszer), *qlemä* 'levén' (IV, 103, 314; az előbbi MUNKÁCSINál *ölím!*), *sqkqrmä* 'hadonászva' (IV, 148), *jälleloalemme* 'járkálván' (III, 350; MUNKÁCSINál *jälleloqlëm* uo.), *jäxłaytëmä* 'vagdalván' (IV, 317, MUNKÁCSINál is véghangzós: *jäxłaytëmä*). Esetleg ide tartozik még: *jäl ojgmän* 'elaludva' (IV, 241), ha ti. a szóvégi *n* jelentés nélküli töltőhang (erről LIIMOLA WVD. IV, 423/11 irodalommal); lehet azonban, hogy ez sajátos gerundium-végződés (vö. VNGy. II, 555). E 13–14 adattal szemben 21 véghangzó nélküli áll, és 3 olyan személyragos, melyben a magánhangzó mivolta nem állapítható meg: *kannžemem* 'jegyezve' (III, 336), *pqnñžimen* 'megérve' (IV, 133), *joamemët* 'járva' (II, 212). A vokálisos igenevek száma tehát a KL.-ban éppen kétharmada valamennyi előfordulásnak — ez az arány pedig jelentékenynek mondható.

A KL.-n kívül még a P.-ból tudok véghangzós alakot idézni, ugyancsak REGULY gyűjtéséből, de a véghangzó megvan MUNKÁCSI átírásában is: *qarš poalt imä*, ill. *oqrš paltimë* 'tűzbe rakva' (III, 524, 525). KANNISTO P. szövegeiből 38 határozói szerepű *m*-igenévi adatom van, valamennyi magánhangzó nélküli.

8. A képző véghangzójára vonatkozó vizsgálódásaink eredményét a következőkben foglalhatjuk össze: 1. az É. nyelvjárásokban általánosan megvan; hiánya másodlagosnak tekintendő, éppúgy mint a *n*. képzőnél. — 2. Hogy eredetileg szervesen hozzátartozott a képzőhöz, azt alaktanilag az egysz. és a ktsz. 3. sz. személyragos alakok bizonyítják. — 3. E mellett szól az a tény is, hogy REGULY KL. szövegeiben még gyakran mutatkozik a véghangzó, MUNKÁCSI átírásaiban már nem. Ez arra vall, hogy a két gyűjtés közt eltelt mintegy negyed század alatt a kopási folyamat rohamosan fokozódott. Az eltűnés jól beleillik a vogul véghangzók történetének általános tendenciájába, az a föltevés viszont, hogy jelentkezése másodlagos, semmiképp sem hozható vele összhangba. Ellenkeznek a történeti szemlélettel az olyan elképzelés, hogy a magánhangzó nélküli állapot az eredeti, majd a XIX. század 40-es éveiben föltűnedezik egy vokális, de éppen csak a határozói szerepű igeneveken, hogy aztán a 80-as évek végére teljesen eltűnjék. — 4. Mivel a véghangzók eltűnése vsz. a XV–XVI. században indult meg, a képzővégi vokális, ha pusztá véghangzó lett volna, bizonyára teljesen eltűnt volna a KL.-ban REGULY koráig. Hogy mégsem tűnt el teljesen, az csak azzal magyarázható, hogy sokáig elevenen érezték a vokális funkcióját. Később — kétségtelenül már REGULY korában is — elhomályosult a magánhangzó alaktani szerepe; ettől kezdve osztozott a többi véghangzó sorsában, s eltűnésének folyamata 25 év alatt be is fejeződött. — 5. E megfontolások alapján a többi nyelvjárásban a magánhangzó hiányát másodlagosnak tekintjük, és szintén a funkcióvesztés nyomán bekövetkezett lekopás következményének tartjuk. — 6. A véghangzó funkciója természetesen azonos volt az *n*. képzőével, s mint ott, itt is

az volt eredetileg a szerepe, hogy a deverbális névszót határozóvá tegye. Hogy e határozórag uráli **k*-ra vagy **i*-re megy-e vissza, annak eldöntésével itt sem foglalkozunk.

b) A képző *i* elemének kérdése

9. Az *m*-participium hangalakjának tárgyalásakor láttuk, hogy a megelőző vokális vagy redukált, vagy alsó nyelvéllású teljes hang minden nyelvjárásban. A határozói igenév képzője viszont — mint az előzők mutatják — az É.-ban kivétel nélkül *i*-n kezdődik. Ezt a vokalist, állandó hangszíne miatt, nem tekinthetjük sem tövéghangzónak, sem „kötőhangnak”, hanem föltétlenül a képző szerves elemének kell fölfognunk. Az É. nyelvjárásokban oly világos a helyzet, hogy a kérdés további részletezésére nincs szükség.

Más a helyzet a középső nyelvjárásokban, ahol — mint ismételten láttuk — lényegében nincs alaki különbség az *m* és az *im*. képző között. Mégsem tarthatjuk az alaki differenciátlanságot eredetinek, az É. állapotot pedig külön nyelvjárási fejleménynek, mégpedig azért nem, mert a *gerundium* képzőjének a T.-ban is sajátos alakja van, véghangzó nélküli ugyan, de az *m*-et előző magánhangzó megfelel az É. *i*-nek. Mivel a magánhangzókra vonatkozólag a T. vallomása döntő jelentőségű, a T. viszonyokat tüzetesen meg kell vizsgálnunk.

10. Míg a T.-ban az *m* képzőt megelőző magánhangzó mindig redukált *a*, az aránylag föltűnő gazdagon adatolható (mintegy 100) határozói igenévben az *m* előtt KANNISTÓNál kivétel nélkül teljes vokalist találunk: palatális szókban *i*-t, velárisokban (TJ.) *ɛ*-t, ill. (TC.) *ɛ*-t (a továbbiakban e két nyelvjárás-változatot nem különítem el). KANNISTO szövegeiből mintegy 60 adatom van erre az igenévre, valamennyi teljesen egyértelműen viselkedik, úgyhogy elég néhányat bemutatni belőlük:

a) *ɛiɛi* 'm 'kommen', *ɛiɛi* 'm 'nehmen', *ɛiɛi* 'm 'trinken', *ilkà* 'lim 'gehen', *termà* 'lim 'erschrecken', *nə* 'ɲkɛti 'm 'aufbinden', *mən* 'mteɣtɪm 'sich losreissen' stb.

b) *tatɛ* 'm 'bringen', *ɲkɛ* 'm 'schlagen', *ʃəmɛ* 'm 'galoppieren', *təh* 'bšə 'pəm 'aufstellen', *átà* 'tɛm 'betrüben', *tatə* 'naɣtɛm 'sich anstrengen' stb.

c) A szabálytól csak annyi eltérés van, hogy azon mélyhangú tövek, melyek *j*-t vagy jésített mássalhangzót tartalmaznak, olyan alakban veszik magukhoz a képzőt, mint a magashangúak: *ɲə* 'nɕi 'm 'weinen', *kə* 'zi 'm 'ruhen', *ii* 'lpištɪm 'öffnen'. A fonetikai ok nyilvánvaló. Utalt rá már MUNKÁCSI (VNYj. 291), KANNISTO (FUF. XIV, 55 k.) és STEINITZ (WogVok. 54). Úgy látszik, a vegyeshangú szók is így viselkednek: *kasɛ* 'tɪm 'laufen'.

MUNKÁCSI szövegeiből kb. 40 adatom van; palatális hangrendben ő is *im*-et ír, velárisban azonban *ém*-et:

a) *jə* 'jɪm 'jövén', *mə* 'jɪm 'adva', *pə* 'tɪm 'leesve', *il* 'jiɣtɪm 'levágva', *ələ* 'slɪm 'vadászva', *mə* 'skɛtɪm 'öltözködve' stb.

b) *pən* 'ɛm 'fonván', *mə* 'rtɛm 'megmérve', *jū* 'üttɛm 'becsukva', *khq* 'lülɛm 'szétszóródva', *lən* 'stɣtɛm 'sírva' stb.

c) *nə* 'ntɪm 'pihénvén', *khuj* 'ilɪm 'búslakodva', *ɲə* 'rtɪm 'terítve' stb. — Vegyes hangrendű: *toulɛ* 'mlɪm 'röpülve'.

d) MUNKÁCSMál vannak hangtanilag nem igazolható eltérések is. Egyrészt *tumlántɪm* 'ellopva', *khqrq* 'ulátɪm 'örködvén' — másrészt *jə* 'nkhɛm 'játssza',

vārem 'csinálva' stb. Ez a néhány — talán csak jelölésbeli — ingadozás természetesen nem befolyásolhatja az általános szabály érvényét.

A T. adatok megerősítik azt az északiakból levont következtetést, hogy ezek az állandó hangszínű teljes vokálisok a képzőhöz tartoznak, tehát részesei a képző jelentésének. De ezen kívül azt is tanúsítják, hogy a képző ősi alakulat lehet, mivel e magánhangzók pontosan követik a hangzóilleszkedés törvényét: T. nem első szótagi *i* és ugyanilyen (TJ.) *ɛ*, (TČ.) *ę* hangrendi megfelelői egymásnak STEINITZ szerint is (WogVok. 54, 52, vö. KANNISTO: FUF. XIV, 52). Hogy a korrelatív magánhangzópár közül az *i* az elsődleges, azt az *Ē. im.* alak meggyőzően bizonyítja.¹¹

Mindezek után nem férhet kétség ahhoz, hogy az *Ē.* és a T. képző történetileg összetartozik. A T.-ban nincs ugyan meg a végső magánhangzó, de hiánya fonetikai alapon megnyugtatóan magyarázható. Egyrészt az igenév állítmányként a T.-ban mindig a létigével (egy-két esetben a 'bír' igével) áll, úgyhogy vele értelmileg és nyilván hangtanilag is egy szólamot alkot, pl. *tōjt pāim q̄l* 'hó van (ráhullva)' (IV, 402), *taṭē m̄ aḷ* 'Sie ist gebracht' (III, 171), *sāx kāl̄ m̄ āāt* 'erschienen . . . alle' (III, 199) stb. Ilyenkor a létigét kezdő vokális előtt az igenév véghangzója a hangrés elkerülésére könnyen kieshetett. Másrészt figyelembe veendő, hogy az *im.* véghangzója — épp a legősibb és leggyakrabban használt egytagú ige-*töveknél* — a harmadik szótagba kerül. Minthogy a T.-ban a szóhangsúly rendszerint a második szótagra esik (l. pl. E. ITKONEN: NyK. LVI, 11), a harmadik szótag teljesen hangsúlytalan, és szinte természetes, hogy ebben a helyzetben a kérdéses vokális, mely a nyelvérzék számára már jelentés nélkülivé vált, nemcsak mondatfonetikailag esett ki a szólamból, hanem más helyzetben is eltűnt az igenév végéről.

II. A teljesen világos *Ē.* és T. viszonyokkal szemben a nyugati nyelvjárásokban és a K.-ban úgy látszik egyáltalán nem lehet már alaki különbséget tenni az *m* és az *im.* toldalék közt. Legföljebb talán némi nyomai fedezhetők föl annak, hogy egykor ezekben is megvolt a határozói igenév külön képzője. Az alábbiakban ilyen nyomokat igyekszünk kimutatni.

A KL.-ban néhányszor *i* áll az *m* előtt: *lunšimä* 'sírva' (II, 86), *pqnšim*, *pqnšimen* 'megérve' (IV, 133, MUNK. átírásában *pqnšimēn*), *kānšimtä* 'tudva' (IV, 152, esz. 3. sz.); a *säimt* 'elrothadtak' (IV, 241, plur. jellel) alakról nem állapítható meg, ide tartozik-e, vagy *m*-származék. Ez a néhány adat semmit sem bizonyít, mert az *i* minden esetben jésült mássalhangzó után áll, tehát hasonló eredménye is lehet. Van azonban egyetlen MUNKÁCSI-adatom, melyben az *i* nem lehet fonetikai eredetű: *ōlim* 'levén' (IV, 103, REG. eredetijében *qlemä* van); ugyanez egy másik előfordulásban *ōlēm* (IV, 314, REG. itt is *qlemä*). A kétféle hangalak ezúttal jobban bizonyít, mint ha egyforma volna, mert úgy MUNKÁCSI tudatos írásmódjának tűnhetnék, így azonban arra vall, hogy a valóban *h a l l o t t* szót írta le, abban pedig az *i* — talán a létige-származék gyakoribb használata folytán — nem mindenütt, vagy legalább nem mindenki ejtésében színtelenedett még *é*-vé.

Az AL.-ból csak 4 adatom van: *šotlam* 'száguldva', *khujjim* 'feküdvén', *roššēm*¹² 'sírván' (VNYj. 170), *jēkwēm* 'táncolván' (IV, 417). A vokális több-

¹¹ Az *Ē.*-ban és a T.-ban — és csak e két nyelvjárásban — egy másik *i* alaktani elem is megmaradt: az *i* melléknévképző, l. LIIMOLA: JSFOu. LVIII/3 : 54. j.

¹² Az *o* betű hangértékéről MUNKÁCSI tudtommal nem nyilatkozott. A VNGy. III. kötetéhez írt jegyzetekben helyette *ō*-t használ (pl. III/2, 354): *mō* 'hely, föld'; KANNISTO-nál (WogVok. 95) és STEINITZ-nél (WogVok. 187) a megfelelő szóban *ę* van: *mę*.

féleségét bizonyíthatóan az AL.-ban még eleven hangzóilleszkedés (l. VNyj. 154, FUF. XIV, 56) magyarázza. De ezen túlmenően talán föltehető, hogy a 3 veláris szó magánhangzója a T. ε (ez esetben az $\acute{e}$ -t a $-\acute{s}s-$, az i -t a $-j\acute{j}$ - okozná, l. fönnebb a két c) pontot), az egy palatális $\acute{e}$ -je pedig a T. i elszíntelenedett megfelelője volna.

A P.-ból mintegy 50 adatot találtam, túlnyomóan (42) KANNISTO gyűjtéséből. Köztük csak 2 i -s alak van: *sell'im* 'speien' (I, 12) és *tuñšim* 'stehen' (IV, 351); egyébként redukált magánhangzó, vagy (ritkábban) ε áll, mint az m participiumképző előtt. A két idézett adat semmit nem jelent, mert nincs bizonyítékunk rá, hogy a jésített mássalhangzók megőrizték, nem pedig előidézték az i -t. — MUNKÁCSINÁL 3 P. adatban szintén $\acute{e}$ van: *nuñk-tēlēm* 'fel-növekedvén', *khajērēm* 'hamiskodva' és *tā'ilēm* 'jóllakva' (VNyj. 253), de kettőben i jelentkezik: *jannim* 'játszván' (uo.) és *oqrēs paltimē* 'tűzbe rakva'. Ez utóbbi REGULY-átírás, és az eredetiben szintén így van: *qarš poalt imā* (III, 524, 525). Egy-két adatra ugyan semmit sem lehet építeni, mégis érdemes megjegyeznünk, hogy ez az egyetlen adat összefüggő szövegben található (a többi csak kiszakított mondattöredék), és hogy eredetileg REGULY gyűjtéséből való, tehát a legrégibb valamennyi közt; így némi joggal gondolhatunk arra, hogy esetleg az igenév ősi formája őrződött meg benne.

K.-i anyagomban egyetlen adatot sem találtam, melyben az m előtti vokális más lett volna a határozói szerepű igenévben, mint a participiumban. Minthogy a nem első szótagi vogul magánhangzók történetét csak a Szo.-ra és a T.-ra vonatkozóan ismerjük (mindkettőt STEINITZ érdeméből, l. ŐESA. 268 kk. és WogVok. 36 kk., 51 kk.), még azt sem tudhatjuk, mily vokálist kellene várnunk az É. i és a T. $i \sim \varepsilon$ megfelelőjeként. A K.-ban mindig $\acute{e}$ vagy $\acute{a}$ jelentkezik [kivéve *tēmāim* 'mit dem Essen (und) Trinken', ahol az i az igetóvégi j vokalizált alakja, és *ujim* ('nézvén'), ahol az i ugyancsak a tövégi j hatásával magyarázható], s mivel az É. és a T. alapján az im . képzőt közvogulnak véljük, elvileg föl kell tennünk, hogy a K.-ban nem első szótagban is történt $*i > \acute{e}$ változás (az első szótagra nézve ezt igazolta STEINITZ, l. a WogVok. függelékeként adott táblázatban: ósvog. $*i > AK., KK. \acute{e}, FK. \acute{e}$). Elméleti föltevésünket egy hangtani ténnyel támogathatjuk.

Az obi-ugor tagadással foglalkozó dolgozatában K. SAL ÉVA az m -végű tagadószókat (É., Szo. *ātīm*, KL. *oqtēm*, AL. *optšim*, P. *oātīm* stb., K. *čātēm*, *dotīm* stb., l. NyK. LVI, 59), KLEMM fölfogásához (NyK. XLVI, 393) csatlakozva, m -participiumoknak tekinti, mégpedig egy t deverbális kauzatív képzővel ellátott tagadó igető származékainak (NyK. LVI, 65). Számunkra itt csak az a fontos, hogy e képző eredetileg természetesen jésítetlen volt, mivel pedig most minden nyelvjárásban (a T.-ban más a tagadó szó) t van, föl kell tennünk, hogy eredetileg i állt utána s ez palatalizálta¹³ (így K. SAL is i. h.). Ez a tagadószó KANNISTO K. szövegeiben többnyire $\acute{e}$ -vel jelentkezik, ritkábban i -vel, de néha ua. mondatban is előfordul mindét változat, pl. *ñß ä o t i m òls, tōšemmā ñ ä o t i m òls* 'Bäume waren keine, trockenes Land war keines' (I, 2). Többször mintha nyelvjárási különbség nyilvánulna az alakok használatában: a KK.-i Andrej I. Jutkinnál (általában B változat) szinte kivétel nélkül *čātēm* van, az AK.—KK. közti nyelvjárást beszélő Afanaszjinál *čātēm*, ritkábban *dotīm* (a közlők nyelvjárásáról l. LIMOLA, WVd. I, XXI j.). A K.

¹³STEINITZ szerint a vogul $-t-$ másodlagos, l. FgrKons. 25.

tagadószo viselkedése annyit mindenestre bizonyít, hogy a nem első szótagban is történhetett *i* > *a* változás.

Ezen kívül még egy alaktani elem tanúságára hivatkozhatom: az *i* participium-képzőt is találtam *a* alakban éppen Afanaszjij közlésében: *pólam-β ā t a βišəmnaī sšāoβāñβ ā t a βišəmnaī* 'Die Preisselbeeren pflückende schöne Frau, die Blaubeeren pflückende schöne Frau' (II, 236, többször), de néhány sorral följebb *polamβ ā ti, sšāoβāñβ ā ti* van (a B változatban mindenütt *-βēti*, l. 237). E gyér nyomok, melyek jó összhangban állnak a K. vokalizmusban mutatkozó általános kopási, szintelenedési tendenciával, némi alapot adnak ahhoz a föltevéshez, hogy az *im* határozói igenévképző egykor a K.-ban is megvolt. A véghangzó teljes eltűnése, minthogy a kopási folyamat itt indult meg, nem szorul magyarázatra. Miután pedig az **-i* > *-a* változás is megtörtént, a képző alakilag egybeesett az *m*-mel. Hogy azután a két igenév, a gyakran érintkező (főként állítmányi) funkciók következtében a nyelvtudatban is teljesen egybemosódott, azt valóban természetesnek kell tartanunk.

12. Az előzőekben talán sikerült bizonyítani, hogy az *i* elem szerves része a határozói igenév képzőjének. Válaszra vár még azonban funkciójának kérdése. Kétségtelen mindenekelőtt, hogy ez az *i* nem választható el a szenvedő melléknévi igenevet képező *im* toldalék *i*-jétől. Mivel pedig az *im*-gerundium állítmányi szerepben — ahol a nemi vonatkozás szerkezetani okból a legjobban megőrződik — szintén szenvedő jelentésű: okkal tekintjük az *i* elemet e képzőkben a passzív jelentés hordozójának.

E magukban is döntő mondatnyi bizonyítékokon kívül azonban érdekes alaktani bizonyítékunk is van arra, hogy az *i* szenvedő igeötvet képez.

a) Van 4 ősi, igen gyakori, nyílt egytagú, az É.-ban rövid *i*-n végződő 'jó', 'ló', 'ad' és 'vesz' jelentésű igeöt. Ezek vokálisa STEINITZ szerint ősvogul **i*-re megy vissza, mely **ž*-vel és **ē*-vel váltakozott. Ez igeöknek az *i*-tő mellett, mely a legtöbb alakban a ragozás alapjául szolgál, *j*-tövéük is van, s ez jelentkezik a fölszólító módban, a *szenvedő múlt*¹⁴ időben és egyes származékokban (WogVok. 321 k.). Ez igeök *m*-származékai: É. *jim, lim, mim, vim*; KL. *jim, lim, mim*; AL. *lim, mim*; P. *lim*; K. *im* (az A változatban néha *im* is, pl. II, 400), *lam, mam, βam*; T. *jim, um* (az adatok, a K. kivételével, a VNyj.-ból valók, l. 48—9, 133, 175, 254, 296, vö. még az *im* képző hangalakjának tárgyalásánál 267. l.). A szótőbeli ősvog. **i*-ből a K.-ban *a* (FK. ?) lett (l. KANNISTO, WogVok. 36, 72 STEINITZ, WogVok. 297).

Az idézett alakok (kivéve a kondaiaikat, valamint a T. *um*-ot) *im*-képzősek is lehetnének. Hogy mégis *m*-képzősek, azt kétségtelenné teszi az a tény, hogy — amint ez igeök *szenvedő múlt* ragozott alakjai *j*-s töből képződnek — ugyanúgy a *szenvedő* jelentésű *participium* ok és állapotjelölők is ebből a töből származnak:

É. *lajim nāl* 'kilőtt nyíl' (II, 192), *majim anān* 'adott [ajándék]-rakásod' (IV, 330); Szo. *lāji' mā* 'war ... durchschossen' (V, 93), *mājiim ... ūil* 'Mit dem (ihm) gegeben ... Wild' (I, 66),¹⁵ *βóji' mā* 'ist ... herausgenommen' (IV, 211). — A tárgyatlan 'jó' igeire csak a FL.-ból tudok idézni egyetlen előfordulást: *jajiimeem* 'Als ich kam' (III, 51); ez tehát cselekvő értelmű, de,

¹⁴ Én emeltem ki.

¹⁵ STEINITZ ez adatot *majem* alakban idézi, megjegyezve, hogy ez kivételes képzés lehet, s hivatkozik MUNKÁCSI és CSERNYECOV *mim* adatára (WogVok. 149. j.). A megjegyzés téves, mert a fentiek szerint a kétféle alak kétféle (*m* és *im*) származék.

mint személyragos határozó, mondattanilag is más elbírálás alá esik, mint a többinek jelzői vagy állapotjelölői használata (ezt a mondattani kérdést itt nem részletezem).

KL. *am majēm māmtēl* 'a földdel, melyet én . . . adtam (I, 162), *qil poaln vājēmā*, (MUNK.) *qil-poglne vājēm* 'végükről véve' (IV, 315, tk. 'vétetve'); vö. még (REG.) *vāis*, (MUNK.) *vājes* 'adókat' (IV, 111; tk. esz.)

T. *ukīn jājim* 'együvé jöven' (IV, 403), *khanā majīm ānčiu* 'kinek van (tartatik) odaadva' (IV, 362), *ieji'm neji'rn* 'Zum Kaiser gekommen' (III, 157, 170, 251/59), *kātānināl ūji'm* '(ihn) an seinen Händen fassend' (III, 160, 251/59). A cselekvő értelem magyarázatára itt nincs szükségünk.

b) Hasonlóan kétféle többől képezi a kétféle igenevet, ugyancsak e három nyelvjárásból adatolhatóan, a szintén fgr. eredetű, nyílt egytagú, hosszú *i* tövű **ti-* 'essen' ige, melyben a váltóhangpár KANNISTO szerint **ā*, **ε ~ *ē*, **e* (WogVok. 145), STEINITZ szerint **ā ~ *ī* (WogVok. 323). Ez igének *m*-származékai: É. *tēm*, KL. *tēm*, AL. *tīm*, P. *tēm*, K. *tēm* (VNYj. 48, 133, 175, 254, 229; a T.-ből nem idézi a part. perf.-t, l. 295)

A *j*-többől képzett származékok: É. *tēpā tajīm kwossem-tqweļ* 'étele elfogyasztott (megevett) hátí batyu héja' (III, 341); Szo. *qku ta nāin tāim kōl* 'derselben vom Feuer verbrannten Hütte' (II, 135); FL. *tāijime* 'ist . . . aufgefressen' (I, 81) stb.

KL. *tēbā toaim kvāššem tqul*, (MUNK.) *tēpā tajīm kwāššem-tqul* 'tápláléka elfogyasztott nyírhéjputtony héját' (III, 492, 493).

T. Csak összetétel előtagjaként: *teime'ijim pgišt* 'Sie wurden mit dem Essen fertig' (I, 128, a jegyzetben: Отобѣдали 411/9, tk. 'evén-iván elkészültek').¹⁶

A többi nyelvjárásból nincs ilyen *j*-többől való adatom, de ez tk. csak a sok szöveggel képviselt K.-ra nézve meglepő. Itt valószínűleg azt kell föltennünk, hogy a kétféle igenév igen korán egybeesett, hamarosan az után, hogy az első (és bizonyára a további) szótag *i*-je *ə*-vé fakult. E hangtani változás következtében a *j*-többől való származékok szenvedő jelentése — mely az *i*-hez fűződött — elhomályosult, s a nyelvérzék, minthogy jelzői szerepben az *m*-participium is lehetett szenvedő értelmű, a továbbiakban fölöslegesnek érezte a kétféle igenév külön tartását. Ezért a korlátozottabb használatú, *j*-többől való kéttagú származék, mint már csak „változat”, lassankint teljesen eltűnt. Ez a föltevés mindenképp valószínűbbnek látszik, mint az a másik elvi lehetőség, hogy az É., a KL. és a T. nyelvjárásban e g y m á s t ó l f ü g g e t l e n ü l keletkeztek volna — és éppen ennél a négy ősi igénél — ilyen *j*-többől képzett igenevek.

Ennek az öt fgr. eredetű (négy rövid és egy hosszú) *i*-tövé igének a viselkedése alak- és jelentéstani szempontból egyaránt nagyon fontos. Alaktanilag a passzívum múlt idejével azonos töve az *i* elem passzívumképző funkcióját bizonyítja, jelentéstanilag pedig azt, hogy a nyelvérzék számára eredetileg igen fontos volt az *m* és az *im*(.) képzős igenév megkülönböztetése. Mivel pedig ez *i*-s tövekben a tövéghangzó az *im*(.) *i*-jével egybeolvadt volna, s így alakilag nem tért volna el az *m*-igenévtől: az *im*(.) származékot a *j*-s többől

¹⁶ Érdekes, hogy az 'enni', és élettani párja, az 'inni' alig fordul elő befejezett cselekvésű (*m* elemű) igenév képzőjével, a folyamatos *m* képzős származék viszont nagyon gyakori. Ez talán valóban a gazdasági alap nyelvi tükröződésének fogható föl: amely társadalomban a közvetlen élelemszerzés a mindennap fő munkája és fő gondja, ott a már megevett ételről alig esik szó — annál fontosabb ellenben a még ezután megszerzendő, ill. ezután fogyasztandó enni való (*tēn-ut*) és inni való (*aĵn-ut*).

képezték, hogy a toldalék milyensége világos legyen. Bizonyára nem véletlen, hogy a szenvedő múlt idő ragozási alapja is ugyanezen *j*-tő. Arra a kérdésre, hogy ezek történetileg miként függnek össze egymással és a fölszólító mód azonos tövével, csak szélesebb fgr., ill. uráli alapon lehetne válaszolni. Az osztjában, a lappban és a szamojédban a *j* szenvedő igenemet képező funkciója még eleven (l. AblSuff. 76 kk., vö. 101, 107 kk.); lehet továbbá, hogy a csere-misz *am*-konjugáció *a*-jában szintén egy ilyen visszaható szerepű *i* képző rejlik (l. RAVILA: FUF. XXVII, 87. j.).¹⁷

13. Az eddigiek alapján jogosnak tekintjük azt a következtetést, hogy a nyelvjárások szétválását megelőző ősvogul korban volt egy *im*. gerundium-képző, mely az északi nyelvjárásokban változatlanul megmaradt, a T.-ban mondatfonetikai és hangsúlyozási okokból véghangzóját veszítette, a nyugati nyelvjárásokban némi nyomai még fölfedezhetők, a K.-ban pedig teljesen egybeesett az *m*-képzős igenévvél.

Elméletileg természetesen fönnáll az a lehetőség is, hogy a határozói igenév az É.-ban és a T.-ban külön fejlemény, s a többi nyelvjárás soha nem ismerte. E föltevés ellen azonban több megfontolás szól. Mindenekelőtt nehéz volna megérteni, hogy épp a két egymástól legtávolabbi nyelvjárásban alakult ki egymástól függetlenül egy azonos hangtestű és funkciójú képző. Nyelvjárási kölcsönzésről ui., az őket elválasztó középső nyelvjárások miatt, nem lehet szó. Figyelembe veendő továbbá az É. alaktani és a T. hangtani konzervativizmusa. Tény az is, hogy az É. őrizte meg a legtöbb ősi mondatnani sajátoságot, mert legkevésbé volt kitéve idegen (orosz, tatár) nyelvi hatásoknak, és mert az északi vogulok legnagyobb tömegben élve együtt, természetesen jobban meg tudták tartani a nyelvi (valamint egyéb szellemi és anyagi) hagyományokat, mint a lélekszámra sokkal kisebb többi nyelvjáráscsoport (l. pl. Regulj-Album LXXXV k., MUNKÁCSI: BpSz. LX, 236).

E földrajzi-társadalmi körülményeken kívül fontos nyelvi érv az *im*. képző ősvogul kora mellett az *i* elem szenvedő igenemet kifejező szerepe. Ennek ui. nagyon réginek kell lennie, legalább a közös ubi-ugor előzményből valónak, hiszen nincs okunk rá, hogy elválasszuk az ÉO. passzívumképző *i*-jétől (a távolabbi lapp és szamojéd kapcsolatokat most nem érintjük). Megjegyzendő, ha csak az É.-ban volna meg az *im*. képző, fölmerülhetne az ÉO.-ból való kölcsönzés gondolata, bár akkor is nagyon meglepő lenne, hogy éppen csak az igenévképzőbe és a fönt említett öt ősi igének bizonyos alakjaiba hatolt volna be az *i* elem, holott az ÉO.-ban igenévben ismeretlen, az ige-ragozásban pedig nem a tőhöz, hanem az időjeles alakokhoz járul (l. pl. ÉOSz. 24, STEINITZ, OChr. 73). A kölcsönzés gondolatát azonban mindenképp el kell

¹⁷ Az osztj. *i* passzívumjel LAVOTHA szerint azonos lehet a fgr. *i lativusraggal, s eredetileg valami irányulást fejezhetett ki (NyK. LVIII, 111). Az a föltevés, hogy névszórágok ige-ötvekhez is hozzájárulhatnak, HUNFALVY (NyK. V, 384, 419) óta ismételtlen visszatérő gondolata volt a fgr. nyelvészeti irodalomnak (vö. pl. az *n*. igenévképzőnek a lativusraggal való azonosítását, l. SZABÓ D. NyK. XXXIV, 58, 423, MÉSZÖLY ismételtlen, legutóbb ÓmSzöv. 182 k.). A gondolatnak ebben a fogalmazásában a névszó elsőbbségének föltevése is benne rejlik. Ma már, nálunk főleg PAIS (MNY. XLVI, 296 kk.) és BÁRCZI (Bevezetés 72) fejtegetései nyomán, általánosan elfogadott nézet a két fő szófaj párhuzamos kifejlődése — azért most inkább azzal a fölfogással találkozunk, hogy u g y a n a z o n toldalék járulhatott igehez is, névszóhoz is, az alapszó jelentésének azonos irányú módosítására. LAVOTHA idézett megjegyzése nyilván szintén így értendő; föltevésének tüzetes vizsgálatára azonban ez összefüggésben nincs szükség.

vetnünk, mert a képző a T.-ban is megvan, ott pedig osztják alaktani elem átvételéről nem lehet szó.

Az *im.* képző ősiségét bizonyítja végül az *i* funkciójának teljes elhomályosulása is. Az elhomályosulás legfőbb oka bizonyára az volt, hogy a vogul igeragozásban a másik uráli reflexiv-passzív deverbális képző, a * β (l. AblSuff. 43 kk.) jutott uralomra. Mivel pedig az igenem megjelölése kétségtelenül az állítmányi verbum finitumon a legfontosabb, érthető, hogy a nyelvérzék számára lassankint a β vált a passzívum egyedüli kitevőjévé. Hogy azonban valamikor a vogulban is volt egy passzívumképző *j* elem, azt az igenévképző *i*-jén kívül meggyőzően bizonyítja az öt ősi ige szenvedő múlt időtövében jelentkező *j*, mely nyilván szintén az uráli *j passzívumképző folytatása.

Az elméleti meggondolások így ugyanoda vezetnek, ahova a hang- és alaktani tények óvatos értelmezésével jutottunk: az *im*($\bullet$) képző nem lehet nyelvjárási különfejemény, tehát ősvogul korinak kell lennie. Eltűnése a középső nyelvjárásokból könnyen magyarázható: egy funkcióját vesztett, a nyelvtudatból kihullt *i* elemnek elfakulása, és egy ugyancsak funkcióját vesztett, tehát tövéghangzónak érzett vokális eltűnése az általános kopási folyamat részmozzanata csupán. Mivel pedig ez a kopási, fakulási folyamat a K.-ban indult meg, ott is jutott legmesszebbre, s ez az oka annak, hogy ebben a nyelvjárásban az *im* $\bullet$ képzőnek már semmi nyoma nincs; szerepét — az alaki egybeesés során — az *m* képző vette át.

Összefoglalás

Az *m*-elemű igenévképzők hang- és alaktanára vonatkozó vizsgálódásaink eredményét a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Az *m* az igenem szempontjából közömbös befejezett cselekvésű melléknévi igenév képzője.
2. Az *im* a befejezett cselekvésű melléknévi igenév szenvedő alakjának képzője. Két alaktani elemet tartalmaz: az *m* előtti *i* a passzívum jele.
3. Az *im.* a befejezett cselekvésű határozói igenév képzője. Három alaktani elemet tartalmaz: az *m* utáni vokális — akár az *n.* képző vokálisa — esetleg: a képző határozói jelentésének hordozója.

SZ. KISPÁL MAGDOLNA.

A cseh szókinsz magyar elemeinek problematikája

I. A kérdés történetéhez

1. A cseh szókinszben fellelhető magyar elemek kutatásának története igen szerény. Amikor — mintegy húsz évvel ezelőtt — KNEZSA akadémikus egy népszerű tanulmányban összefoglalta a szláv nyelvek magyar elemeire vonatkozó ismereteinket, ezt írta: „A cseh nyelvre gyakorolt magyar hatás nem jelentős, hiszen a csehekkel való kapcsolataink sohasem voltak szorosak. Az a néhány kifejezés, amely utat talált a csehbe (*tábor, husár, dolmán, boztyán* stb.), majdnem kivétel nélkül a katonai terminológia körébe tartozik, s a XVI–XVII. században, a vallásháborúk idején került a cseh nyelvbe.¹

Ma már e megállapítás egyetlen lényeges pontjával sem tudunk teljes egészében egyetérteni. A cseh szókinsz magyar elemeire vonatkozó ismereteink húsz évvel korábbi állapotát azonban KNEZSA szavai jól érzékeltetik. A magyar nyelvtudományban ezen a területen kimutatható előmunkálatok igen szerény volta kifejeződik KNEZSA dolgozatának egy másik helyén is, nevezetesen ott, ahol szerzőnk az egyes szláv nyelvek magyar elemeire vonatkozó magyar irodalmat foglalja össze: itt hiába keressük a cseh szókinsz magyar elemeire vonatkozó korábbi tanulmányokat (vö. i. m. 188. l.)

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy kutatási területünkön a magyar tudományban semmi sem történt, bár kérdésünkkel rendszeresen és átfogólag valóban nem foglalkozott senki. Joggal tekinthetjük magyar előmunkálatnak HALÁSZ IGNÁCNAK „Magyar elemek az északi szláv nyelvekben”² c. dolgozatát, amelyben a szerző RANK³ szótára alapján közli a cseh szókinsznek töle magyarból származtatott elemeit; továbbá SIMONYINAK MARIÁNOVICS álnév alatt közölt „A magyar–szláv nyelvviszonyhoz” c. írását (Nyr. XLVI, 267–73), amely szintén tartalmaz a magyarból átvett cseh szavakat. Ezekben a cikkeken a szerzők a magyar nyelv oldaláról nézve a kérdést, egy-két cseh szótár anyaga alapján csupán megállapítják néhány magyar szónak a csehben való meglétét, de ezen túl nem mennek; az átvétel körülményeivel, az átvett szavaknak a csehben való külön életével, ott kifejlődött jelentésárnyalataival, alakváltozataival és származékaival nem foglalkoznak. Hasonlóképpen előmunkálatnak tekinthetjük MELICH ilyen irányú munkásságát, melynek eredményeit részben a Magyar Etymológiai Szótár egyes szócikkei tartalmazzák, és KNEZSA ISTVÁNNAK a magyar nyelv szláv jövevényszavait tartalmazó

¹ Magyar elemek a szláv nyelvekben. A magyarság és a szlávok. Szerk.: SZEKFÜ GYULA. Budapest, 1942. 185. l.

² Nyr. XVII, 250–5, 300–7, 444–9, 495–500, 532–6; XVIII, 212–6.

³ J. RANK, Neues Taschenwörterbuch der böhmischen und deutschen Sprache. I–II. Prag, 1882.

etimológiai szótárának⁴ cseh adatait is, amelyek főleg a gazdag cseh (régi és XIX. századi) szótárirodalom átfogó áttekintésének eredményei. Értékes előmunkálatnak tekintem DÉCSY GYULÁNAK e témakörben végzett munkásságát is.⁵

A cseh szókincs magyar elemeivel rendszeresen és átfogóan ez ideig a cseh nyelvészeti irodalomban sem foglalkozott senki. Mégis nyugodtan mondhatjuk, hogy az előmunkálatok ebben a témakörben ott hosszabb és gazdagabb múltra tekintenek vissza, mint nálunk.

Egyes cseh szavak nyilvánvaló magyar eredetét már JUNGSMANN szótára jelöli. A magyarból való átvételt jelzi KOTT, RANK, a „Příruční slovník jazyka českého”⁶ című akadémiai értelmező szótár, továbbá a nagyközönség számára készült TRÁVNÍČEK-féle cseh kis értelmező szótár⁷ és a most megjelenő félben levő kétkötetes „Slovník spisovného jazyka českého” című akadémiai kis értelmező szótár is.⁸ GEBAUER torzóban maradt cseh nyelvtörténeti szótára — főleg ASBÓTH OSZKÁR akadémikus, magyar szlavista felvilágosításai alapján — szintén közöl magyar etimológiai utalásokat. — Említésre méltók egyes cseh etimológusok munkái is, így elsősorban ANTONÍN MATZENAUER 1870-ben Brünnben megjelent, „Cizí slova v slovanských řečech” című monográfiája, amely több magyar eredetű cseh szót is tárgyal; figyelemre méltók MATZENAUERNAK a Listy filologické c. folyóiratban megjelent etimológiai írásai is. Itt említhetők a HOLUB-, majd a HOLUB—KOPEČNÝ-féle cseh etimológiai szótárak magyar etimológiái is.⁸ A magyar etimológiák szempontjából a leggazdagabb MACHEK akadémikus cseh és szlovák etimológiai szótára,¹⁰ amely az irodalmi nyelv mellett a cseh, morva és szlovák nyelvújítások maga gyűjtötte magyar jövevényszavait is figyelembe veszi, és nagyban támaszkodik a cseh szókincs magyar elemei legjobb cseh szakértőjének: VL. ŠMILAUER professzornak főleg a „Naše řeč” című folyóiratban közölt magyar etimológiáira és tanácsaira. Végül meg kell említenem a cseh nyelv történetének kiváló ismerőjét és művelőjét: V. FLAŠHANSOT, aki „Náš jazyk mateřský” (Praha, 1924) című művében a cseh szókincs fejlődését is behatóan tárgyalja. FLAŠHANS (i. m. 218. l.) látszólag összefoglaló igénnyel tárgyalja a magyar nyelv hatását a (Hus korabeli) cseh szókincsre, de GEBAUER szótárához képest is igen kevés szót említ, forrásait pedig nem jelöli meg.

II. Módszertani elvek

2. A történelem folyamán sok magyar szó került a csehbe, részben közvetlenül a magyarból, részben a szlovákon keresztül.

A szlovák irodalmi- és köznyelv közvetítésével a XIX. és XX. században juthattak magyar szavak a csehbe, de még több kerülhetett oda korábban

⁴ KNIEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest, 1955. I, 1—2. rész.

⁵ MNy. LI, 453—63., továbbá Pais-Eml. 664—7 és „Die ungarischen Lehnwörter der bulgarischen Sprache” (Ural-Altäische Bibliothek VII) Wiesbaden, 1959.

⁶ FR. ŠT. KOTT, Česko—německý slovník . . . I—X, Praha, 1878—1906; RANK i. m.; Příruční slovník jazyka českého. I—VIII, Praha, 1935—1957.

⁷ FR. TRÁVNÍČEK, Slovník jazyka českého.⁴ Praha, 1935.

⁸ I. kötet A-M. ČSAV. Praha, 1960, füzetekben máig.

⁹ JOSEF HOLUB, Stručný slovník etymologický jazyka československého. Praha, 1937; HOLUB—KOPEČNÝ: Etymologický slovník jazyka českého. Praha, 1952.

¹⁰ V. MACHEK: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957.

morvaországai cseh, illetve szlovák és nyugat-szlovák nyelvjárások érintkezése folytán. Igaz azonban, hogy az ide tartozó szavak nagyobb részénél a szlovák közvetítés tényét nemcsak hogy nem tudjuk jelenlegi szlovák lexikális ismereteink szerint igazolni (mivel a szó a szlovákból egyszerűen nem mutatható ki a már rendelkezésünkre álló szlovák szótáriródalom alapján), de nem is kell föltétlenül annak igazolására törekednünk: e szavak ugyanis egymástól függetlenül átkerülhettek a csehbe is, a szlovákba is, ha csehek (ideértve természetesen a morva-cseheket is) és magyarok, illetve szlovákok és magyarok között közvetlen érintkezés volt. Szerintem vitathatatlan — mai ismereteink szerint —, hogy csehek (illetve morvák) és magyarok között közvetlen érintkezés volt. Ezt történeti és nyelvészeti tények egyaránt igazolják.

Ezért munkámban nem a cseh nyelv magyar jövevényszavait, hanem a cseh szókincs magyar elemeit vizsgálom.

3. A cseh szókincsben kimutatható magyar hatás természetesen felveti a cseh—magyar érintkezések minőségének a kérdését is.

A szókincsbeli hatások vizsgálatában nem feltétlenül helyénvaló a *kapcsolat* szó. Ez esetben én inkább érintkezésről beszélek. A kapcsolat szó jelentése ugyanis túlságosan tág. Két nép vagy ország között létrejöhet és fennállhat átmeneti ideig vagy tartósan laza vagy szilárd kapcsolat anélkül, hogy a kettő (területileg) érintkezne, és így természetesen anélkül, hogy a két ország népe egyáltalán közvetlen érintkezésbe kerülhetne egymással. Az ilyen kapcsolat a nyelvek között létrejövő, érvényesülő kölcsönhatás szempontjából jóformán semmit sem jelent: legfeljebb egyes elszigetelt szavak átvételét eredményezheti. A jövevényszók azonban általában a tömeges népi érintkezés hétköznapi életében kerülnek átvételre. Ez így van ma is mindenütt, ahol két nép él egymás mellett, tehát két nyelv érintkezési vonala (az ún. nyelvhatár) mentén, továbbá ott is, ahol egy bizonyos nyelvi közösség egy másik nyelvi közösségbe ágyazva él (nemzetiségi sziget, nyelv-sziget). És így lehetett ez a múltban is.

„Véleményem szerint a tudós kölcsönzések kivételével (amelyek átvételére esetleg könyvi, de minden esetre egyéni úton került sor) a köznapi használatban polgárjogot nyert jövevényszavak döntő többsége közvetlen népi érintkezés útján és rendszerint kétnyelvű környezetben került az átvevő nyelvbe. Ott, ahol két nyelv érintkezik, és a két nyelvi közösség tagjai kölcsönösen — legalább passzív fokon — ismerik a másik nyelvet is, alkalmi szókölcönzésre a beszéd folyamán lépten-nyomon sor kerül, és az alkalmi kölcsönzések gyakorisága következtében egy-egy szó szintén igen gyakran végleg polgárjogot nyer az átvevő nyelvben. Ilyen környezetben a szóátvétel elkerülhetetlen a mindennapi életben szükséges nyelvi érintkezés következtében” (SULÁN, Adalékok az argó — különösen a közép-európai argó — szókincsének tanulmányozásához: MNyj. VII, 64).

4. Két nép tartós érintkezése legalábbis bizonyos fokú kétnyelvűséget eredményez. Kétnyelvű környezetben, vagyis ott, ahol tömeges népi érintkezésről van szó, a szókölcönzés a következőképpen történik: az átvevő nyelvet beszélő népi közösség kétnyelvű rétege ismeri, érti a másik nyelv szavait, tudja azt is, hogy a szó melyik része (töve) hordozza a szótári jelentést. A kétnyelvű egyénnek kettős nyelvi tudata van; ezért anyanyelvi beszédébe másik ismert nyelvének szavait akaratlanul is belekeveri, de úgy,

hogy beilleszti őket anyanyelvének rendszerébe: az anyanyelve hangrendszeréből hiányzó hangokat (amelyeket a kétnyelvűség alsó fokán még nem is tud ejteni) a hangszín és képzésmód tekintetében hozzájuk legközelebb álló saját nyelvi hangokkal helyettesíti; a szó hangalakját, különösen a szóvéget, a szó hangtani szerkezetét meghatározó anyanyelvi rendszer szabályai szerint alakítja (ez különösen látható a nemektől és tövektől, továbbá az élőség és élettelenység kategóriáitól meghatározott névszóragozási rendszerrel bíró szláv nyelvekbe történő átvétel esetén), vagyis formanscseréket hajt végre, illetve a másik nyelvből vett szavakat anyanyelvi beszédében megtoldja saját nyelvi képzőkkel stb. Az ilyen módon való gyakori használat mellett sok másik nyelvi szó használata megszilárdul, azaz jövevényszóvá válik (SULÁN, Zur Frage des Bilinguismus: Slavica III [1963]).

5. A mi szempontunkból tehát az egyik fő kérdés ez: voltak-e magyarok és csehek közt az idők folyamán a fenti értelemben népi érintkezések?

E kérdés eldöntéséhez át kell tekintenünk a cseh—magyar történeti kapcsolatokat és megvizsgálandó a cseh szóanyag is. A történeti kapcsolatok tényének bizonyítékait ugyanis nemcsak a történeti kútfőkben kereshetjük, hanem a szókinszben is, mint ez általában elfogadott ott, ahol történeti kútfők keveset mondanak vagy esetleg nincsenek is.

III. A magyar—cseh szótári kölcsönhatások történeti háttere

6. Mint nyelvész, természetesen nem vállalkozom arra, hogy a magyar—cseh érintkezések történetének akár csak áttekintését adjam. Csupán végigmegyek a magyar—cseh történeti érintkezések néhány fontosabb állomásán és azt vizsgálom, milyen minőségű érintkezések voltak ezek, volt-e ezekben szerepe a népnek is.¹¹

A) A magyar és a cseh uralkodó házak, illetve körök érintkezései megvizsgálásának eredménye:

Még a dinasztikus és főúri kapcsolatok is latba esnek a cseh—magyar szókinszbeli hatások tanulmányozásában, mert nem egyének, hanem közösségek érintkezését jelentik. Ha a magyar uralkodó ház egy-egy tagja Csehországba ment férjhez, vagy ha a cseh uralkodó ház egyik-másik tagja a magyar királyi udvarban, illetve a magyar uralkodónál keresett menedéket stb., ez mindig az illetőt és kíséretét (az udvarbeli közvetlen környezetet, esetleg a baráti kört, nagyobb létszámú személyzetet és fegyveres kíséretet) jelentette, amelynek száma több száz főt is kitehetett. Ezek a kisebb-nagyobb közösségek az új környezetbe kerülve, — nyelvi szempontból — idegen nyelvi környezetbe ágyazott más nyelvi közösségeket alkottak, amelyeknek számos tagja az együttélés során kétnyelvűvé válhatott, és idegen nyelvi hatások felvevője, illetve saját nyelvi hatások közvetítője lehetett idegen nyelvű környezeté felé, az együttélés időtartamának és a két nyelvi közösség közötti érintkezés intenzitásának megfelelő mértékben és arányokban. Az Árpádok

¹¹ A cseh—magyar történeti kapcsolatok részleteire nézve l. főleg a következő munkákat és az azokban közölt bibliográfiát: 1. F. TADRA, O styčích s cizinou do válek husitských. Praha, 1897. — 2. KOVÁCS ENDRE, Magyar—cseh történelmi kapcsolatok. Budapest, 1952. — 3. J. MACŮREK—M. REJNUŠ, České země a Slovensko ve století před Bílou horou. Praha, 1958.

és a Přemyslidák közt megvalósult érintkezések ugyan az udvari, tehát az uralkodó házak és főúri körök tagjai közt alakultak, fonódtak és fejlődtek, mivel azonban ezek az érintkezések a politikában és nem egyszer fegyveres összecsapásokban valósultak meg, ez érintkezések tudó vagy tudatlan tanúi és hordozói mindig a magyar és a cseh nép tömegei is voltak. Ilyen körülmények közt érvényesültek bizonyos szókinszbeli kölcsönhatások is magyar és cseh viszonylatban.

B) A szókinszbeli kölcsönhatás lehetőségének hatékonyabb történeti bizonyítékait jelentik a két nép közvetlen és tömeges érintkezésének különböző, huzamos ideig fennállott alkalmi, illetve formái. Ezek közül itt csak a legfontosabbakat említeném.

a) A cseh — magyar népi érintkezéseket már a honfoglalást követő első három évszázadban elősegítette az, hogy a két ország ebben az időben egymással — Morvaország területén — volt határos. A kérdéssel — főleg a cseh források alapján — magyar részről ERNYEY JÓZSEF foglalkozott¹² behatóan. Eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze: A magyarok honfoglalása Morvaországot is érte, azaz magyarok Morvaország területére is behatoltak és ott megtelepedtek, illetve megszállták a Trencséntől Morvába és Morvában a vezető útvonalakat, a szorosokkal és az Olšava folyó partvidékére lefutó lejtőkkel együtt. Ezt a területet bevonták határvédő gyeprendszerükbe. Itt a határőrség legkülsőbb peremén főleg magyarokat helyeztek el. Ez a határvonall jóformán a XIII. század közepéig fennállott, és annak következtében szűnt meg, hogy a magyar határőrök letelepedtek, áttértek a földművelésre. Eközben pedig a morva hegyvidéki lakosok — az erdők irtásával — feltartóztatathatatlanul nyomultak az Olšava folyó gyéren lakott erdős síkságai felé. Ez az állandó betelepülő morva népesség fokozatosan asszimilálta az egykori magyar határőrök már megtelepedett életmódot folytató, földművelő utódait. A tatárjárás ezt a folyamatot betetőzte, IV. Béla és Kún László már hiába próbálták a régi határvonallat visszaállítani.

A honfoglalás utáni X—XIII. században a cseh — magyar határ fennállása Morvaország délkeleti részében elősegítette a közvetlen cseh — (morva) — magyar népi érintkezés és kölcsönhatások kialakulását.

E határ megszűntével, helyesebben magyar területre történt kényszerű visszavonásával a cseh — magyar népi érintkezések Morvaország területén nem szűntek meg: a Morvaországban birtokló magyarországi urak és magyar nyelvű alkalmazottaik és jobbágyaik fenntartották ezeket a népi érintkezéseket. A XV. század végén, de különösen a XVI—XVII. században — a törökdúlás idején — tömeges magyar bevándorlás folyt Morvaországban, ami fokozta a morva területen való cseh — magyar népi érintkezéseket.

A Délkelet-Morvaország területén, közvetlenül a magyarok bejövetele után, a magyar állam alakulása folyamán Morvaország délkeleti területén létrejött cseh — magyar határ a XIII. század közepén ugyan keletre, kb. a mai szlovák — morva határvonalra tolódott át, a morvaországi cseh és a morva — magyar új határmenti magyar etnikumú lakosság közvetlen érintkezésének a lehetősége mégsem szűnt meg. Az a sáv ugyanis, amelyen a morva — szlovák határ mentén, Morvaország területén ma szlovák etnikum lakik, a magyar határőrség visszavonása, illetőleg asszimilálódása után jóideig lakatlan volt, Morvaország keleti felében szlovákoknak ebben az időben (XIII—XIV. század)

¹² ERNYEY JÓZSEF: Morvaország magyar urai. Turul, XXXIX, 1925, 6—15.

még nincs nyoma. A morvaországi csehek tehát kelet felé csak a mai Szlovákia legnyugatibb sávjában levő, a magyar határvédelmi gyepűrendszerbe tartozó őrhelyek magyar etnikumával érintkezhettek. E határőrhelyek magyar etnikumának emlékét őrzik pl. az ún. „Záhorie” területén levő szlovák községek olyan nevei, mint *Sekule* ('székelyek'), *Uhorská Ves* ('magyar falu') (ma szlovákul Záhorská Ves), továbbá a palócokra utaló négy községnév — *Plavecký Štvrtok*, *Plavecké Podhradie*, *Plavecký Sv. Mikuláš*, *Plavecký Sv. Peter* — valamint az itteni szlovák nyelvjárásokban kimutatott néhány régi magyar jövevényszó.¹³

b) A már említett bevándorlás mellett nyilván már korábban szerepet játszottak a népi érintkezések szempontjából a Cseh-, illetve Morvaországban történt magyar települések, illetőleg a magyarok járás-kelése Morvaország (és Csehország) területén, aminek emlékét őrzik a magyarok egykori jelenlétére kétségtelenül utaló *Uherce* ~ *Uhřice* ~ *Uhřinov* ~ *Uhřinorče* ~ *Uhřičice*-féle helynevek.

c) A cseh—magyar népi érintkezések bizonyos formáit jelentették a cseh forradalmi huszita mozgalmak magyarországi hatásai, mint pl. a prágai egyetem magyarországi diákjainak szerepe az egyetem életében, továbbá Hus tanainak terjesztésében, illetőleg részvétele a huszita harcokban. A népi érintkezések vizsgálata szempontjából a huszita háborúk és harcok figyelemre méltó kísérő körülménye az, hogy az akkor Felső-Magyarország (a mai Szlovákia) területén hódító cseh seregeket rendszerint a huszita hiten lévő cseh telepések ezrei követték. A huszita cseh telepések a katonai helyzetnek megfelelően letelepedtek, nem egy esetben évtizedeket töltöttek magyar területen. E cseh huszita települések vége az volt, hogy kisebb részüket kiűzték Magyarországról, míg nagyobb részüket Mátyás király megnyerte és a maga szolgálatába állította: későbbi zsoldos serege magjává tette.

d) A magyar—cseh népi érintkezés fejlődése és a nyelvi kölcsönhatások ezen alapuló szélesedése és szilárdulása szempontjából, figyelembe veendő a magyar seregekben (különösen Hunyadi János és Mátyás király seregeiben) tömegesen szolgáló cseh zsoldosok szerepe, és Mátyás király békés és hadi jellegű cseh kapcsolatai is.

Úgy szintén nem hanyagolható el az a tény sem, hogy a Magyarország déli és középső területein a török ellen harcoló császári egységeknek számukra is nagy részét a cseh királyság területéről származó katonák, tehát csehek tették ki; ezek általában hosszú éveken keresztül tartózkodtak és harcoltak magyarlakta területeken.¹⁴ Úgy szintén számbaveendő az a tény, hogy a magyar függetlenségi harcok idején (a Bocskai-, Thököly-, Rákóczi-féle hadjáratok) a Magyarország területén, a magyar csapatok ellen harcoló császári seregek katonáinak nagy része cseh nyelvű volt, továbbá az is, hogy II. Rákóczi Ferenc csapatainak túlnyomó többsége Bercesényi Miklós vezénylete alatt nagyjából egy évtizeden át a mai Délnyugat-Szlovákia területén állt.

¹³ Vö. FR. SIMA, *Tegez 'vačok, vrecko na šatach'*. Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského XI—XII, (Bratislava, 1959—60) 66—72.

¹⁴ Vö. pl. JAROSLAV DŘÍMAL, *Účast moravské zemské hotovosti v boji proti Turkům při obraně Bělehradu r. 1521*. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské university, X [1961], Řada historická č. 8. 149—160 l. — A csehek szerepét a török elleni harcokban összefoglalóan tárgyalja a MACŮREK—REJNUŠ-féle idézett gyűjtemény III. „Obrona proti společnému nebezpečí” című fejezete (l. ott 123—128. l.). — L. ugyanott a kérdés korábbi irodalmának gazdag bibliográfiáját, a fejezet idevágó részének 1—19. számú jegyzeteiben.

rásozott, a császáriakkal (tehát cseh nyelvű tömegekkel is) éppen a morva határ mentén állandó harci érintkezésben volt, portyázó egységeit szinte napról-napra küldte Morvaország területére — a császáriak viszonyait kémlelendő, illetve a seregek ellátására szükséges javak megszerzése végett (SULÁN: StudSl. III [1957], 295–6).

e) A magyar—cseh népi érintkezések szempontjából számba veendő a gazdasági és egyéb érintkezések is, amelyek a két nép egész történelme folyamán különösen a morva városok, birtokosok és kereskedők és Magyarország közt kialakultak. Történeti forrásaink és a vizsgált nyelvi anyag tanúságai szerint számottevő volt főleg a cseh—magyar posztókereskedelem, valamint a magyar—morva—cseh szarvasmarha-, illetve lókereskedelem.¹⁵

f) A magyar—morva—cseh kereskedelmi kapcsolatok körében meg kell említenünk a morva—cseh—magyar kereskedelmi érintkezésnek egy olyan formáját, amely szorosan a népi érintkezések körébe vág, így tehát a nyelvi kölcsönhatások talajaként figyelembe veendő, ez pedig a népi piaci kapcsolatok, piaci érintkezések. A XIV. századtól és különösen a XVII–XVIII. században Morvaország (különösen) déli részének lakossága és Magyarország (főleg Északnyugat-Magyarország) több magyarlakta területének lakossága közt élénk piaci kapcsolatok voltak, amelyeknek fő tartalmát a sertés — birka és főleg a ló — és szarvasmarha adásvétele képezte.¹⁶

g) A Habsburg-monarchia kialakultával a cseh—magyar népi érintkezések még jobb feltételei jöttek létre. A nyelvi kölcsönhatás szempontjából is érdekes, monarchián belüli cseh—magyar népi érintkezések részletezésére nem térek ki, minthogy e korszaknak figyelembe vehető vonatkozásai nagyrészt közismertek.

IV. A cseh—(morva—)magyar érintkezések néhány nyelvi bizonyítéka

7. Azt, hogy csehek, morvák és magyarok a történelem folyamán valóban tartósan és intenzíven érintkeztek, nyelvi jellegű tények is bizonyítják. Az ilyenek felhasználása a magyar őstörténeti, etimológiai és településtörténeti kuta-

¹⁵ Sajnálatos, hogy a cseh—magyar gazdasági érintkezések története még kidolgozatlan, bár sok részletkérdés már az irodalomban is ismeretes. Az ilyen irányú vizsgálatok szükségességére, illetve feladataira és gazdag problematikájára rámutattak JOSEF MACŰREK és ARNOŠT KLÍMA cseh történészek, a stockholmi történész-kongresszuson. Kongresszusi beszámolójuk téziseit l. Zprávy Československé historické společnosti, 1959. 3. szám. — L. továbbá R. PRAŽÁK, Výsledky a úkoly studia česko—maďarských vztahů. (Sborník prací Fil. fakulty brněnské university. X, Řada historická (C), č. 8. 492—508) című tanulmányának bibliográfiáját. — Vö. továbbá FR. GRAUS, Český obchod se suknem ve 14. a počátkem 15. století. Praha 1950—59. — A cseh—magyar történeti kapcsolatok sokoldalú problematikájának kifejtésére l. J. MACŰREK, Problémy a úkoly historické práce na Moravě, Č(asopis) M(atice) M(oravské) 1947. évf. 1—2. szám — L. ugyanott a morva kutatók tanulmányainak bibliográfiáját a cseh—magyar kapcsolatokról.

¹⁶ A magyar—cseh szarvasmarha-, ill. lókereskedelemre nézve vö. TAKÁTS SÁNDOR következő dolgozatait: 1. A magyar marhák és lovak szállítása Csehszországba (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, VII [1900] 42. és kk. l.). — 2. Marhakereskedésünk a keleti kompánia kezében (uo. 480. és kk. l.). — 3. Az auspitzi (pusztapécsi) magyar marhavásárok régi kiváltságglevelei (uo. 1905. évi kötet, 228—32. l.). — 4. A Szegény magyarok c. könyve (Bp., 1927) VI. A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása c. fejezete (131—247). — Vö. továbbá pl. DR. ÉBER ERNŐ: A magyar állattenyésztés fejlődése. Bp. 1961. 51. l.

tásokban általában szokásos és elfogadott. Ezek bizonyító erejét akkor is elfogadjuk, ha a történeti forrásokban semmit sem találunk ezen érintkezések körülményeire vonatkozóan. Ez teljesen helyes eljárás, hiszen a népek történetének egyik forrása maga a nyelv-, illetőleg szorosabban a szókincs.

8. Ilyen elsősorban a Morva-, illetőleg Csehország területén kimutatható közvetlenül magyar eredetű, illetve a magyarsággal összefüggő helynévanyag.

„A megszakítás nélküli érintkezésből természetesen következik — írja MELICH, aki KNEZSÁVAL szemben a cseh—morva—magyar érintkezések folytonosságát és szoros voltát vallja —, hogy a morva- és csehországi folyó- és helynevek közül többnek csehből vagy németből vett, de a magyar nyelv törvényei szerint alakult magyar nyelvi formája volt, illetőleg ma is van.” Ilyen — a cseh —, illetve morva—magyar érintkezések folyamatosságát bizonyító — magyar nyelvi nevek a *Prága* városnév < XII. század előtti ócseh *Praga* > mai cseh *Praha*, továbbá a *Morva* folyó- és országnév < morvaszláv = cseh ~ szlovák *Morava* (vö. MELICH: MNY. XXXVI, 1—19, különösen 4. l.).

Ilyenek továbbá a magyarság egykori jelenlétére utaló (már korábban idézett) helynevek, mint pl. *Uherský Brod*, *Uherský Ostroh*, *Uherské Hradiště*, *Uherce*, *Uhřice*, *Uherčice*, *Uhřinoves* stb. Ezek közül azoknak a bizonyító értéke nagyobb, illetve kétszeres, amelyeknek német megfelelői az *unger* ~ *ungern* melléknevekkel szintén utalnak a magyarok jelenlétére, a hely magyar vonatkozásaira, mint pl. *Uhřinov* ~ *Ungerndorf*, *Uhřice* ~ *Ungerndorf*, *Uherčice* ~ *Ungerschütz* stb. Ezekről ugyanis feltehető, hogy nem a cseh név pusztán német kalkjai, hanem minden bizonnyal párhuzamos: cseh ~ német helynévadás eredményei. (Ezek összeállítását l. MELICH: i. h. 9—11; l. ugyanott MELICHnek e helyek földrajzi megoszlását szemléltető térképeit is, 12—13. l.)

Végül magyaroknak morva területen huzamosabb időn át való tartózkodására — és ezen keresztül a cseh—morva—magyar közvetlen és folyamatos érintkezés mellett — vallanak az olyan morvaországi helynevek, amelyek kétséget kizáróan magyar személy-, illetőleg helynevekből alakultak. Ilyenek pl. *Bánov* < magyar *Bán* személynévből, *Boršov* ~ *Boršice* < a magyar *Bors* személynévből, *Šarov* ~ *Šardičky* ~ *Šardice* < a magyar *Sár*, *Sárd*, *Sáro* helynevekből stb. (Az adatok forrásait l. MELICHnél: i. h. 8—9. l.)

9. A közvetlen cseh—magyar (népi) érintkezések nyelvi bizonyítékainak második csoportját az olyan magyar eredetű szavak, illetve egyes magyar eredetű szavak olyan jelentései és hangalakváltozatai alkotják, amelyek a cseh—morva nyelvjárásosságban ismertek, a szlovákban azonban nem tudjuk őket kimutatni. Ilyenek pl. a morvaországi (cseh nyelvjárási) *aldamáš* ~ *haldamáš* 'mercipotus; Kauftrunk' < a magyar *áldomás* 'ua.' | *bolomt* 'amens, demens; Töricht, verrückt' < magy. *bolond* 'ua.' | *čakan* ~ *čagan* ~ *čekan* 'clava mallearis cestra; Streithammer, Spitzhammer' < magy. *csákán* 'ua.' (vö. DÉCSY: Pais-Eml. 664—7 és SULÁN: Slavica II [1962], 119—122) | *moňa* ~ *muňa* 'ein Tölpel, Klotz, einfältiger Mensch' < magy. *mony* 'scrotum, veretrum, verpa, mentula; Hode, männliches Glied' (StudSl. III, 291—2) | *pajsan* 'latro; ein Dieb' < magy. *pajzán* fr. 'galérien, forçat attaché à la chaîne' etc. (StudSl. III [1957], 293—4) | *pajtáš* 'Taugenichts, Gauner' etc. < magy. *pajtás* 'socius, sodalis' (StudSl. IV, 409—15) | *palcát* 'caestus; Streitkolbe' < m. *pálca* + t 'baculus, fustis iaculum, telum, pugio → sceptrum' — magyar -t

tárgyragos alakja (StudSl. III, 294–5) | *portáš* 'membre de la garde frontière valaque-morave au XVIIe siècle' < magy. *portás* 'maraudeur' (StudSl. III, 295–6 és ALH. XI [1961], 258–61) stb.

V. A cseh szókincs magyar elemeinek rétegei

10. A cseh nyelv történeti és mai szókincsében sok olyan magyar elemet tudunk kimutatni, amelyeket joggal tekinthetünk a középkori cseh–magyar udvari-nemesi érintkezések (az állami élet-, lovagi-, katonai élet és hadi érintkezések, az udvari nemesi ruházat és az udvari nemesi élet szórakozásai fogalomkörébe tartozó) nyelvi nyomainak, bizonyítékainak. Ilyen magyar jövevényszavak a csehben pl.: *rákoš* 'magyar rendi gyűlés → a gyűlés helye → (esti) összejövetel beszélgetés végett' < magy. *Rákos*, azaz a rendi gyűlés helyének neve | *buzýgan* 'clava cambuta; Kolbe, Streitkolbe' etc. < magy. *buzogán* stb. 'ua.' (SULÁN: Slavica II [1962], 116–7) | *čakan* ~ *čagan* ~ *čekan* (l. fentebb) | *farkaš* ~ *farkoš* (régi cseh lovas műszó) 'postilena; Schwarzriemen' < magy. *farkvas* 'ua.' | *kord* 'lovassági kard, Reitschwert' < magy. *kard* 'vágó és szűrő fegyver, a kardfélek közös neve' (Slavica II [1962], 110–12) | *palcát* (l. fentebb) | *kepeň* ~ *kepeň* 'Mantel' < magy. *köponyeg* ~ *köpenyeg* 'penula, lacerna, impluvia; Regenmantel' | *kobos* ~ *kobez* ~ *kobes* különböző, általában húros hangszerek neve < magy. *koboz* 'ua.' (StudSl. III, 283–5) | régi cseh *koči* (vůz) 'Kutsche' < magy. *kocsi* (szekér) 'ua.' (MACHEK, Slovník etymologický 211; DÉCSY, Die ung. Lehnwörter der bulgarischen Sprache 43–4).

11. A cseh szókincs magyar elemeinek több mint a fele morva nyelvjárási szó. A morva nyelvjárássokbeli magyar elemek azonban — a morva népi állattartás tárgykörébe tartozó magyar elemek rétegének kivételével, amelyre később még visszatérek — nem sorolhatók egymástól többé-kevésbé pontosan elhatárolható csoportokba vagy rétegekbe. Ezek ugyanis nem bizonyos műveltségi körök vagy területek (pl. mezőgazdaság, ipar, ruházat, táplálkozás, háztartás stb.) kifejezései, hanem a mindennapi élet szavai: a hétköznapi népi élet különböző területeiről esetlegesen kölcsönzött szavak.

A) Olyan szavakról van itt szó, mint pl.: *agác* ~ *hagác* 'robinia pseudo-acacia' < magy. *akác* 'ua.' | *balda* 'ein dicker starker Stecken, z. B. der Fleischhauer' < magy. *balta* 'das Handbeil, die Hacke' (Slavica II, 113–5) | *bár* 'kötőszó stb.' < magy. *bár* 'ua.' (HAUPTOVÁ, Slavia XXVII [1958], 410–14) | *burkovanj* 'kövezett, kővel kirakott ~ borított (pl. út)' < magy. *burkol* 'igetövéből' 'ua.' | *burytáš* 'barna zsinór; zsinórbojt a nadrágon vagy harisnyán' < magy. *borítás* '(a gombkötőknél) ruhabezegésnél használt lapos v. gömbölyű zsinór' (DÉCSY; MNy. LI, 456–7) | *čibéz* 'der Schalk, Schurke' < magy. *csibész* 'ua.' | *děrbek* 'ein Kind' < magy. *gyermek* 'ua.' | *fokoš* 'baltával ellátott bot' < magy. *fokos* 'ua.' (MACHEK, Et. Slov. 111) | *gazda* 'Landwirt' < magy. *gazda* 'ua.' (EtSz.; MACHEK, Et. Sl. 116) | *hajtáš* 'pars vestis replicata; Aufschlag-, Umschlag am Kleid' < magy. *hajtás* 'ua.' | *herdek* 'káromkodás' < magy. *ördög* 'Teufel' | *kamas* 'Kerl, Lump, Tölpel' < magy. *kamasz* 'Kerl' (MNy. LI, 313) | *kofa* 'Verkäuferin auf dem Markt, Schwätzerin' < magy. *kofa* 'ua.' | *konča* 'Schleier, Hauptzierde der Weiber; calantica, peplum' < magy. *konty* 'ua.' | *mariáš* 'Siebenzehner (Münze mit dem Marienbilde)'

< magy. *máriás* (tallér) 'ua.' | *mažár* 'Mörser; mortarium (háztartási eszköz)' < régi magy. *mazsár* 'ua.' | *moňa* ~ *muně* (l. fentebb a 9. pontban) | *rakoš* 'egy rakás téglá; ein Haufen Ziegel' < magy. *rakás* 'Haufen, Stoss' (MNY. LII, 160—5) | *rantoš* 'der Satz von geschmolzener Butter' < magy. *rántás* 'die Einbrenne' (StudSl. III, 297) | *sotor* 'der Zecker, die Mosche' < magy. *szatyor* 'ua.' (StudSl. III, 297) | *lava* 'camelus; das Kamel' < magy. *teve* 'ua.' (MACHEK, Et. Slov. 523) | *verbunkoš* 'der Werber' < magy. *verbunkos* 'ua.' etc., etc.

E szóanyag tüzetes vizsgálatának eredményeként a következőket állapíthatjuk meg:

a) A morvaországi nyelvjárások magyar eredetű szavai annyira a mindennapi élet szavai, hogy — egy fogalomkör kivételével — a formalizmus veszélye nélkül nem is lehet megkísérelni őket valamiféle (tárgyi, műveltségi stb.) csoportokra osztani.

b) Az érintett magyar eredetű szavak többsége a morva nyelvjárásokban nem pusztán átvett alapalakjában élt, hanem az alaktani származékok és jelentésváltozatok kisebb-nagyobb családját fejlesztette ki maga körül, ami kétségtől a szavak teljes beilleszkedését mutatja.

c) A morva nyelvjárások magyar jövevényszavai — néhány kivétellel — általában szótári jelentésű, tehát teljes értékű szavak. A nemzetközi jövevényszó-kutatás egyik általános tanulságának megfelelően ezek általában főnevek, mégpedig köznevek, amelyeknek egy része a kölcsönzésnél érvényesülő rendszerkényszer következtében a cseh főnevek hangtani szerkezetéhez van igazítva, amit a csehben a nemek és tövek, valamint az élők és élettelenek kategóriái szerint differenciált cseh főnévragozási rendszer határoz meg. Ezekhez járul két tulajdonnév: a *János* és a *Jóska* keresztnév. — Az egyes magyar főnévi jövevényszók cseh (morva nyelvjárás) származékai közt nagy számban találhatók melléknévek is; ezek azonban kivétel nélkül a cseh melléknévi rendszer képzési szabályaitól meghatározott belső cseh (morva nyelvjárás) keletkezésű szavak. Egyetlen olyan magyar alapú melléknév van csak anyagunkban, amelynek magyar alapszava főnévként nem mutatható ki: ez a már idézett *burkovanj* melléknév, amelyet nőnemű melléknévi alakváltozatában egy *burkovaná silnice* 'kövel burkolt országút' jelzős szerkezetben jegyeztek fel egy sziléziai cseh nyelvjárásban; amint azonban látható, ez is a cseh *-ový, -ová, -ové* melléknévképzővel képzett alakváltozat. — Van ezek közt a magyar elemek közt néhány ige is, ezek közül azonban mindössze csak három (*banovat* 'sajnál vkit, bánkodik, búsul vki, vmi után' < magy. *bán* ige 'ua.' | *bantovat* 'vkinek a zsebeit átkutatni' < magy. *bánt* 'impedire, offendere; berühren, beleidigen' | *koštolovat* 'verkosten' < magy. *kóstol* 'ua.') való biztosan magyar ige-tőből, de ezek képzésmódja is cseh: az *-ít*, illetve *-ovat* cseh ige-képzők világosan láthatók bennük. Ezeken kívül sok olyan magyar névszótőből képzett cseh (morva nyelvjárás) ige van ebben az anyagban a származékok közt, amelyek már belső cseh keletkezésűek: a magyar jövevény névszók cseh igei származékai (pl. *bolomtat* ~ *bolomtovat*, *cifrovat*, *čaganovat* ~ *čakanovat*, *derešovát*, *gazdovat* ~ *gazdít* stb.). Van azonban a cseh (morva nyelvjárás) szókinsz magyar elemei közt néhány olyan is, amelyek együttvéve a jövevényszó-kutatásban ritkább jelenséget képviselnek, mivel csak olyan nyelvek viszonylatában akadunk ilyenekre, amelyek közt igen hosszú ideig tartó és nagyon intenzív érintkezés folyt. Őt indulatszó (*basama!*, *coky!*, *erdek!* ~ *herdek!*, *hajs!* és *teremtete*) átvételéről van szó. (Az ezek közt szereplő magyar káromkodásokat — amelyek a morva nyelvjárásokba átke-

rülve is megőrizték ezt a funkciójukat és onnan a cseh városi köznyelvbe is így hatoltak be — a magyarban is nyugodtan tekinthetjük indulatszavaknak, mert használatuk alkalmával nem szótári jelentésük, hanem kizárólag érzelemkifejező funkciójuk áll az előtérben.) — Végül a vizsgált magyar elemek közt van egy példánk a jövevényszó kutatás irodalmában a legritkábbként számon tartott jelenségre: nyelvtani jelentésű szó (nyelvtani szó, segédzó stb.) —, ez esetben kötőszó átvételére is. Ez a *bár* szócska, amely alárendelő (ritkán mellérendelő) kötőszóként, továbbá az óhajtó mondatokat bevezető szócskaként és végül a vonatkozó és kérdő névmások proklistikumaként egyaránt használatos a morva nyelvjárásosságban.

Mindez egyébként azt is bizonyítja, hogy magyarok és morvák közt hosszú időn, sok évszázadon keresztül igen intenzív közvetlen népi érintkezés volt, mert csak ilyen körülmények közt kerülhetett ennyi, a mindennapi élet szinte minden területéről való magyar szó a morva nyelvjárásosságba, közöttük indulatszavak, sőt kötőszó is.

Ez tehát a cseh-magyar népi érintkezések egy további nyelvi bizonyítéka.

B) A morva nyelvjárások szókincsében kimutatott számos magyar elem közül csak a népi állattartásra vonatkozó szavak alkotnak nagyobb csoportot: nagyjából harminc magyar eredetű alapszóról van szó és emellett figyelmen kívül hagyjuk ezeknek belső cseh keletkezésű származékait. Ebbe a csoportba tartoznak pl. *barna* ~ *barno* 'barna, füstszínű ökör v. tehén' < magy. *barna* 'fuscus, subniger; braun, bräunlich' | *hegesz* 'hátrahajló szarvú ökör' < magy. *hegyes* 'cuspidatus, praeceutus; gespitzt, spitzig' | *kajla* 'hosszú szarvú ökör-fajta neve' < magy. *kajla* 'curvus, inflexus; krumm, verbogen' (MNY. LII, 313) | *ordoš* 'összehajló szarvú ökör neve' < magy. *ordas* (~ *ordos*) 'cinereus, coloris lupini virgatus; wolfsgrau, schwarzgrau, gestreift' (StudSl. III, 292–3) | *sejka* ~ *sejko* 'hosszúszarvú, szürke v. fehér magyar ökör v. tehén neve' < magy. *szőke* 'subalbus, flavus; blond, grau, weisslich' (KNEZSA: Ethnographia XLV, 70; SULÁN: MNY. LII, 164–5) | *šarga* ~ *šargo* 'gesztenyeszínű ökör' < magy. *sárga* 'pallidus, croceus, flavus; bleich, gelb' || *dereš* 'ein stichelhäriges Pferd (~ Rappé ~ Fuchs) mit einigen wenigen untermischten weissen Haaren' < magy. *deres* '(equus) coloris murini' (HALÁSZ: Nyr. XVII, 300) | *fako* ~ *faka* ~ *fak* 'rossz ló, vén gebe' < magy. *fakó* 'equus flavus ~ glaucus; fahles Pferd, Falbe' | *veres* 'der Eisenschimmel; veres ló' < magy. *veres* ~ *vörös* (lőszín-név) 'subrufus et murinus' || *bundáš* 'nagy gyapjaszórú kutya neve' < magy. *bundás* 'kutyanév' | *fodmek* 'kutyanév' < magy. *fogd meg!* 'kutyabiztató, uszító kifejezés: fange ihn! Fasse ihn! (MELICH: NyK. XXVI, 500) | *károš* 'kutyanév' < magy. *káros* 'schadend ~ schädlich' | *komondor* 'kutyafajta, magyar juhász kutya' < magy. *komondor* 'régí magyar kutyafajta neve' (StudSl. III, 285) || *aldamáš* (l. e cikk 9. pontjában) | *bojtár* ~ *bujtár* '(a valachoknál) fiatal juhászlegény' < magy. *bojtár* 'subopilio; Hirtenjunge' | *falka* 'Menge, der Haufen' < magy. *falka* 'die Schar, der Haufen' | *kech* ~ *kach* 'angina equi; die Kehlsucht, Braune' < magy. *keh* (régén *key*) 'ua.' (HALÁSZ: Nyr. XVII, 445) | *šugar* 'az ostor vége, ostor hegye' < magy. nyelvjárási *sugar* 'az ostor végére kötött szőrből vagy selyemből való vékony fonadék' stb., stb.

Annak okát, hogy a morvaországi nyelvjárások szókincsében az állattartásra vonatkozó magyar kölcsönszavak olyan számosak, hogy egy fogalom-

körnek megfelelő csoportot képeznek, nyilván azok az intenzív kereskedelmi kapcsolatok képezik, amelyekről a közlemény III. 6. B. e. f. pontjában (valamint az ezekhez kapcsolódó jegyzetben) szólottunk.

12. A következő nagy réteget a cseh argó magyar elemei képezik. Ezek száma kb. 40. Ilyenek a cseh argóban pl.: a *buzi* ~ *buzík* ~ *buzec*, *dišna*, *ďarmek*, *ezer*, *fóty*, *hiaba* ~ *hiava*, *hidek*, *melek*, *pér*, *šáb*, *húšovina*, *inepos*, *leveška*, *šaroky*, *sázava* stb., stb.¹⁷

13. E fő rétegek mellett több kisebb létszámú magyar eredetű szóréteget is kimutathatunk a cseh szókinszben. Ezek közül itt csak az érdekesebbeket említem.

a) A cseh irodalmi- és köznyelvi szókinszben előfordul néhány olyan magyar elem is, amely a morva nyelvjárásosságban nem mutatható ki, és kétségtől magyar műveltségi hatást tükröz. Ezek tehát nem közvetlen népi érintkezésből származó szavak, hanem „tudós” átvételek, amelyek kezdetben bizonyára magyar környezetfestő stíuselemek lehettek, de a későbbiek folyamán a cseh szókinszben, illetőleg annak megfelelő rétegében meghonosodtak. Ilyen pl. a *palaš* 'ein Pallasch' etc. < magy. *pallos* ~ *palos* 'ua.' és a *bekeš* 'magyar szabású hosszú ködmön, bunda, téli felsőruha' < magy. *bekes* ~ *bekecs* 'ua.', amelyek a csehben ritkán használt, idegennek érzett szavak; a *čáka* ~ *čáko* '(az osztrák—magyar katonák) magas, kemény, ünneplő fejviselete, csákó' < magy. *csákó* 'ua.' a múlt század második felétől —, az *attila* 'rövid zsinórozott magyar kabát' < magy. *attila* 'ua.' — szintén a múlt század második felétől —; a botanikai műszavak közül a *ďumbír* 'gyömbér; ginger; Ingber (fűszer neve)' < magy. *gyömbér* 'ua.', a XVIII. század vége óta —; a *maďal* 'aesculus hippocastanum' < magy. *magyal* 'aesculus, ilex aquifolium; Stecheiche' — JUNGSMANN óta —; a *cirok* ~ *čirok* 'sorghum vulgare' < magy. *cirok* 'ua.' — legfeljebb a múlt század közepe óta ismert csak az irodalmi szókinszben.

b) Ismeretes, hogy a magyar pusztá- és részben cigányromantika a nyugat-európai népek irodalmában, talán leginkább a német irodalomban játszott bizonyos szerepet. Ez a helyzet nemcsak a korabeli német irodalom hatására, hanem magyar irodalmi és egyéb hatások folytán a cseh romantikus irodalomban is. A romantika egyik kedvenc stíuseleme volt a környezetfestő (*couleur locale*) szavak használata. Ezen az úton kerültek a cseh irodalmi nyelv és részben a cseh köznyelv szókinszébe pl. az olyan magyar szavak, mint *čardaš* 'magyar tánc' < magy. *csárdás* 'ua.' | *čikoš* ~ *čikós* 'lovak pásztorának neve a magyaroknál' < magy. *csikós* 'ua.' | *guláš* 'paprikával és borssal fűszerezett, hagymán párolt, darabolt, rendszerint marhahús (leves)' < magy. *gulás* (~ *gulyás*) 'ua.' | *primáš* 'elsőhegedűs, a cigányzenekar vezetője' < magy. *primás* 'ua.' | *pusta* 'Wüste in Ungarn' < magy. *puszta* 'ua.' stb. A romantika magyar *couleur locale* stíuselemeiként használták azonban egyes cseh írók műveikben a morva nyelvjárások néhány olyan magyar jövevényszavát is, amelyeket ők közvetlenül a magyarból is, vagy a szlovákból — mint magyar elemeket — ismertek. Ilyenek pl. *bogár* 'lónév, ökörnév' < magy.

¹⁷ Részletesen l. SULÁN, Adalékok az argó — különösen a közép-európai argó — szókinszének tanulmányozásához. MNy. VII, (1961) 59—78. l. — A cseh argó-szókinsz magyar elemeinek felsorolására és magyarázatára nézve l. a szerző ilyen című cikkét. a DOROSZEWSKI-émlékkönyvben, Warszawa, 1963.

bogár '(Käfer; insectum vermis → lassú járású lovak, ökrök neve)' | *fokoš* (l. V. 11. A. pontot) | *išpán* '(régen Magyarországon) a megye közigazgatásának vezetője' < magy. *išpán* 'ua.' | *kalap* 'ein Hut' < magy. *kalap* 'ua.' | *kalpak* 'hohe ungarische Mütze' < magy. *kalpag* 'pileus pellitus; Pelzmütze' 'ua.' | *kočiš* 'ein Kutscher' < magy. *kocsis* 'ua.' | *kučma* 'magyar vagy szlovák szőrme-sapka, báránybőr sapka' < magy. *kucsma* 'ua.' | *kuruc* '(Kreuzfahrer) ein Soldat der Aufstände in Ungarn zur Zeit des Feudalismus' < magy. *kuruc* 'crutius, civis male contentus' | *maďar* 'ein Ungar' < magy. *magyar* 'a magyar nép neve' (ez ugyanis csak a XIX. században bukkan fel a csehben népnévként, addig legfeljebb csak családnévként volt ismeretes) | *paripa* ~ *parypa* 'Pferd ~ Ross; sonipes' < magy. *paripa* 'ua.' etc., etc.

c) A múlt század vége óta a jó hírű magyar konyha és a hazánkban fokozódó idegenforgalom útján is több magyar szó jutott el a cseh irodalmi és városi köznyelvi szókincsbe. Például *dobošovj* (řez) 'tortafajta neve' < magy. *dobos* (torta) 'ua.' | *fogoš* 'egy magyar halétel neve' < magy. *fogas* (halnév) 'salmo dentex, Lucioperca sandra; das Zahnmaul, der Hechtbarsch' | *guláš* (l. jelen közlemény 13. b. pontját) | *lečo* 'ételnév (párolt zöldpaprikából és paradicsomból készült étel)' < magy. *lecsó* 'ua.' | *paláčinka* 'eine Art von Pfannkuchen' < magy. *palacsinta* 'ua.' (ŠMILAUER: Naše řeč XXIV, 285–6) | *paprika* '(növény) capsicum → annak termése' < magy. *paprika* 'ua.' | *per-kelt* 'das Pfeffer- oder Paprika-Fleisch, der Schmorbraten, das Pörkölt' < magy. *pörkölt* 'ua.' | *terkelice* 'törkölypálinka' < magy. *törköly* (~ *törköly*) 'ua.' stb.

d) A felszabadulás óta, a csehszlovák—magyar külkereskedelmi kapcsolatok fejlődésével párhuzamosan, a magyar jövevényszavak, nevezetesen magyar kiviteli áruk nevének egészen külön rétege képződik a cseh irodalmi nyelvi és városi köznyelvi szókincsben. Ebbe a rétegbe ez idő szerint a következő magyar elemek tartoznak: *bikavér* 'egy ismert magyar bor neve' < magy. *bikavér* 'ua.' | *čabajky* 'magyar kolbász' < magy. *csabai* (kolbász) 'ua.' (a magyarországi Békéscsaba város nevééről, ahol gyártják) | *debrecinka* 'egy magyar import pároskolbász-féle' < magy. *debrecéni* (páros) — Debrecen, magyar város nevééről, ahol eredetileg készítették | *maďarka* 'egy magyar gyártmányú cipőtípus neve' < a magyar etnonimumból | *tokaj* 'magyar nemes bor' < magy. *tokaji* (bor) — a magyarországi Tokaj-hegységben termő borok neve stb.

VI. A magyar elemek útjai a cseh köz- és irodalmi nyelv szókincsébe

14. A cseh szókincsben több, mint 300 magyar elemet tudunk ma kimutatni. Ezek közül kb. 130 a morva nyelvjárási szó. Ha tekintetbe vesszük még azt is, hogy emellett a cseh szókincs magyar elemei közül kb. 40 argó-szó (és figyelembe vesszük azt is, hogy az argó szókincs a maga saját és speciális törvényszerűségei szerint fejlődik és alakul, tehát külön kezelendő), megállapíthatjuk, hogy a magyar elemek számának több mint a fele morvaországi tájszó.

Ezzel kapcsolatban felvethető az a kérdés, mi volt a magyar elemek fő útja a cseh köz- és irodalmi nyelv szókincsébe?

E vizsgálat végső tanulságaiként a következőket mondhatjuk:

a) A magyar elemek — részben szlovák közvetítéssel, részben a közvetlen magyar—cseh érintkezések révén — több különböző úton jutottak a

cseh irodalmi és köznyelvi szókinszbe, illetőleg a cseh- és morvaországi nyelv-járások szókinszbe.

b) A különböző utak közül fő útnak a morva nyelvjárásosságon keresztül vezetőt tarthatjuk, mert nagyon valószínű, hogy a morva nyelvjárásosságon át került a magyar elemek túlnyomó többsége a cseh irodalmi és köznyelvi szókinszbe.

c) A többi út különböző műveltségi hatásokon, irodalmi stílus- és egyéni írói törekvéseken, a közös katonai szolgálaton, a konyha és a táplálkozás, valamint a nemzetközi kereskedelem fejlődésén át vezetett.

d) Ezeken az utakon kívül volt a középkorban a magyar elemek terjedésének a csehbe egy másik útja is: az udvari-nemesi kapcsolatok, illetve a katonai-hadi érintkezések útja.

VII. Összefoglalás

15. Az előzőekben vizsgált kérdések eredményeit röviden így foglalhatjuk össze:

A maga idejében, a negyvenes évek elején is megalapozatlannak tekinthető KNEZSÁNAK az a felfogása, mely szerint „a csehekkel való kapcsolataink sohasem voltak szorosak”, tehát a cseh nyelv szókinszére gyakorolt magyar hatás nem is lehetett jelentős. (A teljes idézetet l. a jelen közlemény 1. pontjának első bekezdésében.) Ellenkezőleg: a cseh—magyar érintkezések folytonossága és szinte az élet minden területére való kiterjedése, továbbá az, hogy az érintkezések különböző történelmi megvalósulási formájának legtöbbsége a cseh—magyar érintkezések népi jellegére, tömeges méreteire mutat, — önmagában is azt bizonyítja, hogy a nyelvi kölcsönhatásoknak jelentősnek kell lenniük, mint ahogy jelentősök is: ugyanis nem „néhány” . . . „majdnem kivétel nélkül a katonai terminológia körébe” tartozó magyar kifejezés . . . „került a cseh nyelvbe”, hanem több mint háromszáz, és ennek több mint a fele — mai ismereteink szerint — nem szlovák közvetítéssel. A közvetlenül átvett magyar szavaknak ez a nagy száma a csehben szintén — önmagában is — azt bizonyítja, hogy magyarok és csehek közt tartós és intenzív népi érintkezésnek kellett lennie a történelem folyamán. Egyrésztől a cseh—magyar folyamatos és intenzív népi érintkezés, másrésztől a csehben kimutatott magyar elemek nagy száma egymást kölcsönösen feltételezi és igazolja is. Ebben van a vizsgált anyag és az eredmény dialektikája.

SULÁN BÉLA

A matematikai módszer nyelvtudományi alkalmazásának határai: a nyelvi változások lefolyásának tempója

1. A nyelv változásaira és azok lefolyásának tempójára ható tényezők

Az elmúlt évtizedben főleg amerikai nyelvészek a nyelvek időbeli változásának mérését egzakt eszközökkel próbálták lehetővé tenni a glottochronologia vagy lexikostatisztika módszere útján. Az új eljárás — amint magam (FODOR 1961b), BERGSLAND és VOGT (1962) meg mások kimutatták — teljes kudarcot vallott. Az elmélet nem ismeri el, és ez a legfőbb hibája, hogy sem a nyelvek szókincse, sem egyéb összetevőjük semmilyen hosszabb vagy rövidebb időtartam alatt nem változik egyenletes arányban, hanem éppen ellenkezőleg: a változás mértéke, tempója nagyon is egyenlőtlen és nyelvek szerint különböző. Kimondható tehát a nyelvek egyenlőtlen fejlődésének törvénye. Ez a törvényszerűség rokona a kapitalista társadalom egyenlőtlen fejlődéséről szóló törvénynek, amely Lenin nevéhez fűződik, s nyilván nemcsak a kapitalista, hanem általában az emberi társadalmak fejlődésére vonatkozik.

A glottochronologia elméletének másik alapvető tévedése az összehasonlítható szóegységek azonosításának elve.¹

A glottochronologia módszerének ellenőrzése során a SWADESH, illetve LEES által felállított matematikai modellt alkalmaztam magam is; annak érvényességét — nem lévén benne illetékes — nem vitattam. CHRÉTIEN (1962) éppen megfordítva járt el; az alaptétel érvényességét nem vitatva a matematikai modell helyességét cáfolta meg, és ezzel, habár más úton, ő is velem azonos következtetésekre jutott: a glottochronologia minden eddigi eredménye illuzórikus. A kör tehát bezárult, s bebizonyosodott, hogy a glottochronologia módszere használhatatlan.

Ezután feltehető az a kérdés: véglegesen le kell-e mondanunk a nyelvtörténeti folyamatok, illetőleg a nyelvek változásának kvantitatív mérési lehetőségéről. A negatív értelmű válasz joggal kelthet sajnálkozást a nyelvészek körében, hiszen megfoszt bennünket attól a reménytől, hogy a népek őstörténetének pontosabb kronológiáját megismerhessük. A nyelvtudomány új, egzakt módszereit lelkesen magukévá tevő kutatóktól nem egyszer hallottam személyes beszélgetések alkalmával, hogy a glottochronologia elmélete még tévedésében is nagyobb haszonnal járt a tudomány egésze számára, mint a

¹ Idézett tanulmányomban ennek az alapnyelvnek módosítására tettem javaslatot. Az azonosítás nehézségeinek kiküszöbölése érdekében a glottochronológia hívei is próbáltak javaslatokat tenni és módosításokat alkalmazni. Vö. GUŦU—ROMALO (1959) és HATTORI (1961) munkáit.

túlságosan szigorú kritikák, mert ezzel az eljárással legalább megpróbálták egzaktabban mérni a nyelvi változások folyamatát, amire a hagyományos módszerek hívei még csak nem is mertek vállalkozni. Elhangzott olyan vélemény is, hogy lehet rossz a kiindulási alapelv, lehet rossz a matematikai modell, előbb-utóbb azonban használható alapelveket és tökéletesebb matematikai modellt fognak kidolgozni, végeredményben tehát mégis a glottochronologia tévelygésein keresztül találja meg a nyelvtudomány a továbbvezető utat. A nyelvészek legújabb nemzedékének számos tagja szerint tehát nem lehet az előbb feltett kérdésre tagadó választ adni; pusztán idő kérdése, mikor találjuk meg a helyes megoldást. A *Current Anthropology* 1962. évi 2. számában lefolyt vitában sokunk tagadó álláspontjával szemben a mondottakhoz hasonló nézetet fejtett ki például ALVAR ELLEGÅRD, WILHELM MILKE, N. D. ANDREJEV és ANTONIO TOVAR.

A feltett kérdésnek filozófiai vonatkozásai is vannak. CLAUS (1961: 209—214) szerint a matematikai módszer alkalmazhatósága nem vonható kétségbe azon a címen, hogy az nem alkalmas kvalitatív viszonyok és jelenségek felmérésére. Amint CLAUS kifejti, akkor nem alkalmazható a matematikai módszer, ha a szaktudományok által feladott problémák nincsenek világosan megfogalmazva, amikor a nem matematikus szakember maga sincs tisztában vele, hogy mit akar mérni,² vagy ha a szóban forgó problémában az elemek nagy sokasága és a közöttük fennálló viszonyok sűrű hálózata meghaladja annak lehetőségét, hogy e viszonyok matematikai formákba önthetők legyenek. Ez utóbbi esetet CLAUS olyan objektív nehézségnek tekinti, amely a (matematikai) tudomány fejlődésével bizonyos mértékig kiküszöbölhető lesz. A szerző az elektronikus számológépek példájára hivatkozik, ti. hogy segítségükkel már eddig is sok olyan bonyolult, nagyszámú tényezőből álló tudományos problémát sikerült megoldani, amelyet a számítások nagy tömege miatt eddig érintetlenül hagytak.

CLAUSnak, más kibernetikusoknak és a matematikai módszerek híveinek gondolatmenetét követve megvizsgálom a továbbiakban, hogy megvan-e a lehetőség a nyelvi változások tempójának kvantitatív mérésére.

Minthogy a nyelvi változások nem egyforma gyorsasággal zajlanak le, azokkal a tényezőkkel foglalkozom elsősorban, amelyek egyáltalán befolyásolhatják a változások lefolyását, s megnézem, vajon hatásuk kifejezhető-e mennyiségi, számszerű eszközökkel. Utána a nyelvrendszer különféle összetevőire kell figyelmet fordítani, hogy vajon az időben lefolyt változások mérhető-e kvantitatív adatokkal. Kibernetikai szemszögből nézve a változások transzformációnak (transformation) felelnek meg. A nyelvi változásokat okozó tényezők az operátorok (operator), a nyelvrendszer változás előtti állapota az operandus (operand), és a változás eredménye a transzformált állapot (transform). A változásokat kiváltó egyes tényezők gyakran a többi tényező szerepét is módosítják, és ezekkel együtt visszahatnak a változás menetére módosítva a változás képét. A kibernetika értelmezése szerint a nyelvi változásoknak e kölcsönhatásában és összefüggéshálózatában a visszacsatolás (visszavezetés vagy visszakapcsolás = feed-back) esetével állunk szemben.

Eddig a nyelvi változásokat kiváltó tényezőkről és hatásokról beszéltem, elkerülvén az „ok” és a „cél” kifejezésének használatát. Egy kis kitéréssel megokolom ezt az eljárást.

² Ehhez hasonló véleményt fejt ki АШВУ (1958: 112—113).

A nyelvtudomány, mint általában a többi tudományszak, a XIX. század óta az oksági elv alapjára helyezkedett. A fonológia és a strukturalizmus kialakulása új szemléletet hozott magával, s a prágai iskola már tudatosan és korát megelőzve a célszerűség elve mellett szállt síkra annak újfajta értelmezésében. A kibernetika kialakulása további lökést adott a célszerűségi elv alkalmazásának a nyelvtudományban, de általában az ok és a cél kapcsolatát új módon veti fel filozófiai értelemben is. Ezt a felfogást teszi magáévá a dialektikus materialista alapon álló CLAUS (1961: 290–324), és kifejti, hogy az ok és cél viszonyát új módon kell értelmezni. A korábbi oksági elv mechanikus magyarázata helyett a kibernetika által megvilágított újfajta célszerűségi elv kerül előtérbe. Eszerint az oksági viszony a célszerűségnek csak egy speciális esete (lineáris kauzalitás). Ahol valamely összefüggéshálózatban, rendszerben az egyik ok által kiváltott okozat újra visszahat magára az okra, tehát a visszacsatolás esete áll fent, ott lényegében célratörékvés nyilvánul meg. A bonyolult társadalmi jelenségek többsége éppen ilyen jellegű.

E dolgozat keretei közt nem mélyedhetünk el a kérdés filozófiai vonatkozásainak vitájában, hiszen vizsgálatom célja csupán a nyelv változásaira ható tényezők számbavétele és kölcsönhatásaiknak az eddigieknél valamivel tisztább vázolása. Amint látni fogjuk, a nyelvi változások körében a lineáris kauzalitás esete valóban ritka, a visszacsatolás sokkal általánosabb jelenség. A továbbiakban ezért inkább „tényezőkről” és „hatásokról” fogok beszélni, mint „okokról”, s ez utóbbi kifejezést legfeljebb szinonimaként fogom használni.

A nyelv alkotóelemeire általában kétféle tényezők hatnak: a külső és a belső tényezők. A külső tényezők közül felsorolom azokat, amelyeket a nyelvtudomány teoretikusai a változások (főleg hangváltozások) okaiul egyáltalán megneveztek (a felsorolásban nem vagyok tekintettel sem a tudománytörténeti, sem a logikai sorrendre):

1. kényelemszeretet (CURTIUS, WHITNEY, ZIPF);
2. gazdaságosság (MARTINET);
3. rendszerszerűség helyreállítása (TRUBETZKOJ);
4. esztétika (CROCE, VOSSLER);
5. földrajzi körülmények (OSTHOFF, neolingvisztika);
6. művelődés (WUNDT);
7. néplélek (GRIMM, HUMBOLDT);
8. generációs különbség (PAUL);
9. történelmi események (JESPERSEN);
10. szubsztrátum (SCHUCHARDT, ASCOLI);
11. társadalmi változások (MARR).

Ez a felsorolás egyáltalán nem teljes, csak a legfontosabb elméletek szerepelnek benne. Az elméletek bírálatára itt nem térhetek ki; az kétségtelen, hogy mindegyik tartalmazza az igazság magvát (a legkevésbé mondható helytállónak az esztétikai elmélet), ugyanakkor egymagában egyik tényezővel sem lehet magyarázatot adni a nyelvek változására. E feltevések csak akkor válhatnak bizonyított tétellé, ha általuk, illetőleg az egyikük által le lehetne vezetni, hogy egy konkrét nyelvi változás miért jött létre, s miért éppen az a nyelvi alak jött létre, továbbá, hogy a jövőben egy adott nyelvben miféle konkrét nyelvi változás várható, tehát melyik nyelvi elem mennyi idő múlva

milyen más nyelvi elemmé fog átalakulni. Persze ilyen követelményeket nem támaszthatunk ezekkel az elméletekkel szemben. MARTINET (1955) a gazdaságossági elvre hivatkozva bemutatja néhány nyelvi hangváltozás átalakulásának sémáját, de mégha az új nyelvi állapot „gazdaságosabb” is a réginél, még sokfajta új és ugyancsak gazdaságos nyelvi állapot létrejöhetett volna. A *kt* hangkapcsolat például több indogermán nyelvben átalakult talán a gazdaságosabb kiejtési energiagazdálkodás céljából. De az elmélet nem ad magyarázatot arra, hogy miért lett e hangkapcsolatból egyes nyelvekben *gemináta* (olasz *otto*), miért esett ki a *k* egy másik nyelvben (francia *huit*), miért spirantizálódott egy harmadik nyelvben a *k* (német *acht*), miért keletkezett egy negyedikben a két hangból egy affrikáta (spanyol *cho*), miért maradt meg egy ötödik nyelvben a „gazdaságtalan” *kt* (görög *ὀκτώ*), s végül miért alakult át egy másik fajta zárhangkapcsolattá (román *opt*).³ Még a lezajlott folyamatok magyarázatánál is bizonytalanabb a nyelvi változások jóslásának lehetősége.⁴ Ha már megindult egy változási folyamat, akkor — főleg statisztikai módszerek felhasználásával — óvatosabb jóslásra vállalkozhatunk, de még ekkor sem bizonyos, hogy a folyamat nem áll-e meg, vagy nem vesz-e egészen más irányt. Így a magyar *-ban|-ben* rag a köznyelvben majdnem kizárólag *-n* nélkül hangzik, tehát egybeolvadt a *-ba|-be* raggal. Lehet, hogy a jövőben ez a folyamat teljesen végbemegy, és majd a helyesírás is szentesíteni fogja a kiejtést, de azért egyáltalán nem jósolható meg olyan nagy valószínűséggel e változás, hiszen az *-n* nélküli ejtés nem mai keletkezésű, hanem már évszázadok óta fennáll, s nem haladt lényegesen előbbre azóta sem. LEHMANN (1962: 163) az angol *k* fonéma jövőjére vonatkozólag tesz óvatos következtetéseket.

Most tekintsünk el attól, hogy mennyire alkalmasak e hipotézisek a nyelvi változások magyarázatára, ellenben válasszuk ki közülük azokat, amelyek a változások tempójára gyakorolhatnak valamely hatást. Ebben a vonatkozásban kevés útmutatást találunk a nyelvtudomány történetében: az elmélet úttörői főképpen magukkal a változásokkal foglalkoztak, s legfeljebb csak érintették a változások gyorsaságának kérdését. A glottochronologiai vita előtti időkből főleg VENDRYES (1950) megjegyzéseit kell kiemelni.

Az kétségtelen, hogy nincs olyan tényező, amely ne hatna a nyelv alakulására is, miközben a változások ütemét befolyásolja, viszont nem mindegyik nyelvi változást kiváltó tényezőnek van szerepe a változás gyorsaságában. Nehéz volna elképzelni, hogy pl. a gazdaságosságra való törekvés vagy a kényelemszeretet indítéka, ha egyáltalán okoz valamilyen nyelvi átalakulást, annak ütemét is megszabná nyelvenként különböző módon. Ezzel szemben az alábbi külső tényezőknek lehet jelentős szerepe a változások tempójában:

1. történelmi hatás;
2. művelődési hatás;
3. társadalmi hatás;
4. földrajzi hatás;
5. szomszéd és távolabbi idegen népek hatása;
6. népi, nemzeti jelleg („néplélek”).

³ MARTINET (1955: 138—144) maga is foglalkozik e kérdéssel.

⁴ В. В. ТОПОРОВ (1959) bizakodóbb megjegyzéseit.

A külső tényezők jellegével a következő fejezetekben foglalkozom részletesebben.

A belső tényezők szerepe és lényege körül teljes homályban tapogatózunk, pedig nyilvánvaló, hogy ezek határozzák meg egy nyelv sajátosságos voltát, és ezek alakítják ki azokat a legfontosabb törvényszerűségeit, amelyek hangtörvényeknek, paradigmabeli, szórendi és egyéb szabályoknak, illetve azok diakrónikus változásainak formájában nyilvánulnak meg. A nyelv ún. belső törvényeinek kérdéséhez jutottunk el. Ez a fontos jelenség a marr-vita során az elmúlt évtizedben a Szovjetunióban (lásd pl. ЗВЕГИНЦЕВ 1952 munkáját), és más országokban, így hazánkban is (lásd pl. ДЕМЕ 1957 tanulmányát) beható vizsgálatok és éles polémiák tárgya volt, azonban egy lépést sem jutottunk előbbre, és mibenléte továbbra is tisztázatlan maradt. Pedig feltehető, hogy az egyes nyelvek belső törvényei szintén hozzájárulnak a nyelvi változások jellegén kívül a lefolyás gyorsaságának formálásához, szabályozásához. Végeredményben ettől függ, hogy egy nyelv az adott időszakban archaikusabb a másikinál.

Mielőtt a változás lefolyására ható tényezők elemzésére rátérnénk, még röviden meg kell vizsgálnunk, hogy azok milyen nyelvi elemekre hatnak, azaz milyen elemek változásának különbségét kell mennyiségi módszerekkel megmérni. Sokat nem időzünk e témánál, hiszen szinte közhely, hogy a nyelv minden része, eleme állandó változásban van. A módszeres vizsgálat céljaira a nyelv hang- vagy fonémarendszerét, alaktani rendszerét, szintaxisát és szókincsét emeltem ki, ahogy ez természetesen várható; amint látni fogjuk, e nagyobb egységek további csoportokra bonthatók egészen a nyelvi alapelemek vizsgálatáig, de e szinte számtalan egységre való tagolás esetében már eleve meghiúsulna próbálkozásom.

E nyelvi szintek elkülönítése azért fontos, mert nem egyforma gyorsasággal változnak, egymáshoz képest is hol a hangrendszer alakul nagyobb tempóban, hol a szintaxis, hol az alakrendszer. Kétségtelen, hogy a szókincs az a nyelvnek, amely a legérzékenyebben reagál minden külső hatásra, viszonylag minden nyelvnek ez a leggyorsabban alakuló, változó síkja. A szókincs abban is különbözik a hangrendszertől és a nyelvtani rendszertől, hogy ebben mutatható ki leginkább, milyen külső hatások érték a nyelvet, továbbá, hogy a nyelv belső törvényei a legkevésbé itt fejtik ki formáló, alakító hatásukat. Ezért van az, hogy egy nyelv olyan nagymértékben tudja átalakítani szókincsét (főleg idegen hatásra) ellentétben a hangállományával és nyelvtani rendszerével. A szókincsen belül meg szokták különböztetni az alapszókinszt, s habár hiábavaló feladat volna a szavakat besorolni az alapszókinszba, illetve megállapítani nem odatartozó voltukat, kétségtelen, hogy a szókincs e két rétegének megkülönböztetése nem üres absztrakció. Való tény, hogy az alapszókinsz a nyelv legmaradandóbb állománya, amely a legkevésbé van kitéve a változásoknak a szókincs egészéhez viszonyítva. Ebben tehát a glottochronologia teoretikusainak igazuk van, de nincs igaza SWADESHNAK (1952), amikor a változás lassú ütemét minden nyelvben azonos mértékűnek véli.

A nyelv összetevőinek ilyen különböző viselkedése nyilvánvalóan lényegükből adódik. A hangállomány, az alaktan, a szintaxis, a szókincs mind külön rendszert alkot, s a rendszer stabilitását és mozgását alkotó elemeinek viselkedése szabja meg. A rendszer stabilitása szempontjából fontos körülmény az, hogy milyen nagyszámú elemből tevődik össze. A hangállomány nagysága nyelvenként változik, de általában egy-két tucat fonémából áll, s a fonémák

száma egy nyelvben sem haladja meg a százat. Az alaktan struktúrája általában jóval több elem viszonyára épül. Az alakilag szegényebb nyelvekben kevesebb, a szintetikus nyelvekben több a viszonyító morféma, de számuk általában több száz és több ezer között mozog. A szintaxis rendszerét összefogó elemek részben viszonyt keltő formaszavakból (pl. kötőszavak) állnak, részben jelszerű kapcsolatokból, összefüggésekből (pl. szórend) tevődnek össze. A szintaxis ezen elemeinek és ezek összefüggéseinek, törvényeinek száma nyelvenként különbözően ugyan, de több ezerre sőt több tízezerre rúg. A szókincs alkotóelemeinek száma több millió, hiszen csak a szavaknak a száma százazrek vagy milliók körül mozog.⁵ De ebben a számban nem szerepelnek az állandó szókapcsolatok, szólások stb., amelyek szintén részei, elemei a nyelvrendszernek, továbbá a rendszer tagjait alkotó jelszerűtlen kapcsolatok (pl. szinonimák jelentéshatárolódása ugyanazon fogalomkörön belül, mint: *ház—kuny—hó—palota*). Ha e rendszerek állandóságát és változékonyságát, tehát stabilis vagy instabilis voltukat vizsgáljuk, akkor nagyjából a hangállomány mutatkozik a legstabilisabbnak, sokkal kevésbé állandó a morféma-rendszer, még változékonyságban a szintaxis, amelyet idegen hatások is könnyebben alakítanak át, de a szókincs van — mint említettem — a legnagyobb, szüntelen, már a kortárs szemével észrevehető mozgásban (habár az alapszókincs maga igen kevésbé változó).

LEHMANN (1962: 2) ugyan a nyelvtörténet tapasztalataira való hivatkozással a hangrendszert változékonyságban véli a nyelvtannál, ezt a megállapítást azonban nem bizonyítja. Annyi kétségtelenül igaz, hogy a fent leírt szabályszerűség nem érvényesül vaskövetkezetességgel. Az orosz nyelv hangrendszere pl. viszonylag sokkal nagyobb változáson ment át az ósszláv állapothoz képest, mint az alakrendszere, ha pedig a hangrendszert csak a névragozással hasonlítjuk össze, akkor az átalakulás nagysága abszolút mértékben is a hangrendszert terheli. Meg kell jegyezni, hogy maga a hangrendszer sem viselkedik egységesen a változás ideje alatt, hol a vokalizmus, hol a konsonantizmus megy át nagyobb átalakulásra. Az archaikus szanszkrit nyelv magánhangzóállománya például sokkal előrehaladottabb a latinéhoz képest, amelynek viszont a mássalhangzói változtak meg nagyobb mértékben a magánhangzókhoz képest. De a kivételektől eltekintve a nyelvi rétegek változékonyságának fentebb leírt rendje nagyjából igaz. A nyelvi rendszerre tehát az alábbi törvényszerűség mondható ki a stabilitás szempontjából: minél több elemből áll a rendszer, annál kevésbé stabilis, minél kevesebb elemből tevődik össze a rendszer, annál stabilabb. Vagyis a rendszert összetartó elemek száma fordított arányban áll a rendszer stabilitásának mértékével. Ez a törvényszerűség több-kevesebb megszorítással más rendszerekre is érvényes lehet (pl. az atommag stabilitása).

2. A nyelvi változásokat kiváltó tényezők

2.1. A történelmi hatás

A történelem nagy eseményei népeket, országokat formálnak át. Nyilvánvaló, hogy ezzel együtt az illető népek nyelvében is maradandó változást okozhatnak. A történelmi események nyelvformáló szerepével JESPERSEN

⁵ Lásd KELEMEN (1954) és VÉRTES (1955), illetve VENDRYES (1950: 219—224.)

(1925: 259—261) foglalkozik részletesebben, és főképp bennük látja a nyelvi változások tulajdonképpeni okát. Nézete szerint a nagy hódítások, háborúk, pusztítások játsszák a legnagyobb szerepet, ugyanis ilyen nagy történelmi megrázkódtatások idején a szülők kevésbé tudnak a gyermekeikkel foglalkozni, az ifjabb generáció az idősebb nemzedék ellenőrzése nélkül vagy csak laza felügyelete alatt nő fel, ilyen módon az apák beszéde kevésbé hat az utódok nyelvére, s kevésbé fékezi az ifjabb nemzedék beszédében jelentkező differenciáló folyamatokat.

Az angol nép történelmében a VII—XI. század jelentette a legnagyobb átalakulást a viking betörések kezdetétől a normann hódításig. Ezzel szemben az angol nyelvben a legnagyobb átalakulás nem ezekben az évszázadokban, hanem később, a XI—XV. században zajlott le. A nyelvi változások természetesen csak lassabban követhetik a történelmi eseményeket, azonban ez a nagy időbeli eltolódás ezzel mégsem kap megnyugtató magyarázatot. A VII—X. századig, de főleg a IX—X. század folyamán lezajlott állandó, elkeseredett védekezés az egyre nagyobb számban betörő dán és norvég rablótámadások ellen, az északi germán népekkel való háborús és nem háborús kapcsolatok (kereskedelmi kapcsolatok Nagy Kanut uralkodása idején, a vikingek nagyszámú letelepedése és beolvadása) sokkal kisebb mértékben alakították át az angolszász nyelvet; a XI. századi normann hódítás viszont egészen rövid idő alatt zajlott le, teljesen megtörte az angolszász nép ellenállóképességét, úgy-hogy az ország átalakítása a normann uralom alatt sokkal kisebb megrázkódtatásokkal ment végbe, ezzel szemben az angol nyelv ettől kezdve gyökeresen átalakult. A viking korszak mindössze a szókincsben (a formaszókat is beleértve) okozott nagyobb változásokat, amelyek azonban elenyésző mérvűek voltak a normann hódítások után létrejött átalakuláshoz képest, amelyben az angolszász szókincs, beleértve az alapszókinestet is (habár ezt a glottochronológusok számításai nem mutatták ki) teljesen megváltozott, és egy vegyes jellegű román—germán típusú szókinccsé alakult át. De nagy arányú változáson ment át ez idő alatt a hangrendszer, azaz főképpen a vokalizmus (pl. diftongusok monoftongizálódása) és még inkább az egész nyelvtani rendszer, amelynek során a nyelv szintetikus jellege analitikus jellegű, kötött szórendű típusú alakult át. A négy évszázad folyamán, mondhatni rohamosan lezajlott változásokkal az angol nyelv mai arculata kialakult. A lassú fejlődési menettel (szókincs gyarapodása új fogalmak keletkezésével) jellemezhető nyelvtörténet csak még egyszer mutat fel nagyobb átalakulási korszakot, amely a mai magánhangzórendszer végleges formáihoz vezetett a XV—XIX. század, de főképpen ezen belül a XVIII—XIX. század folyamán (a középgangol monoftongusokból új diftongusok keletkeztek).

Az angol történelem nagyobb mérföldköveit hiába próbáljuk egybevetni a nyelv történetének jelentősebb korszakaival, semmiféle közvetlen vagy közvetett kapcsolatot nem találunk köztük. A viking korszak zavaros századai jelentősebb nyom nélkül múltak el. A normann hódítás eredményei után gyökeresen átalakult a nyelv, de ehhez azért négy évszázad kellett. A XVII—XIX. században Anglia tengeri nagyhatalommá, majd világhatalommá alakult, az angol nyelv ugyanezen az idő alatt mindössze a magánhangzórendszerét alakította át nagyobb mértékben.⁶ A többi században semmi

⁶ JESPERSEN (1925: 261) úgy véli, hogy ebben a korszakban mégis történtek nagyobb nyelvi változások, amennyiben a vulgáris beszédmód ekkor távolodott el a

nagyobb történelmi esemény nem mutatható ki? Dehogynem. A XVI. század a reformáció és ellenreformáció véres korszaka volt. A polgárság és a nemesség összeapása, az angol forradalom a XVII. században zajlott le. De nagy történelmi események végeredményben minden évszázadban kimutathatók, ezzel szemben az angol nyelv változásának nagy eseményei csak bizonyos évszázadokhoz fűződnek.

Hiába keresnénk más népek és nyelvek történetében közvetlen összefüggéseket a nagyobb változások között. A mai európai nyelvek történetére általában az jellemző, hogy a legnagyobb átalakulások a IX–XV. század folyamán mentek végbe, vagyis nagyjából az angol nyelv átformálódásával párhuzamosan. A nyelvtörténeti munkák ezekben a századokban vonják meg a határt az illető nyelv ó- és középpillépota között. A legelső fejlődési szakasz, az európai nyelvek ószakasza általában nagyon megkülönböztethető a középső szakasztól, jobban, mint a középső szakasz a modern nyelv kialakulásának időszakától. A változások ugyanis sokkal nagyobb mértékben alakították át az ófrancia, ó(fel)német, óorosz, sőt ómagyar stb. nyelveket hangrendszer, nyelvtani rendszer és szókincs⁷ tekintetében egyaránt, mint később, amikor a középső szakasz a modern nyelvi korba ment át, s amikor a határvonalat inkább csak a nyelvész húzza meg gyakran csak külsődleges, nem a nyelv belső fejlődésére épített ismervekkel (pl. egységes irodalmi nyelv kialakulása). Persze időponthoz kötött szoros határ az ó- és középsőszakasz közt szintén csak mesterségesen húzható.

Ami az újlatin nyelveket illeti, tulajdonképpen bonyolultabb a helyzet. A VIII–X. század folyamán a latin nyelv mint élő köznyelv megszűnik létezni, ellenben folyamatosan átalakul a megfelelő újlatin leánynyelvvé. A román nyelvek szempontjából ezek a századok szintén óriási változásokat eredményeztek, ha nem választjuk el egymástól az adott provinciában beszélt vulgáris latinságot a belőle kifejlődő újlatin nyelvtől, hanem egy nyelvnek tekintjük őket. Az említett három évszázad ugyancsak bővelkedett véres, zűrzavaros eseményekben: a Karoling birodalom kialakulása és Nagy Károly uralma, a longobárdok pusztulása stb. Persze az előző évszázadok sem szűkültek ilyenekben: a frankok betörése Galliába, a longobárdok betörése Lombardiába stb. Annyi tehát feltehető, hogy minden nagyobb szabású nyelvi változás összefüggésbe hozható nagyobb megrázkódtatással járó történelmi eseménnyel, de nem minden nagy történelmi átalakulás után találunk nagyobb nyelvi változásokat. A XIV–XV. századtól kezdve Európában a nagyobb nyelvi átalakulások időszaka lezárul. A nyelvi rendszerben ezután csak kisebb mérvű változások fordulnak elő.⁸ Mindebből az a tanulság, hogy a nagy történelmi átalakulások megkönnyíthetik a nagyobb nyelvi változások lezajlását, és ezzel meggyorsíthatják a folyamat menetét. Hogy a történelmi megrázkódtatásoknak mikor áll be ez a hatása, és mikor marad el, arra nézve semm

művelt angolság stílusától, az ipari munkásság nyomorúságos életkörülményei és a proletár-gyermekek iskolázatlansága következtében. Jespersennek azonban itt nincs igaza, mert az angol nyelv maga nem változott meg ezáltal, csak a stílusrétegek közti különbség növekedett meg.

⁷ A szókincs átalakulásába itt sem számítom bele a társadalom és a művelődés fejlődésével együttjáró szókincsgyapadást.

⁸ Ilyen a cseh nyelv történetében a XV–XVI. században végbement *-aj > -ej* változás (*vajce > vejce*), míg a progresszív přehláska (palatális magánhangzók utáni *a > e*) még a XII. században befejeződött.

biztosabb támpontunk nincs, a nyelvtörténeti tapasztalatokból semmilyen következtetést nem vonhatunk le.⁹ Lehetséges, hogy a történelmi hatást keresztező másféle tendenciák fellépésében van a helyes magyarázat. A kvantitatív módszer számára ez a tanulság mindenestre nagyon kevés. Csak azt tudjuk, hogy a történelmi nagy események bizonyos esetekben operátorként jönnek számításba. Mennyiségi alakban azonban ez semmiképpen sem írható fel, s aligha várhatjuk, hogy a jövőben a történelemtudományban a matematikai módszer alkalmazható legyen, és a történelmi események matematikai mennyiségekkel kifejezhetők legyenek.

2.2 A művelődési hatás

A művelődési tényezők sokfélék, és hatásuk is különböző. Eddigi tapasztalataink alapján nagyjából ismeretes, hogy számos kulturális jelenség, intézmény, találmány elterjedése, bevezetése jelentős hatást fejt ki a nyelv fejlődésére: az írás kialakulása, a könyvnyomtatás feltalálása, valamely vallásra való áttérés, a modern közlekedés és hírközlés (rádió, telefon, televízió stb.), az általános iskolakötelezettség és hadkötelezettség bevezetése; vagyis általában az illető nép művelődési színvonalának változását, emelkedését kell itt figyelembe vennünk. A szókincs fokozott méretű és szinte rohamos bővülésén kívül a nyelv egyéb összetevőiben is jelentkezik a hatás, habár inkább közvetve.

Az írás és könyvnyomtatás kialakulásával és elterjedésével legtöbbször megcsúsznak vagy egységesebbé válik az irodalmi és köznyelv.¹⁰ Ennek megfelelően csakhamar kialakulnak az írott nyelv jellegzetességei (elvonatkozások, bonyolultabb mondat szerkezetek, szókapcsolatok, az írásképp hatására kialakult betűjelek, írásrövidítések, alakváltozatok stb.). Az első, viszonylag rövidebb átalakulási időszak után viszont a létrejött irodalmi nyelv éppen ellenkező irányban hat a nyelv fejlődésére: lelassítja konzervatív, tekintélytiszteelő szellemével. Az irodalmi nyelv még akkor is hat a beszélt nyelv fejlődésére, amikor nagy a különbség köztük. Ezt bizonyítja a latin története a középkori Európában, és az ógyházi, illetve egyházi szláv nyelv a keleti és déli szláv nyelvek körében. A nagy kultúrnépek történetében mindenütt megtaláljuk az irodalmi nyelv kialakulásával együtt járó rohamosabb nyelvi fejlődést, majd utána a fokozatos lassúbbodással járó fejlődési folyamatot.

A vallási reformok, illetve valamely új vallás átvétele általában az előbbivel azonos hatással jár, ha nem terjeszt el kötelezően egy új liturgikus nyelvet. A német, a cseh, az arab irodalmi nyelv történetében ezért van jelentős szerepe Luther, Hus, illetőleg Mohammed fellépésének. Ha viszont az új vallás egyben új, idegen liturgikus nyelv átvételét vonja maga után, akkor kétféle hatás jelentkezhetik. Ilyenkor az új vallás egyrészt gátolja, sőt megakadályozza a nemzeti irodalmi nyelv kialakulását (amint ez Európa számos nem román országában történt a latin egyeduralkodó volta miatt), másrészt

⁹ A nem európai népek és nyelvek történeti adatainak egybevetése kibővíthetné ugyan eddigi erre vonatkozó ismereteinket, azonban gyökeresen más eredményt nem várhatunk tőle.

¹⁰ Az írásbeliség kialakulása főleg akkor játszik ilyen nagyobb átalakító szerepet, ha egyszerre, valamilyen reform vagy egyéni alkotás eredményeként jön létre (pl. a cirill-írás bevezetésével az ógyházi szláv nyelv megteremtésével).

megteremtheti az írásbeliséget — ha addig nem volt — s ezáltal lehetőséget ad a későbbi századokban a nemzeti irodalmi nyelv megalakulására. Ez a kettős hatás figyelhető meg a magyar nyelv életében. De így terjedt el a páli írás a páli nyelvvel együtt a buddhizmus révén India déli részéből a buddhista népek közé, ahol aztán később kialakult a páli írásból származó nemzeti írástípus és vele együtt a nemzeti irodalmi nyelv (szingaléz, koreai, thai, burmai stb.). Az arab liturgikus nyelv átvétele nem gátolta olyan mértékben a többi nemzeti nyelv fejlődését. Az arab írás révén pedig több afrikai nép jutott írásbeliséghez (hausza, szuaheli, kanuri, mandingo, fulbe stb.), igaz viszont, hogy az arab Ázsiában kiszorított néhány, már hagyománnyal rendelkező írást, pl. a perzsa pehlevi írásmódot.

Mellesleg meg kell jegyezni, hogy új vallás átvétele még egy nagyobb jelentőségű hatást tehát a nyelv fejlődésére, habár ez szorosan nem függ össze a nyelvi változás tempójával, ti. új, a korábbtól eltérő nyelvi típust hozhat létre, illetőleg a korábbi vallással való párhuzamos vetélkedés esetében két különböző nyelvi típus keletkezhetik. Így alakult ki a görög keleti vallás hatására a szerb irodalmi nyelv a római katolikus vallás szellemében fejlődött horvát irodalmi nyelv mellett a lényegében egységes szerb-horvát nyelven belül. Így vált szét a reformáció idején az egységes szorb nyelv két irodalmi nyelvi típusra, a felsőszorb (katolikus) és az alsószorb (protestáns) nyelvre. A reformáció és ellenreformáció a magyar nyelv történetében szintén hagyott nyomokat. A XVI. század második felétől kezdve alakul ki a protestáns jellegű helyesírás, amely különbözött az ellenreformációval fellépő katolikus típusú helyesírástól (lásd KNIEZSA 1952: 10—16). Ez a különbség a bibliafordítások szóhasználatában is megmutatkozott, s ennek nyoma még ma olykor fellelhető egyenrangú vagy nem vallási különbséget visszatükröző stilisztikai változatok formájában (pl. *vízözön* a katolikus — *özönvíz* a protestáns szóhasználat maradványa). Az európai népek történetében a protestantizmus lendítette elő nagymértékben a nemzeti nyelv térhódítását a latinnal szemben, amely a katholicizmus fegyvere volt. Ezzel a protestantizmus a nemzeti irodalmi nyelvek nagyobb elterjedését segítette elő különösen Európa középső, keleti és északi felében, tehát ezzel a nagyobb nyelvi változások elé emelt gátat.

A művelődés egyéb tényezői, mint az általános iskolakötelezettség, az általános hadkötelezettség bevezetése, a közlekedés és híradástechnika fejlődése, általában a művelődés általános színvonalának emelkedése (a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban az a nagyszabású átalakulás, amelyet „kulturális forradalomnak” hívunk) mind egy irányban hatnak: a köznyelvet és az irodalmi nyelvet a nyelvjárások rovására általánosan elterjesztik, s ezzel a nagyobb arányú nyelvi változások folyamatát megakadályozzák. Ez az integrálódási tendencia vette elejét az amerikai angolság külön nyelvvé alakulásának, amely a függetlenségi háború idején már keletkezben volt.¹¹

Amint látjuk tehát, a sokféle művelődési tényező, abban az esetben, ha a művelődés általános színvonalának irányában hat, egyben a nyelvi fejlődés tempóját is fékezi. Az új vallás felvétele nem mindig jár ilyen eredménnyel, ezért minden egyes eset külön elbírálást igényel. A kvantitatív

¹¹ Lásd erre vonatkozóan JESPERSEN (1925: 260) megjegyzéseit. JESPERSEN a differenciálódás megszűntét részben az angol bevándorlók egyre növekvő számának tulajdonítja. Ez a felfogás aligha állja meg a helyét, tekintettel arra, hogy a múlt század második felétől kezdve a bevándorlók nagyobb hányada nem volt angol anyanyelvű.

elemzés szempontjából a művelődési tényezők értékelése nehéz. Nem lehet eleve határozott választ adni, mennyiben lassítják a nyelv fejlődését, a helyzet ebben a vonatkozásban is esetenként különböző; figyelembe veendő ugyanakkor az a körülmény, hogy amíg a hangrendszerre és a nyelvtani rendszerre tett hatásuk regresszív jellegű (nem minőségi értelemben véve), addig a szókincsre kifejtett hatásuk progresszív jellegű minőségi és mennyiségi értelemben egyaránt. A szókincs állománya gyarapodik, s egyéb minőségi átalakuláson megy át. Ez az átalakulás azonban viszonylag nem nagymértékű, általában meg sem közelíti az olyan nagy átalakulást, amelyen az angol szókincs keresztülment a normann hódítás hatására.

Maguknak a művelődési tényezőknek a mennyiségi számbavétele eleve kilátástalan vállalkozás, pedig a történelmi eseményekhez viszonyítva sokkal inkább lépnek fel megszámlálható egységekben. Statisztikai adatokkal nemcsak az mutatható ki, hogy hány lakosra terjed ki az általános iskolakötelezettség és hadkötelezettség, hogy hány telefon-, televízió-, rádiókészülék van az országban, hány autó, vonat, repülőgép hány utaskilométert tesz meg évenként, hány könyvet adnak ki milyen példányszámban, hanem vannak adataink a régi művelődési adatokra is, tehát hány kézirat található a levéltárakban és könyvtárakban, az ősnymtatványok mikor és milyen példányszámban jelentek meg stb. Mindebből persze még nem lehet összeállítani a matematikai modellhez szükséges adatokat. A társadalom tényleges művelődési helyzete szempontjából az ilyen számszerű adatok nem közömbösek, de a lényegből nagyon keveset árulnak el.¹²

2.3. A társadalmi hatás

A társadalmi tényezők nyelvalakító szerepével sok kutató foglalkozott már. A nyelvészek többsége előtt sohasem volt kétséges, hogy a társadalom, a társadalmi berendezkedések rendszere és a nyelv valamilyen kölcsönhatásban állnak egymással, hiszen magának a nyelv kialakulásának szintén elsősorban társadalmi előfeltételei voltak, az emberi nyelv maga, a fizikai és egyéb aspektusától eltekintve, szintén társadalmi jelenség. A társadalmi fejlődés és a nyelv változásai közt azonban mind ez idáig nem sikerült közvetlen összefüggést találni. Kudarcot vallott a marrizmus elmélete, amely a társadalmi formák megváltozásából közvetlenül próbálta levezetni a nyelvek változási szakaszait az ún. stadiális változásokat.¹³ A DURKHEIM-féle szociológiai iskola nyelvészhívei pedig a nyelv társadalmi oldalát igyekeztek behatóbb vizsgálat alá venni. SAUSSURE működése nyomán ez a szemlélet mindjobban általánossá vált a francia nyelvészek körén túl is. MEILLET ugyancsak a durkheimi iskola híveként fedte fel azt a jelentésváltozási szabályszerűséget, hogy egy szó jelentése tágul, ha kisebb társadalmi körből, rétegből szélesebb réteg használatába megy át, és szűkül, ha a szélesebb társadalmi rétegek nyelvéből egy szűk réteg speciális szavává válik (*ad-ripare* > *arriver* — *trahere* > *traire*).

¹² Lásd MOLNÁR 1962: 295 hasonló nézeteit a szociometria mennyiségi mérés-eredményeire vonatkozóan, amelyekből szerinte nem lehet olyan kvantitatív eszközökkel ki nem fejezhető társadalmi jelenségeket megismerni, mint pl. a munkásosztály öntudata.

¹³ Érdekes, hogy a marrizmushoz hasonló nézetek időnként felűtik a fejüket a nyelvészek és a határtudományok művelői közt. Lásd pl. a szociológus és etnológus LÉVI-STRAUSS (1951) hipotézisét.

A marrizmus primitíven leegyszerűsített fejlődési vázlatát nem fogadhatjuk el, a francia szociológiai iskola pedig kitűnő részleteredményei mellett sem tudott átfogóbb elméletet felállítani, s így a probléma változatlanul fennáll. Vizsgálatunk szempontjából kézenfekvőnek látszik ismét a szókincs tanulásaira támaszkodni. A társadalmi változások ugyanis vitathatatlanul maguk után vonják a szókincs megváltozását. Az új társadalmi viszonyok fogalmi nyomán seregestül keletkeznek új szavak, a kipusztuló társadalmi intézményekkel kapcsolatos fogalmak neve pedig mindjobban kiszorul a használatból. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára híven tükrözi vissza a magyar nyelv törzsállományába tartozó szókincsréteg e változását a felszabadulástól napjainkig. A társadalmi átalakulással keletkezett új fogalmak nevei „új” minősítéssel ellátva találhatók meg benne (pl. *pártbizalmi*, *munkaverseny*), a letűnt társadalmi rend fogalmainak neve mellett „szoc e”, vagyis „szocializmus előtti” megjelölés áll (pl. *nagybirtok*, *szolgabíró*). Kétségtelen, hogy a társadalmi eseményekre az élet igen gyorsan reagál, s az új fogalomnak szinte azonnal támad új neve, ha pedig nincs szükség rá, és újabb, gyakran fejlettebb forma váltja fel a megfelelő intézményt, a név is csakhamar feledésbe merül. Ilyen pl. az ÉrtSz címszavai közt a *népnevelő*, *falujárás*, *sztahanovista* stb. címszavak, amelyek értelmezésében megtalálható, hogy a szocializmus építésének kezdeti szakaszában használták őket.

Mindez igen öröndetesnek látszik vizsgálatunk céljára nézve, hiszen ebből adódik az a megoldás, hogy a társadalmi változás befejeztével keletkezett és tartósan megmaradt szavak számát a teljes szókinccsel arányba állítsuk, figyelembe véve az átalakulási korszak időtartamát is. A lexikológus előtt nyilvánvaló, hogy ez a feladat megoldhatatlan, hiszen habár a szókincs nagysága véges, nem mérhető számokban, amint erre korábban utaltam. De még e sziszifuszi munka elvégzése után sem kaphatnánk használható eredményt. Szinte bizonyos, hogy minden nyelv egyforma gyorsasággal reagál az új fogalmak keletkezésére, és rövidesen megtalálja a megfelelő elnevezést akár folyamatosan keletkeznek ezek az új fogalmak, akár forradalomszerű átalakulással. Más a helyzet akkor, ha valamely nép társadalmi, művelődési szempontból elmaradottságban él, irodalmi nyelve nincs, vagy csak nagyon szűk társadalmi réteg használatában van. Ha ekkor érik a népet forradalmi jellegű társadalmi változások, akkor a nyelv szókincese szerkezeti és rendszerbeli tényezők miatt sem képes rövid idő alatt lépést tartani az új fogalmak szapora keletkezésével, csupán mesterséges beavatkozás, széles nyelvújító mozgalom képes rajta segíteni. Ez volt a szerepe a magyar nyelvújításnak a nemzeti megújulás korszakában. Ilyen nyelvújítás tette lehetővé a Szovjetunió számos kisebb népe számára az irodalmi nyelv megteremtését a forradalom után. Jelenleg Afrika függetlenné vált országaiban merült fel a szükség nagyarányú nyelvújításra, amellyel a csekély irodalmi múltú nyelv a hivatalos nyelv funkciójának betöltésére képessé válhat (pl. az akan Ghanában). A nyelvi tabu egyébként a szókincs szinte állandóan változtató tényezője a kezdetlegesebb fokon álló népek nyelvében.

A szókincs kérdését elhagyva kicsúszik a lábunk alól a talaj. A hangrendszer és a nyelvtani rendszer körébe vágó változások egyetlen esetét sem tudjuk közvetlen társadalmi változásokból megmagyarázni. A történelmi tényezők vizsgálatakor említett nagy nyelvi átalakulások a IX–XV. század folyamán nem hozhatók összefüggésbe pl. a hűbériség allodiális korszakának megszűnésével. Ilyen nézetek a marrizmus zsákutéjába vezetnének.

De a nagyobb társadalmi mozgalmak mégis kihatnak a nyelv fejlődési menetére.

A nomád állapotból való letelepedés megváltoztatja a nyelvjárások képét, mert a törzsi nyelvjárások helyébe a földrajzi településeknek megfelelő újabb nyelvjárástagozódás lép. Így alakult ki a honfoglalással a magyar nyelvjárások területi tagozódása. A nagyobb áttelepítések és betelepítések ismét megváltoztatják ezt a helyzetet. A magyar nyelvjárások keveredése ilyen nagyarányú települési népmozgalom következménye volt a török hódoltság területének lakosságának pusztulása, menekülése, majd a törökök kiverése után a lakatlan területek újabb betelepítése révén. A rövidebb időszakon belül lejátszódó belső nyelkeveredés nyilvánvalóan meggyorsítja a nyelv változási folyamatait, ha az irodalmi nyelv még nem alakult ki, vagy használata nem vált általánossá. Korunkban a belső nyelkeveredésnek aránylag csekélyebb jelentősége van, s az is inkább a nyelvjárási különbségek elmosásával, az irodalmi és köznyelv hatásának fokozódásával jár, tehát a folyamatok lelassításának irányában hat. A hazánkba letelepült csángó községek nyelvi fejlődése lehet erre példa.

A nagyobb társadalmi változások közül nyelvmozgató szerepe lehet a függőleges irányú népmozgalmaknak. A városok keletkezésével már a középkorban megindult az a folyamat, amely napjainkban mind nagyobb méretűvé válik: a falvak lakossága viszonylag elnéptelenedik, ezzel szemben a városok lakossága mind jobban duzzad, és a világon szerte növekedik a mammutvárosok száma (New York, London után már Tokio lakossága is jóval meghaladja az 5 milliót). Budapest lakossága megkétszereződött az elmúlt két évtized alatt, de egyre növekszik a vidéki városok lakossága a falu rovására is. Ez a nagyméretű városiasodás, a városi életforma mennyiségileg duzzadó volta érezteti hatását a nyelv fejlődési iramára szintén, amennyiben a köznyelv és az irodalmi nyelv normáit még szélesebb körben terjeszti, teszi kötelezővé, s ezzel a nyelvi változás tempóját lelassítja.¹⁴ Lehetséges, hogy végeredményben ez a folyamat okozta a XV. századtól kezdve a nagyobb nyelvi változások előfordulásának hiányát.

A társadalmi tényezők áttekintése után ismereteink elég homályosak maradtak. A nagyobb társadalmi változásokra érzékenyen reagáló szókincs változásából nem tudunk mennyiségi következtetéseket levonni a társadalmi folyamatok nagyságára. A nyelvtant és a hangrendszert érő hatásokról csak elnagyolt következtetéseink vannak. A nagyobb méretű társadalmi változások közül egyesek gyorsítják (társadalmi formák megváltozása, forradalmak) a nyelvi változásokat, mások lassítják őket (városiasodás). Vannak olyan társadalmi jelenségek, amelyek a kortól és körülményektől függően lassító vagy gyorsító hatást váltanak ki (belső népvándorlás, nyelvjárások keveredése). Feltehető, hogy az említett tényezőkön kívül még egyéb társadalmi erők is szerepet játszanak mint a nyelv változásaira ható tényezők. A szociológia fejlődésével, a nyelvtudományi és szociológiai módszerek és eredmények egybehangolásával talán a jövőben pontosabb ismereteink lesznek ebben a vonatkozásban. Egyelőre csak a társadalmi tényezőknek e mennyiségileg meghatározatlan fajait lehet figyelembe venni a matematikai modell felállításában.

¹⁴ Lásd VENDRYES (1950: 414) hasonló észrevételét.

2.4. A földrajzi hatás

A földrajzi tényezők nyelvalakító hatását már régen észrevették, habár jelentőségét eltúlozva a hangváltozások és általában az emberi nyelv különbözőségének okait keresték a földrajzi körülmények (terület, éghajlat stb.) különbözőségében. E naív felfogás ma már túlhaladottnak tekinthető. Az olasz nyelvészekről felkapott neolingvisztikai iskola más szempontból vizsgálta az illető nyelvet beszélő népek földrajzi elhelyezkedését, és belőle próbált magyarázatot találni a nyelvi változásokra a hangtörvények érvényesülése helyett. Ez a hipotézis kudarcot vallott eredeti célkitűzése tekintetében, de használható megfigyeléseket adott a nyelvjáráskutatásnak. Némely tézise a nyelvi folyamatok gyorsaságának megvilágítására szintén alkalmas lehet. A nyelvi változások ugyanis területről területre haladva terjednek el a beszélők között, nem mindegy tehát, hogy az egész nyelvterület és annak egyes részei (központi terület és peremterületek) milyen arányban és kapcsolatban vannak egymással. Persze a területnek lényegében nem ilyen elvont értelemben van szerepe, hanem az ott élő lakosság számával együtt értendő, másképpen a népsűrűség lehet az a tényező, amely a nyelvi változások lefolyását gyorsítja vagy lassítja.¹⁵ Feltehető, hogy minél sűrűbb a lakosság, annál valószínűbb a nyelvi változások gyors elterjedése, általánossá válása, meggyökerezése, és minél ritkább a népsűrűség, annál lassabban megy végbe a nyelvi változás folyamata. E hipotézist leginkább az altáji nyelvek példája támasztja alá. E nyelvcsalád tagjai roppant nagy területen helyezkednek el, s e nyelveket beszélő népek lélekszáma aránylag nagyon csekély, ugyanakkor ezek a nyelvek aránylag nagyon keveset változtak évszázadok óta úgy, hogy legrégebbi nyelvm emlékeik mai nyelvismerettel is könnyen olvashatók. A népsűrűség elég egzakt fogalom, statisztikailag könnyen meghatározható, a baj csak ott van, hogy a korábbi nyelvallapokra vonatkozóan már nem rendelkezünk pontos statisztikai adatokkal, legfeljebb hozzávetőleges következtetésekkel. Így nagyjából feltehető, hogy Kínában a népsűrűség a legrégebbi korokra visszamenően mindig nagyobb volt, mint Oroszország, illetve a Szovjetunió területén. De már az nagyon nehezen volna mérhető, hogy a kínai mennyire archaikus vagy előrehaladottabb az orosz nyelvhez viszonyítva.

Egy másik hipotézis tapasztalati megfigyelésekre épül, ti. hogy minél elszigeteltebb földrajzi helyzet szempontjából valamely nép, annál kevesebb változás zajlik le nyelvében, tehát annál archaikusabb állapotot konzervál. A neolingvisztika első posztulátuma ezzel a korábbi megfigyeléssel nagyjából azonos igazságokat mond ki. A baszk és a kaukázusi nyelvek példája megerősíteni látszik e szabályt. A kvantitatív mérések szempontjából ennek a tételnek az a hátránya, hogy a földrajzi elszigeteltség matematikailag nem fejezhető ki. A határok teljes hosszának és a közös határvonal hosszának aránya az egész terület nagyságához viszonyítva (szigetek esetében a tengeri távolság átlaga a két partvonal között), a terület tengerszín feletti magasságának átlaga volnának itt a legfontosabb adatok, de hiábavaló vállalkozás lenne ezeket felmérni: az elszigeteltség nem csupán földrajzi fogalom. Vannak népek, amelyek a természetes határok nehezen járható voltát is legyőzik, hogy érintkezést keressenek más népekkel (skandináv népek), mások meg a jó

¹⁵ A népsűrűségnek a durkheimi szociológa is nagyobb fontosságot tulajdonít a társadalmi jelenségek okainak vizsgálatában.

összeköttetési lehetőségek elől is elzárkóztak (japánok a XIX. század derekáig). Egyébként a tenger lehet válaszfal, ha egy nép úgy akarja, de a legszélesebb összeköttetések eszköze nemcsak ma, hanem még régebben is (ókori görög kolóniák keletkezése).

Harmadszor pedig megfigyelhető, hogy az anyaország és az újonnan benépesített terület nyelve közt fejlődési különbség mutatkozik. A neolingvisztika negyedik tétele szerint az új területek nyelve hajlamosabb a neologizmusra, az anyaország, a régibb terület nyelve konzervatívabb. Ezt a megfigyelést alátámasztaná a délafrikai búr (afrikaans) nyelv előrehaladottabb állapota az anyaországi hollanddal szemben. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Gyakran éppen fordítva az új területek, a gyarmatok nyelve konzervatívabb bizonyos nyelvi jelenségek tekintetében az anyaországgal összehasonlítva, amint a kanadai franciák nyelvéből láthatjuk. A Spanyolországból Balkánra még az inkvizíció üldöztetése elől elmenekült spanyol zsidók nyelve nagyrészt az évszázadok előtti nyelvállapotot őrzi.¹⁶

A három számításba jövő földrajzi tényező közül az első kettő (népsűrűség és elszigeteltség kritériuma) meghatározott irányba mutat, habár kvantitatív eszközökkel nehezen vagy csak napjainktól kezdve mérhető fel, a harmadik olyan bonyolult és ellentmondó hatásra utal, hogy belőle általános érvényű következtetést nem lehet levonni.

2.5. A szomszédság és a távolabbi idegen népek hatása

Az idegen népek nyelvének hatását mint legfontosabb nyelvi hatást tartotta számon mindig is tudományunk. A szomszéd népek, a távolabb élő, de magasabb műveltségi fokon vagy bizonyos vonatkozásban fejlettebb fokon élő népek, továbbá a honos lakossággal keveredett vagy korábban már ott élő, de teljesen beolvadt népek nyelve részéről jelentős hatás éri a honos nép nyelvét. Ez a hatás elsősorban szintén a szókincs változásában mutatható ki, de az idegen szavak meghonosodásával főleg a szomszéd népek nyelvéből új fonémákkal is gazdagodhatik a nyelv, a szubsztrátum pedig esetleg közvetlen hangcseréket eredményezhet. A szintaxis mindhárom fajta hatásra megváltozhat, módosulhat bizonyos mértékben. A legkevésbé érzékeny az idegen hatásra az alaktani rendszer. Ha azonban az idegen hatás rendkívül nagy erejű, akkor az alakrendszer sem marad mentes az idegen hatástól. Az ún. nyelvi szövetségek (unions linguistiques) esetében lehet ilyenről szó, ahogy a balkáni nyelvek példájából láthatjuk (az infinitívus kiveszése, a ragozási rendszer analitikussá válása, hátrahagyott artikuláció stb.). Az ázsiai és afrikai pidgin nyelvek végeredményben szintén nagyfokú idegen hatás (gyakran kölcsönös hatás) eredményeképpen jöttek létre.

Ami azt a kérdést illeti, hogy az idegen hatás mennyire gyorsan nyilvánul meg, illetve mennyiben járul hozzá általában a nyelvi folyamatok tempójának alakításához, semmi közelebbi adatunk sincs. Az angol nyelv viszonylag gyors átalakulási folyamatát nyilván a francia hatás okozta, de talán nem a francia nyelv sajátosságos rendszere, hanem a normann hódítás rendkívüli ereje és hatékonysága, tehát nem nyelvi, hanem történelmi tényező. Kevés lehetőség van arra, hogy megvizsgáljuk, mennyire hatott a magyar nyelv

¹⁶ VENDRYES (1950: 413) is kiemeli ezeket az ellentétes adatokat.

változásának menetére a szláv, a német, a latin, az olasz, a francia, az oszmán-török stb. hatás. Pedig a jövevényszavak bizonyos mértékben jelzik ezt az utat. De hiábavaló lenne a jövevényszavak számából levonni valamilyen következtetést. Elsősorban nem abszolút számukra kellene tekintettel lenni, hanem a gyakoriságukra, előfordulásukra a beszédben, tehát nem a code, hanem a message adatai lennének mérvadók.¹⁷ De ezekkel a számadatokkal legfeljebb a szókinccset ért hatás nagyságára lehet következtetni, nem pedig arra, hogy ezáltal mennyire gyorsultak meg, vagy lassultak le egyéb nyelvi folyamatok. A szókinccs változásából kielemezhető adatok még a szókinccs változásának gyorsaságára sem utalnak közvetlen. Ezt csak történelmi adatokból ismerhetjük meg; történelmi adatok hiányában pusztán a kölcsönszavak számából és arányából nem állapíthatjuk meg, hogy az idegen hatás mennyi ideig tartott, illetve a kölcsönszavak tömeges átvételére mennyi idő volt szükséges. Talán csak annyit lehet kimondani, hogy minél kevesebb idegen hatás ér valamely nyelvet, az annál archaikusabb, tehát lényegében a földrajzi elszigeteltség helyzetével azonos eredményt kapunk. Nem mondható viszont minden esetben, hogy minél nagyobb és többféle az idegen hatás, annál több és gyorsabb változás zajlik le az illető nyelvben. Az idegen hatás azonban néha olyan erős, hogy a nyelv nem tud ellenállni neki, és teljesen kihal. Ez a folyamat sokszor egész rövid idő alatt megy végbe. Ilyenkor az idegen nyelv hatására teljesen meggyöngyülnek a nyelv belső erői, és egész szerkezetét még a kihalás előtt át meg átjárják az idegen nyelv elemei. Ilyen állapotban levőnek mutatják a nyelvemlékek a polab nyelvet a XVIII. század elején a német nyelv hatására. Néhány évtizeddel később már senki sem beszélt ezen a nyelven.

2.6. A népi, nemzeti jelleg („néplelek”) szerepe

Ez a kérdéscsoport felőleli mindazokat a nehezen meghatározható és nem is mindig helyes elnevezéssel illetett tényezőket, amelyeket HERDERTől és GRIMMTől HUMBOLDT-on keresztül WHORFIG sok nyelvész a legfontosabbnak tart a nyelvek szubsztanciája, fejlődésük motorja tekintetében. Ha jogosan kételkedhetünk abban, hogy a germán nyelvekben végbement Lautverschiebung e népek szabadságserzetével függ össze, ha nem hiszünk is benne, hogy az európai filozófia azért fejlődött így a görögöktől napjainkig, mert a filozófusok anyanyelve valamely indogermán nyelv volt, s a nem indoeurópai népek azért vélekednek másként egyes kategóriákról (tér, idő stb.), mert nyelvükben másféle kategóriák öltenek testet, nem lehet tagadni, hogy a népi, nemzeti sajátságok valamiképpen hatnak a nyelv rendszerére, fejlődésére, noha e hatás és kölcsönhatás nem mutatható ki közvetlenül.

Hogy a sok bizonytalanságon túlmenve bizonyítható tételt állítsunk fel, először magával a népi, nemzeti sajátság fogalmával kell tisztában lennünk. Ebben a tekintetben sajnos sehol sem tartunk. LE BON (1898) kísérlete szubjektív jellegű és néhány éles megfigyelése ellenére is elavult, WUNDT néplelektani koncepciója torzóban maradt, illetve éppen a kitűzött célt nem érte el.

¹⁷ A magyar és más idegen nyelvek szókinccséről vannak ilyen számítások. Lásd BÁRCZI (1951: 13–14) felsorolását a magyar nyelvben végzett számításokról.

A modern szociológiának vannak próbálkozásai ezen a területen, de a roppant ingoványos talajon még csak módszertani tapogatózásoknál tartanak.¹⁸

A továbbvezető út akkor lesz járható, ha elvont metafizikus néplélektani kategóriák helyett lélektani kísérletekkel igazolt típusokat tudnak majd megkülönböztetni. Persze még akkor is nehéz lesz kimutatni, hogy a nemzeti sajátosságok változtak-e a századok folyamán, s ha igen, hogyan.

A nyelvi változások lefolyása szempontjából talán az extrovertált (olasz, spanyol) déli típusú és introvertált (angol, skandináv) északi típusú népi sajátosságokat lehetne kiválasztani. Azt lehetne várni ugyanis, hogy az élénkebb élettempójú, közlékenyebb népek nyelvében a változások gyorsabban mennek végbe, mint a lassabb, megfontoltabb, zárkózottabb típusú népek nyelvében. Ha a gondolatmenetet tovább folytatjuk, a beszédtempó szerepéhez jutunk el. Ez viszont újabb ismeretlen, megoldatlan kérdés. Csak hozzávetőleges benyomásaink vannak arról, hogy egyes nyelvekben, illetőleg az őket beszélő népeknél az átlagos beszédtempó gyorsabb (olasz), másutt lassabb (skandináv nyelvek), tudományos módszerekkel gyűjtött adataink e tekintetben hiányzanak. Arról még kevésbé tudunk, márpedig ez igen fontos volna vizsgálatunk szempontjából, hogy a korábbi nyelvállapotokban milyen volt az átlagos beszédtempó a maihoz viszonyítva. Aligha fogjuk valaha megtudni, milyen gyorsan beszéltek általában a rómaiak és az ókori germánok. Legfeljebb a mai és a jövőben mért adatokból tudhatunk talán valamit visszafelé következtetni, ha a beszédtempó mérésének problémáját megoldjuk.

Ilyen és néhány hasonló kategória felállítása és a rájuk vonatkozó adatgyűjtések feldolgozása után egyes nemzeti sajátosságok talán kvantitatív eszközökkel összehasonlíthatók lesznek. De még több olyan vonása marad ennek a homályos sajátásnak, amely hozzáférhetetlen a mennyiségi megfigyelés számára, habár a nyelv fejlődése szempontjából rendkívül nagy szerepe van. Az illető nép karakterében, lelkében meglévő szubjektív, érzelmi tényezőkre gondolok, amelyek minden történelmi, művelődési, társadalmi, politikai eseménynél, folyamatnál jelen vannak, megnyilvánulnak, visszahatnak, fékezik vagy gyorsítják, erősítik vagy gyengítik a külső erőket. Nagyon valószínű, hogy számos nyelvi változás minősége és lefolyása is ezektől függ. Talán ismét az angol nép és nyelv történetéből próbálom megmagyarázni lényegüket.

Két különböző idegen nép hatása érte az angolt a középkorban: a vikingek és a normannok betörései és hódításai. A vikingek (főleg dánok és kisebb mértékben norvégok) inváziójának kezdetben és nagyrészt a végén is csak rablás volt a célja. De az északi germánok túlnépesedésének levezetésére egyidejűleg egy letelepedési folyamat indult meg Britanniában, amely azzal járt, hogy a skandináv hódítók egy része elvegyült az angolszász és a régi kelta lakosság között, megindult a beolvadás folyamata összeházasodások révén. A vikingek vezető rétege vett ebben a legkevésbé részt, az ő céljuk a rabláson kívül a kimondott területi hódítás volt. Az északi germán nyelvi hatás az angolszászra elsősorban a letelepedett rétegekből indult ki, Nagy Kanut uralkodása idején pedig a kereskedelmi érintkezés növelte ezt a hatást. Mindebből nyilvánvaló, hogy az évszázados véres inváziók, pusztítások, rablások ellenére a megtelepedő vikingeket a sziget lakossága már magához hasonlóknak tartotta,

¹⁸ E kutatások mai állásáról lásd MEAD (1953) és CURTIS (1960: 265—267) összefoglalóját, valamint GORER (KLUCKHOHN—MURRAY 1953: 246—259) nézeteit.

velük szívélyes kapcsolatba lépett, hiszen egyébként nem jöhettek volna létre egyes házasságok sem.

Ezzel szemben a normannokkal egészen más viszonyba léptek az angolszászok. A norman hódítók az őslakosságnak csak egy elenyésző töredékét tették ki szám szerint, azonban kimondottan hódító céljaiknak megfelelően leigázottként bántak az angolszászokkal: üldözték a nemességet, egy részét kiirtották, birtokaikat elkobozták, a vezető pozíciót mindenütt a normannok kaparintották kézbe. Természetesen a hódítók közt is voltak egyszerű emberek kézművesek, sőt parasztok, kereskedelem is folyt a két nép között, tehát hosszú évtizedek múlva megindult a keveredés alulról, azonban a hivatalos-francia nyelv a gyűlölt hódítók nyelve volt.

Amíg az angolszászok a letelepedett északi germánokat nem tekintették egyértelműen ellenségüknek, a letelepedett parasztokat az angolszász paraszt-ság hasonszűrűnek kezelte, addig a normannok a jelentéktelen számú kis embertől eltekintve mindig gyűlölt hódítók maradtak a leigázott lakosság szemében. A vikingek felszívódtak és angolszászokká váltak miközben a nyelvcserevel számos kölcsönszót és néhány nyelvtani elemet vittek át új nyelvükbe; a lakosság francia eleme csak évszázadok múlva tűnt el, addig a francia nyelv nélkül hivatalos aktus nem történhetett, az angolszászoknak tehát jól-rosszul meg kellett tanulniuk gyűlölt uraik nyelvét. Lehetséges, hogy ez a különbség, az angolszászok különböző érzelmei a kétféle idegen nép iránt, rejtí magában a magyarázatát annak, hogy a viking hatás sokkal csekélyebb méretű volt, mint a francia. Persze nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a francia már fejlett irodalmi nyelv volt, míg a dán és norvég hódítók maguk is gyakran az angolszász irodalmi nyelvet használták. Ezzel a példával talán megvilágítottam, hogy a nyelv fejlődésére ható társadalmi, történelmi, politikai és egyéb eseményeken kívül számításba kell venni, hogy a nép tömege miféle érzelmekkel viseltetett irántuk.

A népi, nemzeti sajátságok különbsége rendkívül összetett, bonyolult és nehezen kielemezhető formában éreztetheti hatását a nyelvi változások folyamatára. Ismereteink jelenlegi állása mellett ennél közelebbit megállapítani nem lehet. A kvantitatív vizsgálatok szempontjából természetesen még kevesebb konkrétum mutatható fel. Mindazonáltal feltehető, hogy kellően kidolgozott tudományos módszerekkel mennyiségi adatok is rendelkezésre fognak állni majd e kérdés megoldására, habár számos ide vonatkozó jelenség mennyiségileg eleve kielemezhetetlen marad. Hiszen ha a jelenleginél sokkal pontosabb adataink volnának arra vonatkozólag, hogy mennyi volt az angolszász őslakosság száma rétegek szerint a viking betörések kezdetén és végén, mennyi északi germán tört be a szigetországba, ezek közül mennyi telepedett le, és ugyanezeket az adatokat a normann hódítás korából szintén ismernők, akkor sem lehetne tudni, mi lakozott a szívekben.¹⁹

3. A nyelvben létrejött változások mérhetősége mennyiségi adatokkal

И. И. РЕВЗИН: Модели языка. Москва 1962. című munkája igen sok, e tanulmány tárgyához és módszeréhez kapcsolódó hasznos, vagy legalább is

¹⁹ Hasonló megjegyzéseket lásd MOLNÁR (1962: 295—296) és GORER (KLUCKHOHN—MURRAY 1952: 256—257) írásaiban.

vitaébresztő gondolatot tartalmaz. Sajnos, mivel a mű kéziratom lezárása után került hozzám, nincs mód rá, hogy részletesen foglalkozzam vele, illetve merítsek belőle. Azonban a szerző által nagy gondossággal összegyűjtött és éles kritikai megjegyzésekkel ellátott anyag sem változtathat tanulmányom gondolatmenetén és eredményén. РЕВЗИН a matematikus szakember alaposágával ismerteti azokat az eljárásokat, amelyek alkalmasak a nyelv egyes jelenségeinek kvantitatív leírására. Azonban úgy vélem, hogy saját mennyiségi elemzéseim (lásd a továbbiakban) is joggal készíthettek következtetéseim levonására. A matematikai modellek csak egyes részjelenségek leírására vagy mérésére alkalmasak, a nyelvben végbement változások egészének átfogó, kvantitatív jellemzésére nem használhatók.

3.1. A hangrendszer

Mivel rendszerszerű változásokat akarunk elemezni, fonémák vizsgálatával kell foglalkoznunk. Ezzel a feladat már eleve megnehezült, mivel a legkorábbi, kikövetkeztetett nyelvallapot fonémarendszerének összeállítása teljesen önkényes. Az indoeurópai alapnyelv hangrendszeréről állandó viták folynak, és nem dőlt el, hogy egyes kikövetkeztetett hangok fonémák voltak-e vagy hangváltozatok. Nem egy kutató úgy véli, hogy a palatális-veláris mássalhangzóellentét (satem-kentum nyelvek) nem alkotott fonológikus ellentétet. E megoldatlan vitát figyelmen kívül hagyva megpróbáljuk megmérni az indoeurópai alapnyelvben és egyes leányági (alap)nyelveiben létrejött hangrendszerbeli változások különbségét. A hangrendszer egységeit főleg KRAHE (1958) táblázatai szerint állítottam össze.

Az indogermán alapnyelv, az óind, a görög, a germán alapnyelv, a latin a litván és az ősszláv alapnyelv hangrendszere az alábbi hangokból (fonémákból) tevődik össze (a típusok száma szerint):

	másh.	fél- hangzó	szonáns	magh.	hosszú magh.	diftongus	hosszú dift.
indogermán	29	2	4	6	5	6	6
óind	21	2	1	3	5	2	—
görög	16	2	—	5	5	6	—
latin	16	2	—	5	5	3	—
germán	18	2	—	4	4	4	—
litván	14	2	—	4	4	5	—
ősszláv	24	1	2	10	—	2	—

Az egyes fonémáknak e típusokba való sorolása nem egyszerű feladat. Hogy csak az ősszláv problémáját említsem, a *ě* fonémát diftongusnak vettem (a vitatható *ju* diftonguson kívül), bár talán monoftongus is lehetett. A magánhangzókat mind a rövid magánhangzók csoportjába soroltam, pedig közülük tulajdonképpen az *a*, *u*, *i*, *y* hosszú volt, az *e*, *o* rövid, az *ɛ*, *ɔ* igen rövid (redukált). A magánhangzók kvantitáskülönbsége azonban az ősszlávban már nem alkotott fonológikus ellentétet, sőt végeredményben csak a redukált magánhangzók lehettek fonetikai szempontból megkülönböztethetők a többivel szemben, amelyeknek eredeti kvantitáskülönbsége elmosódott már az ősszláv korszak idején.

Ezekből az adatokból próbáljuk meg összeállítani a szóban forgó rendszerek különbségét a mássalhangzók és magánhangzók aránya szempontjából

(ebben a vonatkozásban a félhangzókat önkényesen a mássalhangzók közé, a szonánsokat a magánhangzók közé számítottam):

	összes	mással- hangzó	magán- hangzó	arány
indogermán	58	31	27	1,15
óind	34	23	11	2,09
görög	34	18	16	1,13
latin	31	18	13	1,38
germán	32	20	12	1,66
litván	29	16	13	1,20
ósszláv	39	25	14	1,79

Mire lehet ebből a táblázatból következtetni? Hogy az óind távolodott el a mássalhangzók és magánhangzók aránya tekintetében a leginkább az indogermán alapnyelvtől, hogy a litván és a görög van hozzá a legközelebb, hogy a germán és az ósszláv nagyjából azonos színvonalon áll? Ha helyesen következtettük ki az indogermán alapnyelv adatait, akkor az arányosság ezt mutatja. Az abszolút számok tekintetében más helyzet áll előttünk, az indogermántól mindegyik későbbi nyelvállapot igen messze áll, és belőlük egyformán a hangok száma csökkenésének tendenciája olvasható ki. De vajon tényleg a rendszerváltozás lényegét ragadják meg ezek a számok? Hiszen közben egyes eredeti hangok teljesen kivesztek (pl. az ósszlávban hiányzanak az aspirált és a veláris mássalhangzók), ugyanakkor teljesen újak keletkeztek (pl. az ósszlávban a nazális magánhangzók: *ę*, *o*). Kétségtelenül ilyen egyedi változásokat mennyiségi szempontból nem lehet megragadni. De arra feltétlenül szükség lehet, hogy arányba állítsuk egymással a kisebb hangtípusokat, a zöngéseket a zöngétlen mássalhangzókkal, a réshangokat a zárhangokkal. Meg lehetne számolni, hogy a megkülönböztető elemek 12 csoportja szerint hogyan alakul a változás képe a szóban forgó nyelvekben.²⁰

De még ez mindig nem elegendő ahhoz, hogy a rendszerek változásait számokkal mérhetővé tegyük. A fonémák megléte önmagukban keveset mond, hisz előfordulásuk gyakorisága tekintetében szintén különböznek egymástól a nyelvek. Az sem közömbös körülmény, hogy milyen fonémák fordulhatnak elő szó elején, szó belsejében és szó végén, milyen más fonémák társaságában. Másként kifejezve a nyelvi rendszer és a nyelvi mű közti különbséget valahogyan figyelembe kell venni.

HERDAN (1956: 84–85) néhány adatából jobban megvilágítható ez a különbség. Eszerint az olasz, az angol és a cseh nyelv magánhangzóinak és mássalhangzóinak az aránya így alakul a rendszerben (code) és a nyelvi műben (message), vagyis szövegekben végzett számítások alapján:

	olasz magánh./mássalh.	angol magánh./mássalh.	cseh magánh./mássalh.
code	7 : 26	18 : 26	12 : 24
message	85 : 100	59 : 100	69 : 100

²⁰ A megkülönböztető elemek kategóriáját JAKOBSON—FANT—HALLE (1955) állította fel. A 12 elem közt azonban még nem szerepelnek a prozódikus tulajdonságok. A megkülönböztető elemek rendszerének bírálatával egy korábbi tanulmányomban foglalkoztam (FODOR 1961a). ШАУМЯН (1958) éppen a megkülönböztető elemek továbbfejlesztett típusai szerint tett kísérletet a lengyel nyelv hangrendszere történeti változásainak pontosabb elemzésére. Az említett tanulmányomban ennek bírálatára is kitérttem.

Az olasz nyelvnek alig harmadannyi magánhangzója van, mint mássalhangzója, de a beszédben sokkal gyakrabban használja őket, úgyhogy majdnem minden mássalhangzóra esik egy magánhangzó. A cseh fele annyi magánhangzóját jóval kevesebbszer használja a beszédben, úgyhogy minden két mássalhangzóra esik alig több mint egy magánhangzó. A legkevesebbszer az angol használja magánhangzóit, pedig a három nyelv közül neki van típus szerint a legtöbb belőle.

Ha a számítások alkalmával minden körülményt figyelembe veszünk, akkor legalább ezeket a számadatokat kell megkapnunk: a fonémák abszolút száma, a magánhangzók és a mássalhangzók abszolút száma, a magánhangzók és a mássalhangzók számának aránya, a további képzési és akusztikai típusok abszolút száma és aránya, a fonémák terheltsége, a code és a message adatainak egymáshoz való aránya.

Ezeknek a számításoknak egy része el sem végezhető. A fonémák terheltségére nézve vannak egyes nyelvekben végzett kutatási eredmények, összefoglaló munka még nincs. De az írásbeliség nélküli, kikövetkeztetett alapnyelvek, vagy a csekély terjedelmű nyelvemlékek már eleve nem szolgáltathatnak adatokat a message-re vonatkozóan.²¹

Az elvégezhető számítások után kapott adatok óriási tömkelegéből lehetetlen összeállítani a hangrendszer változásának lényegét. Nyilván csak néhány vagy egy-két kiválasztott adatból kellene levonni a tanulságokat. De melyek a legfontosabb adatok? Az abszolút számok vagy az arányok? A code vagy a message adatai? A zárhangok és a réshangok aránya? A labiális vagy illabiális magánhangzók aránya? ASHBY (1958: 39–41) nyomdokain haladva CLAUS (1961: 214–222) kifejti, hogy a modern tudomány nem fordíthat egyforma figyelmet a sokféle, bonyolult összefüggésekre, erre nincs is szüksége, a jelenségeknek és összefüggéseknek a legfontosabb tagjait kell tudományos eszközökkel megragadnia, s ezzel a dolgok lényegébe hatol. CLAUS példaként idézi a közgazdaságtan köréből a MARX által felfedezett törvényt, amellyel a termelés egy országban való növekedésének feltételeit határozta meg, s ezáltal az oly bonyolult jelenségek szövedékéből éppen a legfontosabb láncszemet megragadva jellemezte az egész folyamatot.

A fenti példa ellenére kételkedni kell abban, hogy a társadalmi és közgazdaságtani jelenségek valamennyi bonyolult fajtájának törvényszerűségeit le lehet írni csupán egy vagy néhány fontos összefüggés feltárásával. A nyelvi rendszer általában igen sokféle, bonyolult viszonyból áll, még a hangrendszer is, amely pedig a legkevesebb elemből tevődik össze. Néhány példa jól megvilágítja, milyen ellentétes adatokat kapunk, ha a kvantitatív összehasonlítást tovább folytatjuk.

Mindenekelőtt még egyszer feltüntetem az indogermán nyelvek köréből vett összehasonlítást a mássalhangzók és magánhangzók arányáról, de csak az utolsó táblázat adatait ismétlem meg, vagyis az arányszámokat. Emellett a számtáblázat mellett egy másik táblázat áll, ez az arányszámok egymáshoz való arányát mutatja meg az indogermán alapnyelv adataához viszonyítva, amelyet 1,00-nek vettem:

²¹ Nagyobb írásbeliséggel rendelkező nyelvállapotról már vannak vizsgálati eredmények. Ilyen PAPP (1962) tanulmánya, amelyben a szerző a magyar ízés XVI. századbéli mértékéből von le fontos következtetéseket.

indogermán	1,15	1,00
óind	2,09	0,55
görög	1,13	1,01
latin	1,38	0,84
germán	1,66	0,69
litván	1,20	0,96
összláv	1,79	0,64

Ezután vegyünk két másik összehasonlítást, egyet a mássalhangzók, egyet a magánhangzók köréből. Előbb az orális zárhangok számának az összes mássalhangzók számához viszonyított arányát tüntetem fel, és az arányszámokat ismét az indogermán adat arányszámához viszonyítom:

	mássalh. száma	orális zárhangok száma	arány	arány (indogerm.)
indogermán	31	20	1,55	1,00
óind	23	15	1,53	1,01
görög	18	9	2,00	0,78
latin	18	6	3,00	0,52
germán	20	8	2,50	0,62
litván	16	6	2,66	0,58
összláv	25	8	3,13	0,50

Másodiknak a hosszú magánhangzóknak (hosszú diftongusokkal együtt) az összes magánhangzókhoz való arányát adom meg, az előző táblázathoz hasonlóan itt is az indogermánhoz viszonyítva kiszámítom az arányszámok arányát. Az összláv adatokat elhagyom, mivel — mint említettem — a kvantitáskülönbség e nyelvben lényegében megszűnt. Kérdés viszont, hogy ez-e a helyes eljárás. A táblázat a következő:

	magh. száma	hosszú magh. száma	arány	arány (indogerm.)
indogermán	27	11	2,45	1,00
óind	11	5	2,20	1,11
görög	16	5	3,20	0,76
latin	13	5	2,60	0,94
germán	12	4	3,00	0,81
litván	13	4	3,25	0,75

Helyezzük most egymás mellé a három indogermánhoz viszonyított arányszámot:

	mássalhang. és magh.	orális zárhang	hosszú magh.
óind	0,55	1,01	1,11
görög	1,01	0,78	0,76
latin	0,84	0,52	0,94
germán	0,69	0,62	0,81
litván	0,96	0,58	0,75
összláv	0,64	0,50	—

A háromféle összehasonlításból vont arányszámok egészen szétszórt képet adnak. A görög nyelv két adata, a germán két adata ugyan nagyjából azonos, közel van egymáshoz az óind két adata is, egyébként a három-három adat teljesen különbözik egymástól. Leginkább a litván mutatja ezt a szórást. Ne feledjük el ugyanakkor, hogy az arányszámok már kétszeresen vannak arányítva, így a különbségek aránylag elmosódnak. De még ebben a viszonylag kevés elemből felépülő, zárt rendszerben, mint a hangrendszer, sem lehet a

kvantitatív adatokból egy irányba mutató összefüggést kihámozni. Éppen így nem mutatkozik egyetlen olyan viszony sem, amelyet kiragadva az egész magánhangzórendszer jellemzőjéül választhatunk ki a változások kvantitatív felmérésében. Az eredmény lényegében megfelel a várakozásnak, és azt mutatja, hogy a rendszeren belül a részrendszerek változásai sem időarányosak.

3.2. Az alakrendszer

Az alakrendszer viszonyhálózata — amint utaltam rá — sokkal több elemre épül, így sokkal bonyolultabb és ugyanakkor lazább a hangrendszerénél. Ez a tény független attól, hogy a hagyományos paradigmaváz vagy a HARRIS-féle elemző módszer morfémahalmaza alapján vizsgáljuk. A kvantitatív összemérés megvalósíthatatlan feladat, a mennyiségi részadatok a rendszer lényegéről semmit sem árulnak el. Példának vegyük a szláv nyelvek főnévragozási esetrendszerét az összlávval összehasonlítva. A három numerusban (singularis, pluralis, dualis) így oszlanak meg az esetek számai:

	singularis	pluralis	dualis
összláv	7	6	3
orosz	6	6	0
ukrán	7	6	0
fehérorosz	6	6	0
bolgár	3	1	0
macedón	3	1	0
szerb-horvát	7	6	0
szlovén	6	6	4
cseh	7	6	0
szlovák	6	6	0
lengyel	7	6	0
szorb nyelvek	7	6	3

A táblázatból kitűnik, hogy a bolgár és a macedón ment át a legnagyobb méretű változáson, de már a szorb nyelvek nagy átalakulását minden archaizmusuk ellenére (duális megmaradása) sem láthatjuk belőle. Pedig ezekben a nyelvekben nagyobb kiegyenlítődési folyamat következtében a ragok jelentős mértékben átalakultak (plur. gen. *ženŕ* óegyházi szláv — *žonow* felsőszorb), és a casusok szinkrétizmusa a dualisban szintén megváltozott:

óegyházi szláv

szorb

1. nom., acc., voc.

nom., voc.

2. gen., loc.

gen.

3. dat., instr.

dat., loc., instr.

a szorb dualis accusativusa pedig hol a nominativusszal azonos (élettelen), hol a genitivusszal (élőlény). De a táblázat nem mutatja ki a főnévragozási rendszer casusainak igen különböző fejlődési fokozatait a többi szláv nyelvekben. Ez a fejlődési különbség megnyilvánul abban, hogy az összláv deklináció töveit hogyan oszlanak meg produktivitás szempontjából, hogy hányféle rag hány alakváltozattal jelzi a casusokat. A bolgár és a macedón névragozási rendszer teljes átalakulása (analitikussá válása) pedig elsikkad a számadatokban, és nem fejeződik ki bennük az a lényeges minőségi különbség, amely a mai bolgárt és macedónt a többi szláv nyelvtől elválasztja.

A főnévragozás csak egyik része az alaktannak. A melléknemek, a névmások a participiumok alakrendszere megint másként alakul. A számnevek problémája ismét külön kvantitatív kifejezésmódot igényel. Az igeragozásban legalább az alábbi kategóriák szerint kidolgozott mennyiségi összehasonlítás elvégzésére lenne szükség: személy, szám, idő, aspektus, mód, igető.

A kibernetika elvei szerint megint ki kellene választani az összefüggéshálózat legfontosabb egy vagy néhány elemét. Ez az elv az alakrendszer terén még kevésbé érvényesíthető, mint a hangrendszer terén. A különféle ragozási rendszerek egyforma fontos tagjai az alaktannak, ugyanakkor egymástól teljesen függetlenül változnak. Amíg pl. a főnévragozási rendszer a casusok száma tekintetében az említett vázlatos képet mutatja, az igeragozás terén egészen más a helyzet. Amíg a bolgár és a macedón a névragozás terén a legjobban eltávolodott az ósszláv állapottól, addig az igeragozásban sokkal konzervatívabban őrizte meg az eredeti igei időalakokat (és még másokat fejlesztett hozzájuk). Az orosz fejlődése éppen a fordítottja ennek: a főnévragozás és általában a névragozás nagyjából megőrizte az ósszláv szerkezetet (bár a vocativus és a dualis kiveszett), ezzel szemben az igeragozás teljesen megváltozott: csak egy igeidő maradt meg, a jelen idő; a múlt időt egy új összetett alakokkal fejezi ki a participium prateritum activumból, s ezzel a genus kategóriája benyomult az igeragozásba; az aoristos és az imperfectum kiveszett az oroszból. De mennyire másképpen fejlődött a két nyelv egy másik kategória, az aspektus vonatkozásában is. Az aspektusról általában azt tudjuk, hogy valamennyi szláv nyelvben nagyjából egyforma alaki és jelentésbeli megnyilvánulásai vannak. De mégis milyen más ugyanaz a kategória az oroszban és a bolgárban, illetve macedónban. Az oroszban mindössze a jövő idő és az aspektus között van bizonyos kölcsönösen kizáró viszony (akárcsak az összes szláv nyelvben): az imperfektív jelen idejű igealak jelent fejez ki, a perfektív jelen idejű alak pedig jövő időt, az összetett jövő idő pedig csak imperfektív igéből képezhető. A bolgár időalakok egy részének egyben perfektív vagy imperfektív jelentése van függetlenül attól, hogy jobbra az egyik vagy a másik alakból képezik-e őket. Így az imperfectum igealak jelentése imperfektív, az aoristosé perfektív. Képzés szempontjából az orosz jóval továbbfejlesztette az aspektus alakrendszerét az ósszlávhoz viszonyítva. Ebben a nyelvben néhány igétől eltekintve 4 állapot különböztethető meg aspektus szempontjából alakilag: az imperfektív többől prefixálással perfektív ige, szuffixálással imperfektív ige és újabb prefixálással ismét perfektív ige képezhető (*zakryt' — pozakryt' — zakryvat' — pozakryvat'*). A bolgárban a negyedik lépcső nem használatos, ugyanakkor az első és második lépcső különbsége az oroszhoz képest sokkal gyakrabban jár egyéb jelentéskülönbséggel: *poznaja* 'tud' — *poznavam* 'ismer'.

ИСАЧЕНКО (1960) több adattal szemlélteti az orosz és a szlovák nyelv különbségeit többek közt az aspektus tekintetében is. Megemlíti pl. hogy az orosz *slat'* 'küld' imperfektív igének megfelelő prefixum nélküli alak nincs meg a szlovákban, helyette a *posielat'* ige használatos (172). Más példa: amíg bizonyos járulékos jelentésben a szlovák csak a *vy-* prefixumot alkalmazza, addig az oroszban többféle prefixum is előfordul, pl. *vyrabovat'* (*banku*) — *ograbit'* 'kirabol (bankot)', *vyzkoušet — proekzamenovat'* 'vizsgáztat' (164).

Ezeket és ehhez hasonló bonyolult összefüggéseket lehetetlen mennyiségi szközökkel kifejezni, pedig a rendszer egésze szempontjából mindegyik jelen-

tós, és nem hanyagolható el az összefüggések feltárásakor, ugyanakkor egy vagy néhány alapvető viszonyra sem lehet őket visszavezetni.

A nyelvészeti irodalomban van egy fontos elméleti munka, amely éppen a sok tagból álló morfológikus viszonyokat próbálta visszavezetni néhány alapvető összefüggésre. BRØNDAL tanulmánygyűjteményében (1943: 15–24) „Structure et variabilité des systèmes morphologiques” címen érdekes elméletet fejt ki, amely — alkalmazhatósága és realitása esetében — felhasználható volna a rendszerváltozási különbségek kvantitatív kifejezésére, ezért bővebben kell itt foglalkoznunk vele.

BRØNDAL munkájának az az alapgondolata, hogy minden rendszerszerű összefüggés lényege a szembeállítás, mint a fonológia rendszerében a fonémák oppozíciója. Az alakrendszerben az ellentétek többféle formában jelentkeznek, de végeredményben mindig kimutatható az alakok tömkelegéből két-két egymással szembenálló nyelvi ellentét. Ilyen szembenállást képvisel az egyes szám és a többes szám, a praeteritum és a praesens, az activum és a passivum egymáshoz való viszonya. E viszonyfajták poláris jellegűek, tehát pozitív és negatív tagokra bonthatók. A poláris ellentétén kívül van másféle viszony is, mint a semleges alak kapcsolata a pozitívval és negatívval. A semleges alak helyzete ugyanaz, mint az algebrai 0 és a fonológiában ismeretes 0 fok. Semleges kategória pl. az igemódok közül a jelentő mód, a személyek közül a harmadik személy. A pozitív, negatív és semleges fogalmához még egy negyedik járul, a komplex viszony; ez megtestesíti magában a pozitív és negatív alakot, illetve viszonyt. Az alakrendszerben az igei módok közül ilyen komplex alak az optativus, a numerusok közül a duális, a személyek közül az inkluzív. A komplex optatív eszerint egyesíti magában az imperatívuszt és a konjunktívuszt, a duális tulajdonképpen gyűjtőszám, amelybe az egyes szám és a többes szám belefér. A komplex viszonyon belül hol a negatív, hol a pozitív elem szerepe kerül inkább előtérbe, ezért van negatív- és pozitív-komplex viszony. Ez utóbbi esetre BRØNDAL a magyar igemódokat hozza fel például, bár nem fejt ki pontosabban, hogyan értelmezi.

Végeredményben a nyelvtan valamennyi viszonya összesen hat viszonyfajtában foglalható össze:

semleges,
negatív,
pozitív,
komplex,
negatív-komplex,
pozitív-komplex.

Az előjellel ellátott viszonyok (negatív, pozitív) kölcsönösen feltételezik egymást, a semleges és a komplex nélkülük is előfordulhat. E feltételeket figyelembe véve összesen 15-féle kapcsolat lehetséges.

BRØNDAL úgy látja, hogy a modern nyelvek fejlődése a pozitív és negatív viszonyokat tartalmazó alakok kiküszöbölése felé mutat, azaz a komplex alakok helyett semleges jellegűek keletkeznek. Ezért hiányzik a nyugati nyelvekben az optativus, az iterativum, a duális, az inkluzív személy stb.

BRØNDAL szellemes elméletének több súlyos hiányossága van. A 6 alapviszony túlságosan kevés a világ minden nyelvrendszerét figyelembe véve, habár a modern indoeurópai nyelvek kevés számú alakra épülő analitikus rendszerében általában elegendő. BRØNDAL (45–46) utal ugyan arra, hogy

e szembeállításokat nem szabad merev dogmaként kezelni, ezzel azonban még nincs kiküszöbölve minden nehézség. A szembeállítások néhány típusra való leegyszerűsítése csak akkor lehet reális, ha a viszony egyértelműen felismerhető és megállapítható, tehát nem alapul erőltetett, belemagyarázott tipizálásokon. Sajnos BRÖNDAL magyarázó példái közt több olyan szerepel, amelyre vonatkozóan a kiválasztott ellentétek megállapításához a logikai szimbolizáláson túlmenő fantázia szükséges. Miért ellentéte a praeteritum a praesensnek a futurum megléte esetében, amikor a praesens csak pillanatnyiságot jelöl, a másik két időalak tartósságot kifejező voltával szemben? A praesens gyakran fejezhet ki más időt, jövőt is, múltat is, sőt időtlenséget (praesens absolutum). A semlegesnemről nem tesz említést BRÖNDAL, de az elnevezés csábító azonossága mellett sem semleges a jellege azokban a nyelvekben, amelyekben hímnem és nőnem van, mert mindhárom nem egyforma értékű.

A hatnál több alakú összefüggések nehézségeire vonatkozóan a finn névragozás példáját említem meg.

A mai finn nyelvben 14 vagy 16 casust szoktak megkülönböztetni, ha egyáltalán ezek az alakok casusként számba jöhetnek. Akárhogyan próbáljuk azonban csoportosítani sehogy sem tudjuk őket BRÖNDAL szembeállításaira szétbontani. Ha külön-külön vizsgáljuk a tagokat, akkor eleve megghiúsul a kísérlet, hisz a tagok száma többszöröse a 6 alapesetnek. Kisebb csoportokra bontással kell tehát kísérleteznünk. Kétségtelenül két hármas csoportot tudunk felállítani, a belső és az érintkező helyviszonyok csoportját (inessivus, elativus, illativus – adessivus, ablativus, allativus):

iness.	talossa	talolla	adess.
elat.	talosta	talolta	ablat.
illat.	taloon	talolle	allat.

A két csoporton belül az inessivus, illetve az adessivus lehetne a semleges viszony megtestesítője némi jóindulattal, az elativus illetve az ablativus a negatív, az illativus, illetve az allativus a pozitív casust képviselné (vagy megfordítva?). A többi casust azonban sokkal bajosabban lehetne csoportosítani. A nominativus mondjuk szembenáll a partitivusszal (*talo* – *taloa*), más szempontból viszony a genitivusszal (*talo* – *talon*), de a nominativust, a genitivust és a partitivust semmilyen hármas viszonyba nem lehet állítani, mert a genitivus ugyan a határozottságot és határozatlanságot egyaránt kifejezheti, tehát lehetne komplex, amíg azonban a mondatbeli viszony tekintetében a genitivus mindig szembenáll a nominativusszal, a partitivusszal azonos értékű is lehet (mint tárgy): *näen talon* – *näen taloa*. A többi casusra rátérve az inessivus, az abessivus, a comitativus és az instructivus közt ugyan milyen viszony állítható fel? Milyen viszonyban állnának a többi csoport tagjaival egyenként, hogyan viszonylanék egymáshoz a négy csoport? Melyik a pozitív melyik a negatív, melyik a semleges és melyik a komplex tag?²²

²² Bröndal logikai viszonyfajtákra épülő rendszere elvi okokból nem alkalmazható: a nyelvi elemek viszonyai nem azonosak a logikai-matematikai viszonyokkal, habár az analógia gyakran kimutatható köztük. Pedig a mennyiségi változások felmérésére egyébként alkalmas lehetett volna ez az elmélet. Amint Bröndal hangsúlyozza, a diakronikus vizsgálatoknak azokra a változásokra kell figyelmet fordítani, amelyek a rendszer módosulásával járnak (pl. negatív és pozitív elem helyett komplex elem kialakulása). Ezeknek az ún. mutációs változásoknak a száma az összes viszonyfajta lehetséges számából adódik: $15 \times 14 = 210$.

GREENBERG (1960) követve SAPIR nyomdokait message-adatokból próbált mennyiségi következtetéseket levonni a nyelvek tipológiai különbségeire vonatkozólag, s ezzel a nyelvi tipológiai vizsgálatok mennyiségi módszerének vetette meg az alapját. Ha azonban a szerző (egyébként rövid, 100 szóra terjedő) vizsgálatai alkalmasak is egyes tipológiai sajátságok jellemzésére, ez a módszer sem használható a jelen probléma szempontjából, mert lényegében az előbbi fejezetben más nyelveken és ismérvekkel demonstrált szétszórót képet mutatja. Szemléltetés végett bemutatom itt GREENBERG táblázatának első négy oszlopát, amelyek indogermán nyelvek (köztük a szanszkrit) adatait adják:

	szanszkrit	angolszász	perzsa	mai angol
szintézis	2,59	2,12	1,52	1,68
agglutináció	0,09	0,11	0,34	0,30
összetétel	1,13	1,00	1,03	1,00
képzés	0,62	0,20	0,10	0,15
teljes hajlítás	0,84	0,90	0,39	0,53
prefixáció	0,16	0,06	0,01	0,04
szuffixáció	1,18	1,03	0,49	0,64
elszigetelés	0,16	0,15	0,52	0,75
tiszta hajlítás	0,46	0,47	0,29	0,14
egyeztetés	0,38	0,38	0,19	0,11

A fenti, önmagukban egyformán fontos adatokból (az összeállítás módja persze vitatható, egyébként szintaktikai jellegű sajátságokat is felölel) kapott összefoglaló átlageredmények a lényegyet hamisítanák meg.

Az alaktan különleges jellegénél fogva sokkal kevésbé alkalmas mennyiségi elemzésekre, mint a kevesebb elemből felépülő hangrendszer.²³

3.3. A szintaxis

A szintaktikai rendszerről mondható el leginkább egyes kibernetikusok vádjá, ti. hogy a kutatók maguk sem ismerik eléggé kutatásuk tárgyát, tehát ezért, azaz inkább ezért sem végezhetők rajta kvantitatív elemzések. Tagadhatatlan, hogy a szintaxis valóban a nyelvtudomány legkevésbé ismert területe mind a mai napig. A nehézség a szintaktikai jelenségek rendkívül nagy számában és bonyolult összefüggéseiben rejlik. Tulajdonképpen még a vizsgálat alapelvei sem tisztázódtak megnyugtatóan. A hagyományos elvekből eredő ellentmondó és megoldatlan problémákat tárgyalja RIES (1927) ismert munkája, habár saját kísérlete sem tekinthető az elődeinél sikerültebbnek. Az elmúlt időkhöz megjelent nyelvtani szintézisek többségére jellemző, hogy ez a stúdium a hangtanhoz és az alaktanhoz képest sokkal szerényebb terjedelmű, továbbá hogy nincs összhang a művek közt a tárgyalás módszerére vonatkozóan. A nyelvtudomány új módszerei jobban előtérbe helyezték a szintaxis kutatásának ügyét, azonban a sokféle próbálkozás hasznos részeredményektől eltekintve sem hozott változást e tekintetben. A gépi fordítás szempontjából elsőrendű fontosságú lett a szintaxis beható tanulmányozása, azonban a gép éppen ezen a nyelvi síkon mondja fel a szolgálatot. A szintaktikai szabályok tömkelege lehetetlenné teszi, hogy a gép a nyers fordítás, sőt a

²³ Lásd hasonlóan АХМАНОВА (АХМАНОВА, О. С.—МЕЛЬЧУК, И. А.—ПАДАУЧЕВА, Е. В.—ФРУМКИНА, Р. М. 1961: 8) megjegyzését.

gyakori értelmetlen, leiterjakabszerű fordítások színvonalánál eredményesebben dolgozzék.²⁴ Mindebből az következik, hogy még a lehetősége sem mutatkozik, hogy milyen szintaktikai elemekre vagy viszonyokra építsük fel a kvantitatív mérés alapelveit. Nyelvtörténeti vonatkozásban még az a nehézség is felmerül, hogy a nyelvemlékek terjedelmétől függ, mennyire ismerhető meg egyáltalán a korábbi nyelvállapot szintaxisa. A gyéresebb írásbeliséggel rendelkező nyelvek szintaktikai változásairól általában sokkal kevesebbet tudunk, mint a hangrendszerük vagy az alaki rendszerük változó.

3.4. A szókincs

A szókincs kvantitatív mérésére és összehasonlításaira a glottochronologia, illetve lexikostatisztika módszerének kidolgozói tettek kísérletet. Vizsgálatuk tárgya nem a teljes szókincs — hiszen annak számszerű felmérése nem oldható meg, mint már utaltam rá — hanem az alapszókincs, vagyis a teljes szóállomány viszonylag legállandóbb rétege. A módszer hívei még ezt a kisebb állományt sem szándékozták egészében átfogni, hanem annak is csak egy csekélyebb részét a kiválasztott 200 majd 100 szóból álló lista szerint. A módszer kudarcot vallott ugyan eredeti formájában, eredeti célkitűzésében, de a rokon nyelvek és nyelvjárások egymástól való kvantitatív eltérésének vizsgálatára módosított formában felhasználható. Az e kérdéssel foglalkozó tanulmányomban (FODOR 1961b: 342—344) tett javaslat szerint a kiválasztott szóállomány nagyobbra veendő, 500 szó körül, és az összehasonlítás során nemcsak egy jelentést, hanem a teljes szinonimakört kell figyelembe venni. Ennek értelmében viszont a nyelvi változások tempójának mérésére már eleve alkalmatlanok azok a nyelvek, amelyeknek írásbeli emlékei az adott korszakban kis terjedelműek, továbbá a kikövetkeztetett alapnyelvek. Tehát pl. az óegyházi szláv, illetve az ószláv nem alkalmas arra, hogy a szláv nyelvek szókincsének változási mértékét összehasonlítsuk vele. De a sokkal nagyobb terjedelmű ófrancia vagy angol-szász nyelvemlékek anyagából már inkább elvégezhető ilyen vizsgálat a francia vagy az angol nyelv változási tempójának mérésére.

Mindenesetre igen érdekes, hogy a szókincs, amely a legnagyobb számú elemből áll és a leglazább strukturális hálózat a nyelv többi síkjához viszonyítva, sokkal inkább alkalmas mennyiségi összehasonlításokra, mint a legkevesebb elemből összetevődő és a legszorosabb struktúrába zárt hangrendszer. E paradoxon feloldható, ha tekintetbe vesszük, hogy a rendszer lazasága (a kapcsolat jelszerűtlen volta) teszi lehetővé a szókincs elemeinek számlálható egységként való kezelését, de ugyanakkor az így összehasonlított szóanyag csak durva váza annak, amit szókincs változása névvel illetünk. Az előbb ugyan teljes szinonimakörrel beszéltem, amely a szóegyedek összevetésekor figyelembe veendő, de korántsem gondoltam a lexikológiai értelemben vett teljes szinonimakörre, azt lehetetlen volna az összehasonlítás céljául kitűzni, csupán

²⁴ A szintaxis bonyolultságára és az elemzés nehézségeire maga Chomsky (1957: 19—25) mutat rá. Vö. Bar-Hillel (1953) kísérletét a szintaxis matematikai szimbolizálására. Kéziratomban lezárása után kaptam meg Bar-Hillel négy előadásának szövegét, amelyet Velencében tartott (Four Lectures on Algebraic Linguistics and Machine Translations, 1963). Ezekben a szerző kétségeit fejezi ki többek közt a fordítógép nagyobb teljesítőképességével kapcsolatban.

annyt értek rajta, hogy a nagyjából azonos jelentésű egy-két legfontosabb rokonértelmű szót kell belevonni a szavak azonosításába. Erre azért van szükség, mivel nem lehet csupán egyetlen szójelentést kiválasztva azonosítani a két különböző nyelvrendszer szóegységeit.

4. A nyelvi változások tempójának matematikai modellje*

Az eddigiekben áttekintettük a nyelvi változások lefolyását alakító tényezők szerepét és a nyelvi állapotok különbségének mennyiségi módszerekkel való mérhetőségét. A szöveges minőségi elemzés után inkább csak a szemléltetés kedvéért megpróbálom felvázolni az összefüggések diagramját és megadni a folyamat matematikai modelljét.

4.1. A változások lefolyására ható tényezők (operátorok) matematikai modellje

4.11. A történelmi tényező (T)

A történelmi események, nagyobb megrázkódtatások, forradalmi átalakulások általában meggyorsítják a nyelvi változásokat, de ez a gyorsító hatás nem mindig áll be. A történelmi események nagysága kvantitatív eszközökkel nem mérhető. A történelmi tévvező ábrázolása:

(A diagramokban szereplő nyilak, amelyek a hatás irányát jelzik, a tényező sajátosságaira is utalnak; az (x) illetőleg a $-\longrightarrow$ vonal jelen esetben annyit kíván jelezni, hogy a tényező hatása nem mindig áll be; a diagramok szabványostól eltérő $(---)$ kerületi vonalai a kvantitatív mérhetőség fokozatait jelzik:

- kvantitatív módszerekkel egyáltalán nem mérhető,
 ————— csak napjainktól fogva lesz mérhető vagy jelenleg (még) nem mérhető,
 ————— nagyrészt vagy részben mérhető,
 ■■■■■ csak kisebb részleteiben mérhető).

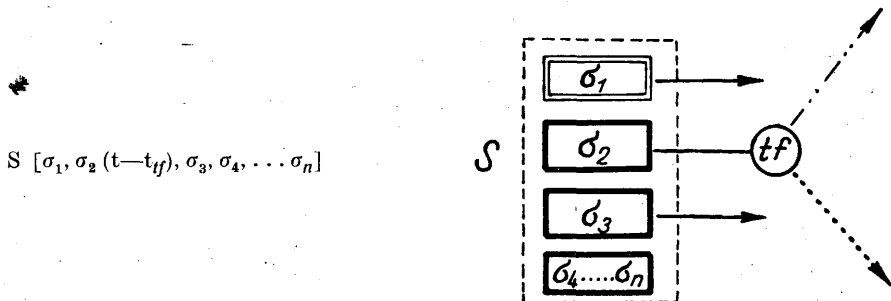
4.12. A művelődési tényező (K)

A művelődés szempontjából jelentős események, újítások, átalakulások a kezdeti nagyobb tempó után általában lelassítják a nyelvi változások folyamatát. Az új vallás felvétele, illetőleg az új vallásra való áttérés, ha egyben új liturgikus nyelv átvételével együtt jár, bizonyos esetekben fekezi a nemzeti nyelv fejlődését, vagyis még inkább konzerváló hatással járhat. A művelődési tényezők kezdeti gyorsabb hatása a nyelvi fejlődésre a szókinész változásában, gyarapodásában mutatható ki. Egyébként a művelődési tényezők nagysága kvantitatív eszközökkel nem mérhető fel, mert a statisztikailag kimutatható adatok nincsenek mindig arányban a minőségi változásokkal. A művelődési tényező ábrázolása:

4.13. A társadalmi tényező (S)

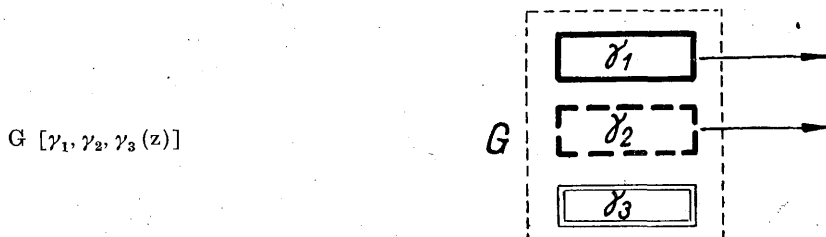
A nagyobb megrázkódtatással járó társadalmi változások, átalakulások (σ_1) (forradalmak, társadalmi formák megváltozása) gyorsítják, a vízszintes népmozgalmak (σ_2) (belső népvándorlás és ennek következtében a nyelvjáráások keveredése) az irodalmi nyelv általános elterjedése és a technikai forradalom, illetve az iparosodás (tf) ideje előtt gyorsítják, a technikai forradalom és az iparosodás korszakában lassítják, a függőleges népmozgalmak (σ_3) (városiasodás) pedig szintén lassítják a nyelvi változások lefolyását. A mondottakon kívül egyéb, ismeretlen tényezők ($\sigma_4 \dots \sigma_n$) hatásával is számolni kell. A társadalmi változásokra érzékenyen reagál a szókincs, új fogalmakkal bővül, régi fogalmak és ezek nevei fokozatosan kihálnak, de e jelenség kvantitatív felmérése nem jellemezheti a hatás nagyságát. Az egyéb nyelvi változások lényegéről semmi közelebbi adatunk nincs. A társadalmi tényezők közül csak a népmozgalmakról lehetnek statisztikai adataink főleg az újabb korból (a történelmi időkre vonatkozóan csak homályos következtetéseink lehetnek). A társadalmi tényező ábrázolása:

A ..... a tf korszakát megelőző, a —...— az utána következő időt jelenti.

4.14. A földrajzi tényező (G)

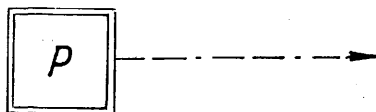
A három földrajzi tényező közül a népsűrűség (γ_1) és az elszigeteltség (γ_2) mértéke meghatározott irányban befolyásolja a nyelvi változások lefolyását: minél ritkább a lakosság, annál gyorsabban mehetnek végbe a nyelvi változások, és minél ritkább, annál lassabban, minél nagyobb az elszigeteltség, elzárkózottság földrajzi tekintetben, annál archaikusabb a nyelv, és minél szorosabbak a kapcsolatok, annál nagyobb változások érik. A harmadik tényező (γ_3) hatása nem egyértelmű, az újabban benépesült területek lakosságának nyelve lehet archaikusabb is, előbbrehaladottabb is az anyarszág nyelvénél, e tulajdonságok hol a nyelv egyik, hol a másik elemében jelentkeznek egymásnak ellentmondó irányban. A földrajzi tényezők hatása csak globális jellegű, nem mutatható ki külön a nyelvtani rendszerben, külön a szókincsben, külön a hangrendszerben. A kvantitatív mérés szempontjából a népsűrűség helyzete a legkedvezőbb, de csak a statisztikai adatgyűjtés megindulásától kezdve kaphatunk használható adatokat. Az elszigeteltség mértéke néhány nem jellemző adattól eltekintve nem mérhető. A földrajzi tényezők szimbolikus ábrázolása:

4.15. Az idegen népek hatása (P)

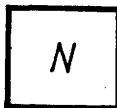
Több-kevesebb biztossággal csak annyi állapítható meg, hogy minél kevesebb idegen hatás éri a nyelvet, annál kevésbé változik. Ez a szabályszerűség fordítva nem érvényesül. Az idegen hatás jelentkezhetik elsősorban a szókincsben; a szintaxisban eléggé kimutatható olykor; a hangrendszerben szintén számolhatunk idegen hatással; legkevésbé az alakrendszer enged más nyelvek hatásának. A szókincs változására vonatkozóan kvantitatív mérések lehetségesek, habár a szám adatok nem tükrözik feltétlenül a változás gyorsaságát. A szimbolikus ábrázolás a következő:

P(q)

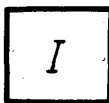
4.16. A népi, nemzeti jelleg, mint tényező (N)

E sajátságoknak feltehetően van szerepe a nyelvi változások tempójában, de közelebbit nem tudunk róla, és jelenleg semmiféle kvantitatív mérés lehetősége nem áll fent. A tényező szimbolikus ábrázolása:

4.17. A nyelv belső törvényei (belső tényező) (I)

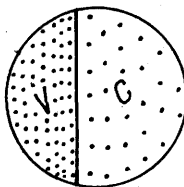
Erről a tényezőről semmit sem tudunk, csak azt, hogy van. Szimbolikus ábrázolása:

4.2. A változások nagyságát (az operandus és a transzformált állapot közti különbséget) mutató matematikai modell

4.21. A hangrendszer (ph) változásának mérése

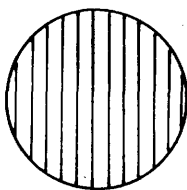
A hangrendszerben többféle abszolút szám és arányszám hasonlítható össze két nyelvállapot között, de főleg a code szempontjából. A message-beli adatok kvantitatív különbsége általában nem mutatható ki, mert a nyelvemlékek adataiból ritkán vonhatók le megbízható következtetések. A sokféle számítás eredményei nincsenek összhangban egymással, s nem tudunk közülük az egészre jellemző adatesoportot kiválasztani. A kapott mennyiségi eredmények különben nem jellemzik a változás lényegét. A kvantitatív adatok szimbolikus ábrázolása:

A V = magánhangzórendszer, a C = mássalhangzórendszer.

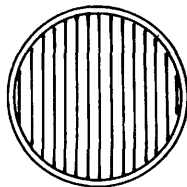
4.22. A morfológia (m) változásának mérése

Az alaktani elemek és összefüggéseik száma többszörösét teszi a hangrendszernek, egyébként ugyanaz mondható el itt is: a sokféle kvantitatív részeredmények egymással nincsenek összhangban, és nem lehet a rendszer változásának egészét jellemző adatcsoportot kiválasztani. A kapott mennyiségi eredmények egyébként sem jellemzik a lefolyt változás valódi mibenlétét. A kvantitatív adatok szimbolikus ábrázolása:

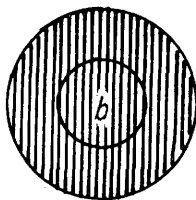
4.23. A szintaxis (syn) változásának mérése

A kvantitatív elemzés lehetősége nem áll fent. Szimbolikusan:

4.24. A szókincs (lex) változásának mérése

A szóegyedek változása a lexikostatisztika módosított alapelveivel megmérhető. A korábbi nyelvéllapot adatai persze csak a nyelvemlékek terjedelmétől és jellegétől ügöen ismerhetők meg. A szimbolikus ábrázolás:

b = alapszókincs.

4.3. A változás lefolyására ható tényezők kölsönös összefüggése (visszakapcsolás)

A változások lefolyására ható tényezők osztályozása nagyon mesterkéltnak jellegű. A tényezők legtöbbje más csoportba is beletartozik, vagy pedig elválaszthatatlan a más csoportban felsorolt egyéb tényezők érvényesülésétől.

A nagy történelmi események jelentékeny társadalmi és művelődési változásokat vonnak maguk után, idegen nyelvek hatásának nagyobb vagy az addiginál kevesebb érvényesülését, népmozgalmi változásokat, úgyhogy mindezek együttesen a népi sajátságokat is megváltoztathatják. A normann hódítás járt ilyen gyökeres és komplex változásokkal az angolszász társadalom életében. A kelet-afrikai bantu törzsek életére, fejlődésére az arab hatás többféle formában jelentkezett a középkortól a múlt század közepéig, és azt eredményezte, hogy kialakult a szuaheli nyelv, mint közvetítő nyelv, amely a keleti bantu nyelvjárások fölé épülve irodalmi és hivatalos nyelvvé vált. Történelmi esemény volt az arabok megjelenése Afrikának e területén, amely véres ellenállási harcokat és az arabok hódításait eredményezte. Társadalmi változásokkal járt, amennyiben a bantu törzsek közt sűrűbb kapcsolatok keletkeztek az arab kereskedelem térhódítása révén, megváltozott a társadalom összetétele a kereskedő réteg kialakulásával, amint a későbbi századokban a rabszolga- és elefántcsontkereskedelem mellett egyre inkább kialakultak a normálisabb kereskedelmi kapcsolatok. A művelődési hatást az arab írás és a mohamedán vallás elterjedése jelentette.

A különféle tényezők hatása nem mindig egyforma erős. A magyar történelemben a török háborúk és hódoltság kora rendkívül nagy fontosságú. Különösen a XVI–XVII. század történelmi helyzete a további századokra is döntően befolyásolta a magyarság sorsát történelmi, társadalmi, művelődési, földrajzi stb. vonatkozásban. Ugyanakkor kétségtelen, hogy e korszak, a török hódítók közvetlen művelődési hatása elenyésző az általuk okozott népmozgalmi, népsűrűségi, társadalmi stb. hatáshoz viszonyítva. Az oszmán-török hatás a magyar nyelvben néhány száz kölcsönszó átadásával járt, de ez a szókincs-réteg periferiális jellegű volt, és a török idők megszűntével néhány megmaradt szó kivételével csakhamar eltűnt a nyelvből. Ezenkívül ma már csak néhány építészeti emlék, néhány meghonosodott növény- (tulipán, kármán-körte stb.), lófajta stb. őrzi a török korszak nyomát. Pedig a török hódoltság teljesen megváltoztatta az ország nagy részének települési képét a hódoltságról való elmenekülés, az alföldi mezővárosok kialakulása, a törökök kiűzése után való újabb települések következtében. A 150 éves török uralom az ország lakosságának óriási mérvű csökkenését és a természetes szaporodásból való nagy kiesését is okozta. Ugyanakkor szinte semmi nyoma nincs annak, hogy a törökökkel való — általában véve — negatív jellegű kapcsolat valamilyen csekély hatást eredményezett volna a magyar népi, nemzeti sajátosságok alakulására. A magyarság a törökökkel szemben nagyjából ugyanúgy érezhetett, mint az angolszászok a normannokkal szemben, habár ma a köztudatban főleg Jókai regényeinek hatására kedvezőbb képek vannak, és még történetíróknál is megvan ilyen irányú véleményeknek a nyoma.²⁵

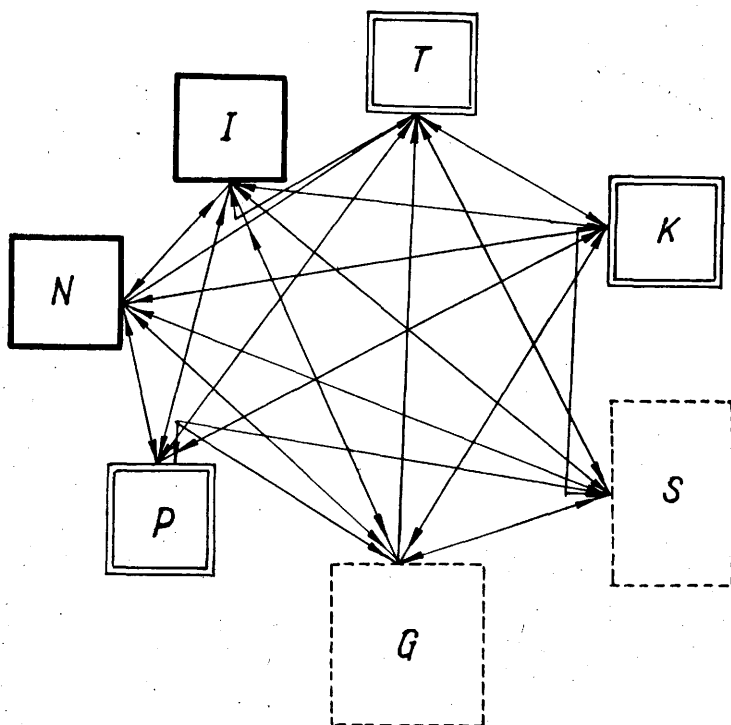
Általában véve mindegyik külső nyelvalakító tényező hatása egymással összefonódva jelentkezik, és az egyik fajta nagyobb átalakulás aligha képzelhető el a másik fajta hatás jelentkezése nélkül. Az adott népek és nyelvek konkrét története mutatja meg, melyik hatás szerepe volt nagyobb a többihez képest.

A vizsakapcsolás esete nemcsak az operátorok egymásközi viszonyában található meg, hanem valamilyen formában az operandus és az operátorok

²⁵ Lásd pl. TAKÁTS (1915–1917) munkáit.

viszonylatában is fennál. Más szóval talán a nyelv állapota és változásai a külső tényezők fejlődésére is visszahatnak valahogyan. Ennek egyik esete volna a 2.6 fejezetben említett nyelvi hatás WHORF hipotézise szerint, ti. hogy a nyelvi forma döntő módon határozza meg a gondolkodást (s ezen túlmenően a kultúrát, az egész társadalmat). Talán fölösleges részletezni, hogy a nyelvi különféleség milyen jelentős tényezője volt mindig az emberi történelemnek, és ma is az a világpolitikának. Az országok és népek közti baráti vagy ellenséges kapcsolatok gyakran a nyelvi különbségek vagy rokonságok folyományai voltak. Viszont az is igaz, hogy a nyelvi rokonság vagy különbség nem az egyetlen tényezője a népek és országok közti kapcsolatoknak, sőt sokszor más tényezők (gazdasági, társadalmi, kulturális stb.) mellett eltörpül a hatása. Nem egy példát tudunk, amikor rokon nyelvű népek és országok közt ádáz ellenségeség keletkezett, ugyanakkor teljesen különböző nyelvű népek, illetve országok közt tartós baráti, szövetséges viszony alakult ki. A probléma olyan bonyolult és homályos, hogy a visszakapcsolásnak ezt a kibernetikában egyébként legtipikusabb fajtát nem vettem tekintetbe a modell felállításakor.

A nyelvi transzformációk operátorai közt a visszakapcsolás így ábrázolható:

A folyamat egészének ábrázolásakor (330. lap) az operátorok összefüggését külön nyilakkal nem ábrázolhatjuk, mert az áttekinthetőséget zavarná; ezen kívül két külön csoportra kell bontanunk őket, hogy szemléltetőbben mutassuk be egyes operátoroknak a szókincset érintő közvetlen hatását.

4.31. A nyelvi változások kölcsönhatása

A külső tényezők kölcsönös összefüggésén kívül a nyelvi rendszer síkjainak egymásra való kölcsönös hatása szintén módosíthatja a változások lefolyását. Nem mindig, sőt általában ritkán tudunk közvetlen összefüggést kimutatni egyes nyelvi változások között, bár kétségtelen, hogy a legtöbb esetben kell lenni köztük valamilyen összefüggésnek. A strukturalista iskolák (főleg a prágai) próbálkoznak ilyen változási folyamatok kimutatásával abból az alapelvből indulván ki, hogy a rendszer egyes tagjainak megváltozása feltétlenül az egész rendszer változásával is jár, azonban ezek a kezdeményezések inkább csak a hangrendszer síkján maradtak meg. Mindazonáltal már a strukturalista iskolák működése előtt is kimutatható volt több ilyen egymástól függő változási folyamat. A szláv nyelvekben a nyíltszótag-törvény érvényességének megszűnése egy sereg új nyelvi változást vont maga után: a redukált magánhangzók (ъ, ь) részint lekoptak, részint teljes magánhangzókká alakultak át, új mássalhangzókapcsolatok keletkeztek, az alaktanban az összetett és az egyszerű melléknévi ragozás közti különbség megnőtt, hogy az már-már elvesztette morfológikus jellegét (összláv *sz dorъ — szdorъ + ъb, cseh zdráv — zdravý) stb. Az aspektus, mint már említettem, az idő kategóriájával összefonódva fejlődik, és hol az aspektus alaki, szintaktikai és jelentés-tani megnyilvánulásai formálják az idő kategóriájának jelenségeit, hol pedig a tempus irányítja az aspektus megnyilvánulási formáinak fejlődését.

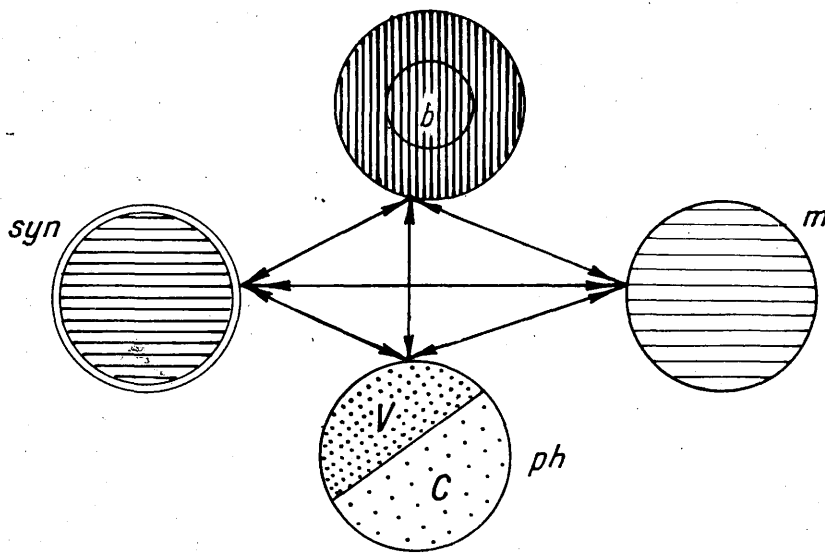
Az angolszász hangrendszerben bekövetkezett változások éreztették hatásukat az alaktan fejlődésében is, néhány kivételével (-s, -ed, -ing stb.) lekoptak a régi suffixumok, a névragozás szintétikus jellege analitikussá alakult át, a szavak végződésének lekopásával megszaporodott az egyszótagú szavak száma stb. Ez az utóbbi jelenség megnövelte a homonimiák előfordulási számát, tehát ezzel a szókincs rendszerében is lényeges változások keletkeztek. A francia kölcsönszavak beáramlása hasonlóképpen hatott az angol nyelv egészére. Habár új fonémákat nem hozott magával, a hangrendszerben szintén jelentős változások keletkeztek, hiszen a fonémák gyakorisága és előfordulási helye módosult, új hangkapcsolatok keletkeztek stb. A dž hang pl. az angolszászban csak a szó végén és közepén fordult elő, a francia kölcsönszavakkal a szó elejére is bekerült (*judge, jealousy*).

A morfológia változásai gyakran magukkal hozzák a hangrendszer változásait.²⁶

Említenünk kell olyan példát is, amely más nyelvi jelenségtől független változásokról szól. A magyar hangrendszer fejlődése pl. semmi fontosabb változást nem okozott az alakrendszer változásában. Problematikus az alaktan és a szintaxis összefüggése bizonyos szempontból. A szórend általában véve függvénye szokott lenni az alakrendszernek: nagyobb alaki gazdagság esetében a szórend rendszerint elég szabad, kevés alaki viszonyító eszköz megléte esetében a szórend feltétlenül kötöttebbé válik. De már a mondatok fajainak kialakulása, különösen a mellékmondatok keletkezése általában független az alaki tényezőktől. Az urál-altaji nyelvek gerundiumos szerkezet típusa, amely ma is jellemzi pl. a török és a finn nyelvet, a magyarban teljesen átalakult és az indogermán típushoz hasonló mellékmondati szerkezet lett rá jellemző.

²⁶ E jelenség irodalmát összefoglalta КЛЫЧКОВ (1962).

A nyelvi rendszer tagjai, a mellékrendszerek közt kölcsönös kapcsolat és összefüggés áll fent, és az egyik változása valamilyen módon maga után vonja a másik változását is, habár ezt az összefüggést gyakran még közvetve sem tudjuk kimutatni. A visszavezetésnek ez a ténye diagramban így ábrázolható:

A folyamat egészének ábrázolásában (333. lap) a nyilakat itt is elhagytuk, ugyanakkor a szókinés különleges helyzetét ki kellett emelni.

4.4. A nyelvi változások tempójának matematikai modellje

Az elmondottak alapján a nyelv változásának tempójára ható tényezők és a létrejött nyelvi változások rendszere a következő összefüggést adja. Lásd következő oldalt.

A matematikai modellt az alábbi összefüggések adják:

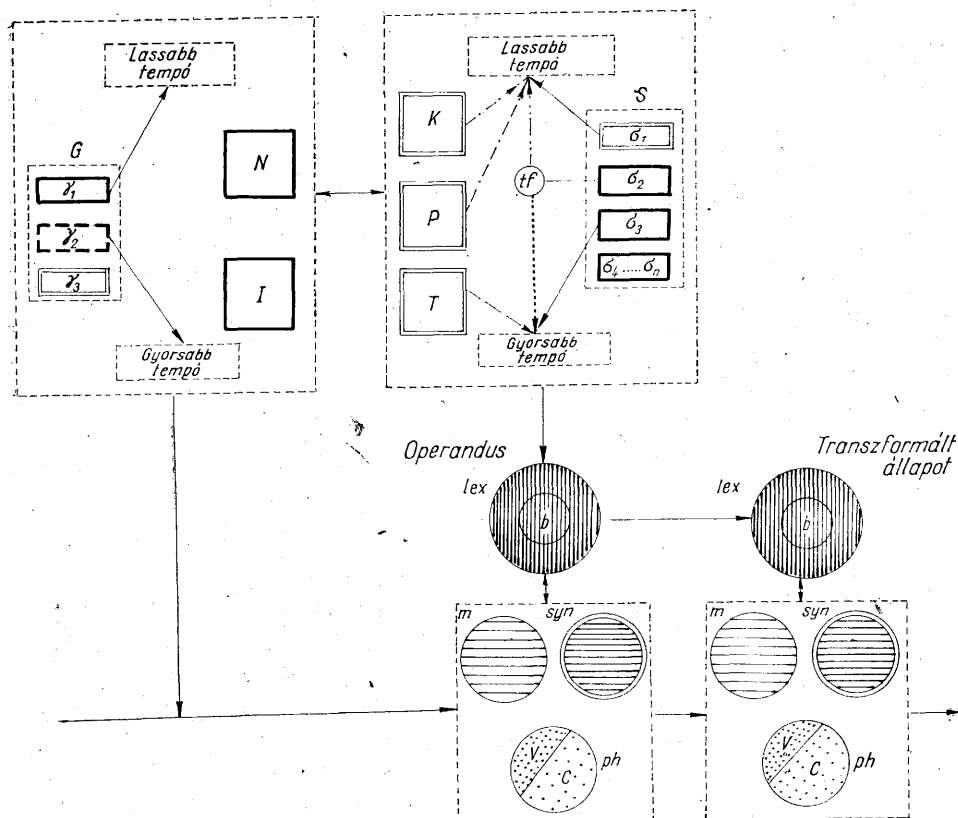
$$\mathbf{v} = \mathbf{v} \{T(\mathbf{x}), K(\mathbf{y}), S[\sigma_1, \sigma_2(t-t_{if}), \sigma_3, \sigma_4 \dots \sigma_n], G[\gamma_1, \gamma_2, \gamma_3(z)], P(q), N, I\}.$$

A $\mathbf{v}$ vektor komponensei: $v_{ph}, v_m, v_{syn}, v_{lex}$. Továbbá $\mathbf{v} = \frac{d\mathbf{A}}{dt}$, ahol az $\mathbf{A}$ vektor komponensei: $A_{lex}, A_{syn}, A_m, A_{ph}$. Tehát a fenti két egyenlet felírható külön az említett komponensekre is. Fennállanak az alábbi egyenlőtlenségek:

$$\left| \frac{\partial v_{lex}}{\partial T} \right| > \left| \frac{\partial v_{gram}}{\partial T} \right|$$

$$\left| \frac{\partial v_{lex}}{\partial S} \right| > \left| \frac{\partial v_{gram}}{\partial S} \right|$$

Operátorok

$$\left| \frac{\partial v_{lex}}{\partial K} \right| > \left| \frac{\partial v_{gram}}{\partial K} \right|$$

$$\left| \frac{\partial v_{lex}}{\partial P} \right| > \left| \frac{\partial v_{gram}}{\partial P} \right|$$

A matematikai kifejezésekben v a nyelvi változások tempóját, A a mindenkori nyelvi állapotot, t az időt jelenti. Az egyenlőtlenségek azt fejezik ki, hogy a T , S , K és P operátorok gyorsabban, ill. közvetlenebbül hatnak a szókinszerekre, mint a nyelv többi szintjére ($gram$).

5. Tanulságok

5.1. Tanulságok a nyelvtudomány számára

A modellből láthatjuk, hogy a tudomány sem most, sem a jövőben nem lesz képes a nyelvi változások lefolyása rendkívül egyenetlen tempójának kvantitatív mérésére (ami persze nem jelenti azt, hogy a nyelvi változások lényegét a tudomány ne tudná más, nem matematikai eszközökkel megragadni, mint eddig is tette). A helyzet javulására a jövőben sem számíthatunk. Néhány, ma még ismeretlen tényező talán a jövőben, alaposabb tudományos megfigyelések után, tisztább alakban fog előttünk állni, mint pl. a népi, nemzeti sajátosságok ma még szubjektív volta, sok tényező a jövőben pontosan felmérhető lesz (népsűrűség, művelődési adatok), habár ezek a mennyiségi mutatók nem mindig fedik a tényező csak minőséggel kifejezhető lényegét. A baj azonban még csak nem is ebben van, hanem főleg abban, hogy amíg a jelenkor, és a tudomány egyre tökétesedő módszerei folytán, a jövő korszakok adatai — amelyeknek ha nem is mindig lényeges, de azért nem teljesen mellékes mondanivalójuk lehet — már most ismeretesebbek vagy a jövőben ismeretesebbek lesznek, addig az elmúlt korszakokra vonatkozó statisztikai és egyéb adatok megismerésére nagyon kevésbé számíthatunk. Igaz, egy-egy újabb nyelvemlék, történelmi oklevél felbukkanhat, de azért a történelem századokkal előbbi korszakaiból már lényegesen új adatokat nem meríthetünk problémánk számára. Márpedig ebben a vonatkozásban sokkal kevésbé értékes a jelenkor és a jövő adatainak egybevetése, mint a múlt korszakoknak a jelen nyelvi, társadalmi, történelmi, művelődési stb. adataival való összehasonlítása. A nyelvi fejlődés ugyan az úrhajózás és az atomkorszak jövő évszázadaiban sem fog megállni, a ma meglevő nyelvek legnagyobb része továbbmegy az emberi nyelvek fejlődésének jellegzetes útján, de a jövőben várható és az eddig lezajlott nyelvi változások természeté közt óriási különbség van. A modern kor életformái között, amidőn a társadalom tagjai közti érintkezés oly szoros a közlekedés (vonat, autó, repülőgép, helikopter majd rakéta), a hírközlés (telefon, távíró, rádió, televízió, magnetofon, telex, napilapok, könyvek) hallatlan mérvű fejlődése következtében, a művelt, haladó, az ipari fejlődés magas fokán álló, ún. civilizált népek nyelvei sokkal lassabban fognak változni, mint századokkal ezelőtt, a lovaskocsi és a pergament vagy a kézi sajtó korában. A nyelvi változás folyamataira ható tényezők közül elsősorban azoknak a szerepe növekszik meg, amelyek éppen a nyelvi fejlődés tempóját

lassítják. A nagy történelmi megrázkódtatások pedig, amelyeknek olyan nagy szerepe volt hajdan a nyelvi folyamatok meggyorsításában, talán kiküszöbölődnek egyszer, vagy megritkúlnak. Pusztító járványok, népek erőszakos megtizedelése, a kitelepítések és áttelepítések minden fajtája talán nem fogja rémíteni a jövő társadalmát. Ami a még nem „civilizált”, a gyarmati sorból függetlenné vált vagy váló népek nyelvét illeti, ezek vagy átalakulnak hosszabb-rövidebb évek, évtizedek alatt irodalmi nyelvvé, és akkor a régi irodalmi nyelvek fejlődésében osztoznak, vagy lassan eltűnnek és kihalnak. Az irodalmi nyelvvé válás folyamata igen értékes adatokat fog ugyan szolgáltatni e nyelvek fejlődésére vonatkozóan, de itt inkább csak a szókincs átalakulásáról, egy gyökeres nyelvújítás jelenségeiről lehet szó. Vagyis a jövőben lezajló nyelvi változásokból kevés értékes adatot nyerhetünk e tanulmányban feladott probléma megoldásához.

A korunkig megismert vagy megismerhető adatok viszont nem elegendők a kvantitatív számítások elvégzésére, de ezért a nyelvészek és egyáltalán a nyelvészet nem marasztalható el. A változásokra ható tényezők szerepe és a tényezők közti összefüggések lényege csak tapasztalati úton volna megismerhető. De éppen az induktív következtetések levonására igen csekély tapasztalati adat áll rendelkezésünkre. A világ mintegy 3000 nyelve közül csak kb. 200 nyelv története ismerhető meg jól-rosszul, mert mindössze ennyi rendelkezik egyáltalán írásbeliséggel hosszabb-rövidebb idő óta. De ezek jó része éppen olyan, hogy nyelvelméleik száma és terjedelme nagyon kevés (fríg, trák, venet) vagy csak a közelmúlt évszázadokból való (vogul, osztják, szuahéli stb.), illetve ha hosszabbak is az írásos nyelvi adatok, a nyelv maga régen kihalt (sumér, polab stb.), továbbá még az írása, illetőleg a szövegek jelentése sincs pontosan megfejtve (etruszk, maja stb.), azon kívül az illető népek történelméről, társadalmi életéről, művelődéséről visszamenőleg szintén hiányzanak a megbízható adatok. A kvantitatív mérések elvégzéséhez legalább olyan nyelvek adatai kellenének, amelyeknek írásbelisége 6–800 éves múltra megy vissza, a nyelvelmélek száma és terjedelme elég nagy és századonként csoportosítható. Az ilyen nyelvek száma legfeljebb félszáz körül mozog. Márpedig ahhoz, hogy a sokféle külső tényező szerepét és kölcsönös összefüggését a nyelvi változásokon kimutathassuk, legalább 500 ilyen nyelv adatainak számbavételére lenne szükség. Ha ennyi nyelv történetét ismernők, akkor külön lehetne választani a különböző külső tényezők hatását egymástól, mert egy-egy típusú nyelvi változás több különböző külső körülmény fennállásának figyelembevételével volna vizsgálható.

Mivel azonban csak félszáz nyelv történetét ismerjük pontosabban, és a rájuk ható külső körülmények is csupán egyfajta változással hozhatók összefüggésbe, mindegyik transzformáció végeredményben egyedi eset (a normann hódítás és az angol nyelvtörténet nem hasonlítható össze a török hódítással és a magyar nyelv történetével), amely messzebbmenő egzakt következtetések levonására nem alkalmas. Ez a helyzet pedig mindaddig így marad, amíg valami csodálatos emberi találmány, a H. G. Wells időgépeéhez hasonló, nem lebbenti fel az elmúlt időkről a fátylat.

Mindebből az a tanulság, hogy a nyelvi változások üteme nem mérhető. A nyelvek egyenetlen ütemben változnak, de a lefolyás nyelvenként és nyelvi sikonként eltérő tempója semmiféle kvantitatív számítási módszerrel nem mérhető, gyakorlatban használható matematikai modell ebben a vonatkozásban nem állítható fel.

5.2. Néhány távolabbi következtetés

A kibernetika és matematika alkalmazásának területe a rövid idő alatt elért jelentős eredmények hatására olyan ismeretágakra is áttérjed, ahol eddig kvantitatív módszerek igénybevételére nem gondoltak. Az új tudományág valóban nagyszerű perspektívája azonban nemegy kutatót túlzott követelések és remények felállítására ösztönzött. Mind a kibernetikának, mind a szaktudományoknak előnyére válik, ha a vérmes reményeknek gátat szabunk és a kutatások irányát józanabb mederbe tereljük. Ezt az elméleti tételek revíziójával kell kezdeni.

Csak részben igaz az a CLAUS (1961: 178—179, 182 és 209—212) által is hangoztatott felfogás, amely szerint a mennyiségi viszonyok nem választhatók el a minőségi viszonyoktól, hogy minden dolog, minden folyamat a mennyiség és minőség egysége, tehát ha a tényeket mennyiségi oldalukról fejtjük ki, feltétlenül minőségi eredményekhez is jutunk, továbbá hogy minden minőségi viszony mennyiségi, matematikai eszközökkel kifejezhető. Kétségtelen, hogy a minőségi viszonyoknak van mennyiségi oldala is, azonban a valóság hiteles ábrázolása nem mindig érhető el egzakt eszközökkel. Abban is igaza van CLAUSnak, hogy a matematika tudományának jövőbeni fejlődésével, nem utolsósorban az elektronikus számológépek segítségével sok eddig elvégeztetetlen számítás megoldható lesz. Bizonyosra vehető, hogy a nyelvi rendszer szinkronikus és diakronikus alkatának vizsgálatára a jövőben még inkább igénybe fogják venni a kvantitatív módszereket, és ezekről számos probléma megoldása várható. De még több olyan számítás van, amely sohasem lesz elvégezhető, mert hiányozni fognak a szükséges mennyiségi adatok, vagy a meglévő mennyiségi adatok nem jellemzik a minőségi viszonyt, folyamatot, jelenséget.

CLAUSnak arra a szemrehányására (1961: 212), hogy az egyes szaktudományok művelői gyakran nincsenek tisztában anyagukkal, nem tudják egzaktan megfogalmazni, mit akarnak kutatni, azt kell felelnünk, hogy nem mindig a szakemberben van a hiba, hanem tudománya anyagának jellegében. A világ természete olyan, hogy túlságosan bonyolult, a kibernetika nyelvén szólva, a fekete doboz²⁷ túlságosan nagy, ezért teljességgel nem lehet megismerni. Persze ismereteink egyre tökéletesednek és szélesednek, a világ számos részrendszere nem túlságosan nagy fekete doboz. Az egzakt tudományok által vizsgált jelenségek általában könnyebben megismerhetők, mert a holt világ jelenségei kevésbé bonyolultak az élő világ jelenségeihez képest, amelyekben belül a társadalom jelenségei gyakran a legbonyolultabbak. Igaz, a társadalmi jelenségek egy része szintén megismerhető, sőt egzakt szabályszerűségbe foglalható, CLAUS (1961: 450—485) néhány ilyen példát sorol fel, köztük a tőkés bővített újratermelés Marx által felállított törvényét, amely a szerző szerint a kibernetikai modellek kitűnő példája. De számos társadalmi jelenség mégsem önthető egzakt modell formájába: a nyelvi jelenségek nagy része sem.

Amint a hangrendszer és a morfológia jelenségeinek kvantitatív elemzésével foglalkozó fejezetben láttuk (3.1 és 3.2), a társadalom bonyolult és sok szálból összetevődő viszonyai közül nem mindig lehet a legfontosabb, a leg-

²⁷ A fekete doboz (black box) olyan szerkezet, rendszer, amelynek belső tulajdonságait nem ismerjük, és így transzformációjára csak kísérletek alapján következtethetünk. Ha túlságosan nagy a fekete doboz, azaz bonyolult szerkezetű, akkor természete még kísérletekkel sem ismerhető meg teljesen.

jellemzőbb láncszemet megragadni, mert talán nincs is ilyen, vagy mert éppen ezek maradnak homályban.

A matematikai módszerek alkalmazása gyakran semmi lényegesen új eredményt nem hoz a minőségi módszerekkel elért megállapításokkal szemben. Ez vonatkozik a glottochronologia módszerére is. Persze a haszontalan és bal-sikerű vizsgálatoknak gyakran lehet fontos részeredménye, amely más vonatkozásban hasznos új ismereteket hoz. A glottochronologia például felhasználható rokon nyelvek és nyelvjárások egymástól való különbségének kvantitatív mérésére genetikai vizsgálatok célkitűzésének igénye nélkül.

Amint a glottochronologia egyik megalapítója, SWADESH (1952) maga is rámutatott, a nyelvek egyenetlen fejlődésének tételét már a XIX. században kimutatták nem egzakt számítások, hanem inkább csak szubjektív megfigyelések útján. Ez a megfigyelés azonban a különféle nyelvek tucatjainak történeti adataiból szerzett tapasztalatokra épült. A képletekbe nem foglalt, szubjektív tapasztalatokból felállított tétel mégis helyesnek bizonyult, és egy évszázaddal később a magam (FODOR 1961b), továbbá BERGSLAND és VOGT (1962) által végrehajtott ellenőrző mennyiségi számítások igazolták ezt a törvényszerűséget. Ez a példa pedig azt bizonyítja, hogy még a kibernetika és a matematika alkalmazásának olyan nagyszerű eredményei mellett is érvényes az a metodikai elv, amit nem szégyellek kimondani: számos esetben, amikor a jelenségek nagy száma egzakt mennyiségi vizsgálat nélkül valamilyen tendenciára mutat, elegendő a pusztá, kvalitatív megfigyelés. Mindaddig, amíg a jelenséget csak nagy vonalaiban akarjuk megragadni, akkor szükségtelen a kvantitatív módszer. Ha azonban tovább akarunk látni a szembeszökő lényegen, a részletek is érdekelnek bennünket, amelyekből új, másutt felhasználható, más irányba is mutató szabályszerűségek felismerése születhetik, a kvantitatív módszerek igénybevétele aligha nélkülözhető.

Mondjunk egy banális példát a fenti megállapításra. A fővárosunkat (és más nagyvárost) látogató idegen minden számolgatás nélkül, felületes szemlélődés után egy-két nap alatt megállapíthatja, hogy a közúti járművek kihasználtsága a napszakon belül nem egyenletes, az utasmennyiség szinte meghaladja a befogadóképességet reggel $\frac{1}{2}$ 6 és 8 óra, továbbá délután $\frac{1}{2}$ 3 és $\frac{1}{2}$ 6 között, más órákban kényelmesen lehet utazni, még ülőhely is bőven akad. Aligha akadna olyan közlekedési szakember, aki ezzel a triviális megállapítással szembehegyezkedve általános utasszámlálás útján más eredményre akarna jutni. Persze ez a tény még nem elegendő annak a problémának a megoldására, hogy hol kellene sűríteni a járatokat, hol kellene új járatot indítani, hol pedig csökkenteni a járatok sűrűségét, vagy éppen megszüntetni egy-egy járatot. Ilyen problémák eldöntésére szoktak utasszámlálásokat tartani, mert már a szubjektív megfigyelések tanúbizonyságai nem elégségesek.

Még néhány szót kell szólni a matematikai modellek jelentőségéről. Sok esetben nagy haszonnal jár, ha bonyolult összefüggéseket matematikai formába tudunk önteni, hisz egyszerűbben, világosabban fejezzük ki vele a törvényszerűségeket, mint szavakkal. Az olyan modell azonban, amely a jelenségek sokrétű voltának semmibevevésével, leegyszerűsített, vulgarizált összefüggéseket vél megállapítani, félrevezető és káros. Kétségtelen, hogy a szavakba önthető törvényszerűségek szimbolikus, matematikai alakban is kifejezhetők. A szaktudományok művelőit abban segíti a matematikai módszer, hogy az általa feltárt összefüggést egyszerűbben kifejezhesse, hogy más területen alkalmazhassa és számításokat végezhesen vele. Gyakran éppen a szim-

bolizálás során bukkannak fel új, addig csak lappangó törvényszerűségek. De amikor az összefüggések, a jelenségek pontos, kvantitatív megismerése nem lehetséges, a matematikai modell felállítását nem lehet erőltetni, mert csak üres formasághoz, önámításhoz, sőt hamis tételhez vezet.²⁸

A szélsőséges túlzások, a glottochronológiához hasonló szélmalómharc-szerű próbálkozások helyett a kibernetikai, matematikai módszerek sok új eredmény megismeréséhez segítik a szaktudomány művelőjét, ha a tudományosság szilárd talaján marad.

Budapest, 1962. október

FODOR ISTVÁN

Irodalom

- ASHBY, W. ROSS (1959), *An Introduction to Cybernetics*. London.
- АХМАНОВА, О. С.—МЕЛЬЧУК, И. А.—ПАДУЧЕВА, Е. В.—ФРУМКИНА, Р. М. 1961. О точных методах исследования языка. Москва.
- BAR-HILLEL, YEHOSHUA (1953), A Quasi-Arithmetical Notation for Syntactic Description. *Language* 29: 47—58.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A magyar szókincs eredete*. Budapest.
- BERGSLAND, KNUT—VOGT, HANS (1962), On the Validity of Glottochronology. *Current Anthropology* 3: 115—153.
- BRØNDAL, VIGGO (1943), *Essais de linguistique générale*. Copenhagen.
- CHOMSKY, NOAM (1957) *Syntactic Structures*. 's-Gravenhage.
- CHRÉTIEN, C. DOUGLAS (1962), The Mathematical Models of Glottochronology. *Language* 38: 11—37.
- CLAUS, GEORG (1961), *Kybernetik in Philosophischer Sicht*. Berlin.
- CURTIS, JACK H. (1960), *Social Psychology*: Toronto — London.
- DEME LÁSZLÓ (1957.), On the Inherent Laws Governing the Development of Language. *Acta Linguistica* 6: 107—143.
- FODOR ISTVÁN (1961a), A megkülönböztető elemek jelentősége: NyK. LXIII, 129—160.
- FODOR ISTVÁN (1961b), A glottochronologia érvényessége a szláv nyelvek anyaga alapján. NyK. LXIII, 308—356.
- GREENBERG, J. H. (1960), A Quantitative Approach to the Morphological Typology of Languages. *International Journal of American Linguistics* 26: 178—194.
- GUȚU-ROMALO, V. (1959), Stabilirea datei de separație a arominei de dacoromână cu ajutorul glotochronologiei. *Studii și Cercetări Lingvistice* 10: 573—585.
- HATTORI, SHIRO (1961), A Glottochronological Study on Three Okinawan Dialects. *International Journal of American Linguistics* 27: 52—62.
- HERDAN, GUSTAV (1956), *Language as Choice and Chance*. Groningen.
- ИСАЧЕНКО, А. В. (1960), Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. *Морфология, Часть вторая*. Братислава.
- JAKOBSON, ROMAN—FANT, C. GUNNAR—HALLE, MORRIS (1955), *Preliminaries to Speech Analysis: The Distinctive Features and Their Correlates*. Massachusetts Institute of Technology.
- JESPERSEN, OTTO (1925) *Language: Its Nature, Development and Origin*. London—New York.
- KELEMEN JÓZSEF (1954), Hány szó van nyelvünkben. *Nytr.* 78: 68—74.
- KLUCKHOHN, CLYDE—MURRAY, HENRY A. (szerk.) (1953), *Personality in Nature, Society and Culture*. London.
- КЛЫЧКОВ, Г. С. (1962), Развитие диахронической фонологии за последние годы. *Вопросы Языкознания* 11: 123—129.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *A magyar helyesírás története*. Budapest.
- KRAHE, HANS (1958), *Indogermanische Sprachwissenschaft. I. Einleitung und Lautlehre*. Berlin.

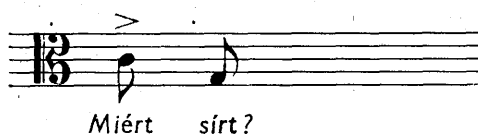
²⁸ Vö. PLATH (1961: 22—23) megjegyzéseit. BAR-HILLEL említett (l. a 24. jegyzetet) előadásai hasonlóan sok kételyt tartalmaznak a matematikai módszer alkalmazhatóságára vonatkozóan.

- LEHMANN, WINFRED P. (1962), *Historical Linguistics: An Introduction*. New York.
- LÉVI-STRAUSS, CLAUDE (1951), *Language and the Analysis of Social Laws*. *American Anthropologist*. 53: 155—163.
- LE BON, GUSTAVE (1898), *Lois psychologiques de l'évolution des peuples*. Paris.
- MARTINET, ANDRÉ (1955), *Economie des changements phonétiques*. Berne.
- MEAD, MARGARET (1953), *National Character*. *Anthropology Today*. (Kroeber szerk.). 642—667. Chicago.
- MOLNÁR ERIK (1962), *Dialektikus materializmus és társadalomtudomány*. Budapest.
- PAPP LÁSZLÓ (1962), *Application de la statistique linguistique aux recherches de la dialectologie historique*. *ALH*. XII, 67—94.
- PLATH, WARREN (1961), *Mathematical Linguistics. Trends in European and American Linguistics 1930—1960* (Christine Mohrmann, Alf Sommerfelt, Joshua Whatmough szerk). Utrecht—Antwerpen.
- RIES, JOHN (1927), *Was ist Syntax?* Prag.
- ШАУМЯН, С. К. (1958), *История системы дифференциальных элементов в польском языке*. Москва.
- SWADESH, MORRIS (1952), *Lexicostatistic Dating of Prehistoric Ethnic Contacts*. *Proceedings of the American Philosophical Society* 96: 452—463.
- TAKÁTS SÁNDOR (1915—1917), *Rajzok a török világból*. Budapest.
- ТОПОРОВ, В. Н. (1959), *О введении вероятности в языкознании*. *Вопросы Языкознания* 8: 28—35.
- VENDRYES, J. (1950), *Le langage. Introduction linguistique à l'histoire*. Paris.
- VÉRTES EDIT (1955), *Szótározott szavaink száma és a szókészlet nagysága*. *Nyr.* 79: 329—338.
- ЗВЕГИНЦЕВ, В. Я. (1952) *Понятие внутренних законов развития языка в свете работ И. В. Сталина по языкознанию*. *Вопросы Языкознания в свете трудов И. В. Сталина*. Москва.

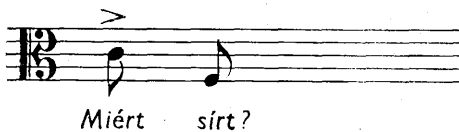

A beszéddallamtól a zenei dallamig

1. „Hanglejtés és dallam szorosan összekapcsolódnak, eredetük valahol a legtávolabbi múltban nyilván egy és ugyanaz”. — írja SZABOLCSI BENCE „A melódia története” (Budapest 1957) című könyvében. Beszéddallam és zenei dallam: feltehetően azonos eredetű, de divergens irányban fejlődött, különböző jellegű és rendeltetésű két kifejezési forma. A hang mindkettőnek az alapanyaga, de ez a beszéddallam esetében kötetlen (relatív), a zenei dallam esetében kötött (abszolút) magassági fokokon mozog. Az egyes magassági fokok közötti különbség: a h a n g k ö z ö k n a g y s á g a a beszéddallamnál a nyelvközösség minden tagja számára egyértelmű jelentéshez, jelentésárnyalathoz kötött. Senki sem változtathat egy „kvart”¹ hangközöt „kvintre” anélkül, hogy a mondat jelentése legalább árnyalatában meg ne változnék. Ha a „Miért sírt?” kiegészítendő kérdés normatív hanglejtésének „kvart” ereszkedését „kvintre” változtatjuk, akkor töprengő — gyanakvó kérdést kapunk (1a és b ábra). A kétféle kérdő mondatot 10 kísérleti alannal meg-

1a. ábra

1b. ábra

hallgattattam avval a kéréssel, hogy írják körül a helyzetet, amelyben elképzelik őket. A „kvart” ereszkedésű formát általában normatív, különösebb emóció nélkül kiejtett kérdésnek ítélték. A „kvint” ereszkedésű hanglejtés forma esetében ilyen vélemények hangzottak el, mint „valaminek történnie kellett, azért sírt, valamit eltagadtok előttem, vajon ki bánthatta, töprengő, gyanakvó” stb. Ha a magyar nyelvközösség bármely tagja különösebb emóció nélkül, normatív formában felteszi a „Miért sírt?” kérdést, annak dallama mindenkinél „kvart” ereszkedésű: ez a hangköz rögződött a normatív kiegészítendő kérdéshez a magyarban. A tartalom és dallami tényező ilyen társítása senkinek sem okoz problémát: ösztönösen végzi mindenki, mint a beszéd-folyamatban adott egyéb műveleteket is. A zenei dallamban a hangköz-

¹ A zenei terminusokat csak idézőjelesen alkalmazom itt és a következőkben a nyelvre vonatkoztatva. Nem a szoros értelemben vett zenei kvarttról, kvintről van itt szó, hanem csupán e hangközök megközelítő nyelvi megfelelőjéről.

nagyság és jelentésárnyalat ilyen jellegű függőségi viszonyával nem találkozhatunk. Schumann „Warum?” című zongoradarabjának (Phantasiestücke Op. 12) alaphangulata és mondanivalója nem függvénye a kérdés-motívum megoldást keresően nyitva hagyott nagy szext emelkedésének, és fordítva (2. ábra): a nagy szext emelkedés nem a töprengő kérdés feltétlen program-

2. ábra

zenei kifejezés-kelléke. Írhatott volna helyette a szerző történetesen kis szextet, vagy szeptimet, sőt megszólaltathatta volna ezt a kérdést merőben más motívummal, a megoldások nagyszámú variációjával. Beethoven például — az op. 135. vonósnyégyes IV. tételének mottójaként szereplő kérdés-dallamban — szűkített kvart fellépéssel kérdezi: *Muss es sein?* (És határozott, tiszta kvart lelépéssel dönt: „Es muss sein!” — Szabolcsi Bence közlése.) Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a már ilyen vagy olyan hangközökkel megkomponált dallam egyes hangközeit megváltoztathatjuk az illető dallam több-kevesebb eltorzulása nélkül. Nem azért, mintha az a hangköz az illető dallam mondanivalójának szerves tartozéka lenne, úgy, amint ez a beszédben van (hiszen akkor egy-egy mondanivalót, lelki tartalmat minden zeneszerzőnek egyformán kellene megkomponálnia, ami természetesen abszurdum, hiszen művészetről van szó), hanem egyszerűen azért, mert a hangköz megváltoztatás új formájú — bár nem feltétlenül új mondanivalójú — dallamvariációt eredményez. Ha az említett zongoradarab nagy szext emelkedését kis szextre változtatjuk, kétségtelenül érzékeljük a dallam eltorzulását, érezzük, hogy nem ugyanarral a dallamformával állunk szemben, de a mondanivaló: a nyitva hagyott kérdés jellege így is megmarad: tehát a hangköz megváltoztatása megváltoztatta ugyan a dallamformát, de a jelentés-érzetet nem változtatta meg. A beszéddallam egy hangközének megváltoztatása — amint láttuk — nem egyszerűen új dallamformát szül, hanem merőben új, más jelentést, mondanivalót. E különbség oka a két kifejezésmód (a beszéd és zene) különböző hivatásában rejlik: a beszéddallam meghatározott, körülhatárolható, a nyelvi közösség minden tagja számára egyértelmű jelentés hordozója, az emberi gondolatok hangos közlésének eszköze; a zenei dallam nem egyszerű gondolatközlés, sokkal komplexebb ennél, mondanivalója sokrétűbb, elvontabb, és nem olyan egyértelműen körülhatárolható, mint a beszéddallamé, egyszerűen: a zene művészet és nem egyszerű közlési mód.² Abból a tényből, hogy a beszéddallam egzakt jelentés hordozója, következik, hogy a beszéd csak egy bizonyos számú hanglejtésformát használ fel a számtalan lehetséges kombináció közül, s ez a felhasznált hányad általános érvényű és konvencionális.³ A zene ezzel szemben

² Vö. S. VAN WAESBERGHE, *Phonetics in its Relation to Musicology: Manual of Phonetics*, ed. by L. Kaiser (Amsterdam, 1957) 375.

³ „A konvenció, az állandósult keret... voltaképp... minden hanglejtést áthat és éltet, nélküle még a személyes emóciót is bajos elképzelnünk.” — írja SZABOLCSI BENEC (i. m. 10—11), vö. még O. VON ESSEN: *Grundzüge der hochdeutschen Satzintonation* (Ratingen, 1956) 12.

szinte megszámlálhatatlan dallamformával él annak ellenére, hogy lehetőségei — a zenei skála keretei között — jóval szűkebbek a beszédben adott lehetőségeknél. Anyagában, motivális lehetőségeiben és megoldásaiban jóval gazdagabb, korlátlanabb és szabadabb. A zenei motívumok ugyanis — a beszéddallamformákétól eltérő rendeltetésük folytán — nem tartanak igényt általános érvényre, ennél fogva jóval kötetlenebbek, variációs és kombinációs lehetőségeik jóval nagyobb számúak.

A hanglejtésformáknak nemcsak az egyes hangköz-nagysága jelentéshez kötött, hanem a hangközök nagyság-rendje, az egyes hangok elrendeződésének módja: a dallam menete, „konfigurációja” is. Fent idézett példamondatunk az 1a ábrán látható hanglejtéssel normatív kiegészítendő kérdés, emelkedő-ereszkedő dallammenettel ismételt kérdés (3. ábra), végig emelkedő dallammenettel „tehát...” kérdés (4. ábra), stb. A zenei motívumok dallam-

3. ábra

4. ábra

mozgása nem határozott jelentéshez kötött: a mondanivalóhoz még a programzenében sem kapcsolódik meghatározott dallam — ahogy erre már előbb utaltunk —, tartalom és kifejezési forma nem olyan módon függnek össze, mint a beszédben: a tartalom nem ragaszkodik bizonyos adott, konvencionális formákhoz.

Az előbbiekből szükségszerűen következik, hogy a beszéddallam hangterjedelme — a hangközviszonyok függvénye lévén — szintén konkrét információ hordozója. A zenében a hangterjedelem nem tükrözi olyan pontosan és egyértelműen a mondanivaló jellegét, jelentésárnyalatait, mint a beszédben. (Még a romantikus és modern zenében sem, ahol a dallamok hangterjedelme az adott lehetőségeken belül korlátlan, szemben az egyes korok dallamainak, például a középkori zenei dallamoknak — többek között a gregorián énekek, a korálok dallamának — sőt bizonyos mértékig a klasszikus stílus dallamainak ambitusbeli korlátaival.)

A beszéddallam különböző hangszinten való elhelyezkedése, hangfekvése szintén egy-egy jól körülhatárolható, általános érvényű mondanivaló, információ forrása. Mély szinten szólal meg az említett kérdő mondat (Miért sirt?), ha megdöbbenést akarunk vele kifejezni; magas fekvésben, ha felelősségre akarunk vonni valakit; és középfekvésben, ha normatív kiegészítendő kérdésnek szánjuk. A zenében a dallam hangfekvése — a zene jellegénél fogva — nem kapcsolódik olyan szorosan egy-egy konkrét jelentésárnyalathoz, mint a beszédben. A zenei kifejezést kereső mondanivaló nincs predesztinálva ilyen vagy olyan hangfekvésre, mint ahogy ez a beszédben van. A már kész dallamkompozíció más fekvésben való megszólaltatása sokkal halványabban érezteti a transzpozíció okozta „jelentésváltozást”, mint a beszéddallam fekvésének megváltoztatása.

A beszéddallam gyorsasága (tempója) szintén döntő a mondanivaló megértésében: tehát jelentéshez kötött. A gyors tempó izgalmat, a lassú

tempó megdöbbenést, csodálkozást, töprengést, gúnyt, stb. árul el a beszélő részéről. Priestley „Veszélyes forduló” című darabjában Róbert kérdése „Martin is azt hitte?” ♩ = cca 66⁴ tempóval hangzott el a színpadon (Zenthe Ferenc alakításában: 5. ábra). Ezt a mondatot — a kontextustól függetlenül

5. ábra

meghallgattattam 10 kísérleti alannal avval a célzattal, hogy írják körül a helyzetet, amelyben a mondatot elképzelik. Ilyen meghatározások születtek: elgondolkodó, rekapituláló, „érdekes . . . lehetséges ez?”, vajon igaz lehet ez?”, „nahát, ezt mégsem hittem volna”, problémázó, szomorú, lehangolt, stb. — és ezek a vélemények meg is felelnek a valóságnak. Ugyanezt a mondatot ugyanevvel a hanglejtésformával, de ezúttal ♩ = cca 120 tempóval magnetofonszalagra vettem és ugyanavval a 10 alannal meghallgattattam. Ezúttal a következő eredményeket kaptam: izgatott, „hiszen ez borzasztó . . .”, rémület, támadó, kemény, vádoló. Tehát a kétféle beszédsebességgel két merőben különböző lelkiállapot társul: a lassúval szelíd, töprengő, a gyorsal agresszív: tehát ugyanaz a hanglejtésforma megváltozott tempóval mást mond.⁵ A zenében a tempó nem determinálja ilyen szoros értelemben és kategorikus módon a mondanivaló jellegét. Egy-egy zenei mondanivaló, hangulat, helyzet nem egyetlen konvencionális tempót tételez fel. Zenei mondanivaló és tempó függőségi viszonya jóval lazább, mint a beszédben. Kétségtelen tény, hogy a felismerhetetlenségig el lehet torzítani egy megírt dallamot a tempó megváltoztatásával, de a tolerancia így is összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a beszéd esetében. Muszorgszkij „Egy kiállítás képei” című darabjában az egyes képek közé iktatott — egyazon témára épülő — „Promenade”, amely a zeneszerzőnek a képek között való ide-odajárását ábrázolja, a tempóbeli felfogások elég széles skáláját tűri el. (A közjáték karakterére utaló „allagro giusto”, „tranquillo”, stb. jelölések is erre engednek következtetni.)

A beszéddallam dinamikailag is jelentéshez kötött: mást jelent a mondat, ha „forte”, mást ha „piano” hangzik el. A Miller „Az ügynök halála” című drámájában Biff csodálkozó-gyanakvó kérdése „Miért nem nyitottál ajtót?” (6. ábra) „piano” hangzik el Kálmán György alakításában.

6. ábra

⁴ A tempójelzést a rádióból átvett magnetofonfelvétel alapján metronóm segítségével határoztam meg. A ♩ négy morának felel meg.

⁵ Az ilyenfajta kísérletek természetesen frekvencia torzításmentes gyorsító, ill. lassító berendezés segítségével adnának igazán megbízható eredményt, ilyen berendezés azonban nem állt rendelkezésemre.

Ezt a mondatot ugyanevvel a hanglejtésformával, de nagy hangerővel ejtve magnetofonszalagra vettem, és a két mondatot egymás után lejátszottam 10 kísérleti alanynak avval a kérdéssel, hogy szerintük van-e jelentésbeli különbség közöttük. 10 közül 9 úgy döntött, hogy van: a kis hangerővel ejtett mondatot egyértelműen csodálkozásnak, a nagy hangerővel ejtett mondatot felelősségre vonásnak és támadó jellegűnek érezték. A zenében is sok mondanivalója van a dinamikának, de ez a mondanivaló jóval kevésbé kirajzolt, egzakt és konkrét, toleranciája jóval nagyobb, mint a beszédben. Az „Egy kiállítás képei”-ben az első és harmadik „Promenade” forte, a második és negyedik piano hangvétellel szólal meg, s ez a különbség nem befolyásolja a közjáték jellegét és mondanivalóját.

Végül, a beszéddallamnak is van r i t m u s a. Erről a ritmusról azonban csak idézőjelben lehet beszélni: kötetlen. Az érzelemmentes közlésnél egészen halványan, egyes affektív kifejezésformáknál erőteljesebben rajzolódik ki. A zene ritmusa kötött. Míg a kötött ritmus a zene természetes velejárója, szerves alkotórésze, addig a beszéd észrevehető ritmizálása bizonyos érzelmi színezetiséget tükröz, pl. a bosszankodást (7. ábra), vagy a természetestől eltérő (pl. színpadi) helyzetet indikál (8. ábra). A feszes ritmizálás az egyszerű spontán közlésnek nem sajátja.⁶

7. ábra. F. E. 28 éves asszony férjéhez

8. ábra. A MR egyik 1960-ban elhangzott kabaréműsorából

Tehát a beszéddallam és zenei dallam közös tényezőkből tevődik össze (hangmagasság, hangközök, dallammenet, hangterjedelem, hangfekvés, tempó, dinamika, ritmus). E tényezők közül a hangmagasság és ritmus a beszédben kötetlen, relatív, a zenében kötött, abszolút jellegű. A hangközök, dallammenet, hangterjedelem, hangfekvés, tempó, dinamika a beszédben pontos jelentéshez kötöttek, határozott jelentésárnyalat hordozói: megváltoztatásuk megváltoztatja a mondanivaló értelmét, a zenében szintén fontos mondanivalójuk van, de ez a mondanivaló sokkal kevésbé egzakt, jóval lazább, kötetlenebb, mint a beszédben.

2. Azt mondtuk, hogy a hangközök, dallammenet, hangterjedelem, hangfekvés, tempó és dinamika a zenében nem pontos jelentés hordozója, mint a beszédben. E különbség oka a nyelvi és zenei kifejezésforma között a nyelvi és zenei mondanivaló, jelentés különböző jellegében rejlik. Mit értünk

⁶ Vö. VAN WAESBERGHE: i. m. 376.

zenei mondanivalón, jelentésen? A beszédben könnyű eldönteni a dallam jelentését, mert konvencionális: az egyes sémák minden — az illető nyelvet beszélő — ember számára egyértelműen ugyanazt jelentik. Az 1a ábrán látható hanglejtéssel ejtett „Miért sírt?” minden magyar anyanyelvű ember számára normatív kiegészítendő kérdést jelent. A zenében azonban a mondanivaló nincs általános érvényű dallamformákhoz kötve és nem olyan világosan körülhatárolható és egzakt, mint a beszédben, ami természetes is, hiszen a zene lényegében nem objektív tartalmat közöl a szó szoros értelmében; a zene szubjektív lelki tartalom, érzelmi komplexum művészi kifejezőmódja, amely elsősorban nem is az értelemre, hanem az érzelemre, az esztétikai érzékre hat. Az említett Schumann-motívum mondanivalója — ahogy a mű címe is mondja — kérdés, érezzük, hogy a kérdés töprengő, nyitva hagyott. Ennél többet azonban nem tudunk biztosan megállapítani. Hogy mire vonatkozik a kérdés, milyen helyzetben hangzik el, természetesen nem állapítható meg úgy, mint egy nyelvi kérdés esetében. Ez a zenei nyelven feltett kérdés inkább kérdés-impresszió (az is többnyire csak a címmel együtt), amely nem a nyelvi értelemben kérdez és nem is vár választ. Egyszerűen a nyitva hagyott kérdés hangulatát, impresszióját evokálja a hallgatóban. Tehát a beszéd az értelemről kiindul és az értelemre hatni kívánó objektív tartalom kifejezőmódja, a zene az érzelem és értelem komplexumából kiindul és elsősorban az érzelemre és esztétikai érzékre hatni akaró szubjektív lelki folyamatok kifejezése. A továbbiakban látni fogjuk, hogy minél inkább szubjektív, érzelmi síkra terelődik a beszéd (érzelmi színezés), annál inkább közeledik a zeneiség felé.

3. Abból a tényből, hogy a beszéd érthetősége nagymértékben a zenei tényezők függvénye, következik, hogy ezek a tényezők lehetőségeikben erősen korlátozottak, skálájuk jóval szűkebb, mint a zenében.

A spontán beszéd erősen monoton a zenéhez képest, s ez szigorúan lehatárolt hangköz-, dallammozgás-, hangterjedelem-, hangfekvés-, tempó- és dinamikai lehetőségeinek következménye. Spontán beszélgetés-felvételek lehallgatása során 500 mondat alapján a következő hangközstatisztika alakult ki: 675 „prim”, 1800 „szekund”, 6100 „terc”, 5320 „kvart”, 141 „kvint”, 70 „szext” hangköz. Tehát a hangköz-nagyság általában „terc” és „kvart” között mozog. A zenében (elsősorban a modern zenében) korlátlan a hangköz-nagyság.

A spontán beszéd nem él az összes lehetséges dallamkombinációval, csupán egy bizonyos számú formával, hiszen ha élne, akkor nem felelne meg az általános érthetőség követelményének. A zene ezzel szemben felhasználja az összes rendelkezésére álló kombinációs lehetőségeket.

Spontán beszélgetés-felvételek lehallgatása során 1000 mondatból 453 mondat „kvart”, 303 „terc”, 108 „kvint”, 73 „szekund” és 21 „szext” hangterjedelmű volt. „Szextnél” nagyobb hangterjedelmű mondat nem fordult elő a megvizsgált felvételben. Ez a statisztika azt mutatja, hogy a spontán beszéd hangterjedelme a magyar köznyelvben általában „terc—kvart”: tehát a rendelkezésére álló lehetőségek közül általában csak 3—4 hangra szorítkozik. A zene — a zenei skálarendszerbe szorítottsága ellenére — jóval szélesebb síkon mozog. Ez a sík még tágul az ún. konkrét zenében, amely a zörejeknek a zenei kompozícióba való átültetésével a hangoknak azelőtt zeneileg elérhetetlen régióját nyitotta meg.⁷

⁷ Vö. A. MOLES, *Théorie de l'information et perception esthétique*. Paris, 1958.

A spontán beszéd viszonylag mély fekvésű. A megvizsgált 1000 mondatból 437 az alaphangtól felfelé számított 4. hang alatti, 284 az 5. hang alatti, 201 a 3. hang alatti és 28 a 6. hang alatti „sávra” szorítkozott. A zenei dallam fekvése — és itt elsősorban a romantikus és modern zenére kell gondolnunk — kevésbé determinált a skálarendszeren belül.

A magyar spontán beszéd gyorsasága általában $\text{♩} = \text{cca } 60\text{--}120$ között ingadozik. 500 mondat metronómmal való meghallgatása a következő statisztikai adatokat nyújtotta:

$\text{♩} = \text{cca } 60\text{--}66$:	14 mondat
66—72:	20 mondat
72—76:	33 mondat
76—80:	60 mondat
80—84:	132 mondat
84—92:	145 mondat
92—96:	70 mondat
96—104:	15 mondat
104—112:	8 mondat
112—120:	3 mondat

A mondatok túlnyomó része tehát a $\text{♩} = \text{cca } 76\text{--}96$ kategóriába esik. A zenei tempónak a „largo”-tól a „presto”-ig ($\text{♩} = 40\text{--}208$) igen széles skála áll rendelkezésére.

A spontán beszéd dinamikája rendszerint mezzoforte körül mozog. A zene a pianissimo-tól a fortissimo-ig minden lehető dinamikai árnyalatot felhasznál.

4. A fentiekben láttuk, hogy a zenei dallamot egyrészt a kötött hangmagasság és ritmus, de egzakt jelentéshez nem kötött hangköz-viszonyok, dallammozgás, hangterjedelem, hangfekvés, tempó és dinamika, másrészt az utóbbi tényezők széles skálája, gazdag lehetősége jellemzi a beszéddallammal szemben. A zenei motívum tehát a vizsgált tényezők tekintetében nagyobb kötetlenséget, szabadságot látszik élvezni, mint a hanglejtésforma. A nagyobb egységeken belül az egyes motívumok formai elrendeződését ezzel szemben szigorú szabályok irányítják, nem követhetik egymást, találomra. „Bizonyos időbeli distanciára van szükség, hogy a forma érvényesülhessen. A legegyszerűbb hangsorok állandó ismétlése éppoly kevésbé alkot formát, mint a túl komplikált hangzatok ismétlődés nélküli sora” — mondotta F. BLUME az 1958. évi Kasseli Zenei Napokat megnyitó beszédében (Muzsika 8: 1959. 32. Ford. Fábán Imre). A hosszabb összefüggő beszédszakasznak nincs „formatana”. Az egyes hanglejtésformák egymásutánjában nem fedezhető fel szabályszerűség. Kísérleteim folyamán senki se vette észre, ha lekottázott beszélgetés nagyobb dallami egységeit felcseréltem. Minél nagyobb beszédegység felé haladunk, annál nagyobb a formai kötetlenség. Egyes nyelvjárások mutatnak bizonyos formai szabályszerűséget.⁸

Végül van még egy tényező, amely döntő fontosságú a zenei dallam meghatározásánál. A zenei dallam jelentése, lényege nem az egyes hangok különböző magassági fokokon elfoglalt helyzetében, az egyes fokok közötti inter-

⁸ Vö. MAGDICS KLÁRA, A magyar nyelvjárások összehasonlító hanglejtésvizsgálatának első tanulságai. (Sajtó alatt a MNy.-ben.)

vallumok nagyságában rejlik, hanem a hangoknak egy zárt rendszerben betöltött funkciójában, amit V. ZUCKERKANDI⁹ a hang „dinamikus kvalitásának” nevezi: „The dynamic quality is the properly musical quality of tones” (21). „Pitches . . . are musically irrelevant” (349). Ez a rendszer a hétfokú skála rendszere, amelyben minden egyes hangnak megvan az alaphanghoz való határozott viszonya. Az előzőkben idézett Schumann-motívum lényege zeneileg nem az egyes hangok sematikus elrendeződésében, intervallumaiban, a dallam mozgásában (~~~~~) rejlik, hanem a hangok funkcionális függőségi viszonyában a Desz-dúr hangnemen belül: a dallammotívum alaphangon (*do*) indul, majd a *ti*₁ érintése után ismét visszatér az alaphangra (*do-ra*). Innen a *re-re* lép, majd a *szo*₁ megszólaltatása után egy nagy szext fellépéssel a *mi-n* cseng ki, lezáratlanul, befejezetlenül hagyva a motívumot. A dallam menete tehát: *do—ti*₁—*do—re—szo*₁—*mi*. Mondanivalója: a töprengő, nyitva hagyott kérdés a *szo*₁—*mi* lépésben rejlik: a *szo*₁ a *do-ra* kíváncskodik, így lenne a dallam lezárt; de ezúttal nem lép az alaphangra, hanem a 3. fokra, a nyitottság érzetét keltve.

A beszéddallam jelentését ezzel szemben elsősorban az egyes hangoknak a különböző relatív magassági fokokon történő elhelyezkedéséből adódó dallamvonal, „konfiguráció”¹⁰ hordozza, a többi tényező (hangköz-viszonyok, hangterjedelem, hangfekvés, tempó, dinamika) kisebb-nagyobb mértékben variálják ezt a jelentést. A beszéddallamon belül az egyes hangokat nem tartja össze a tonalitás, nincs közöttük a zenei dallamnál említett funkcionális összefüggés, ami a beszéd kötetlen, relatív magasságsszintjéből természetesen következik.¹¹

5. Vannak-e átmeneti „műfajok” a két pólus: a beszéd és zene között, ha vannak, melyek azok és mi jellemzi őket? TOLNAI VILMOS¹² felsorolja a beszéd és ének közötti átmeneti kategóriákat (távolra kiáltás, vásári kikiáltó, utcai árus, rikkancs, gyerek-mondóka, leckefelmondás, vőfélyvers, népmesék közhelyei, a dizőz kupléja, amely csak a refrénben válik dallá). SZABOLCSI BENCE¹³ írja, hogy „Valahol az ősi fejlődésfokon beszélni annyi, mint énekelni, az emelt emfatikus hangsúly önkéntelenül átfolyik a dalolásba . . . Az ausztráliai bennszülöttekről feljegyezték, hogy izgalmi állapotban valóságos énekes szóáradat tör elő belőlük, kötött ritmusban, szabályos kadenciákkal . . . A magyar népi sirató szintén dallamos zokogás, énekes deklamáció, legszembe-tűnőbb vonása a hanglejtéstől való függősége.” Említi SZABOLCSI BENCE a wapare nevű bantu törzs „éneklő beszédét”, melynek segítségével a törzs tagjai nagy távolságokon is megérthetik magukat. S. VAN WAESBERGHE¹⁴ három nagy csoportba osztja a beszéd és zene közötti átmeneti kategóriákat: az A) csoportba van a normális beszéd, valamint az irodalmi próza és vers

⁹ Sound and Symbol. London 1956.

¹⁰ Vö. D. L. BOLINGER, Intonation: Levels Versus Configurations: Word 7 (1951).

¹¹ J. BUNING és C. H. VAN SCHOONEVELD (The Sentence Intonation of Contemporary Standard Russian as a Linguistic Structure, 's-Gravenhage, 1960. 11, 25.) a beszéddallamnak is zenei értelemben vett hangnemiséget tulajdonítanak. Lehetséges, hogy egyes — erősen zenei jellegű — érzelmekre vonatkozóan meg lehet állapítani a dūr vagy moll jellegét (valószínűtlen, hogy e két nagy csoporton belül az egyes hangnemeket és a zenei értelemben vett modulációt is, ahogy ezt Buning és Schooneveld mondják), ez azonban még megoldandó probléma, alá nem támasztott, merő feltételezés.

¹² Adatok a magyar hanglejtéshez (MNY. XI [1915], 109—110).

¹³ I. m. 10.

¹⁴ I. m. 380.

előadása, a B) csoportban az egy hangszinten történő beszéd vagy monoton felolvasás, a gyermek-mondóka („sing-song”), az egyszintű éneklés — esetleg helyenkénti le- vagy fellépésekkel — recsitatívó), a C) csoportban van a szabad és kötött ritmusú zenei dallam. A B) csoportot — elsősorban az énekbeszédet (recsitatívót) tekintve a beszéd és ének közötti határvonalnak.

A spontán beszédből az énekbe és az énekből a beszédbe történő átmenet közvetlen megfigyelése céljából a következő kísérletet végeztem 3 zene-művészeti főiskolát (1 ének főtan szakot és 2 karvezetőképzőt) végzett kísérleti alannyal: a) Írásban megadtam az alábbi helyzetet: „Két barátnő beszélget. A: Már olyan régen nem láttalak. Miért nem kerestél fel? B: Tudod, rengeteg a dolgom, túlórázom, este van, mire hazaérek. Meg mostanában rossz is a kedvem.” Elképzeltetve a helyzetet, az egészet magnetofonszalagra vettem. Majd azt a feladatot kapták az alanyok, hogy az utolsó mondatot úgy ejtsék ki többször, hogy minden alkalommal egy-egy fokkal jobban közelítsenek a zene felé. b) Ugyanerre a mondatra találomra szerkesztett dallamból (9. ábra) kellett az alanyoknak — az előbbihez hasonlóan — a beszédhez visszatérni

9. ábra

Az a) kísérlet kiindulópontja általában a 9. ábrán látható hanglejtésforma volt. A zene felé való közelítés első állomása mindegyik alannál a hangszintnek szekunddal-terccel való megemelése volt. A második állomás az abszolút hangmagasságon egyszinten énekelt dallam volt. A harmadik állomásnál megjelent a kötött zenei ritmus. Végül elérkeztek valamilyen zenei melódiához. A b) kísérlet ugyanezt a sorrendet eredményezte ellenkező előjellel: a dallam mélyebb fekvésben szólalt meg, majd a melodikus mozgást egyszintű dallam váltotta fel, a kötött ritmus megbomlott, végül elérkeztek a hanglejtésformához. A két kísérlet egy ponton sem metszi egymást: útjuk divergens.¹⁵ Az a) kísérlet abszolút hangmagasság és kötött ritmus felé, a b) relatív hangmagasság és kötetlen ritmus felé törekszik.

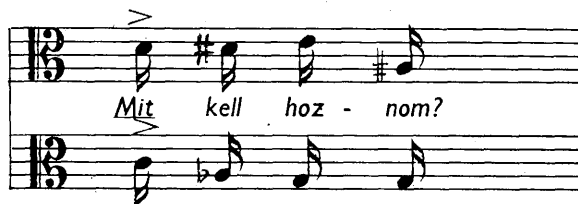
A két pólus: a beszéd és zene közötti „műfajok” nagyjából a kísérlet eredményeként kapott „irányvonalban” (megemelt hangszint → egyszinten kiénekelte dallamvonal → kötött ritmus → melódia) helyezkednek el, de az a vonal az átmeneti lehetőségeknek sokkal szélesebb és színesebb skáláját nyújtja — ahogy a továbbiakban látni fogjuk — mint a fenti kísérlet eredménye. Induljunk ki a spontán beszédből és haladjunk a zene irányába.

A megemelt hangszintű mondatfajták alkotják az 1. lép c s ő f o k o t a zene felé. Ezek a következők: ismételt kérdés (10. ábra),¹⁶ „tehát-...” — kérdés (vö. 4. ábra), felszólítás, figyelmeztetés, erélyes, szentenciózus leszöge-

¹⁵ Vö. S. VAN WAESBERGHE: i. m. 380.

¹⁶ A hanglejtés-ábrák második sora mindig az illető mondat alaptípusát, ún. normatív hanglejtésformáját adja, az összevethetőség kedvéért.

zés, kacér, nőies kijelentés (11. ábra), a felfedezés kifejezése (12. ábra), a bizonytalanság kifejezése (13. ábra), bizonyos érzelmek és lelkiállapotok, pl. aggodás (14. ábra), büszkeség (15. ábra), hódolat (16. ábra), megkönnyebbülés (17. ábra), csodálkozás (18. ábra), iszonyat (19. ábra) kifejezése.

10. ábra. T. É. 18 éves lány édesanyjához

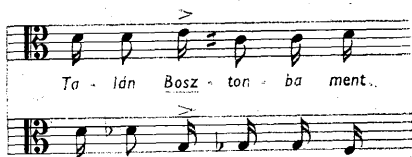
11. ábra. Maisie Tairbanks, Aszlányi „Hét pofon” c. darabjában.
Galambos Erzsébet interpretációja

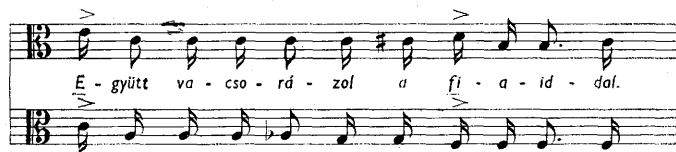
12. ábra. Violante, Herczeg „Violante és bírása” c. egyfelvonásos darabjában.
Tordai Ilona interpretációja

13. ábra. K. É. 32 éves nő mondja barátjának egy előadással kapcsolatban

14. ábra. Az ügynök felesége, Miller „Az ügynök halála” c. darabjában.
Somogyi Erzsébet interpretációja

15. ábra. Az ügynök felesége, Miller „Az ügynök halála” c. darabjában.
Somogyi Erzsébet interpretációja

16. ábra. Violante, Herczeg „Violante és bírása” c. egyfelvonásos darabjában.
Tordai Ilona interpretációja

17. ábra. Péchy Blanka interpretációja

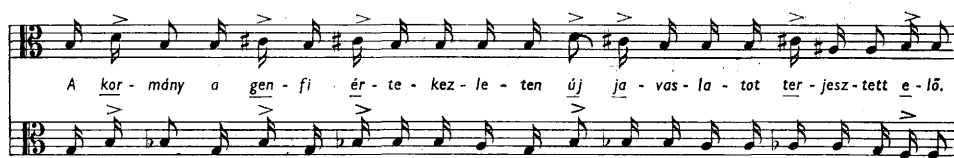

18. ábra. Turai, Molnár Ferenc „Játék a kastélyban” c. vígjátékában.
Páger Antal interpretációja

19. ábra. Freda, Priestly „Veszélyes forduló”-jában. Várady Hédi alakítása

A 2. lépcsőfokot képviselik azok a mondattípusok, amelyeknél a megemelt szint sűrű, lüktető nyomatékeloszlással párosul. Ilyenek: a hírfelolvasás (20. ábra), a tudományos felolvasás, a szépirodalmi felolvasás, az

20. ábra. A MR egyik 1954-ben elhangzott hírközléséből

iskolai felelés, magolás, a prédikáció egyes mondatai (21. ábra), színpadias jellegű mondatok (vö. 8. ábra), versinterpretációk bizonyos mondatai, egyes

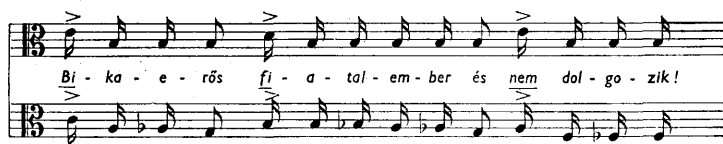

21. ábra. A MR egyik 1960-ban közvetített katolikus prédikációjából

érzelmek, lelkiállapotok pl. az öröm (22. ábra), az izgatottság, a harag (23. ábra), a panasz (24. ábra), a félelem (25. ábra) és a révület (26. ábra) kifejezése.

22. ábra. Péchi Blanka interpretációja

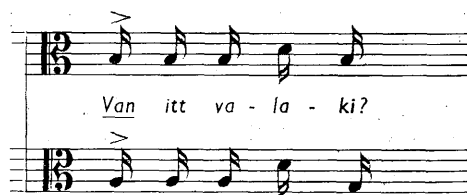

23. ábra. Az igazgató, Aszlányi „Hét pofon” c. darabjában. Feleký Kamill alakítása

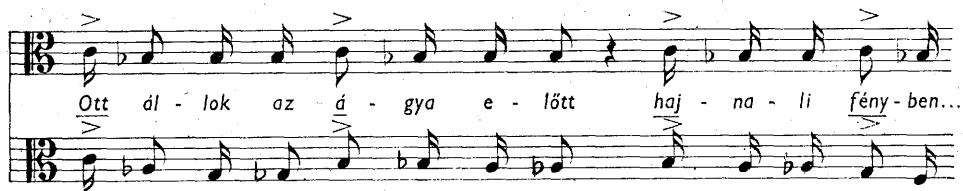

24. ábra. Az ügynök, Miller „Az ügynök halála” c. darabjában. Timár József interpretációja

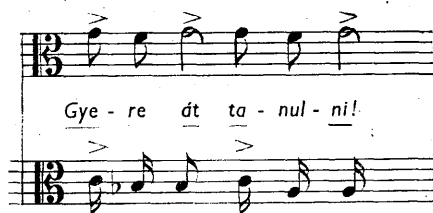

25. ábra. Violante, Herczeg „Violante és bírása” c. egyfelvonásos darabjában. Tordai Ilona interpretációja

26. ábra. Violante, Herczeg egyfelvonásos darabjában. Tordai Ilona interpretációja

A zeneiség felé vezető 3. lépcsőfok a megemelt hangszinthez és sűrű, lüktető nyomatékeloszláshoz járuló szótagonkénti nyújtás. Ilyen a távolra kiáltás (27. ábra).

27. ábra. M. Zs. 10 éves kislány, a szomszéd ház ablakában könyöklő barátnőjéhez

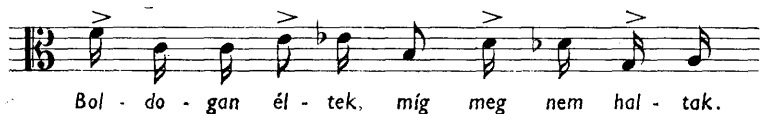
A 4. lépcsőfokot képviselik azok a mondatok, amelyekben egy kiénekelt hangköz van. Ilyenek a vigasztalást, kérést kifejező mondatok (28. ábra), amelyekben a gyengéd, simogató gesztust ábrázoló „kerek” portamentós „kvart-kvint” intervallum kiénekelt.

28. ábra. Péchy Blanka interpretációja

A zeneiség felé vezető 5. lépcsőfokon állnak azok a mondattípusok, amelyek teljes egészükben még nem, de több hangközükben kiénekelt.

Ilyenek: a mese egyes fordulatai (29. ábra), amelyeket néha a mese műfaján

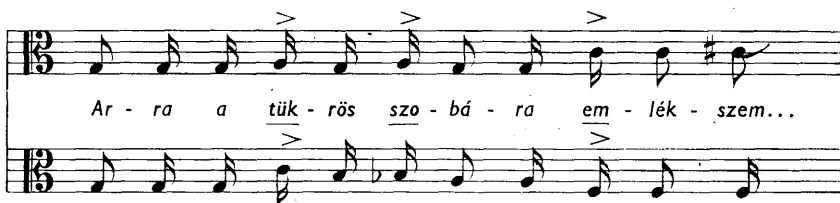
29. ábra. A MR egyik 1961-ben elhangzott „Jó éjszakát, gyerekek” műsorából

kívül is hallunk, mint pl. Molnár Ferenc „Játék a kastélyban” című vígjátékának egyik játékos színezetű mondatában, amelyet Turai (Páger Antal) intéz az elmúlt éjszaka megírt darab két szereplője felé (30. ábra), a visszaidéző,

30. ábra

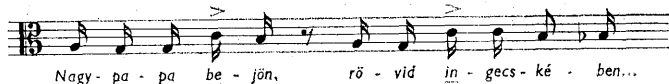
rekapituláló mondatok felhajló ívei (31. ábra), a gondolkodó felsorolás vissza-visszatérő dallamíve (32. ábra), a rejtvényfeladás hanglejtésének fordulatai (33. ábra), a felvillanó ötlet dallamának megemelkedő motívuma (34. ábra), a gyerekhez forduló gügyögés egy-egy dallamfordulata, affektált hanglejtés-motívumok, a vágy felfelé hajló dallammenete (35. ábra).

31. ábra. M. F. 40 éves nő, nővéréhez

32. ábra. M. I.-né, 59 éves asszony, a lányához

33. ábra. F. I. 41 éves férfi, társaságban

34. ábra. B. L. 34 éves férfi társaságban

35. ábra. Péchy Blanka interpretációja

A zeneiség felé vezető 6. fokot az egészükben enyhén kiénekelte rövid mondatdallamok alkotják. Ezek: a villamoskalauz és pincér „céhszerű” mondatai (36. és 37. ábra), a színházak bejáratánál előadás-kezdés előtt műsor-

36. ábra. A 76-os trolibuszon készült felvételtől

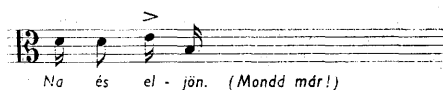
füzetet kínáló árusok hangja, a sóhaj hanglejtése, a közmondás dallama (38. ábra), csúfondáros mondatok dallama, bizonyos helyzetekhez kötött hanglejtésformák (39. ábra), egyes érzelmek, attitűdök, pl. a gúny (40. ábra), a merengés, a gyengédség (41. ábra) hanglejtésformái, bizonyos helyzetekben és műfajok-

37. ábra. A pincér, Molnár Ferenc „Játék a kastélyban” c. vígjátékban. Nagy István interpretációja

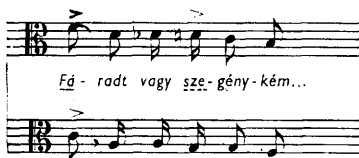
38. ábra. Turai, Molnár Ferenc „Játék a kastélyban” c. darabjában. Páger Antal alakítása

39. ábra. Turai, Molnár Ferenc „Játék a kastélyban” c. vígjátékában. Páger Antal interpretációja

40. ábra. Turai, Molnár Ferenc „Játék a kastélyban” c. darabjában. Páger Antal alakítása

41. ábra. Péchy Blanka interpretációja

ban zenei aláfestéssel elhangzó mondatok. Szép példájával találkoztam az utóbbinak a Magyar Rádió egyik 1961-ben elhangzott kabaréműsorában, amelyben az egyik kisvárosi hivatal főnöke szerelmet vall gépírónőjének és egy együttes pesti kirándulást helyez kilátásba. A gépírónő szövődő terveit a háttérben keringő-dallamok festik alá, a beszéd és zene mintegy összefonódnak: a beszéd dallama a 3/4-es keringő-ritmusba és dallamba olvad, mintegy sanzonná alakul (42. ábra).

42. ábra

A zenéhez egy fokkal közelebb álló 7. f o k o n vannak azok a mondat-típusok, amelyeknek dallama több ismétlődő kiénekelt motívumból áll.¹⁷ Ide tartozik a prédikátor egy másik igen gyakori és tipikus \ sémájú kiénekelt hanglejtésformája¹⁸ (43. ábra), az anyakönyvvezető konvencionális szövegének

43. ábra. A MR egyik 1960-ban elhangzott katolikus prédikációjából

az előbbi prédikációformához hasonló, de diszkrétebben emelkedő motívum-sorozata (44. ábra), a pályaudvari bemondó hanglejtése, amely kiénekelt tere

¹⁷ A motívum-ismétlődésre mint a beszéd egyik zenei jelenségére FÓNAGY IVÁN mutat rá „A stílus zenéje” című cikkében (Műhely 5. 1941.).

¹⁸ A prédikáció-dallam egyik típusát a 2. lépcsőfoknál említettük (vö. 352 l.).

44. ábra. A Baross utcai házasságkötő teremben készült felvételtől

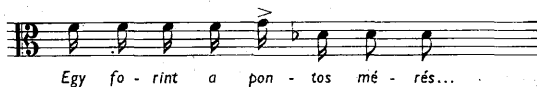
és szekund hangközöknek bizonyos sorrendben történő ismétlődéséből adódik (45. ábra), az árukat kínáló vásári kikiáltók, pl. a vaspalos és mérleges egy-egy motívumból összefűzött dallama (46., 47. ábra), az újságárus mindig

45. ábra. A Keleti pályaudvaron a bemondó toronyban készült felvételtől

46. ábra. A Dimitrov téri vásárcsarnokban készült felvételtől

47. ábra. Az ecseri piacon készült felvételtől

ismétlődő, kiénekelte ereszkedő dallamívekből összetett hanglejtése, a koldus egy-egy szekundot fel-fellépő, s a továbbiakban szintet tartó panaszos dallama, a kisgyerekekkel való foglalkozás közben elhangzó kiénekelte ismert mondókák lejtése; a zeneiségnek ezt a fokát képviselik végül a népi siratók, amelyek némelyike a beszédből az énekbe való átmenet szemmel látható és érzékelhető példája. (Nem a szoros értelemben vett abszolút magasságú énekhangról van itt még szó, hanem az abszolút és relatív hangmagasság keveredéséből, változásából adódó átmeneti műfajról.)

Érdekes módon férfi szájából (Szabó Lajos, Litke) idézhetem a legszebb példát, amelyet Bartók János gyűjtéséből (1962. május) a gyűjtő szíves engedélyével lejegyeztem. A felvétel külön értéke, hogy az adatközlő a siratásról általánosságban beszél és a spontán elbeszélésből fokozatosan megy át az „énekbe” (48. ábra). Az átmenet fokozatai: a hangszint megemelése (a), a fesze-

48. ábra

sebb ritmusra való törekvés (b). Az éneklő beszédből a normális beszédbe való visszatérésre is ad példát (49. ábra): a hangszint süllyed, áttér a relatív hang-

49. ábra

magasságra, a kötöttség oldódni kezd, visszatér a beszéddallam. Maga a sirató egyébként ismétlődő motívumok sorozata. Ilyen motívumok: ereszkedő dallammenet, „szekundot” fel-fellépő, egyébként szintet tartó dallamvonal, „kvartot” lelépő motívum, egy szinten recitált dallamvonal.

A 8. lépésőfokot a már szoros értelemben vett abszolút hangmagasságon megszólaló egyszintű beszéd: a recsitatívó képviseli. Az abszolút hangmagasság a zenére, a kötetlen ritmus még a beszédre utal.

A 9. lépésőfok már a szoros értelemben vett zene foka: abszolút magasságszinten, kötött zenei ritmusban megszólaló melódia. A zeneiségnek ezen a fokán azonban van egy műfaj, amely bizonyos mértékig még a beszéddallam felé hajlik: ez a drámai recsitatívó. „A természetes beszéd hanglejtése” — írja LÁSZLÓ ZSIGMOND¹⁹ — „mintegy művészi kompromisszumot köt a zenei dallamképzéssel. Beszédlejtés és zenei melódiaformálás összhangja keletkezik... Kompromisszum, mely hatásában nem leértékeli az egyezsége lépő tényezőket, hanem — a kettő művészi egyensúlyában — fokozza azokat.”²⁰ Magyar példája a „Kékszakállú herceg vára”, amit LÁSZLÓ ZSIGMOND „a magyar drámai énekbeszéd első győzelmé”-nek nevez.²¹ Dallammenet és hangsúly szempontjából a magyar beszéd hanglejtését követik a dallamok.

6. Ha végignézzük a felsorolt kategóriákat, azt látjuk, hogy igen sok érzelmet kifejező mondat szerepel bennük. Legnagyobb részük szelíd, agressziómentes érzelmet fejez ki (aggódás, vigasztalás, kérlelés, vágy, gyengédség, merengés, hódolat, megkönnyebbülés, csodálkozás, öröm), néhány valami kedvezőtlen külső behatásra való inkább passzív reakciót tükröz (iszonyat, izgatottság, félelem, révület, panasz), csak egy agresszív érzelm fordul elő: a harag. A gúny átmeneti érzelm-típus: szelídség és agresszió sajátos vegyülete. Tehát az érzelmek — főleg a szelíd érzelmek — a zene felé hajlanak, kiénekeltek.²² A kiénekeltség mellett azonban egyéb vonatkozásban is rokonságot tartanak a zenével: pankronisztikus vonásaik egyeznek. Úgy látszik, hogy a lelki folyamatok tükröződésének módja alapvető vonásaiban nyelvben és zenében azonos.²³ Néhány példa a sok közül: a vágy diszkrétan emelkedő dallama, amely beszédben (vö. 35. ábra) és zenében (a Trisztán előjátékában például, 50. ábra) egyaránt megvan, a vágy távoli objektuma felé vonzódást,

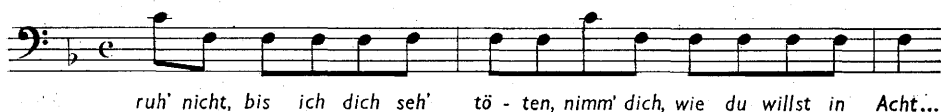
¹⁹ Ritmus és dallam. Budapest, 1961. 219.

²⁰ Vö. még: MOLNÁR IMRE: A magyar hanglejtés rendszere. Budapest, 1954. 47—135.

²¹ I. m. 233.

²² Megoldásra vár az a probléma — amire fentebb részben már utaltam —, hogy az említett érzelmeknek van-e — legalább a dūr—moll jelleg erejéig — tonalitásuk, hangkapcsolataikban felfedezhető-e az említett funkcionális összefüggés.

²³ Vö. FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA, Das Paradoxon der Sprechmelodie. (Sajtó alatt az Ural-Altaische Jahrbücher-ben).

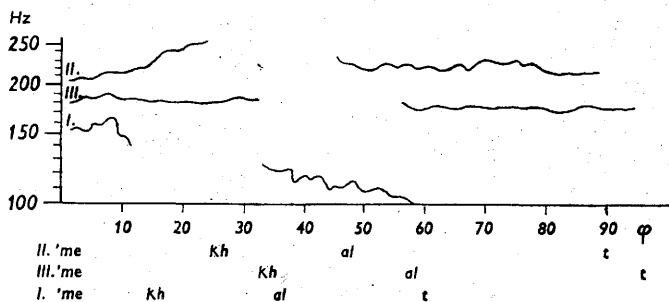
50. ábra

kitárulkozást szimbolizálja; vagy a düh alul-felül szintet tartó, sűrűn aritmikusan fel-leugráló dallamvonala a dühös ember öklét rázó kitöréseit ábrázolja a beszédben (vö. 23. ábra) és a zenében (Ozmin áriájában például, 51. ábra) egyaránt.

51. ábra

7. A zeneiség felé megtett egyes lépcsőfokok áttekintése után felmerül a kérdés: van-e határvonal beszéd és ének között, és ha van, melyik „műfaj” képviseli azt? A válasz pozitív: van határvonal és ezt elsősorban a népi sirató, másodsorban az egyszintű beszéd, a recsitatívó képviseli, bár az utóbbi már erősebben hajlik a zene felé, mint a beszéd felé. Az 52. ábrán látható dallam-

52. ábra

görbék közül az I. a „Meghalt” egyszavas mondat spontán hanglejtését, a III. a mondat egyhangon kiénekelte változatát, a II. az egyik sirató egyszavas mondatát ábrázolja. Azt látjuk, hogy míg a beszéddallam-görbe rendkívül mozgékony, „szőrös”, addig a zenei dallam görbéje viszonylag sima.²² Jól szemlélteti a görbe a sirató határhelyzetét: simább a beszéddallam görbénél, de „szőrösebb” a zenei dallamgörbénél.

²² Vö. O. VON ESSEN, Melodien deutscher Dichtung. Sprechmelodie als Ausdrucksgestaltung. Hamburger Phonetische Beiträge, herausgeg. von O. von Essen. 1952. 2.

8. Összefoglalva az elmondottakat: a zenei dallam és beszéddallam két, különböző jellegű és természetű, bár azonos „alapanyagú”, kifejezési mód. A zenei dallam kötött magasságszintjétől és ritmusától eltekintve egyéb tényezőiben kötetlen, s ez utóbbi tényezők variációs lehetősége — s hétfokú skálán belül — igen tág. A nagyobb egységeken belül a motívumok formai elrendeződése ezzel szemben erősen kötött. A beszéddallam relatív magasságszintjétől és kötetlen ritmusától eltekintve egyéb tényezőiben kötött, s ez utóbbi tényezők variációs lehetősége korlátolt. Az egyes hanglejtésformák egymásutánja általában nem mutat szabályszerűségeket, a beszédnek nincs „formatana”. A zenei dallam lényege az egyes hangoknak egymással és az alaphanggal való funkcionális összefüggésében van, a beszéddallam jelentését elsősorban a hangok elrendeződéséből adódó „konfiguráció” és a hangköz-viszonyok hordozzák. Ezek a különbségek a két kifejezési mód más-más rendeltetéséből erednek: a beszéddallam egy nyelvi közösségen belül, az illető nyelvi közösség minden egyes tagja számára érthető és érvényes, naponta használt kifejezési forma, amely félreérthetetlen jelentés hordozója kell hogy legyen; a zene nem a szoros értelemben vett közlési mód, ennél jóval átfogóbb és elvontabb, szerepe inkább érzelmi, mint értelmi, inkább impresszió, mint kommunikáció — egyszerűen: művészet, amelynek nemcsak joga, hanem lényege, kötelessége, hogy a rendelkezésére álló tényezőket mindig új és új formában variálja, ahogy Claudel írja a költészetről: „Azok a szavak, amelyeket használok, mindennapi szavak, és mégsem ugyanazok többé! Ezek a virágok a ti virágaitok, és mégis azt mondjátok, hogy nem ismertek rájuk. És ezek a lábak a ti lábaitok, de íme én a tengeren járok és diadalmasan tapodom a tenger hullámain.” — és HONEGGER a zenére vonatkoztatva hozzáteszi, hogy „a költőknek néha igazuk van”.²³

MAGDICS KLÁRA

²³ Zeneszerző vagyok. Budapest, 1960. (Ford. Oltványi Imre.)

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvekben

I.

A nyelvbeli kettőztetésnek sok változata van: ismétlődhetnek egész szavak, egyes szótagok, de előfordul hangok kettőztetése is. A megismételt részek egymásutánja lehet közvetlen, vagy esetleg segédszók (kötőszók) választják el őket. Aszerint, hogy teljes vagy részleges ismétlésről van-e szó, megkülönböztetnek teljes kettőztetést (Gemination) vagy részleges kettőztetést (Reduplikation).¹ Én úgy látom, hogy célszerűbb a kettőztetési típusokat más alapvető szerkezeti sajátságok alapján osztályozni (l. alább, 7. l.).

A világ legkülönbözőbb nyelveiben való általános elterjedtségét a kettőztetés a maga mennyiségi szemléltető sajátságának köszönheti. Onomatopoeitika jellege révén mintegy visszatükrözi a természet hangjainak, valamint a térnek és az időnek az érzékelését, a tárgyak elhelyezését, a cselekvés lefolyásának milyenségét, és így elsősorban az utánzás, a disztributív és az aspektusi jelentés, továbbá mindenféle kiemelés, hangsúlyozás stb. nyelvi eszközéül szolgál. Azonkívül HIRT-nek is igazat kell adni abban, hogy a kettőztetés egyes típusai a játszi szóalkotásra és rövid szavak meghosszabbítására való törekvéssel magyarázhatók.²

Még a múlt század derekán jelent meg A. F. POTT kitűnő tanulmánya,³ amelyben a szerző tipológiai kutató módszerrel a kettőztetésnek nemcsak szóalkotási, hanem nyelvtani és stilisztikai szerepét is boncolgatja. Az indoeurópai, finnugor, türk, óceániai, amerikai, afrikai és más nyelvekből vett példák alapján POTT azt bizonyítja, hogy a kettőztetés egyes fő típusai megtalálhatók olyan nyelvekben is, amelyek rendszerükre és származásukra nézve egyáltalán nem hasonlítanak egymásra. WUNDT meg éppenséggel azt állítja, hogy a kettőztetés két módját a világ minden nyelve ismeri: az egyik ismétlődő hangok utánzására, a másik a tulajdonság és a cselekvés kiemelésére (fokozására) szolgál.⁴

Habár a kettőztetés általános jellege és elterjedtsége kétségtelen, talán mégsem lenne felesleges, ha megvizsgálnánk típusait egy nyelvcsalád keretein belül. Hiszen bizonyos kettőztetési típusok különösen jellemzők egy valamilyen nyelvre (vagy nyelvcsaládra), a másokban meg csak elvétve fordulnak

¹ WUNDT 623.

² HIRT 14.

³ A. F. POTT, Doppelung als eines der wichtigsten Bildungsmittel der Sprache. Halle, 1862.

⁴ WUNDT 624.

elő. Az indoeurópai nyelvekben például az igeidők képzésében játszott nagy szerepet a kettőztetés,⁵ a finnugor nyelvek történetéből ezt viszont nem lehet kimutatni. Az afrikai joruba nyelvben az ige első szótagjának megismétlésével szabályosan alkothatók főnevek (*darukaia* 'cselekedni', *dadaukra* 'cselekvő személy'),⁶ a maláj és a dakota nyelvben a gyűjtőnevek az egyedi jelentésű főnevek megismétlésével képezhetők (maláj *pochon* 'fa', *pochon-pochon* 'erdő', dakota *runa* 'férfi', *runa-runu* 'nép').⁷ A finnugor nyelvekben ezek a kettőzési módok nem szokásosak.

Az egyes kettőztetési típusok értékelése a történeti szemponttól is függ. Az indoeurópai nyelvek régebbi fejlődési fokán például intenzíven érvényesültek az egyes kettőztetési módok, ma azonban alig maradt valami nyomuk a németet kivéve, amelyben elég sok *tiptopp*, *Wirrurr*, *Singsang*, *Klingklang*, *Mischmasch*, *Zickzack*-féle szó járja.

Alább következő szerény tanulmányomban a finnugor nyelvekben előforduló fontosabb kettőztetési típusokat szeretném rendszerezni szerkezeti sajátásaik alapján, és lehetőleg azt is megállapítani, meg voltak-e ezek a típusok legalább csírájukban az alapnyelvben. Később az egyes nyelvekben az illető jelenségek már különféle módon fejlődhettek tovább.

II.

Először is felhívjuk a figyelmet a legtermészetesebb és éppen ezért az egyes nyelvekre legkevésbé jellegzetes típusokra. Ezeket a jelen fejezetben csak felsoroljuk, de részletesebben nem tárgyaljuk.

Ide tartoznak elsősorban a tisztán stilisztikai célú kettőztetések, mint például egyes szavak és szószerkezetek megismétlése, amellyel különösen gyakran találkozunk versekben. Példák: manysi *Voikén-Tārēm āplēmne, Voikén-Tārēm āsemne sar lāwunkwē ēri*. (MUNKÁCSI, Medvénekek I, 72) 'Fehér-Ég apuskámnak, Fehér-Ég apámnak végre meg kell mondani'; mdE. *oktabrás saš. oktabrás saš. ištamo šupav, sirne potso* (Тундоль вайгельть. Саранск, 1950, 75), 'Megjött az október. Megjött az október. Olyan gazdag, tele arannyal'; magyar *A magyarok istenére esküszünk, esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk* (PETŐFI, Nemzeti dal).

Tisztán stilisztikai értékű kettőztetések az izgatott beszédben előforduló ismétlések, például finn *Astukaa sisään, olkaa hyvä, hän sanoo. — Tervetuloa, tervetuloa!* (PEKKANEN, Tehtaan varjossa. Helsinki, 66) 'Tessék befáradni — mondja —. Isten hozta, isten hozta!'; mdE. *mešt, mešt? aštek, aštek... Di ton nēkak... (Cyp. 66)* 'Mit, mit? Várj csak, várj csak... De te mintha...'; mari *maška e're tsarà: it mɔ:ro da it mɔ:ro!* (БЕКЕ, Mari szövegek IV, 274) 'A medve folyton csillapítja: „Ne énekelj, ne énekelj!”'. Különösen gyakoriak a tisztán stilisztikai értékű kettőztetések megszólításokban, állathívogatókban: mdE. *Eχ tundo, tundo, ton maziχ tundo.* (Cyp. 35) 'Ó tavasz, tavasz, te szép tavasz!'; a Mezőkövesd környéki magyar paraszt a libákat *patyi-patyi*, a kacskákat *tas-tas*, a csirkéket *csire-csire* szóval hívogatja (MNY).

⁵ А. МЕЙЕ, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва, 1938, 199.

⁶ POTT 279.

⁷ WUNDT 635.

XXXIII, 181), az oroszban a csirkéket *цын-цын*, a kacsákat *ymb-ymb* vagy *ymu-ymu* szóval hívogatják, stb. Az ilyenféle kettőztetéseknek az egyes nyelvek specifikumához alig van közük, ezért is vannak elterjedve a világ legtöbb nyelvében. Ugyanez áll az alkalomszerűen, mintegy ötletszerűen használt hangfestő szavakra is, mint például a következő kifejezésekben: mdE. *vagonoň čarjňe kortašt' : teke-sak-sak. teke-sak-sak* (Cyp. 49) 'a vasúti kocsi kerekei mondogatták: teke-szakszak. teke-szak-szak'; *žňňk-žňňk! mařavs vedratňes čuďica lorcoš* (Cyp. 54) 'Dzinyk, dzinyk — mondotta a vödörkbe ömlő tej'; mari *ləβ-ləβ* (Карм. 3; a falevelek susogását utánzó hangok). Világos, hogy ilyen ötletszerűen használt hangutánzás bármikor és bármely nyelvben keletkezhet — anélkül, hogy hangutánzó szó a nyelv valódi szótározható szavává válna. Igaz, hogy vannak bizonyos kivételek, mert még állati hangokat utánzó hangsorok is állandósulhatnak. Így az oroszban a macskanyávogást *мяу, мяу*, a komiban *ňav, űav* (Совр. коми яз. 296) hangsorokkal szokták utánozni. Ugyancsak a komiban a fajdkakas dürgését *kot-kot-kot*-tal (uo.), a manysiban *xop-xop*-ral (Манс.-русск. сл.) jelölik, a magyar a kakukkolást *kakukk, kakukk-nak*, a komi *kuku-nak* (Совр. коми яз. 296) hallja.

A különféle nyelvek specifikumához nincs sok közük a módosító szók, a melléknevek és az igék kettőztetésének sem, legalább a következő egyszerű típusok szerint: m. *alig-alig*, manysi *woril-woril* (Манс.-русск. сл.) 'alig-alig', komi *ižid-ižid* (Совр. коми яз. 169), m. 'nagy-nagy', manysi *maň-maň* (Манс.-русск. сл.) 'ici-pici' (tkp. 'kicsi-kicsi'), udmurt *šed-šed* (Русск.-удм. сл. 1308) 'fekete-fekete', m. *lassan-lassan*, manysi *řosat-řosat* (Манс.-русск. сл.) 'mesz-sze-messze', mari *šuen-šuen* (Карм. 2) 'ritkán-ritkán', lpK. *širren, širren* (Яз. письм. нар. Сев. 161) 'játszottak, játszottak'. Néha az ilyenféle ismétléseknek nyelvtani értékük is lehet. Például az udmurtban a melléknevek kettőztetése a tulajdonság magas fokának állandó kifejezőjévé vált.

Sok, különféle nyelvcsaládhoz tartozó nyelvből ismerünk példákat hangutánzó alapon képzett tárgyi jelentésű szavakra is. Ilyenek a latin *turtur* 'vadgalamb', perzsa *būlbūl* 'fülemile' (WUNDT 633), csuvas *kukukk, kukku*, német *Kuckuck*, mord. és mari *kuku* 'kakukk', manysi *toř-toř, top-top* 'kanalas réce', rap-rap 'sarlófecske', *kat-kaši* 'cinege', *piš-piš* 'egér',⁸ udmurt *durga-darga* (Ал. Повт. 155) 'csere-bogár', komi-permják *ž'ož'og* 'lúd', mari *βəle-βəle* (Марийско-русск. сл.) 'poszáta', orosz *колокол* 'harang', *мамма* 'dob'; figyelemre méltók a hasonló szerkezetű gyermekszók is: orosz *nana* 'papa', *мама* 'mama', *баба* 'nagyamama', *няня* 'dada', francia *bonbon* 'cukorka' (vö. *bon* 'jó'), *joujou* 'játékszer' (vö. *jouer* 'játszani'), *cocotte* 'tyúkocska', m. *baba, csecse, pipi* stb.

A felsorolt kettőztetési típusoknak a világ nyelveiben való általános elterjedtsége azzal is magyarázható, hogy szerkezetük rendkívül egyszerű, mivel legtöbbjükben mindkét tag egyforma. Kisebbségi részük (mint például az orosz *колокол*, az udmurt *durga-darga*, a francia *cocotte*) már tulajdonképpen átmenetet képez a következő (harmadik) fejezetben tárgyalandó típusokhoz, minthogy bennük a két tagnak egymáshoz való fonetikai—morfológiai viszonya olyan is lehet, amely már csak az illető nyelvben alakult ki.

⁸ А. И. КАРТИНА, Словосложение имен в мансийском языке. Просвещение на советской Крайнем Севере. Ленинград, 1958, стр. 294.

III.

A finnugor nyelvekre jellemző kettőztetések szerkezetével eddig aránylag keveset foglalkoztak. Nagy érdemük van a magyar ikerszók tanulmányozásában PAIS DEZSŐNEK, KELEMEN JÓZSEFNEK, B. LŐRINCZY ÉVÁNAK (I. A mai magyar nyelv rendszere I, Bp. 1961), de a többi finnugor nyelvben a kettőztetések kérdését főleg csak a hangfestő szók és a páros összetételek szempontjából vizsgálták.⁹

A finnugor nyelvekben szerkezeti szempontból a szavak vagy szórészek a következőképpen ismétlődhetnek: 1. azonos hangalakban; 2. megváltozott hangalakban; 3. képző vagy segédszók felhasználásával (azzal a kérdéssel nem foglalkozhatunk, hogy az ismétlés eredményeképpen összetett szók vagy szó-szerkezetek keletkeznek-e).

Mint már fentebb megemlítettük, a szavaknak azonos hangalakban való megismétlése (kettőztetése) természetességénél és egyszerűségénél fogva nagyon sok nyelvben előfordul. Mégis felhívánk a figyelmet egy érdekes kettőztetési fajtára, amely — úgy látszik — kevésbé van elterjedve a különféle nyelvcsaládokban. A finnugor nyelvek a határozatlanság, a többesség, az osztó (disztributív) és más jelentések kifejezésére gyakran kettőztetik a névmásokat: m. *kiki*, azaz, *hogyhogy*, mordE. *kije-kije* 'némely', 'valaki' (*kije* 'ki'), *meže-meže* 'valami' (*meže* 'mi'), *kona-kona* 'valamelyik' (*kona* 'melyik') (Кол., структ. прост. предл. 63), udmurt *kud-kud* 'némelyik', *tače-tače* 'bármelyik' (*tače* 'olyan'), *make-make* 'bármi' (*make* 'valami'), *kiče-kiče* 'bármilyen' (*kiče* 'milyen'), *maje-maje* 'bármi' (*ma* 'mi') (Ал., Повт. 160), manysi *ti-ti* (FUF. XXVIII, 51) 'ez, íme ez'.

Az ilyen kettőztetett névmások néha valamilyen (rendesen megmerevedett) esetalakban is használatosak: mdE. *koso-koso* 'valahol' (*koso* 'hol'), *kosto-kosto* 'valahonnan' (*kosto* 'honnan') stb. (Кол., Структ. прост. предл. 63), udmurt *solaň-solaň* (Ал., Повт. 160) 'hozzá-hozzá'. Bár, mint említettem, a névmások kettőztetése nincs nagyon elterjedve, azért nem állítom, hogy nem fordul elő a világ más nyelveiben. Például a latinból is ismerünk kettőztetett kérdőnévmásokat: *quisquis*, *quaequae*, *quidquid* 'bárki, bármi'.

A finnugor nyelvekre rendkívül jellemző a szavaknak megváltozott hangalakban való megismétlése. Ennek két változata van. Vagy egyik tag sem bír önálló jelentéssel, vagy csak az egyik bír vele. (A nyelvtörténet segítségével nem egyszer az „értelmetlen” tagról is bebizonyítható, hogy valamikor önállóan is használták; erre magyar példákat PAIS D,¹⁰ udmurt példákat V. ALATYRJEV [I. pl. Повт. 156, 157] említ.) KELEMEN JÓZSEF behatóan tanulmányozta ezeket a változatokat, és arra a meggyőződésre jutott, hogy

⁹ A legjelentősebb munkák (a magyar nyelvészek munkáin kívül) a következők: В. И. АЛАТЫРЕВ: Повторы в пермских языках. Ученые записки Карело-финского государственного университета. Т. II, вып. I. Петрозаводск, 1948; ugyanettől a szerzőtől Междометно-наречные повторы в удмуртском языке. Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия востоковедческих наук, вып. 2. Ленинград, 1948; Д. В. БУБРИХ: К проблеме изобразительной речи. Ученые записки Карелофинского государственного университета. Т. III, вып. I. Петрозаводск, 1949; М. А. САХАРОВА. Изобразительные слова в коми языке. Советское финно-угроведение. Т. IV. Ижевск, 1949. Sok érdekes türk és finnugor példát tartalmaz ASMARIN munkája: Н. Ф. АШМАРИН. Подражание в языках Среднего Поволжья, вып. 1—5. Баку, 1925.

¹⁰ PAIS, Példák a hangutánzó ikerítésre: MNy. L. 275—9.

a magyarban az „értelmetlen” tagokból álló szavak nem összetettek, hanem egyszerűek.¹¹

A következő ikerszók egy „értelmes” és egy „értelmetlen” tagból állanak: m. *cserebere*, udmurt *žug-žag* 'szemét' (*žag* 'szemét'), *kučo-mačo* 'tarka-barka' (*kučo* 'tarka') (Ал., Повт. 156), manysi *šoχri-χoχri* (Манс.-русск. сл.) 'szita-kötő' (*χoχri* 'mozgás'). A magyarban az *Ista-Pista*, *Anna-Panna*, *Andi-Bandi*-féle játszi becéző ikerített személynevekből (vö. *István*, *Anna*, *András*) a második tag önállósulása után lett használatos a *Pista*, *Panna*, *András* becézőnév.

A következő ikerszóknak egyik tagja sem használatos önálló jelentéssel: mari *βəž-βuž*, *βər-βor* (Марийско-русск. сл.) 'gyorsan', udmurt *uri-beri* (Ал., Повт. 163) 'hirtelen', 'hanyatthomlok', mdE. *tult-talt* 'űrügy', *kult-kalt* 'hiába-valóság' (Илест. Дисс. 98), m. *dinom-danom*, *lári-jári*.

Tudjuk, hogy hasonló ikerszók vannak a világ sok nyelvében, de azt is figyelembe kell venni, hogy bizonyos nyelvekben, vagy közeli rokonnyelvi csoportokban az ikerszók esetleg olyan szabályok szerint alakulnak, amelyek más nyelvekre vagy más közeli rokonnyelvi csoportokra nem jellemzők. Például a magyarban a két tag viszonya olyan, hogy vagy magas hang áll mély hanggal szemben (*gizgaz*), vagy ajakkerekítés nélkül képzett magánhangzó ajakkerekítéssel képzett magánhangzóval (*gider-gödör*), vagy az első tag magánhangzóval (illetve az ajkak közreműködése nélkül képzett mássalhangzóval), a második tag viszont labiális vagy labiodentális mássalhangzóval kezdődik (*ákombákom*, *cókmók*).¹² A mordvinban a két tag magánhangzóinak viszonya körülbelül ugyanolyan, mint a magyarban,¹³ de megfigyelhetők másféle sajátosságok is. A mordvin ikerszókra például jellemző, hogy a tagok rendszeren *t*-vel végződnek, vagyis alakjuk a többes szám alakjára hasonlít (l. az előző példákat). Ez a sajátosság analógiás úton keletkezett. Az ilyen ikerszók mintái olyan mellérendelő összetételek, amelyek önálló jelentéssel bíró szavakból állnak, például *atát-babát* 'házastársak', 'férj és feleség' (vö. *atá* 'férj' és *baba* 'feleség'); ebben mindkét tagnak egyedi jelentése van, de alakjuk többes számra mutat.

Rendkívül sok hangalakváltoztatással képzett szókettőztetést (főleg módhatározói funkcióban) használnak a komiban, például *ž'ik pīr že čuž-čaz konvert voštis* 'rögtön ripp-ropp feltépte a borítékot'; *tup-tap raka mune niured* 'liccs-locses megy a varjú a lápon'.¹⁴

Miután ALATYRJEV (Повт. 164, 165, Межд. 226–232), SZACHAROVA (l. az említett munkát) és (BUBRICH Грамм. лит. коми яз. 196) anyagát átnéztem, arra a meggyőződésre jutottam, hogy a permi nyelvekben az egyik tag zártabb magánhangzója áll a másik tag nyíltabb magánhangzójával szemben, habár előfordulnak más, ritkább változatok is.¹⁵ BUBRICH

¹¹ KELEMEN J., Szempontok az ikerszók vizsgálatához (MNY. XXXV).

¹² К. Е. МАЙТИНСКАЯ: Венгерский язык. II. Москва. 1959. 153–4.

¹³ L. a példákat Илест. Дисс. 98.

¹⁴ М. А. САХАРОВА: Изобразительные слова в коми языке. Советское финно-угроведение. IV. 1949. 35, 36.

¹⁵ SZACHAROVA szerint a hangváltoztatással kettőztetett komi szók tagjaiban a következő magánhangzók váltakoznak: *u ~ a*, *i ~ o*, *u ~ e*, *i ~ a*, *i ~ a*, *u ~ o* (l. az említett cikket 35); mások szerint a váltakozások a következők: *u ~ a*, *u ~ o*, *u ~ e*, *i ~ a*, *e ~ a*, *u ~ o* (Совр. коми яз. 262); ALATYRJEV szerint az udmurtban a leggyakoribb az *i ~ a*, *i ~ a*, *u ~ a*-féle váltakozás, azonkívül a tagok végén gyakoriak az *-i*, *-i* és más hangsorok, továbbá a különféle hangsúly típusok felhasználása attól függően, hogy milyen a kettőztetett szók jelentése (l. Ал., Межд. 228–232).

megjegyzi, hogy a kettőztetett komi szókban a két szótagból álló komponensek gyakran végződnek *i*-vel vagy *a*-val: *luži-loži* 'ziláltan', *gira-gara* 'kippkopp'.¹⁶

A mari—orosz szótárból kicédulázott adataim arról tanúskodnak, hogy a hangalaki változtatással kettőztetett mari szók tagjai közül az elsőben *ə* (mari irodalmi helyesírással *u*), a másodikban *o*, ritkábban *a*, *u* van: *pəlt-pəlt* (gyors mozgás utánzása), *kərt-kərt* 'gyorsan' *ləz-loz* (kócoság utánzása), *kəŕe-kəŕe* 'hirtelen', *kəyər—koyər* (csikorgás utánzása), *lədəŕ-ladəŕ* (kocsizörgés utánzása), *ŋəmər-ŋəmər* (ragadósság utánzása), *ləj-ləj* (sima mozgás utánzása), *məyə-muyə* 'halkan és ki nem vehetően', *kəyər-kuyər* 'cikk-cakkosan', *ŋəyən-nyo* (kellemetlen érzés utánzása) (Марийско-русск. сл.). A magánhangzó váltakozáson kívül még más sajátosságok is szembeötlenek; például az, hogy a tagok gyakran *-ər* végződésűek (úgy látszik az *-ər* határozó képző analógiájára).

A hangfestő kettőztetéseknek kivételesen nagy a száma a volgai és a permi nyelvekben. Hasonló a helyzet a szomszédos tatár és csuvas nyelvben is.¹⁷ Azonban, mint ahogy a fenti példák mutatják, a kettőzött szók tagjainak egymáshoz való szerkezeti viszonya mindegyik nyelvben más és más. Ez természetesen azt bizonyítja, hogy a finnugor alapnyelvben még nem alakultak ki teljesen az ilyenféle szóismétlések szerkezeti típusai.

A harmadik szerkezeti főtípust járulékok vagy segédszók felhasználásával alakult kettőztetések jellemzik. Ismétlődhetnek hangfestő (önálló jelentéssel nem bíró) vagy önálló jelentésű gyökérelemek. A hangfestő gyökérelem vagy hangalakváltozás nélkül vagy hangalakváltozással ismétlődik, és a járulék vagy segédszó csak a második taghoz kapcsolódik.

A komiban a hangfestő határozószók második tagjához gyakran járul az instrumentális megmerevedett esetragja: *vak-vaken šerektini* 'hangosan hahotázni', *šur-šaren petis* 'suhogó hangot előidézve lépett be' (Совр. коми яз. 262). Ugyancsak a komiban „nem teljes jelentésű” igék (mint *kivnə* 'hallatszani', *kerni* 'tenni' stb.) is járulhatnak a második taghoz: *eš esis š'urk-š'urk-keris* 'az ajtó egy icipicit nyikorgott'; *vatkil bežnas tug-legkeris* 'Vatkylyj (kutya neve) farkát egyszer-kétszer megcsóválta' (Совр. коми яз. 249, 250).

Hasonló jelenséggel találkozunk egyes altaji nyelvekben is; például a mandzsuban a *se-mbi* 'tenni; mondani' ige hangfestő szavakhoz fűzve hangok és zörejek előidézésével járó cselekvést jelöl: *don don se* 'dobolni', *tebke tabke se* 'tipeggni, bizonytalanul lépni' stb.¹⁸

Az önálló jelentésű szók ismétlődhetnek képzőikkel együtt is. Például a volgai, a permi és az ugor nyelvekben általános a képzőkkel ellátott számevegeknek disztributív jelentésben való megismétlése: mdE. *vejte-vejte* 'egyesével', *kartoŋ-kartoŋ* 'ketten-ketten', *kolmoŋ-kolmoŋ* 'hármán-hármán' stb. (Эрз.-русск. сл.; vö. *vejke*, *karto*, *kolmo* 'egy, kettő, három'), mari *iktən-iktən* 'egyesével', *koktən-koktən* 'ketten-ketten' (Марийско-русск. сл.; vö. *ik*-, *kok* 'egy, kettő'), *odigen-odigen* vagy *ogen-ogen* 'egyesével', *kiken-kiken* 'ketten-ketten' (Удм.-русск. сл.; vö. *odig* 'egy', *kik* 'kettő'), komi *etken-etken* 'egyesével', *kiken-kiken* 'ketten-ketten', *kuimen-kuimen* 'hármán-hármán' (Бубр.,

¹⁶ Д. В. БУБРИХ: К проблеме изобразительной речи 88.

¹⁷ Б. А. СЕРЕБРЕННИКОВ: Категория времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской групп. Москва. 1960. 277—8. l.

¹⁸ G. J. RAMSTEDT: Über onomatopoetische Wörter in den altaischen Sprachen. JSFOu. LV/III: 112.

Грамм. лит. коми яз. 99; vö. *eti, etik, kik, kuim* 'egy, kettő, három'), manysi *akwal-akwal* 'egyesével', *kityel-kityel* 'ketten-ketten', *atal-atal* 'öten-öten' (Манс.-русск. сл.; vö. *akwa, kit, at* 'egy, kettő, öt'), m. *ketten-ketten, härman-härman, négyen-négyen* (vö. *kettő, három, négy*). A kettőztetés a disztributív jelentésnek általában nemcsak kiemelésére szolgál, hanem a kettőztetés következtében kapja meg a gyűjtő számnév a disztributív jelentést (például a magyarban, a manysiban, a komiban). A legtöbb esetben közös az, hogy a számnévnek *-n* képzője van. Ez a finnugor locativusra vezethető vissza, amely essivusi jelentést kapott. Valószínűnek tartom, hogy még a mordvin *-ni* is a locativusrag folytatása, habár a mai nyelvben a genitivusi *-ni* hatására palatális lett.

Még más, csak individuálisan egyes nyelvekre jellemző suffixumok segítségével történő kettőztetésre is említhetnénk adatokat. Például ebben a mdE. mondatban: *vedrañ-vedrañ locco ervas maks'* (Cyp. 54) 'mindegyik adott egy-egy vödör tejet'; a mariban általános a határozói igenévnek mint a főselekvés jellemzőjének megismétlése: *šortan-šortan ojla* 'könnyezve-könnyezve meséli'; *muren-muren kaja* 'énekelve-énekelve megy'; *tolan-tolan kaja* 'jőve-jőve megy el' (vagyis 'gyakran jön látogatóba') stb. (КАРМ. 2, 3), *šonen-šonen tajra ik oješ šoyaleš* (Совр. марийск. яз. 254) 'gondolkodva-gondolkodva (vagyis 'hosszas gondolkodás után') Darja elhatározta'. ALATYRJEV szerint az udmurt gyakran kettőztet instrumentális *-n* ragos főneveket, melléknéveket és határozószókat, pl. *diren-diren čaškaos žingirto* 'néha-néha (szó szerint 'idővel-idővel') megcsendülnek a csészék', *šugen-šugen nuizi* 'nagy nehezen (szó szerint 'nehézzel-nehézzel') vitték' (Ал., Повр. 160).

Plyenféle szerkezetek a komiban is használatosak: *sije lidde bukvaen-bukvaen* (Коми-русск. сл. 237) 'betűzgetve (szó szerint 'betűvel-betűvel') olvas'. A mariban a kettőztetett határozószók leginkább a főnevek genitivusi alakjára emlékeztetnek: *jəraŋəŋ-jəraŋəŋ* 'ágyásonként' (*jəraŋ* 'ágyás'), *žapən-žapən* 'időnként' (*žap* 'idő'), *ilemən-ilemən* 'helyenként' (*ilem* 'lakhely') (Марийско-русск. сл.).

Az is előfordul, hogy a teljes jelentésű szónak csak az alaprésze ismétlődik meg, éspedig úgy, hogy az első tag valamilyen jellegzetes állandó járulékot vagy segédszó kíséret kap, a második tag viszont jelezhető vagy ragozható.

Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemelnek azok az igei szerkezetek, amelyben a ragozott (vagy ragozható) igealak mellett (rendesen előtte) ugyanazon ige határozói igeneve áll: m. *kerve kért*, mari *keče peltenak pella* 'a nap egyre süt' (szó szerint 'melegítve melegít'), *taratenak tarata* 'egyre buzdit' (szó szerint 'buzdítva buzdit') (Совр. марийск. яз. 254, 255), mdE. *solaz solams* 'gyorsan olvadni' (szó szerint 'olvadva olvadni'), mdE. *livtaž livtams*, mdE. *lijež lijems* 'gyorsan futni' (szó szerint 'repülve repülni') (Кол., Структ. процр. предл. 87), komi *šojemen šoje* 'rágva rág' (szó szerint 'éve esz'; V. Lytkin közlése). Előfordul másféle igei szerkezet is, például a m. *nöttön nōni* kifejezésben az első, melléknévi igenévi taghoz locativusi *-n* járult.

A névszói szerkezetek közül említésre méltók azok, amelyek a tulajdonság magas fokának kifejezésére szolgálnak. Első tagjukhoz esetrag vagy névutó járul, éspedig az udmurtban ablativusi rag: *šedleš no šed* (Удм.-русск. сл. 420) 'nagyon fekete' (szó szerint 'feketénél feketébb'), a komiban elativusi rag: *joniš jon* (Совр. коми яз. 169) 'nagyon erős', a mdE.-ban ablativusi rag: *oćudonga* (vagy *oćudovak*) *oćuš* (A. Feoktisztoz közlése) 'a legidősebb', a finn-

ben genitivusi rag: *suuren suuri* (ХАК., Разв. финск. яз. 166) 'hatalmas', a magyarban adessivusi rag: *szebbnél szebb*, a mari esetrag helyett névutót használ: *sai deč sai* 'nagyon jó', *kuyu dečkuyu* 'nagyon nagy' (Марийско-русск. сл.).

A finnben a főnévvel kifejezett fogalom magas minősítése szabályszerűen a ragozható főnév elé kitett ugyanazon főnévnek többes számú genitivusi alakjával jelölhető: *kysymysten kysymys* 'nagyon fontos kérdés' (szó szerint 'kérdések kérdése'), *salien sali* 'a legszebb terem' (szó szerint 'termek terme') (Мак. Суѣст. словосоч. 65). A magyarban is előfordulnak hasonló szerkezetek, és pedig mind egyes, mind többes számú előtaggal: *halálának halálával meghalni*; *Feleségeik felesége* (egy Petőfi-vers címe; ebben a példában a birtokos szónak nincs esetragja).

Néha meg az első tag ragozható (jelezhető), és a második taghoz járul valamilyen jellegzetes toldalék: finn *pyytää pyytämällä* 'kérve kérni, könyörögni', *sataa satamistaan* 'szakad az eső', *olla olevinaan* 'tettetni magát' (ХАК., Разв. финск. яз. I, 166) vö. m. *ment-mendegält*, *sir-sirdogäl* stb., amelyekben mind a két tag ragozható és jelezhető.

Figyelemre méltók az olyan határozószó-féle kifejezések is, amelyekben a tómorféma megismétlése a következő szerkezeti változatokban fordul elő: a) az első tagnak van járuléka, például mari *βiklan-βik* 'egyenest' (*βik* 'egyenesen'), *jəren-jər* 'köröskörül' (*jər* 'körül') (Марийско-русск. сл.); b) a második tagnak van járuléka: finn *aika ajoin* 'időről időre' (*aika* 'idő'), *paikka paikoin* 'helyenként' (*paikka* 'hely') (ХАК., Разв. финск. яз. 166); c) mind a két tagnak van járuléka, de ezek nem azonosak; mari *βeran-βerəške* (Марийско-финск. сл.) 'helyenként' (*βer* 'hely'), m. *unos-unitalan*, *vėges-vėgig*, finn *loppujen lopuksi* 'végre, végeredményben' (szó szerint 'végek végévé', *loppu* 'vég') (Мак. Суѣст. словосоч. 66).

A c) típushoz tartozó kifejezések sokfélék, de minthogy a szókészletnek ezt a frazeológiai rétegét a finnugor nyelvekben (talán a magyart és a finnt kivéve) eddig alig tanulmányozták, nem könnyű megállapítani az idetartozó kifejezések pontosabb típusait. Pedig bizonyos típusok az egyes nyelvekben okvetlenül kikristályosodtak. Például az udmurtban a folytonosságot ugyanazon tómorfémák toldalékaképpen az *-iš-* és az *-e* elemek szembeállításával fejezi ki: *artiš-arte* 'vállvetve' (*artiš-* 'oldalt', *arte* 'oldalt'), *ariš-are* 'évről évre' (*ar* 'év'), *beršiš-berše* 'egymás után, libasorban' (*ber* 'hátsó oldal, hátsó hely') (Удм.-русск. сл.), a magyarra a *-ról ~ -ről* és a *-ra ~ -re* ragok szembeállításával jellemző: *lépésről lépésre*, *szájról szájra*, *napról napra* stb.

A mariban az *-n* és *-de* végű, egy igéhez tartozó határozói igenevek összekapcsolásával fejezik ki a cselekvés nem teljes voltát vagy egyenletlen időközökben történő megismétlődését, például *podalan-podalde* 'néha eddegélve' (tkp. 'eddegélve, nem eddegélve'), *užan-užde* 'hol észrevéve, hol észre nem véve' (tkp. 'észre véve, nem észrevéve') (Совр. марийск. яз.), *ilen-iləde* 'úgy ahogy tengődve' (tkp. 'élve, nem élve'), *jören-jörəde* 'pislákolva' (tkp. 'kialudva, nem kialudva') (Марийско-русск. сл.).

A finnugor nyelvekben, mint más nyelvekben is, sok figura etymologica-szerű kifejezés használatos. De ezek közül engem ezúttal csak azok érdekelnek, amelyeknek komponensei olyan szoros kapcsolatban vannak, hogy más szó nem ékelődhet közéjük, és a szórendjüket sem lehet megváltoztatni. Éppen ezért most nem foglalkozunk a *hősi halált halni*, *hosszú életet élni* féle kifejezésekkel, minthogy ezeket sokféleképpen lehet használni (vö. *ott halt hősi*

halált, nem élt olyan hosszú életet stb.). Igaz, hogy átmeneti természetű kifejezésekkel itt is kell számolnunk.

A finnugor nyelvekben nemcsak a tömorféma vagy alapszó kettőztetése fordul elő, hanem praefixumoké és suffixumoké is a tömorféma vagy alapelem megismétlése nélkül.

A magyarban például megszokott dolog az igekötők kettőztetése; ily módon lehet jelölni a cselekvésnek egyenetlen időközökben való megismétlését: *meg-megállt, vissza-visszanézett*. Ugyancsak a magyar használja a felsőfok praefixumának kettőztetését a tulajdonság legmagasabb fokának kifejezésére: *legleslegjobb* (vö. *legjobb*), *legeslegszebb* (vö. *legszebb*).

Suffixumok kettőztetése is előfordul; ily módon lehet nyomósítani a jelentésüket. SIMONYI adatokat hoz fel a magyar *-cska ~ -cske* kicsinyítő képző kettőztetésére: *kincsecskécském, könyvecskecske* (TMNy. 514). BUBRICH megemlíti, hogy a mordvin *-kšno ~ -kšne* gyakorító képző megismétlődhet: *sakšnokšnoms* 'különösen gyakran jövegetni' (*sams* 'jönni').¹⁹ Az ilyen véletlenül, alkalmoszerűen használt kettőztetésből állandó kapcsolat keletkezhet. Ilyen eredetű a magyarban a műveltető *-tat ~ -tet*, a kicsinyítő *-dad ~ -ded*, a nyelvjárásokban előforduló melléknévi képző *-sos ~ -sas ~ -ses ~ -sös*, a komiban a gyűjtő számnevek *-nan* képzője (például *nólnan* 'mind a négy, mind a négyen' (Совр. коми яз. 187), a mariban a hangfestő igéket képző *-tat* (például *kočertataš* 'nyikorogni', *čodertataš* 'zörögni', *kočertataš* 'hencegni' stb.) (Совр. марийск. яз. 234), a mozzanatos *-l* kettőztetésével alakult igeképző *-lal, -alal, -läl, -äläl* (*jalštalalaš* 'rövid időre megköt'²⁰).

Végül a finnugor nyelvekben egyes szótagok vagy hangok kettőztetése is előfordul. A finnben ennek rendszerint nyomósító-fokozó funkciója van, például *ruti ruotsalainen* 'igazi svéd', *supi suomalaisen* 'igazi finn', *paki paraastaan* 'teljes erővel', *puhi puhdas* 'teljesen tiszta', *työp tyhjä* 'teljesen üres', *upo uusi* 'vadonat új') (ХАК., Разв. финск. яз. 166). A magyarban bizonyos hangfestő igék gyakorító vagy mozzanatos jelentése részben attól függ, hogy a tövük egyszerű vagy kettőztetett mássalhangzóval végződik-e: *lebeg* és *lebben*, *csörög* és *csörren*, *löttyög* és *löttyen* stb. (A finnségi nyelvek mássalhangzó fokváltakozását mint tisztán fonetikai jelenséget nem soroljuk ide).

A különféle típusú kettőztetések lehetőségeit nagymértékben az illető szó kategóriái hovatartozása határozza meg. A tulajdonságot kifejező melléknévek és határozószók megismétlése fokozásszerű jelentésmódosítást eredményez, a számnevek, a főnevek és a nem tulajdonságot jelentő határozószók disztributív jelentést kapnak, az igék jelentésmódosítása az aspektusi árnyalatok területén mozog. Kivételek természetesen mindenütt előfordulnak.

A kettőztetések és szóismétlések szerkezeti típusai a mai finnugor nyelvekben nagyon sokfélék. Habár a legtöbb típus általános vázlata valószínűleg megvolt már az alapnyelvben is, a hangviszony, a toldalékok stb. felhasználásának részletes szabályai csak később az egyes nyelvekben vagy a közeli rokonnyelvek csoportjaiban alakultak ki és kaptak többé-kevésbé állandó formát.

Moszkva

KLARA MAJTINSZKAJA

¹⁹ Д. С. БУБРИХ, Эрзя-мордовская грамматика минимум. Саранск, 1947. 49. 1.

²⁰ БЕКЕ Ö., Cseremisiz nyelvtan. Bp. 1911. 294. 1.

Rövidítések

- Ал., Межд. = В. И. АЛАТИРЕВ, Междометно-наречные повторы в удмуртском языке. «Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия восточковедческих наук», вып. 2, Ленинград, 1948.
- Ал., Повт. = В. И. АЛАТИРЕВ, Повторы в пермских языках. «Ученые записки Карело-финского государственного университета», II, вып. I. «Исторические и филологические науки». Петрозаводск, 1948.
- БУБР., Грамм. лит. коми яз. = Д. В. Бубрих, Грамматика литературного коми языка. Ленинград, 1949.
- КАРМ. = Г. Г. КАРМАЛИН, Система письма определений с определяемыми словами, двойных и сложных слов в марийском языке. 1929. (a kiadás éve nélkül).
- Кол., Структ. прост. предл. = М. Н. Коляденков, Структура простого предложения в мордовских языках. Саранск, 1959.
- Коми-русс. сл. = Коми-русский словарь. Сыктывкар, 1948.
- МАҚ., Субст. словосоч. = Г. Н. МАҚАРОВ, Субстантивные словосочетания типа «имя существительное + имя существительное в косвенных падежах в финском языке» «Прибалтийско-финское языкознание». Академия наук СССР, Карельский филиал Москва—Ленинград, 1961.
- Манс.-русс. сл. = А. Н. Баландин и М. П. Вахрушева, Мансийско-русский словарь. Ленинград, 1958.
- Марийско-русс. сл. = Марийско-русский словарь. Москва, 1956.
- Русско-удм. сл. = Русско-удмуртский словарь. Москва, 1956.
- САНДР., Нек. = САНДРЪ—ВАГЪ (Молодцов В. Л.), Некоторые принципы зырянского правописания. Сыктывдін, 1926.
- Совр. коми яз. = Современный коми яз. Сыктывкар, 1955.
- Совр. марийск. яз. = Современный марийский язык. Морфология. Йошкар—Ола. 1961.
- Сур. = «Сурань толт.» III. Саранск, 1957.
- Удм.-русс. сл. = Удмуртско-русский словарь. Москва, 1948.
- ХАҚ., Разв. финск. яз. = Л. Хакулинен, Развитие и структура финского языка. I. Москва. 1955.
- Шест., Дисс. = А. Е. Шестакова, Образование существительных и прилагательных от именных основ в мордовских языках. Кандидатская диссертация. Москва, 1952.
- Эрз.-русс. сл. = М. Н. Коляденков и Н. Ф. Цыганов, Эрзянкорусский словарь. Москва, 1949.
- Яз. письм. нар. сев. = Языки и письменность народов Севера. I, Ленинград, 1937.
- НІГТ = Н. НІГТ, Indogermanische Grammatik. IV. Heidelberg. 1928.
- Ротт = А. F. Ротт, Doppelung als eines der wichtigsten Bildungsmittel der Sprache. Halle, 1862.
- WUNDT = W. WUNDT, Völkerpsychologie. I. Die Sprache. Dritte Auflage. Leipzig, 1911.

Az ősspermi első szótagbeli $*i > *o$ és $*o > i$ hangváltozásról

1. A NyK. előző számában egy permi szópár: zürj. *gin* 'Filz, Decke', votj. *gin* 'nemez; Filz' ~ zürj. *gen* 'Daune(n), Flaumfeder(n), Haar(e) am Körper (der Tiere od. des Menschen), votj. *gon* 'Haare (am Körper), Gefieder' etimológiáját tárgyaltam. E szók összetartozása — mint ott kifejtettem — a permi nyelvekben gyakori zürj.-votj. $i \sim$ zürj. e , votj. o váltakozás alapján lehetséges. Az $i \sim e, o$ váltakozásra vö. WICHMANN: SUSToim. XXXVI, 55—6, 66; uo. több példa. Idetartoznak még a következő alakpárok is: zürj. (WUo.) I. *nimen*, Ud. *nimen* 'zum Vergnügen, zum Zeitvertreib (I.); kaum, mit Mühe (Ud.)' ~ *nem*: V., Sz., Pecs., Ud. *ni-nem*, I. *ni-nem*, *ni-nem* 'nichts'; (uo.) V., AV., Sz., Lu., I., Ud., P. *nir* 'Nase, Schnauze, Schnabel (V., Sz., Lu., I., Ud., P.); Vorderteil (des Bootes) (AV.)' ~ V. *neris* 'kleine Anhöhe im Walde' (e szók összetartozására vonatkozóan l. RADANOVICS: NyK. LXII, 325); (uo.) Sz., Lu., I. *riškid* ~ V., Sz., Ud. *reškid* 'zerbrechlich, spröde, brüchig (Sz., Lu., I., V., Ud.), locker (I., V., Ud.); freigebig (Sz., Lu.); weinerlich, weichherzig (Lu.)'; (uo.) V., Sz., *tj* 'jener', Ud. *tjn* 'da, dort' ~ *te*: V., Sz., Pecs., Lu., Le., I., Ud. *te-rit* 'gestern (V., Pecs., I., Ud.); gestern abend (Sz., Lu., Le.); Sz., Lu., P. *ten* 'neulich, unlängst (Sz., Lu.); gestern (P.)', (GEN.) KP. *tön* 'gestern'.

A perm nyelvekbeli $i \sim e$ (o) váltakozás nem vezethető vissza a finn-ugor korig, mint STEINITZ (FgrVok. 129—130) feltette, hanem egy ősspermi hangváltozásban leli magyarázatát. E. ITKONEN (FUF. XXXI, 291—2) szerint az ősspermi $*o$ ($>$ zürj. e , KP. o , votj. o, a) szabályos előpermi előzménye $*ü$ volt. Néhány esetben az ősspermi $*o$ hang előpermi $*ü$ folytatójaként is előfordul, például: zürj. *šelalniš* 'spucken, speien' ~ votj. (MUNK.) *šalat*-ua. ~ fi. *šylkeä* ua. (vö. E. ITKONEN: i. h., uo. több példa).¹ E. ITKONEN (i. h. 291) szerint ez a szabálytalan hangfejlődés az előpermi $*ü$ hangnak likvidák előtti nyíltabbá válásával ($*ü > *o$) magyarázható.

2. Véleményem szerint az ősspermi $*o$ nem csupán előpermi $*ü$ -nek, hanem néhány biztos példában előpermi $*u$ -nak is megfelelhet.² Például: 1. zürj. (WUo.) Sz., Lu. *keltni*, V. *kevti*, Ud. *kevti* 'mit dem Zugnetz fischen (Sz., V.); aus der Suppe die besten Bissen herausfischen (Lu., Ud.); die Sahne abnehmen, abrahmen (Ud.)' ~ votj. (MUNK.) Sz. *kalt*- 'a kerítő hálóval

¹ Egyébként az előpermi $*ü$ magánhangzónak a permi nyelvekben szabályszerűen i felel meg (E. ITKONEN: i. h. 300, 327).

² A permi nyelvekben az előpermi $*u$ hangnak az $*ü$ -höz hasonlóan szintén i a szabályos folytatója (vö.: E. ITKONEN: i. h. 300, 324).

halászni; mit dem Zugnetz fischen' ~ finn *kulle* (gen. *kulteen*) 'Treibnetz' (vö. FUV.; SKES.); 2. a m. *irt* (R. *ort* is) 'ausrotten, jäten' zürj. (WUo.) V., Sz., Lu., I., P. *širni*, Ud. *širniš* 'scheren, beschneiden, schneiden, (I. auch) rasieren' és votj. (MUNK.) Sz. *šir*-, K. *šēr*- 'metszeni, levágni, körülvágni (pl. a kiálló részeket), ketté hasítani; schneiden, abschneiden, abstutzen (z. B. die ungleichen Teile) entzwei spalten' megfelelőjéhez (etimológiai összetartozásukról l. Nyh.⁷; FUV.) kapcsolom a következő permi szókat is: zürj. (WUo.) Lu. *šerni* 'schneiden'. (GEN.) KP. *šōret*- 'aus- od. zuschneiden' ~ votj. (MUNK.) Sz. *šor*- 'szeletekre v. darabokra vágni (pl. kenyeret); in Stücke schneiden (z. B. Brot)'; 3. ? zürj. (WUo.) V., Sz., Pecs., Lu., P. *kerni*, I. *kēni*, Ud. *kerniš* 'falten, in Falten legen (V., Pecs., Lu., P., I., Ud.), in Falten nähen (Sz.), krumm ziehen, krümmen (V., Lu., P., I.)' ~ finn *kuroa* 'fálteln, mit Falten versehen, kräuseln' (vö. FUV.; SKES.). — További példákat l. alább.

E példák, valamint az alább felsorolandó egyéb idetartozó esetek alapján úgy gondolom, hogy itt nem előpermi *ü > őpermi *o változással van dolgunk, hanem (többnyire likvidák előtt végbement) őpermi *i (< előpermi *ü és *u) > *o nyíltabbá válással. E nyíltabbá váláshoz hasonló jelenség a votjakban ugyancsak likvidák előtt lezajlott *o > *a* nyíltabbá válás (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 290–1). A likvidák előtti *i > *o hangfejlődés idővel azt eredményezte, hogy e változás néhány esetben más fonetikai helyzetben levő első szótagbeli *i* hangra is kiterjedt. Így magyarázandó az E. ITKONEN (i. h. 291) által említett zürj. (WUo.) *et*- > *et'ik*, (GEN.) KP. *ötik* 'ein' ~ votj. (MUNK.) *odig*, *og* ua. ~ finn *yksi*.

A következő példákban a feltehető őpermi *o hang — az előbb tárgyalt, szóbelseji likvidát tartalmazó szókhoz hasonlóan — szintén előpermi *u-ra megy vissza. Ezekben tehát *u > *i > *o (> zürj. *e*, KP. *o*, votj. *o*, *a*) hangváltozás történt: (WUo.) V., Sz., Pecs., Lu., P. *tēdni*, I. *tēdni*, Ud. *tēdniš* 'wissen, (V., Sz., Lu., P., I., Ud. auch) kennen, erkennen, erfahren' ~ votj. (WICHM.) G. *todinē* J., MU. *todinē* 'wissen, kennen, erfahren' ~ finn *tuntea* 'fühlen, kennen, erkennen, wissen' ~ m. *tud* 'wissen' (vö. FUV.). Az előpermi *u-nak szabályszerűen megfelelő *i* van meg a zürj. *tēd*- szóval etimológiailag összefüggő zürj. (WUo.) Sz. *tīdālni*, Lu. *tīdā'lni*, Pecs., AV. *tīdāl*-, V. *tīdāvni*, Ud. *tīdā'vniš*, P. *tīdā'vni*, I. *tīdōni* 'sichtbar sein, zu sehen sein' alakban. A 'wissen' és a 'sichtbar sein, zu sehen sein' jelentések viszonyára vö. német *wissen* ~ latin *vidēre* (vö. KLUGE, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache¹⁸).³ A zürj. (WUo.) Lu., I., Ud., P. *tšek* 'dicht (Lu., Ud.: Kamm, I., Ud.: Wald), dicht wachsend (z. B. Saat, Wald) (P.)' (~ m. *sok* 'viel', vö. FUV.) idetartozása kétes, mivel a zürj. KP. és votj. adatok hiányában nem lehet eldönteni, hogy a zürj. szó *e* hangja őpermi *o vagy *ō magánhangzóra megy-e vissza.

A zürj. (WUo.) Sz., Lu., P. *penni* 'coire cum femina, Beischlaf ausüben' ~ votj. (WICHM.) G., Uf. *poninē*, M. *ponni*, J., MU. *poninē* 'setzen, legen' (~ fi. *panna* 'setzen, legen, stellen', vö. FUV.; SKES.) szóban feltehető őpermi *o előpermi *a-ra megy vissza. A szabálytalan hangmegfelelés feltehetőleg *a > *u > *i változással magyarázható (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 286, 303). A *pīn- alakból a mai zürj. *pen*-, votj. *pon*- alak *i > *o nyíltabbá válással jött létre (másképp: E. ITKONEN: i. h. 291).

³ E. ITKONEN (FUF. XXXI, 291) szerint a zürj. *tīdālni* hangtanilag jobban illik a finn *tuntea* alakhoz, mint a *tēdni*. Az *i* > *o változás és ezen változással kapcsolatos zürj. *i* ~ *e* váltakozás alapján azonban a két zürjén alak összetartozása kétségtelen.

Ugyanílyen szórványos $*a > *u > i$ hangfejlődést tehetünk fel a zürj.-votj. *kik* 'zwei' (~ fi. *kaksi* ua.) számnévben is. A *kekjá'mis* 'acht' alak e hangja szintén $i > *o > e$ változás útján keletkezett (másképp: E. ITKONEN: i. h. 303).

A zürj. (WUo.) *velni* 'sein' ~ votj. (MUNK.) *val* 'war' alakokban feltehető első szótagbeli $*o$ előpermi előzménye $*o$ volt (vö. fi. *olla* 'sein'). Az előpermi $*o$ -ból az ősspermi szabályosan u lett (az $*o > u$ változásra vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 286), majd ebből szórványos $*u > i$ hangfejlődés útján jöttek létre a zürj. (WUo.) V. *vili* Prät.: 1. P. Sg. V., Sz., Pecs., Lu. *vilis* Prät.: 3. P. Sg. stb. és votj. (WICHM.) *vilini* 'sein, vorhanden sein' stb. alakok. A zürj. *vel* ~ votj. *val* változat ősspermi $*i > *o$ (zürij. e , votj. a) nyíltabbá válással keletkezett (másképp: E. ITKONEN: i. h. 291).

3. Az ősspermi alapnyelvben az $*i > *o$ nyíltabbá válással ellentétes, szórványos $*o > *i$ zártabbá válás is történt. Így magyarázható az előpermi $*ä$ -re visszamenő zürj.-votj. i hang a következő szókban: 1. zürj. (WUo.) V., Sz., Lu., I. *minni*, Ud. *minnis* 'sich befreien, sich losmachen, sich retten' (V., Sz., Lu., Ud.), *verschiesen* (v. d. Farbe) (I., Ud.) ~ m. R. *menik* 'sich retten, gerettet werden', *menekül* 'fliehen, sich retten, flüchten' (vö. FUV.); 2. zürj. (WIED.) *synöd*, *synad* 'Luft', (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. *sined*, Pr. *sined* 'AUSDÜNSTUNG bei heissem Wetter, warmer Dampf (AUSDÜNSTUNG) im Freien, nicht in der Badestube (V.), nach einem Feuer aufsteigender, wie blaue Luft über dem Walde schwebender Rauch (Pr.)' ~ m. *ég* 1. 'Himmel', 2. R. 'Luft' ~ fi. *sää* 'Witterung' (vö. Nyh.?⁷; FUV.); 3. zürj. (WIED.) *šys* 'faul, verfault, stockig...', (WUo.) V., Sz., Lu., I., Ud., P. *sis* 'faul, verfault'; (I., Ud. auch) *Fäulnis* ~ votj. (MUNK.) Sz. *šis* 'rothadt, poshadt, korhardt; rothadtság, korhadtság; verfault, vermorscht; Fäulnis, Fäule' ~ m. R. *ev*, *év* 'Eiter', vö. FUV. (a zürj.-votj. szóban a jésített s hatására $i > i$ változás történt); 4. zürj. (WUo.) Ud. *pišči* 'Schwalbe' ~ votj. (WICHM.) *poški* ua. ~ fi. *pääsky(nen)* ua. ~ m. *fecske* ua. (vö. FUV.; SKES.). A zürj. szóban az $*i$ hangból i lett a szóbelseji s hatására. A votj. alak a szabályos $*ä \sim *o > o$ megfelelést mutatja.

4. Az $*i > *o$ nyíltabbá válás némelykor úgy ment végbe, hogy az eredetibb i -t tartalmazó alak is megőrződött. Ezáltal keletkeztek a zürj. $i \sim e$, votj. $i \sim o(a)$ váltakozást mutató alakpárok. A hangalakilag elkülönült alakok közt aztán sok esetben jelentésselkülönülés is történt, például: zürj. *gerd* 'rot' ~ *gird* 'geronnenes Blut'; zürj. *gen* 'Daune(n), Flaumfeder(n), Haar(e) am Körper', votj. *gon* 'Haare (am Körper), Gefieder' ~ zürj. *gin* 'Filz', votj. *gin* ua. stb.

5. Összefoglalás: Az ősspermi $*o$ hang egyetlen szabályos előzményének az előpermi $*ä$ tekinthető (ugyanígy vélekedik E. ITKONEN is: FUF. XXXI, 292). Az ősspermi $*o$ többi előpermi előzménye az ősspermi alapnyelvben lezajlott hangváltozásokkal (előpermi $*a, *o > *u > i$; előpermi $*u, *ü > i$) s végső fokon az $*i > *o$ nyíltabbá válással függ össze. Ezen nyíltabbá válással ellentétes $*o > i$ zártabbá válás eredményei azok a szórványos esetek, amelyekben az előpermi $*ä$ -nek a permi nyelvekben i felel meg. Az ősspermi alapnyelvben végbement $*i > *o$ hangváltozással kapcsolatos a permi nyelvekben előforduló zürj. $i \sim e$, votj. $i \sim o(a)$ magánhangzó-változás.

RÉDEI KÁROLY

A zürjén -jas stb. és a votják -jos többesjel eredetéhez

1. A permi nyelvekben a többes szám jelének a következő alakjai vannak: zürj. -jas, Ud. -jes, P. -iez, -ez, KP. -jöz ; votj. -jos. Például: *mort* 'Mensch; Mann': *mortjas*, Ud. *mortjes*, P. *morttez*, *ker-kuiez*, *ker-kuez* (*ker-ku* 'Haus, Wohnhaus, Stube'), KP. *mörtjöz*, votj. *murtjos* (*murt* 'Mensch'), B. *kışnoos*, MU. *kışnojos* (*kışno* 'Weib'), vö. WICHM.—UOT. szótárában Hauptzüge der Formenlehre: passim; UOTILA: SUSToim. LXV, 182, 264. — A zürj. P. -iez, -ez, KP. -jöz jel fonetikai helyzettől függő alakváltozataira vö. UOTILA: i. h.

BUDENZ (MUSz. 404; NyK. XXII, 380) a permi többesjel valamennyi változatát a zürj. (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., Ud., P. *jöz*, I. *jöz* 'Volk, Leute, Menschen, andere (Leute); Fremder, anderer; fremd', (GEN.) KP. *jöz* 'Zeit', *jöz-aj* 'Schwiegervater', votj. (WIED.) *jöz* 'Glied, Gelenk, Altersgenosse', (MUNK.) Sz. *jöz* 1. 'íz, ízület', 2. 'bütyök, bog, csomó (a szalma szárán)', 3. 'párja, viszony szerinti megfelelője, hozzáillője vkinek v. vminek', M., Sz. *jöz-kalik* korácsok, kortársak; Altersgenossen' szókkal egyeztetve. WICHMANN előadásában (I. UOTILA: SUSToim. LXV, 182—3) a zürj. -jas, Ud. -jes ~ votj. -jos alakot az osztj. (KT. 141—2) DN. *ja'χ* 'Mannsleute, Mannsvolk', V. *ja'χ* 'Mannsleute', Trj. *ja'χ* 'Mannsvolk' stb. szóval vetette egybe (ugyanígy: UOTILA: i. h. és FUF. XXIX, 26; I. még LYTKIN: Nyr. LIX, 76). UOTILA (i. h.) szerint csupán a P. -iez, -ez, KP. -jöz alakok származhatnak a *jöz* 'Volk, Leute, Menschen . . .' főnévből.

2. WICHMANN magyarázata hangtani és jelentéstani szempontból kifogástalan ugyan, én mégis valószínűbbnek tartom, hogy a nagyfokú hangalaki hasonlóságot mutató permi többesjelek (helyesebben: a permi nyelvek többes szám jelének különböző alakváltozatai) nem választhatók el egymástól, hanem genetikailag összefüggenek, és a zürj. *jöz* 'Volk, Leute, Menschen . . .' stb. főnévvel azonosak. Ez a BUDENZra visszamenő etimológia hangtanilag is jól védhető. A zürj. *jöz* ~ votj. *jöz* szó valószínűleg az őpermi alapnyelvben vált többes számjellé. A zürj. *jöz* ~ votj. *jöz* (~ fi. *jäsen* 1. 'Glied, Gelenk'. 2. 'Mitglied', egyéb rokonnyelvi megfelelőit I. MUSz. 829; SKES.; FUF.) szóban feltehető őpermi *o *ä hangra megy vissza (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 291, 325). Az őpermi *o hangnak a votj. -jos o-ja és a zürj. Ud. -jes *e* hangja szabályosan felel meg. A zürj. P. -iez, -ez többes jelben, úgyszintén a *jöz* főnév Le. *jöz* : *jöz-vi* 'Fingergelenk, Halmknoten' alakjában *e* > *e* változás történt a szóeleji *j*-hatására (vö. E. ITKONEN: i. h. 291). A KP. nyelvjárásban az első szótagnál hátrább csak az *a*, *ə* és az *i* magánhangzók fordulnak elő: A zürjén nyelvjárások nem első szótagbeli *i* és *e* hangja helyén a KP. nyelvjárásban egyaránt *ə* van, például: inessivus: -*in* ~ KP. -*ən*, instrumentalis

-en ~ KP. *-en*, terminativus *-edž* ~ KP. *-ež* stb. (vö. GENETZ: SUSAik. XV/1, 49 kk.). A KP. *-jez* *e* hangja tehát szabályosan felel meg a zürj. Ud. *-jes*, P. *-iez*, *-ez*, votj. *-jos* többesjel magánhangzójának.

A zürjén nyelvjárásokban — mint láttuk — az Ud., P., KP. nyelvjárások kivételével *-jas* hangalakú többesjel használatos. A *-jas* *a*-ja az Ud. *-jes*, P. *-iez* stb., votj. *-jos* alakokban is feltehető előpermi **ä*-re megy vissza. Az **ä > a* változásról I. E. ITRONEN: FUF. XXXI, 265, 325. A kétféle hangképviselet esetleg arra utal, hogy a *jez* főnévből már az őpermi alapnyelvben többesjel lett, s így a *jez* szó és a belőle alakult többesjel összetartozásának a tudata a nyelvérzék számára már korán elhomályosult. Ez viszont azt eredményezhette, hogy a többesjel magánhangzója — legalábbis az alapnyelv bizonyos nyelvjárásaiban — a *jez* főnév magánhangzójától eltérő módon fejlődött.

A *jez* főnévben az előpermi *-s* az első és a második szótag között *-z*-vé lett, a második szótagnál hátrább, a zürj. *-jas*, Ud. *-jes*, votj. *-jos* alakokban azonban hangtörvényszerűen megőrződött (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 172 kk.). A P. *-iez*, *-ez*, KP. *-jez* alakokban a *z* másodlagos lehet. Az eredeti *s* feltehetőleg zöngés mássalhangzók előtt vált *z*-vé, majd innét (a P. nyelvjárásban) analógiás úton más fonetikai helyzetben is elterjedt (vö. KP. *-jez* : *mórtjesket* 'emberekkel', *vúnjeznimlə* 'unseren Brüdern').

'Mensch, Volk' jelentésű szónak többes szám jelévé való fejlődése a törökségben is ismeretes (vö. RÄSÄNEN: SUSAik. L/7, 4; RAVILA: FUF. XXVII, 99).

RÉDEI KÁROLY

Az osztják irodalmi nyelvről

Ha egy irodalmi nyelv keletkezésének körülményeit vizsgáljuk, mind a k ü l s ő — a nyelvet beszélő közösségtől függő —, mind a b e l s ő — a nyelv törvényszerűségeitől függő — tényezőket figyelembe kell vennünk. Hogy azonban ezeket vizsgálhassuk, tudnunk kell mindenekelőtt: mi tulajdonképpen az irodalmi nyelv. PAIS DEZSŐ így határozza meg „A magyar irodalmi nyelv” c. tanulmányában: „Az irodalmi nyelv egy nyelvközösség nyelvi változatait lényeges elemeikben kiegyenlítő nyelvtípus, amelyen az illető nyelvközösség számára szóló vagy szólni hivatott irodalmi művek létrejönnek vagy létrejövendők.” (I. OK. IV, 425.) A különféle nyelvekben a kiegyenlítő nyelvtípus más-más időpontban más-más feltételek között jött létre vagy jön létre. Mi most egy kialakulóban levő irodalmi nyelvet vizsgálunk. E vizsgálathoz összehasonlítási alapul szolgálhatnak már kialakult (orosz, német, francia, magyar stb., sőt egyes kihalt nyelvek, pl. az ógörög stb.) és kialakulóban levő (manysi, komi, udmurt, nyenyec stb.) irodalmi nyelvek példái.

Az egyes irodalmi nyelvek létrejöttékor a végső eredmény általában közös, azonban sohasem azonosak létrejöttük és fejlődésük körülményei. A társadalom fejlődése során sok olyan tényezőt, mely egyes irodalmi nyelvek keletkezésében döntő szerepet játszott, más irodalmi nyelvek létrejöttében más tényezők váltanak fel. Így pl. több európai nyelv irodalmi nyelvének létrejöttében, vagy akár a magyar irodalmi nyelv létrejöttében is vitathatatlanul fontos szerepe volt a hűbéri társadalom idején a kancelláriai hivatalnak, kolostori iskoláknak, udvari énekeseknek, a könyvnyomtatás megindulásának stb. Más társadalmi formában mások lesznek e külső tényezők is, így pl. a szocializmus építésének korszakában egy irodalmi nyelv létrejöttének fontos tényezői: az általános tankötelezettség, a kulturális felemelkedés (újság, rádió, televízió, film stb.), az ipar, a mezőgazdaság, a technika, a közlekedés fejlettsége stb. Bizonyos tényezők pedig különböző társadalmi formákban is hathatnak, így pl. a több nyelvjárásterület diákjait összefogó főiskolák stb.

Vessünk fel néhány szempontot az osztják irodalmi nyelv keletkezésének és — tőle elválaszthatatlanul — fejlődésének kérdéséhez.

Kiindulópontunk egyrészt annak vizsgálata, hogy mikor, mely időpontban keletkezett a szóban forgó irodalmi nyelv; másrészt, hogy milyen külső körülmények hozták létre, vagyis mik voltak megalakulásának okai.

Sorjában haladva először tehát az időpont kérdését vetjük fel. Bizonyos próbálkozások már a XIX. század második felében történtek arra, hogy az osztjákok (s velük együtt más kis népek számára) írásbeliséget teremtsenek, mégpedig bizonyos hittérítő társaságok bibliafordítást adtak ki, valamint rövid kis nyelvtant.

E kiadványok részben más-más osztják nyelvjárást vettek alapul. Így pl. VOLOGODSZKIJ evangéliumfordítása (1868; 1880²) a berjozovi és az obdorszki, JEGOROV ábécéskönyve (1897—98) az obdorszki nyelvjáráson alapult. Ez utóbbinak új kiadása (1903) a vachi-vaszjugáni nyelvjárásban jelent meg (vö. W. STEINITZnek a kazymi nyelvjáráson alapuló chanti irodalmi nyelvről szóló tanulmányát a Языки и письменность пиродов Севера c. kötet 198—9. lapján és МОЖАРСКИЙ, Хантыйский Язык 459—60 а Младописменные языки народов СССР c. kötetben). Аврорин „Литературные языки народов Севера и местные диалекты c. cikkében (Вопросы языкознания 1953; 7. l.) írja, hogy e kísérletek nem jártak sikerrel, hiszen az írni-olvasni tudó osztjások száma abban az időben még elenyészően csekély, a felnőtt lakosság 2%-a. E néhány eredménytelen próbálkozás után már csak a szovjet hatalom idején indul meg ismét az osztják irodalmi nyelv megteremtésének folyamata. Természetesen ehhez csak azért lehet hozzáfogni, mert az irodalmi nyelv létrehozásához szükséges előfeltételeket is megteremtik: bevezetik az általános tankötelezettséget, szakembereket képeznek.

Valóságos kulturális forradalom zajlik le ekkor az írástudatlanság felszámolása terén. E kulturális forradalom sikerének érdekében sok nehézséget kellett leküzdeni, így pl. elsősorban az írásbeliség hiányát, a tankönyvek hiányát, az anyanyelvet oktató pedagógusok hiányát, amint erre НАЖД ПÉTER „Наре Сзовжет-Észak kulturális felemelkedéséért” c. cikkében (Nyr. 75: 181) rámutat.

Az első osztják nyelvű tankönyv, az obdorszki nyelvjáráson alapuló „Hanti knjiga aluj untltija pata” 1930-ban jelenik meg; szerzője a nyenyec származású HATANZEJEV. (Megjegyezhetjük, hogy a kiadás éve a címlap belső oldalán az 1931. év.) Az osztják irodalmi nyelv kialakulásának kezdőpontjául tehát e könyv megjelenésének évét jelölhetjük meg.

Az okok, melyek nyomán az osztják irodalmi nyelv létrejött, a következők: a SzU nemzetiségi politikája következtében megalakult chanti-manyysi nemzetiségi körzet önállósága, az általános tankötelezettség bevezetése nyomán az anyanyelvi oktatás az általános iskolák első három osztályában stb.

E külső tényezők mellett meg kell vizsgálnunk azokat a belső tényezőket, nyelvi törvényszerűségeket, melyek az osztják irodalmi nyelv keletkezésében szerepet játszottak, ill. játszanak. Ezek közé tartozik elsősorban az osztják nyelv nyelvjárási tagozódása s ennek a kapcsán az a máig is megoldatlan probléma, mely az osztják irodalmi nyelv megteremtőit foglalkoztatja: melyik nyelvjárás vagy helyi tájszólás legyen az osztják irodalmi nyelv alapja.

Az osztják nyelvet a szakirodalomban, mint ismeretes, 3 fő nyelvjárás-területre osztják: az északi, a déli és a keleti nyelvjárás-területre. E nyelvjárásokon belül számos helyi tájszólást ismerünk, melyek közül egyik-másikban a határos nyelvjárás-területek bizonyos nyelvi jelenségeinek keveredései is előfordulnak. A nyelvjárásokon belül előforduló helyi tájszólásokat is felsorolom, azért, mert az irodalmi nyelvi kísérletek egyes helyi tájszólásokon alapulnak. A helyi tájszólások tehát a következők (vö. STEINITZ, Ostj.Gr., 8—9 és МОЖАРСКИЙ, i. m. 459):

I. Az északi nyelvjárás helyi tájszólásai (északról dél felé haladva az

Ob mentén):

a) obdorszki (= szalehardi),

- b) suriskari¹,
- c) berjozovi,
- d) kazymi,
- e) serkalyi (= középsőobi);

- II. A déli nyelvjárás helyi tájszólásai:
- a) nizjami (= kondinszki v. atlymi),
  - b) keusi,
  - c) irtisi, kondai;

- III. A keleti nyelvjárás helyi tájszólásai:
- a) szalymi,
  - b) szurguti (ide: tremjugáni, jugáni is),
  - c) vachi, vaszjugáni (= felsőobi).

A legáltalánosabban ismert hangtani kritérium az osztják nyelvjárások és helyi tájszólások felosztásában az *l* hangok viselkedése. E jelenség részletezését mellőzném is, csupán röviden mutatnék rá az ősosztják postalveolaris *l* hang megfeleléseire az egyes osztják nyelvjárásokban: az északi nyelvjárásban *l*, *ɬ*, a déliben *t*, a keletiben *ɬ*, *l* hangot találunk. A hangviszonyok keveredését látjuk azonban pl. az északi nyelvjáráshoz tartozó serkalyi tájszólásban, ahol az *l* helyén, több hangtani helyzetben, a déli nyelvjárásra jellemző *t*-t találunk, vagy a keleti nyelvjáráshoz tartozó szalymi tájszólásban, ahol ugyancsak a déli nyelvjárásra jellemző *t* áll *l* helyett (vö. STEINITZ, Ostj.Gr., 11). Megjegyezhetjük még, hogy a keleti nyelvjáráshoz tartozó felsőobi, vaszjugáni tájszólásban a vachi tájszólás szókezdő *l* hangja helyén bizonyos esetekben *j*-t találunk (STEINITZ, Ostj.Gr. 9). Pl. a 'fejsze' jelentésű szó a vachi tájszólásban *lāiəm* alakú, a vaszjugániban pedig *iāiəm* (KT. 1042b).

Ez ismert hangtani különbségen kívül szeretnék még néhányra rámutatni. Pl. a szóbelseji -*u*- helyén a vachi tájszólásban -*χ*-t találunk: O. *lau* 'ló', Kaz. *лау*, DN. *lau* ~ V. *lox*; a 'fehér' jelentésű szó: O. *uā'ui*, DN. *ноуз*, V. *hāxu*; a 'fekete' jelentésű melléknév: Serk. *numy*, V. *nāxmā*. (Jelentős hangtani különbség a keleti nyelvjárásban meglevő hangrendi párhuzam a többi nyelvjárással szemben.)

A hangtani különbségeken kívül lényeges különbségek vannak az egyes nyelvjárások között alaktani szempontból (STEINITZ, az Ostj.Gr. 11. a hangtaniaknál sokkal fontosabbnak tartja ezeket a különbségeket), továbbá mondattani téren is. Lássunk néhány alaktani különbséget. Az igével kapcsolatban: a főnévi igenév képzője a legtöbb osztják nyelvjárásban, tájszólásban -*ta*, a Kaz.-ban és a suriskariban azonban -*ti*, a vachiban pedig a hangrendi illeszkedés következtében -*t(ā)* alakú.

Sur.	Serk.	V.
<i>manti</i> 'menni'	<i>mānta</i> 'ua.'	<i>mōnmā</i> 'ua.'

¹ STEINITZ a Языки и письменность народов Севера 193. lapján azt írja, hogy a suriskarszki körzet központja Muzsi; itt az osztják az Ob partján és az Ob Synja nevű mellékfolyója mentén laknak. Ugyanebben a kötetben a 230. lapon Черняков „Карты распространения языков народов Севера СССР.” c. cikkében az obdorszkit és a suriskarit egy nyelvjárásnak tartja.

Az igeragozásban a jelen idejű ragozás különbségének bemutatására lássunk egy ragozott igét az egyes szám 1., 2., 3. személyében:

Š.	Kaz.	Vachi
1. <i>mantəm</i>	<i>manлѣт</i>	<i>мѣнлѣм</i>
2. <i>mantən</i>	<i>manлѣн</i>	<i>мѣнлѣн</i>
3. <i>manət</i>	<i>manл</i>	<i>мѣнлѣл</i>

(vö. VÉRTES EDIT, Az első keleti osztják tankönyv, NyK. LXI, 436.).

A névszóragozásban a latívusz ragja:

Kaz.	Serk.	V.
-a	-a	-(ä)
<i>фабрикаа</i>	<i>хота</i>	<i>лоха</i>
	<i>школаа</i>	<i>қатта</i>

A vachi nyelvjárásban az -(ä) rag mellett -n'(ä), -(ä)n'(ä) és -x'(ä) ragot is találunk:

школаа
школаяпа
школаяха

ТЕРЕШКИН, Очерки диалектов хантыйского языка с. tanulmányában csak az -(ä) és a -n'(ä), -(ä)n'(ä) ragot említi (44—48) (vö. még VÉRTES EDIT . m. 431).

A lokatívusz ragja:

Sur.	Kaz.	Serk.	V.
-n	-n	-na	-нә
	-ны	<i>хотна</i>	
	<i>куртны</i>		<i>төхәнә</i>

E rag mellett a vachi nyelvjárásban megvan a -на rag is, pl. *лохна* (vö.: ТЕРЕШКИН i. m. 48—52).

Mondattani különbségek is vannak a nyelvjárások között. Pl. csak a keleti nyelvjárásból idézhetem a következő szerkezetet, a Vj. tájszólásból:

ĩĩn pamĩa'rnā:kēn 'he (kaksi) ovat niityllä';
ĩəy pamĩa'rnā:tēt 'he (monta) ovat niityllä' (KT. 703a),

vagyis loc.-ragos névszóhoz a kettős szám, ill. a többes szám jele járul, s így névszói állítmányt alkot (vö. VÉRTES EDIT, Nyelvtani adalékok a keleti-chanti [osztják] nyelvjárásokhoz, NyK. LX, 184).

Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szókészleti különbségeket sem. Pl. a 'gyermek' jelentésű szó az északi és déli nyelvjárásban *hawrem* (няврем) alakú, míg a keleti nyelvjárás vachi tájszólásában ugyanilyen jelentésben a *нб̄̄и-қы̄̄и* szó ismeretes.

A medve neve az északi nyelvjárás Serk. tájszólásában *мойпыр*, a keleti nyelvjárás V. tájszólásában pedig *ux*, a medvebocsokat ugyancsak a Serk.-ban

моутыр поухым jelöli, a V.-ban helyette ux моқалум áll. A 'kéz' szó az északi nyelvjárásban još alakú, a keleti V. nyelvjárásban azonban kəf alakú.

Mindezek a nyelvjárási különbségek érthetővé teszik, hogy az osztják irodalmi nyelv megteremtésében máig is kísérletezés folyik arra, hogy a megfelelő nyelvjárást, ill. tájszólást válasszák ki az irodalmi nyelv alapjául.

Itt tulajdonképpen eljutottunk az osztják irodalmi nyelv sokat vitatott problémájához. Nézzük meg, 1931 óta mely nyelvjárás, nyelvjárások, tájszólás, tájszólások szolgáltak az irodalmi nyelv alapjául.

Az első tankönyv, mint már említettem, az obdorszki tájszólás alapján készült, igaz, hogy keveredtek benne egyéb nyelvjárási, tájszólási elemek is, pl. az egyes és többes szám 3. személyű, több birtokra vonatkozó -*lal* birtokos személyrag gyakran -*tal* alakban szerepel. STEINITZ a keveredéseket önkényeseknek nevezi (Ostj.Gr. 24).

Az obdorszki tájszólás egyelőre ezzel a kis kötetkével megszűnt az irodalmi nyelv alapja lenni. A következő kötet már a kazymi tájszólást vette alapul, 1934-ben jelent meg. A kazymi tájszólás egészen 1940-ig maradt az irodalmi nyelv alapja. Ekkor váltotta fel a serkalyi nyelvjárás, melyen az első könyv csak 1945-ben, a háború befejezése után jelent meg. 10 évvel később, 1955-ben újabb próbálkozás látott napvilágot, a suriskari tájszólást véve alapul, majd követték ezeket a keleti nyelvjárásból is kísérletek, 1958-ban a vachi, végül a szurguti tájszólás alapján (1959).

E kötetek megjelenésének sorrendjében még egy fontos határvonalat húzhatunk meg: a latin betűről cirill betűs írásra való áttérés évét, 1937-et. Igaz, hogy cirill betűs irodalmi kiadvány már 1880-ban is jelent meg, ti. Vologodszkij fent említett Máté-evangélium fordításának első kiadása latin betűs, a második kiadás azonban cirill betűs (L. Можарский, i. m. 459–60).

Az irodalmi nyelvű kiadványok nyelvjárási változandóságának oka nem csupán abban van, hogy az osztják nyelvben nagyok a nyelvjárási különbségek, hanem abban is, hogy megoldást keresnek e különbségek áthidalására.

1952. dec. 8. és 13. között zajlott le egy értekezéslet Leningrádban, észak népeinek nyelvéről, többek között az osztják irodalmi nyelvről. Az értekezleten elhangzott előadások és hozzászólások híven tükrözik azt az igyekezetet, hogy az egész osztják nyelvközösség számára érthető irodalmi nyelvet teremtsenek. Csak egy felszólaló véleményére szeretnék hivatkozni, a Chanti – Manysi nemzeti körzeti pedagógiai szakiskola igazgatójának, Velicskónak hozzászólására. Velicsko rámutatott egy, a chanti irodalmi nyelv fejlődése szempontjából jelentős akadályra, mégpedig arra, hogy az Északi Népek Intézetének tudományos kutató munkaközössége hibát követett el akkor, amikor az osztják irodalmi nyelv alapjául a középsőobi (= serkalyi) tájszólást tette meg. Így a szurguti és vachi osztjákok írásbeliség nélkül maradtak, mivel egyáltalán nem értik a középsőobi osztjákokat, s az orosz nyelvet is nagyon csekély mértékben, vagy egyáltalán nem ismerik (I. Совещание по языкам народов Севера. Тезисы докладов, 138.). Ma már ez a 4 irodalmi nyelv él egymás mellett. Можарский (i. m. 460) szerint azért volt fontos az irodalmi nyelv alapjául a vachi nyelvjárást választani, mert az osztjákok közül a legtöbben keleti nyelvjárásban beszélnek.

Nyilvánvalóan ilyen megfontolások alapján jelentek meg az előbb említett vachi, ill. szurguti tájszóláson alapuló irodalmi nyelvi tankönyvek.

Arra, hogy párhuzamosan 2 irodalmi nyelv él egymás mellett valamely finnugor nyelvben, példa a mordvin vagy a komi nyelv, tehát az osztjákban is helyes lenne 2, vagy — amint azt az osztják származású Tyerjoskin javasolta — 4 (2 északi: obdorszki és kazymi, 2 keleti: vachi és szurguti) párhuzamos irodalmi nyelv egymás mellett élése. (I. ТЕРЕШКИН, Очередные вопросы развития литературного языка ханты).

Felvetődik a kérdés, vajon vannak-e e vajúdó irodalmi nyelvnek irodalmi művei, írók, költők, kiknek működése az irodalmi nyelv kifejezés létjogosultságát adja? Vannak.

A Советская Этнография 1955. kötetének 3. számában jelent meg SZERGEJEV cikke: „Литературное творчество народов севера.” Ebből arról értesülünk, hogy a chanti—manysi nemzetiségi körzet pedagógiai szakiskolájának almanachja, a „Сответский Север” az első osztják és vogul írók fóruma. Ő ír arról (i. m. 177. l.), hogy az első osztják költő Г. Лазарев, aki többek között lefordította osztjákra az Internacionálét, azután pl. Nyekraszov és más orosz költők verseit.

Az osztják írók között szerepel Хатанзеев, aki (bár nyenyec származású) az első osztják olvasókönyv szerzője. Mint láthatjuk, a göröngyös úton járó osztják irodalmi nyelvnek is vannak művelői.

Térjünk azonban vissza a tulajdonképpeni irodalmi nyelvi vizsgálódásokhoz. Nézzük meg, vajon betölti-e normatív szerepét az osztják irodalmi nyelv?

Kezdhetjük mindjárt az ábécénél. LAKÓ GYÖRGY „A kis szovjet népek irodalmi nyelvéről és szótáiról” c. cikkében (Nyr. 75: 417) rámutat azokra a nehézségekre, melyek az új alfabetumok összeállításakor adódnak, így pl. arra, hogy a nyelvek hangállománya eltér az orosz nyelv hangállományától. Az osztják irodalmi nyelvben is nem kis problémát okozott a hangok jelölése. Már a kazymi tájszóláson alapuló irodalmi nyelvben is találunk a nehézségek áthidalására utaló diakritikus jeleket, ill. mesterségesen alkotott betűket. Pl. a jésített mássalhangzókat a megfelelő betűjel alatt elhelyezett balra nyitott félkör jelzi. Mesterségesen alkotott betűjel a mediopalatális zöngés spiráns betűjele: *h* és más betűjelek. Azonkívül, ha a cirill ábécé bizonyos betűjeleinek az osztjákban nincs azonos hangértékű hangja, felhasználják más hang jelölésére. A kazymi irodalmi nyelvben pl. így használták a cirill ábécé lágyító jelét a redukált magánhangzó jelél.

A vachi irodalmi nyelvből is sok példát idézhetünk ilyen megoldásokra. Pl. a STEINITZNél (OstjVok. 27) redukált *o*-nak leírt hangot az irodalmi nyelv *o* betűvel jelöli, a redukált *ö*-t pedig *ö*-vel, a redukált *v* hang jele: *ə*, a redukált *a*-é pedig: *ä*. A mássalhangzókat jelölő betűk között itt is akadnak mesterségesen alkotottak. Ilyen pl. az aspirált *ḳ* hang jele, a *q*, vagy a mediopalatális *ŋ* hang jele, a *h*. A palatalizált mássalhangzókat a betű jobb felső sarkába írt vessző jelzi (*h'*, *q'*).

Az ábécé feleleli az illető nyelvjárás vagy tájszólás hangállományát, beleértve a jövevényszavakban előforduló hangokat is. Ily módon már az ábécé is tükrözi bizonyos mértékig a különbséget a különféle irodalmi nyelvek között. Pl. a vachi irodalmi nyelvi ábécében 13 magánhangzót jelölő betű van (nem számítva a cirill ábécé *e, ё, я, ю* betűit). A magánhangzójeleknek ez a magas száma mutatja, hogy az irodalmi nyelv törekszik pl. a vachi nyelvjárás hangállományát az írásban is pontosan tükrözni.

Az irodalmi nyelv a helyesírási szabályokat is alkalmazza az egyes betűk, ill. szavak írásmódjára, a szóelválasztás szabályaira stb. Ilyen pl. a serkalyi

irodalmi nyelvben, amelyben a mediopalatális nazálist 2 betű, az *h₂* betűkapcsolat jelöli, a következő helyesírási szabály: „*h₂ буквайнгын ий согласной сый постынгын*.” Vagyis: 'az *h₂* és 2 betű egy mássalhangzót jelöl'. „*h₂ яха ханшма мостл*”: 'az *h₂*-t egybe kell írni' (P., 65.). Vagy ugyancsak a serkalyi irodalmi nyelvben, ahol a cirill ábécé lágy jele (б) a mássalhangzó jésítettségét jelöli, a helyesírási szabály így hangzik: „... буква в тув ет-пемны томми букваит эквыт атэт ханшма ант рахыт: монь-сит, а-кань.”: 'a б betűt az előtte álló betűtől különírni nem szabad: mesék, baba' (P., 32.). Vagy pl.: 'A ü-t az előző betűhöz kell írni; pl. *мой-пыр*.' (P., 31.). Helyesírási szabályt találunk arra vonatkozóan, hogy milyen szavakat kell nagy kezdőbetűvel írni, így pl. városok, falvak, utcák, folyók stb. nevét (P., 88.). A fenti helyesírási szabályokat Русская „Ханты ясынг учебник” (1948) c. nyelvtankönyve tartalmazza. E tankönyvben még számos helyesírási és más nyelvtani szabályt találunk.

Az irodalmi nyelv az alaktan területén is szabályozza a nyelvhasználatot. Ezenkívül bizonyos formánsok új funkcióban kerülnek elének. Így pl. a melléknév fokozása az irodalmi nyelvben a következő: A kazymi irodalmi nyelvben STEINITZ megállapítása szerint (Языки и письменность народов Севера 205) a melléknév középfokát szintaktikailag képezik, mégpedig oly módon, hogy az *evlt* vagy a *kinši* névutó fejezi ki a hasonlítást, a melléknév alapfokban marad. Pl.: *ma tam poh evlt* (v. *kinši*) *vən* : 'én ennél a fiúnál idősebb (tkp. idős)'. A felsőfokot *met* 'leg-' szóval képezik úgy, hogy ezt az alapfokú melléknév elé teszik, pl. *met vən* : 'legnagyobb'. A serkalyi irodalmi nyelvben a középfok képzése másképpen történik. Itt a melléknév végére a *-шук* képzőt teszik. Ennek a képzőnek a funkciója a serkalyi nyelvjárásban már közel áll a középfok képzéséhez. STEINITZ ezt írja róla (OstjGr. 50.): '-šək bezeichnet eine gewisse quantitative Modifikation (durch etwas mit dem Komparativ zu übersetzen), z. B. *unə-šək* 'etwas grösser' (*unə*). Itt jegyzem meg, hogy egy kazymi irodalmi nyelvi szövegben is középfok jelölőként találjuk: *kimət hatt gusarpā vevtamašək jis*. (STEINITZ, OstjGr. 68) 'Másnap a huszár még erőtlenebb lett.' STEINITZ OVD. I. kötetében is van a képzőnek középfokjelölő szerepe, pl.: *wāna-šək* 'näher' (I. 64.), bár általában a feljebb már említett funkcióban találjuk: I. 134.: *wāna-šək* 'nahe' (I., 134.); *jel-šək* 'etwas voraus' (I., 96.). Ugyanilyen funkcióban Regulý szövegeiben: *noch sek* 'kissé feljebb' (OH. II., 295.), *jēšək* 'kissé odébb' (OH. I., 367.). A serkalyi irodalmi nyelvben a képző új funkciója a középfok képzése. Pl.: *Йиэвэет йивпох киньси 3 ота уншук*. 'A leány a fiúnál 3 évvel nagyobb.' (Arifm. 67.) Vagy: *Тын эвытэтэн хойхосыны аришук нохыр сэм на мүйкема?* 'Kettőjük közül kinek van több cédrusdiója és mennyivel?' Можарский, az új szavak keletkezésének módjai között szintén említi e képző középfok jelölő új szerepét, pl. *хывашук* 'дольше' (i. m. 461). Azt is megfigyelhetjük, hogy a középfok képzésére nem csupán a melléknév kerül középfokba, hanem megtaláljuk még hasonló határozóul a *киньси* névutót. A latívusz ragjának új funkciója is szerepel itt, amivel több valami, latívuszba kerül, így az *ота* 'évvel' az *от* 'év' szóból, a *мүйкема* 'mennyivel', a *мүйкем* 'mennyi' jelentésű szóból. A serkalyi irodalmi nyelvben a felsőfok képzése a kazymihoz hasonlóan történik, vagyis a melléknév elé a *мет* 'leg-' jelentésű szócskát tesszük, a melléknév alapfokban áll. A hasonlítást itt is a *киньси* fejezi ki. Pl.: *Лев уса воу киньси мет юр... воу*. 'Az oroszlán valamennyi

¹ A tankönyv címének rövidítése ebben a cikkben: P.

állatnál a legerősebb állat.' (Хватай—Муфа: Букварь, 129.) Vagy: *Ма анкем мет ям!* 'Az én anyám a legjobb!' (P., 40.)

A ragok közül érdekes pl. az *-a* latívuszrag néhány funkciója. Az egyiket az imént láttuk a melléknév fokozásakor. Másik funkciója a datívusz, pl.: *Поха 14 пример верта мост.* 'A fiúnak 14 példát kell megcsinálni.' (Arifm. 59.) Itt a *нох* 'fiú' szó áll latívuszban. A magyar *-ért* raggal fordíthatjuk a latívuszt ebben a mondatban: *Муйкем яблоко 4 шойта . . . тымта рахым* 'Hány almát lehet hozni 4 rubelért?' (Arifm., 86.) A 'valamibe kerül' kifejezést is latívuszban találjuk: *Перо 3 копейкая хойт.* 'A toll 3 kopejkába kerül.' (Arifm., 19.) A nyelvjárási használatból is ismert esszivuszi funkcióban találjuk a latívuszt ebben a mondatban: *Мунг классов монимтэв, тувым сисама тайтэв.* 'Mi az osztályunkat szeretjük, azt tisztán tartjuk.' (Хватай—Муха, Букварь, 73.) Transzlatívuszi a funkciója itt: *Афанасий ярьянг ота йис.* 'Afanaszij 9 éves lett.' (Хватай—Муха, Букварь, 65.)

Az osztjákban nagyon gyakori a névutók használata. STEINITZ a kazymi irodalmi nyelvről írja, hogy némelyik főnév ragtalan alapalakja is használatos névutóként. Pl.: *мар 'idő' ~ луη мар 'nyáron'* (Языки и писменность народов Севера, 212—13.). A serkalyi irodalmi nyelvben is megtaláljuk e névutót, ilyen formákban: *Кам от мар '2 évig'; Ий минута мар 'egy pillanatig'* (Катаев, 99, 124.); *хатл мар 'egy nap alatt'; сѣс мар 'egy óra alatt'* (Arifm., 65., 107.); *хув мар 'sokáig'* (P., 93.). Vagy ilyen a *хуват* 'hosszúság' jelentésű névszó névutóként: Kazymi irodalmi nyelv: *јehan хуват* 'folyó mentén' (STEINITZ, Языки и писменность народов Севера, 212—13.), a serkalyi irodalmi nyelvben: *почта хуват* 'postán' (Хватай—Муха, Букварь, 59.)

Végül nézzük meg, milyen változások mentek végbe az irodalmi nyelv szókészletében. Az új szavak keletkezésének módjai:

A kölcsönszavak átvétele, valamint a belső szóalkotás (képzés, összetétel és jelentésváltozás) módjait az osztják irodalmi nyelvben is megtaláljuk. Számos orosz jövevényszó került az osztják nyelvbe. E szavak nagy része hangalakjában nem nagyon változott meg (természetesen csak az újabb kori jövevényszavakra vonatkozik ez), s ezért pl. az osztják irodalmi nyelvi ábécékben néhány betű csupán a jövevényszavak hangjainak jelölésére szolgál. A jövevényszavak elsősorban az ipar, a szövetkezeti gazdaság, a közlekedés, a társadalmi és a kulturális élet fogalmai közül valók. A jövevényszavakhoz a serkalyi irodalmi nyelvben a többesjel *-u-* (= *-i-*) kötőhangzóval járul, ha a szó magánhangzóra végződik, pl.: *картинка ~ картинкаит* 'képek', *предложение-ит* 'mondatok', *сый ~ сыйт* 'hagnok', *буква ~ букваит* 'betűk', de a kötőhangzó *-ы-*, ha a szó mássalhangzóra végződik, pl. *колхозник ~ колхозникимт.* A jövevényszavakhoz járuló *-ны* lokatívuszrag előtt pedig *й-т* találunk: *Москвайны* 'Moszkvában', *страницайны* 'oldalon'. A duális jele előtt is *-й-* áll a jövevényszavak végén, pl.: *буквайнгын* '2 betű' (P., 63.).

A jövevényszavak nagy része névszó, de ige is akad köztük. Pl. ilyen a *монимта* 'szeretni' (Хватай—Муха, Букварь, 89.), *рисовайтта* 'rajzolni' (P., 72.), osztják igeekötővel a *нох решайтта* 'példát megoldani' (Arifm., 15.).

A belső szóalkotású szavak között összetétel útján keletkeztek effélék: A serkalyi irodalmi nyelvben: *от вер 'ige'* (P., 150.), *карты юш 'vasút'*, *унтлтыйтты няверм* 'tanuló diák' (Хватай—Муха, Букварь, 113., 120.), *Ехты лопым яснгыт* 'Feleletek' (P., 168.), *пенгкынг непек* 'dörzspapír' (tkp.

'fogas papír' (Катаев, 100.), *ханшты сохым* 'tábla' (tkp 'íróbőr') (P., 71.), *Почта тумы хо* 'postás' (P. 110.).

A vachi irodalmi nyelvben ilyen pl.: *сэмээх* 'szemüveg'. Можарский idézi: *тум йингк* 'бензин' (bуквально 'огненная вода'), *туса евытты ёх* 'снайпер' (bуквально 'опытно стреляющие люди') (i. m. 461.).

A szóképzés területéről néhány példa: az *-om* (= *-ot*) 'dolog' jelentésű szó önálló szóból vált képzővé; ha a *-ti* jelen idejű melléknévi igenévképző előzi meg, ezzel együtt *-tot* képzőt alkot (vö. STEINITZ, Языки и письменность народов Севера, 204.). STEINITZ ilyen példákat közöl: *letot* 'étel', *lunbtot* 'olvasás'.

Megtoldhatjuk ezeket a példákat a serkalyi és a vachi irodalmi nyelvből is néhányal: serk.: *тэтом* 'étel' (P., 50.), *ёнттом* 'játék' (Arifm., 27.), *иньсис том* 'kérdés' (Arifm., 27.), *яньс том* 'ital' (Хватай—Муха, Букварь, 88.). A vachi irodalmi nyelvben: *йәһҡатом* 'játék' (Терешкин, Букварь, 107.), *өннэлтәхэл том* 'tanszer' (Терешкин, Букварь, 107.), *вер том* 'dolog' (Терешкин, Букварь, 111.).

E szemelgetések innen-onnan nem adhatnak teljes képet a kialakulóban levő osztják irodalmi nyelvről. Még az irodalmi nyelvek alapjául szolgáló nyelvjárások kutatásában is sok a tennivaló, s így természetesen az irodalmi nyelvek vizsgálata területén még sok feladat vár e nyelv bűváira.

F. MÉSZÁROS HENRIETTA

* DÉCSY GYULA tévesen a *toot* alakot tartja 'dolog' jelentésű szónak (Das Vokalsystem der ostjakischen Schriftsprache, UAJb. XXXII, 167).

A magyar szó etimológiájának kérdéséhez

A jelen cikk a *magyar* népnévvel, illetve az annak eredetével összefüggő problémákat tárgyalja röviden. Foglalkozik egyrészt a magyar nyelven belül a kérdéssel, bevonva a vizsgálatba a *Megyer* törzsi nevet, továbbá a névadó mondabeli ősök, *Hunor* és *Magyar* neveit. Másrészt pedig megvizsgálja a *magyarok* legközelebbi rokonaikat, a jelenleg Nyugat-Szibériában lakó obi-ugor osztjákoknak és voguloknak saját népneveit és frátria-neveit.

Elemzésünkben a modern nyelvtudománynak azt a módszertani elvét alkalmazzuk, mely szerint a nyelvi jelenségeket nem elszigetelten, hanem kölcsönös összefüggésükben kell vizsgálni. Eszerint a nyelvtörténeti folyamat egymást váltó konfigurációk és nem egymástól független változások sora, s így a modern nyelvészet az etimológiai kutatásban is új perspektivákat tár elénk.¹

A) Magyar nevek

1. Saját népnév és törzsi név

A magyarság saját népneve *magyar*. A szónak azonban nem ez az eredeti alakja, noha már a XI. századból van rá adatunk. A szó eredetibb alakja *moder* lehetett, miként erre a régi forrásokban található *moger* adatból következtethetünk. (A szóban levő *e* fonéma fonetikai jellegének és a magánhangzórendszerben elfoglalt helyzetének tisztázása még további vizsgálatokat igényel.) A közkeletűbb saját népnév egészen a XVI. századig a *moder* forma lehetett, s a mai *magyar* (*modor*) alak csak akkor szorította ki végérvényesen.²

A *moder* népnévre vonatkozólag Anonymus-nál a következőket találjuk: „*populus . . . per ydionia alienigarum Hungarii et in lingua (!) propria Mogerii vocantur.*” Ugyanez az alakváltozat fordul elő továbbá a *Hetumoger* („*septem*

¹ A cikk angol eredetijének címe: „Etymological Connections of Magyar 'Hungarian' s a következő kötetben jelent meg: „For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Sixtieth Birthday.” The Hague, 1956. Mouton & Co. 677—81. l. A jelen cikkben előadottakat a szerző már érintette „Ugric Ethnic Names” [Ugor népnevek] című tanulmányában, amely G. Róheim [Róheim Géza] „Hungarian and Vogul Mythology” [Magyar és vogul mitológia] című munkájának a függelékében jelent meg (Monograph XXIII, American Ethnological Society, 1954, 83—86. l.). — E magyar változat előkészítésében nyújtott segítségéért Kovács Ferencnek mondok köszönetet. A magyar szöveg az angol eredeti átdolgozása.

² ZSIRAI: NyK. LIII, 68—9.

principales persone qui Hetumoger vocantur”) és a *Dentumoger* („terra . . . que *Dentumoger dicitur*”) összetételekben is.³

A *moder* alakhoz közelálló változat található Bíborbanszületett Konstantinnál, aki felsorolván a magyarságot alkotó törzseket, harmadikként a *Meyéŋ* (*meder*⁴) törzset említi. A *meder* a vezető törzs volt, s tagjai közül választották meg Árpád fejedelmet, mikor a magyar törzsszövetség létrejött. Ez a változat szórványosan későbbi forrásokban is előfordul az egész magyarság nevéként. Ennek a változatnak a meglétét egyébként számos helynév is bizonyítja.⁵

A magyar nyelvtudományban uralkodó közkeletű felfogás szerint a *moder* alak az eredeti, belőle jött létre a *modor* és a *meder* változat egyaránt, az előbbi progresszív, az utóbbi pedig regresszív asszimilációval. Mármint, ha elfogadnánk a *moder* változatot elsődlegesnek, két nem-motivált ellentétes irányú hangfejlődést kellene feltennünk, azt meg éppen nem tudnánk megmagyarázni ezen az alapon, hogy miért fordul elő egymás mellett a honfoglalás idején a *moder* és a *meder*. Ha azonban szétekintünk az uráli nyelvek között, azt találjuk, hogy gyakoriak az olyan szópárok, amelyek tagjai csupán abban különböznek egymástól, hogy egyik tagjukban palatális, másik tagjukban pedig veláris magánhangzó van, mássalhangzóik viszont azonosak. Ezt néhány magyar példával illusztráljuk:

ez ~ az

kever ~ kavár

önt ~ ont (ezek összetartozása etimológiailag bizonytalan)

gyűr ~ gyúr

A veláris hangrendű változatokhoz gyakran a nagyobb intenzitás képzete kapcsolódik.⁶

(A *moder* ~ *meder* két morféma-ra bontható. Egyesek képzett szónak, mások összetételnek tartják. Ha képzett szó, abban az esetben második tagja egy uráli vagy török eredetű képző. Ha pedig összetétel, második tagja egy önálló szó — a *moder* változat vegyes hangrendűsége inkább emellett szólana —, mégpedig vagy a cseremisz *erge*, finn *yrkä* és lapp *irke* alapján kikövetkeztethető finnugor *er 'férfi, ifjú, legény', vagy pedig hasonló török szavak vala-

³ *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Budapest, 1937, 34—5.

⁴ Bíborbanszületett Konstantín, A birodalom kormányzása. Fordította és kiadta MORAVCSIK GYULA. Budapest, 1950, 174/175. l. Az eredeti felsorolás élén minden valószínűség szerint a *Megyér* törzs neve állott. A Bíborbanszületett Konstantín által elsőként említett két törzs később csatlakozott a magyar törzsszövetséghez. Az akkori szokások szerint ők mentek elől a harcban, s a törzsek felsorolásakor az ő nevük került az első helyre. A törzsek tényleges száma valószínűleg több volt hétnél. Ez lehet az oka a különböző forrásokban található eltéréseknek. Ha a Bíborbanszületett Konstantín felsorolásában található *Kürtügyermatu* nevet — mely nyilvánvalóan két név összetétele — felbontjuk, hátulról számítva a hetedik név a *Megyér(i)* lesz. Tehát feltehető, hogy a törzs-felsorolásban elvi változással kell számolnunk Konstantín felsorolásában.

⁵ KNEZSA ISTVÁN, Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert. AECO. IV, főként a 377—8. l. — A honfoglaló törzsek nevei egész Magyarországot területén megtalálhatók helynevekben, s ez arra utal, hogy a törzsi szervezet i. sz. 1000 tájékán felbomlott. Feltehető, hogy ebben a korban a *meder* ~ *moder* etimológiai kapcsolata is elhalványult.

⁶ Hasonló szó- és névpárok az altaji nyelvcsaládban is gyakoriak. Vö. továbbá: *ket* 'jeniszeji osztják', *kot* 'a *ket* törzs' (ma már kihalt).

melyike. A finnugor és a török szavak távolabbról esetleg összefüggenek egymással.⁷ Ez a kérdés azonban nem tartozik a cikk körébe.)

Ily módon feltehetjük, hogy i. sz. 900 táján, a honfoglalás idején egymás mellett élt a *mod-* ~ *med-* szógyökpár, melynek *mod*-változata az egész nemzetet jelölte, a (*med*) pedig a nemzet vezető törzsét.

2. Névadó mondai hősök nevei

Kézai Simon Krónikájában ugyancsak előfordul egy rokon formája a *moder* szónak: Ménrót két fiának egyike *Mogor* (olvasata: *modor*); az ide vonatkozó szöveg: „*Menroth . . . duos filios, Hunor scilicet et Mogor, ex Eneth* (helytelenül: *Enech* 'ünő, szarvas') *sua coniuge generavit, ex quibus Hunni sive Hungari sunt exorti*”.⁸ Köztudomású, hogy Kézai szerint a magyarok nem csupán rokonai a hunoknak, hanem valójában azonosak is velük. A tulajdonképpeni közös ősök tehát *Hunor*, s egy fiatalabb testvérnek, *Mogornak* a szerepe ebben az összefüggésben illogikus. Valószínű, hogy ez az ellentmondás is a mondai hagyomány hitelessége és régisége mellett szól.⁹

Miként fentebb már említettük, a felsorolt nevek ebben az esetben is valószínűleg két morfémát tartalmaznak. (A második morfémát általában az **er* szó asszimilálódott formájaként fogják fel. Ez problematikus. A *moder* és a *modor* változatok egyidejűleg fordulnak elő, s következésképpen egyéb lehetőségeket is nyitva hagynak. Így például számbajöhet a magyar *úr* [eredetileg 'princeps', ma 'dominus; Herr'], továbbá az osztják *ur, or, ort* 'hős', de figyelembe vehetők hasonló iráni szavak is.) Bárhogyan is álljon a dolog a szóban forgó nevek második morfémáját illetően, feltehetjük egy névpár meglétét, mely egyaránt mondai ősökre vonatkozik, s melynek *mod-* tagja a magyarság nemzeti nevével azonosítható. (A *Hunor* névvel itt most nem foglalkozunk. Nyilvánvaló, hogy Kézainak történeti koncepciója érdekében volt szüksége rá, ezért felesleges etimológiájának a felderítésével törődnünk.)

A fentebb említett nevek a következő párt alkotják:

Törzsi és nemzeti nevek: *mod(er)* ~ *me(der)*.

Névadó mondai hősök: *mod(or)* ~ *hun(or)*.

Megvizsgálandó fontos körülmény, hogy ezek a nevek párokat alkotnak. Az első névpárban a fonológiai ellentétet a veláris-labiális és a palatális-illabiális magánhangzó szembenállása alkotja és így az alakkettősség motivált. A második névpárban nem fonológiai ellentétről van szó, hanem a Kelet-Európában az i. sz. első évezredében általánosan elterjedt mondáról, amely a két honalapító testvérről szól. (A testvérek száma természetesen nem okvetlenül kettő a mondákban, pl. a bibliai Sém, Kám és Jáfet történetében, de Kain és Ábel.)

Ilyeténképpen a honfoglalás idején a *magyar* szó családjának három különböző tagját kell feltennünk: *moder* 'magyar', *modor* 'mondai hős: Magyar', s végül *meder* 'a Megyer törzs'. Két gyökér-morféma áll ebben a három szóban szemben egymással: a *mod* az egész magyarságra vonatkozik, a *med-* pedig az egyik törzsre.

⁷ ZSIRAI: NyK. LIII, 73—4.

⁸ *Scriptores Rerum Hungaricarum* 144.

⁹ GYÖRFFY GYÖRGY, *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, 1948, 29.

B) Obi-ugor nevek

1. Saját népnévek

A vogulok saját népi neve *mańsi*. A különböző nyelvjárásokban különböző magánhangzók találhatók ennek a szónak az első szótagjában, s a legtöbb nyelvjárásban hiányzik a szóvégi *-i*.¹⁰ A vogulok a *mańsi* szót az osztjások jelölésére is használják, akiket közeli rokonaikként tartanak számon és akikkel közösek a frátriák. Az összehasonlító módszer révén a *mańsi* népnév következő pre-vogul alakja rekonstruálható *meńś* 'vogul, obi-ugor'.¹¹

Az osztjások a *chanti* szóval nevezik meg magukat. Ennek a névnek is különböző formái élnek az egyes osztják nyelvjárásokban.¹² A rekonstruálható pre-osztják forma: *kānta*.¹³

2. Frátria-névek

Csupán nemrégiben derült fény arra, hogy a vogul, illetve az osztják nép tagjai két patrilineális exogám frátria valamelyikéhez tartoznak. Az egyik frátria neve *moś*, a másiké pedig *por*.¹⁴ (Hasonló a társadalmi szervezete az obi-ugorsággal szomszédos osztják-szamojédoknak és jeniszeji osztjásoknak is.) A *moś* név eredeti formája — miként ez a déli és a keleti osztják nyelvjárások alapján kikövetkeztethető — **mońś* lehetett.

Így az obi-ugor nyelvekben két névpárt találunk, melyek a társadalmi, illetve a törzsi szervezetre vonatkoznak:

Törzsi nevek: *meńś* ~ *kānta*.

Frátriák: *mońś* ~ *por*.

Az a körülmény, hogy az első névpárt két obi-ugor nép neve alkotja, lehet a véletlen műve, hiszen nem lehetetlen, hogy esetleg több obi-ugor nép is volt, nem csupán kettő. A másik névpár viszont kétségtelenül annak a társadalmi ténynek bináris kifejeződése is, hogy az obi-ugorság két frátriára osztódik.

A rekonstruált közös obi-ugor frátria-név, illetve törzsi név továbbá olyan szópárt alkot, melynek tagjai csupán veláris-labiális, illetve palatális-illabiális magánhangzójuk révén különböznek egymástól: **mońś* ~ **meńś*. Az ilyen szópárok gyakoriak az obi-ugorban.

C) Etimológiai megfelelések és végkövetkeztetések

A hangtörténet tanúsága szerint az ugor *-ńś* szabályos magyar nyelvi folytatója (*-dž >*) *-ď*.¹⁵ Ha tekintetbe vesszük továbbá a tárgyalt szavak egyéb hangtani jellegzetességeit is, teljes joggal azonosíthatjuk a *moď* 'magyar' szót a **mońś* 'a *moś*-frátria', továbbá a *meď* 'a Megyer törzs' szót a **meńś*

¹⁰ ZSIRAI: NyK. LIII, 69.

¹¹ STEINITZ, W., WogVok. (Berlin, 1955); FugrVok. (Stockholm, 1944).

¹² KARJALAINEN—TOIVONEN, OstjWb. (Helsinki, 1948) I, 317.

¹³ STEINITZ, W., OstjVok. (Berlin, 1950). — A *chanti* népnév etimológiájáról l. RADANOVICS: NyK. LXII, 120—3 és ALH. XI, 157—61.

¹⁴ STEINITZ, W., Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien. Ethnos (Stockholm, 1938), 125—40. — Bár nem tartozik közvetlenül ide a kérdés, mégis megjegyezzük, hogy a két frátria két különböző néppel való azonosítása — melyekből az obi-ugorság létrejött — elfogadhatatlan, hiszen a két frátria fizikailag nem különül el egymástól.

¹⁵ NyH.⁷ 45.

'vogul' szóval. Ami a kérdés jelentéstani részét illeti, mind a négy esetben különböző szociális csoportosulásokról van szó, azonban az obi-ugorok és a magyarok különböző szociális struktúrájának a következtében és az ősz-ugor idők óta végbement lényeges társadalmi változások miatt nem várhatunk egészen pontos jelentésbeli egyezéseket. Nem egészen világos a viszony az egyes szociális csoportok és a reájuk vonatkozó nevek között (miként fentebb említettük, a veláris magánhangzó rendszerint nagyobb, a palatálisak pedig kisebb intenzitás kifejezői). A kétszeres megfelelés az általunk javasolt azonosítást szükségszerűvé teszi; önálló párhuzamos fejlődések lehetősége fölöttébb kétséges. (Az ilyen jellegű kettős etimológiák véleményünk szerint gyakoriak az uráli nyelvekben, de nemigen ismerik fel őket, mivel általában egyes, egymástól elszigetelt morfémákat szokás vizsgálni, vagy pedig hangváltozással magyaráznak hangváltakozást. Így pl. a hagyományos felfogás a *magyar* ~ *mańsi* megfelelést fogadja el, s a hangrendi különbséget a kérdéses nyelvek valamelyikében végbement önálló fejlődés eredményének tartja, vagy pedig a *mańsi* megfelelőjének a *megyer* változatot tekinti s úgy véli, hogy a *magyar* változat valamiképpen a magyar nyelv külön életében jött létre.)

Az elmondottakat a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A *mod-* ~ *med-* névpárnak a vogulban van megfelelése, s ez a névpár valószínűleg ugor eredetű. Nem világos a viszony a két név s az általuk jelölt szociális csoportok között a nagy társadalmi különbség miatt.

2. A *mod-* az egyetlen változat, melynek mindegyik ugor nyelvben van megfelelése. Az obi-ugorban a megfelelő szó az egyik frátriára vonatkozik. Hadd hívjuk fel itt a figyelmet arra, hogy a magyarság eredetére vonatkozó mondában a *Mogor* név szintén házassodással kapcsolatban kerül szóba.

3. Az egész szóban forgó „etimológiai területen” számos olyan szópárt lehet találni, amelyek fonetikailag motiváltak, mint a magyarban a *moder* ~ *meder*, az ősz-ugorban a **mońś* ~ **meńś*, vagy pedig kulturális vagy szociális tényezőknek köszönik létüket, mint a magyarban a *Mogor* ~ *Hunor*, az obi-ugorban pedig a *moś* ~ *por*.

Ily módon a *mod-* 'magyar' morféma etimológiája — nem tekintve itt most a szó esetleges távolabbi kapcsolatait a közfinn **mēs* 'ember'¹⁶ és az óind **mánus-* 'ember'¹⁷ szavakkal — háromféle, három különböző korra vonatkozó problémát vet fel:

1. Hogyan vált a *mod* szógyökér annak a törzsszövetségnek a jelölőjévé, amelyből a magyar nemzet létrejött, és milyen viszonyban áll ez az alak a vezető *Megyer* törzs nevével?

A kérdéses kor: i. sz. IX. százada.

2. Milyen viszonyban áll a *mod-* a mondabeli névadó *Mogor* nevével, és milyen viszonyban áll egymással a *Mogor* és a *Hunor* név?

A kérdéses kor nem határozható meg közelebbről (a magyarság etnogenezisére vonatkozó monda igen régi lehet, s későbbi időkben nagy változásokon mehetett át).

3. Milyen viszonyban áll a *mod-* ~ *med-* az ősz-ugor **mońś* ~ **meńś* szópárral, és milyen volt az ősz-ugorok törzsi, illetve társadalmi szervezete?

A kérdéses kor: az i. sz. e. I. évezred.

Columbia Egyetem, New York

LOTZ JÁNOS

¹⁶ TOIVONEN, Y.: Suomi V/10, 391.

¹⁷ ÅKE. 454.

A m. ad állítálagos obi-ugor megfelelőiről

A m. ad szót többen (MUSz. 716; WICHMANN: SUSToim. XXI, 25; NyH.⁷; EtSz.; SzófSz.; kérdőjellel COLLINDER, FUV.; SKES.; RADANOVICS: NyK. LX, 154) összevetették a következő obi-ugor szavakkal: vog. (MSz.) É. *ántés* 'segítség', *ántési* 'segít'; (MTR.) *ántés* 'segítség' | osztj. (KT. 61) Ni. *əntəs*, Kaz. *ənta*'s 'Hilfe, Unterstützung' stb. szavakkal. Az obi-ugor szavakat azonban — mint látni fogjuk — nemcsak jelentéstani okokból, hanem más megfontolások alapján is el kell választanunk a m. ad szótól.

Az obi-ugor szavak alapszava ugyanis mind az osztjákban, mind a vogulban megtalálható: o s z t j. (KT. 51) C. o'n, plur. *önət* 'in den Boden des Flusses gesteckte Stangen, an die dann das aus dünnen Birkenbäumchen gefertigte *tíməs* ins Wasser gesenkt wird (so stellt man das *uō pžəmtíməs* her); Kam. on, plur. *önət* 'Stützpfehl des Wehrs'; V. a'n', plur. *ānəf* 'senkrechter Pfehl am Wehr'; Trj. 'ā'n' : 'āyāpsā'n' 'Stützpfehl des Sperrwehrs', *uyā'rā'n'*, plur. -ā'n'f 'senkrechter Pfehl am Sperrwehr'; Ni. o'n', Kaz. o'n', O. *an* = Kam.; (PD. 1545) Ko. *on* 'Pfehl', J. *ān* (*ānəm*) 'Pfoften, Pfehl' | v o g. (KANN.—LIIM., idézi STEINITZ, Einige Kapitel aus der ob-ugrischen Vokalgeschichte. Sonderdruck aus Forschen und Wirken. Fetschrift zur 150-Jahr-Feier der Humboldt-Universität zu Berlin. Band III. Berlin 1960) AK. ÉVag. DVag. AL. FL. Szo. *ūn*, P. *βūnā 'Pfehl im Fischwehr'; (CSERNY.) un 'стойб рыболовного запора'. Az osztj. szó első szótagbeli magánhangzója őssosztj. *a-ra megy vissza, amelynek a vogÉ.-ban lehet u megfelelője (CSERNYECOV nem jelzi szótárában a magánhangzók hosszúságát).

Az alapszó névszói származéka az osztj. (REG.) Szig. *ānpi* (P. *ānpi*), *āning* (P. *ānəŋ*) a következő példamondatokban: *kuling Ass jāngeu sāt ānpi āning poll mohlā ānteu* 'halas Obunk vizét száz oszlopú oszlopos [halrekesztő] fallal kedvünkre bedúcoljuk' (OH. II, 6); *jāngen irpi [jāng nirpi] niring poll vuerlem | jāng ānpi āning poll vuerlem* 'vizes karójú karós czégét csinállok, vizes lábú lábás czégét csinállok' [helyesen: tíz karójú k. c. cs., tíz oszlopú oszlopos czégét csinállok'] (ONGY. 116).

Az 'oszlop' jelentésű alapszó -t denominális igeképzős származékát csak az osztjákban (ott is csak REGULY szövegeiben) találjuk meg: osztj. (REG.) Szig. *ānt-* (P. *ānt-*) 'bedúcol; verraammeln [oszloppal, dúccal ellát; mit Pfehl versehen]: *kuling Ass jāngeu sāt ānpi āning poll mohlā ānteu* 'halas Obunk vizét száz oszlopú oszlopos [halrekesztő] fallal kedvünkre bedúcoljuk' (OH. II, 6). Ennek az igének a származéka a REG. szövegekben többször előforduló *āntāngen*, *āntāngn* (P. *āntāŋən*, ONGY.: *āntāŋən*) -*tāŋən* összetett képzős alak, mely az azonos tövű igével figura etymologicás szerkezeteket alkot. Mivel

azonban a *-tanen* képző csak igéhez járulhat (SCHÜTZ: NyK. XL, 73—4; STEINITZ: OVE. I, 230), a fenti alakokat helyesen így elemezhetjük: *ánttānen, s fordításuk: 'támaszkodásával (feltápaszkodik), támaszkodván (feltápaszkodik)' (l. SCHÜTZ: uo.). Például: *sohung poll antangen antestall | kuling poll antangen antestal* 'mintha csak tokfogó gerébre támaszkodnék, föltápaszkodik, mintha csak halas gerébre támaszkodnék, föltápaszkodik' (ONGy. 159). L. még: OH. I, 104, 368.

Az osztj. (REG.) Szig. *ánt-* (P. *ánt-*) ige *-as*, *-as*, *-g*'s deverbális nomenképzős származéka mind az osztjákban, mind a vogulban megvan. Osztj. (KT. 61) Ni. *āntas*, Kaz. *ānta*'s 'Hilfe, Unterstützung', O. *vndā*'s: *iyvndasna* 'an einen Baum gelehnt (ebenso z. B. an die Tür, die Wand usw.)'; (PÁPAY, ÉONyt.) É. *vndās* 'segítség' (134), *vndās uèrləm* 'segítséget nyújtok' (68), *vndās uèrà!* 'segíts meg!' (155), *mola vndās* 'mit nyersz vele' [mi segítség (van)] (134); (REG.) Szig. *nāngen verti mui āntes tūital* 'neked tevő (használó) micsoda segítséget tud adni; was für dir zu leistende Hilfe hat er?' (OH. III/1, 124) | vog. (MSz.) É. *āntēs* 'segítség'; (MTR.) *āntēs* ua. Például: *am nañen vārnē man āntēs āñsē'im* 'micsoda segítséget tehetek én neked (tkp. neked tevő micsoda segítségem van?)' (VNGy. I, 142); *kāt-āntēs, la'il-āntēs oss vāri!* 'kéz-segítséget, láb-segítséget hadd nyújtson (csináljon)!' (VNGy. II, 15); *nañen nē-mat āntēs at vāri* 'neked semminemű segítséget nem teszen' (VNGy. IV, 325); *am tawānēl manū āntēs kinse'im?* 'Minő segítséget kívánjak (keressek) én tőle' (uo.); (KANN.—LIEM.) Szo. *mī' rñ ōnvasta nē kā'tōnds*, *lā'ylōndstal pa'tsēn?* 'Bist du ohne deinen Leuten helfende Armhilfe, Beinhilfe geworden?' (SUSToim. CI, 71); P. *soāt tumpeyligēn āt'si ōnts āt βāāreryt* 'Deine sieben Kälber bringen (dir) keinen Nutzen' (uo. 25).

'Segítség' jelentésű szavunk esetragos (osztj. loc.-instr. *-na*; vog. instr. *-l*) alakjai az osztjákban is, és a vogulban is névutókként használatosak (l. erről bővebben: RADANOVICS: NyK. LX, 154—5): o s z t j. (KT. 61) Ni. *āntasna* '(puun, hirren ym.) nojassa' O. *iyvndasna* 'an einen Baum gelehnt'; (PÁPAY, ÉONyt.) *rouā vndasna* 'meredek part mellett' (158), *si ādēm nēnho vndasna* 'ezen rossz ember miatt; [Ezen rossz ember segítségével, révén]' (30), l. RADANOVICS: i. h. | v o g. (MSz.) *qntsel* 'mellett, tájékán', *ontsēl* 'közelében', (MTR.) *qntsel* 'mellett', (CSERNY.) *ontsēl* 'рядом'. Példák: *tūlnē jiw-qntsel tūstāvē* 'álló fához támasztva (MTR. mellett [!]) állítják föl' (VNGy. IV, 406); *sirej-āšū kātū ontsēl sa'irēpēstā* 'a kard atyja keze közelében vágta ketté' (VNGy. II, 73, 455); *vōr ontsēl jāmite'im* 'az erdő körül (tájékán) járok' (VNGy. II, 455). A 'segítség, támasz' szó névutóként való használata a *'segít, mellette, a közelében van' jelentésből könnyen érthető.

Az osztj. (REG.) Szig. *ánt-* (P. *ánt-*) ige *-s* deverbális igeképzős visszaható jelentésű származéka a REGULY szövegeiben található *āntes-*, *āntess-* (P. *āndās-*, ONGy.: *āntas-*) 'föltápaszkodik' jelentésű ige. Például: *sohung poll antangen antestall | kuling poll antangen antestal* 'mintha csak tokfogó gerébre támaszkodnék, föltápaszkodik, mintha csak halas gerébre támaszkodnék, föltápaszkodik' (ONGy. 159); *sokung poll antangen sokan antestem* 'Mintha csak tokfogó gerébre támaszkodnám, csak nehezen állítom meg [tápaszkodom fel]' (OH. I, 368); *āntesslem* ua. (OH. I, 104).

Mind az osztjákban, mind a vogulban találhatunk azonban a 'segítség, támasz' jelentésű főnévből képzett, osztj. *-t* vagy *-ta-* (l. STEIN., Chrest.² 65) és vog. *-tā*, *-ti*, *-ta*, *-ta'*-képzős (SZABÓ: NyK. XXXIV, 60—1) igéket. Az osztj. (KT. 61) Ni. *āntastatā* 'helfen; etw. für jmdn leisten, für jmdn zahlen, durch

Bezahlung von einer Schuld befreien', Kaz. *q̄ntastzti* 'helfen (durch Kräfte, Geld, mit Waren)', O. *ɣndastzda* 'aus der Verlegenheit retten', (PÁPAY, ÉONyt.) É. *ɣndastəsən lōln* 'megsegítenél' (113), *ɣndast̃* 'segíts meg!' (113) | v o g. (MSz.) É. *āntēsti* 'segít; helfen', (MTR.) *āntēstālsən, āntēstālsən* [az utóbbi alak lehet csak helyes] 'támogattad', (KANN.—LIIM.: SUSToim. CI, 71) *ōndasta* 'helfen'. Példáink: *sis-jārel nañen taw ta q̄ntēstītā, ma'il-jārel n.t.* 'hát-erővel majd ő fog téged segíteni, mell-erővel majd ő f. t. s.' (VNGy. II, 146); *voss āntēstēnūlən* 'segíts rajtam' (VNGy. I, 162); *atā kātā āntēstālsən [q-], atā la'ilā q̄ntēstālsən* 'sem a kezét nem támogattad, sem a lábát nem támogattad' (VNGy. IV, 32); *mī'rn ōndasta'ne kātōnds-, lā'ylōndstal pātsēn?* 'Bist du ohne deinen Leuten helfende Armhilfe, Beinhilfe geworden?' (SUSToim. CI, 71).

REGULY hangjelöléséből az osztják szavak első szótagbeli magánhangzó-jára nehéz következtetni. STEINITZ (OVE. II, 69) szerint REGULY *ā*-val többnyire *ō*-t, de gyakran *o*-t is jelöl. Ezek figyelembevételével próbáljuk megmagyarázni az alapszónak és származékainak első szótagbeli bonyolult — látszatra szabálytalan — magánhangzó-megfeleléseit. Két ősosztják magánhangzó-váltakozási sor keveredésének a felvételével a nyelvjárási hangzómegfelelések megmagyarázhatók. Ezek a következők: 1. **a ~ *u* (STEIN., OstjVok. 102); 2. **ɔ ~ *u ~ *ō* (uo. 106). Az alapszó magánhangzója **a*-ra, a *-t*-képzős igei származék magánhangzója **ɔ*-ra, az *-s*-képzős névszói, illetőleg igei származék vokálisa pedig **ō*-ra vezethető vissza.

A vog. *un* alapszó *u*-ja feltehetőleg ősvog. **ū*-ra megy vissza (vö. STEIN., WogVok. 207 kk.). Nem valószínű, hogy a vogul névszói és igei származékok a vogul alapszó származékai. Valószínűbbnek látszik, hogy a vogl. *āntēs* stb. osztjából való átvétel.

Jelentéstani szempontból sincs akadálya az 'oszlop; Pfahl' → 'támasz; Unterstützung' → 'segítség; Hilfe' (tehát a konkrétból az absztrakt felé való) jelentésfejlődésnek.

Összefoglalva: a vog. *āntēs*, osztjNi. *ññtas* 'segítség' szavakat eddig a m. *ad* szó megfelelőihez csatolták. Láttuk azonban, hogy ezek az 'oszlop' jelentésű szó származékai, ezért a m. *ad*-hoz való tartozásuk elfogadhatatlan.

ERDÉLYI ISTVÁN

Szófejtések*

35. Magyar *csupor* 'Töpfchen, Häferl'

Csupor (*csuprot*, *csupros*) 1. R. 'Topf, Krug', 2. 'Töpfchen, Häferl', 3. R. 'eine Art Kriegsgerät: Feuertopf', 4. N. 'weibliches Schamglied' (EtSz.) — 1321: *Chupor* szn. (OklSz.); 1382: *Chupur* szn. (uo.); 1575: *czuporból* (Helt.: Krón.) — szavunk eredeti jelentése kétségtelenül 'Topf, Krug; Töpfchen, Häferl', azaz: 'valamilyen edény' volt. Az 'eine Art Kriegsgerät: Feuertopf' és a 'weibliches Schamglied' jelentés másodlagos. Az EtSz. és a SzófSz. a *csuport* ismeretlen eredetűnek tartja.

Véleményem szerint a *csupor* főnév *r*-je denominális névszóképző. Ugyanez a képző van meg a R. *lapor* 'lapály, lapos hely', N. *odor* 'öblös üreg' stb. szavainkban is (vö. Nyh.⁷ 97; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 181—2; D. BARTHA, Szóképz. 108—9). A *csupor csup-* tőszavát egyeztethetőnek gondolom a következő zürjén származékszók alapszavával: (Литкин, Хрест. 123) Le. *ťšipľ* 'берестяной черпачок для питья', Szkr. *ťšibleg*, Ud. *ťšebleg* ua.; (WICHM.—UOT.) Sz. *ťšibleg*, Lu. *ťšipleg* 'kleines Trinkgefäß aus Birkenrinde (zum Trinken aus der Quelle); (Sz. auch) Kopftuch, das am Hinterkopf gebunden wird (wie eine Mütze, bei den verheirateten Frauen)'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. *ťšibleg* (seltener) 1. 'sackartiger Teil der Decke, in den man auf der Reise die Füße steckt'; 2. 'Schöpfkelle aus Birkenrinde (mit dieser schöpft man z. B. im Walde Wasser)'; (SzlSzlKomi) Szkr., KSz. *ťšibleg*, FV. *ťšibleg*, Lu. (Ob.), Le. *ťšipleg*, Lu. *ťšiplug*, *ťšipluška* 'воронкообразный берестяной черпачок для питья'; FSz. *ťšiblek* 'ковш мельничный'. — Idetartoznak még a következő származékszók is: (WICHM.—UOT.) Sz., Lu. *ťšipiš* 'Salzdose aus Birkenrinde (von d. Form einer grossen Schnupftabaksdose; bei den Jägern u. a.)'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Mez. *ťšipiš* 'geflochtener Korb, der auf dem Rücken getragen wird (aus dünnen Latten, nicht aus Birkenrinde; hat keinen Deckel); (Heu, Erdäpfel usw. werden so getragen)'; V. *sol-ťšipiš* (seltener) 'Salzdose aus Birkenrinde'; (SzlSzlKomi) FSz., Pecs., Szkr., KSz. *ťšipiš*, FV. *ťšipiš* 'берестяная солонка в виде шкатулки'; Szkr. *vev-ťšipiš* 'торба для дачи лошадам овса'; Szkr. *porok-ťšipiš* 'пороховый рог, пороховница'; Ud. *ťšeblek* 1. 'берестяная солонка в виде шкатулки', 2. 'высокий короб из драни (для носки сена, картофеля)'.

A zürj. Le. *ťšipľ l*-je denominális névszóképző (vö. WIEDEMANN, Gramm. 68; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 179). A *ťšibleg*, *ťšipleg*, *ťšebleg* stb. alakok

* „Szófejtések” címmel a NyK.-ben (LXI, 359—61; LXII, 124—8, 323—7; LXIII, 377—87; LXV, 156—64) és a NytudÉrt. 38. számában eddig összesen 34 etimológiám jelent meg. A jövőben szómagyarázataimat továbbra is „Szófejtések” cím alatt, de folyamatos számozással fogom közölni.

denominális *l* + *g* képzővel vannak ellátva. A zürj. *g* (< fgr. *ŋk) képzőről l. WIEDEMANN, Gramm. 58–9; UOTILA: SUSToim. LXV, 138–9; GYÖRKE, Wortb. 58. A Lu. *tsiplug* és *tsipluška* alak vége (-*ug*, -*uška*) valószínűleg orosz nyelvi hatással magyarázható. A *tsipiš*, *tsipiš* származékszó -*š* eleme a fgr. denominális *š névszóképzővel azonos (WIEDEMANN, Gramm. 63; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 225).

A zürj. szóeleji *ts*- (< fgr. *tš) és a szóbelseji *p* (< fgr. *pp) a m. *csupor* cs, illetőleg *p* mássalhangzójának szabályosan felel meg. A zürj. *tsilleg*, *tsibleg*, *tselleg* alakok *b* hangja az utána következő *l* zöngésítő hatására *p*-ből keletkezett (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 402, 408–9).

A zürj. *tsipil*, *tsibleg*, *tsipiš* stb. első szótagbeli *i*-je a szókezdő *tš*-jésítő hatására eredetibb *i hangból keletkezett (vö. WICHMANN: SUSToim. XXXVI, 72, 81; E. ITKONEN: FUF. XXXI, 300, 321–2). Eredeti *i* magánhangzóra utal az Ud. *tselleg* alak első szótagbeli *e* hangja is. Ebben az *e* a zürj. *i* ~ *e* váltakozással függ össze. Ilyen váltakozást láthatunk például a következő szóban is: (WICHM.—UOT.) V., Sz., Lu., Ud. *gird*, I. *gird* 'geronnenes Blut (V., Sz., Ud.; I.: rötlich); blauer Fleck am Körper (Lu.)' ~ V., AV., Sz., I., Ud., P. *gerd* 'rot' (vö. WICHMANN: i. h. 55–6, 66; RÉDEI: NyK. LXV, 11–1.). Az Ud. *tsellek* első szótagbeli *e*-je *e* hangra megy vissza. — A zürj. *tsilleg* egyébként átkerült az oroszba: *чѣлук*, *чѣлук* 'Trinkgefäß aus Holz oder Birkenrinde' (KALIMA: FUF. XVIII, 44–5; VASMER, REW. III, 350). Az orosz szó *y* (*u*) hangja szintén eredeti veláris magánhangzóra (*i*) utal.

Az első szótagbeli zürj. *i (> *i*) ~ magyar *u* magánhangzómegfelelés szabályszerű.

Az egyeztetés jelentéstanilag is lehetséges. A m. *csupor* a zürjén megfelelő tanúsága szerint eredetileg egyszerűbb nyírkéregből (esetleg más fakéregből is) készített edény neve lehetett. Eredetileg ugyanilyen kezdetleges ivóedény lehetett *csobolyó* szavunk is, melynek obi-ugor megfelelői 'nyírkéregből való ivóedény' jelentésben használatosak (vö. KALIMA: Nyr. LIX, 72; LAKÓ: Melich-Eml. 210; TOIVONEN: Vir. 1946: 398; UOTILA: Vir. 1947: 142–3).

36. Magyar R. N. eny 'Schutz'

1. *Eny*, *enyh* 1. 'Schutz', 2. 'védett, hely, ahol szél, eső, hó, nap heve nem éri az embert, állatot' [1519: Menenek egi kőz vagi *yn* helire (DebrK.); 1596: az halomnac es eynec *ennyeben* (Decsi: SallJ.); 1617: kiknek *enyekben* meg oltalmazhatod magadat (Lép.: PTük.)]; *enyett* 1. 'unter', 2. 'mittels', 3. 'anstatt'; *enyhely* 'Ruheort, Versteck': ez a régiségben és a népnyelvben előforduló szavunk az EtSz. szerint ismeretlen eredetű. BEKE (Eesti Keel XIX, 196; Nyr. LXIX, 38; l. még SzófSz.) az *eny* alapszót a következő fgr. szókkal vetette egybe: v o g. (MSz.) *saj* 'mög; abseits gelegener Ort'; *sajit* 'mögött', *sajnel* 'mögül', *sajné*, *sajin* 'mögé' | o s z t j. (KT. 815–6) DN. *sāi* 'Vorhang, Gardine um das Bett herum; Raum hinter etw., Schutz', V. *sāi*, *sāi* 'Zwischenwand aus Brettern, Verschlag, Scheidewand', Kaz. *sai* 'Schutz, Teil hinter etw., Schatten, geschützte Stelle, geschützt, nicht vom Wind getroffen' stb. | z ü r j. (WICHM.—UOT.) *sai* 'Hinter-; Raum hinter etw.' | v o t j. (MUNK.) Sz. *saj* 'hűvösség, frissesség; Kühle, Frische' | c s e r. (PS.) K. *šoj* : *šojl* 'Hinter-' | f i n n *suoja* 'Schauer, Regendach'.

Ez az egyeztetés nem fogadható el. Az obi-ugor szók zürjén jövevények (RADANOVICS: NyK. LX, 428; LXI, 364; másképp: Moór: NyK. LXI, 362).

Az etimológia többi tagja pedig mélyhangúsága miatt nem lehet a magyar szó megfelelője.

Az EtSz. szerint a m. *eny*, *enyh* alapjelentése 'hely' vagy 'vminek a möge' lehetett. Ha 'hely' → 'mögöttes hely, mög' jelentésváltozásból indulunk ki, akkor az *eny* stb. alakok valamennyi jelentése könnyen megérthető. 'Hely' alapértelmezésre utal az *enyett* névutó 'helyett' jelentése is.

Ha *eny*, *enyh* szavunk eredeti jelentése valóban 'hely' volt — s ez nagyon valószínűnek látszik —, akkor egyeztethető a következő permi szókkal: z ü r j. (WICHM.—UOT.) in : V. *paškŭd inŭ le džis* 'an einem weiten Ort liess er (sie) nieder'; V. *alkes-in* 'abschüssige Stelle, Abhang' stb.; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V., Ud., Le., Pr., Vm. in 'Ort, Stelle' | v o t j. (MUNK.) Sz. in, in 'hely; Ort'.

A m. *eny* -ny-je a rokon nyelvi megfelelők alapján *n-re mehet vissza. A szóvégi n > n palatalizációról l. BÁRCZI, Htört.² 161—2. A votj. in alak -n hangja szintén másodlagos (UOTILA: SUSToim. LXV, 430, 431). — A magyar és a permi szók magánhangzó-megfelelése is szabályos.

Az *enyh* alakba a h az *enyhely* vagy az *enyhül* hatására került be (vö. EtSz.).

Az *eny*, *enyh*, *enyhely* alakok jelentései 'mög' → 'szélvédett hely, árnyék' → 'oltalom' jelentésváltozással magyarázhatók. Hasonló jelentésfejlődések mentek végbe a már említett osztj. szóban is: (KT. 815—6) DN. *sāi* 'Raum hinter etw.' ~ 'Schutz' ~ 'Vorhang, Gardine um das Bett herum'; Kaz. *sqi* 'Teil hinter etw.' ~ 'Schatten' ~ 'geschützte Stelle, geschützt, nicht vom Wind getroffen' ~ 'Schutz'. — Az *enyhely* összetétel nyilván már csak az eredeti 'hely' jelentés elhomályosulása és az újabb 'Schutz' jelentés kifejlődése után keletkezhetett.

37. Vogul *kūnäs* 'göngyöleg'; osztják *kõné's* '(Tuch)ballen'

V o g. (MSz.) É. *kūnäs* 'göngyöleg; Ballen'; (VNGy. II, 28) É. *vouta jarmak saw kūnäs* | *sawél voss totentawél* 'vékony selyem sok tekercsét nagy számban vigyének' | o s z t j. (KT. 413) Trj. *kānā's*, Ni. *ku'nes*, *kū-*, Kaz. *kõné's*, *kõ-* 'конеч; (Tuch)ballen'.

Az itt megadott obi-ugor szók az orosz *конеч* 'vég' átvételei.¹ Az orosz szónak ugyanis ДАЛЬ szótára szerint az obi-ugor alakok 'göngyöleg; (Tuch)-ballen' jelentésével egyező '(условная единица в торговле) штука ткани, холста, трубка' jelentése is van. Mind a magán-, mind a mássalhangzó-megfelelés világos, tehát nem szorul különösebb bizonyításra.

38. Osztyják *ie'ur3* 'Wolf'

Az obi-ugor népek a farkastól ugyanúgy félnek, mint a medvétől, ezért tisztelik és szent állatnak tartják. Ez abban is megnyilvánul, hogy a farkast nem sajátos szóval, hanem különféle körülírásokkal nevezik meg. Lássunk belőlük néhányat: v o g u l : (MSz.) É. *sāli-purn'-uj* »rént harapó állat«;

¹ KÁLMÁN BÉLA a vogul szót „Die russischen Lehnwörter im Wogulischen” (Budapest, 1961) c. művében nem tárgyalja.

(VNGy. II, 0318) AL. *pong-uj*, P. *pong-vuj* »fogas állat«; (ROMB.) *хаймным* »futó valami«; o s z t j á k: (STEINITZ, OstjChr.² 166) *vuli pörti voj* »rént harapó állat«; (KT. 634) Kaz. *ñõrzm̃yo'*, -*ro'* »mocsári férfi«; (uo. 707) Mj. *p'ũññkõ'* »szórós férfi«.

Az osztják nyelvben a farkasnak egy olyan elnevezése is van, amelyik a legtöbb nyelvjárásban megtalálható: (KT. 141) DN. *ie'ur3*, tbsz. *ie'ure't*, V. *io'yrax*, Vj. *io'yrak*, Vart. *io'yrak*, Likr. *io'yrax*, Kaz. *ie'uar*, O. *ie'uar* 'Wolf'; (PD. 35) Ko. *ie'ur3* ua. Elterjedtségéből arra következtethetünk, hogy ez a szó lehetett a farkas legősibb neve az osztjában. Eredetét azonban mind ez ideig nem fejtették meg.

Véleményem szerint a farkasnak ez az elnevezése is tabuszó. A DN. *ie'ur3*, V. *io'yrax* stb. szóvégi -3, -ax, -ak (< fgr. *-k) eleme denominális névszóképző lehet (vö. GYÖRKE, Wortb. 11; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 338, 341). A DN. *ie'ur-*, V. *io'yr-*, O. *ie'uar* alapszót egyeztethetőnek gondolom a következő vogul szóval: (VNGy. II, 579, 650) É. *jewer* (REGULY: *jedur*, *jeur*) 'falka, csorda'; (MSz.) FL. *lũ-jewer* 'lóménes; Gestüt'; (MTr.) KL. *lũ-jeur* ua.

Az osztj. szó első szótagjában ősosztj. *õ, a vogulban pedig ősvo. *i hangot tehetünk fel (vö. STEINITZ, OstjVok. 73 és WogVok. 215). Az ősosztj. *õ magánhangzónak a vogulban *ã volna a szabályszerű megfelelője. A szabálytalan hangmegfelelés feltehetőleg az ősvo. *ã ~ *i magánhangzóváltakozással függ össze. E váltakozásról l. STEINITZ, WogVok. 181, 308, 323.

Az osztj. V. *io'yrax* 'Wolf' stb. szó valószínűleg a V. *io'yrax* *uãie'x*, O. *ie'uar* *uã* 'falka-állat, azaz: falkában élő állat' jelzős szerkezetből vonódott el.

39. Osztják *kõaq's* 'Mangel'

LEHTISALO (Vir. 1959: 218) a m. *kell* 1. 'sollen, müssen', 2. 'nötig sein, bedürfen' etimológiai megfelelői közé sorolta az osztj. (KT. 463) Kaz. *kõaq's* 'Mangel', *kõa'ãza iis* 'loppui (leipääines yms.)', *sẽmpãa kõaq's* 'heikkenäköinen', *aqnt k.* 'leivän puute', Trj. *kõaq's*: *sẽmp'ãã k.* *kõ* 'schwach-, kurzzeitig' szót. A csupán két nyelvjárásból adatolt osztják alak idetartozása azonban hangtanilag nem lehetséges. A *kell* szavunkban és rokon nyelvi megfelelőiben feltehető fgr. *-lk- mássalhangzókapcsolatnak (vö. mord. M. *kelgõms*, E. *kelgõms* 'lieben, belieben', lapp N. *gál'gát* 'shall, (of hearsay) be said to; must, have to; ought', az osztjában nem *l, a, t* a folytatója, hanem *γ + l, γ + a, γ + t* (vö. Nyh.⁷ 36; Beitr. 64; COLLINDER, CompGr. 120).

Nagyon valószínű, hogy az osztják szó zürjén jövevényszó, a zürj. (WICHM.—UOT.) Sz., Lu. *kolni*, V. *kovni*, Ud. *kovnis*, P. *kouni*, I. *kõni* 'nötig od. vonnöten sein' ige jelen idejű egysz. 3. sz. *kolas* 'kell, szükséges' alakjának az átvétele. — A mássalhangzómegfelelés nyilvánvaló, ezzel tehát nem foglalkozom. Az első szótagbeli Kaz. *o*, Trj. *e* előzményeül feltehető ősosztj. *õ (vö. STEINITZ, OstjVok. 62, 96) a zürj. szó *k* utáni helyzetben levő *o* hangjának szabályosan felel meg (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 126). A második szótagbeli zürj. *a* ~ osztj. *ã* hangképviselet is szabályszerű (vö. TOIVONEN: i. h. 139).

40. Zürjén *imralni* 'пыхать'

A z ü r j. (SzeSzlKomi) AV., Szkr., Ud. *imravni*, FV. *imralni* 'пыхать, веягь теплом', Vm. Ud. *imirtni* ua. etimológiai megfelelőjének tartom a

v o t j. (MUNK.) J. *omir* : *tíl-o* 'láng', Sz. *omir-ak* : o. *baštü* 'a kemence forró levegőjére mondják, midőn — pl. a kürtőnyílás elzártával — hirtelen szétömlik a szobában', (WICHM.: FUF. XIV, 97) J., M. *omir* : *tíl-o.*, G. *omir* 'Flamme', Uf. *omir̃iñi* : *tíl om̃ire* 'das Feuer lodert auf', Uf., G. *omirak*, Sz. *omirak*, M. *o'mirak* 'sogleich, schnell, plötzlich' szót. — A votj. *omir*-ral a következő fgr. szókat egyeztették: finn *aurinko* 'Sonne' | l a p p K. (GEN. 100) T. *avr* 'Flamme', (T. I. ITK.) T. *aŷr(a)* g. *auřa* 'glühende Kohlen, Flamme' (WICHMANN: FUF. XIV, 97; UOTILA: SUSToim. LXV, 372; SKES. kérdőjellel).

Ha a permi szók valóban összetartoznak a finn és a lapp alakkal, akkor az őspemiré $*a > *u > i$ hangváltozást kell feltennünk. Az *i* hang a zürj. *imral*-ban megmaradt; a votj. *omir* o-ja viszont az őspemirben végbement $*i > *o$ ($>$ votj. o) nyíltabbá válással függ össze (e hangváltozásról l. RÉDEI: NyK. LXV, 371–3).

RÉDEI KÁROLY

Etimológiai megjegyzések

1. *Ad*

Zürjén, votják, mordvin, finn, lapp megfelelői vannak. Többen (MUSz. 716; WICHMANN: MSFOu. XXI, 25; NyH.[?]; EtSz.; SzófSz.; ?-lel FUV., SKES.) még a következő obi-ugor szavakkal is egyeztetették: *v o g* (MSz.) É. *ántés* 'segítség', *ántésti* 'segít', (MTR.) *ántés* 'segítség', *ántéstälsén*, *ántéstälsén* 'támogattad' | o s z t j. (KT. 61) Ni. *õntäs*, Kaz. *õnta s* 'Hilfe, Unterstützung', Ni. *õntästetä* 'helfen; etw. für jmdn leisten, für jmdn zahlen, durch Bezahlung von einer Schuld befreien', O. *yndastäddä* 'aus der Verlegenheit retten'. Az egyeztetés ellen hangtani szempontból nem emelhetünk ugyan kifogást, de jelentéstani okokból az obi-ugor szavakat mégsem vonhatjuk ide. Ugyanis a *vogul* szóval összetartozik az É. (VNGy. II, 680; VNyj. 18) *ontsel* 'körül, közelében, mellett' névutó (az *-l* instr. rag). Az osztják főnév locativusragos alakja is használatos névutóként (KT. 61) Ni. *õntäsna* '(puun, hirren ym.) nojassa', O. *yndä's*: *õyppndäsnä* 'an einem Baum gelehnt (ebenso z. B. an die Tür, die Wand u. a.)'. Mindez arra enged következtetni, hogy az alapszónak eredetileg konkrét jelentése volt. Egy 'ad' jelentésű ige esetleges 'segítség' jelentésű származékának helyhatározói névutóvá fejlődése nem valószínűsíthető. (Az obi-ugor szavak etimológiáját l. ERDÉLYI: NyK. LXV, 390—92.)

2. *Ág*

A magyar szakirodalomban hosszú ideig általánosan elfogadott egyeztetését (NyH.[?]; stb.), amely a fi. *onki* 'Haken' szóval stb. hozta kapcsolatba, ma már nem tekinthetjük elfogadhatónak (l. TOIVONEN: Vir. 1934: 385; FUFA. XXVIII, 251; LAKÓ: NyK. LIX, 211; a részletes cáfolatot l. az MSz-FgrE. megjelenendő I. kötetében). A másik, valószínűbb egyeztetés ?-lel a finn *hanka* 1. 'Hängehaken', 2. 'Rudernagel, -haken' szóhoz kapcsolja (ANDERSON, Wandl. 209; magyar ~ részben helyesen finn, tévesen mordvin; TOIVONEN: i. h.-ek: magyar ~ finn). A finn etimológiai szótárban (SKES.) az *ág*-at, mint kérdéses megfelelőt, mindkét említett finn szónál megtaláljuk. A finn *hanka*-val való egyeztetést szeretném az alábbiakban valószínűsíteni.

A finn szót AHLQVIST (Kulturw. 173), KLUGE (FUF. XII, 39), SETÄLÄ (FUF. XIII, 363) stb. germán jövevényszónak tartotta: ónord *hanki* 'Rudernagel' stb. (< *germán *hanhu ~ *hanu). KLUGE szerint eredeti jelentése 'Hänger oder Hanger (für das Ruder)' lehetett. Az egyeztetésnek hangtani akadálya nincs ugyan, de jelentéstani okokból mégis valószínűtlennek kell minősítenünk. A szó több finnségi nyelvben is megvan. Ezek jelentése általánosabb ('haara, haarukka' ág, elágazás, szárny; ágacska, villa) mint a germán

szóé. Ezt a származékok is mutatják (SKES.): (Nykysuomen Sanakirja) *hanko* '(szénahányó) villa', *hangas* 1. 'hírvien ja peurojen pyyntiin käytetty johdeaita [a jávorszarvasok és a vadrénszarvasok fogására használt irányító sövény]', 2. seiväspärien varaan tehty kolmiadaksinen tilapäinen aita [páros rudak támasztásával készített három sövénykarós alkalmi kerítés]. Minthogy az *ág* és a finn *hanka* egyeztetésének sincs hangtani akadályja (eredeti hangalakja *šanks lehetett, TOIVONEN: FUFA. XXVIII, 251), elfogadhatóvá teszszük egyeztetésüket, ha jelentéseik azonosságát, illetőleg rokon voltát be tudjuk bizonyítani. Vegyük először szemügyre a magyar szó jelentéseit: 1. 'Ast, Zweig', 2. 'der Zacken z. B. an einer Gabel, an einem Hirschgeweih', 3. 'Arm eines Flusses' (EtSz.). Az ÚMTSz. kéziratos anyagában gazdag anyagot találunk.¹ Néhány jelentést idézek: 'a motolla két végén levő keresztfa'; 'a kerekesszuszaly orsójához tartozó vitorla szárnya'; 'a völgy ága'; 'a völgy kezdeti része'; 'jegeshalászatnál az oldal lyuk sor'; 'a gyöngynek egy-egy sora' (*Nyóc aóg gyönygy*) stb. Az *ágas* származék jelentéseiből: 1. 'voll Äste'; 2. 'gabelförmig, zackig'; 3. N. 'Hängevorrichtung, Rechen'; 4. 'Stütze, Pfeiler' (NySz.); 'felül kétágú gerenda a ház tetőzetében'; 'a ház eresztét tartó fent háromágú gerenda', 'kútágas'; 'kétágú fa, amely a kútgémet tartja'; 'két ágban végződő bot [a nyársat teszik rá]'; 'a kakas kétágú mellső része'; 'kétágú cövek az emelőháló könnyebb kiemelésére'; 'a parittyá kétágú fája', 'kiszáradt fa ágait leszabdálják, de nem többől, erre aggatják a csuprokat'; 'a hátsó tengely és zsámoly közé erősített kétágú fa, mellyel a szekér hátsó részét a nyújtóhoz erősítik' stb. (ÚMTSz.). Az *ágocs* jelentése 'a szekérrúd villa alakú folytatása'; 'a nyél elágazó része (gereblyénél)' stb. (uo.). Az *ágasfa*: 'többágú fa fogas helyettesítésére'; 'három, kúpalakban összeállított faállvány, amelyre a szénaboglyát rakják'; 'kétágú egyenes favilla' (uo.); *ágaskapa* 'két vagy négyágú begörbített ágú favilla' (uo.), *ágasos hácsku* 'földbeásott V alakban szétágazó fából készült hácsó' (uo.). Bármelyik jelentést figyeljük is meg, mindegyikben közös elem az 'elágazás, elágazó valami'. A *hanka* a Nykysuomen sanakirja (a finn értelmező szótár) szerint 1. 'oksan ja rungon, peukalon ja etusormen tms. välinen kulma, haarukka [az ág és a fatörzs, a hüvelyk- és a mutatóujj közti szög, ágacska]'; 2. 'veneen partaassa oleva laite (alk. oksa), johon airo soudettaessa t. perää pidettäessä tuetaan, hankatappi, tulla [a csónak szélén levő készség (er. ág), amelybe az evezőt evezés vagy kormányzás közben támasztják, evezővilla]'; stb. A SKES. a következő jelentéseit közli: veneen tulla (sekä puinen, joskus luonnonoksa, että rautainen) [evezővilla (fából, olykor természetes ágból, gallyból vagy vasból)]; ripustuskoukku, ripa [akasztóhorog, -kampó, fogantyú]; 'hanko [vasvilla]; peukalon ja etusormen välihaarukka (peukalohanka) [a hüvelyk- és a mutatóujj alkotta elágazás]; loven t. peukalohangan näköinen merkki, poron korvassa [a hüvelyk- és a mutatóujj alkotta elágazáshoz hasonló alakú jel a rénszarvas fülén]' stb. Az adatok itt is, mint a magyarban 'elágazás, elágazó valami' jelentésre utalnak. Hasonlóképpen TOIVONEN (FUFA. XXVIII, 251) a *hanka* eredeti jelentését 'Ast, Zweig'-ben állapította meg. A germán szó 'evezővilla' jelentése valószínűleg hatott a *hanka* jelentéságazatainak kialakulására, gazdagodására. Az is elképzelhető, hogy az ilyen jelentésű *hanka* szó germán eredetű, de az egyéb jelentésű *hanka* finnugor. Az előbbi föltevés azonban valószínűbbnek

¹ Nem közlöm, hogy ezek a jelentések melyik vidékről valók, mert fejtegetéseim szempontjából ez teljesen közömbös.

látszik. Mindenesetre a magyar és a finn szó jelentéseinek egybehangzó tanúsága alapján az *ág* és a *hanka*, — minthogy hangtani akadály nem áll az útjában — a nagy valószínűséggel egyeztethető szavak csoportjába tartozik.

3. *Csap* 'fenyőgally'

N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. LI, 456) a finn *säippy* 'dürre Baumast' szóval rokonítja. A *säippy* jelentéstani okokból nem lehet a magyar szó megfelelője, bár ettől függetlenül magashangúsága is gondot okozna. N. SEBESTYÉN IRÉN a *csap*-nak következő jelentéseit közli: 1. 'fenyő-gally, fenyőfa ág', 2. 'termésre hagyott (eggy arasznyira lemetezett) szőlővessző' (MTSz.). A MTSz. felsorolta 3. jelentést: 'a kerékben a két falat egybefoglaló szeg' nem idézi. A cikk megjelente óta eltelt két évtized alatt sok addig nem ismert népnyelvi adat gyűlt össze. Az ŰMTSz. kéziratok anyagában az N. SEBESTYÉN közölte 1. jelentésre a következőket találjuk: 'gally', 'faág', 'mindenféle erdei fa ága', és számunkra a legfontosabb: 'az élőfa törzséből csapszerűen kinyúló száraz ág'. A 2. idézett jelentésre: 'szőlőmetszésnél a metszés után maradt csonk'; ennek a meghatározásnak több variációja van. Növényrész elnevezésére szolgál még: *csap* 'a nádszálnak két gerezd közti része'. — Az N. SEBESTYÉN által megadott és az általam kibővített 1. és 2. jelentésben van közös elem. Ez a 'csapszerűen kiálló rövid egyenes fa(darab)'.

A MTSz. adta 3. jelentéshez több adattal szolgálhatunk. Elsőnek az ott idézett értelmezés egy változata: 'a kerékagy végéből áll ki a kerék csapja vagy vastengelye'; 'fából faragott tartószeg'; 'a gerenda vagy deszka elvékonyított vége, amely a másik gerenda vagy deszka megfelelően vágott lyukaiba illik'; 'az ajtót a küszöbhez és a szemöldökfához erősítő farész'; 'a komp dobján keresztül dugott két rövid erős rúd a dob forgatására', 'a nagygerenda mindkét végén levő vas'; 'szappanból faragott pálcika'; 'dugó'; 'a tekerő tengelye'; 'a fonalgombolyító rövidke tengelye'; 'a malom része: a vizeskerék tengelye végén vasból van'; 'a malomnak keményfából készült része, amin a nagygerenda csapjai forognak' stb. Ezekből a jelentésekből kiderül, hogy a közös elem itt is a 'csapszerűen kiálló rövid egyenes fa- (vagy vasdarab)' mint az 1. és a 2. jelentés esetében. Mindezeket a CzF. és a MTSz. egynek veszi, csupán az EtSz. tekinti a 'fenyőgally' jelentésű *csap* szót ismeretlen eredetűnek. Mind a három jelentéstípusnak azonban közös alapja a köznyelvi *csap* 'der Zapfen an Fässern, die Pipe, Röhre' stb. (EtSz.). Nincs okunk tehát, hogy a címben szereplő *csap*-ot külön szónak tekintsük.

4. *Csűr*, *csűr* 'a pörgő orsója'

PAASONEN (Vir. 1917: 112) ebben a jelentésben egyeztette a következő permi szavakkal: *z ü r j.* (WUo.) V., Sz., Pecs., Lu., Le., I., Ud., P. *tšers*, Le. *tšersk-* 'bepeteho (V., Sz., Lu., Le., I., Ud., P.), itse värttinä, johon kehrätty lanka kääriytyy [maga az orsó, amelyre a fonalat tekerik]' (Pecs.), Spindel (I., Ud. auch) Achse'; (GEN.) KP. *čörs* 'Spindel' | *v o t j.* (MUNK.) Sz. *čers*, K. *čers* 'fonó orsó; Spindel', *urobo-čers* 'szekértengely; Wagenachse', Sz. *čers-*, K. *čers-* 'fonni; spinnen'; (WICHM.) G. *tšers*, M., MU. *tšers* 'Spindel'.

Az egyeztetésnek hangtani akadályja nincs. A permi szavak magánhangzója, minthogy *r* előtt áll, származhat előpermi *e-ből is (vö. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 306). A szóvégi *s* valószínűleg a *tőhöz* tartozik (vö. UOTILA:

MSFOu. LXV, 351) mert magánhangzó nem áll előtte, mint az *s* képző előtt általában. A zürj. töben jelentkező *k* analógikus (vö. i. h. 412).

A PAASONENTÖL (Vir. 1917: 112) esetlegesen idevont szavak: *zürj. I. tsër*, Ud. *tsër* 'Schienbein (I.); Schaft des Schuhwerks, Stiefelschaft (Ud.)' | *fin n sääri* 'Unterschenkel, Schenkel, Bein, Wade' a *csür*-nek sem hangtani (vö. mdM. *šejer* 'Kohlenstengel'), sem jelentéstani szempontból nem lehetnek megfelelői.

TOIVONEN (Vir. 1920: 89) az észti *tsör* 'Kreis, Umkreis, runde Scheibe' szót is egyeztetette a magyar szóval. Jelentéstani okokból nem látjuk ide-tartozását valószínűnek.

A magyar és a permi szavak természetesen eredetileg nem jelentették azt, amit ma. Az 'orsó' és a 'szekértengely' alapján — úgy gondolom — '(rövid) egyenes fa(darab) (Holz)' jelentésből kell kiindulnunk. Ha az egyeztetett nyelvekben ilyen, vagy ehhez hasonló jelentést találunk, akkor PAASONEN szófejtése valószínűsíthető. V. I. Litkin szerint a zürjén szókinsnek kb. csak egyharmadát ismerjük. Az általa szerkesztendő tájszótár megjelenésével talán új jelentésekre bukkanhatunk még. A PAASONEN cikke óta megjelent zürjén szótárak közül némileg új jelentést egyben találunk: (SzrSzlKomi) *чōpc* 'беретено; ось, стержень'. Az utóbbi szó magyarul 'rúd', ami nem okvetlenül *ось* 'kocsitengely', mint más forrásban. — A magyar szó szűk területen — az Ormányságban — él. A kikövetkeztetett jelentéshez hasonlótl találunk Pécsváradon, Baranyában: *csür* 'egyik végén meghegyezett, másik végén kerekre, simára lefaragott, 2 dm hosszú hengerded alakú fadarabka, a csürözés nevű játék egyik kelléke' (ÜMTSz.). Viszont szinte az egész nyelvterületen elterjedt szó, a N. *csürök* egyik jelentése: 'mind a két végén kihegyezett, hengerded fácska (a csürközés nevű játék kelléke)' (uo.). Minthogy azonban a *csürök* — a mai köznyelvi *csülök* — elsődlegesnek látszó jelentése 'Klaue, Huf', aligha tekinthetjük a *csür* származékának. A *csürköt* tehát eredetileg (disznó, kecske stb. lábszárának alsó részéből nyert) csonttal játszhatták, a *csürt* pedig fadarabbal. (A kétféle játék két különböző néven megvan az oroszban is: чыпок, бабка). Kétséges azonban, hogy szabad-e az éppen hogy adatolt *csür* alapján ilyen következtetést levonnunk.²

A föltételezett eredeti '(rövid) egyenes fa(darab)' jelentés fejlődhetett ugyan párhuzamosan is 'orsó'-vá a magyar és a permi nyelvekben, de erre elegendő bizonyíték nem áll rendelkezésünkre. A *csür*-nek különben is van elfogadott egyeztetése: a szláv eredetű (KNIEZSA, SzlJSz. 143) *csō*, N. *csū* 1. 'Röhre', 2. N. 'Weberspule' származékának tartják (EtSz.). A *csür* keletkezését így képzeljük el: *csō* ~ *csū* > *csōl^(m)(*e*)*ni* ~ *csül^(m)(*e*)*ni* > *csōllēni* ~ *csūllēni* > *csōrlēni* ~ *csūrlēni*, *csōrōlni* ~ *csūrōlni* 'szövéskor a csőre fonalat tekerni' (ÜMTsz.) > *csūr*³ (R. *tsör*). A *csō* és a *csūr* jelentésében közös elem a 'rövid, hengerded alakú fácska'. Az Ormányságban, ahol mind a két szó előfordul a *csēvre*, a *csēllōpōrgōn* tekerik föl a fonalat a *sōvēs*hez. A *csūr* meg a *pōrgō* 'rokka' része, amire a kész fonál tekerődik a *fōnās*nál (vö. OrmSz.). Nincs tudomásom róla, hogy ezeket másutt megkülönböztetnék, hiszen lényegében azonos tárgyat jelölnek.

² A *csür* játéknévét azonosították a *csür* 'Scheune' szóval is (vö. MTsz.).

³ A *csō*-vel összefügghet az a *csūr* is, amelyik a 'csürsavarintót játszó fiúkból álló lánc'-ot (MTsz.) jelenti (l. NYIRKOS, NytudÉrt. 38:81).

A *csűr*-nek két számottevő megfejtését ismertettük. Finnugor etimológiája hangtani szempontból kifogástalannak látszik. Az eredetinek nem tekinthető 'orsó' és 'szekértengely' jelentés mellett vannak nyomai olyan jelentésnek is, amely esetleg közös lehetett a magyarban és a permiben. Baranyában, ahol a szó 'orsó' és '...fadarab' jelentésben is él —, *csévölnek* és nem *csürlenek* (vö. OrmSz.). A *csűr* talán nyelvjárási jövevényszó lenne? De másutt, ahol *csürlenek* stb. ott *csűr* alak nincs, hanem *csű* stb. Az a tény, hogy egy esetleg finnugornak is magyarázható szó a magyarban csak kis területen él, szerintem elvben nem mondhat ellen az egyeztetésnek. Mindezek ellenére mégsem merném állítani, hogy a *csűr* finnugor eredetű. Számolni kell ezzel az egyeztetéssel is, de talán valamivel nagyobb valószínűsége van a *csőből* való eredeztetésnek.

5. R. *ellik* 'steigen' és *ül*

Az EtSz. véleményével ellentétben a szónak a következő egyeztetése a helyes: v o g. (WV. 7) TJ. *täls* 'er setzte sich (in ein Boot, aufs Pferd)' | o s z t j. (KT. 1110) Vj. *ie'ltä* 'treten, steigen, gehen (in ein Boot, einen Schlitten), sich setzen (in ein Boot, einen Schlitten)' | z ü r j. (WUo.) Lu. *señi* 'sich (in etw. od. auf etw.) setzen', (z. B.) sich (in einen Schlitten, od. in ein Boot) hineinsetzen' (I. SIMONYI: Nyr. XXXIX, 434).

Az *ellik*-nek ezeket a rokonnyelvi megfelelőit, valamint az ide nem tartozó finn *sälyttää* 'aufbürden' és lapp *sälket* 'conscendere in littus' szavakat WICHMANN (FUF. XV, 36), LEHTISALO (MSFOu. LVIII, 123: + szam.), UOTILA (SyrjChr.: ? finn) a m. *ül* 'sitzen' rokonainak tekintették. Ez a föltevés nem állja meg a helyét. Az *ellik* nyílt *e* (ü)-jéhez a vog. *ä, osztj. *e, zürj. *ä hangok közelebb állnak, mint az *ül* eredetibb *i*-jéhez. A jelentések nagyrészt azonosak az *ellik* jelentésével. Nem az ülést, a nyugalmi helyzetet jelentik, hanem a mozgást (fel-, -rá-, beülést). — LEHTISALO (i. h.) az *ül* igéhez vonta még a következő szamojéd szót is: Jur. O. *ššig* 'sich setzen (in den Schlitten, in das Boot)'. Úgy gondolom, megvan a lehetősége annak, hogy ezt az igét az *ellik*-hez kapcsoljuk.

A finn *sälyttää* szót, mint említettem, az *ül* igével egyeztetették. Minthogy nem látszott akadálya, az *ellik* rokonaként soroltam föl egy cikkem adattárában (NyK. LX, 251). A megfelelők közül azonban törölni kell, mert még alapszava *säly* 'Bürde' is denominális származék (vö.: N. *sälä*) (I. HAKULINEN, SKRK. I, 58; E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 66).

Az EtSz. és a SzófSz. megemlíti azt a lehetőséget, hogy az *ellik* az *ül* reflexivuma. Ez a föltevés nem valószínű. A finnugor megfelelők csak az *ellik* hangalakját igazolják. A magyar nyelvtörténetben nem tudunk rá példát, hogy egy ige és reflexivuma csak többszörös hangfejlődésen keresztül ($e > \ddot{e} > i > ü$) lenne egymással összekapcsolható.

6. Feke '??'

OSKAR LOORITS (JSFOu. LXI/5, 47) „About the religious concretism of the Setukesians” c. dolgozatába Fazekas Jenő szóbeli közlése alapján (uo. jegyz.) a következő etimológiát vette be: magyar *feke* jelentés nélkül; osztják *bakste* j. n.; szetu *Peko* egy fabálvány neve. A *feke* azonban valószínűleg azonos a R., N. *fekü* ~ *fekő* 'legend'; N. *fekü-fa* 'vész-döntötte erdei nagy fa' (MTsz.) szóval, ezért rokonságát a *fekszik* ige megfelelői között kell keresnünk.

7. *Fél* 'halb'

A. J. JOKI (Vir. 1960: 157) szerint a szelkup Ty. *pələg*, *pələg^r* 'Hälfte, Seite' szóban a -*g^r* képző, amely *η-ből fejlődött. Ezzel szemben fölvetném azt a lehetőséget, hogy a többi szelkup *peleñ* stb. alakkal ellentétben, a tymi forma osztják jövevény, vö. az ehhez a folyóhoz területileg legközelebb fekvő nyelvjárásokat (OL. 155) V., Vj. *pələk* 'Hälfte, Seite'.

3. *Fél*: *félszer*, *ajtófélfa*

Az EtSz. elfogadja az összetétel első tagjának egyeztetését a következő szavakkal: zürj. (WUo.) Ud. *bel* 'Tür- od. Fensterpfosten' | m o r d. (AHLQV.) M. *päl* 'Zange, Zaunstange'; (Beitr. 47) *pəl* | finn *pieli* 'aufrecht stehender Pfahl, Pfoste' | ? l a p p N. *bəllje* 'each of the curved tent-poles of the winter tent or of the corresponding parts of a Lapp hut without rafters'.⁴ De az EtSz. szerint nem szükséges elválasztani a *fél* 'halb; Hälfte; eines der paarweisen Gliedmassen; Seite' szótól. Igaz ugyan, hogy a nyelvtörténeti adatok alapján a magánhangzó eredeti minőségét nem lehet megállapítani: ma a tövében nyílt *e*-t tartalmazó *fél*-lel teljesen azonos az alakja. Míg az utóbbi első szótagi magánhangzója fgr. nyílt *ä-re megy vissza (l. E. ITKONEN: FUF. XXIX, 320, XXXI, 211, 291), az előbbi rokonnyelvi megfelelői zárt *e-re utalnak (l. E. ITKONEN: FUF. XXIX, 311, XXXI, 314). Lehetséges, hogy a két szó a m. nyelvtörténeti korban a nyílt és zárt *e* egybeesése folytán lett homoníma. Az eredeti kettősség mellett jelentéstani megfontolások szólnak. Az EtSz. — nyilván a *fél* jelentései 'halb; Hälfte' alapján — a két *ajtófélfa* egyikének 'felének', esetleg az *ajtó* 'oldalának' gondolhatta a *fél*: *félszer*, *ajtófélfa* szót. A *fél* azonban nemcsak *ajtót*, *kaput*, hanem *mennyezetet* is tarthatott (vö. SIRELIUS: FUF. VIII, 23). A WICHMANN (FUF. III, 99) által föltételezett 'als Stütze dienender Pfahl, Ständer' jelentés, mindegyik rokon nyelv alapján valószínűnek látszik. A magyarban és a zürjében azonos módon szűkült a szó jelentése.

A *félszer* mindmáig elfogadott értelmezését HORGER (MNY. XIX, 143) adta. Szerinte a szó elvonás a *félszer tető* jelzős szerkezetből. A *félszer tető* és a *kétszer tető* egykori meglétét HORGER csupán föltételezi, adat nincs rá, csak analógia. Annak ellenére, hogy a *fél* 'halb; Hälfte' osztják és cseremisz megfelelőjének ismeretes hasonló alkalmazása (l. BEKE: NYR. LXXXVI, 472), a szó előtagját mégis a *fél*: *félszer*-rel lehet azonosítani. HORGER (i. h.) értelmezése — a ház oldalához épített kocsiszín, amelynek egy lejtőjű teteje van — nyilvánvalóan a *félszer* fejlettebb változatára vonatkozik. Az elnevezésnek még akkor kellett keletkeznie, amikor a *félszer* embernek, állatnak, tárgynak (ideiglenes) védelmül szolgáló, faoszlopokon, ágasokon nyugvó, fakéreg-, gally-, szalma-stb. tetővel befödött alkalmatosság lehetett, mint pl. nálunk a Sárközben (l. MNÉPR. I, 239). A *félszer*nek inkább egy, de legfőljebb három oldala zárt, a többi nyitott, tehát az oszlopok, a *fél*-ek adják az építmény jellegzetességét.

K. SAL ÉVA

⁴ Vö. SKES. (a fi. *pieli* alatt).

Etimológiai megjegyzések

8. Cseremisiz *la tšše* 'Korb aus Lindenbast'

A cser. (PAAS.) *la tšše* 'Korb aus Lindenbast, in dem man, wenn mann auf Jagd od. Fischfang ging, die Wegzehrung legte' szónak eddig csak a finnből és a lappból voltak kétes megfelelői (l. TOIVONEN: FUF. XIX, 134).

Hangtani szempontból jól megfelel a cseremisiz szónak a zürj. (FOKOS-FUCHS) Ud. *la tšš* 'Zuber, in dem man Fische einsalzt'; *lamu* (o: *la tšš*) 'бочонок'; *сур ламу* 'бочонок для пива, из-под пива; чери ламу 'бочонок для рыбы' (SzsSzlKomi.).¹

A jelentésbeli eltérés — háncskosár ~ sajtár, hordócska — igen csekély, s mivel azonos kategóriába tartozó használati eszközökön belül nyilvánul meg, nem igényel különösebb magyarázatot.

9. Cseremisiz *košo* 'Quackente'

TOIVONEN a cser. (GEN.) P. *košo* 'Quackente, fuligula, гоголь 'szót az osztj. (KT. Szogom *čèntš* 'чирокъ (Ente)', Kam. *čèntš* 'eine чирокъ-Art'; ? magy. *kacsa* 'Ente'; szam. *konzu* 'Möwe' alakokkal egyeztette (FUF. XIX, 176).

Összetartozik a cseremisszel a zürj. *кочыць, кочіць* 'серая утка' (SzsSzlKomi.) jelentésű szó. A zürjén adatok alapján azonban az osztják és szamojéd szavak nem tartozhatnak össze a cseremisszel — a magyarról nem is szólva, mely nyilvánvalóan szláv eredetű —, mert a cseremisiz szóbelseji mássalhangzó nem affrikátára, hanem *s*-re megy vissza. A cseremisiz szóban az *š* nyilván másodlagos. Az *s* > *š* hangfejlődésre különösen szókezdő helyzetben számos példát találunk az észak-keleti és keleti cseremisiz nyelvjárásokban, de a szó belsejében sem ritka ez a jelenség, például M., MM. *šaske*, USj. *šaske* 'bald, gleich, schnell' < csuv. (PAAS.) *vaska-* (BEKE: FUF. XXII, 110). VASZILJEV és a MRSzl. jésítetlen *koc, koco* alakaaan ismeri a szót.

10. Finn *mäyrä* 'Dachs'

A SKES. a fi. *mäyrä*, karj. *mägrä* stb. 'Dachs' jelentésű szavakhoz csak a cser. *nerye* szót kapcsolja, mint kétes megfelelőt.

A cseremisiz szót VASZILJEV szótára *нэргэ, нэрдэ* 'барсык' alakban közli.

Összetartozik ezekkel a szavakkal a votj. *нарьы* 'барсык' (UdmRSzl.) szó is. A szótár jelzi, hogy a votják szó csak a déli nyelvjárásokban használatos.

Több körülmény szól amellett, hogy a votják adat nem eredeti finnugor szó, hanem cseremisiz kölcsönzés.

¹ Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961.

Az eredeti szókezdő mássalhangzó a finnségi és szamojéd megfelelők alapján (I. N. SEBESTYÉN I.: OK. I, 362) kétségkívül *m*. Az *m* > *n* hangváltozás a cseremiszből jól magyarázható népetimológiával, mivel a cser. (WICHM.) *ner* 'Nase; Hügel' jelentésű szó könnyen hathatott a borz nevére, amelynek egyik szembeötlő jellegzetessége hosszú orra. A votjákban viszont hangtani szempontból aligha tehető fel hasonló jelenség. A votják szóbelseji *-rd-* ismét csak a cser. *nerde* alak kölcsönvétele mellett tanúskodik, mert a cseremiszből ez az eredetibb *nerve* változataként él, a votjában viszont ilyen hangfejlődésre nem találunk példát.²

11. Cseremisz *kârme'm* 'fára... mászik'

BEKE ÖDÖN a cser. (BEKE) CK., Cs. *kârme'm*, CÜ. *kâr(ð)me'm*, JT. *kârtem* stb. 'a fára, falra mászik, belekapaszkodik (ágba, hajba)' szót a votj. (MUNK.) *kormal-* 'vakar, karmol, körmöl' igével egyeztetni (NyK. XLV, 343).

A cseremisz szónak, melyben a *D, t* másodlagos hangok (vö. BEKE, CserNyt. 118) megfelel a zürj. (FOKOS-FUCHS) V., Ud. *kurmavni* 'scharren, harken, aufharken; schaben (V.), mit der Hand harken (Ud.)'; *курмаvны* 'захватывать, нахватывать, забирать (себе)' (SzlKomi).

A zürjén szó megfelelője a votjában nem a BEKE idézte adat, hanem a ҚЫРМАНЫ I. 'щупать, ощупывать'; 2. 'сжимать, пожимать, зажимать' (UdmRSzl.) ige. A votj. (MUNK.) *kormal-* tehát hangtani szempontból nem tartozhat ide.

12. Cseremisz *kurža'm* 'laufen'

A cser. (WICHM.) KH. *kârġā'zam*, U. *kurža'm* 'laufen (KH., U.), rollen (KH.)' szót a SKES. a fi. *karata* (*karkaan*, *karaan*) 'fliehen, entfliehen, entweichen' kétes megfelelőjeként idézi.

A cser. *kuržam* alaknak jól megfelel a zürj. *кыржотны* 'обрыскать, обегать', melyet a SzlKomi a FV. nyelvjárásból idéz.

13. Cseremisz *pošem* 'elszaporodik'

A cser. (SZIL.) *pošem* 'elszaporodik; (Gen.) reichlich wachsen'; *поша* 'размножается'; *поша, поса* 'засаривается (сорными травами) (VASZ.); *пошаи* I. 'засоряться, (сорными травами)'; 2. 'размножаться, плодиться, расплодиться' (MarRSzl.)³ alakok eddig még nem merültek fel a finnugor etimológiai irodalomban.

A cseremisz szót egyeztethetjük az alábbi zürjén adatokkal: L. *пюша* 'чаша'; Le. *пюшуд* 'очень густой, частый (напр. о лесе)'; *пюшудин* 'чаша' (SzlKomi); *пюш* 'молодой ельник, еловая поросль' (KRSzl.)⁴

Mindkét nyelvben eredeti szóbelseji mássalhangzóként *š*-t kell feltennünk. VASZILJEV *s*-es adata nyilván másodlagos. A cseremiszből közismert *s, š* > *š* hangfejlődés mellett számos szóban ellenkező tendencia érvényesülését látjuk (vö. BEKE: FUF. XXII, 118, 20).

BERECZKI GÁBOR

² Vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 346—7.

³ Марийско-русский словарь. Москва, 1956.

⁴ Коми-русский словарь. Москва, 1961.

Etimológiai megjegyzések

1. *émelyeg, émelyít, émelygős*

Émelyeg szavunk mind az EtSz., mind a SzófSz. szerint ismeretlen eredetű. Azt hiszem azonban, hogy ezen szavunkat biztosan finnugor eredetűnek kell tartanunk, mivel aligha választható el az alábbi rokonnyelvi szavaktól: finn *imelä* (*imel, imele*) 'édes, édeskés, émelygős'; *imakka, imara* ua.; *imarella* 'hízeleg; karjalai *imelä* 'édes, édeskés'; aun. *imel*; lúd *imel* 'rozsmalátából készült húsvéti eledel'; *ämäl* 'malátalisztból sült kenyér édes belső része, amelyből házi sört készítenek'; vepsze *imel'* 'édes, édeskés'; *äimeä* 'nagyon édes, émelygős', vót *imel, imiä* ua.; észt *ima, imal, imalik, imane, imar, imav* ua.; liv *imäb, imäbi* 'édes, sótlan' ~ lpN. *ämiidit, hämiidit* 'nagyon édes, különösen jó ízű lenni' ~ zürjén *jumol, jumov, jumid* 'édes, édeskés'; *jum* 'rozslisztből való édes tészta'; *jummedni* 'édesít' ~ votják *jumal, dumal* 'édes, savanyítatlan'. A Suomen kielen etymologinen sanakirja a felsorolt szavakhoz kapcsolja még az alábbi szamojéd adatokat: ? jurák *amñaly, amñily* 'édes'; kamasz *ñemga* ua.

A magyar és a finnségi szavak egyezése kétségtelennek látszik. Az ősfinn nyelvre **imä-* alak föltételezése tetszik a legvalószínűbbnek. Az első szótagban mindenütt *i* áll, kivéve a lüdt és a vepszét, ahol az *i* mellett *ä* is előfordul. A lapp *h-* biztosan másodlagos, s a vepsze *j-* is annak mutatkozik. A lúd és a vepsze *ä-* talán hasonulás következtében a második szótag *ä-*jének hatására jött létre. Erre ugyan más példát nem tudok, de még nehezebb lenne megmagyarázni a minden finnségi nyelvben meglevő *i-t* egy esetleg fölteendő **ä-*ból. Bizonyos mértékig támogatják föltevésemet az ilyen szavak, mint pl. finn *isä* 'apa' ~ déli észt *esä*, finn *ilkeä* 'gonosz' ~ vepsze *elgeitelob* 'undorít'. Azt hiszem, ezekben a szavakban nyelvállás szerinti illeszkedés történt, mert az említett példákban a legtöbb finnségi nyelvben az első szótagban felső, a másodikban alsó, ill. középső nyelvállású magánhangzó van. A lapp *ä* a finn *i* szabályos megfelelője, vö. finn *ilma* 'levegő, ég, világ' ~ északi lapp *älbme* ua.

A második szótagban szükségszerű az **ä* föltevése, noha most a lúd *ämlä* kivéve mindenütt *e* vagy *a* van. Az észt és a liv *a* ugyanis csak **ä* vagy **a* folytatása lehet, s a finnben is csak eredeti *ä* váltakozhat *a*-val, pl. *heilakka* ~ *heiläkkä, häihtyä* ~ *haihtua* stb. A második szótag *e*-je talán azért keletkezett, hogy az eredeti **ä* egy fokkal hasonult nyelvállás tekintetében az *i*-hez, vö. finn *iitä* 'csírázik' ~ észt *ide* 'csíra', vepsze *ideged* 'csírák'.

Nehezebb a helyzet a finn szavakhoz kapcsolt permi adatokkal. A zürjén *ju-* ~ votják *ju-* csak eredeti **jo-* vagy **ja-* folytatása lehet, a **ja-*, ill. **jo-*

viszont a finnségi nyelvekben meg szokott maradni, pl. *jalka*, *jakaa*, *joki* stb. A permi *j*-t veláris magánhangzó előtt nem tarthatjuk másodlagosnak, s a közfinn *jo > *i*- vagy *ja > *i*- változást is nehéz elképzelni, noha pl. az *iho* 'bőr' szóban esetleg ez ment végbe, vö. md. E. *jožo*, M. *jož*, cser. *жуž*. COLLINDER itt vagylagosan *jyša alakot is lehetségesnek tart (CompGr. 411), tehát esetleg *js- szókezdetből is kiindulhatunk. Azonban az *iho* példája alapján sem érthető, hogy miért vált volna az *imelä* szó a legtöbb finnségi nyelvben palatális hangrendűvé, hiszen az *i* békésen megfér mély magánhangzókkal is.

Megítélésem szerint akkor juthatunk el a legkevesbé problematikus megoldáshoz, ha előpermi *jimä-től indulunk ki. A fgr. *ji > finnségi *i*-hangfejlődésre van példánk, pl. finn *ilma*, karjalai *ilma*, lüdi *iam*, *ilme*, észt *ilm*, liv *ilma*, északi lapp *álbme* < finnugor *jilmä (COLLINDER, CompGr. 411). Elképzelhető azonban az is, hogy az előpermi *j- másodlagosan került az *i*-elő, és így finnugor *imä lenne a kiinduló pont. A *ji > *i*- (vö. nyj. *ímelyedik*) > *é*-hangfejlődés a magyarban is érthető, kérdés azonban, hogyan jöttek létre a permi szóalakok.

A finnugor *i-nek a permi nyelvekben *i*, ritkábban *e* a folytatása, előfordul azonban, hogy az *i már korán *ü-vé labializálódott, s az *ü-nek *i* a szabályos fejleménye. Erre példa a zürjén, votják *šir* ~ finn *hiiri* és a zürjén *rinš*, votják *šinir*, *inšir* ~ finn *riihi* 'szárító csűr' (< *riņš, vö. ITKONEN FUF. XXXI, 180–181, 303, 327). Az *i* később mind a zürjénben, mind a votjában sporadikusan labializálódhatott, pl. előpermi *u > (*u és *ü a permiben egybeesett) votj. *kisnī* ~ zürj. *kusni* 'kioltani, eloltani' ~ észt *kus-; votj. *kidž* ~ zürj. *kudž* ~ finn *kusi* 'húgy'; votj. *kīninī* ~ zürj. *kuini* 'a szemet becsukni'. Ezekben a példákban ITKONEN másodlagos labializációt tesz föl a zürjénben, s ezt a *k*-velarizáló hatásának tulajdonítja (i. h. 317). Lehetségesnek tartja azonban a zürjében az *i* > *u* változást a következő, *k*-t nem tartalmazó szavakban is: votj. *jir* (~ ? finn *juuri* 'gyökér') ~ zürj. *jur*; votj. *mininī*, *muninī* (~ finn *mennä*, észt *minna* 'menni') ~ zürj. *munni* (i. h.). Az *i* > *u* labializáció a votjában is előfordul: előpermi *u > zürj. *kini* (~ finn *kutoa* 'szőni') ~ votj. *kuini*; zürj. *pīzinī* (~ finn *purku* 'hófúvás') ~ votj. *puđzinī*; előpermi *ü > zürj. *sil* (~ finn *syli* 'öl') ~ votj. G. *sil*, U. *sul*, I., M. *sul* (i. h. 319). Végeredményben tehát a permi nyelveket erős labializáló folyamat jellemzi, s ez a folyamat, tekintettel az -*m*-re, természetes.

A SKES. szamojéd adatait kiegészíthetjük még a következőkkel: jurák O. *ḡamniēllō* 'schmackhaft, wohlschmeckend sein', *ḡamniēlli* 'ist schmackhaft', U., Sjo. *ḡamniēlli* id., O. *ḡamniēllōḡ* 'schmackhaft, wohlschmeckend', OP. *ḡamniēllaḡḡā dārḡā* 'es muss gut schmecken', *ḡamniēllāḡḡā jī* 'Honig' ~ kamasz *nāmṛp*, F. *nāmṛā*, A. *nāmra*, *nāmga* 'süss'. A jurák szó vokalizmusát tekintve aligha származtatható eredeti *ji-ből vagy *i-ből, de egyébként is világosan hangutánzó szó; föltehetően a *ḡamṛḡ* 'essen' ige származéka. A jelentésfejlődés a következő lehetett: 'ehető, enni való' → 'ízletes'.

A kamasz szó szintén veláris hangrendű, s valószínűleg ugyancsak hangutánzó eredetű, vö. amnām, amnam 'essen'. Az *n*- másodlagos lehet; a szóbelseji nazális hatására jöhetett létre, vö. finn *imeä* ~ magyar *emik* ~ kamasz *nimerlīm*.

Vizsgálódásaink eredménye következőképpen foglalható össze: finnugor *jimä (? *imä) > finn *imelä* ~ zürjén *jumol* ~ votják *jumal* ~ magyar *émelyeg*. A korábban idekapcsolt jurák és kamasz szavakat az etimológiából törölni kellene.

2. finn *peng*er ~ *penkere*- 'földszél, emelkedés, halom, lépcsőzet, terasz, gát, töltés, földbástya, sánc'; *piennar* ~ *pientare*- (észt *peendra*-, *pinder*, *pender* is) 'mezsgye, gyepes útszél'.

A SKES. ezeket a szavakat összefüggésbe hozza a *penkka* (nyelvjárási *penka*) 'meredek partszél, szél, halom, lejtősödés, töltés, földsánc' szóval. A *penkka* gemináta *kk*-ját azzal magyarázza, hogy a hasonló jelentésű *penkki* 'pad, virágágy' (< svéd *bänk* 'pad, homokzátóny, emelkedés, domb' ~ német *Bank*) szó *kk*-ja hatott az eredetileg rövid *k*-t tartalmazó *penka* szóra. Ez a föltevés minden bizonnyal helytálló.

A *penkka* ~ *peng*er ~ *piennar* szócsaláddhoz azonban a SKES. nem kapcsol rokonnyelvi szavakat, pedig a szócsalád biztosan finnugor eredetű, mivel az osztjákban pontos megfelelései vannak, vö. (KT 691) Irt. *pəŋgər* 'Hügel', *pəŋtər*, *pəntər* 'Hügel, Anhöhe, Bodenschwelle (auf einer Heide)', *pəntər* ua. Az Irt. ə ~ ä a finn *e* szabályos megfelelője, pl. finn *veri* 'vér' ~ osztj. Irt. *wər* (vö. STEINITZ OstjVoc. 89–91). A *pəntər* szó *ŋ*-je a hasonló jelentésű *pəŋgər* -*ŋ*-jének a hatására alakulhatott ki az eredetibb *n*-ből.

3. finn *kuule*- 'hallani'

A finn *kuule*- szó finnugor eredetű, s a SKES. szerint a következő rokonnyelvi szavak kapcsolhatók hozzá: lapp N. *gullát* 'kuulla; tuntea; ymmärtää' stb. ~ mord. E. *kulems*, M. *kuľms* 'kuulla' ~ cser. *ko'lam*, *kola'm* ~ votj. *küľni* ~ zürj. *küľni*, *küľni* ~ vog. *kāl*-, *χöl*-, *χül*- ~ osztj. DN. *χut*-, V., Vj., *ko'l*-, Ni. *χut*-, Kaz. *χo'a*- ~ ? magyar *hall*.

A szó tehát minden finnugor nyelvben magvan. Meglepő ezért, hogy a szamojéd nyelvekből nem került elő a fől sorolt szavaknak egyetlen egy etimológiai megfelelője sem. A szó jelentése is olyan, hogy nagyon régi eredetre gyanakodhatunk. Azt hiszem, az alábbi szamojéd szavakat minden különösebb nehézség nélkül a finnugor nyelvi adatokhoz kapcsolhatjuk etimológiai megfelelőkként: jur. (LEHT.) T. *χā*, E. *kā* 'Ohr; Henkel (an Gefässen); Schenkel des Zugnetzes' ~ jen. (PROK.) *kō*, (CASTR.) *kū*, *kó* 'Ohr' ~ tavgi (PROK.) *kou*, (KLAPR.) *ko* ~ osztják szam. (HAJDÚ–PÁPAI) *koo*, (CASTR.) *kó*, *kū* ~ kam. (DON.) *kū*, *kū* ~ koibál (PALL., KLAPR.) *ku* ~ mot. (PALL.) *kukda*, (KLAPR.) *kuma* ~ karag. (PALL.) *kukta* ~ taigi (KLAPR.) *Gokta* ua.

Eszerint a fi. *kuule*- szónak minden szamojéd nyelvben van megfelelője. A hangtani egyezés tökéletes, vö. a szókezdő *k-ra nézve: magyar *hal* 'Fisch' ~ finn *kala* ~ jur. T. *χāl̥te*, E. *kār̥rəŋ* ~ tavgi *kole* ~ jen. Ch. *kaðe*, B. *kare*, Waj. *kār̥re* ~ osztják szam. *kuele*, *kuel* ~ kam. *kola*, (DON.) *kulem* ~ koibál KL. *kola* ~ mot. KL. *kele*, P. III. *ghallä* ~ taigi ATL. *kállä* ~ karag. P. III. *kalē* ua. (l. LEHTISALO: SUSToim. LVI, 74–75; a jur. E. és a kam. (DON.) adatokat én iktattam be).

A szóbelseji *-*l*- a szamojédban eltűnt azokban a szavakban, amelyeknek finn megfelelője -*e*-tövé (COLLINDER, CompGr. 117). COLLINDER négy példát idéz: finn *kuole*- 'die' ~ jur. *haa*- ~ tavgi *ku*- ~ jen. *kaa*- ~ osztják-szam. *qu*- ~ kam. *kū*-; finn *nuoli* 'arrow' ~ jur. *tuuni* 'rifle, gun' (*tuu* 'fire') ~ osztják szam. -*ni* 'arrow' ~ kam. *naa*, *nä* 'bullet', *nie* 'arrow' ~ taigi *nejmä* (-*mä* is probably Pxlsg); finn *tule*- 'come' ~ ? jur. *too*- ~ ? tavgi *tuu'a* (*tuu*- ?) ~ jen. *tuu*- ~ osztják-szam. *tü*- (or *tulyš*- 'reach, arrive at', *tuldy*- 'bring, deliver' ?) ~ kam. *šo*- (or *tu*- 'arrive somewhere' ?); finn *tuli* 'fire' ~ jur.

tuu ~ tavgi *tuj* ~ jen. *tuu* ~ osztják-szam. *tüü* ~ ? kam. *šü* ~ mot., taigi *tuj* ~ karag. *dúj*. Ilyen a finn *nuole* 'to lick' ~ kam. *nü*- is.

A szajáni szamojéd nyelveket kivéve a megfelelések mindenütt pontosak, a tavgiban két $\emptyset$ megfelelés mellett egy *-j* megfelelés is van. Ez a *j* COLLINDER szerint az *l* lekopásának közbeeső stádiumát képviseli (i. h.). A szajáni szamojédban — a kamaszt kivéve — *-j*- megfelelés mutatkozik a többi nyelv $\emptyset$ -jével szemben (*nuoli*, *tuli*). A finn *kuule*- 'hallani' megfelelői viszont $\emptyset$ -t tartalmaznak a szajáni nyelvekben is. Ez azonban nem lehet akadály a egyeztetésnek. Figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy a finn *kuule*- szajáni szamojéd megfelelői képzővel vannak ellátva: mot. *ku-kda*, karag. *ku-hta*, taigi *go-hta*, s a hármas mássalhangzótorlódást (*-jkt*-, *-jkd*-) a nyelv nyilvánvalóan igyekezett elkerülni. A koibálban nem járul képző a szóhoz (*ku*), viszont a finn *tuli* 'tűz' koibál megfelelője sem tartalmaz *j*-t: KL. *siü*, P. III. *sy* (LEHTISALO SUSToim. LVI, 78–79, COLLINDER ezt az adatot nem közli). Feltevésemet támogatja *hol(nap)* szavunk szamojéd rokonsága is: jur. (CASTR.) *hū* 'Morgen' stb. ~ jen. B. (CASTR.) *ki-duduo* ~ tavgi (CASTR.) *ki-dyatu* ~ osztják-szam. *ka-r* ~ kam. (DON.) *ko-rodon* ~ koibál KL. *ka-ran* ~ mot. KL. *ku-man* ~ taigi *ku-michaja* ua. (vö. HAJDÚ: MNy. XLIV, 113–118). Ebben a szóban sincs tehát a szajáni nyelvekben *j* a képzőelemek előtt. Ezek alapján tehát a szóbelseji *l* problémája is megoldottnak tekinthető.

Az uráli vokalizmus története még meglehetősen tisztázatlan terület, de mivel a finnugor nyelvekhez hasonlóan a szamojédban is mindenütt veláris (a legtöbb esetben hosszú) magánhangzót találunk, az egyeztetés a vokalizmus szempontjából is elfogadható.

Jelentéstani szempontból nem szükséges bővebb magyarázatot adni. Egy ősi nomen-verbum jelentkezik ebben a szóban, amelynek jelentése a finnugor nyelvekben csak igei, a szamojédban pedig csak névszói lett. A rokonnyelvekből több példát említhetünk arra, hogy egy testrésznév nemcsak a testrészt jelöli, hanem a testrésszel végzett cselekvést is. MÉSZÖLY GEDEON egyik tanulmányában (A *láp* szó eredete és rokonsága. Szegedi Füzetek III, 87–143) kimutatta, hogy a régi magyar *láb* ~ *lább* 'víz színén áll vagy jár' ige eredetileg a *láb* névszóval azonos. Ő hivatkozik a votják *nir* 'orr' ~ *nir*- 'orrával tūr' szókra is.

4. finn *käärme* 'kígyó'

Köztudomású, hogy a *käärme*, nyj. *kärme* szó balti jövevény. Megfelelői a litván *kirmis*, lett *cirmenis*. Megvan a karjalaiban is: *keärmis*, az észthen (nyj.) *kärm*, *kärv*, s a finnból átvették a lappok is: lpN. *gärbmáš* stb. Nem is a szó eredeztetése körül vannak problémák, hanem az szorul magyarázatra, hogy miért felel meg ebben a szóban a balti *i*-nek finn *ää* ~ *ä*. A balti *i* ugyanis a finnben meg szokott maradni: *hihna*, *silta*, ? *kinata*, *villa*, *vihvilä*, *hirvi*, *kirves*, *pirtti*, *karsina* (KALIMA, Itämeren-suomalaisten kielten balttilaiset lainasat 69). Előfordul néha *e* és *ä* megfelelés is: *herne*, *herhiläinen*, *härkä*, *kärme* (i. h.), az *ää* megfelelés azonban teljesen egyedülálló. KALIMA hivatkozik arra, hogy az *ir* > *er* ~ *är* változás több nyelvből ismeretes, pl. svéd *kärna* < ósvéd *kirna*; finn *kärsiä* ~ mord. E. *kirdems* stb., de nem tud válaszolni arra a kérdésre, miért ment végbe az *ir* > *er*, *är* változás az egyik szóban, s miért nem történt meg a másokban.

A problémát teljes egészében nehéz megoldani, de a *käärme* szó sajátos hangalakját meg lehet magyarázni. Ebben az esetben bizonyára népetimológia zavarta meg a szabályos balti—finn hangmegfelelést. A szó *i*-je az *r* előtt amúgyis hajlamos volt a nyíltabbá válásra, ezért könnyen megtörténhetett, hogy a nyelvérzék a 'kígyó' jelentésű szót a *kääriä* 'csavar, göngyöl, teker' ige családjába vonta, és hangalakját is ennek a képre formálta. Ezt igazolja a karjalai *keärmis* alak is, amely vokalizmus tekintetében pontosan megegyzik a *kääriä* karjalai megfelelőjével: *keärie*. A finn *ä*-nek egyébként *ä* felel meg a karjalaiiban: finn *härkä* ~ karjalai *härgä* (< litván *žirgas*, lett *ziņgs*, óporosz *sirgis*).

MIKOLA TIBOR

XVII. századi közlés a Volga menti magyarokról

Újabb történeti és nyelvtudományi irodalmunk nem ismeri JOHANN ADAM SCHALL könyvének a Volga menti magyarokról szóló sorait, pedig már SAJNOVICS fölhívja rá a figyelmet Demonstratiójában (nagyszombati kiadás: 128—9). Mint SAJNOVICS írja, KAPRINAI ISTVÁN különféle könyvekből és régi kéziratokból sok adatot gyűjtött össze a Volga vidéki testvérekről, ő maga azonban ezek közül csak egyet akar közölni: egy SCHALL munkájából vett idézetet. A Demonstratio szerzője nem nyilatkozik arról, hogy KAPRINAI gyűjteményéből írta-e ki e sorokat, vagy pedig ő maga másolta ki az 1665-ben összeállított könyvből.¹

Mivel a közlés fontosnak látszik, utánanéztem a szóban forgó résznek az 1660-as években megjelent kötetben. Címlapjának szövege: HISTORICA NARRATIO, De INITIO ET PROGRESSU MISSIONIS SOCIETATIS JESU Apud Chinenfes, Ac Præfertim in Regia Pequinenfi, Ex Litteris R. P. JOANNIS ADAMI SCHALL ex eadem Societate, Supremi ac Regij Mathematicum Tribunalis ibidem Prælidis. Collecta Viennæ Auftriæ Anno M.DC.LXV. Typis Matthæi Colmerovij, Sacræ Cæsareæ Majestatis Aulæ Typographi. Alább közlöm a 199. és 200. l. idevágó sorait; dőltten szedettem azokat a szakakat, amelyeket SAJNOVICS kihagyott.

[199. l.] *Et verò memoriæ proditum est, Patrem de Societate [ti. Jesu] natione Ungarum à Turcis captum, per eos ad Tartaros hocce venundatum pervenisse; Retulit ille postea per literas Romam perscriptas: hoc exilio se in patriam erectum esse: Reperisse se ibidem homines, eodem quo Ungari utentes idiomate, planeque eos, à quibus Ungari quondam processisse videantur: proinde pro pretio redemptionis non lytrum, sed socios postulare, qui avitam gentem patriâ religione unâ secum imbuant. Inde compendio ad Chinenfes penetrari posse; sumptibus & periculis, atque immuni circumnavigatione impotenterum declinandis: cæterum non admodum peregrinis moribus, foli femiustulatae ac crudiufculæ carni ftomachum aptare oportere; hanc cum lacticinijs ferè fi [200. l.] ne pretio in Tartarorum tentorijs obviam esse.*

Ki az ismeretlen magyar jezsuita? Fönnmaradt-e levelezése, megvanak-e még az útjáról szóló jelentések, írt-e tüzetesebben a Volga menti magyarok nyelvéről, szokásairól? Ha feleletet akarunk adni e kérdésekre, alapos római levéltári kutatást kell végeznünk. Ennek nyomán talán meg lehetne

¹ A kötet megjelenési idejét nem tudtam pontosan megállapítani. A címlapon olvasható „Collecta [...] Anno M. DC. LXV.” nem jelenti szükségképpen a megjelenési évet is. A második, bővített kiadás 1672-ben jelent meg, Regensburgban.

állapítani, hogy az ismeretlen jezsuita magyarjai valóban azok voltak-e (nem pedig nyelvrokonaink), s ha csakugyan magyarokról van szó, akkor esetleg azt is megtudnánk, hogy mikor szakadtak a Volga vidékére.

Nem utolsó rendű a hitelesség kérdése. Ezzel kapcsolatban csak annyit, hogy a *Historica narratió*t annak a JOHANN ADAM SCHALLnak (1592— vagy 1591—1666) az írásaiból állították össze, aki mint a kínai jezsuita misszió vezetője megbízható értesüléseket szerezhetett a Kínába érkezett magyar jezsuita viszontagságos útjáról.

Nem választhatta el nagy idő kettőjük működését: SCHALL 1618-tól élt Kínában,² a magyar pap pedig legkorábban a XVI. és a XVII. század fordulója táján érkezhetett oda, a kínai jezsuita misszió kezdeti sikerei után.³ Valószínűbb azonban, hogy a névtelen magyar éppen SCHALL missziójának idején ért Kínába, mikor ottani rendtársai már nagy számban — és igen eredményesen — munkálkodtak.³

VÉRTES O. ANDRÁS

² STREIT, ROB.: *Bibliotheca Missionum*. V. Band. Aachen, 1929. 718. l. Ugyane munkában, a 718—9. lapon: SCHALL munkáiról, a 720. lapon: a SCHALLra vonatkozó irodalom.

³ A kínai missziókra l. WETZER—WELTE, *Kirchen-Lexikon*. II. Band, 1848, s. v. China.

Bor és szőlő

(A szőlőtermelés kialakulása népünknel az idetartozó szókészlet tükrében)

1. Őseink a borral, mint itallal, még Kelet-Európában ismerkedtek meg; bizonyára éppúgy kereskedelmi cikként, mint a germánok a rómaiak borával. Valószínűleg török *szatócs*-ok révén származott el hozzájuk a Pontus mellékének bora. Régebben másképp magyarázták *bor* szavunk eredetét, amennyiben feltették, hogy a régi magyarok a törökök révén már Kelet-Európában megismerkedtek volna a szőlőműveléssel is. Ezzel ugyanis néhány más török jövevényszavunk is — mint *szőlő*, *szűrni* és *seprő* — kapcsolatba hozhatónak látszott. Csakhogy persze *szőlő* szavunk megfelelője egy török nyelvben sem szolgál a *Vitis vinifera*-nak vagy termésének megnevezésére, hanem egyszerűen csak 'bogyó'-t jelent. Ez lehetett a mi nyelvünkben is a *szőlő* szó eredeti jelentése. Ezért mondják a székelyek is — amint ezt erdélyi származású barátaimtól hallottam — a ribizlit is *szőlő*-nek. — A *szűrni* és *seprő* szavak megfelelői pedig olyan török nyelvekben is megvannak, amelyeknek a beszélői a szőlőtermelésnek még csak hírét sem hallhatták. A *szűrni* szó bizonyára a *túró* szóval tartozik össze, mert hisz a *túrót* ma is úgy választják el a savótól, hogy ruhán keresztül megszűrjük a felmelegített aludttejet. Bizonyára így készítették a *túrót* azok a törökök is, akiktől őseink a *túró*- és vajkészítést (vö. *író*, *köprü*) eltanulták. Ami pedig a *seprő*-t illeti, az bizonyára a *karó* és *komló* szavainkkal tartozik együvé, amennyiben a sörkészítésre vonatkozhatott; ezért is van meg a mi seprőnknek megfelelő *čuprä* pl. a kazáni tatárok nyelvében 'Hefe, Sauerteig' jelentésben (vö. GOMBOCZ: BTLw. 116).

A régi magyarok állítólagos szőlőtermelése nemrégiben még azon az őstörténeti elmélet mellett is érvként szerepelt, hogy őseink 463-ban Nyugat-Szibériából vonultak volna Kaukázus mellékére az onugorok társaságában. Ez az elmélet persze gyökeresen tévesnek bizonyult (vö. Moór: Acta Ethn. II, 25—140). Mivel pedig őseink a Kubán mellékén sohasem laktak, az ottani törökök állítólagos szőlőtermelését sem vehették át vagy ismerhették meg.

Ott pedig, ahol a régi magyarok Kelet-Európában ténylegesen laktak és ahol közelebbi kapcsolatba kerültek valami bolgár-törökös nyelvet beszélő, földműves török néppel, vagyis a Közép-Don és a Közép-Volga közötti Levediában, ott a szőlő már nem terem meg. Utolsó kelet-európai szállásterületükön, vagyis a Donyec-melléki Etelköz homokján a szőlő manapság bizonyára éppúgy megterem mint Kecskemét és Izsák környékének homokján, de ezt a régiek még aligha tudták. De nem is úgy művelhették Kelet-Európában egykor a szőlőt, hogy azt valamilyen fátnal mezőségen is termesztették volna. Kelet-Európában ugyanis a szőlőt eredetileg fákra futtatva termesztették, hisz vad állapotban iszalagszerű erdei növény volt, amelynek épp a

Pontos-mellék volt az őshazája. A szőlőnek ez a művelési módja *lugas* néven nálunk is ismeretes volt (vö. OklSz. 597). Csakhogy a Donyec melléki füves mezőségen nem igen volt fa, amelyre a szőlőt fel lehetett volna futtatni. *Lugas* szavunk egyébként ismeretlen eredetű (vö. SzófSz.); az azonban szókezdő *l*-je miatt sem lehet kétséges, hogy nem a törökből került a nyelvünkbe, mert hisz szókezdeti helyzetben ez a hang török nyelvekben nem fordulhat elő (vö. oszmán *i-limon* 'citrom').

2. Az előadottak szerint őseink a szőlőműveléssel csak mai hazájukban ismerkedhettek meg, nyilván az itt lakó szlávok révén, akiknek már lehetett szőlőtermelésük. Ennek ellenére a magyarok ruházhatták át a szőlőre ezt a 'bogyó' jelentésű török jövevényszavunkat. Őseink még a X. század folyamán szorosabb kapcsolatba kerültek a Kárpát-medence akkori szláv népei közül a bolgárokkal és a szlovákokkal, a X. század végén és a XI. század folyamán pedig a dunántúli szlovénekkal (az erdős Dunántúlt semmiesetre sem szállták meg előbb, vö. Moór: StudSl. II, 79–84). Az hogy a régi szlovákoknak lett volna szőlőtermelésük, különösen sem túlságosan valószínű; a bolgároknak azonban már lehetett és a dunántúli szlovéneknek biztosan volt. Tehát vagy a bolgárból vagy a dunántúli szlovének nyelvéből kerülhettek a magyarba azok a szláv jövevényszavak, amelyek a szőlőműveléssel hozhatók kapcsolatba.

A régi szlávok szőlőtermelése hazánk helyneveiben is bizonyos nyomokat hagyott hátra. A délvidéki bolgárok szőlőtermelésével hozható kapcsolatba a Temesmegyei *Vinga* neve (< szláv *Vinega*; vö. Moór: ZONF. VI, 112). Vingán szőlőtermelés még ma is folyik, a szomszédságában pedig a középkorban két *Szóllós* nevű hely is akadt.

Nevezetes szőlőtermő vidék volt a középkorban a Szerémség is, ahol szintén bolgárok laktak (vö. Moór: Studia Slav. VIII, 270). Talán ilyen szőlőtermő helyekre vonatkoztak a szlavóniai szláv származású *Vinkovcz* és *Wynnyak* helynevek is (vö. CSÁNKI, II, 529), amennyiben esetleg a szláv *vino* tekinthető e helynevek alapszavának. Mindenesetre e vidék egykori bortermelő voltáról tanúskodik az egykori négy itteni *Szóllós* nevű hely (vö. CSÁNKI, II, 254, 355). Talán még a törökvilág előtt pusztultak el az itteni szőlőskertek, mert a magyar *parlag* szó *párlog* alakban a szerb-horvátban is megtalálható 'verwahrloster Weinberg' jelentésben, és tőlük ezt a szót ebben a jelentésben a bolgárok is átvették (vö. KNIEZSA: SzJsz. I, 393).

Bolgárok lakhattak a magyar honfoglalás korában Baranyában is, ahol azonban a középkori bortermelésre csak 4, magyar névadáson alapuló *Szóllós* helynév emlékeztet (vö. CSÁNKI II, 529). Amennyiben bolgárok laktak volna Baranyától felfelé a Duna mentén a Dunakanyarig, akkor bolgár névadásból származhatik a következő két, szláv eredetű szőlőtermelési helynév is. Az egyik az egykori Tolna megyei *Winar* (1250) > *Unár*, *Onár* (CSÁNKI III, 456), a másik a moóri borvidéken levő *Vinár* (CSÁNKI III, 357). Mindkét helynek a neve a 'vincellér' jelentésű szláv *vinarъ* szóból származik. Lehetséges azonban, hogy ezek a helynevek nem bolgár, hanem szlovén névadásból származnak, mint a többi hasonló jellegű dunántúli helynév is. Ezek: a Veszprém megyei *Vinár* (vö. CSÁNKI III, 260), a Zala megyei *Vonyarc* (vö. CSÁNKI III, 124), amely nyilván szláv *Vinarci* névalakból származott. Valami szláv *Vinodolina* 'szőlővölgy' visszatükröződésének látszik a zalai *Vindornya-Szóllós* neve, amely már a XIII. században van említve *Vyndurna-Scelleus* néven (vö. CSÁNKI III, 113).

Az előbbieken felsorolt szláv eredetű, szőlőskertekhez kapcsolódó dunántúli helyneveken kívül túl, illetve innen a Dunán csak egyetlen ilyen jellegű helynév akad, mégpedig Nógrádban. Ez a szintén szláv *vinarci* 'vincellérek' szóalakból származó *Vonyarc* (vö. CSÁNKI I, 110). Hogy kik voltak Nógrádban a névadók, szlovákok-e, bolgárok-e, nem tudhatjuk. Nem lehetetlenség, hogy a névadók itt is szlovének voltak, azoknak a szlovéneknek a leszármazottai, akik a IX. század elején az Alduna felől előretörő bolgárok elől északi irányba menekültek; ezek nevezték el a Salgótarján melletti *Pécskő*-t is, és ezeknek tulajdoníthatók a középszlovák nyelvjárás délszláv elemei is (vö. Moór: StudSl. VIII, 280).

Akármit legyen is ez, arra nézve semmi kétségünk nem lehet, hogy a magyarok délszlávok, mégpedig bolgárok és dunántúli szlovének példaadása nyomán tértek át a szőlőművelésre, aminek — amint tudjuk — különösen a kereszténység felvétele után lett nagyobb jelentősége, amennyiben a bornak a keresztény liturgiában is szerep jutott. Ennek is tulajdoníthatjuk, hogy az ország tele van *Szőlős* nevű helyekkel, bár őseink valószínűleg egyéni okokból sem vetették meg a borított, amiből valahol Kelet-Európában nyilván csak a tehetősebbek vehették ki a részüket. És ha őseink kénytelenek voltak is elhagyni a Pontusnak bortermő mellékét, azért az előkelők új hazájukban bizonyára már a X. század folyamán is be tudták szerezni szlávok révén a borított, mielőtt még a közmagyarok is kapához nyúltak volna a szőlőtermesztés érdekében . . . Ha ti. ez nem így lett volna, akkor egy század során a török — magyar *bor* szó is valószínűleg kiveszett volna nyelvünkől.

3. Az előadottak szerint a borral kapcsolatba hozható X. századi szláv jövevényszavaink nem igen származhatnak más nyelvből, mint a bolgárból, tekintve, hogy a magyarok — amint már említettük — a Dunántúl erdős vidékeit csak a X. század végén szállták meg.

A bort bizonyára már a X. században is hordóban szállították és tárolták; ezért semmiképp sem véletlen, hogy a 'hordó' jelentésű *bocska* szó KNEZSA szerint is csak X. századi átvétel lehet a bolgárból avagy az óhorvátból (vö. SzlJsz. I, 95). Az utóbbi formális lehetőséget mindenesetre kiküszöbölhetjük, mert a magyarok a X. század folyamán valami „óhorvát”-nak mondható népcsoporttal még semmiesetre sem állottak érintkezésben vagy közelebbi kapcsolatban.

A *bocska* szó bolgár származása mellett tanúskodik nyílásának népi *akna* neve is. Ez a szó a szláv *okno* szóalak átvételének tekintendő (vö. SzlJsz. I, 60). Ezzel a szóval mint az *oko* 'szem' szó származékával szláv népek eredetileg a boronaháznak szem alakra kivágott füst- és világító nyílását nevezték meg (vö. SCHRADER—NEHRING: Reallex.² I, 308). Ezért is a legtöbb szláv nyelvben 'ablak' az *okno* szó jelentése. Ezt a szót a magyarok is átvették 'füstnyílás' jelentésben. Ezt világosan tanúsítja, hogy nyelvünkben ebből a jelentésből 'kémény' jelentés fejlődött, amely jelentésben ez a szó különösen dél-dunántúli nyelvjárásokban van elterjedve (vö. KNEZSA, i. h.). Nyelvünkben azonban meghonosodott ez a szó 'hordónyílás' jelentésben is. Mivel pedig az *okno* szónak ez a jelentése nemcsak hogy megvan a bolgárban is, hanem az összes szláv nyelvek közül ez a jelentés KNEZSA összeállítása szerint egyedül a bolgárból mutatható ki, ebben a jelentésben ez a szó nyilván a bolgárból került a magyarba. Ebben a különleges jelentésben való egyezést a magyar és a bolgár között KNEZSA felfogásával ellentétben semmiképpen sem lehet

a véletlennek tulajdonítani, már csak a *bocska* származására való tekintettel sem. Abban azonban kétségtelenül igaza van KNEIÉZSÁNAK, hogy *akna* szavunknak 'hordódugó' és 'sóbánya' jelentése magyar nyelvi fejleménynek tekintendő.

Ha pedig a *bocska* szóalak a bolgárból származott, akkor nyilván ebből a nyelvből való az elavult 'magna vasa vini' jelentésű *bocs* szó is (KNEIÉZSA, i. h.), sőt bizonyára ezek készítőjének még a középkor folyamán elavult *bocsár(d)* elnevezése is, mégha a szó szláv megfelelője csak az oroszról mutatható is ki (vö. KNEIÉZSA: SzlJsz. I, 600). De valószínűleg ebből a nyelvből való a régi bormértéknek, a *csöbör*-nek a neve is; ez ugyanis KNEIÉZSA szerint is egy X. századi szláv *čbbrb* szóalak átvételéből származik (SzlJsz. I, 144).¹

Hogy ezek a szavak még X. századi átvételeknek tekintendők, azt a hordókészítés szláv származású terminológiája is tanúsíthatja; ebben ti. véletlenül sorra olyan szavak akadnak, amelyek a szláv denazalizáció előtt, vagyis még a X. század folyamán kerültek a magyarba. Ezek a szavak: *abroncs* (16. sz.), *donga* (1233) és *ontora* 'a dongák bevágása, amelybe a feneket illesztik' (vö. SzlJsz. I, 38, 158, 361). Ezek a X. századi átvételek a legnagyobb valószínűség szerint ugyanabból a nyelvi forrásból származnak, mint az előbb tárgyaltak, vagyis a bolgárból.

A hordóba a bort tölcser segítségével szokták önteni. Mármost a tölcsernek van egy szláv származású elnevezése nyelvünkben; ez a népnyelvi *lőjó* (vö. KNEIÉZSA: SzlJsz. I, 310). Abból a körülményből, hogy ez a szó az egész magyar nyelvterületen sokféle alakváltozatban van elterjedve,² arra lehet következtetni, hogy nyelvünkben már régóta megvan, mégha a rávonatkozó legrégebbi adat csak a XVI. századból való is. KNEIÉZSA szerint egy szerb-horvát *lijev* vagy egy szlovák *liev* alak átvételéből származnék. A szó nyilvánvaló régiségére és általánosan elterjedt voltára való tekintettel az először említett formális lehetőség eselik, de a szlovákból való származtatás tekintetében is nehézséget jelent a magyar szó mélyhangúsága. Ezért KNEIÉZSA valami szlovák nyelvjárási **liov* szóalakból lett volna hajlandó kiindulni. Csakhogy persze valami *-ov* végződésű származéka az 'önteni' jelentésű szláv *lějo*—*lějo* igének, a szlovák és a szh. *liev*—*lijev* szó alapszavának, más szláv nyelvekben sincs. Ezért nagyon kérdésesnek látszik, hogy ilyen alakváltozat egykori megléte a szlovákra vonatkozólag egyáltalán feltehető-e. Mivel az említett ige több származéka szerepel szláv nyelvekben 'tölcser' jelentésben,³ feltehetjük, hogy valamelyik szláv nyelvben 'tölcser' jelentése lehetett a szláv *lějo* ige egy olyan származékának is, amely más jelentésben több szláv nyelvben megvan és amelyből a magyar *lőjó* szóalak már levezethető. Ilyen alakváltozat volna egy X. századi szláv **lějava*—**lějava* alak, amelyből a magyar *lőjó* már éppúgy származhatott volna, mint ahogy pl. a szláv *zastava*-ból nyelvünkben *zászló* lett. Az említett szláv alakváltozat feltevését pedig az ilyen szláv nyelvekben meglevő alakváltozatok teszik számunkra lehetővé, mint szh. *lijavica* 'Durchfall'; szlovén *lijavac* 'Gussregen', *na-livác*, *na-liváló*

¹ Majd másutt alkalmam lesz behatóbban is kifejteni, hogy a *bödn* készítőjének *bodnár* elnevezése valószínűleg őtől eredetű nyelvünkben.

² Ilyenek: *lőjó*, *lőjú*, *lőhó*, *lővó*, *lió*, *lihu*, *livu* stb. (vö. KNEIÉZSA, i. h.).

³ Ilyenek: szlovén *lijev*, *na-livác*, *na-liváló*; cs. *lejšek*; l. *lejek*; ukr. *lějka* (l. BERNEKER: EtWb. I, 709).

'Giesskanne'; cs. *lévanec* 'gegossene Talke', (s)-*lévarna* 'Giesserei'; keleti szorb *lįjawc* 'Platzregen' (vö. BERNEKER i. h.).

Ezek szerint lehetségesnek látszik, hogy azok a bolgárok, akiktől a magyarok előkelői a X. század folyamán a bort beszerezték, *lęjava 'öntő' néven ismerték a tölcserít, amelynek segítségével a *bęćka*-kat megtöltötték borral. — Az ilyen tölcserék valószínűleg az érett lopótök (*Lagenaria vulgaris*) terméséből készültek. Határozottan emlékszem, hogy gyerekkoromban a Vendségben még láttam ilyenforma tölcseréket. *Tők* szavunk eredetileg erre a növényre és nem az igazi tökre (*Cucurbita Pepo*) vonatkozott, amely ti. Amerikából került Európába. Így *lęjó* szavunk esetleg egy nyelvi rétegbe tartozik *tők* szavunkkal, amely KNEZSA szerint korai átvétel valamelyik délszláv nyelvből (vö. SzlJsz. I, 531). Ha pedig korai átvételnek tekintendő a *tők* szó, akkor mint átadó nyelv a X. századra nézve csakis a bolgár, a XI. századra nézve pedig esetleg a dunántúli szlovén jöhetne tekintetbe. Persze ilyenféle tökből készítették a lopót is, amellyel a bort a hordóból kiszívták. Ennek az eszköznek már magyar az elnevezése, amelynek a helyébe csak a középkor végén lépett a német *hębęr* szó, amely talán már más anyagból készült.

A hordó borokat nyilván már a IX—X. században is *polata*-ik pincéiben tartották a bolgárok előkelői, akiktől aztán ezt a szokást a magyarok előkelői is átvehették. Már pedig *palota* szavunk KNEZSA szerint is valószínűleg bolgár származású (vö. SzlJsz. I. 379); *pince* szavunk pedig szerint X. századi átvétel (SzlJsz. 422). Ez utóbbi feltevés tekintetében a *c* meglete némi nehézséget jelent; de ha tekintettel vagyunk arra, hogy a *c* hang — úgy látszik — már a X. század közepe táján meglehetett a Felső-Tisza mellék magyarságának a nyelvében (vö. BÁRCZI, Magyar hangtört.², 111), akkor *pince* szavunk X. századi meghonosodása sem mondható lehetetlenségnek.

Az előkelők pincéiben levő nagy *bocs*-okba a bort nyilván alkalmas *bocská*-kban messziről hozták. Az ilyen, bor szállítására alkalmas bocskákat nevezhették (*bor*)*hordó bocská*-nak, amely kifejezésből a *hordó* szó 'Fass' jelentésben már meglehetősen korán kiválhatott, mert ebben a jelentésben már a XIV. században feltűnik (vö. SzófSz.). A boros hordókkal teli szekér csak a „magna via”-ként emlegetett legjobb utakon haladhatott biztonsággal; ezért is az ilyen jó utakat a régiek *borhordóút* néven emlegették: az OklSz.-ban három adat van erre az elnevezésre, a legkorábbi 1378-ból.

4. Ha az előadottak alapján lehetségesnek látszik is, hogy a bolgárszlávok bora már a X. század folyamán is eljutott a magyarság előkelőinek serlegeibe, az azonban már nem valószínű, hogy őseink már a X. század folyamán áttértek volna a szőlőművelésre is. Ez csak akkor következhetett be, amikor a közmagyarok rátértek a kapás- vagy — mondhatnók azt is — a kerti növények termesztésére. Ezek közül a szőlőn kívül a legnevezetesebb a *káposzta*. Ez a szó csak a szlovákból vagy a szlovénből kerülhetett a magyarba, mert a bolgárból ez a latin—német szó már hiányzik. Mivel pedig a káposztatorzsának nyugat-magyarországi *kocon* neve a székelyben is megvan (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 669) és nyilván a dunántúli szlovének nyelvéből származik (vö. kajhorvát *kocen* 'Krautstengel', szlovén *kocęn* 'ua.'), erre való tekintettel — azt hiszem — joggal tehetjük fel, hogy a XI. század első felében a kapás növények termesztése már meghonosodhatott a dunántúli magyarság gazdaságában, mert hisz a székelyek őseit már a század végén telepítették át

Erdélybe.⁴ Az pedig valószínűnek mondható, hogy őseink a XI. század első felében a dunántúli szlovének révén nemcsak a káposztatermesztéssel ismerkedtek meg, hanem a szőlőműveléssel is. Ezt azok a dunántúli szláv eredetű helyneveink is valószínűvé tehetik számunkra, amelyek — amint fentebb láttuk — határozottan a szőlőműveléssel hozhatók kapcsolatba. Szőlőtermesztésre ösztönözhetette őket — amint már említettük — a keresztény hit felvétele, illetve a papok erre való buzdítása is, mert hisz érdekükben állott, hogy biztosítsák egyházaik számára a liturgikus célra szolgáló bort.

Hogy a dunántúli szlovének nem lugasszerűen művelték a szőlőt, hanem — mondhatnánk — római módra, azt két idetartozó, szlovén származásúnak tekinthető szláv jövevényszavunk világosan tanúsítja. Az egyik a 'Rebholz' jelentésű *venyige* szó, amely — úgy látszik — a szlovén *věnik* 'Reisig, rózse' és a *vinjaga* 'szőlő, vadszőlő' keveredéséből származott (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 552). A venyigét egy görbe késsel szokták metszeni (tudomásom szerint már a rómaiaknál is); ennek *kacor* a neve, valami délszláv *kosor*b szóalakból származott (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 237). A szó mindenestre régi a magyarban, mert hisz a székelyben is megvan a venyigével együtt; de hangalakja is azt tanúsítja, hogy legkésőbb az *o > a* hangváltozás előtt, vagyis 1250–1300 előtt került a nyelvünkbe. Az előadottakra való tekintettel ezt a szőlőtermelési műszót is a dunántúli szlovének nyelvéből származtatjuk, mégha a szlovénből a szükségelt *kosor* alakváltozatot nem tudjuk is kimutatni. A szlovénben ti. a kérdéses szó *kosér* alakú. A magyar szóalak ennek feltételezhető **koser* előzményéből is származhatott, amint a magyar *kocon*-nak is *kocén* a megfelelője a szlovénban.

5. Persze a szőlőt nemcsak metszeni kellett, hanem kapálni is, de kapálni kellett a káposztát is. Ezért valószínűnek tarthatjuk, hogy a dunántúli szlovének nyelvéből vettük át a *kapál* igét is. Őseinknek azonban a délszláv *motika* 'kapa' eszköznévre már nem volt szükségük, mert hibásan kikövetkeztették a *kapál* igéből a *kasza*—*kaszál* szópár mintájára a *kapa* szót (vö. SzlJsz. I, 249). A szőlőműveléshez azonban egy csákányszerű — sokszor két- vagy háromágú — eszközre is szükség volt; ez volt a *kapacs*, amely a szláv *kopač*b szóalakból származott. Ez a szó — úgy látszik — különösen Dunántúl van elterjedve, régiségét pedig szintén az *o > a* hangmegfelelés tanúsítja. Hogy mint szőlőművelési szerszám neve honosodhatott meg a magyarban, azt vend nyelvi megfelelőjének, a *kopács* szóalaknak a jelentése tanúsíthatja számunkra. FLISZÁR JÁNOS ti. Magyar—vend szótárában (1922) ezt a szót 'szőlőkapáló'-val fordította le (145. l.).

6. A szőlőművelés sok munkával jár, és a szőlősgazda buzgalmát nagyokára jutalmazza csak az érett *gërz*d. Ez ismét egy délszláv eredetű szó nyelvünkben, mert megfelelője *grozd* alakban az oroszon kívül, ahol gyaníthatólag bolgár jövevényszó, csak a délszláv nyelvekből mutatható ki (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 193). De hogy lett délszláv *grozd*-ból a magyarban *gërz*d? KNEZSA ennek megmagyarázására helyesnek lát valami délszláv **grezd*b alakváltozatot feltenni. Nem hiszek ebben, mert ez esetben a magyar *gërz*d

⁴ A székelység nyelvjárásaiban található szlovén jövevényszavak kérdését behatóan tárgyaltam egy, a Südostforschungen XIX. évfolyamában megjelent cikkben (369—79), de a tárgyalt szavak között a fenti *kocon* nem szerepelt. Azóta még néhány más idetartozó szóra is bukkantam.

szóalak zárt *e*-je ismét csak érthetetlen volna. A régi nyelvi *gerizd* (Schlägli szj.) és *görozd* szóváltozatok azt tanúsítják, hogy ebben a szóban nyílt *e* hang sohasem volt, márpedig a szláv **grezdō* *e*-jének a magyar nyílt *e* volna a megfelelője. Egyetérthetünk azonban KNEZSA-val abban, hogy a régi magashangú szóalakra való tekintettel (már a BesztSzj.-ben is így szerepel) valószínűtlen, hogy ez a szó magashangú alakjához valami „hangrendi átcsapás” útján jutott volna el, mert hisz a „hangrendi átcsapás” csak abban a korban jelentkezik nyelvünkben, amikor a magashangú testesebb névutók már ragként kapcsolódtak a szavakhoz, vagyis a „hangrendi átcsapás” tulajdonképp regresszív hasonulás útján jött létre. De mivel KNEZSA magyarázata sem látszik kielégítőnek, valami más magyarázatot kell a **gorozd* > *gërezd* fejlődés megmagyarázására keresnünk. Esetleg a *szőlőgërezd* összetétel előzményéből előreható hasonulással lett **gorozd*-ból *gërezd* olyan korban, amikor a nyelvünkben az *ō* hang még nem volt meg. — De az sem lehetetlen, hogy a *grozdō* szó szláv nyelvi kollektívumából, a *grozdije* szóalakból⁵ vált ki a *gërezd* szóalak, esetleg a **gorozd*-dal való keveredés útján, olyanformán, ahogy a szláv *kopije*-ből — a *-je* végződést birtokos személyragnak fogva fel — † *kép* lett a magyarban (vö. Moór: MNy. LII, 218).

7. Mikor a gerezdek beértek, következett a szüret. Érdekes, hogy az ideartozó műveletek megnevezésére a túrókészítésre vonatkozó *szűr* szó (l. fentebb) továbbképzett alakját találjuk. Ez arra látszik mutatni, hogy a mustot a régiek más módon állították elő mint manapság. Gyaníthatólag nem valami prést használtak fel erre a célra, mert hisz *prés* szavunk (a XVI. században említik először) német jövevényszó (vö. SzófSz.). Ennél a német présnél esetleg faékek beverésével végezték a préselést. A ma ismert csavaros présnek a neve ugyanis *torkolyprés* lehetett, amely szóalakból hibás kikövetkeztetéssel *törköly* szavunk származott. Ez a szó is német jövevényszó, a németben pedig a latin *torcular* átvételének tekintendő. Persze valami présfélére az olaj- és sajtkészítésnél is szükség volt. Ez lehetett a *sajtó* (Besztercei szj.). Ez az ősi *sajtó* esetleg nem volt más mint két lap, amelyek közül a felsőre súlyokat raktak. A *szüret* szó azonban azt gyaníttatja velünk, hogy az esetleg leszemelt⁶ vagy csak a kádban megtaposott gerezdekből a túrókészítéshez hasonlóan valami ruhaféle felhasználásával szorították ki a levét.

Bizonyos, hogy a szüreteléshez kádra mindenképp szükség volt. *Kád* szavunk (BesztSzj.) nyilván a délszlávból való, bár erre KNEZSA szavai szerint „komoly kritériumunk nincs” (SzlJsz. I, 238). Mivel azonban ez a szó a bolgárból hiányzik, mint átadó nyelv tulajdonképp csak a dunántúli szlovének nyelve jöhet tekintetbe, amely nyelvből — amint tudjuk — más szőlőtermelési szavunk is származik. De valószínűleg a szlovénből való átvételnek tekintendő a *kacca* szó is, amely a szláv *kadba* szóalakból származott (vö. KNEZSA: SzlJsz. I, 236). Nyilván ugyanebből a forrásból származik a *kádár* szó is, mégha *e* szó megfelelője a szlovénből nem is mutatható ki (vö. SzlJsz. I, 657). Mindenesetre megvan azonban a vendben *kadar* alakban (vö. FLISZÁR i. m.), amely szóalak rövid *a*-jával aligha tekinthető a magyarból való átvételnek.

⁵ Ennek a szóalaknak a folytatása — úgy látszik — megvan az összes délszláv nyelvekben: a bolgárban *grozde*, a szh.-ban *grožde* 'Trauben' (vö. IVAN POPOVIĆ: Geschichte der skr. Sprache, 1960, 278), a vendben *grozgye* 'szőlő' jelentésben (vö. FLISZÁR i. m.).

⁶ Erre a műveletre vonatkozik a német *pflücken* szó, amely vulgáris latin **piluccāre* szóból (vö. olasz *piluccare* 'Trauben abbeeren') származott (vö. KLUGE: EtWb.¹¹).

8. Az előadottak alapján azt kellene várnunk, hogy a szőlősajtolás és szűrés terméke, a *must* szó, vagy a bolgárból, vagy a szlovénből származott legyen. BÁRCZI e szóra vonatkozólag ezt mondja a SzófSz.-ban: „európai vándorszó, a közvetlen átadót megjelölni lehetetlen, szóba kerülhet a német, valamely szláv nyelv, ol., ófr., latin”. A kfn. *most*-ból a m. *must* az *o* miatt semmi esetre sem származhat, bár a német szó az alapja a mustra vonatkozó szónak a szlovénben (*mošt*), a vendben (*most*), a lengyelben (*moszcz*) és a lengyelen keresztül az ukránban (*mošč*) is (vö. MIKLOSICH: EtWb. 207). Szavunknak az olaszból vagy az ófranciából való származtatása inkább csak formális, mint reális lehetőség, tekintve, hogy a bortermelési terminológiánkban sem ófrancia, sem olasz származású szavak nem akadnak, de az is nyilvánvaló, hogy szavunk valami szlovén *mošt* szóalak átvételének sem tekinthető. Ellenben annak már nevezetesebb akadálya nincs, hogy a középlatin *mustum* szót tekintsük szavunk őseinek: az *-um* végződést a beszélők az első személy ragjának fogva fel hagyhatták el. A kolostorok kertjeiben pedig bizonyosan termeltek szőlőt is, és bizonyos, hogy e kertek példamutatók voltak népünk kerti kultúrájának kialakulására, amint azt leghatározottabban a középlatinból származott *palánta* szavunk tanúsíthatja.

Igen ám, kérdezhetjük azonban, de hogyan nevezhették meg nálunk a mustot, mielőtt a kolostorok révén a középlatin *must(um)* szó gyökeret nem vert nálunk? Nyilván úgy, ahogyan azok a szláv népek, amelyeknek a révén eleink megismerkedtek a szőlőműveléssel, vagyis a bolgárok és a dunántúli szlovének. Míg az utóbbiak *mošt* néven ismerhették a mustot, a bolgárok a X. században nyilván *mōstz* néven, amely szóalaknak a folytatása nemcsak a mai bolgár *mōst* 'Most', hanem a szh. *mast* 'ua.' szóalak is. A X. századi bolgár *mōstz* a magyarban nyilván **musztu* alakban honosodott volna meg. Ezek szerint nem lehetetlen, hogy a kolostorokban a latin—bolgár származású **musztu*-t azért kezdhették el *mustum* néven emlegetni, mert a *musztu* szóalak a barátokat emlékeztethette a 'must' latin nevére. De nem lehetetlen az sem, hogy Dunántúl a bolgárból kölcsönzött régebbi **musztu* szóalak keveredett a dunántúli szőlőtermelők révén megismert szlovén *mošt* szóalakokkal. Sőt ez a második lehetőség talán még valószínűbbnek is mondható, ha tekintettel vagyunk a dunántúli szlovéneknek a helynevekből is megállapítható, jelentősnek mondható szőlőtermelésére.

9. Hogy azok a szlávok, akiknek a révén őseink közelebből is megismerkedtek a szőlőműveléssel, illetve a bortermeléssel, a mustot *mōstz* néven ismerhették, arra a borlégy (*Culex vinarius*) magyar nevének, vagyis a *muslica* szónak dunántúli *muszlica* és *muslinca* alakváltozataiból is következtethetünk.

A *muslica* szó a közfelfogás szerint valami szláv *mušica* 'kleine Fliege' szóalakból származott volna. Ez a szó nyelvünkben kétségtelenül régi, mert hisz már a besztercei és a schlagli szójegyzékekben is megtalálható. E származtatás körül azonban van egy kis hiba! KNEZSA szavai szerint ugyanis: „Az egyeztetés komoly nehézsége a *mus-l-ica* l-je, amelyet sem a szlávból, sem a magyarból megmagyarázni nem tudunk” (SzJlsz I, 350). Sőt én úgy látom, arra sincs adat, hogy a borlégynek valamely szláv nyelvben *mušica* volna a neve. A szlovén *mušica* jelentése nem 'Weinmücke', hanem 'kleine Fliege'. Szerb—magyar szótárában (Novi Sad 1957) KOVÁCS is 'legyecske' és nem 'muslica' szóval értelmezte a szerb *mušica* szót, és bizonyára ez a jelentése a bolgár *mušica* szónak is. — Egy másik nehézsége e magyarázatnak,

illetve feltevésnek az, hogy a borlégynek a neve épp a Dunántúl borvidékein — vagyis Baranyában, Tolnában és a Balaton mellékén (vö. SzlJsz. I, 349) nem is *muslica*, hanem *muszlica*, sőt van még e névnek egy nagyon elterjedt *muslinca* változata is. Mindezekre a változatokra az említett származtatás nem ad magyarázatot, illetve ilyen magyarázattal senki még csak meg sem próbálkozott.

Ezek szerint *muslica* szavunkra olyan magyarázatot kell találnunk, amely érthetővé teszi a *muszlica* és *muslinca* változatok létrejöttét is. Ezt a magyarázatot meg is találhatjuk, ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy a borlégynek a neve azoknak a szlávoknak a nyelvében, akiknél a magyarok a bor előállítását megismerték, 'musti légy', vagyis *mbslica*, illetve *mbslnica* (ti. *mucha* 'légy') volt. Ez feltehető is, mert tudjuk: a borlégny akkor kellemetlenkedik leginkább, amikor a must forrni kezd. Arra pedig több példa van, hogy a magyarban szláv szavak *-st-* hangkapcsolatának *-szl-* felel meg; ilyen szavak például: *zászló* < szláv *zastava* (vö. KNEZSA: SzlJsz. I, 569), vagy *poroszló* (i. m. 440), vagy *boroszló* (i. m. 104). Az eredetinek tekinthető *muszlica*, **muszlinc*a szóalakokból pedig a *muslica*, *muslinca* változatok nyilván *sz—c* > *s—c* elhasználat útján a magyarban fejlődtek ki.

Az itt kifejtetthez teljesen hasonló hangfejlődéssel találkozunk az 'egér-fogó' jelentésű népi *paslica* szavunkban is, amely nyilván a szláv *pastb* 'csapda' szó kicsinyítőképzős **pastbca* vagy **pastica* származékának tekintendő (vö. KNEZSA: SzlJsz. I, 395). KNEZSA a *paslica* szóalak megmagyarázására valami rejtélyes szláv **paslica* szóalakot volna hajlandó feltenni, amire véleményem szerint sem szükség, sem lehetőség nincs. Ellenben a m. *paslica* szóalak kifogástalanul magyarázható olyan módon, ahogy mi a *muslica* szóalak létrejöttét magyaráztuk. A különbség csak az, hogy a *paslica* szó felteendő *sz-es* **paszlica* alakváltoztatását kimutatni nem tudjuk, míg a *muslicáé* viszont megvan. Ezzel szemben nem tudjuk kimutatni az általunk feltett szláv **mbslica* vagy **mbslnica* szóalak mai fejleményeit a szláv nyelvekben, míg a *paslica* szóalakra vonatkozólag feltehető szláv **pastbca* szóalak fejleménye megvan *pasca* alakban a szlovákban (vö. KNEZSA i. h.).

Azt is megállapíthatjuk, hogy mind a szláv **mbslnica* alakból származó m. *muslinca*, mind pedig a szláv **mbslica* alakból származott m. *muszlica* és *muslica* változatok X. századi átvételeknek tekintendők, mert hisz az első szótag *u-*ja szláv *z-*ből, a második szótag *i-*je pedig a *muslinca* változatban szláv *z-*ből származott. Márpedig a *jer*-hangok 1000-en túl aligha voltak meg a szláv nyelvekben.

Ezek szerint a *muslica* szó és változatai azt tanúsítják, hogy őseink a borkészítés műveletével még a X. század folyamán ismerkedtek meg a bolgárok révén. A X. században ugyanis a dunántúli szlovénekkel közelebbi kapcsolatban még nem állhattak, de az ő példájuk nyomán a X. század végén vagy a XI. század elején aztán maguk is áttértek — amint az előzőkben láttuk — a szőlőművelésre.

10. Nem lehetetlen, hogy már a régi bolgárszláv bortermelők is kénezték a hordóikat, mert hisz a kénnek tisztító hatását már a régi görögök is ismerték.⁷

⁷ Vö. SCHRADER—NEHRING: Reallex.² II, 359. — A kén valószínűleg a régi magyarok is ismerték, de valószínűleg mint a tűzgyújtás segédeszközét, illetve segédanyagát.

Ha így lett volna is, a régiek kezdetleges borkezelési eljárása mellett nem egyszer megeshetett, hogy a bor megecetesedett. Ezért is valószínűnek tarthatjuk, hogy *ecet* szavunk (XV. sz.) egy nyelvi rétegbe tartozik származás és időrend tekintetében *pince* és *muslica* szavainkkal, vagyis ez a szavunk is még X. századi átvétel a szláv *ocetъ* szóalakból (vö. KNEZSA: SzlJsz. I, 167). Emellett tanúskodnak *ecet* szavunknak *ecēt* és *ecöt* változatai. Ezek ti. régi magyar **ocitu* szóalakot tükröznek vissza (vö. EtSz. I, 1471), amely szóalak csak az idézett X. századi szláv *jer*-es alakból származhatik. Mivel pedig őseink a X. században csak a szlovákokkal és bolgárokkal állottak szorosabb kapcsolatban, nyilván vagy a szlovákból, vagy a bolgárból származott az *ecet* szó is. Ez utóbbi lehetőség valószínűsége már csak azért is lényegesen nagyobb, mert a borral kapcsolatba hozható legrégibb szláv eredetű szókészletünk semmi esetre sem a szlovákból származott; már pedig a borra és az ecetre vonatkozó szavak összetartozását az is tanúsítja, hogy a legtöbb nyelvben, amelyben megvan a latin *vīnum* szó megfelelője jövevényszóként, megtalálhatjuk a latin *acētum* megfelelőjét is. Valami délszláv nyelvből származtatja *ecet* szavunkat az EtSz. is, de ennek megokolása KNEZSA megállapítása szerint is hiányzik a cikkből. Ezt az indokolást az előzőkben — azt hiszem — megadtuk. *Ecet* szavunk a dunántúli szlovének nyelvéből már azon általunk képviselt felfogás szerint sem származhatik, hogy ti. őseink csak a X. század vége felé szállták meg Dunántúlt és kerültek szorosabb kapcsolatba az ott lakó szlovénekkel. Ebben az esetben azonban az is nagyon kétséges, hogy a Dunántúl régi szlovén nyelvű lakói ismerték-e egyáltalán a magyar *ecet* szó szláv megfelelőjét. A vendből ugyanis ez a szó FLISZÁR szótárának tanúsága szerint hiányzik. Helyette itt a *gyeszi* (*jeszi*) és *eci* szóalakokat találjuk, amelyek közül az első nyilván a latin *acētum* > **atēcum* német megfelelőjének, az ófn. *ežzih* szónak átvételéből származnak, amint ez a szó a szlovénben is megvan *jesih* alakban (vö. MIKLOSICH, EtWb. 219); a szótárakban található *ocet* szóalak talán nem is népi eredetű a szlovénben, vagy csak egy bizonyos nyelvjárásban van meg. Ez az ecetre vonatkozó szlovén — vend *jesi(h)* szó nyilván kronológiailag is egy nyelvi rétegbe tartozik az előbb tárgyalt *mošt* 'must' szóval, és azt tanúsítja, hogy a szlovének ősei még jóval a X. század előtt a németek példája nyomán kezdtek hozzá a szőlőműveléshez.

Természetesen nemcsak a bornak gondatlan kezeléséből származott az *ecet*, hanem készítették is, mégpedig valószínűleg törkölyből.⁸ Sőt — úgy látszik — voltak emberek már a középkorban is, akik iparszerűleg foglalkoztak ecetkészítéssel és -árulással. Egy ilyen ecetgyártót emlegethettek 1480-ban „Gregorius *Eczethes*” néven (vö. OklSz.), de még 1714-ben is szerepel az *ecetáruló* foglalkozásnévként.

11. A szőlőművelés terminológiája a középkor folyamán több szláv jövevényszóval már nem gyarapodott. Legfeljebb lengyel borkereskedők révén honosodott meg nálunk is a lengyel *czop* 'Zapfen' szó *csap* alakban (XIV. sz.) (vö. MOÓR: Acta Univ. Szeged. Sectio Phil. I [1955], 109).

A középkor vége felé német telepesek révén meghonosodtak nálunk — amint már említettük — bizonyos présfélék. És ekkor került a németből a nyelvünkbe, valószínűleg a városok bortermelő és borárusító polgárai révén,

⁸ Vö. 1553: „Thyztha ecezeth therkel nekyl”; 1553: „Waghon therkeoles ecezeth harom hordo (OklSz. 1009).

néhány más szó is a bortermelés fogalomköréből. Ezek: *vincellér* (XV. sz.), *pint* (XVI. sz.), *lőre* (XVI. sz.), *hébér* (XVI. sz.) és *pintér* (XV. sz.) (vö. SzófSz.), továbbá: *kőtör* < n. *Keller*.⁹ És valószínűleg a németek révén ismerkedtek meg ősünk az *égett bor* készítés nemes mesterségével is. Ezen, ma már elavult kifejezés a német *Branntwein* szó tükörszavának látszik. Mindenesetre már 1524-ben előkerül a *Borégető* családnév (vö. OklSz. 84).

12. A törökvilág folyamán, illetve utána pedig szerb telepések révén néhány balkáni szőlőfajta honosodott meg nálunk a rájukvonatkozó szerb nevekkal együtt. Ezek: a *kadarka* (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 239), a *szlankamenka* (vö. SzlJsz. 478) és a *dinka* (*kövidinka*, *rózsadinka*) (SzlJsz. I, 155). Valószínűleg a szerb-horvátból való a *vinkó* szó is (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 559) és mindenestre a 'lőre' jelentésű nyelvjárási *vinos* szó (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I, 559).

A Balaton-mellék régi szőlőtermelésére vonatkozik a *Poloznak* helynév is (vö. CSÁNKI III, 92), amely név már a veszprémi görögnyelvű alapítólevélben is említve van. KNIEZSA szerint e helynév a szláv *loza* 'szőlő-venyige' szó származéka (vö. MNy. XLIII, 141). — A KNIEZSA által feltett *grezd* szóalak pedig kimutatható a kajhorvátból (vö. NyK. XXXIX, 45).

MOÓR ELEMÉR

⁹ Ez a szó ilyen alakban ma csak a székely nyelvjárásokban van meg; régebben azonban — úgy látszik — szélesebb körben is használatos lehetett, mert *kuinar* alakban (< *ketner < *ketler* < *kelter*) elszármazott — úgy látszik — a lengyelekhez is (vö. A. BRÜCKNER: UJb. IV, 96).

Hunfalvy Pál levelei Imre Sándorhoz

HUNFALVY PÁLnak IMRE SÁNDORhoz intézett 17 levele és egy levelező-lapja az Imre család levelesládájából került a Ráday Gyűjtemény levéltárába. Itt ez írások az „Imre család levéltára. B. I. 3. Imre I. Sándor levelezése” jelzet alatt találhatók.

E levelek közül az elsőt 1857. tavaszelő 20-án vetette papírra a lelkes tudós, az utolsót pedig harminc esztendővel később, 1887. június 7-én írta az akkor is lankadatlan kedvű kutató és szervező. HUNFALVY e három.évtizedének termése annyira ismeretes, hogy fölösleges lenne ez időszak munkásságának részletes jellemzése.

A levelek címzettje, IMRE SÁNDOR, életének nevezetes fordulópontjait érte meg e harminc esztendő alatt. 1857-ben még „Hóldmező-Vásárhelyett” az ev.ref. algimnázium igazgató tanára, 1860-tól a debreceni kollégium egyik latin—görög tanszékén működik, utóbb a teológiai akadémián a magyar nyelv és irodalom előadója. Innen kerül Kolozsvárra 1872-ben, ötvenkétéves korában; az egyetemen a magyar nyelvtudomány és irodalomtörténet egyesített tanszékének első tanára lesz. (Vö. PINTÉR JENŐ: Irodalomtörténet, XXV, 1—9. l.)

HUNFALVYnak IMRE SÁNDORhoz írt baráti hangú levelei fényt villantanak írójuk többirányú, fáradhatatlan tevékenységének egy emberöltőnyi időszakára. Értéküket növelik azok a nyilatkozatok, amelyek gazdagítják a tudománytörténet, nevezetesen a nyelvészettörténet egy szakaszára vonatkozó ismereteinket. A hazai finnugor nyelvtudományi munka megszervezője, a nyelvtudomány kiváló művelője a tudomány és nyelvészet fellendítésének általános módszerein töpreng: specializálódást, „munkaosztást” sürget (1., 2., 4., 6., 10. és 11. levél); segítséget kér a magyar nyelvnek a gimnáziumokból való kiszorítása ellen (1. lev.), hangsúlyozza az „irodalom támasztásának” szükségességét. Megismerjük a Magyar Nyelvészet szerkesztése körüli anyagi és más természetű nehézségeket, s a ma százesztendőt betöltött Nyelvtudományi Közlemények első szerkesztőjének tollából tájékozódunk az akkor induló folyóirat előkészítéséről, terveiről.

11 levelet választottam ki közlésre. Megítélésem szerint ezek világítanak rá legjobban HUNFALVY nyelvészeti munkásságára. A többieknek csupán tárgyát jeleztem.

A szöveget betű szerint közlöm. Néha a *C* és *S*-ről nem dönthető el, hogy maiuscula-e, vagy pedig minuscula (pl. az 1857. 9/15-i levélben). Ilyenkor a valószínűbbnek látszó megoldást választottam. — Az sem egészen világos mindig, hogy az ékezetek hosszúak-e avagy rövidek. Az is előfordul, hogy az *ő*, *ű* egyik vesszője ponttá kurtul.

Technikai okokból bekezdést alkalmaztam olyankor is, amikor a levélíró a margóba nyúló „kikezdést” használt (például az 1., 2., 6. levél befejező formulájában, egyik-másik levél szövegének első sorában).

Az írások általában jó állapotban maradtak fenn, csak egyikük hely és év nélküli töredék. Kettő többé-kevésbé megrongálódott (az 1860. május 17-i és az 1862. febr. 7-i keltű). A ki nem következtethető hiányokat [...] -tal jeleztem; az el nem olvasható, de kikövetkeztethető részeket [...] -be, a HUNFALVY által törölt szövegrészeket pedig < > -be tettem.

Az első levélnek címezését is leírtam a teljesség kedvéért. A többi cím közlését nem tartottam szükségesnek, egyik-másik hiányzik is. Megjegyzem, hogy HUNFALVY az 1860. máj. 17. előtti leveleket — feltehetően — mind Hódmezővásárhelyre küldte, — az e dátum utániakat Debrecenbe, az 1873. máj. 17-e után írtakat pedig Kolozsvárra.

Miután a Ráday Gyűjteményben megtaláltam e leveleket, értesültem arról, hogy HUNFALVY életének és munkásságának jeles kutatója, LOVÁNYI GYULA is tudomást szerzett ottlétükről. Megnézni, feldolgozni azonban már nem tudta ezeket az írásokat; várta — mindörökre hiába —, hogy a zimankós időjárást felváltó friss napsütés újra felpeszdtse régi munkabírását, de már nem láthatta meg az alább közölt sorokat.

I.

A magyar gimnáziumokból a magyar nyelven való tanítás leginkább a remek irodalom ürügye alatt rekesztetik ki: irodalmat kell támasztani! A M. Nyelvészetnek ez egyik feladata. A munkaosztás fontossága. — Jó lenne, ha IMRE írna KRÜGER görög nyelvtanáról a Magyar Nyelvészetben.

Pesten 1857 tavaszról 20.

Tekintetes Tanár Úr!

Olvastam tavali isk. tudósítványát „A’ határozatlan ígéről és ige-nevekről.” Ennyi mentességet szokott előítéleteinkül <nem> találtam ez újabb időben egy magyarul írt könyvben sem; de annyi könyvismeretet sem a’ külföldi nyelvtudománybul. Lehetetlen nem öröndenem ezen váratlan-ságon (hadd menjen uj de rossz szónak). Hanem ez bajt szerezhet T. urnak, ha enged nekem, föltéve hogy kérésemet helybenhagyja.

T. úr úgy tudja mint én, hogy a’ magyar gymnasiumokbul a’ magyar nyelvöni tanítás leginkább a’ remek irodalom ürügye alatt rekesztetik ki: mert a’ magyar irodalom semmi eszközt sem mutathat fel a’ görög és római tudományra, tehát erre magyarul nem is lehet tanítani. Hála félszeg tudósko-dásunknak, igaz e’ vád; de a’ belőle vont következtetés a’ legsúlyosabb, melyet csak gondolhatni; olyan súlyos, mint dö<dö>ghalál, mely elragadja a’ fészülötteket. Azon kell lennünk, hogy elenyésztessek a’ vádat; irodalmat kell támasztani! A’ M. Nyelvészetnek ez egyik feladata, de [...] foganattal. De segítsünk hát lassankint:

T. úr igazgatása alatt 5 ember áll, gondolom, mind fiatal. Nem lehetne közöttök olyanféle munkaosztást eszközölni, hogy az egyik a’ görög, a’ másik a’ latin a’ harmadik a’ magyar nyelvtudományt tegye különös feladatává? ’S Tekintetes úr nem dolgozhatná-e ki a’ M. Nyelv. VI. füzet [!] számára, Krüger Griechische Sprachlehre für Schulen, III. kiadásából a’ 26. §. 11, 1—14 jegyzeteit? Isméri talán Halder értéközését a’ tavali Egri programmá-

ban, Szepesi—Kühner nyelvtanárul? Ebben azt mondja ő, hogy a' magyar nyelvtanítók sokra mentek, ha a' paradigma fordításában Krügernek ezen jegyzeteit használni tudják. — Szeretném, ha T. úr tanítaná őket ezek használatára. Junius elejéig kellene a' czikk, — melyet fájdalom, megjutalmazni nem tudnék. De békopogtatok — szokásom szerint, azt reményelve, hogy T. úr nem haragszik érte.

Tettes Urnak

alázatos szolgája
Hunfalvy Pál
Szervitater 7. sz. a.

[Címzés:]

Tettes Imre Sándor urnak
ev. reform. algymnasium igazgató-tanárának
Hóldmező-Vásárhelyett.

2.

Hatni kell, kiváltképp a protestáns papokra, hogy vegyék kezükbe a tudományt: ki a „remek”, ki a sémi, ki a magyar nyelvészetet,¹ ki a teológiai szakot.

KRÜGER jelentősége. Az indogermán és a sémi nyelvek hajlításának összevetése; az altaji nyelvek.

Pesten 1857. tavaszhoz 2.

Tekintetes Úr!

Mindnyájan kezdők vagyunk, 's nem juthat nekünk más tennivaló annál, hogy úgy iparkodjunk, hogy az utánunk érkezők ne lehessenek csak kezdők, hanem kénytelenek légyenek folytatni elkezdött munkánkat. Hatni kell kiváltképp prot. papjainkra, hogy ők vegyék kezeikbe a' tudományt, ki a' remek, ki a' sémi, ki a' magyar nyelvészetet, ki teológiai szakot, 's arra derekasan készüljenek; az ő tudományos közremunkálkodásuk [ez utóbbi szótag betoldva] hiját feletve érezzük. Tudom, ők elszigeteltségükben még inkább meg vagynak nyögözve, mint tanáraink: ámde mennél többen közzülek övedzenek föl, annál kisebb lesz az elszigeteltség, 's nagyobb mozoghatóságuk.

Krügerre nézve, ha nem csalatkozom, az lehetne a' görög tanulásunk alapja, ennek hát tudós — nyelvészetiileg tudós — fordítása tanítóink tanítása lehetne. Errül hát utóbb is. Ha megkapja a' könyvet T. úr, 's megcsinálja, mire szives volt ígérközni, ne tessék az idő miatt aggódni; ha nem vehetném be a' VI. füzetbe, beveszem majd a' harmadik folyam első füzetibe.

A' megemlített két dolgozatát T. urnak, t. i. Warga M. nyelvtanának bírálatát, 's a' Sárovarri Cosarjárólít [!]² örömet elfogadom, 's a' mi belőle befér a' VI. füzetbe, — mellyre több nagyobb czikk vár — abban fog kijönni. A' nyelv hajlítását pedig nagyon szeretném T. Urtul látni. Erre nézve, reménylem tökéletesen egyet értünk. Én t. i. mint valahol kimondtam, az indogermán és sémi nyelvek hajlítását nem abban látom, hogy képzőket és ragokat vesznek föl a' szótörzshöz, — ezt teszen az altaji nyelvfaj is, mégpedig nem kevesbbé szorosan, mint amazok, — hanem abban, hogy az előbbi két faj az idők vagy módok jelölésire a' ragokon kívül a' szótörzs szőlóját is elváltoztatja, vagy

¹ Remek nyelvészet = classica philologia.

² A Magyar Nyelvészet 1857. évfolyama 426—475. lapjain közli IMRE SÁNDOR ismertetését: C. J. Caesar Művei I. kötet. Emlékiratok a galliai hadjáratról. Fordította Sárovarri Béla. Pest, 1856.

a' szótörzset gyöngíti avagy erősbíti. 'S ez nincsen a' mi nyelvünkben. A' német nyelvészet kénytelen lesz megtenni a' nevezett különböztetést, mí fogjuk rávenni. A' ragozásban egyik vagyunk; a szótörzs változásában különbözünk. Figyelmeztettem arra Ballagit, — de az nem azon erős szilárd talpas, millyen nekünk kell; jobban szeret villogni, mint melegíteni: azután semmit sem tud az altaji nyelvekben; egyes kiszédögetett [a *d* betűt H. *g*-ből javította] szók nem tudomány. — A' magyar időkre nézve az V. füzetben, melly most fog megjelenni, új anyagot talál T. úr. Szeretném, ha íróink a' mult idöket és az *ánd énd* idöt helyesen tanulnók használni, stilusunk kimondhatatlan sokat nyerne.

A' gör [!] és latin nyelv viszonyait nem ismerem — de T. úr keze által bizonyosan tanulságossá lesz.

Béfejezem, a' mivel kezdenem kellett volna. Köszönöm szívességit, mellyel felszólításomra olly sokat ígérő levelet írt, 's köszönöm azon bizodalmat is, mellyet abban mutat irántam, hogy még más alkalomra is hágy [ez utóbbi szó betoldás] említendőket. Meg vagyok győződve, a' M. Nyelvészet T. urban derék harczost nyert. Hogy az nem jutalmaz, sőt hogy rágalmat hoz reám inkább mint sem jutalmats úgy azokra is, kik velem kezét fognak, az ne ijesszen vissza. Ej más nótákat is tudnék <elg> elhegedülni embereinknek: de nem volna haszon benne. — Hajnalodik a' nyelvtudományra nézve; minap egy Nagy Szombati (VII. osztálybeli) tanulótul vettem levelet, mellyben az ifjú utasítást kér. Jó jel, — illyen lehet csak jutalmunk.

Tisztelettel maradtam

Tttes Urnak

alázatos szolgálja.
Hunfalvy Pál.

3.

1857. júl. 19.

Szerkesztési ügyek: a Nyelvészet VI. füzete közli IMRE ismertetését SÁRVÁRI fordításáról. Nincs pénz korrektorra, maga javítja a szedést, ezért sok a hiba. A folyóirattal kapcsolatos egyéb problémák.

4.

Részvétnyilvánítás IMRE SÁNDOR gyermekének halála alkalmából.

Szükségesnek tartja 6—7 íven előadni a szanszkrit nyelvtant, s ezt a Magyar Nyelvészet évfolyamában közölni. Ez talán egy-két fiatalban korán ébreszt kedvet arra, amit később nehezebben tanulhat meg.

Pesten 1857, 9/10-kén.

Tekintetes Úr!

Ha részvevő sajnálat némileg enyhíthet olly fájdalomon, mellynél nagyobb — úgy képzelem, mert nekem, bár tíz év óta házasnak, nincsenek gyermekeim — szüle nem ismér: fogadja tőlem e' <z> nyomorult enyhítést!

Nem estem a' várt cikk miatt semmi bajba, mert mindig úgy vagyok a' Nyelvészettel, hogy a' mit az első füzet számára nem kaphatok, azt a' második, harmadikra várom. A' szedést csak jövő héten kezdetem el, T. úr cikke tehát meg fogja nyitni ez évi folyamot. Tessék tehát a hátralevő részt is felküldeni; mert ha nem felette hosszú, egyszerre adnám; ha pedig hosszú, alkalmas helyen fogom megszakasztani, s a' másik felet a' következő füzetben adni.

Mit gondol T. úr erről? Gyakran van szükségünk a' szanszkrit nyelvtanra, 's nincs semmink, mire utasíthatnók az olvasót. Egyes nyelvtani tényeket, ha hosszabbacskán hozzuk is fel, mégsem [adhatjuk; kijavítva:] adhatunk úgy elő, hogy a' nyelv-szerközetet [felvilágosíthatják; kijavítva:] felvilágosíthassák. Szükségesnek tartom tehát 6—7 ívnyi téren előadni a' szanszkrit nyelvtant; 's ezt ez évi folyamban közleni. Minthogy bötűinkkel kell élni, az előadás lehető tömött lehet, úgy hogy a' nyelvtényeket kimeríttesse. Sőt, mert kevés embernek van nálunk kedve és ideje, hivatalos foglalatossági közt, akár Bopp akár Benfey Szanszkrit nyelvtanát forgatni, 's az olvasás nehézségét legyőzni: azért kellene nálunk ilyenféle asininus pons, melly, lehet, egykét fiatalban korán ébreszt kedvet arra, mit aztán később annyival nehezebben tanulhat meg. — Közölje szívesen véleményét az iránt.

Megköszönvén czikkét, — vigasztalódást kívánok Tttes urnak, 's kedves nejének.

Tisztelő barátja
Hunfalvy Pál.

Az idei programját tessék
valamikép elküldeni.

5.

LUGOSSY sértődése. Támadások HUNFALVY ellen. Néhány szanszkrit nyelvtan említése. — Bizonyos magyar ragozási alakok hasonlítász szanszkrit alakokkal.

Pesten 1857. 9/15.

Tekintetes Úr!

Köszönettel veszem a' 3 programját. — A' szkr. nyelvtanra nézve előttem is ugyan azon aggodalom áll, melly T. urat is tartóztatna [!]: csak-hogy „dum defluat amnis!” várhatnánk, ha meg akarnók várni a' mi embereink szabadulását az előítéletek nyügébül vagy kötelességek felfogását. Értem a' bizonyos főiskolára való célzását is! Felette sajnálkozom azon, hogy Lugossy úgy tette magát ellenembe a' mint. Válaszom írásában kevesebb ötlet megteríteni, — mert azt gondoltam, erre ő reá nem szorul, csak tudjon finnül, mit, úgy hittem, tenni fog, ha vele beszéllek, — mint inkább másokat inteni akartam, hogy ne [ez utóbbi szó betoldás] engedjék át magokat csalképzeteknek. De Lugossy iszonyúan megsértve találta magát „válaszom” által, s miután ismételt szólalkozás után sem akart kiengesztelődni — nem velem, mert azt fel sem veszem — hanem a' világos ösvényen járó tudománnyal: tudós gyereknek tartom őt, s föl sem veszem, bár mit [tegyen; kijavítva:] teszen is. — Tudom azon legdöntőbb kifogást is, mellyel agyon akarnak suj-tani, — hogy nem szoptam anyám tejével a' magyar nyelvet! Köszönjék meg a' sorsnak: különben ha magyar anyátul születve is tt.?pl.? talállok lenni, már rég karikással lekergettem volna íróink 3/4-dét a' magyar parnaszszusrul. — No de, úgy a' mint vagyok hozzászóktam a' gyermekek nyilazásához, s gyakran észre sem veszem, hogy reám lőnek. Ha felelek, mi gyakran történik, csak azért teszem, mivel a' mi közönségünk nem tud itélni, hanem csak azt nézi, ki meddig győz felelni. — Ne gondoljon T. barátom uram se az éretlenséggel, sőt az őreget mellőzvé, a' fiataloknak annál inkább muto-gassa a' Szkr. könyveket! Szóbul ért a' magyar ember! — Én Baudry franc. grammatikáját nem ismérem, de megvan „Vollständige Gram. der Sanscritsprache” Benfey, Leipzig 1852.” ez nem kezdőknek való, kik útmutató nélkül

tanulnak; 's megvan „Kritische Gr. der Sanskrit Sprache in kürzerer Fassung v. Bopp. 2 Ausgab. Berlin 1849.” Ezt igen alkalmasnak találom kezdőknek. —

Az említett fordított czikkkel vára kozzék barátom egy kissé. Mert Csen-gery Szemléjébe beadtam már: „*A nyelvtudomány, s mi közünk lehet hozzá*”? mellyben az európai nyelvtudomány feladatát, történeti (és nyelvtani), bölcselmi eredményeit köztök előteleit [!] is előadván, s az ázs. és európai 4 nagy nyelvfajt, a' *sinait* (mire Schott „Chinesische Sprachlehre”-t használtam, Berlin, 1857), az <áj> árjait, altajit és sémit leírván, elég anyagot kaptam azon kérdésre: *mi közünk lehet a' nyelvtudományhoz?* s a' reá teendő feleletre. Minthogy a' tárgy igen bő, s én röviden, lehet sok helyütt nem eléggé világosan beszélttem: talán jó alkalmat szolgáltatok a' tárgy valamelyik részének világosabb és bővebb fejtögetésére. Azt tehetné T. B. uram, s ekkor [vagy: ahhoz?] alkalmasint használhatná a' fordított czikk velejét, s beküldhetné a' Szemlébe, melly az enyim után egy két hó mulva megint adhat ilyen tárgyat.

A' Nyelvészeti I. füzeté fogja az egész czikket adni. Nincsen abban olylyasmi, mit elleneznem kellene; bővíteni való van — mert *ὅν δὲ ἀρχομένην* mindnyájan tanulunk. Lesz hát jegyzetem, mellyek az ezen tárgyról nyomozás folytatását akarják előidézni.

Ez akad. év alatt az egész altaji nyelvfaj igéjét szándékozom előadni, összevetve a' Szanszkrittel, mert valahára rendelkezhetem némileg a' mandsuval és mongollal is. Ebből van egy jegyzet a' ?czikkem? alatt, mellyből tanuljuk, hogy a' tudók-féle ragozás a' sznkr. *paraszmaipadam*, a' hallik féle *pḡ* az *atmanēpadam*-ragozáshoz hasonlít.

Vegre [!] van kis kérésem: Ne tessék a' levélpóstán küldeni csomókat, hanem a' gyors-postakocsin, a' postadíj miatt. B. uram azt hitte bizonyosan, hogy az iskolai pecsét bérmentesít: de én nem állok ezen beneficium alatt. Minthogy a' Nyelvészek szegények, öconomusok is tartoznak lenni.

Isten T. b. urammal,

hü tisztelője
H Pál.

6.

A nyelvtudomány fontossága. — BUDENZ értékelése. — IMRE akadémiai levelező tagsága.

Pesten 1859 febr. 14.

Tekintetes Úr!

Vettem a' Csomót, s általadtam a' tud. Akademia Elnökének szóló levelet a' titkári hivatalban, a' másikat *pḡ* Ballagi urnak.

Tekintetes úr dolgozatát a' magyar igeidőkről a' IV. füzetben fogom közleni. A' mit én Fogarasi munkájára irtam, az az Akad. értesítőben fog; 's pedig az Értesítő szokása szerint, nagy későn megjelenni. Ön dolgozata a' nép nyelvéből is hoz becses adalékot [ez utóbbi más szóból javítva], mellyek hasonlóképen azt tanusítják, hogy a' magyar élő nyelv is képes rendet és táv-arányt felfogni és tartani. Ön dolgozata, mint iskolai emberé is, nagy fontosságú. Mert (hisz én is a' magyar iskolákban tanultam, 's ha nem a' legjobbakban, talán nem is a' legrosszabbakban, tudom tehát körülbelül, mit tudtak és tudnak általában iskoláinkban) ha valaki vizsgálatra fogná tanítóinkat a' görög és latin ige-idők jelentéséről, azt hiszem, kevesen tudnának többet,

mint épen könyv nélkül elmondani néhány betanult szabályt, melynek hatását nem értik. Sokan [hallották; javítva:] hallottak ugyan valamit a' M. Nyelvészeti ebbeli mozgalmáról: de kicsinylik, hogy sem <meg>olvasnák, különben is egy „finnező”-től származik, azt hiszik, s annak tudása legalább nem szükséges, ha nem káros is. A' fogarasiféle tudomány az *igazi magyar tudomány*. Én apologiámban [-ban másból javítva] hidegen lemeztelenítem: egy úttal újra megerősítem az előbbi tanúságokat. Lehet, hogy ön cikkéhez is új adatokat fogok előhozni.

Lonkayban kissé nagyon hibázik az, mi gymnasiumi tudósban nem kellene hibáznia; a' k. [ez utóbbi betű betoldás] papok pedig, kik a' Tanodai lapokba irnak, nem lehetnek azok, kiktől grammatikai vagy stílusbeli szabattosságot várni lehet. —

Apr. 6. Még nem igen jártam úgy, mint ez egyszer. Valahányszor elmém emlékező táblájára tekintettem, mindig azon tudattal teltem el, hogy T. úrnak válaszoltam, mert arra világosan emlékeztem, hogy egyszer irtam. Azomban ma papirosaim közt dultván, íme ott lappang ezen szerencsétlen megkezdett, különben is tartalmatlan levél. Alkalmasint maga szégyenközik vala, hogy ennyire üres, s inkább borult a' lomok közzé, hogysem magát mutogatta volna. Nem használt neki, — elküldöm, legalább annak bizonyására, hogy febr. 14-olta úgy hittem, hogy irtam T. úrnak. — Az ólta kijött a' III. füzet, fájdalom, a' szokottnál is több nyomtatási hibával. Erre nézve szeretnék segítséget, s nem kaphatok. A' IV. füzet, melyet már szednek, adja Budenz ismertetésének folytatását; véleményem szerint igen derekast. Budenzben nagyon jeles nyelvtudóst kaptunk; azt szívesen megbocsáthatjuk neki, hogy előadása nem eléggé magyaros vagy világos még. Mellyikünk tudna így is két három év alatt idegen nyelven írni. Azután a' hiba reám hárul, ki elolvasom kéziratját, s rajta igazítgatok. —

T. úr azt hiszi, hogy nékem köszöni levelező tagnak választatását. Csakozik, — nekem a' választásokba nem volt befolyásom, akkor én is levelező t. valék. Hanem minden látszólagos ellenkezések (daczára) mellett, melyek az akadémia felolvasásaiban kitűnnek, az ügyre nézve nagy egyetértés van köztünk. Legalább én semmi személyi tekintetet nem tartok; úgy hiszem azért, mások sem. De megválasztatásának én is nagyon örülök, — nem igen találtam még köztünk embert, kinek eszejárásával annyira egyezném, mint a' T. uréval; mi<n> nekem annál jobban esik, mert meggyőz arról, hogy tán még sem vagyok félen járó, mind a' mellett, hogy annyinak eszejárásával ellenkezem. —

Isten tartsa meg!

T. úrnak

alázatos Szolgája
Hunfalvy Pál.

Kriechebauer cikkét a' ?nek? használatáról jó volna ismertetni. Nem teheté azt T. ur, a' IV. füzet számára? Ne tessék válaszolni; ha 3 hét alatt nem küld semmit, olybá veszem, hogy nem teheti.

7.

Pest. 1859. jun. 12.

Nem tartaná-e meg székfoglalóját az akadémiai szünet előtt? Július 4. alkalmas erre, mert ez az utolsó nyelvosztályi ülés.

8.

1859. jul. 23.

Az értekezést — ha a szerző másképp nem rendelkezik — az Értesítőben közlik. A folyó akadémiai év nevezetes lesz, az Értesítőnek történeti nyomossága lehet, azért maradjon együtt, ami együvé való.

9.

Pesten, 1859. okt. 24.

HUNFALVY bírálja IMRE SÁNDORNak Kazinczyról írt pályamunkáját. Helyesli higgadt hangját, bátorságát, amely nem dicséri éig Kazinczyt. CSENGERY erősen fogadkozott, hogy szemléjében kiadja a pályamunkát. Ha nem közölhetné mindjárt, akkor HUNFALVY gondoskodik arról, hogy a Pesti Naplóban jelenjék meg.

10.

A Kazinczyról írt tanulmány sorsa: az Akadémia pályamunkát nem ad vissza, így mégsem közölhető a Naplóban.

A IV. évfolyam utolsó füzeté hirdeteti az új évfolyamot. Reméli, hogy a szaporított 5 ív ára kitelik az előfizetésekből, mert már a IV. évfolyamnál sem kellett a magáéból pótolni a költségeket. De azért ingyen munkára szorul. Ezt restellván hajlandó is lett volna felhagyni a *Nyelvészettel*.

BUDENZ tanácsa a nyelvtudomány fellendítésére.

Pesten 1859 12/14-kén.

Tisztelt barátom uram!

A' tapasztalás megmutatta, hogy semmi sem lett Csengery ígérétéből, semmi sem a' Napló kiadásából. Ugyanis én, mint az Akadémia ügyeiben nagyon novus homo, csak később tudtam meg azon akad. szabályt, melly az akadémiába beadott pályamunkák visszaadását tilalmazza, — s' hogy az így van minden Akademiánál. Akkor pedig, midőn ezt megtudtam, késő volt már egyebet tennem. Ergo habent sua fata libelli! —

Vette T. b. uram a' IV. foly. utolsó füzetét, s olvasta a' külső lapon álló hirdetését az új évfolyamnak. Ha nem áll is olyan jól ügyünk, mint azon hirdetésből kitetszik, de azért rosszabbul sem állunk, a' mennyiben reménylem, hogy az Akadémia 50 példányra való előfizetéséből, s a' többiek közül ki fog telni a' szaporított 5 ív ára, mert már tavál, vagy is a' IV. folyamánál sem kellett magaméból pótolni. Azért még folyvást szorúlok <idegen> ingyen munkákra. Ezt restellván, hajlandó voltam, fel is hagyni a' *Nyelvészettel*, melly tőlem csak ugyan szerfelett elveszi az érkezést: de talán nem épült volna jobban nyelvtudományunk. Új lélekzettel fogok hát hozzá, ha élek, legalább még négy évig, s ha úgy lehet mint most. T. b. uram közremunkálását kérem jövőben is. Reménylem Debreczenben több érkezése lesz mint mostani helyén. S minthogy a' két classicus nyelv és irodalom körül fog munkálkodni, tessék megálmodni a' teendők tervét, s azt a' Nyelvészethen közleni. Minap Budenz urat szólítottam fel, tanácsolja a' mi intézeteinknek, mint hárítsák el a' hátramaradást, — mert hogy tanítóink sem nagy kedvvel, sem nagy ügyességgel nem forgolódnak a' görög és latin körül, az<t>, úgy látszik nekem, sok jelenségből tetszik ki. — Budenz erre csak azt felelte: „Részletessítsék tanulmányaikat, foglalkozzanak főkép egy bizonyos classissal critice exegetice esthetice, szerezzék meg a' hozzá szükséges mentül teljesebb [apparatussal; javítva:] apparatust, vegyenek föl e' tanulmányozásból eredő egyes kérdéseket, fejteggessék meg ad propriam utilitatem, és közöljék in communem usum omnium.” — Azt hiszem, nagyon helyes tanács

ez — de hogyan birjuk reá embereinket, hogy szerinte cselekedjenek? Én Önt gondolnám azon embernek, ki értelmezőnk lehetne — 's ohajtom, hogy a' M. Nyelvészet utján legyen az.

Tehát jó egészséget a' nem sokára bekövetkező ünnepre és új évre — inaskodjunk, mennyire tőlünk telik.

T. urnak

tisztelő barátja
Hunfalvy P.

U. I. Nem azért írtam vak papirosra, hogy a' Nyelvészetre takarékoskodjam, hanem mert a' síma angol papiros kápráztatja szemeimet lámpavilágnál.

11.

Örvendez IMRE Debreczenbe kerülésén, mert nagyobb munkaosztás lévén lehetséges, bővül a kör és működése is hathatósabb lesz. Igaz ugyan, hogy Pesten is szűk a kör, mindenki elszigetelten dolgozik: ha találkoznak is néha valahol, a munkában levő dolgáról egyik sem szól, nehogy untassa a többit.

Pesten 1860 5-hava 17-kén

Tekintetes Úr!

Én eleitül fogva örömmel vettem azon hírt, hogy T. úr Debreczenbe fog menni; most annak teljesítését, vagy inkább végrehajtását nem lehet örömmel nem hallanom. Reményem ugyan is, hogy Debreczenben nagyobb munkaosztás lévén lehetséges, e' kör is jóval tágabbra nyilván mint Vásárhelyett, T. úr működése minden tekintetben hathatósabb lesz. Az igaz, Debreczenben is elszigetelve lehet az ember; hisz úgy vagyunk itt Pesten is. Mindenikünk magában d[olgozik] jól rosszul, sokat keveset, a' mint tőle telik, vagy kedve győzi; beható részvét, vagy épen igazító figyelemmel kísérés nálunk nincsen, legalább körömben nincsen. Meglehet, hogy mindnyájan nehézkesebb természetűek vagyunk, s inkább robotban, mint szent hivatásból dolgozunk, lehet, hogy a' munkafelosztás oszlat el bennünket, kik még is kevesebben vagyunk, hogysen egy egy munkarésznek többen jutnának, kik között folyhatna a' részvevő, bátorító, igazító közlekedés; lehet hogy más körülmény uralkodik felettünk: az eredmény az, hogy ha találkozunk is néha valahol, a' munkában levő dologról egyik sem szól igen, mintegy tudván, hogy untatni fogna. Debreczenben hasonlóképpen lehet, sőt hozzájárulhat még apró féltékenység is, melly annál erősebben hat, mentül összebb vonható a' kör, már a' vallás egyenlőségénél fogva is. De mind a' mellett szeretem Debreczenben tudni, már csak azért is, hogy közelebb jutott Pesthez, s így nekem is lesz valaha Szerencsém [!] Önhöz.

Említ valamit utolsó leveliben, mintha valamiért, a' mit egyszer nekem irt volna, aggódnék. Ha van aggódásra ok, az részemre esik, hogy ezen levelemet is illy későre halasztottam; T. úr semmivel sem hibázhatott ellenem. — Az ígért dolgozat soha sem lesz késő. —

Ballaginak általadtam, mindjárt a' levélnek kezemhez jutásakor, a' neki irottat.

Szivemből kívánván, hogy Debreczenben jó egészség és munkasiker tegye kedvessé lakását, minden tisztelettel vagyok

Tttes urnak

szíves barátja
Hunfalvy Pál.

12.

Töredék. S. d.

Érzi, hogy dilettáns a görög és latin tudományokban. Kell, hogy ne csak a célt ismerje, hanem a célra vezető eszközöket is. Ezért vár sokat IMRÉTŐL, hogy ő legyen a gimnáziumaink Messiása... Csak gyakorlati ember értekezhet a klasszikus nyelvek tanításának módjáról. Szívesen látja, akár protestáns, akár katolikus ember teszi is ezt.

13.

IMRE cikkeinek közléséről. — Sajnálkozik a görög nyelv tanításának háttérbe szorításán. (Ballagi „káros kitűnőség”. — FOGARASI személyes tudósítása szerint a Nagyszótár megkezdése közel van.

Pesten, 1861, Jun. 13.

Tekintetes Barátom uram!

Hogy későre haladt annak bejelentése is, hogy vettem küldeményét T. B. uramnak, 's hogy a' *görög nyelv fontosságáról* írt munkáját a' III. füzetben megkezdem (fájdalom, ebben az egészet nem adhatom, lévén már egy hosszabb cikk megkezdve, midőn az kezemhez jutott) 's közbevetés nélkül a' IV.-dikben végét is adom, melly IV.-diket Julius végén vagy Augustus elején szeretném kieresztetni, ha a' szedők, kik most ezer meg ezer dologgal vannak elhalmozva, szándékomat meg nem hiúsítják. Használni fogom, természetesen, a' másik cikket is.

(Osterlamm hanyagságáról emlékezvén meg, ugyan tessék megírni, hány évfolyam hibázik T. B. uramnál a' M. Nyelvészetbül. Tessék azt egykét szóval legközelebb tenni, hogy a' III. füzet szétküldésekor már értesítve legyek.)

A' görög nyelv háttérbe szoríttatását nagyon sajnálom; én neki Pesten az evang. gymnasiumnál lehetőleg ellene fogok állani, — pedig most alapos reményem van, hogy azt évről évre emelni fogjuk — ha mindjárt magam maradnék is. Kár hogy a' pesti reformatus tanárok, mind Gönczy, mind Ballagi (melly<ik> utóbbi sok jelessége mellett mégis talán káros kitűnőség) a' valódi műveltető momentumokat nem írják; még nagyobb kár, hogy a' reformatus testvéreink részéről semmi hajlam sem mutatkozott az iskolák egyesítésére! Mi együtt egy archigymnasiumot állíthattunk volna fel: így két gyengébb gymnasiumunk lesz. Egy pesti protestans archigymnasium iskolai törvényt szabna az országban *példája által*.

Tett kérdéseire lakónilag felelek: A' *Tájszótár* folytatásáról nem tudok semmit; a' Nagy Szótár megkezdése, Fogarassi személyes tudósítása nyomán, közel van; a' M. Nyelv fejlődése való pályakérdés, tudtomra legalább megfejtve nincs.

T. barátom uram

tisztelője
Hunfalvy Pál.

U. i. Gymnasiumunkon egy lelkes tanár van, Szénássy, ki nagy szorgalommal pótolgatta a' hiányokat, mellyeket a' depr. Collegium, úgy látszik vala nekem, — mert régen ismérem — meg sem sejteté vele. — Egy indiskrét kérdés: Mennyi B. uramnak tiszteletdíja Debreczenben?

14.

Változás a M. Nyelvészetben: a' nyelvtudományi osztály bizottsága vette át a' kiadást. A' dolog lényege megmarad, mert a' Nyelvtudományi Közlemények szerkesztője is HUNFALVY LESZ, de ezután a' dolgozatok rendesen fognak díjaztatni. Az új folyóirat címének, szerkezetének terve.

Pesten, 1862. febr. 7.

Tekintetes Úr!

Ide zárva küldöm Pfeifer Ferd. nyugtát [!], mely a' történetet elmondja. Igért viszonzatszolgálatára nézve ajánlattal állok elő: Debreczenben lévén, s a' gőzmalom részvényeinek árát megtudhatván tessék megvenni a' nálam lévő két részvényt. Úgy megszabadulnánk én azon bajtul, hogy Ön szivességét fárasszam, Ön meg attul, hogy fel is vegye a' pénzt még [!] el is küldje Pestre.

A' hírlapokbul megtudta már Ön, hogy változás akar történni a' M. Nyelvészettel. Ezen változást én dolgozó társaim tekintetébül is kívánom, kik eddigelé ingyen dolgoztak a' M. Nyelvészethez. Most a' nyelvtudományi osztá[ly] bizottsága bevén által a' kiadást [, a dol]gozatok rendszeren fognak díjaztatn[i ...] íveért), mint általában a' [...] munkálatai. Egyébiránt a' dolog lényege megmarad, mert én leszek a' Nyelvtudományi közlemények szerkesztője; csak annyiban változik, hogy eddigelé Imre Sándor cikkei kiadtam, a' nélkül hogy valaki [va]lami tudott volna róla, még az Akad. C[o]rrektorait se vehettem igénybe, csak Budenz — segített, ki, ámbár pápaszemes — én nem [va]lgyok az — még is akkorát [!] hibákat nézett el, hogy én sem különbeket; (A' hibák a' VI. füzetbe jönek ki a' világ elé.) most bé fogom jelenteni a' bizottságnak, hogy N. N. cikke errül arrul értekezik, s bé fog menni a' közlönybe. Sőt én még a' címet is meg akarnám tartani, így: *Magy. Nyelvészet. Kiadja a' m. akad. nyelvtudományi osztály bizottsága etc.* A' külső elrendezésben azon v[ál]tozás fog történni, hogy elül lesznek *ért[e]ke-zések*, hátul (a' füzet felét is betöltők, ha kell) *nyelvtudományi ismertetések*, külföldi és belföldi megjelent munkákrul; e' lesz hát a' bírálati rész, mit én nagyon szükségesnek tartok.

Ezennel [...] és kérem tehát T. urat, tessék [...] inkább állandó dolgozó társ le[n]ni [...] dolgozatokon kívül az ismertető részben hathatós közremunkálást elvállalni. Egyelőre csak 1 kötetet ígérünk egy esztendőre, mely 30 ívből áll, de ára csak 3 for. [...] kr; sokkal jutányosabb a' vevőkre nézve. [...] 30 ives kötetet is 6 füzetekben akarom a[d]ni, úgyhogy minden két hónapra 1 füzet essék. A' M. Nyelv. VI. folyamának VI. füzetét csak azért tartóztatom vissza, hogy borítékán a' szükséges tudnivalókat kihirdessem. Most februáriusban dönti el a' kérdést az igazgató tanács (— pénzrül lévő[n] szó): mí tehát, csak martiusban kezdhethjük [...] működésünket, de Dec. végéig ki akarnám [ad]ni a' 6 füzetet. Tessék tehát eleve készülni, és dolgozni.

[T]tjes Úrnak

alázatos Szolgája
Hunfalvy Pál.

U. i. I[ ] azt állítja, ho[gy ...] az V. füzetet[.]

15.*

Megkapta a Mondattant, ismertetni fogják.
Szeretne személyesen találkozni IMRÉVEL.

Pesten, 1861. 12/12.

16.

Megkapta a kincésási babonát, s közli a Nyelvtud. Közlemények készülő füzetében.

A kolozsvári egyetem tájékán nem találkozik még senki, aki a rokon nyelvek tanulásaiba fogna?

* Az 1861. évből való levél — az időrendtől eltérve — a Ráday gyűjteményben a 15. sorszámot viseli.

Pesten, 1873. máj. 17.

Tekintetes Úr!

Régen meg akartam jelteni, hogy a' kincésási babonát vettem, 's közlöm a Nyelvt. Közlemények készülő füzetében.

Egyszersmind köszönetemet fejezem ki érte.

A' Kolosvári egyetem tájékán nem találkozok még senki, a' ki a rokon nyelvek kincésási [!] tanulásába fogjon? Igaz, ahhoz is kell, hogy az ember „magát Istenessen' hozza kesicze” [!], különben nem boldogul.

Tisztelő Szolgája
Hunfalvy Pál.

17.

[Levelezőlap.]

1887. máj. 28.

Néhány sor: Egy-két hétre elvonul Tiszaföldvára. A kéziratot magával viszi.

18.

A szegedi árvíz Hódmezővásárhelyt is veszélyezteti. — Észrevételek IMRE munkájának a *k* képzővel foglalkozó részére. — Káros igyekezet kiirtani a magyar nyelvből az ikes igét vagy a passzívumot, s a magyarból vola-pökös nyelvet csinálni. További nyelvészeti észrevételek.

Tisza-Földvár, 1887, jun. 7-én

Nagyságos Barátom uram!

Megtisztelő bizodalomát örömmel fogadván, a *k* képzőt tárgyaló részt ide hoztam magammal, és már el és meg is olvastam. De lehet-e most Barátomnak grammatikai dolgokról írni, mikor olvasnom kell, hogy milyen veszedelemben forog Hódmezővásárhely és vele együtt egy nagy darab föld? mikor azon ijesztő gondolat nyomja lelkemet, hogy míg én itt irogatni készülök, Barátom uram a lakosokkal aggódik, talán érezhetőbb bajban is leledzik? Hat és több száz éve áll Szeged, áll H. m. város. A Tisza azon hosszú idő alatt bizonyosan többször és még jobban megáradt, mint az utolsó tíz év alatt; a városok, a falvak határaiból bizonyosan mindannyiszor sok részre kientott a víz: de magokat a városokat, a falvakat nem bántotta soha úgy mint most. Kiöntött a víz, el is takarodott; a hátrahagyott iszap megtrágyáztván a földeket, réteket, a reákövetkezett termékeny nyár bőven pótolta vissza a szenvedett kárt. T. i. a Tisza szabályozatlan lévén arra terjeng vala, a merre a természet lejtőt hagyott, melyet az épülő városok, falvak kerülve kerültek. Most milliókkal meg milliókkal szabályozgatjuk a folyót, megkorrigáljuk a természetet, s a földeket és réteket [a *k* másból javítva] *nem* biztosítjuk, ám de a városokra és falvakra zúditjuk az árt. Újra és okkal boszankodom a magyar könnyelműsége, melyet a tudatlanság és kötelességmulasztás táplál. Már én is érzem a magyar szabályozgatás hatását: három év óta fizettetnek velem ármentesítési adót, pedig ha valaha a Kőrös vize, melyet a Tisza vize felfel tol, az én tenyérrnyi földemet is eléri, akkor HMVásárhelytt halászat lesz, nem búzaaratás. Megvert az Isten a helyhatóságokkal és a folyó-szabályozó társulatokkal!!

Jun. 14-én. A 13-kai hírek szerint legalább Makó és HMVásárhely kerülnek ki a vízbefúladást: tehát ma inkább van kedvem grammatikázásra.

Bizodalmának megfelelő bizodalommal teszem meg észrevételeimet, előrebocsátván, hogy én legnehezebbnek találom a képzők felőli okoskodást.

Annyi a magyar nyelvnek aképzője [!], hogy rengeteg erdejökben bejárót találunk ugyan talán, de bajosan találhatnék kijárót. B. uрам a *k* képzőt sokkal tágabb téren találja meg, mintsem én keresgélni merném.

Nagyon kétséges előttem, vajjon dok, kod, nok, kol, kal, kál, kor; lék stb. stb. dog deg (bor-dog [!], hi-deg), ékony, ákony stb. igenesen a *k* képzőhöz csatolandók-e? Úgy-e, mikor a *k* képzőről szólunk — akár világos előttünk értelme, mint a pluralisi *k*-nak, akár nem világos, mint a lél-e-*k* *k*-jának — csak magát a *k* hangot akarjuk érteni? Én legalább csak ezt értem. Már a felhozott és fel nem hozott egy vagy több szótagu képzőkben, melyik az értelmet meghatározó hang: a d, n, l, sz-é? vagy a k-é? Én meg nem mondhatnám; mert én a *dok*, *lék* stbféléket [!] felbonthatatlan szó részeinek, az az képzőknek [e három utóbbi szó betoldás] tartom. *Aszkodik* s hasonlók felbonthatók: asz + kod; de annál is kevesebb az egyszerű *k* képzőhöz vonhatók.

Azt tanácsolnám tehát általában, hogy az egyszerű *k* képzőt különvalónak tüntesse fel B. uрам, a több hanggal tetézett *k* képzőtől; s ebben is tüntesse ki a felbonthatót és a fel-nem bonthatót. Evvel, úgy hiszem, elejét vehetni azon kritikának, mely csak gáncsolni szeret.

Lássuk most az egyszerű *k* képzőt. A pluralisi *k*-t kivéve, a melynek értelmét tudjuk (ámbar meg nem mondhatjuk, miért nálunk pluralisi jelentésű a *k*, valamint nem tudjuk, miért foglalja el helyét és jelentését a finnben, <t> vogulban stb. *t* s mutatkozik csak a lappban *k* meg *h*? s miért foglalja el helyét és jelentését a törökben *lar ler*?) a *k* képzőnek értelmét nem tudom: de megkülömböztetem a kicsinyítő *ka*, *ke* képzőtől, melynek értelme hasonlóképen világos. A lél-ek káját nem tartanám egyenlő jelentésűnek a kicsi-*ke* képzőjével [!]. —

Az <t> egyszerű *k* képzőt pedig nem keresném én az egytagú, akár név-akár ?ige-szókon?; mert azokat nem bírom széttagolni. Tehát *ok*, *sok*, *vak*, *csik*; *ük*, *kék*, *lék*, *lik*; *lök*, *bök* stb. stb. gyökszók, mert szét nem tagolhatók. Még ha a rokon nyelvek útba igazításával tagolhatóknak látszanának is, p. o. mint a *fék* (fe, finn *pää*), *szék* (finn *ssä*[!]= bél), mégis a magyar nyelv szempontjából gyökszók. Valakik, mint Barátom uramnál olvasom, a sok-nak *k*-ját is képzőnek tartják. Alkalmassint csatlakoznak. A török *csak* <...> szakasztott magyar *sok*; a vogul *sau* (= sok) pedig rokona, a *k* vokálissá válván, mi nem ritka tünemény a mi és más nyelvekben, p. o. a latin *aqua* a franciában *eau*, a focus olasz *fuoco*, [e két utóbbi szó betoldás] a franciában *feu*, a paucus, olasz *poco* a franciában *peu*.

Bátrabban keresném a két <tagu> vagy több tagu szókon a *k* képzőt, mint: lélek, fészek, törek, torok &. Ezek közül is kiválasztanám a *g*-seket, mint: tőzeg, üszög stb. a melyek *g*-jét nem bátorkodom egyenlőnek tartani a *k*-val. Tanulságos az „üszögös buza” és „üszköt vet”. Ez utóbbiban a *k* csak *sz* miatt lett *g*-ből; azért *húzgál* és *üszkál* nem *üsz-gál*. Így áll a tenuis *t* is <d> a media *d* helyére a *szitkot*, *szitkok* után a *szitok*-ban, *szidok* helyett.

A „látdek, tovak (latd-é, tova) érdekes curiosumok, jegyzetbe valók; nem soroznám a képzőkhöz.

A verbumbeli *ik* (törik, látszik, láttatik, huzódik) nem képző, hanem 3-dik személybeli *rag*, de tetézett értelmű *rag*, mert nemcsak a 3-dik személynek exponense, hanem a subjectumra való vonatkozást is kifejező. Azért jár okvetlenül azon igékkel <...>, melyek értelme reflexiv és [e két utóbbi szó betoldás] passiv, de jár olyanokkal is, melyek nem passiv értelműek, de hajdan bizonyosan reflexivék voltak. A „tör” frangit és „törik” frangitur

a nem-nyelvésznek is megvilágosítja az *ik*-nek funkcióját. Külömben a latin deponens és a görög medium is világosítók. A passivum — mennyire nyelvtudományom ér — mindenütt a reflexivumból lett. Félsszeg rationalismus akarja a magyar nyelvből kivetni az *ikes* igéket; valamint ostobaság taníthatni, hogy a magyar nyelvnek nincs passivuma. Bizony <az első> a német vagy cseh szerzetesek, kik az első fordításokat tették a latinból vagy akár az első született magyar fordítók, kik csakugyan olly tudósok nem lehettek mint Szarvasék, [e két utóbbi szó betoldás] nem componálhatták volna a passivumot, ha ott nem lett volna a nyelvben. Hanem azon igyekezet, *vola-pökös* nyelvvé csinálni a magyart, lábra kap most, kivált a pesti egyetemen. Az az igyekezet tagadja a *latta* stb. [ez utóbbi szó betoldás] formát is, mert az *vola pökös* nyelvben sincs meg.

Azomban nagyon helyes az a restrictio, melyet B. uram a Révai törvényére nézve a 121. [a 2-es más számjegyből javítva] lapon kifejez.

Az *ik*-nek reflexiv és passiv értelmét a finn *itse*-vel világosítom meg, a mellyel azt etymon szerint is összetartozónak vélem. „Itse” azt teszi, mit „maga”, tehát *ik* is „maga” jelentésű; azért több, mint csak a 3-dik személynek pusztá <...> jelelője, az alanyra is vonatkozá, mint tárgyra. *Tör-* (n), frangit, *tör-ik* frangitur, az alanyra is vonatkozik. Az *itse* a finn Kalevalában igen gyakran „de” jelentésű, mint hajdan nálunk is a „maga” azon jelentésű volt.

Vajjon az *ik* névszókon, mint képző, azonos-e az igebeli *ik*-kel? A mindenki = mindenik azt sejtetné velünk, hogy azonos a pronomen *ki*-vel; de a melly-*ik*, jobb-*ik*, harmad-*ik* szint így felfoghatók-e: melly-*ki*, jobb-*ki*, harmad-*ki*? Hogy *kiemelő* jelentésű, világos, p. o. melly-*ik* a sok kozzül [!] tette azt? A kettő kozzül való kiemelkedést még erősebben fejezi ki, mikor mondjuk: „a jobbikat vesszük.” Az újabb *harmad-ik*, a régibb *harmad* helyett csak azt a tüneményt mutatja, melyet a „*hazul-ról, felől-ről* stb. mutatnak, tetéztet jelölést, millyen az *azt-at* is. Illyen volna B. uram felhozott „meggyőződötteti” = facit ut convincatur, mi többet is jelent mint a „meggyőző” = convinct. A névszóbeli *ik* tehát szerintem képző, az igebeli *ik* pedig rag.

A 123. [a 2-es más számjegyből javítva] lapon lévő „habokit, részökit, loakim v. luakim” nagyon megérdemelnek egy megjegyzést, melly nyelvtörténeti. A magyar nyelv a possessiv ragokat a szótörzshöz, a casusbeli és viszonyító ragokat pedig a possessiv ragokhoz fűzi, p. o. atya, atyám, atyámnak, atyámhoz. A finn megfordítva teszi: a casusbeli és viszonyító ragokhoz fűzi a possessiveket, így *isä* (= is, ő, atya) *isällä*, *isälle* = atyának, atyához; *isälläni*, *isälleni* = atyának-om, atyához-om. Illyenféle a „habokit” = habjait vagy [e két utóbbi szó betoldás] habjokot, „részökit” = <...> reszeit [!]. A török is szakasztottan így teszen, mint a „luakim” (= lovaim vagy lovaink). At = ló; atlar = lovak, atlarim = lovakim. A nyelvtörténeti jegyzethez egy történelmi járulna; [ez utóbbi szótag betoldás] hozzá: vajjon ezeket a feltetsző alakokat a nyelv a török uralkodás idejében vette-e föl, vagy annak előtte is megvoltak-e már?

A törzs utóhangjának kettőzése (csattan, <retten,> zökken), úgy látszik nekem, nem jelent kezdést, hanem *hirtelen egyszeri* mozdulatot, a folytonosságot jelentő *csatog* <reteg> zökög ellenében. Ha *retteg* van *retten* mellett, a kettős *tt* törzsbeli.

Mínthogy ezen munka nem-nyelvészek számára is lesz írva, a homályos jelentésű, különösen a népnyelvből vett példákat jó volna phrasisokkal is

értelmezni. Így p. o. nem értem jól „iszák a német Sack (zsák), eleinte csak iszákos állatot, utóbb *iv*, iszik törzstől származtatva *iszákos*-t, sokat ivót jelent.” - - -

A mit írtam, „ad amicus aures írtam”. De üdvözlöm B. uram munkáját, s leszek szószólója.

Jun. 16. N. Barátom uramnak

tisztelő barátja
Hunfalvy Pál.

NB. Csak Pestről fogom elindítani
a csomót, hová jövő kedden megyek vissza.

Közli:
VÉRTES O. AUGUSZTA

Tartalom, jelentés, megértés

A szerző javasolja, hogy a tartalom természete alapján tegyünk különbséget partikuláris és univerzális mondatok között, majd rámutat, hogy a nyelvtudomány egyik mondattípus tartalmát sem vizsgálhatja. Tartalom és jelentés határozott különválasztása ezért elengedhetetlennek látszik. Ebből következik viszont, hogy a mondatok esetében különbséget kell tennünk kétféle megértés között. Végül a jelentésre épülő definíciók egyik gyakori hibájáról esik szó.

1. A szemantikáról írott kézikönyve végén ULLMANN így panaszkodik: „The real trouble is not that structuralists are avoiding semantic criteria in their phonological and morphological studies, but that they seldom venture beyond phonology and morphology. As a result, linguistics tends to become a purely formalistic discipline, a kind of 'pseudo-mathematics' devoid of any humanistic content.”¹ Ennek az aggodalomnak az indíttatására nézzük meg, hogy tartozik-e a nyelvtudományra a tartalom vizsgálata, s ha igen, akkor pontosan milyen tartalmakkal foglalkozik a mi tudományunk.

2. Egy adott nyelvközösségben naponta igen nagy számú nyelvi megnyilatkozás — az egyszerűség kedvéért a továbbiakban mondjuk azt, hogy — nagyszámú m o n d a t hangzik el. E mondatok száma nem végtelen ugyan, de gyakorlatilag megszámlálhatatlan. Mármost e mondatokat a legkülönfélébb szempontok alapján osztályozhatjuk. Jelen esetben mi két nagy csoportra bontjuk a mondatokat a következő módon:

A naponta elhangzó mondatok egy tekintélyes részét olyan mondatok teszik ki, amelyeket nem mindenki mondhat mindenkinek. Ilyenek pl. a csillagászat mondatai, amelyeket csak csillagász mondhat csillagásznak, mert más nem érti meg. De ilyenek az asztalosmesterség mondatai is. Ezeket a mondatokat, tehát a különböző tudományok, mesterségek, testületek (pl. katonaság) stb. mondatait szakmai vagy partikuláris mondatoknak nevezzük.

E partikuláris mondatokkal szemben állnak azok a mondatok, amelyeket mindenki mondhat mindenkinek, pl. a csillagász az asztalosnak, vagy megfordítva. Olyan mondatok tartoznak ide mint *Valószínű esni fog, Éhes vagyok, Jó napot kívánok* stb. Ez utóbbi mondatokat — az előbbiekkal szemben — univerzális mondatoknak nevezzük. Hogy egy adott nyelvközösségben mi tekinthető univerzális és mi partikuláris mondatnak, az sok mindentől függ. A civilizáció mai fokán az a megállapítás, hogy „A föld forog a nap körül”

¹ ULLMANN, S., *The Principles of Semantics*. 1957. 318. 1.

univerzális mondatnak tekinthető, noha eredetileg a csillagászat partikuláris mondata volt. Az általános műveltség emelkedése — nyelvészeti szempontból — úgy fejezhető ki, hogy egyre több, korábban partikuláris mondat univerzális mondattá válik.

Nézzük most meg, hogy e kétféle mondatok közül a nyelvtudomány melyeknek a tartalmát vizsgálhatja. Azt hiszem, az nem kétséges, hogy a partikuláris mondatok tartalmának vizsgálata részünkről szóba sem jöhet. Az egyes rész-tudományok vagy mesterségek mondatait tartalmi szempontból csak az illetékes szakemberek értik meg és vizsgálhatják. A csillagászat mondatait csak a csillagászok, stb. Így a mondatok egy tekintélyes része esetében a tartalmi vizsgálatról a nyelvtudománynak eleve le kell mondania.

Maradnak az univerzális mondatok. Ezek tartalmi közismert, mindenki által értett tartalmak. Ezeket éppenséggel a nyelvtudomány is vizsgálhatná, de legalább olyan joggal egy sereg más tudomány is. Miért éppen a nyelvtudomány vizsgálja őket? Ha ennek ellenére belemennénk, hogy a nyelvtudomány az univerzális mondatok tartalmát is vizsgálja, akkor az a fonák helyzet állna elő, hogy bizonyos mondatok tartalmát megvizsgálánk, bizonyos más mondatok tartalmát viszont nem. Ám ez esetben nem mondhatnánk ki minden mondatra érvényes megállapításokat. Nyilvánvaló, hogy a nyelvtudomány tárgya csak olyasmi lehet, amit a) minden mondat esetében meg tud vizsgálni, s amit b) csak a nyelvtudomány tud megvizsgálni. Mivel a partikuláris mondatok tartalmát nem tudja vizsgálni, s az univerzális mondatok tartalmát nemcsak ő tudja vizsgálni, a tartalom vizsgálata egyik mondat-típus esetében sem lehet a nyelvtudomány tárgya.

Most ismét osszuk fel két csoportra a nyelvközösségben elhangzó mondatokat. Az egyik csoportba azok a mondatok tartozzanak, amelyek nem a nyelvről szólnak, a másikba pedig azok, amelyek a nyelvről szólnak. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi mondatok a nyelvtudomány partikuláris mondatai. (Hisz minden tudomány felfogható bizonyos mennyiségű partikuláris mondat összességének.) Mármost felvetődik a kérdés, hogy a nyelvtudományt kitevő partikuláris mondatoknak van-e tartalma. Természetesen és szükségszerűen van. S ezek a tartalmak miben állnak, mire vonatkoznak? Láttuk fentebb, hogy a nyelvtudomány nem vizsgálhatja a mondatok tartalmát. Ebből következően a nyelvtudomány mondatainak a tartalma nem lehet a többi mondat tartalma — csak azok formája. A nyelvtudomány tehát csak saját, partikuláris mondatainak a tartalmát vizsgálhatja, saját mondatai viszont abban különböznek gyökeresen a többi partikuláris és univerzális mondattól, hogy tartalmuk a többi mondat formája. Ami tehát a többi mondat esetében forma, az a nyelvtudomány mondatai esetében tartalomává válik. A nyelvtudomány tehát olyan partikuláris mondatokból áll, amelyeknek — s ebben megegyeznek minden mondattal — formája van, de a tartalmuk is forma, más mondatok formája.

Miért nem érdekli a nyelvtudományt e mondatok tartalma? Azért, mert e tartalmak a valóságot tükrözik, természetesen igen eltérő színvonalon és irányban. (Az univerzális mondatok tartalmi köre igen széles, de nem különösebben mély. A partikuláris mondatok tartalma mély, de általában a valóság egy-egy szűkebb aspektusára vonatkozik.) A nyelvtudományt viszont a valóságnak csak egyetlen része érdekli, s ez maga a nyelv. A tartalom nem tartozik a nyelvhez, csak úgy, amint azok az utasok sem tartoznak az autóbushoz, akiket az autóbusz alkalomadtán szállít.

Az eddigiek alapján azt mondhatjuk tehát, hogy a nyelvtudomány tárgya a nyelvi forma. Ez igaz, de nem a teljes igazság. Hogy miért nem, azt az alábbiakban fogjuk látni.

3. Abban egyet kell értenünk, hogy a tartalom nem része a nyelvnek. Kérdés azonban, hogy ha a mondatok tartalmától eltekintünk, ha a tartalmat kivonjuk belőlük, akkor mi marad vissza? Csak a forma? Ha a mondatokból kivonjuk a tartalmat, akkor nem üres vagy tiszta formák, hanem jelentéssel bíró formák maradnak vissza. Tehát különbséget kell tennünk jelentés és tartalom között. Az egyes jel esetében ezt úgy szoktuk megfogalmazni, hogy a jelviszonynak három tagja van, jel, jelentés és denotátum, azaz a jel tárgya.² Ez a hármasság a mondatok esetében is értelemszerűen megvan. (A mondat esetében kíváncsinos tartalomról és denotátumról beszélni. Oly módon, hogy a denotátum maga a valóság, a tartalom pedig a valóságra vonatkozó gondolat. S bennünket ez utóbbi érdekel most közvetlenül.) Minden mondatnak van tehát tartalma és jelentése. A kettő nem azonos. A tartalom feltételezi a jelentést, de a jelentés nem a tartalmat. Nézzük ezt kissé részletesebben.

Itt van egy partikuláris mondat: „A háromszög belső szögeinek az összege 180 fok.” Ennek a mondatnak is van jelentése és tartalma. Mármost ha ezt a mondatot egyszerre mondom ki egy iskolázatlan ember meg egy matematikus előtt, akkor a két hallgató a megértésnek bizonyára két különböző szintjéig jut el. A tanulatlan hallgató valószínűleg csak a jelentést érti meg, a matematikus pedig a tartalmat is. A mondat jelentésének megértéséhez elég az illető nyelvet ismerni — a tartalom megértéséhez esetenként egyéb ismeretek is kellenek, nemcsak nyelvek. Az univerzális mondatok — mint láttuk — a valóság köznapi, mindenki tapasztalataiban előforduló vonatkozásairól szólnak. Ezért ezek esetében a jelentés és a tartalom megértése rendszerint együtt jár. A partikuláris mondatok a valóság sajátos, nem mindenki tapasztalataiban adott vonatkozásairól szólnak. E mondatok esetében a tartalom megértéséhez — a jelentés megértésén túl — sajátos szakismeretek szükségesek. Azt mondhatjuk tehát, hogy a partikuláris mondatokból a nem szakember is „kiérti” azok jelentését, de nem a tartalmát. Így értjük azt a megállapításunkat, hogy a tartalom feltételezi a jelentést, pontosabban szólva a tartalom megértése feltételezi a jelentés megértését, de ez fordítva nem áll.

Mindez azt vonja maga után, hogy a nyelvben voltaképpen két különböző megértésről beszélhetünk. Az egyik a jelentés megértése — s valójában csak ez van nyelvi feltételekhez kötve. A másik, a tartalom megértése nem nyelvi feltételekhez kötött.

Abból a tényből, hogy a nyelvben kétféle megértés van, következik az is, hogy meg nem értés is kétféle van. Ha a robogó vonatban azt mondom az útitársamnak, hogy *Nem értem*, lehet, hogy csak nem jól hallottam, s így a jelentéshez nem jutottam el. De ha a diák egy matematikai szabályról mondja azt, hogy *Nem értem*, akkor valószínűleg nem a jelentés megértése körül van a baj, hanem a tartalom megértése körül.

A jelentés és a tartalom — azon túl, hogy a jelentés része a nyelvnek, a tartalom nem — abban különbözik, hogy a jelentés tagolt, a tartalom viszont mint egész jelenik meg. Mert a mondat jelentése az alkotó jelek — morfémák —

² Lásd erre MORRIS, CH., *Foundation of the Theory of Signs*. Chicago, 1955. 102. 1.

jelentéseinek összegéből áll elő.³ Ezért két mondat jelentésének a különbsége, ill. hasonlósága kifejezhető az alkotó morfémák különbségeiben, illetve egyezéseiben. Nézzük a következő mondatokat: *Péter elvesztette a türelmét, Péter elvesztette az állását*. E két mondat jelentésének különbsége megmagyarázható a *türellem* és *állás* morfémák különbségével. Tehát két mondat jelentése esetében elhatárolható az egyező (*Péter elvesztette a —*) és a különböző (*türellem — állás*) rész. Más a helyzet a tartalmuk esetében. Itt már koránt sem mérhető össze olyan világosan az egyezés és a különbség. A tartalom síkján talán csak egyetlen közös pontja van e két mondatnak, az, hogy mindkettő egy Péter nevű személyről szól.

4. Említettük, hogy ha a mondatok tartalmától eltekintünk, akkor nem üres formák maradnak vissza, hanem jelentéssel bíró formák. A jelentést kénytelenek vagyunk feltételezni a forma és a tartalom között, mert nélküle nem lenne megmagyarázható forma és tartalom társulása, kapcsolata, lévén mindkettő egymástól gyökeresen idegen, minden belső összefüggés nélküli. ULLMANN — mint láttuk — felpanaszolta, hogy a strukturalisták nem törődnek a tartalommal. Viszont tudjuk, hogy nemcsak a strukturalisták, de egyáltalán semmiféle nyelvész nem vizsgálhatja a tartalmakat. Valószínűleg ULLMANN is a jelentésre gondolt, csak pontatlanul fogalmazott. Éppen ezért nézzük meg a jelentés problematikájának egyik érdekes aspektusát.

A tradicionális grammatika arra a meggyőződésre épült, hogy egy mondat szerkezetét felismerhetjük annak jelentése alapján. Tehát a jelentés alapján jutunk el a formához. Ebből a felfogásból az is következne, hogy a jelentések szerkezete, tagolódása pontosan egybeesik a formák szerkezetével, tagolódásával, más szóval sem a jelentésnek, sem a formának nincs a másiktól autonóm szerkezete, s a jelentés közvetlenül meghatározza a formát.

A strukturalizmus, elsősorban a nagy BLOOMFIELD iskolája, melynek szerény követője e sorok szerzője is, ezzel a naív meggyőződéssel szemben két aggálynak adott hangot. Az egyik módszertani természetű, s így fogalmazhatjuk meg: Mivel a jelentések tisztán, a formától függetlenül sohasem jelennek meg, mert ellentétben a formával nem fizikaiak, a jelentés vizsgálata szükségképpen csak a formák jelentéstani interpretációja lehet. Ez pedig, mint minden interpretáció, nem mentes a szubjektivizmus veszélyétől. Mindaddig, amíg nem sikerül a jelentést valamilyen módon objektivizálnunk, s így a formális vizsgálat számára megközelíthetővé tennünk, e téren megbízható megállapításokat aligha tehetünk.

A másik megállapítás, amely tudományunkat nem a jelentéssel, hanem annak vizsgálatával szemben szkeptikussá tette, az a felismerés, hogy a jelentések és a formák tagolódása nem egynemű, hanem mindkettő a maga saját törvényeit követi.

A strukturalizmus tehát nem a jelentéssel szemben szkeptikus, hanem a jelentés lehetséges vizsgálatával szemben. S meg kell mondanunk, hogy a tradicionális szemantika — amelynek ULLMANN a legigényesebb képviselője — e tekintetben eddig semmi segítséget nem adott. Ezek a szemantikai kézikönyvek ugyanis általában a következő témakörökre szorítkoznak: érintik a nyelvi jel problémáját, majd olyan jelenségeket, mint a homonímia, poliszémia

³ Ezt a gondolatot részletesen is kifejtettem. L. „Questions of Meaning”, The Hague, 1963.

stb., s azután bőbeszédűen elsorolják a jelentésváltozások különféle lehetséges osztályozási módjait. Az ilyen szemantika még csak nem is súrolja az igazi problémát, azt, ami a strukturalizmust valóban érdekelné: t. i. a jelentés lehetséges felhasználási módját a nyelvi elemzésben, szerepét a nyelvi szerkezetekben. Az ilyen szemantika ellen, amely alapfogalmakat tárgyal izoláltan, elemi módon, nos az ilyen szemantika ellen — nevezhetnénk statikus szemantikának is — nem hadakozunk, de ennek a nyelvi szerkezet vizsgálatában semmi hasznát nem vesszük.

A hagyományos nyelvtan a jelentés alapján akarta definiálni a nyelvtani kategóriákat. Eközben egész sor nyilvánvaló tautológiával operált. Ezek egyike-másika napjainkig makacsul tartja magát, éppen ezért befejezésképpen erre vessünk egy pillantást. Tudjuk pl., hogy az ige úgy határozta meg, mint „cselekvést, történést jelentő” szókat. Mármint nyilvánvaló, hogy az *ülni* vagy a *futni* nem egyformán cselekvés (talán az *ülni* nem is cselekvés) a *tartalom* síkján. Maradt tehát a jelentések síkja. Igen ám, csak hogy a jelentések síkján már nem a külvilággal állunk szemben, hanem egy meghatározott nyelv sajátos látásmódjával. S ez esetben a definíció, mely szerint az ige cselekvést jelentő szó, valójában ezt a gondolatot takarja: igének nevezzük egy nyelv azon szavait, amelyek olyasmit jelentenek, amit az illető nyelv cselekvésnek fog fel. De hogy mit fog fel cselekvésnek és mit nem, azt csak onnét tudjuk, hogy ige fejezi-e ki avagy sem.⁴ Ezt a tautológiát még általánosabban is kimutathatjuk:

Tudjuk, hogy a szavak bizonyos osztályai a mondat szerkezetek azonos pozícióiban léphetnek fel. Az ilyen szóosztályokat közönségesen szófajoknak nevezzük. S máris előttünk mered a sokat feszegett kérdés: mi az alapja a szavak azonos szófajhoz való tartozásának? Az egyik gyakori válasz szerint a szófajok voltaképpen jelentéskategóriák. Ennek értelmében a szavak bizonyos csoportjainak a jelentésében — az individuális jelentésen túl — általános, közös mozzanatok is vannak, s állítólag ezek a közös mozzanatok fejeződnek ki az egy szófajhoz való tartozásban. Nos nézzük ezt a gondolatot kicsit közelebbről. Sokan tehát azt állítják, hogy a szavak bizonyos osztályai azért léphetnek fel a mondat szerkezetek azonos pontjain, mert a jelentésükben van valami közös. S mivel tudják bizonyítani, hogy valóban van valami közös a jelentésükben? Azzal, hogy a mondat szerkezetek azonos pontjain léphetnek fel. A tautológia tehát itt is felbukkan. Éppen ezért aligha fogadhatjuk el azt a gondolatot, hogy a szófajok jelentéskategóriák.

Ellentétben a hagyományos nyelvtannal, mely azt hitte, hogy a jelentés alapján ismerjük fel a formát, a strukturalizmus, különösen pedig annak legújabb hajtása, a transzformációs elemzés kimutatta, hogy nem a jelentések alapján értelmezzük a formákat, hanem a formák alapján a jelentéseket. Egy-egy konstrukció jelentése számos esetben attól függ, hogy milyen forma szerint értelmezzük. Általában sok minden, amit korábban a jelentés intuíciónak tartottunk valójában a forma intuícója.⁵ Nem lehetetlen, hogy ez a helyzet a szófajok esetében is. Talán nem azért lépnek fel egy szóosztály tagjai a mondat szerkezet azonos pontján, mert közös a jelentésük, hanem csak közösnek hisszük a jelentésüket, mert a közös forma ezt sugallja — de mint láttuk, önmagában nem bizonyítja.

⁴ Lásd erre ROBINS, R. H., *Noun and Verb in Universal Grammar. Language* 28: 289—98 (1952).

⁵ Lásd CHOMSKY, N., *Syntactic Structures*. Mouton Ex. Co. 94 l.

5. Láttuk tehát, hogy a nyelvben a tartalom nemcsak a formával áll szemben, hanem a formával és a jelentéssel. Ez viszont azt jelenti, azt vonja maga után, hogy a forma és a jelentés, minden különbség ellenére, mégis csak megegyezik annyiban, hogy egyformán idegen a tartalomtól, s együtt áll vele szemben. Mivel a jelentés nem azonos sem azzal a valósággal, amiről a mondat szól, sem e valóság gondolati másolatával, azaz a tartalommal, bizonyos értelemben a jelentés is csak forma, valamiféle belső formája annak a tartalomnak, amelynek külső formája a szűkebb értelemben vett nyelvi forma, azaz a hangtest.

ANTAL LÁSZLÓ

Néhány vitatott kérdés a fonéma modern vizsgálatában

1. A nyelv objektivitásának kérdésével szakirodalmunkban számos esetben foglalkoztak. TELEGDI ZSIGMOND (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvtörténet. Budapest, 1956: 66) és ANTAL LÁSZLÓ (Nyr. 84: 353) gondolatait ismételve azt lehet mondani, hogy a materialista felfogásban a nyelv mint objektív jelenség az elsődleges; az egyéni tudatokban tükröződő „nyelvek” pedig ennek a létező, valóságos kategóriának a szobjektív lenyomatai. A nyelv objektív valóságából adódik az a következtetés, hogy a nyelvi kategóriák is objektívak abban az esetben, ha nyelvészeti interpretálásuk objektív. Ez a helyesnek elismert gondolat azonban a nyelvi kategóriák konkrét meghatározásában számos nehézségbe ütközik. (Pl. a szó, a mondat stb. konkrét meghatározása). Már DE SAUSSURE felhívja a figyelmet arra, hogy „a nyelv különös és meglepő tulajdonságához tartozik, hogy az első pillanatra megkülönböztethetőnek tartható tények nincsenek benne megadva, ugyanakkor azonban nem lehet létezésükben kételkedni, hiszen e tények együttműködése (kölcönhatása) alkotja a nyelvet. Ez a tulajdonság különbözteti meg a nyelvet minden más szemiológiai rendszertől. (SAUSSURE, Cours de linguistique générale. Paris, 1922. 149.)

A fonéma is nyelvi kategória, objektivitása két egymással összefüggő aspektusban észlelhető: fizikai realitás, mely a hang—fonéma közötti összefüggés eszközfonetikai vizsgálatán keresztül közelíthető meg, és pszichikai realitás, mely a megkülönböztető funkción keresztül észlelhető és vizsgálható.

Magától értetődő, hogy mindegyik fonológiai irányzatra jellemző, hogyan határozta meg a fonémát és a fonéma—hang közötti összefüggést. A fonéma meghatározása többek között azt is jelenti, hogy meghatározottnak kell lennie annak az alapkérdésnek, hogy mi is az azonos, illetve különböző egység. A kérdés még ma is problematikus volta HALLE egy mondatával illusztrálható, aki 1959-ben megjelent könyvében ezt írja: „... még ma sincs válasz arra a kérdésre, mi is értendő azon, hogy két hang azonos.” (The sound pattern of Russian. 's-Gravenhage, 1959. orosz ford. Novoje v lingvizityike II. 1962. 304.)

Különböző fonológiai koncepciók meghatározásainak lényegét JAKOBSON öt nézetben sűríti össze:

1. Pszichológiai szempont, mely szerint a fonéma a beszélő szándékában létezik, s mint ilyen szemben áll a konkrétan kiejtett hanggal. A fonéma pszichofonetikai jelenség, míg a konkrét hang fizikofonetikai tény. A konkrétan elhangzott hang tehát a pszichikai szándék ekvivalense. Az eltérés a fonéma és a hang között a szándék relaizálásakor jön létre.

2. A fonéma a kód egysége, míg a konkrét hangok a közlés (message) egységei.

3. A fonéma egyes hangok egész osztálya, mely közös, azonos fonetikai sajátosságokat tartalmaz.

4. A fonéma fikció, absztrakt konstruktum, mely nem realizálódik feltétlenül akusztikai-artikulatorikus síkon. A fonéma tehát tudományos absztrakció — konstruktum. (Cikkemben később erről még részletesen szó lesz.)

5. A fonológia (épp úgy mint az egész lingvisztika) a nyelv algebrája, melynek tárgya az elvontan kijelölt egységek tiszta relációja, függetlenül az egységek konkrét reális fizikai valóságától.

Jakobson mindezeket a nézeteket külső meghatározásoknak nevezi („külső” meghatározás azért, JAKOBSON szerint, mert a fonémát elkülöníti a konkrétan kiejtett hangoktól). Ezekkel állítja szembe saját koncepcióját, mely szerint a fonémát immanens, belső struktúrájából kiindulva lehet csak objektívan meghatározni: a fonológia és fonetika összefüggésében és különbségében az alapkérdés abban áll, hogyan válaszoljuk meg a fonológiai egység és a konkrét hangjelenség viszonyának kérdését. A fonéma nem konkrét hang, hanem bizonyos megkülönböztető jegyek nyalábjá, melyet a beszélő és a hallgató egyaránt megtanult beszédtevékenysége folyamán artikulálni és apperceptálni. A fonéma immanens meghatározása azt jelenti, hogy a megkülönböztető jegyeket artikulációs és akusztikai aspektusban a konkrét fizikai hangon belül kell kimutatni. (R. JAKOBSON and M. HALLE, *Phonology in relation to phonetics*, orosz ford. *Novoje v lingvisztyike*, II. Moszkva, 1962. 238—44.)

Megemlítésre méltó itt JAKOBSONnak egyik felszólalása, melyben hangsúlyozza, hogy az a tény, hogy a fonéma a megkülönböztető jegyek nyalábjá, megdöntik SAUSSURE-nek azt az alapelvét, hogy minden nyelvi egység lineáris. A fonéma tudniillik ezek szerint kétdimenzionális nyelvi egység. (*Zeichen und System der Sprache* II. Band. 1962. 52.) A jelölő, signifiant síkján JAKOBSON érvelése, véleményem szerint, meggyőző.

JAKOBSON dichotomikus elméletében a megkülönböztető (differenciális) vagy releváns jegyek bináris oppozícióba állíthatók. A bináris oppozíciók száma minden nyelvben véges. Az eddig végzett konkrét nyelvi fonológiai kutatások 12 bináris oppozíciót mutattak ki, melyek azonban nincsenek mind jelen egy-egy konkrét nyelvben, mégpedig azért, mert bizonyos bináris oppozíciók különböző nyelvekben komplementáris, vagyis egymást kiegészítő distribúcióban állanak. (R. JAKOBSON, M. FANT, M. HALLE, *Preliminaries to speech analysis*, orosz ford. *Novoje v lingvisztyike* II. 210—212.)

JAKOBSON szerint a megkülönböztető jegyek bináris szembeállása a nyelvi struktúra immanens tulajdonságának következménye. Szerinte a nyelvben általában a megkülönböztető jegyek (az *a—o—u* típusúak kivételével) dichotomikus szerkezetűek, vagyis bináris oppozícióba állíthatók. (JAKOBSON, HALLE, *Phonology in relation* ... orosz ford. N. L. 273—4.)

JAKOBSON dichotomikus elméletének konkrét alkalmazása során arra a következtetésre jutottak egyes nyelvészek, hogy a bináris szembenállás csupán hipotetikus posztulátum, melynek egyedüli célja, hogy a hangok reális fizikai tulajdonságából kiindulva a leggazdaságosabban és a legegyszerűbben lehessen leírni a nyelv hangjai közötti viszonyt. Így a megkülönböztető jegyek bináris szembenállása nem fonetikai síkon, hanem fonológiai síkon értendő. (Kibrik, *K voproszu o metogye opregyelenyija* ... *Voproszi Jazikoznanyija* 1962/5, 81,

Ivanov V. V. Tyeorija fonologiceszkih razlicityelnih priznakov. Novoje v lingvisztyike II. Moszkva 1962. 1967.) Így például KIBRIK hangsúlyozza, hogy csak a konkrét hangnak van meghatározott fizikai paramétere, míg a megkülönböztető jegy akusztikai tartalma viszonylagos. Ez azért van, mert a megkülönböztető jegy csak a konkrét hangok egymáshoz való viszonyát fejezi ki, a viszony pedig a konkrét nyelveken belül más és más. Ezért relatív a megkülönböztető jegyek akusztikai paramétere, s általános nyelvészeti szempontból nézve a megkülönböztető jegy konkrét akusztikai tartalmáról alig lehet beszélni (KIBRIK, i. m. 82). Éppen úgy, ahogy a meleg melegebb (vagy nem meleg) meghatározás fizikai tartalma viszonylagos és attól függ, hogy milyen objektumokat hasonlítunk össze egymással, a megkülönböztető jegyek fizikai tartalma is konkrétan akusztikailag csak adott nyelven belül határozható meg. KIBRIKkel egyetértésben úgy összegezném, hogy a megkülönböztető jegy fonológiai és nem akusztikai fogalom, bár akusztikai interpretálása elengedhetetlenül szükséges.

2. Mint ismeretes, az információelmélet nyelvészeti alkalmazása a fonológiában érte el eddig a legtöbb eredményt.

Az információelmélet szempontjából a nyelv kódrendszer. JAKOBSON szerint, leegyszerűsítve, a nyelv kódrendszerében fonológiai síkon a következő jegyek (features) különböztethetők meg: a) megkülönböztető (differenciális) vagy releváns jegyek, melyek kétdimenzionálisan, nyalábba kötve alkotják a minimális lineáris fonológiai egységeket, a fonémákat. A fonémák közvetlenül nincsenek kapcsolatban a kódolás objektumaival: nincs jelentésük; b) konfiguratív (configurative) jegyek, melyek funkciója a kiemelés (hangsúly) vagy a szétválasztás (határjelzés); (például a magyarban *Szabad Sajtó útja* és *szabadság*; *különjárat* és *vonja* stb. stb., hangtestek eltérő kiejtése); c) ekszpresszív (expressive) jegyek, melyek a beszélő emocionális hangulatát fejezik ki.

JAKOBSON szerint a megkülönböztető jegyek egyaránt kimutathatók a) akusztikai síkon (pl. spektrográf segítségével), b) az artikulációban (pl. röntgenfilm segítségével) és c) az emberi appericiálásban. (JAKOBSON, HALLE, Phonology . . . orosz ford. N. L. 258–59.) Az összefüggés azonban a három sík között sokkal bonyolultabbnak bizonyult a további kutatások során, mint ahogy ezt eleinte feltételezték. Így például a legtöbb esetben nehezen határozható meg, hogy az akusztikai síkon (spektrogrammon) észlelhető mozzanat tulajdonképpen külön-külön melyik megkülönböztető jegy fizikai paramétere. DUKELSZKIJ, Principi szegmentacii recsevo go potoka, Moszkva, 1962. 3).

Azonkívül: a megkülönböztető jegyekkel együtt funkcionálnak a terjengős (redundans) jegyek. Előfordulhat, hogy a redundans jegyek átveszik a megkülönböztető jegyek funkcióját. Így például V. V. IVÁNOV egyik cikkében ezzel a jelenséggel kapcsolatban utal egy általa végzett kísérletre. Az automatikus beszédszintetizáló készülék bizonyos hangsorozatot „mondott”, melyet IVÁNOV úgy fogott fel mint az orosz „h o r o s o” szót. Mint azonban kiderült, a mechanikusan szintetizált szóban az *r* nem volt szintetizálva: a két magánhangzó közötti szünet appericiálódott azonosan az *r*-rel. (Novoje v lingvisztyike II. 154.)

A közlésben tehát a hangok egy része terjengős (redundans).

A hangok (betűk) redundanciája kísérletek sorozatával bizonyítható. Így egy vizsgálat szerint — az angolban a hangok mintegy 55 százaléka terjengős.

(FRY D. B., Communication theory and linguistic Theory. IRB Transaction on Information Theory 1953. 1.) Magyar anyagon hasonló kísérletek hasonló eredményhez vezettek (FÓNAGY IVÁN, A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben: NyK. LXII, 76–8).

Ugyanakkor, a terjengős (redundans) elemek megkönnyítik a megkülönböztető jegyek felismerését. Az is ismeretes, hogy a hallottak megértésében segítő szerepet játszik a helyzet (szituáció) is, ahol a közlés elhangzik. Mennél ismertebb, megszokottabb a helyzet, annál könnyebb a hallgató feladata, hogy megértse az elhangzottakat. Ezenkívül, a nyelv hangjainak lineáris (törvényszerű) egymásutáni következése statisztikailag kimutatható és distribúciós szabályokba foglalható. A distribúciós szabályokat az egyén intuitíve számon tartja. Ez az intuitív valószínűségszámítás is fokozza a közlés hírértékének megjósolhatóságát. (Részletesebben erről lásd FÓNAGY IVÁN, Beszéd és valószínűség. Nyr. LXXXIV, 309–20.)

Ebből a rövid és vázlatos felsorolásból is nyilvánvalóvá válik, hogy a beszéd appericiálása rendkívül bonyolult folyamat, amely nem fogható fel mechanikusan úgy, mintha az egyén az általa hallottakat egyszerűen fonémáról- fonémára bontva fogná fel.

Bár a fonémák nincsenek kapcsolatban a jelentéssel, bizonyos hangképzetek közvetlenül asszociálódhatnak a jelentéssel. Az egy fonémából álló lexikai vagy grammatikai jelentésű morféma hangtestét lehet példaként felsorolni, mint pl. a magyarban az *é* (öré) ; *k* (szobák) stb., vagy SCSEBA orosz nyelvre vonatkozó példáit, ahol az olyan hangtestek, mint *i* (*u*) az és kötőszó, az *l* (*l*) a múlt idő (*будел, знал* stb.), az *u* (*y*) a tárgy (*боду, копоу* stb.), az *a* (*a*) az alany (*бодя, копоа* stb.) jelentésével asszociálódnak. (SCSEBA, Russzkije glasznije v kacsesztvennom i kolicsestvennom otnosenyii. 1912. 6–7.) A fonéma-elmélet megteremtői, így SCSEBA is például, éppen ebben látta az alapját annak, hogy az egyénnél kialakul egy öntudatlan mechanizmus, amely bizonyos hangképzeteket önállósít, autonomizál (SCSEBA, i. m. uo.). Az egyén a beszédtevékenység elsajátítása következtében arra a képességre tesz szert, hogy intuitíve a beszédet egységekre bontsa. Ebből az intuitív szegmentálásból indultak ki mindazok a „spontán fonológusok” is, akik egy-egy nyelv számára ábécét teremtettek. Adott esetben okvetlenül meg kell jegyezni, hogy a spontán intuitív nyelvi szegmentálás (amelyet például az ábécék létezése, létrehozása feltétlenül bizonyít) kudarcot vallott, amikor a szintetizáló-analizáló gép számára programozni kellett egy-egy nyelv alapegységeit (hangtani síkon).

Így például DUKELSZKIJ fent említett munkájában hangsúlyozza, hogy a beszédfolyamat automatikus szegmentálásánál nem vált be az a feltevés, hogy beszédfolyamat egységét lingvisztikai kritériumokból kiindulva kell meghatározni, az egységek pedig annak az alapján identifikálhatók, hogy közös akusztikai paraméterek vannak (3 lap). (DUKELSZKIJ munkájáról az ismeretése az ALH.-ban jelenik meg.) Bár más vonatkozásban, de ugyanerről ír IVANOV, amikor megjegyzi, hogy JAKOBSON dichotomikus elméletének kivételével eddig az összes fonológiai irányzatok, részben még a glosszematika is, a beszédaktus fonológiai tagolásában az emberi intuícióna támaszkodtak. Tudniillik, ha áll az a tétel, hogy az ember intuitíve azonosítani tud bizonyos hangokat (mint azonosokat, illetve egymástól eltérőket), akkor az azonos, illetve különböző egységek rendszerbe foglalása kisebb vagy nagyobb következetességgel már megoldható probléma. Ez a posztulátum azonban lény-

gében véve azt jelenti, hogy a fonológiai elemzés eredménye (az egység) előre adva van az egyén nyelvi intuíciójában, s a fonológus feladata mindössze abban áll, hogy tudományos szinten fogalmazza meg ezt az intuíciót. Mindaddig, amíg gyakorlati kérdések megoldásáról van szó, mely támaszkodhat erre az intuícióra az ilyen fonológiai szempont megengedhető. (Bár elméleti szempontból ez a tudományos analízis kételyeket vált ki, hiszen a fonológiai elemzés olyan fonetikai adatokból indul ki, melyek kijelöléséhez az elvégzendő fonológiai analízis már elvégzettnek számít. [IVÁNOV, i. m. 144–4].) SAUMJAN egyik munkájában, melyről az alábbiakban lesz szó, részletesen fejtegeti, hogy JAKOBSON dichotomikus elméletében is a fonológiai alapegység (a megkülönböztető jegy) kijelölése az emberi intuícióra támaszkodik. Valóban a nyelv megkülönböztető jegyeinek kijelölése a jakobsoni dichotomikus elmélet alapján is csak akkor lehetséges, ha előre ismert a nyelv fonémaállománya.

3. Rendkívül bonyolult és érdekes probléma, melyre az utóbbi években végzett kutatások keresnek választ, hogy milyen mechanizmus alapján változnak át az egyénnél az akusztikai szignálok megkülönböztető jegyekké.

Talán feleslegesen ismételtek ismert dolgokat, amikor kitérek arra, hogy a nyelvi kódban a kódjel (a nyelvi jegy) kétoldalú (bilaterális) egység. (Más felfogásban a nyelvi jegy unilaterális egység, de az adott cikk keretében erre nem célszerű kitérni.) JAKOBSON szerint az összes szemiotikai rendszerek közül csak a nyelvre jellemző az a sajátosság, hogy a megkülönböztető sík (a nyelv hanganyaga) és a szignifikatív sík (a jelentés) bonyolult hierarchikus mechanizmusa szétválasztódhat. JAKOBSON bizonyos afáziás betegek beszédét vizsgálva állapítja meg, hogy e két sík között, afáziás állapotban, néha konfliktus keletkezik. A két sík összeforrottsága megszűnik és az egész percepció egy síkra redukálódik. Ilyenkor előfordulhat vagy az, hogy az egyén felfogja és ismételni tudja az egyes fonémákat, de a belőlük összetett hangtestek értelmét nem fogja fel, vagy pedig csak a szót (szóformát) fogja fel és reprodukálja, de képtelen azok minimális egységeit is appericipiálni és reprodukálni. JAKOBSON megjegyzi, hogy az ilyen szavakkénti appericipálás jellemző a gyermeknyelvi fejlődés kezdeti szakaszára, vagy pedig egy prelingvális állapotra (JAKOBSON, HALLE, *Fundamentals* ... 74, 75).

A fonológia tárgya a nyelv megkülönböztető síkja. A megkülönböztető sík működésével kapcsolatban érdekes gondolatokra hivatkoznék. IVÁNOV fent idézett cikkében utal GELFAND és ZETLIN 1961-ben a Leningrádi Matematikai Kongresszuson elhangzott felszólalására. A felszólalásban a szerzők arra a tényre hívják fel a figyelmet, hogy az emberi szem éppúgy mint az emberi fül sokkal pontosabban és finomabban differenciálja, analizálja a fizikai tényeket, mint ahogy erre képes lenne egy technikailag teljesen azonos szerkezetű lencse, illetve kagyló. A szerzők a magyarázatot abban látják, hogy az ember a fizikai tények elemzésekor előbb elsődleges döntésekre jut, majd az elsődleges döntések alapján végleges hipotetikus határozatot fogad el (i. m. 160–61). L. A. CSISZTOVICS kísérletei alapján ugyanerre a következtetésre jut. CSISZTOVICS szerint a beszéd felfogásának modelljében két szakaszt lehet megkülönböztetni: az első szakaszban, melyet gyorsan működő kis terjedelmű operatív emlékezetnek nevez a szerző, az akusztikai szignálokról elsődleges döntések jönnek létre. Ezeknél az elsődleges határozatoknál az artikulációs mozzanatok, melyek részt vennének egy azonos hang képzésében, döntő szerepet játszanak. A második szakaszban az ember az elsődleges határozatok alapján kialakít

bizonyos végső eredmények sorozatát, melyek már nincsenek összefüggésben a hangos beszédsegmentum auditív képzetével. (CSISZTOVICS, ALJAKRINSZKIJ, ABULJAN, Vremennije zagjerski pri povtorenyii szlisimoj recsi. Voproszi psziologii. 1960, 6, 119.)

Nem felesleges adott esetben utalni FODOR ISTVÁN 1961-ben megjelent cikkére, ahol FANTRA hivatkozva határozottan leszögezi, hogy az akusztikai leírás nem pótolhatja a képzés szerinti elemzést, hanem ennek csak fontos kiegészítő részét alkotja.

Tudniillik, ha az akusztikai szignálok appercipiálásában az artikulációs mozzanatok olyan fontos szerepet játszanak, ahogyan ezt CSISZTOVICS kísérletei sorozatával, véleményem szerint, meggyőzően bizonyít, akkor a beszéd-folyamat hanganyagának leírásában valóban fontos egyrészt megkülönböztetni a hallgató és a beszélő szempontját, másrészt, de ezzel összefüggésben elemezni úgy az akusztikai, mind az artikulatorikus tényeket. (FODOR ISTVÁN, A megkülönböztető elemek jelentősége: NyK. LXIII, 139–140 és 158.)

4. A kibernetika által felvetett nyelvészeti problémák a fonológia céljait megváltoztatták. Ezzel összefüggésben a nyelv fonológiai modelljét is másképp kell ábrázolni. Mindeddig, mint ahogy erről már szó volt, a nyelvész az emberi intuíciónak indulhatott ki, illetve arra támaszkodhatott. A gépnek azonban nincs intuícója, ezért a beszédaktus fonológiai egységekre való bontása, illetve a nyelv fonológiai modelljének kijelölése az eddig megszokott fonológiai módszerekkel nem oldható meg, írja IVANOV (i. m. 157).

IVANOV hangsúlyozza, hogy a megkülönböztető jegyek absztrakt rendszerbe való foglalása lényegében véve lehetséges feladat. Az ilyen absztrakt rendszer megkülönböztető jegyei csak közvetett relációban állanak fizikai megtestesítőikkel (IVANOV, i. m. 171). A szerző ezen a helyen CHOMSKYRA utal, aki először fogalmazta meg ezt a gondolatot JAKOBSON és HALLE Fundamentals... című könyvéről írt recenziójában. (International Journal of American Linguistics, vol. 23, No. 3. July 1957. p. 239.)

L. A. CSISZTOVICS hipotetikus modellje a hangos beszéd felfogásáról is, mint ahogy erről fent szó volt, tulajdonképpen azt a gondolatot hangsúlyozza — amely, véleményem szerint, alapvetően fontos állítás —, hogy az ember a hangos beszéd appercipiálásakor az akusztikai tényeket közvetlenül nem mint fonémákat (vagy megkülönböztető jegyeket) fogja fel, hanem az akusztikai szignálokról az artikulációs mozzanatokra támaszkodva előbb elsődleges döntéseket alkot. A továbbiakban az egyén a felhalmozott elsődleges döntések sorozata alapján végleges döntésekre jut, melyekben azonban már akusztikai tények nem szerepelnek.

SAUMJAN 1962-ben kiadott „Az elméleti fonológia problémái” című munkájában (Sz. K. SAUMJAN, Problemi tyeoretjicseszkoj fonologii, Moszkva, 1962) kísérletezik azzal, hogy elméletileg megalapozza az absztrakt fonológiai egységek modellezését. (Először 1960-ban a Voproszi Jazikoznanyija 5., valamint a Voproszi Filozofii 1960/9. számában fogalmazta meg a szerző alapgondolatait.) A szerző abból indul ki, hogy a nyelvi hang természete kettős: egyrészt akusztikai és artikulatorikus tény, másrészt nyelvi-szemiotikai viszonylagos egység. A nyelvi hang e két oldalának vizsgálata eredményeiben nem fed egymást. (Példának fel lehet hozni a magyar $n-\eta$ viszonyát, mely nálunk egy fonéma változata, míg az angolban ugyanez az akusztikai-artikulatorikus tény két fonémának a megtestesítője.) SAUMJAN

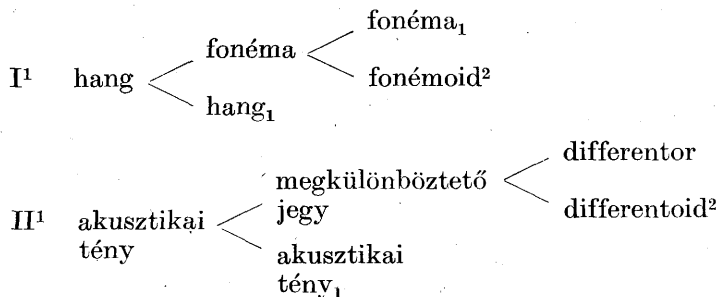
az eddigi fonológiai koncepciók alapvető hiányosságát abban látja, hogy nem veszik figyelembe a nyelvi hang természetének fent említett kettősségét. A fonéma eddigi meghatározásai egymást kizáró, egymásnak ellentmondó téziseken alapulnak. Az egyik tézis, hogy a fonéma a jelölők (signifiant) megkülönböztetésére szolgáló egység, s mint ilyen, SAUMJAN szerint, nincs feltétlenül a fizikai anyaghoz (hanganyaghoz) kötve, a másik tézis, hogy a fonémák akusztikai elemek. Az ellentmondást (antinomiát) SAUMJAN szerint úgy lehet kiküszöbölni, hogy a fonológiában, éppúgy mint pl. a fizikában logikailag különbséget kell tenni a megfigyelés (a konkrétan észlelhető tények) síkja és a konstruktumok síkja között. A megfigyelés síkjához az olyan elementáris fogalmak tartoznak pl. mint „*fehér, nehéz, rugalmas, rugalmasabb* stb., a konstruktumok síkjához pedig az olyanok, melyeket közvetlenül érzékelni nem lehet, pl. *elektron, proton, gen* stb. A konstruktumok az elementáris fogalmakon keresztül közelíthetők meg (SAUMJAN, Dvuhstupencsataja tyeorija fonemi i differenciálnih elementov. Voproszi Jazikoznanyija. 1960/5. 18.)

SAUMJAN hangsúlyozza, hogy a konkrét nyelv hangjainak azt a tulajdonságát, hogy azok fonémák, nem lehet közvetlenül úgy észlelni, mint a hangok fizikai tulajdonságát. A fonémák nincsenek egy bizonyos nyelvben közvetlenül, érzékelhető módon adva (i. m. 20). (Nem felesleges itt újból L. A. CSISZTOVICS hipotetikus modelljére utalni.)

Mindezt a fonológiában is meg kell különböztetni a tudományos absztrakciónak két síkját: 1. a megfigyelés és 2. a konstruktumok síkját. A hang és a fonéma a tudományos absztrakciónak alapvetően más síkjához tartozik. Így tehát Saumjan szerint a fonéma és a megkülönböztető jegy *k o n s t r u k t u m* (i. m. 1960. 20).

A fonémák és a megkülönböztető jegyek közötti viszony felismerése a nyelv fizikai anyagának elemzésén keresztül érhető el — írja SAUMJAN. A fonológiában, mint általában a strukturális nyelvészetben, a forma és az anyag (szubsztancia) problémájának megoldása tulajdonképpen a megfigyelés és a konstruktumok síkjának egymáshoz való viszonyának, megfelelésének (szootnosenyije) feltárását jelenti. Ezért a fonológus nem küszöbölheti ki vizsgálatából a fizikai anyagot, hanem következetesen el kell határolnia az absztrakció e két síkját és rögzítenie kell az átmenetet, a megfelelést a fizikai anyagtól (a hangtól) a konstruktumig (a fonémáig és a megkülönböztető jegyekig). (i. m. 33.)

SAUMJAN utal arra, hogy éppen úgy, ahogy a fizika fejlődésével az alapfogalmak differenciálódtak, kettéágazódtak, a fonológiában is differenciálódtak az alapvető fogalmak. A szerző ezt a következő ábrával illusztrálja (Problemi tyeoreticeszkoj fonologii. 88):

SAUMJAN munkájában hangsúlyozza, hogy az elméleti fonológia nem azonos az általános fonológiával. Az előbbi a fonológiai tények természetét vizsgálja és e célból hipotetikus-deduktív módszerrel sajátos konceptuális apparátust hoz létre, míg az általános fonológia a konkrét fonológiai rendszerek tipologizálásával foglalkozik. Az elméleti fonológiában a konstruktumok síkja ugyanazt jelenti, amit a kibernetikában a „fekete doboz”: vagyis, közvetlenül nem észlelhető rendszert, amely azonban a közvetlenül észlelhető adatok elemzésén keresztül megközelíthető, megismerhető (i. m. 1962. 5.)

SAUMJAN koncepciójának helytállóságát csak a kibernetika által felvetett nyelvészeti problémák gyakorlati megoldása igazolhatja, de munkája gondos áttanulmányozása a nyelvészek számára feltétlenül hasznos és szükséges.

Saumjan kétfokú fonológiai-elmélete, amely szerint a fonéma, illetve a megkülönböztető jegy konstruktum és közvetett viszonyban áll a fizikai tényekkel — a fonémának ez a „külső” meghatározása —, véleményem szerint, előbbre juttatja a problémát a fonéma objektivitása körül. A fonéma, illetve a megkülönböztető jegy mint konstruktum szintén objektív realitás, csupán bonyolultabb visszatükröződése az objektív valóságnak, mint ahogy ezt a „belső” immanens meghatározás szerzői feltárták.

*

Cikkemben igyekeztem röviden felvázolni néhány vitatott kérdést, amely a modern fonológiában tulajdonképpen a fonéma objektivitásának és meghatározásának a problémája körül összpontosul.

SZÁNTÓ ÉVA

¹ A hang, fonéma, akusztikai tény, nem azonos a hanggal, illetve fonémával stb., mert már differenciáltabb természetű fogalom, ezért különbözteti meg őket Saumjan külön jellel (1).

² A fonémoid és a differentoid a megfigyelés síkjához tartozik, míg a fonéma és differentor a konstruktumok síkjához.

Lauri Kettunen
1885 – 1963

1963. február 26-án elhunyt Lauri Kettunen, a helsinki egyetem nyugalmazott professzora, a balti-finn nyelvek nagyérdemű kutatója. Személyében olyan fáradhatatlan és termékeny kutatót vesztett el a finn nyelvtudomány, amilyent Suomi határain túl sem sokat ismer a nyelvtudomány története.

Tudományos érdemeket Kettunen oly fiatalon szerzett, hogy ezek őt már 29 éves korában az egyetemi oktatók sorába emelték. 1914-ben a helsinki egyetemen nevezték ki a finn nyelv docensévé, 1919-ben pedig a tartui egyetem hívta meg a balti-finn nyelvek professzorának. 1925-ben visszatérve hazájába, 1929-ig a finn filológia segédprofesszoraként működött a helsinki egyetemen, majd pedig — 1929-től — a balti-finn nyelvek rendkívüli tanáraként folytatta munkáját. Tanszékét 1938-ban az észti nyelv és közeli rokon nyelvei tanszékévé alakították át, s 1939-től kezdve Kettunen ezen tanszék vezetőjeként végezte oktatói munkáját egészen nyugalomba vonulásáig.

Kettunen tudományos munkássága nem terjed túl számottevő mértékben a balti-finn nyelvek körén, ezen belül viszont sok tekintetben úttörő jellegű. Amíg működésének megkezdése előtt nem egy balti-finn nyelvről csak alig-alig voltak ismereteink, addig ma — jelentékeny részben Kettunen munkájának eredményeképpen — valamennyi kis balti-finn nyelv köréből nagy mennyiségű szövegmutatvány, részletes hangtan és terjedelmes szótár, vagy legalábbis feldolgozás alatt álló szótári anyag áll a kutatás rendelkezésére. Ahhoz, hogy a balti-finn nyelvek megismerésének a lehetőségeiben ilyen gyökeresen új helyzet álljon elő, a tanulmányutak egész sorára, a gyűjtő munka végzője részéről pedig rendkívüli vállalkozó szellemre, fáradhatatlanságra, lankadatlan lelkesedésre, gazdag élettapasztalatokra és alapos emberismeretre volt szükség. Kettunen fiatal korától késő öregségéig vállalta a fáradságos és nemegyszer nélkülözéssel is járó helyszíni tanulmányutakat, s hogy azok a jelzett eredménnyel jártak, azt annak tulajdoníthatjuk, hogy ő birtokában volt mindazon kutatói és emberi tulajdonságoknak, amelyek útja sikerének feltételei voltak. A jellemzésére annak, hogy az eredmények eléréséhez mennyi utazásra, illetőleg milyen kitartó munkára volt szükség, csak két számot említek: Kettunen 1920-tól 1937-ig csupán a kis liv néphez nem kevesebb, mint 11 alkalommal tett tanulmányutat, a Közép-Svédországban lakó ún. erdei finnekhöz pedig nyolc alkalommal látogatott el. A vepsze-, vót- és livföldi tanulmányutak, valamint az észti nyelvi kutatások eredményeiből itt csupán néhány címet sorolhatok fel: Lautgeschichtliche Untersuchung über den Kodaferischen Dialekt, Viron (a későbbi kiadásokban: Eestin) kielen äännehistoria, Lõunavepsa häälik-ajalugu, Vatjan kielen äännehistoria, Livi-

sches Wörterbuch, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus, Suomen lähi-sukukielten luonteenomaiset piirteet, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. Az észtl nyelv megismerése szempontjából új korszakot jelentettek Kettunen finnül írt észtl nyelvkönyvei, valamint észtl—finn szótárai is.

A kis balti-finn nyelveken kívül sokat foglalkozott Kettunen anyanyelve nyelvjárásaival s ezek problémáival is. E téren legnagyobb szabású alkotása a Suomen murteet I—III, melynek harmadik kötete a finn nyelv nyelvjárasi atlaszát foglalja magában. A nyelvhelyesség kérdései iránti érdeklődésének termékei „Hyvää vapaata suomea” (1949) és „Suomen kielen ohjesanastoa” című kézikönyvei. Írt iskolai leíró nyelvtanokat is.

A nyelvtudomány területei közül Kettunent főleg a hangtan és az etimológia érdekelte. Hangtani dolgozatai közül a finnugor nyelvtudomány központi kérdéseit is közelről érintik azok, amelyeket a fokváltakozás és a magánhangzóharmónia kérdéseiről írt. Kettunen tagadta mind a fokváltakozás, mind pedig a magánhangzóharmónia finnugor alapnyelvi eredetét, s ismételtén rámutatott mind az előbbi elmélet fogyatékoságaira, mind pedig az utóbbi tanítás nehézségeire. Ilyen tartalmú cikkei közül emlékezzünk a következőkre: Astevaihtelusta länsisuomalaisissa kielissä (Vir. 1919), Liiallisia astevaihtelutapauksia (Vir. 1920), Eräitä erimielisyyksiä tieteenme kysymyksissä I—VII (Vir. 1925), Klusiilien heikon asteen merkintä (Vir. 1928), Suomen ts:n astevaihtelu (SUS.Toim. LVII.), Über einen „südestnischen Beitrag zur Stufenwechseltheorie” und über die Theorie selbst (SUS.Toim. LXVII.), Gab es Stufenwechsel im Urfinnischen? (NyK. I.), Vepsän vokaalisoinnun iästä (Vir. 1935.), Onko vepsässä ollut astevaihtelua? (Vir. 1938.), Astevaihtelun salaisuus (Vir. 1949.), Selvitystä astevaihteluun (Vir. 1951.). Pusztán egy-két balti-finn nyelvre korlátozódó észzrevételeivel Kettunennak nem sikerült a magánhangzóharmónia ősiségéről széles körben vallott meggyőződést megingatnia, az „uráli fokváltakozás” tanítása ellen felsorakoztatott érvei azonban nagy figyelmet keltettek, s ezeknek jelentős részük van abban, hogy az uráli nyelvek kutatóinak többsége ma már elveti az uráli alapnyelvi fokváltakozást, s kisebbségük is legfeljebb csak esetleg lehetségesnek, de semmi esetre sem bizonyítottaknak tartja.

Noha e megemlékezésem elején azt állapítottam meg, hogy Kettunen tudományos munkássága általában nem terjedt túl a balti-finn nyelvek körén, ez nem jelenti azt, hogy ezt az élő nyelvekkel oly szoros kapcsolatban állott és oly sok helyszíni kutatást végzett tudóst nem foglalkoztatták volna tudományunk elvi kérdései is, s hogy sohasem vont volna le általános következtetéseket saját tapasztalataiból. Állandóan érdekelte például az a kérdés, hogy a hangalaki változásokban milyen mértékben érvényesül szabályosság, s felvetette önmagának a szavak keletkezésének problémáját is. Az előbbi tárgykörbe tartozik „Säännönmukaisuuden puutteesta kielenelämässä” (Vir. 1927.) című, értékes megfigyelésekben gazdag dolgozata, a szavak keletkezése kérdésével pedig a mi folyóiratunk hasábjain (NyK. LX.) foglalkozott.

Kettunen tudós egyénisége lényegesen különbözött honfitársaiétól. Amíg az idősebb finn kutató nemzedéket széles körben elterjedt nézet szerint általában elsősorban a tények rögzítésére való törekvés, a hűvös, szinte száraz tárgyilagosság jellemzi, addig Kettunen műveire és cikkeire sok esetben az erős szubjektivitás, a vitatkozó hajlam, az ellentmondási kedv nyomják rá bélyegüket. Noha nemegyszer hangsúlyozza azt, hogy a tudós első feladata a

tények megállapítása, s azok magyarázata akár el is maradhat, ezen elvéhez ritkán maradt hű. Gyakran meglegedett azonban ellenfele nézeteinek pusztá cáfolatával, s újabb magyarázatot legfeljebb ötletként mellékesen vetett oda. Szenvedélyessége nem ritkán még abban is megakadályozta, hogy tudományos ellenfele álláspontját világosan ismertesse; e helyett beérte egy-egy lekicsinylő megjegyzéssel. Nem kétséges, hogy cikkeiben Kettunen általában a tudományos igazság megközelítésének a célja vezérelte, írásainak értéke azonban a jelzett okok miatt mind tudományos, mind didaktikai szempontból többé-kevésbé különböző.

Lauri Kettunen több évet töltött Magyarországon a magyar állam tudós ösztöndíjasaként. Lív szótárának sajtó alá rendezését, valamint vepsze mondat-tanulmányának bizonyos munkálatait legalábbis részben Budapesten végezte el. Magyarországi élményeiről és benyomásairól részletesen számot adott útleírásaiban: Tieteen matkamiehenä (1945), Tieteen matkamiehen uusia elämyksiä (1948) és Matkapakinoita ja muita muistelmia (1960). Magyarországi emlékei magyar tárgyú regény írására is ihlették. Ezt Toivo Hovi álneven „Tisza tulvii — Ilona, Ilona!” címen jelentette meg. Mind útleírásaiból, mind regényéből az látszik, hogy Kettunen felismerte az ellenforradalmi Magyarország társadalmának korhadtságát, de ugyanakkor nem jutott el kultúránk értékeinek meglátásáig.

Most, a búcsúzás órájában, e sorok írója előtt Lauri Kettunen úgy áll, ahogyan 1933 nyarán Lív földön megismerte: ízig-vérig romantikus, erősen hangulatos, tréfálkozó kedvű emberként, akinek jóakarátát, vendégszeretetét sok Finnországot járt magyarnak volt alkalma tapasztalni. Lauri Kettunen — ez a szüntelenül mozgékony ember, pihenést nem ismerő tudós — meghalt, de az élete végnapjait élő lív és vót nép meg a kihalófélben levő kis vepsze nép nyelve a tudományos irodalomban még sokáig élni fog, s ez nagyrészt Lauri Kettunen érdeme.

LAKÓ GYÖRGY

Cs. Faludi Ágota
1925—1963

Hirtelen ment el tőlünk, váratlanul és fiatalon. Még a negyven évet sem élte meg.

1925-ben született Budapesten. Finnugor nyelvészeti képzettségét ZSIRAI MIKLÓSNÁL szerezte. Az ő tanítványa volt, nemcsak névleg hanem munkásságában is. Tanító mesteréhez híven így lett obi-ugrista, szorosabban véve az osztják nyelv kutatója. Első nagyobb dolgozatához is az osztják nyelv köréből választotta témáját: az osztják névszói összetételeket vizsgálta meg-
lehetősen nagy részletességgel (Névszói összetételek az osztjákban. Finnugor értekezések 10. Budapest, 1948. 46 l.). E témához kapcsolódnak első cikkei (Osztják *äparli-törli* : MNy. XLV/1949: 191—2; Az osztják nyelv történetéhez:

NyK. LII/1950: 208—38; Ikerszótanulmányok: uo. 358—60; Zusammenfassende Zusammensetzungen und metrische Parallelismen im Chantischen: ALH. I/1951—2: 419—34). Ezután szorgalmasan jelennek meg dolgozatai, 1950 és 1955 között a NyK. minden számában találkozunk a nevével. Érdeklődése ez idő tájt az obi-ugor népek ősi műveltsége felé fordul, s e tárgykörből írja legjelentősebb dolgozatait (Vadászattal kapcsolatos mértékegységek az obi-ugor nyelvekben: NyK. LIII/1951—2: 226—31; Obi-ugor nyílnevek: NyK. LV/1953—4: 181—209), melyek számottevő nemzetközi érdeklődést váltottak ki. Kisebbségi sikerrel etimológiai kérdésekkel is foglalkozott (Obi-ugor szómagyarázatok: NyK. LIV/1952—3: 270—7; Egy obi-ugor kutyauszító: uo. 278; *Súly, süllyed*: MNy. L/1954: 455—7; *Gége*: uo. 457—8). Nyelvészeti témakörének kiszélesedésére vall a nyelv és gondolkodás köréből való „Néhány chanti absztraktrumképzőről” (NyK. LV/1953—4: 210—27), a később írt „A chanti infinitivusz hangtanához” (NyK. LVII/1955—6: 134—45) és „A chanti magánhangzó-illeszkedés kérdésehez (Pais-Eml. 607—10), valamint az osztják irodalmi nyelvvel kapcsolatos „Chanti nemzeti nyelvű kiadványok” (NyK. LIV/1952—3: 299—304) dolgozata. Figyelmet szentelt a hagyomány ápolásának is, két cikkében is megemlékezett az obi-ugor nyelvek több régi kutatójáról (Egy finn kutató az osztjákoknál a századfordulón: Nyr. LXXIII/1949: 145—8; Magyar kutatók a Szovjetunió finnugor nyelvű népeinél: Nyr. LXXVII/1953: 323—7). E termékeny jellegű munkásság 1955-ben sajnálatos körülmények között abbamaradt. Cs. FALUDI ÁGOTA neve ezután már csak egy a finnugor népeket ismertető népszerűsítő kiadványon, egy Kalevala kiadás előszavában és a Magyar Rádió „Látogatás rokonnépek között” című előadásorozatának szerzői között bukkan elő. Alkotó tevékenysége végleg mégis 1963-ban szakadt meg, amikor is halálával, a tudomány kárára, Cs. FALUDI ÁGOTA igen hasznos, a nyelvészet és a néprajz sok érdekességet és tanulságot magába rejtő határterületén végzett munkássága örökre torzóban maradt.

GULYA JÁNOS

Matematikai és alkalmazott nyelvészet a Szovjetunióban

Csak négy év telt el azóta, hogy e folyóirat hasábjain első ízben szoltunk részletesebben a szovjet nyelvtudomány új irányzatairól (NyK. LXI, 392—410). Az e téren is tapasztalt fejlődés a rövid idő alatt oly nagy volt, hogy most újból érdemes, immár csak a mai állapotot áttekinteni: az egyes moszkvai centrumok tevékenységét (1.), a legutóbbi fontosabb moszkvai eseményeket a vázolt témakörben (2.), a leningrádiak munkásságát (3.), valamint — példaképpen a „vidékre” — a kieviekét (4.).

1. A kezdeti állapothoz képest az elmúlt időszak alatt a munkák súlypontja az egyes akadémiai intézményekbe tevődött át.

Köztük az egyetlen hagyományos centrum a REFORMATSZKIJ vezette Strukturális és alkalmazott nyelvészeti osztály a Nyelvtudományi Intézetben. Megnövekedett munkatársi gárdával továbbra is elmélyülten foglalkoznak itt

a gépi fordítás egyes kérdéseivel (MELCSUK és IORDANSZKAJA¹), a nyelvstatisztikával (FRUMKINA), egyes olyan gyakorlati kérdésekkel, mint a transzkripció,² egyes szakterületek — köztük a nyelvészet — terminológiája stb. Maga REFORMATSKIJ professzor, azon kívül, hogy ezt a szerteágazó munkát irányítja, mindig talál időt arra, hogy aspiránsa mellett minden érdeklődőnek is állandóan tanácsokat adjon; legutóbbi publikációi fonémaelméletét fejlesztik tovább és ennek alkalmazására vetnek fényt.³

Néhány lépésre ettől az intézménytől áll az Orosz nyelvi intézet öreg épülete, ahol 1960 óta SAUMJAN vezetésével külön osztály foglalkozik az orosz nyelv strukturális leírásával. A külföldön is jól ismert osztályvezető (aki egyébként két másik társával a szovjet nyelvészeket képviselte a IX. Nemzetközi nyelvészeti kongresszuson) nem szándékozik azonnal az orosz nyelv kész strukturális grammatikájával, vagy akár annak egyes véglegesen kidolgozott fejezeteivel is előállni. Az osztály dolgozói, mint ő maga is, csupán részlettanulmányokat, módszertani előtanulmányokat kívánnak egyelőre folytatni, hogy ezek alapján egy későbbi időpontban lehessen, természetesen ugyancsak kollektív erőfeszítések árán, megírni az orosz nyelv modern követelményeknek megfelelő leíró nyelvtanát. Hogy ezek az „előtanulmányok” mennyire érdekesek és értékesek, arról máris egy egész, több száz oldalas cikkgyűjtemény tanúskodik; pedig ez a gyűjtemény csak első kötetnek tekintendő egy egész hasonló jellegű sorozathoz.⁴ SAUMJAN ifjú munkatársai közül kiemelkedik itt JU. D. APRESZJAN, aki 1960 végéig terjedő bibliográfiánkban szinte csak egy, jöllehet akkor is feltűnést keltett ULLMAN-recenzióval szerepelt; azóta eredeti, komoly formális logikai megalapozottságú transzformációs-grammatikai elképzelése (melynek részletes ismertetése éppen az említett sorozat sajtó alatt levő második kötetében fog napvilágot látni) komoly súlyt biztosít neki kollégái között, mind otthon, mind külföldön.

SAUMJANÉVAL egykorú TOPOROV osztálya, mely a szláv nyelvek strukturális-tipológiai kutatását tartja fő céljának, az Akadémia Szlavisztikai Intézetében. A legtöbb „nagy név” talán éppen ezen az osztályon egyesül (bár az osztály legidősebb munkatársa sincs még egészen negyven éves). A történeti-összehasonlító szlavista és indogermanisztikai kutatásairól ismert, jeles osztályvezetőn kívül itt tevékenykedik IVANOV; ők ketten most éppen egy több kötetes nagy munkán dolgoznak, mely a szemiotika legmodernebb elveit kívánja érvényesíteni egyes igen régi balti-szláv összefüggéseket taglaló kérdés-komplexumokat illetően. De náluknál alig kevésbé ismert a szakértők körében REVZIN, a gépi fordítás és a felsőfokú matematikus-nyelvész képzés egyik szovjet úttörője. Az ő neve különösen a nyelvi modellekről szóló monográfiájának megjelenése után kapott értékes patinát; értesülésünk szerint éppen ezt a munkáját óhajtja 1963 tavaszán doktori értekezéséként meg-

¹ L.: И. А. Мельчук, Два оператора установления соответствия (Для автоматического синтаксического анализа.) М. 1961; Л. Н. Иорданская, Два оператора обработки словосочетаний с «сильным управлением». М. 1961.

² А. В. Суперанская, Заимствование слов и практическая транскрипция. М. 1962.

³ А. А. Реформатский, Обучение произношению и фонология. Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1959; Русский язык для студентов-иностранцев. Сборник методических статей, под ред. А. А. Реформатского (Bevezetés). М. 1961; А. Реформатский, Фонетический минимум при овладении русским произношением нерусскими. Русский язык в национальной школе. 1961. № 4.

⁴ Проблемы структурной лингвистики. АН СССР, Институт русского языка. Ответственный редактор С. К. Шаумян. — М. 1962. — 223 о.

védeni.⁵ És végül — de nem utolsó sorban — itt foglal helyet a szovjet gépi fordítás két egészen fiatal, de már mindenütt jól ismert szakembere: MOLOSNAJA és NYIKOLAJEVA, valamint a nyelvtatisztikai, transzformációs grammatikai és egyéb munkái révén nevéssé vált VOLOCKAJA. Bár még az ő generációjuk, még náluk is fiatalabb A. A. ZALIZNYAK, aki alig egy-két hónapja kezdett el csak publikálni e szűkebb szakmájában (igen jó francia—orosz szótára eddig is közkezen forgott), de e publikációival, egyetemi szakkollégiumával, konferenciákon tartott előadásaival méltán keltett őszinte érdeklődést maga iránt. (ZALIZNYÁKRÓL hadd jegyezzük meg, hogy MELCSUK mellett ő a második „magyar szakértő”, aki nyelvünket jól ismeri és annak érdekes strukturális vonásaira egyetemi előadásaiban gyakran hivatkozik.) Az előzőhöz hasonlóan ez az osztály is külön cikkgyűjtemény-sorozatot indított munkatársai kutatásának publikálására; e sorozatnak már az első kötete is igen gazdag anyagot tartalmaz.⁶ TOPOROV szerkesztésében és társszerzőségével (a többi társszerző: VOLOCKAJA, NYIKOLAJEVA és MOLOSNAJA) egyébként ez az osztály fog (előreláthatólag 1964 folyamán) elsőként egy összefüggő strukturális orosz nyelvtant közrebocsátani. A szerzők mindenesetre nem törekedtek arra, hogy túlságosan forradalmit alkossanak; a megfelelő előmunkálatok híján (melyen SAUMJANÉK is, ők is dolgoznak) ez nyilván nem is lett volna reális célkitűzés.

Ezek után az akadémiai intézmények után kell rögtön megemlítenünk az „új” irányzatok hagyományos fellekvárát, a moszkvai Idegen nyelvi főiskolát, mely továbbra sem veszített jelentőségéből egy cseppet sem. A fordítás-tanszék vezetőjének, ROZENCVEJGNEK az égisze alatt működik itt egy gépi fordítói laboratórium, számos fiatal, tehetséges munkatárssal. Ez a kollektíva adja ki a Gépi fordítói egyesülés közlönyének utódját, a „Gépi fordítás és alkalmazott nyelvészet” c. folyóiratot (1962. végéig a 7. szám látott napvilágot), jobb technikai kivitelben, mint az első orgánium volt. (Sajnálatos tényként kell azonban megemlítenünk, hogy egyrészt ez a folyóirat is rendszertelenül jelenik meg, másrészt ezt sem lehet külföldre küldeni, mert félig-meddig kéziratként megjelenőnek számít.) Ami pedig munkájuk tartalmi részét illeti, a szemantika formalizálását tűzték ki kollektív célul s e téren már igen érdekes eredményeket értek el.⁷

Az akadémiai intézményekhez hasonló módon nem tudott előretörni (lépés-tartásról, mint az Idegen nyelvi főiskola tette, alig lehet szó, oly kevés volt itt azelőtt is) a moszkvai egyetem. Igaz, hogy bölcsészettudományi karán immár három évfolyamnyi, évfolyamonként 7–10 embert számláló matematikus-nyelvész szakja van (a szakot ZVEGINCEV professzor irányítja, az előadók között ott találjuk KUZNYECOV professzort és — meghívottként — SAUMJANT). Tekintettel a hallgatók számára és az „elsőbbiségre”, a moszkvai egyetemet megelőzi az Idegen nyelvi főiskola (ahol e szak irányítója ROZENCVEJG) és a leningrádi egyetem (ahol a moszkvaitól eltérően nem általános nyelvészeket képeznek matematikus profillal, hanem *ruszisztákat*, akik

⁵ И. И. РЕВЗИН, Модели языка. М. 1962.

⁶ Структурно-типологические исследования. Сборник статей. АН СССР, Институт славяноведения. Ответственный редактор — Т. Н. Молошная. — М. 1962. — 298 о.

⁷ Első részletesebb publikációs tevékenységükről: А. К. Жолковский, Н. Н. ЛЕОНТЬЕВА, Ю. С. МАРТЕМЬЯНОВ: О принципиальном использовании смысла при машинном переводе. — Сб. Машинный перевод, 17–46.

szükség szerint tehát mint orosz tanárok is működhetnek majd: az első végzős évfolyam mind a Főiskolán, mind a leningrádi egyetemen 1963-ban lép munkába). Igen jelentős az a szakszeminárium, amelyet — a VINITI egy vezető munkatársával együtt — KULAGINA tart ennek az egyetemnek a mechanika-matematika szakán, III. éves hallgatók részére, „A gépi fordítás néhány matematikai problémája” címmel. Szakkolégiumok, szakszemináriumok formájában még más előadók is ismertetik itt — mind a természettudományi, mind a bölcsészeti karok hallgatói előtt — e tárgykör legfontosabb problémáit.

2. 1962. november 22-én, bár egyetlen személyhez fűződő, de érdekes esemény tanúi lehetnek a moszkvai nyelvészek. Ezen a napon védte meg kandidátusi értekezését az alig 30 esztendő MELCSUK, „Szövegek automatikus elemzése” címmel. A cím különös dolgot takart — a szerzőnek a Szovjetunióban és külföldön eddig megjelent 14 publikációja volt egybegyűjtve s kandidátusi értekezésnek benyújtva. MELCSUK első opponense, a leningrádi HOLODOVICS professzor (szakmunkái nálunk kevésbé ismertek, mert — néhány általános nyelvészeti tanulmányát nem számítva — a japán és a koreai nyelvvel foglalkozik), meg is jegyezte, hogy a benyújtott munka — nem egy munka, de egyrészt igen nagy örömmel kell fogadnunk, hogy egyetlen darabja sem azzal az öncéllal készült, hogy „kandidátusi értekezés” legyen, másrészt — a dolgozatnak minden egyes darabja, még a szinte egyetemi években készült, a francia főnév nemére vonatkozó tanulmány éppúgy, mint a legutóbb, az NDK-ban megjelent néhány oldalas értekezése a „Szisztéma” fogalmáról a nyelvtudományban, külön-külön is bőven megérdemli, hogy érte a szerző a kandidátusi fokozatot elnyerje (HOLODOVICS még hozzátette: csak a kitekért, „vallásos” aspiráns-hit sugallja, hogy egy kandidátusi értekezés nem lehet csupán néhány lapos...). Hasonló lelkes elismeréssel beszélt MELCSUK e „válogatott munkái”-ról a másik két opponens, LJAPUNOV és TOPOROV, valamint — POSZPELOV professzor kivételével — a felszólalók is. A jelenlevőket különösen meghatotta az agg AVANESZOV professzor aktív részvétele a vitában (kétszer is felszólalt), mely egyre inkább arra irányult, hogy hogyan lehetne a kandidátusi fokozat megkerülésével azonnal a doktori címet odaítélni a szerzőnek. (Mint később kiderült: azért volt már eleve három opponens, mert várhatóan látszott egy ilyen igény fellépése.) A kézirat leadásakor még nem kaptunk értesítést a kérdés végleges lezárásáról: tekintettel arra, hogy a matematikus nyelvészeknek a Szovjetunióban is számos ellenfele van, s nem egy igen tekintélyes is (itt különösen SZEREBRENNYIKOV levelező tagra kell gondolnunk, aki azonban a vitán nem vett részt, bár annak az intézetnek az igazgatója, ahol MELCSUK dolgozik) — nagyon valószínű, hogy a nálunk magyar–orosz algoritmusáról ismert szerző egyelőre csak a kandidátusi fokozatot kapja meg. Az a rendkívüli érdeklődés, amely mellett a vita lefolyt (az Orosz Nyelvi Intézet nagy tanácsstermében még a sorok között is álltak, sőt igen sokan a folyosóra szorultak, jöllehet a kandidátusi értekezések vitája a nálunk is megszokott „érdeklődés”, vagyis kevés számú hallgatóság jelenlétében szokott lezajlani), mindenesetre önmagában is érdekes.

November 27. és december 1. között az Idegen nyelvi főiskola „Nyelv és beszéd” címmel össz-szövetségi konferenciát rendezett. A konferencián, mely a rendező intézmény falai között tanácskozott, a Szovjetunió 60 városából, 75 intézményétől több mint 500 küldött vett részt, s csupán előadás

több mint félszáz hangzott el.⁸ A konferencia rendkívül széles alaptermatikája lehetővé tette, hogy előadóként részt vegyenek benne mind a „hagyományos” nyelvészek, mind az „új” irányzatok képviselői (más helyen rámutattunk arra, hogy a Szovjetunióban az előbbiek is eleve a „vérükben” hordozzák SAUSSURET — vö. I. OK. XVIII, 100-101 —, tehát ott a *langue-parole* felosztás is „hagyományos”-nak számít immár néhány évtizede). Így VINOGRADOV akadémikus, aki éppen akkor érkezett vissza Alma-Atából, egy, a szovjet népek irodalmi nyelveinek fejlődését tárgyaló konferenciáról, a kérdést különösen a szép-irodalmi nyelv—irodalmi nyelv kapcsolata szemszögéből közelítette meg. Hozzá hasonló módon GALKINA-FEDORUK professzornő hangsúlyozta a nyelv és beszéd dialektikus egységét, ezen egység szemmeltartásának fontosságát. És másrésről: ANDREJEV egy, a feleségével társszerzőségben elkészült előadás alapján (ez az előadás YNGVE felolvasásában, némi módosításokkal, elhangzott a IX. Nemzetközi nyelvészeti kongresszuson is, melyen az előadó személyesen nem vett részt) ismertette legújabb, arra irányuló kutatásait, melyeknek eredményeképpen, számos beadott szöveg (tehát *parole*-jelenség) alapján a modern számítógépek össze tudják állítani valamely nyelv grammatikáját (tehát *langue*-jának modelljét). E gondolathoz szorosan fűződött ANDREJEV és ZINDER közös előadása (ZINDER professzor felolvasásában) a *langue-parole* fogalmának tisztázásához, melyben többek között ezt mondják: „... a *langue* elsősorban olyan halmazelméleti jellemzők összessége, melyeket a beszédanyag impliciten tartalmaz; ugyanakkor a *parole* mindenekelőtt ugyanezen beszédanyag valószínűségi jellemzőinek összessége” (Tézisek 7). FRUMKINA többek között rámutatott arra, hogy a statisztikai modelleket két fajtára oszthatjuk: az elsőket statisztikailag meghatározzák, milyen mértékben felel meg ez vagy az a nyelvleírás a leírandó tényeknek („külső” statisztika), a másodikok meg a beszéd folyamán érvényesülő valószínűségi törvényszerűségeket írják le („belső” statisztika). PROTROVSZKIJ két munkatársával közösen végzett kutatásai alapján egyebek mellett arról számolt be, hogyan lehet egy „analitikus-sági állandót” találni, melynek segítségével pontosan meg lehetne mérni, hogy mennyire „analitikus” vagy „szintetikus” ez vagy az a nyelv. — Ennyire szerteágazó témák és különböző nézőpontok mellett természetesen nem lehet azt várni, hogy valamennyire is egységes álláspont alakult volna ki a konferencia végeztével, de a vélemények cseréje hasznosnak bizonyult.

1962. december 19—26. között, a Szlavisztikai Intézet Strukturális-tipológiai osztályának és az Akadémiai Elnökségi Kibernetikai Bizottságnak a rendezésében zajlott le — naponként más-más intézmény helyiségében — a jelrendszerek strukturális tanulmányozására irányuló szimpózium.⁹ Az Akadémia Tanácstermében folyó megnyitó ülés szónoka A. I. BERG akadémikus volt, a szovjet állam egyik vezető személyisége, a korszerű szovjet honvédelem egyik megteremtője, aki rövid, eleven beszédében vázolta azokat a szerteágazó feladatokat, melyeknek megoldása a kommunista társadalom felépítése során a kibernetikának a társadalomtudományokra való alkalmazására vár. És ezt követően, egy álló héten át, mintha SAUSSURE legszebb álmái váltak

⁸ Тезисы докладов Межвузовской конференции на тему „Язык и речь” (27 ноября — 1 декабря). 1-й Московский государственный педагогический институт иностранных языков. М. 1962.

⁹ Симпозиум по структурному изучению знаковых систем. Тезисы докладов. — АН СССР, Институт славяноведения. — М. 1962.

volna valóra: a résztvevők érezhették, hogy egy új tudomány, a szemiótika születésénél bábáskodnak. Az egyes napokat (vagy félnapokat) felölelő szekcióülések megvitatták a természetes nyelvnek mint jelrendszernek, az írásos jelrendszereknek és a dekódolásnak, a nem nyelvi kommunikációs rendszereknek, a mesterséges nyelveknek, a modelláló szemiótikai rendszereknek, a művészetnek mint szemiótikai rendszernek a kérdéseit. Külön szekcióülést szentelt a szimpózium az irodalmi alkotások strukturális és matematikai módszerekkel való tanulmányozásának is. Csupán érzékeltetni lehet az érdekes előadások, viták gazdag anyagát. Így az első napon REFORMATSZKIJ professzor és V. USZPENSZKIJ között tartalmas vita alakult ki egyrészt az utcai forgalmi jelző táblák rendszere, másrészt a betűrendszerek mint jelrendszerek elemeit illetően. Ugyanezen a napon a már említett ZALIZNYAK beszélt a szinkrón leírás során használt egyes operatív fogalmak és a diakrónia kapcsolatáról. Rendkívüli érdeklődést váltott ki T. V. CIVJAN előadása (TOPOROV osztályáról), aki a különféle udvariassági szabályok, az — írott vagy íratlan — „etikett” szemiótikai értékelését adta. Számos előadással szerepelt REVZIN (ezek közül kiemelnénk azt, amelyben a szemantikai modellek felállításának nehézségéről beszélt természetes nyelvek esetén) és különösen IVANOV (egyes abház népi játékok szemiótikai jellemzése; a *ket* — paleoázsiai néptöredék — világmodell; egy költemény ritmikai felépítésének matematikai elemzése stb.). Két előadást képzőművészek tartottak „mesterségük” szemiótikai jellemzéséről; egy másik előadás illusztrációjaként több olyan — tizenhat taktusos — melódia hangzott fel, melynek „szerzője” — az egyik Moszkvában dolgozó Urál számítógép. A „mesterséges nyelvek” problematikája itt már azoknak a kérdéseknek néhány lehetséges megoldása felé is mutatott, amelyek előtt akkor fogunk állni, ha a világmindenség valamely részén fellelhető értelmes lényekkel kell felvennünk a kommunikációs kapcsolatot. De ugyanebben a szekcióban egy rendkívül „földi” előadás is elhangzott: JЕ. V. PADUCSEVA filológus létre matematikusokat ámulatba ejtő pontossággal és következetességgel épített fel egy mesterséges nyelvet, mely a természetes nyelvek összetett mondatainak strukturáját modellálja. Mindezek után a résztvevők nem tudtak nem egyetérteni a zárülés egyik fel-szóalójával, V. USZPENSZKIJ-el, aki többek között kifejtette, hogy korunk legfontosabb tudománya minden valószínűség szerint a szemiótika lesz, mint az ember és a gépek közötti érintkezést, a gépek egymás közötti érintkezését tanulmányozó tudomány, az a tudomány, mely hozzásegít az eddig felhalmozott hatalmas ismeretanyag rendezéséhez, ismereteink korszerű rögzítéséhez.

3. A Leningrádi Egyetemnek nemcsak fonetikai tanszékét (a híres SCSEBBA-tanszékét) vezeti L. R. ZINDER professzor, hanem ő irányítja a főntebb már említett egyetemi matematikus-nyelvész szakot is. Egyik aspiránsa a beszélt nyelvben a szövegek objektív felismerésének kiderítésén fáradozik; ezt elmunkálatnak tekintik a „szóbeli bemenet”-hez (vagyis hogy a gépek ne csak írásjeleinket, hanem hangzó beszédünket is megértsek). — A Nyelvtudományi Intézet Leningrádi fiálájában a HOLODOVICS-vezette szektor egy egyetemes szintaxis összeállításán fáradozik — jelenleg a széles értelemben vett „felszólítás” megformálási módjait vizsgálják a legkülönbözőbb rendszerű nyelvekben. — Az Egyetem Számítástechnikai Központja meg, főleg S. JA. FITYALOV és G. S. CEJTYIN jóvoltából, jelentős eredményeket ért el az angol—oros és kínai—oros GF algoritmusok összeállításában, a független orosz szintézis szabályainak létrehozásában.

Leningrádról azért beszélhetünk ilyen röviden, mert ez mégiscsak a második főváros — kutatói ott szerepelnek a moszkvai konferenciákon, publikációik ott jelennek meg — sajátjaik mellett — a moszkvai gyűjteményekben. Így csak utalnunk kell arra is, hogy ANDREJEV fentebb említett munkáit természetesen Leningrádban végzi, mint az ottani filiálé matematikai nyelvészeti osztályának és az egyetem GF laboratóriumának vezetője.

4. A „vidéki”, vagyis a kievi példa szintén azt igazolja, hogy a szovjet nyelvtudományban nagyarányú fellendülés következett be az utóbbi néhány év alatt és ez a fellendülés nem lokalizálódott csupán a két fővárosra. Beszámolónk itt elsősorban az oktatással kapcsolatos reformok ismertetésére irányul.

A kievi egyetemen 1959-ben indult meg a matematikai nyelvész képzés, de ekkor még nem külön szakként. Harmad- és negyedéves hallgatók — bizonyos előadások elhagyásával — egyéni terv szerint kezdtek el foglalkozni a matematikai nyelvészet kérdéseivel. Elsősorban nyelvészek voltak és nem matematikusok. 1961-ben „strukturális és alkalmazott nyelvészet” címen külön szakot indítottak, ma pedig mint „matematikai nyelvészet” szak szerepel a tanrendben. A képzés ideje 5 1/2 év. Formailag és szervezetileg a Bölcsészettudományi karhoz tartozik, de lényegében a két kar között áll.

A következőkben nézzük meg részletesebben a tantervet.

Matematikai előadások:

I. évfolyam	Algebra				
II. „	Analízis és halmazelmélet				
III. „	Valószínűségszámítás	1 félév	heti	2 óra	
	Statisztika	2	„	4	„
	Információelmélet	3	„	6	„
	Matematikai logika,				
	matematikai szemantika		„	4	„
IV. „	Számítástechnika				
V. „	Számítástechnika		„	2	„
	Programozás (csak az első félévben)				
	Gépi fordítás (a IV. évf. 2. félévében és az V. évf. 1. félévében)				
	heti 4 óra)				
	Általános szemiotika és szemasziológia				
	1. félév	heti	6 óra		
	2. „	„	2	„	

Nyelvészeti előadások:

I. évfolyam	Bevezetés a leíró és strukturális módszerekbe	heti 4 óra
II. „	Bevezetés a leíró és strukturális módszerekbe	heti 4, ill. 2 óra
III. „	Bevezetés a leíró és strukturális módszerekbe	1. félév heti 2 óra
	Matematikai módszerek a nyelvtudományban	heti 2 óra

Nyelvek közül a tanulmányi idő alatt a következőket tanulják:

ukrán	— összesen	376 óra
orosz	— „	104 „
angol	— az 1—4 évfolyamon; összesen	600 óra
francia	— azaz második idegen nyelv a 2. és 3. évfolyamon és a 4. évf. első félévében	240 óra

lengyel — ill. egy nyugati szláv nyelv az első évfolyamtól kezdve — összesen 138 óra

latin — I. évf.; a terminológia szempontjából — 104 óra

ósláv — I. évf.; összesen 68 óra

Speciálkollégiumok:

A technikai irodalom fordításának elmélete	72 óra
A dokumentalisztika alapjai	24 „
Magyar nyelv (ill. egy nem indoeurópai nyelv)	72 „
Az interlingvisztika alapjai	48 „
Összehasonlító szlavisztika	36 „
A kibernetika alapjai	36 „
Kódelmélet	24 „
Nyelvészeti statisztika	72 „

Ezek közül a profilnak megfelelően kötelező a hallgatóknak felvenni előadásokat.

Szemináriumok:

Fonológia	72 óra
Morfémaanalízis	48 „
Nyelvi modellek	72 „
Bevezetés a történeti összehasonlító nyelvészetbe	

Fakultatív előadások:

Az újkor filozófiája

Az írásbeliség története

A költői nyelv struktúrája

Jelenleg ezen a szakon évfolyamonként 12 a hallgatók létszáma. Az egyetemi felvételt — más szakokhoz hasonlóan — felvételi vizsga előzi meg. A vizsga anyaga a középiskolában tanult matematika és nyelvészet (ill. orosz és ukrán nyelv). Az újabb tervek szerint a középiskolákban matematikai nyelvészeti köröket, ill. szakköröket akarnak szervezni. Ezek célja részben az egyetemre való előkészítés lenne, részben pedig az, hogy a tanulók megismerkedjenek a matematikai nyelvészet fogalmával.

Az egyetem irányítása alatt áll a Számítástechnikai Központ is, ahol Urál I és Integrál I géppel dolgoznak. Az utóbbiból mindössze kettő van csak a Szovjetunióban. A gép két mérnököt, két technikust és egy mechanikust igényel. A jobb kihasználás érdekében két műszakban dolgoznak, összesen 43-an. A negyedéves hallgatók itt folytatnak szakmai gyakorlatokat. A gép segítségével különféle problémákat, így pl. mérnöki, orvosi, közlekedési, geodéziai, mezőgazdasági stb. oldanak meg. Nyelvészeti vonatkozásúak pl. szókeresés a szótárban, betűszámlálás, szóstatisztika stb.

Az egyetem matematikai nyelvészeti laboratóriuma szorosan együttműködik a kibernetikai intézettel is. A laboratóriumban készítik elő, ill. dolgozzák úgy fel a különböző feladatokat, hogy azok a gép számára alkalmasak legyenek.

PAPP FERENC—KLAUSZER JUDIT

Beke Ödön tudományos munkássága*

Rövidítések: *ALH.* Acta Linguistica. — *Anthr.* Anthropos. — *ÁllKözl.* Állattani Közlemények. — *BotKözl.* Botanikai Közlemények. — *Bp.* Budapest. — *DebrSz.* Debreceni Szemle. — *DunSz.* Dunántúli Szemle. — *ErdMúz.* Erdélyi Múzeum. — *Ethn.* Ethnographia. — *FgrFüz.* Finnugor Füzetek. — *FilKözl.* Filológiai Közlöny. — *FUF.* Finnisch-Ugrische Forschungen. — *IF.* Indogermanische Forschungen. — *Irtört.* Irodalomtörténet. — *IrtörtKözl.* Irodalomtörténeti Közlemények. — *JSFOu.* Journal de la Société Finno-Ougrienne. — *KSz.* Keleti Szemle. — *MSFOu.* Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. — *MNy.* Magyar Nyelv. — *MNyvj.* Magyar Nyelvjárások. — *NyF.* Nyelvészeti Füzetek. — *I. OK.* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. — *NéNy.* Népünk és Nyelvünk. — *Nyr.* Magyar Nyelvőr. — *T.É.K.* Országos Tanáregyesületi Közlöny. — *TermTudKözl.* Természettudományi Közlöny. — *Theut.* Theutonista. — *UngJb.* Ungarische Jahrbücher. — *VasiSz.* Vasi Szemle.

a) Önálló kötetként megjelent munkák

A pápavidéki nyelvjárás. *NyF.* 17. sz. Bp. 1905.
 A vogul határozók. *NyF.* 25. sz. Bp. 1905.
 Kemenesalja nyelve. *NyF.* 33. sz. Bp. 1906.
 Északi-osztják szójegyzék [A *KSz.* VIII–IX. kötetének melléklete]. Bp. 1907–1908.
 Cseremis nyelv. *FgrFüz.* 16. sz. Bp. 1911.
 Finnugor határozók szerkesztetek. *FgrFüz.* 18. sz. Bp. 1914.
 Tscheremissische Gesänge. *Akademie der Wissenschaften in Wien.* 1929.
 Tscheremissische Texte zur Religion und Volkskunde. *Oslo Ethnografiske Museum.* Bulletin 4. 1931.
 Texte zur Religion der Osttscheremissen. *Verlag der Internationalen Zeitschrift Anthropos.* St. Gabriel — Mödling bei Wien. 1934.
 Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen. *MSFOu.* LXXVI. Helsinki, 1938.
 Régi és ritka szavak Dunántúl. *A DunSz. könyvei.* 1941–42.
 Dunántúli tárgy- és eszköznevek. *A DunSz. könyvei.* 1943.
 Szókincs és néphagyomány. *Magyar Tudományos Akadémia.* Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből. XXVI. kötet — 8. szám. Budapest. 1948.
 A cseremiszek (marik) népköltészete és szokásai. I. Bp. *Akadémiai Kiadó.* 1951.
 Mari szövegek. I. Bp. *Akadémiai Kiadó.* 1957.
 Mari szövegek. III. Bp. *Akadémiai Kiadó.* 1961.
 Mari szövegek. IV. Bp. *Akadémiai Kiadó.* 1961.

b) Tudományos folyóiratokban megjelent tanulmányok és cikkek

1904. *Ethn.* XV: Pápavidéki babonák.
Nyr. XXXIV: Kertész Manó, A zalavidéki nyelvjárás. (Ism.)
 1906. *Nyr.* XXXV: Győr- és veszprémmegyei adatok.
KSz. VII: Pápay József, Osztják népköltési gyűjtemény. (Ism.)
 1907. *Nyr.* XXXVI: A pápavidéki nyelv. — Ragtalan határozók a vogulban.
T.É.K. Az új helyesírás irodalma. — Kimmach Ödön, A magyar névmások. (Ism.)
 1908. *Beőthy Zsolt Emlékkönyv*: Kazinczy egy Molière-fordítása.
 1909. *Nyr.* XXXVIII: Fokváltakozás a magyarban.
 1910. *NyK.* XXXIX: A magyar tagadó képző.
Nyr. XXXIX: A vogul -tal rag eredete. — Még egyszer a vogul -tal ragról. — A -ság, -ség képző történetéhez. — Szófejtések. (Két cikk.) A -nott, -nól, -ni ragról. — *Közel.* — Megfejtetlen névragok. — Szinnye József, Magyar Nyelv-hasonlítás. Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. (Ism.) — Vikár Béla Kalevalája. (Ism.)

* E bibliográfiát Beke Ödön 80. születésnapja alkalmából közöljük — egyrészt, hogy ezzel is kifejezést adjunk a kiváló kutató iránti tiszteletünknek, másrészt azért, hogy kutatási eredményeinek a felhasználását megkönnyítsük a kortársak és az utókor számára.

A szerkesztő

- Ethn.* XXI: Odysseus cselei a votják népköltésben. — Az óriás megvakításának motívuma a lapp népköltésben.
1911. *NyK.* XL: A *-k* többesjel a lapp nyelvben. — *Tavas.* — Egy homályos lapp ragról.
- Nyr.* XL: A *-vá, -vé* rag történetéhez. — Két elhomályosult igenév. — Adalék a finnugor középfokképzőhöz. — *Igy, úgy, hogy.* — Szófejtések.
1912. *KSz.* XII: A votják locativusragról. — Egy finn—magyar névszóképzőről.
- NyK.* XLI: A votják és zürjén prolativusról. — Az osztják tagadó képzőről. — Egy deverbális névszóképző a cseremiszből.
- Nyr.* XLI: Szófejtések. (Két cikk.) — Összetételegyezések. — *Körül.* — *Szőrigő.* — *Nap-levő.* — *Ha és ma.* — *Térdepel.*
1913. *Nyr.* XLII: Összetételegyezések. — Az anyagnevek jelzői használatához. — Egy ősi mondat szerkezet. — *Hajadon.* — *Mi.* — A köz szó. — *Szomjú és éhom.* — Többtagú kérdő és vonatkozó mondatok. — A *-va, -ve* és *-ván, -vén* képzőről. — *Csallókőz.* — Az *-ó, -ő* képzős igenévről. — Finnugor szótlárak terve. — A melléknévi névmásokról. — *Ia-fia.* — *Holyan.* — *Györffy.*
- NyK.* XLII: A finnugor szóösszetételhez. — *Az.*
- KSz.* XIII: Übereinstimmende Zusammensetzungen. — Über eine wotjakische Konstruktion. — Wichmann, Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden Affrikaten. (Ism.)
- FUF.* XIII: Ein Possessivkompositum in den finnisch-ugrischen Sprachen.
1914. *NyK.* XLIII: Egy finn mondat szerkezetéről.
- KSz.* XIV: Das finnisch-ugrische Indefinitum. — A finnugor *ð és **ð'* hang történetéhez. — *Ebhal, ebihal, kutyahal.*
- Nyr.* XLIII: *Búfelejő* és társai. — A határozatlan névmás. — A bartelli magyar neve. — *Éh farkas.* — A kuruc balladák. — Névragozásunk történetéhez. — Az osztó számnevekről. — *Vaj.* — *Ajton, Ajtony.* — *Meny és vő.* — *Férjhez megy, férjhez ad.* — *Ia-fia.* — Nyelvtörténeti adatok.
- Irtört.* III: A kuruc balladák. — Mikszáth Kálmán forrásaihoz.
1915. *KSz.* XV: Türkische Einflüsse in der Syntax finnisch-ugrischer Sprachen. — *Kép, képen.* — Simonyi Zsigmond, A jelzők mondatana. (Ism.)
- Nyr.* XLIV: *Sarkantyú.* — Az ablativusi rag eredetéhez. — A *ha* kötőszó használata.
1916. *KSz.* XVI: Egy osztják számnévképzőről.
1917. *NyK.* XLIV: Finnugor mondatnani adalékok. — A cseremisiz sorszámképzőről.
1918. *Nyr.* XLVII: *Szaka és szak.* — A *-képpen, -kép* rag eredete. — Török jövevényszók. — Indulatszók személyraggal.
1919. *JSFOu.* XXX: Über den Dativ-Genetiv in den finnisch-ugrischen Sprachen.
- Nyr.* XLVIII: Szómagyarázatok. — A feltételes mondat eredete.
1920. *NyK.* XLV: Cseremisiz szófejtések.
- Nyr.* XLIX: Névmási határozóink történetéhez. — Paasonen Henrik. — Karjalainen K. F.
1921. *Nyr.* L: *Szinültig, színáltig.*
1924. *Nyr.* LIII: *Sötét.* — *Sivatag.* — *Fészekfentő.*
1925. *Nyr.* LIV: Névragozásunk történetéhez. — A mondatrészek fejlődése. — *Vörhenyő.* — A *-t* műveltető képzőről. — *Gombát mit evett.* — *Vérbe fagyba.*
1926. *Nyr.* LV: *Vérmes.* — *Ide és oda.* — A határozóragok történetéhez. — Az új cseremisiz irodalom. — Képzők és ragok. — A tagadó és műveltető képző eredetéről. — Az elvonásnak egy fajtájáról.
1927. *Nyr.* LVI: A pogány cseremisizek vallása. — *Hamvad, ébred.* — *Kutyafejű tatár.* (A *Magyar Hírlap ifjúsági mellékete* máj. 8-i számában is.) — A kettősszám történetéhez. — *Szeret és nevet.* — *Komócsin.* — *Halyog-mogyoró.* — Ernst Lewy, Tschermessiche Texte. (Ism.) — H. Paasonen, Ostjakisches-Wörterbuch. (Ism.)
- Magyar Hírlap ifjúsági mellékete*, febr. 6.: *Pengő és fillér.*
- Remény.* XIII: Az ember, a természet és a tárgyak lelke. — Primitív népek hite a lélekről. — Az új pénz meg a régi.
1928. *IF.* XLVI: Zur Kasuslehre des Finnischugrischen und Indogermanischen. — Zur Komparativbildung in den finnisch-ugrischen und indogermanischen Sprachen.
- Nyr.* LVII: A *garda* halnév eredete. — *Fenek.* — *Álom.* — *Derhenő és burhonyó.* — Szóegyeztetések. — *Kökényszem* és társai. — *Kenyeres-pajás.* — Szólásainkhoz. — *Nő, né.* — *Sőre.* — Tárgyrag elvonása. — *Füle gombja* vagy

- füle gombája? — Bakarasz. — Esperes. — Füllencs. — Laponyag. — Wiklund*
Károly Bernát 60 éves.
- 1929.** *Nyr.* LVIII: *Lepke, pille, pillangó.* — Az -ig rag történetéhez. — *Superlát.* — *Hókonyán vág.* — *Satrafa.* — *Boglya* és társai. — *Halánték.* — *Innen, onnan, honnan.* — Német író a magyar kiejtésnek a németre való hatásáról. — *Koma.* — *Höle.* — *Hasmánt.* — A *gyűjt, gyűjt*-féle műveltető igékről. — *Alig.* — *Istálló.* — A *falu* végű helynevek melléknévi alakja. — *Ha én neked volnék.* — *Mál.* — *Dél.* — Nyelvészeti apróságok. — Egy ritka kicsinyítő képzőről. — *Pillány.* — *Sivatag.* — *Falu* és társai. — Családnevek gyűjtése. — *Barna éjjél.* — Eisen, Estnische Mythologie. (Ism.)
- Archiv für slavische Philologie*, Berlin: Zur Lautgeschichte der slavischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.
- 1930.** *Nyr.* LIX: A Halotti Beszéd olvasásához. — *Osipke és csipkebokor.* — A *héj és szűj* szó hangtörténetéhez. — Az orgonafa neve. — *Füge.* — *Egres, piszke, köszméte.* — *Át és által, orcé és arcal.* — *Borjú és gyapjú.* — *Jós és javas.* — Eliel Lagercrantz, Sprachlehre des Nordlappischen. Qvigstad, Lappiske eventyr og sagn. (Ism.)
- IF.* XLVIII: Zeitadverbia als Nominative.
- 1931.** *Theut.* VI: Zur Lautgeschichte der deutschen Dialektforschung und Sprachgeschichte.
- Theut.* VII: Klara Vass, Buda német utcanévei. (Ism.) — János Weidlein, A murgai német nyelvjárás hangtana. (Ism.) — György Didovác, A budai német jogkönyv hangtana. (Ism.)
- Nyr.* LX: *Bodza* és társai. — A magyar tárgyrag eredetéhez. — *Aj* denominális igeképzőről. — *Rés és rőzse.* — *Olvad, olvas.* — *Nyoszólyó és nyoszólya.* — *Füstén kap.* — A tövégi magánhangzók történetéhez. — *Káka.* — *Ed,* egy megfejtetlen szó a népnyelvben. — Kaarle Krohn, Kalevalastudien I–VI. (Ism.) — Pápay József.
- 1932.** *UngJb.* XII: Über den verallgemeinernden Gebrauch des finnisch-ugrischen Interrogativums. — Zur Wortfolge der Familiennamen in den finnisch-ugrischen Sprachen.
- Teut.* IX: Deutsche Lehnwörter in der ungarischen Sprache. — *Brunnen.*
- NéNy.* IV: *Sugár és sudár.* — A kút ménje. — Rapaics Raymund, A magyarság virágai. (Ism.)
- DebrSz.* VI: A magyar halnevek történetéhez. — A *tátorján* irodalmához és elnevezéséhez.
- BotKözl.* XXIX: Néhány magyar növénynév származása.
- ÁllKözl.* XXXIII: Magyar hal- és madárnevek származása.
- Halászat.* XXXIII: A magyar halnevek származása.
- Ethn.* XLIII: Mesenyom a legelső magyar szólásgyűjteményben. — *Szakállas farkas.*
- Nyr.* LXI: A Magyar Etymológiai Szótárhoz. — Az orgonafa néhány népies nevééről. — Néhány szólásunk történetéhez. — Egy régi magyar ásványnévről. — Nemzetközi növénynevek. — *Pászta.* — *Máma.* — Újabb adalékok az elvonáshoz. — Két növénynév. — Egy régi magyar ételnév. — *Félszer, fészter.* — Régi adatok török eredetű állat- és növényneveinkhez. — *Vő és meny* Arany Jánosnál. — *Héj és hiu.* — *Unoka.* — Björn Collinder, Über den finnisch-lappischen Quantitätswechsel. (Ism.)
- Anthr.* XXVII: Wichmann, Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen (Ism.)
- 1933.** *NéNy.* V: *Porhajas.* — *Közle, szegle, szuglya.* — *Hengerbóc.*
- DebrSz.* VII: Valóságos és látszólagos sajtóhibák növényneveinkben. — *Tó, amely folyik.* — *Kő, mint súlymérték.* — A *Ribes grossularia* népies nevei.
- Századunk.* 4–5: Az észti nép műveltsége.
- TermTudKözl.* LXV: Jávorszarvas esülke mint orvosser.
- Halászat.* XXXIV: Halnévmagyarázatok. — Az észti halászat.
- Ethn.* XLIV: Egy régi népmese nyomai. — Cseremisiz és csuvas mesevégek. — A finnugor népek tárgyi néprajza. (Manninen, Die finnisch-ugrischen Völker.) (Ism.)
- Kőcsag.* 1: A szárcsa (*Fulica atra*) neveiről.
- MSFÖu.* LXVII: Zu den tschuwassischen Lehnwörtern der tscheremissischen Sprache.

- Nyr.* LXII: Az ujjak nevei. — Nyelvújítás és nyelvtörténet. — *Vagy és vajjon.* — Szláv jövevényszavainkhoz. — Legenda a 30 árvai bölényről. — *Cimnyelvű fű.* — *Szellő.* — Magyar eredetű halnevek. — A magyar szóképzés történetéhez. — *Tárgy.* — *Husvét.* — Szóegyeztetések. — *Hiba.* — *Nagyúr, nagyasszony.* — *Kanafória.* — *Hetevény.* — *Kutyafejű tatár.* — *Poca.* — *Poncsér.* — *Pótinca.* — Elvonás vagy sajtóhiba. — Konrad Nielsen, Lappisk Ordbok. (Ism.) — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. 1931. (Ism.) — Hankó Béla, A hajdani Alföld ősi állatvilága. (Ism.)
- Antr.* XXVIII: Nielsen Konrad, Lappisk Ordbok. Lapp Dictionary I. (Ism.) — Karoly Viski, Volksbrauch der Ungarn. (Ism.)
- Századunk.* VIII: Az észti nép műveltsége. — Manninen, Die Sachkultur Estlands. (Ism.)
- 1934.** *FUF.* XXII: Zur geschichte der finnisch-ugrischen s-laute. — Zur geschichte der tscheremissischen konjugation.
- IF.* LII: Deutsche Fisch- und Pflanzennamen.
- Balassa-Emlékkönyv.* : A magyar növény- és állatnevek történetéhez.
- NéNy.* VI: *Kopaszi kákó.* — *Sárhóti.*
- DebrSz.* VIII: Élő és elavult növényneveinkről. — *Sivóhomok, sivatag.*
- TermTudKözl.* LXVI: A hód emléke népünkénél. 1059.
- Ethn.* XLV: Arany János néprajzi forrásaihoz. — Pótló adatok Királyfia Kis Miklós meséjéhez.
- Halászat.* XXXV: Halneveink történetéhez.
- ÁllKözl.* : A pocok név származása. — A südisznó székely neve.
- Nyr.* LXIII: A magyar szóképzés történetéhez. — Szláv eredetű növény- és állatneveinkhez. — Néhány szavunk történetéhez. — *Ív és íj.* — *Sivó-homok.* — *Sudárfa.* — *Bimbó.* — *Örv.* — Két régi növénynév. — Névutóink és határozóragjaik történetéhez. — Tájszómagyarázatok. — Rejtélyes szó egy régi magyar levélben. — *Fekély.* — *Csipnye és csitnye.* — Tunkelo-Emlékkönyv. (Ism.) — Konrad Nielsen: Lappisk Ordbok. II. (Ism.)
- 1935.** *FUF.* XXIII: Zur Lautgeschichte der tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. — Zur Lautgeschichte der ungarischen Wortbildung.
- Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, 1932. *Tartu.* Kollektivzahlwörter im Tscheremissischen.
- NéNy.* VII: *Süvöltő.*
- VasiSz.* II.: A székelyek dunántúli kapcsolatai és a népies állatnevek. — A kecske és a kecskerágó. — Népies növényneveink történetéhez.
- DebrSz.* IX: Hogy keletkeznek növénynevek?
- TermTudKözl.* LXII. *Pótfüzet* : Csokonai Vitéz Mihály mint botanikus.
- Ethn.* XLVI: Osztrák író adatai magyar népszokásokról. — *Tüskére való.* — Az ürmötlő készítésének régi leírása.
- Nyr.* LXIV: Régi és népies növényneveink. — Nyelvünk műveltségtörténeti emlékeihez. — *Nyers.* — *Picus, micus.* — Irodalomtörténeti nevek. — *Comb és cimpa.* — Újabb tájszómagyarázatok. — A főnévi igenév ragozása. — *Halánték.* — A magyar Calepinus erdélyi szavaihoz. — Régi magyar szakácskönyveink történetéhez. — Nielsen Konrad hatvanéves. — Néhány szláv jövevényszóóról. — Az oslói összehasonlító műveltségkutató intézet. (Ism.) — Luby Margit, A parasztlelet rendje. (Ism.)
- Antr.* XXX: Nielsen Konrad, Lappisk Ordbok, Lapp Dictionary II. (Ism.) — Karle Krohn, Zur finnischen Mythologie. (Ism.)
- 1936.** *NéNy.* VIII: *Borzas.* — *Kutsudár.*
- VasiSz.* III: Népi etimológia a magyar növénynevekben. — Élet és halál után. (*Libanon* I-ben is.)
- Buvár.* II: Népies növénynevek.
- Ethn.* XLVII: Hamuban sült pogácsa.
- Nyr.* LXV: Újabb tájszómagyarázatok. — Kőkori emlékek a népnyelvben. — *Penész, penészes.* — Állatneveink történetéhez. — Új szó-e vagy régi? — A nyelvújítás állat- és növényneveihez. — A történeti mondattanhoz. — *Fakadék.* — *Báb.* — *Bánya.* — *Lúdvaj.* — *Haj és héj.* — *Cseckés.* — *Szikkad.* — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. 1932. — Max Vasmer, Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas. (Ism.)
- IF.* LIV: *Linde.*
- 1937.** *FUF.* XXIV: Zur Lautgeschichte der slavischen Lehnwörter im Ungarischen. —

- Über die Geldrechnung der Tschheremissen. — Worterklärungen.
Libanon. II: Zsidó és egy finn művész- és írócsaládban.
NéNy. IX: Megjegyzések az ormánysági nyelvjárás szókincséhez. — *Sirat és temet.*
Budár. III: Észak fehér városa: Helsinki.
Magyar Tanítóképző. I: A népies növény- és állatnevek gyűjtésének fontossága.
BotKözl. XXIX: Nemlétező növénynevek.
Nyr. LXVI: Nyelvtörténeti adatok. — *Silány*. — Magyar szóból német név. — *Tüdővész*. — *Tóteszt*. — *Cipők*. — A *mert* köztörzsi történetéhez. — Az -i képző régi alakja. — *Egy rettenetesen él*. — *Még a helyit is megfújta neki*. — A közös hadsereg magyar nyelvi emléke az osztrák németiségben. — *Háturja*. — *Cicu*. — *Félreverik a harangot*. — *Tüske*. — A számnévek ragozásához. — *Kukucska*. — *Cirbolyadió*. — Egy epe jelentésű régi magyar szó. — *Túzoek*. — A személynevek köznyelvi használatának történetéhez. — *Hodvas*. — *Szivárkodik, szivárkodik*. — *Káka és kákó*. — *Orcény vár*. — A csó egy régi írásváltozata. — *Bimbó*. — *Hankalék*. — *Estevény*. — *Példa*. — Népnyelv és nyelvtörténet. — *Eszköz*. — *Portyáz, portya*. — *Fonnyad, fonnyaszt*. — *Mente*. — Analógia a szóragozásban. — *Megsüti a dér*. — Nyelvtudományi munkásság Finnországban. — *Setälä* síremlékének leleplezése. — Lükő Gábor, A moldvai csángók I. (Ism.)
Ethn. XLVIII: Loooris, Volkslieder der Liven. (Ism.)
1938. *JSFou*. XLIX: Finnisch-ungarische Sprachstudien in ungarischen Kriegsgefangenenlagern.
Eesti Keel. XVII: *Metsaema-leib*.
Zeitschrift für slavische Philologie. XV: Skr. *kecsiga*.
NéNy. X: *Madárlátta kenyér*.
DebrSz. XII: *Piskárkos* (*Nyr*. LXVII.).
Pedagógiai Szeminárium: Finnország iskoláiról.
Remény. Zsidó középiskola Finnországban.
Nyr. LXVII: *Lábbadoz, lábbadozás*. — *Láp* szavunk jelentése és elterjedése. — Egyező finn-magyar jelentésfejlődés. — Finn-magyar szóösszegezés. — *Fülencse, fülencse, fülencse, fülencse*. — A magyar *portya* és a finn *partio*. — Ürmérték területmértékül. — *Kalács*. — *Hókán vág*. — Egy régi magyar játék nevei. — Madárneveink történetéhez. — *Békalencse és fülencse*. — Néhány tájnyelvi szavunk történetéhez. — *Edény* szavunk jelentéséről. — *Ágyú*. — *Figyel, figyelem, figyelem*. — Néhány megjegyzés Räsänen ismertetéséhez. — *Köblös föld, vékás föld, kila föld*. — *Sürr-forr*. — *Mindig eszik mint a szivárvány*. — Az -ig rag történetéhez. — *Forrás*. — *Piskárkos*. — *Patkonca*. — *Kevesdég*. — *Gölldör, kölldör*. — Pallas Debrecina. (Ism.) — Lauri Kettunen, Livisches Wörterbuch. (Ism.)
1939. *FUF*. XXVI: Zur Geschichte eines tscheremissischen Nominalbildungssuffixes. — Zur Geldrechnung der Wotjaken.
Virittäjä. Suomen riista-sanan merkityshistoriaa.
Sitzungsberichte der Gelehrten Estnische Gesellschaft. 1937. II. 1939.: Tschheremissische Märchen aus dem Kreise Jaransk.
NéNy. X: A *szárcsa* neveiről.
VasiSz. VI: A magyar növény- és állatnevek történetéhez.
DebrSz. XIII: *Köveskál, Köveskál, Szentbékáll*.
Nyr. LXVIII: Állat- és növényneveink történetéhez. — *Sürr-forr és pezseg*. — *Gyüszméköl, gyüsménkedik*. — *Jós és javas*. — *Penészméző*. — *Vigyorog a nap*. — *Höcsönszakállú*. — *Nyomat*. — *Süvöltő*. — Néhány magyar szó történetéhez. — *Gözü*. — *Kocavadász, kocapipás*. — *Cimpa, cimpó, cembő*. — *Tehénhús*. — *Faraszja*. — *Edény és szárcsa*. — *Fel*. — Néhány magyar szó történetéhez. — Nagy Jenő, A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón. (Ism.)
Zeitschrift für slavische Philologie. 3–4: Zur Geschichte der slavischen Lehnwörter im Ungarischen.
1940. *Eesti Keel*. XIX: *Eesti soe, soome suoja*.
Libanon. V: Egyező jelentésfejlődés a magyar és héber nyelvben.
VasiSz. VII: *Szentbékáll*. — A fa ikre. — *Szentbékáll*. — *Jegesén*. — Nyíri Antal, A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása. (Ism.)
DebrSz. XIV: N. Bartha Károly, A debreceni gubacsapó cég. (Ism.) — Csüry Bálint, A Magyar Népnyelvkutató Intézet. (Ism.)

- Ethn.* LI: Vasalás és mángolás. — Régi irodalmi adatok a magyar néphithez. *Magyar Könyvszemle.* LXIV: A nagyszombati szakácskönyv.
- Nyr.* LXIX: Újabb adatok szólásaink történetéhez. — *Félfülv.* — *Kortes.* — A főnévi igenév birtokragos használatához. — *Közköpi.* — *Enged, engeszt, engesztel.* — *Virgő.* — *Padmalygerenda.* — *Máma, mamá.* — *Sugár, kutsudár.* — *Fűrészbak.* — *Remek.* — *Feterész.* — *Mezütláb, mezütkéz.* — *Vaj, ludvaj, hájvaj.* — *Javasol és jósol.* — *Enyhít, enyhely, enyett.* — *Táborszernagy.* — *Forró tenger.* — *Lebeleg, nebeleg, nyebeleg.* — *Késleg, késen.* — *Savanyú.* — *Marha.* — *Zöld sár.* — *Buzogány.* — *Horgos.* — *Haris.* — *Sár, haj.* — N. Barha Károly, A debreceni gubacsapó céh. (Ism.) — Hárs János, A Debreceni Aritmetika. (Ism.) — Eliel Lagercrantz, Lappischer Wortschatz. (Ism.)
1941. *Libanon.* VI: Izsák száraz fája.
- DunSz.* VIII: *Cafrang és csábráng.* — Nyomtatás, cséplés, masinálás. — A madéfalvi helynevekhez. — Merre zúgnak habjai Tiszának, Dunának. — Szövegromlás egy tréfás versben. — Régi és ritka szók a Dunántúl. I.
- DebrSz.* XV: Földrajzi nevek Ugocsa megyében. — Növény- és állatneveink történetéhez. — Berde Károly, A magyar nép dermatológiája. (Ism.)
- Ethn.* LII: Állítólagos emberfölötti erők az Ormányságban és Göcsejben. — Básta emléke egy székely népmesében. — Eliel Lagercrantz, Lappischer Wortschatz. I., II. (Ism.)
1942. *Erdélyi Helikon.* XV: Egy falusi tanító élettörténetéhez. Ősz János népmese-gyűjtésének sorsa.
- ErdMúz.* XIII: *Általút és keresztút.* — *Pác, pácol.* — *Piritós.* — A moldvai északi csángó szótárhoz.
- DunSz.* IX: Régi és ritka szavak Dunántúl. II.
1943. *Az Orsz. Néptanulmányi Egyesület Évkönyve*: A népnyelv mondattanához.
1944. *Az Orsz. Néptanulmányi Egyesület Évkönyve*: Nyelvtörténeti és összehasonlító nyelvészeti tanulmányok.
1945. *Ethn.* LVI: Boszorkányégetés.
1946. *Ethn.* LVII: *Kutyafejű tatár.* — *Vasorrú bába.*
- Nyr.* LXX: A magyar szókincs történetéhez. — Népnyelvkutatás és szótörténet. — Tájszavaink történetéhez. — Német szellem magyar szó. — Quisling. — *Átállít, átállítás.* — Pusztuló magyar szavak. — *Közellátás.* — *Ágyú.* — A kettős szám használatához. — *Bűvájós.* — A névmás értelmezője. — *Fogja magát.* — *Sűrű-forr.* — *Ajándék.* — *Tendül.* — *Varangyos béka.* — *Vitálkodik, vitálódik, vitálozik.* — A -sza, -sze nyomósító elemről. — *Hódmezővásárhely.* — Vezetéknéveink történetéhez. — *Bübájós, bájos.* — *Elrejt.* — *Halánték.* — *Hársat hánt a hátából.* — *Hetyke.* — *Hüvelyk.* — *Kel és dagad.* — *Kisértet.* — *Szomszéd.* — *Temetőkert.* — *Vadon.* — A -hoz, -hez, -höz rag történetéhez. — Magyar népnyelv. IV. (Ism.) — Kardos László, Az őrség népi táplálkozása. (Ism.) — Hegedűs Lajos, Népi beszélgetés az Ormányságról. (Ism.)
1947. Das VI. und VII. Buch Mosis. *Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw.*
- Ethn.* LVIII: Ibikus darvai a magyar néphagyományban. — Újabb adatok Ibikus darvainak a magyar néphagyományban való szerepléséről.
- Nyr.* LXXI: Tájszavaink történetéhez. — A népnyelv mondattanához. — Névutóink történetéhez. — Nyelvtörténeti adatok. — A határozatlan névmás történetéhez. — Ragos ige főnévi használata. — *Dől, dül.* — *Gyöngyvérés.* — *Mustra.* — *Márc.* — *Nyebojsza.* — *Sublót.* — *Szakállas farkas.* — *Romlandó cserép.* — *Sódar.* — *Szentje napja.* — *Temetőkert.* — *Újdunatúj.* — *Vadon.* — *Verődisznó, verőmalac, verőmarha.* — *Bagó.* — *Csakugyan.* — *Életér.* — *Görög.* — *Halháj.* — *Jár-ke.* — Kresz Mária, Találós kérdések könyve. (Ism.)
- Aquila.* LI—LIV: A magyar madárnevekről.
1948. *Csillagok világa*: Népi csillagnevek gyűjtése.
- Ethn.* LIX: Csalóka Péter története.
- Nyr.* LXXII: Szólások nagy költőink műveiben. — Szólások Petőfi és Arany műveiben. — Szólások Arany János műveiben. — *Botránykő.* — *Kondit.* — *Péter-Pál napja.* — A -d kicsinyítő képzőhöz. — *Hegedű.* — *Légyárakat építeni.* — *Hömbörgetik a hordot.* — *Vén szatyor.* — *Isten-uccse.* — *Kecskekerítő bor.* — *Megüti a szél.* — *Pontiustól Pilditusig.* — *Tüzzről pattant.* — *Keh van benne.* — *Nem igaz ágyból való.* — *Sarlósvásár, cigányfog, csatak.* — Német jövevény-szavak. — *Öl (fn.).* — *Szeget szeggel.* — *Péter kése.* — *Ajtófél.* — *Anyós.* — *Bába.* — *Banyó.* — *Bárka.* — *Bűnhődik.* — *Csalafinta.* — A csép eredeti magyar

neve. — Egyvelgést. — Esküdő. — Élet. — Fentok. — Halháj. — Höcsön-szakállú. — Hur. — Hurka. — Kapat. — Nyira. — Petás. — Rehiűt. — Balassagyarmat. — Gurog. — Hétsinyű. — Izzó. — Kapuszobor. — Kotogás. — Kubik. — Léság. — Mária koronája. — Nyárlík. — Óg-móg. — Pecka. — Elrejezik. — Sebbel-lobbal. — Szárazfa. — Két karácsony. — Kisvasárnap. — Konyha. — Kondul, kongat. — Krákog. — Kup. — Lószerék. — Megy. — Padmaly. — Selyming. — Szél. — Szik, szikes, sziki van. — Tehénhús. — Tücsök. — A Ringelspiel magyar neve. — Fogja magát, kapja magát. — Cifra nyomorúság. — Híres eper. — Nincs ki a hatra. — Se híre, se jamva. — Úgy esik, mintha dézsából öntenék. — Egy régi találósmese. — A -hoz, -höz ragnak az ismeretlen változata. — Ragos ige főnévi használata. — Elbeszélő múlt a népnyelvben. — A ha kötőszó időhatározó mondatokban. — Beszéd Vikár Béla temetésén. — W. Steinitz, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. (Ism.) — Orosz népmesék. (Ism.) — Siskov, A csavargó. (Ism.)

1949. NyK. LII: Szómagyarázatok. (Két cikk.)

MNy. XLV: Nyelvjárásaink történetéhez.

Nyr. LXXIII: Szólások Arany János műveiben. — A Magyar Nyelvőr a Tanács-köztársaság idején. — Népnyelv és nyelvtörténet. — Babica. — Eszköz. — Kujak. — Másfélfa. — Óg-móg. — Félreverik a haragot. — Nagy ágyból származott. — Tuskót húz. — A névmás értelmezője. — Két orosz jövevényszavunk. — Nép. — Orja. — v-tővű szavaink egy csoportja. — Kifakad az agyára. — Ágon mutat madarat. — Ágynak esik. — Küldi az ágyvetőt. — Áldott állapotban van. — Egyet alszom rá. — Felkopik az álla. — Anyámasszony katonája. — Áprilist jár, megjárja az áprilist. — Összehúzza a bagariát. — Balkézrel várni. — Baranyi kocsióra ültették. — Célt tesz rá. — Nem győzi cérnával. — Kifacsart citrom. — Ebszijaal kötött erszényű. — Egy füst alatt. — Elmerte a farkát. — Feje füstje. — Férjhez megy. — Fészket ver. — Fülelten gond. — Görbét mond. — Hamvába-holt. — Harangoz a pap kutyájára. — Elcsapta előtte a harmatot. — Hasára esik. — Rovásra hazudik. — Holdra ugat. — Immel-ámmal. — Jó színben van. — Kezében az üstöke. — Lándzsát tör valaki mellett. — A ló száját valamerre felé tartani. — Alátették a nyárfaszéket. — Tudja, hol fekszik a nyul. — Padra viszik a bőrét. — Savanyába harapni. — Szabad kezet ad. — Szent Jakab lova. — Szőrén-szálán elveszett. — Tövére megy. — Teérted is leesett a járul a varjú. — Vágja a fát. — Esőzsák. — Kép. — Kunkapitány. — Pipölle. — Pirostojás. — Táltosló. — Olyan, mint a hétszem. — Beleszalad a madzag. — Szőrén-szálán elveszett. — Követ vet. — Bíró hátán tört só. — Szent László juve. — Gyereket, esőt nem kell kérni, az jön. Kiesett belőle az ütő. — Kiverte szemét az ág. — Szeriben őriz. — Tartszabással van. — Vágja, mint Salai a szappant. — Zsidó is megverte fiát, mikor először nyert. — Régi magyar közmondások. — Szivárvány. — Aratás és kaszálás. — Básta emléke a székely népnyelvben. — Forrasztókő. — Kockahuzás. — Üszögös Szent Péter. — Szeget szeggel. — Örül, neki, mint Vak Laci a félszemének. — Rézsut. — Halvány. — Tétováz. — Avat. — Cenk. — Fagyöngy. — Hászfé. — Hintó. — Hóhér. — Kantus. — Kazal. — Két haggy. — Keze bokája. — Kótics. — Muzsdajfa. — Nyomatómasina. — Nyulás. — Ölt. — Orszok. — Prügy. — Rúgott borjú. — Szádorog. — Szélenyhe. — Takaros. — Térszéli Katica. — Zsidómise. — Féllett szándék. — Holt számban. — Kivilágos kivirradtig. — Lóhátról beszélni. — Tőszámnév sorszámnév helyett. — Egy régi közmondás. — Barlang. — Hétsingszakállú. — Megcsiklan. — Süldő. — Keszyű. — Hók. — Irdaitlan. — Kindrusz. — Megpokrócoz. — Parázspénz. — Péterszeg. — Pila. — Nyujts feléje védőkart! — Beleszakadt a madzag. — Aki felmarkolta. — Palóc tájszócs. — Pausztovszkij, Meztlábás Odisszeusok. (Ism.) — Pausztovszkij, Kara Bugaz. (Ism.) — M. Iljin, Hegyek és emberek. (Ism.) — M. Iljin, Ember és elemek. (Ism.) — J. Iljin, A nagy futószalag. (Ism.) — V. Kiparsky, Die Kurenfrage. (Ism.) — Vereyennyikov, Lenin gyermekora. (Ism.) — Szabó Pál, Talpalatnyi föld. (Ism.) — Gorkij, Az Orlov házaspár. (Ism.) — Katajev, „Én a dolgozó nép fia”. (Ism.) — Martin Andersen Nexö: Sorsjáték. (Ism.) — Sándor Kálmán, Idegen szavak szótára. (Ism.)

1950. MSFOu. XCVIII: Ung. Innen, onnan, honnan.

MNy. XLVI: Arany János nyelvéhez. — Ajándék.

NyK. LII: A Szovjetunió népeinek régi pénzzámitásáról. — Így, úgy, ahogy.

Nyr. LXXIV: A magyar rokonságnevek. — Palóc tájszavak. — Óár. — Darázs-

fészek. — Francia. — Garádcskóró. — Bekür. — Lombos. — Maszka. — Minden-okveilen. — Mohog. — Pisszeg. — Panduska. — Büffen. — Témonda. — Fújja a kádást. — A részegség kifejezései. — A lativusrag történetéhez. — Egy rejtélyes névragesoport történetéhez. — A székely nyelvjárások történetéhez. — Isten puskája. — Sivatag. — Sivalló lélek. — Lövöldék. — Károg és krárog. — Harangnyelv. — Föld és padló. — Borogat. — Csárdás. — Kutyaogol, szamaragol. — Sarzsi a gyárban. — A doborjániak aludtteje. — Átok és áldás. — Barlang. — Idő. — Gyalogszarka, gyalogsátán, gyalogposta. — Ingyen-élő. — Kármentő. — Mustra. — Nyílhuzás. — Arany János nyelvéhez. — Hangutánzás. — Elcsuszott a szája. — Hasban van a búza. — Megfejtí a kereket. — Lóhátról beszél. — Két magyar—oroszlentéspárhuzam. — A magyar—oroszlentéspárhuzamokhoz. — Kecskerikató bor. — Arany János szókincséhez. — Kövesztett. — Posta. — Villahajtó rúd. — Egy szőláshasonlat történetéhez. — Az erdélyi munkásmozgalom egy ismeretlen szava. — Az ellenforradalom szavaihoz. — Veres Péter egy ritka szava. — Kacabajka. — Posta. — A ragadványnevek szörendje. — A népi demokrácia új szavaihoz. — A földművelés szókincséhez. — A rövidítésekhez. — A tanonc pusztulása. — Furulyázó kukorica. — Se híre, se hámva. — Török tezek—magyar tözeg. — Lap vagy oldal? — Egy kihálásra ítélt képző. — Népjóléti miniszterünk mint nyelvművelő. — A népi demokrácia új szavai. — Nevetségessé teszi magát, aki urasan akar beszélni. — Körös, vagy Kőrös? — Összanglia és társai. — Új kifejezések nyelvünkben.

1951. FUF. XXX: Noch einmal über die tscheremissische Geldrechnung. — Finnisch *ottaa* — ungarisch *fogja magát*.

Nyr. LXXV: Arany János nyelvéhez. — Felhördül. — Ebgyömbér. — Févé. — A fuldokló ember a szalmaszálhoz is kap. — A bányászat szókincséhez. — Érdekes kifejezések Veres Péter műveiben. — Veres Péter egy ritka szava. — Beolt. — Egy régi magyar családi név. — Calepinus egy rejtélyes szava. — Remese, remes. — Arany János nyelvéhez. — Csokonai egy érdekes szava. — Porond és porong. — Lacikonyha. — Varangyos béka. — Meghódlík. — Fogja magát. — A jövő idő történetéhez. — MórícZ Zsigmond egy ritka szava. — Ácsorog. — Csákányfergeteg. — In. — Sárbogárd és társai. — Sejt és selejt. — Szakállszárító. — Tengeri fiók. — Vitatkozik. — Meglopta a hideg. — Egy új szó születésénél. — Bányásműszók. — Szólások a napilapban. — Újjperc. — Számosállat. — A kohászat mesterszavaihoz. — A készülő új földalatti gyorsvasút építkezésének műszavaihoz. — A nyelvhelyesség a sajtóban. — Nap mint nap. — Vizerőmű. — Idegen szók használata a magyar nyelvben.

ALH. I: Беличья система валюты у мари.

1952. NyK. LIII: Gondolom formán. — Ágyat vet. — CseremisZ szómagyarázatok.

I. OK. III: Néhány permi névszóképző eredete.

Ethn. LXIII: Ősi temetkezés emléke a permi népeknél.

Nyr. LXXVI: Arany János nyelvéhez. — Csürkölő. — Csürös. — Döfleg. — Dudva. — Édesanya, édesapa. — Étel. — Évődés. — Fütty és füttyül. — Gaz. — Göcög. — Gyógyít, gyógyul. — Hajaz. — Idétlen. — Kalamajka. — Kitaláció. — Kiváncsi. — Kapcáskodik. — Kataszglete. — Kotymány. — Langó. — Látó. — Lom. — Mál. — Megszentül. — Nyiregyháza. — Ócska. — Olálkodik. — Pác, pácol. — Elpatkol. — Sürvit. — Zöpög. — Mi a nyila! — Egy láb föld. — Egy nyomban. — Elrúgja a patkót. — Félteherre itta magát. — Jégre víz. — Krisztus palástja. — Nagy feneket kerít. — Rugott borjú. — Megráznak, mint Krisztus a vargát. — A belviszonyragok használatához. — Csikkan. — Ellen. — Hur, hurka, hurok. — Ipadom-napadom. — Késen jár. — Tejes púj. — Üldöz. — Két érdekes elvonás. — Nyujts feléje védő kart! — Perzsia szőnyeg. — Tizeddésző. — Toszogatott kolbász. — A gyöngéd asszonyi léleknek már a szó is verés. — Sió. — Huzkodja a rókabőrt. — Porba esett a pecsenyéje. — Úgy néz ki, mint akinek dínnyeföld nem jutott. — A ragadványnevek szörendjéhez. — Gyalogszarka. — Szerelmeslevél. — Sajt. — Kerülő. — Szárcsa. — Egy elavult kicsinyítő képzőről. — Világszép. — Három halnév. — Fél, feleség. — Félszer, fészter. — Pup. — Szarufa. — Eddig, addig, meddig. — Egy új termelőág mesterszavaihoz. — Vontató. — A róna. — Bányásszavak. — A bányászat mesterszavaihoz. — Sarzsi, sarzsa. — Medve. — Ház és haza. — MórícZ Zsigmond szavaihoz. — Szótáraink ismeretlenjeihez. — A diáknyelvhez. — Köpködő. — Számosállat. — Vérmeskedik. — Vető. — Gagganes. — Veres Péter szavai. —

- Szótáraink ismeretlenjeihez. — Egy ismeretlen közmondás. — Az édes melléknévnek egy ismeretlen jelentése. — Kicsinyítő képzőből nőnévképző. — Egy ismeretlen közmondás. — Hosszú és rövid. — Egy ismeretlen szólás. — Toll-hegy. — Zajlik. — Ébertelen. — A táró legyőzi a tárnát. — Műszaki nyelvünk kérdései. — A nyelvújítás helytelen alkotásait még ma is ki lehet irtani. — Lehet jól is írni magyarul. — Lövés. — Még mindig azok az össz-összetételek. — A magyar nyelvjárási bibliográfiához.
- ALH. II: Zur Geschichte einiger permischen Nominalbildungssuffixe.
1953. NyK. LIV: Szómagyarázatok. — A chantik régi pénzátszámításáról. — Ősi temetkezés emléke a permi nyelvekben.
- Ethn. LXIV: Egy zürjén (komi) erdei szellemnévről. — Zsirai Miklós, A modern nyelvtudomány magyar úttörői. (Ism.)
- Nyr. LXXVII: Újságjaink nyelvéről. — Népi csillagnevek gyűjtése. — Vasalás és mángorlás. — *fgrül-igre*. — *Rákháton jár*. — Elemzési problémák az iskolában. — *Türet vászon*. — Szivárvány-e a *szuhárgyán*? — *Patél*. — *India*. — *Csakis*. — *Valahány*. — *Kápolnavirág*. — *Ótről hatra menni*. — *Lámpás homlokú*. — Néprajzi adatok az újságokban. — *Kérődzik*.
1954. NyK. LV: A finnugor összehasonlító mondattanhoz.
- I. OK. V: Újabb finnugor alaktani kutatások.
- ALH. IV: Neuere finnisch-ugrische morphologische Untersuchungen.
- Ethn. LXV: Ősi temetkezés emléke a mari (cseremis) nyelvben.
- Nyr. LXXVIII: Az iskolai elemzés kérdései. — *Lap vagy oldal?* — A „hárommillió koldus Magyarországa” nyelvi dokumentuma. — *Gaggancs*. — *Hályogkő*. — *Pacvirág*. — Veszprém megyei tájszavak és szólások a 17. században. — *Öl*, *öltés*, *öltő*. — *Bürücske*. — Néhány *v-tővű* ige *l-lel* bővülő alakjáról. — *Kapja magát*. — *Igaz ágyból való*. — *Hímez-hámoz*.
- I. OK. VI: Ormánysági Szótár. Kiss Géza hagyatékából szerkesztette Keresztes Kálmán. (Ism.)
1955. NyK. LVII: Egy régi csuvas jövevényszó az udmurtban. — Egy permi kérdőszóról. — Anyagnevek jelzőül és állítmányul. — Ősi temetkezés emléke a mari nyelvben. *Antik Tanulm.* II: A középfokképzés a finnugor és indoeurópai nyelvekben.
- I. OK. VII: Ismeretlen és ritka névszóképzők a mari és permi nyelvekben.
- Nyr. LXXIX: *Bőrfá*. — Az *-ék* birtokképző ismeretlen alakja. — *Életfa*. — *Milling*. — *Rohadtsarok*. — *Begyullad*. — *Terítsfa*. — *Fehérmáj*. — *Patyolat*. — Az elemzés kérdéséhez.
1956. MNy. III: Tájszavak (Kopács, Baranya m.).
- Acta Antiqua. IV: Voznyikovenyije pagyezsej v indoevropejszkij i finno-ugorszkij jazikah.
- Nyr. LXXX: *Egybekel*, *egybekelés*. — *Szó*, *szür*, *szűrű*. — *Ö-ző* nyelvjárás Felső-Dunántúl. — *Forgójáték*.
1957. Nyr. LXXXI: *Suppintos*. Lok. — *Rönnhéjáz*. — *Piritós*. — *Varrancs*.
- NyK. LIX: A Szovjetunió népeinek régi pénzszámításához. — Finnugor jelentéseggyezések. — Finnugor mondatnyi szerkezetek. — Összetett melléknév. — *Mari puneška*.
- Ethn. LXVIII: A vasorrú bába az ugor néphitben.
- Magyar Tudomány. II: Budenz József.
- I. OK. X: Az uráli és indoeurópai duális történetéhez.
- Acta Antiqua. V: Zur Geschichte des uralischen und indo-europäischen Duals.
1958. MNy. LIV: Veres Péter egy ritka szava.
- Nyr. LXXXII: A folyamatos cselekvésű melléknévi igenév szenvedő jelentésű használatához. — *Lámpás ló*. — Ormánysági tájszavak. — *Kaviár*. — *Kopjakiút* és *látója*. — Rossz vagy idegen szavak helyett jó magyar szavak. — Dobozy Imre néhány érdekes szava és szólása.
- NyK. LX: Anyagnevek állítmányul. — Személynevek szórendje.
1959. I. OK. XV: Névszó és ige.
- NyK. LXI: A manysi birtokos dativus.
- FüKözl. V: Az indoeurópai és finnugor esetek kialakulása.
- Nyr. LXXXIII: Az elhomályosult összetételek keletkezéséhez. — *Körte*. — *Ludas*. — *Rengő*. — *Sik-vér*. — *Szolgáló*. — *Zsibogó*. — *Pattogó*. *Ver a nap*. — *Ért lelés*. — A *szem* szónak egy érdekes használata. — *Parlagcsa-tava*.
- IrTörtKözl. LXIII: A botanikus Csokonai.
1960. IrTörtKözl. LXIV: Csokonai Dorotttyájának toponári muzsikusai.

Annales Univ. Scient. Budapestinensis Sectio Philologica. II: Josef Budenz, der Mensch und der Pädagog.

ALH. X: Nomen und Verbum.

MNy. LXXXIV: Sopa. — Veszekvés. — Bádogszamar. — A -hoz, -hez, -höz rag történetéhez. — Felláb. — A harmadik személyű névmás hangtörténetéhez. — Gyürke. — Rákláb. — Kikél. — Szolgáló. — A zippzár magyar neve. — Merre zúgnak hajjai Tiszának, Dunának.

MNy. LX: Népetimológia a magyar növénynevekben.

1961. *MNyv. VII: A moldvai északi csángó szótárhoz.*

MNy. LVII: Füle botját sem mozdítja. — Verni való.

Nyr. LXXXV: A birtokos személyragok történetéhez. — Boldog. — Tangó és zsbogó. — A Mádéfalva-féle helynevekhez. A Göncölszékér egy ismeretlen neve. — Kenyérkatona. — Pöre. — Ismeretlen szólások. — Szamalu. — Tanuljuk meg helyesen leírni nagyjaink neveit. — Csillagok-e a csillagok? — Éhel. — Forrás. — Földmért. — Kecsegtet. — Sorompó. — Tarka Jézus.

1962. *MNy. LVIII: A népnyelv mondattanához.*

MNyv. VIII: Tájszómagyarázatok.

M. VELENYÁK ZSÓFIA

László Gyula: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai

Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó. 209 l.

Még tíz éve sincs, hogy a hazai nyelvtudomány és egyéb tudományok képviselői megvitatták a magyar őstörténet egyes kérdéseit,¹ s máris újabb őstörténeti tanulmány hagyta el a sajtót. Szerzője, LÁSZLÓ GYULA, megelőzően 15 évig rendszeresen olvasta és jegyzetelte a magyar és a többi uráli nép őstörténetére vonatkozó irodalmat az ásatásokról szóló jelentéseket éppúgy, mint a nyelvészeti dolgozatokat, avagy az embertani, történeti, néprajzi, növényföldrajzi szakmunkákat. Munkája közben arra a meggyőződésre jutott, hogy a magyar őstörténet alapkérdései másképp magyarázhatók, mint korábban tettük; fenti című könyvében ezen új magyarázati lehetőségekről ad számot. Ő maga (7. l.) azt írja, hogy (egyebek közt) a finnugorok kialakulásának a területét kívánja meghatározni. A továbbiakból azonban az derül ki, hogy jóval többről van szó; a szerző a finnugor népek történetét nem csupán az uráli ősnépből való kiválásuk koráig követi visszafelé, hanem az uráli alapnyelvet beszélő közösség kialakulására és sorsának bizonyos fordulataira is fényt kíván deríteni. Ez a célkitűzés azt jelenti, hogy a szerző lényegesen más feladat elvégzésére vállalkozott, mint amelynek az elvégzését a múltban egyes nyelvészek vállalták. Az őshaza-kérdésekben érdekelt nyelvészek túlnyomó többsége ugyanis a finnugor őshaza területét kívánta meghatározni, e műszóval pedig azt a területet jelöljük, „ahol a mai finnugor nyelvek közös előzményének tekintendő finnugor alapnyelvet beszélő nép együttélése utolsó szakaszában, közvetlen szétválása előtt² lakott — tekintet nélkül arra, hogy kifejlődése korábbi szakaszaiban hol bolyongott, merre élt, hányszor változtatott huzamosabb tartózkodási helyet” (ZSIRAI: A magyar őstörténet kérdései 5). Valamelyes elképzelésük persze volt a nyelvészeknek arra nézve is, hogy a finnugor alapnyelvet beszélő nép hol lakhatott, merre vándorolt szétválását megelőzően. Történt ugyanis egy-két kísérlet a finnugorság és a szamojédok közös őshazájának, az ún. uráli őshazájának a meghatározására is, és az ilyen irányú megállapítások egyben többé-kevésbé állásfoglalást jelentettek abban a kérdésben is, hogy merre járt a finnugor alapnyelvet beszélő nép a finnugor egység megszűnése előtti évezredekben, más szóval: hol történt a finnugorság kialakulása. Az uráli őshaza kérdésével azonban a nyelvészek igen keveset foglalkoztak. E kérdésnek eddig csupán egy nyelvész, N. SEBESTYÉN IRÉN szentelt külön tanulmányt („Az uráli népek régi lakóhelyeinek kérdéséhez”; I. OK. I, 351—406). Nyilvánvaló tehát, hogy a még elvégzésre váró kutatások az ún. uráli őshaza helyére vonatkozó vélekedéseket módosíthatják, s ha ez történnék,

¹ Az 1953. december elsején tartott vita anyaga megjelent „A magyar őstörténet kérdései” című kiadványban: Nyelvtudományi Értekezések 5. Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó.

² Én ritkítottam.

akkor valamelyest változni fognak a finnugorság kialakulásának helyére vonatkozó eddigi elgondolásaink is.

LÁSZLÓ azon a nézeten van, hogy „az uráli nyelv — amelynek meglehetősen nagy és pontosan jelölő szókészlete van, s nyelvtana is eléggé fejlett — jóval az átmeneti kőkor előtt kellett formálódjék” (7. l.); reméli, hogy művében „talán sikerülni fog a már biztosan finnugornak meghatározott régészeti anyagot az őskőkor utolsó szakaszáig visszafelé követnünk, s ezzel a finnugorok kialakulásának területét is meghatároznunk” (uo.). Az „uráli nyelv” (= uráli alapnyelv) viszonylagos egységének a felbomlása feltevéseink szerint már i. e. 4000 körül megtörtént (vö. LÁSZLÓ, i. m. 189). Az őskőkor (paleolitikum) tartama kb. i. e. 600 000 és i. e. 9000 közé esik (vö. Új Magyar Lexikon 4 : 228); az átmeneti kőkor (mezolitikum) pedig i. e. 9000-től i. e. 5000-ig tartott. Az a kor tehát, amelyre LÁSZLÓ az uráli alapnyelv formálódását teszi, jóval i. e. 9000 előtt volt, s egyben ez az az időpont, ameddig visszamenően a finnugorok kialakulásának a területét meghatározni igyekszik. Ebből nyilvánvaló, hogy könyvében LÁSZLÓ egyebek közt az uráli és a finnugor nyelvek őstörténetének olyan szakaszaival is foglalkozik, amelyek—természetszerűleg—á l t a l á b a n nem voltak nyelvészeti kutatások tárgyai.

Hova helyezték az uráli őshazát azok a kutatók, akik e kérdéssel foglalkoztak? N. SEBESTYÉN IRÉN az uráli őshaza kelet—nyugati irányú kiterjedésének határait keresve két körülményt emelt ki: 1. „A vidranyest (Mustela v. Viverra v. Vison lutreola vagy Putorius lutreola) és a nemes lazac (Salmo salar v. nobilis) régi nevei alapján . . . kimondhattuk, hogy az uráli népek régi lakóhelyei, az a terület, amelyen az uráli . . . alapnyelvet beszélő nép lakott, keleten nem terjedhetett tovább az Urálnál” (I. OK. I, 395), 2. „. . . az uráli nép lakóhelyének nyugati határa a pichtafenyő nyugati határán belül keresendő” (i. m. 397). Csupán a különféle fák elterjedését tartva szem előtt, ez az állásfoglalás talán így is tolmácsolható: az uráli őshaza nem terjedhetett az Urálnál keletebbre, mert az uráli ősnép (fgr. nyelvekből tényleg követeztetve) ismerte a jellegzetes európai lombosfákat (szil, éger és tölgy), lakóhelyének nyugati határa pedig a pichtafenyő elterjedésének nyugati határán belül keresendő. Más szóval ez azt jelenti: az uráli őshaza olyan területre terjedt ki, amelyen mind a jellegzetes európai lombosfák, mind pedig a pichtafenyő ismertek voltak, azaz: az uráli őshaza olyan területet foglalt magában, amelyeken finnugor népek ma is élnek. LÁSZLÓ GYULA látszólag más eredményre jut: „. . . az uráli nyelv nem alakulhatott ki³ az uráliak mai lakóterületének egyetlen részén sem” (i. m. 90.), mert „. . . a pollentérképek szerint a feltételezhető uráli nyelvegység korában a két erdőfajta [a jellegzetes európai lombosfák meg a pichtafenyő] sehol sem érintkezett egymással, hanem még ezer kilométerek választották el határaikat. Ezzel azonban lemondottunk arról is, hogy az életföldrajzi módszer régi alkalmazásával keressük az egykori közös szállásterületet. Ez a módszer lehetetlen feltévére épült, arra ugyanis, hogy két fajta erdőcsoport egy bizonyos területen egymást fedte volna. Ilyen terület azonban a számbajöhető régiségben nem volt” (i. m. 70.).

Bevallom: én LÁSZLÓ GYULA megállapításai után sem értem, miért kell egyfelől N. SEBESTYÉN IRÉNnek (és másoknak) az életföldrajzi módszer alkalmazásával elért eredményei, másfelől LÁSZLÓ GYULA megállapításai között akkora ellentétet látnunk, amekkorát LÁSZLÓ lát. Hiszen N. SEBESTYÉN IRÉN következtetései lényegesen más időszakra vonatkoznak, mint LÁSZLÓ GYULA megállapításai! N. SEBESTYÉN IRÉN is vallja azt, amit ZSIRAI MIKLÓS fogalmazásában már idéztem: az uráli őshaza az a terület, amelyen „az uráli nép közvetlenül szétválása előtt, tehát az uráli . . . korszak végén” élt (vö. I. OK. I, 353), ő tehát az uráli ősnép azon lakóhelyére nézve von le következtetéseket, amelyet ez a nép i. e. 4000 körül foglalt el, LÁSZLÓ GYULA viszont legalábbis az egyik idézett helyen az uráli nyelv k i a l a k u l á s á n a k a helyéről ír, s ez a kialakulás, pontosabban „az uráli nyelv alakulása legalább 8—10 000 évvel időszámításunk előtt meg kellett kezdődjék (nyilvánvalóan még sokkal előbb)” (189. l.). Továbbá: LÁSZLÓ GYULA nézete szerint „az uráli népesség nem alakulhatott ki a mai finnugorok-szamojédok lakta területen, mert ez a kései-őskőkor folyamán még lakhatatlan volt” (i. h.). Ámde N. SEBESTYÉN IRÉN nem az uráli népesség k i a l a k u l á s á n a k a helyét teszi ma finnugorok lakta területre, hanem az uráli ősnép azon szállásterületét, amelyen ez a nép közvetlenül az uráli nyelvegység felbomlása előtt, azaz i. e. 4000 táján az újabb kőkorban (neolitikum) lakott, s alig hiszem, hogy az uráli ősnép k i a l a k u l á s á n a k az idejét ne tartaná ő is több évezred alatt végbement folyamatnak. Ha pedig ez így van, vajon állítja-e N. SEBESTYÉN IRÉN azt, hogy az uráli ősnép nem változtathatott helyet i. e. 8—10 000 tájától i. e. 4000-ig? Hol állítja N. SEBESTYÉN IRÉN vagy más azt, hogy

³ Én ríkítottam.

az egyes fák kiterjedésének a határa is nem tolódhatott el ugyanilyen hosszú időszak alatt? Ha pedig helyet változtathatott az uráli ősnép a jelzett időszak folyamán (azaz ősi szállásterülete valamikor az uráli egység felbomlását megelőző évezredekben lehetett N. SEBESTYÉN IRÉN felől akár pl. a Riga és az Oka között húzódó területen is), akkor miért kell N. SEBESTYÉN IRÉNnek a következtetéseit elvetnünk LÁSZLÓ GYULÁnak olyan megállapításai alapján, amelyek több ezer évvel korábbi idősakra (is) vonatkoz(hat)nak? Úgy tetszik tehát nekem, hogy a N. SEBESTYÉN IRÉN következtetéseit és a LÁSZLÓ GYULA megállapításai közti nagy különbség részben egyszerűen abból adódik, hogy LÁSZLÓ GYULA nem tisztázta az őshaza szónak a nyelvészeti irodalomban használt jelentését.

Kétségtelen azonban, hogy N. SEBESTYÉN IRÉNnek és LÁSZLÓ GYULÁnak az uráli őshaza helyére vonatkozó nézete akkor is eltér egymástól, amikor mindkét kutató a nyelvészeti értelemben vett uráli őshazáról, azaz az uráli egység megszűnése táján elfoglalt őshazáról ír, ill. arra gondol. Megvizsgálva ugyanis egyebek közt az uráli nyelvek szókincsének azt a réteget, amely növényföldrajzi következtetések levonására ad módot, LÁSZLÓ nemcsak az ún. uráli ősnép kialakulását teszi nagyjából a Rigától az Okáig húzódó területre, hanem szerinte itt történt meg azután az uráli ősnép szétválása is kb. i. e. 5000-től kezdve: „Egyrészt a finnugorság nyugati tömbje északabbra hatolt a közép-európai vegyes erdők északi határáig, a Baltikumtól a Volga-könyökig, másrészt a azon-ugor szamojéd szárny az Urálba s azon túl telepedett meg” (69. l.). Úgy értem, hogy LÁSZLÓ a nyelvészeti értelemben vett uráli őshazát is elsősorban történeti növényföldrajzi okokból helyezi a Volga-könyök helyett a Rigától az Okáig húzódó területre. Ha ez így van, akkor nem tudom kétkedés nélkül követni őt. Az uráli és a finnugor őshaza helyére vonatkozó nézete alátámasztására LÁSZLÓ egyebek közt a szovjet pollen-kutatás eredményeire hivatkozik. Ismereteim nem eléggé széleskörűek ahhoz, hogy a szerző ezen hivatkozásainak a helyességét meg tudjam ítélni. Átadom ezért a szót olyan szaktudósoknak, aki erre hivatott. Befejezésül mindössze annyit jegyzek meg: LÁSZLÓ GYULA könyvéből az uráli népek ősi kultúráját illető kérdésekben sokat tanultam, de kíváncsós lett volna, hogy a szerző a nyelvészeti terminus technikusok értelmezésére és szabatos használatára nagyobb gondot fordítson. Különösen szükség lett volna az uráli és a finnugor kor problematikájának világosabb elkülönítésére. Végül: gondosabb korrektúraolvasás útján elkerülhetők lettek volna a felhasznált művek jegyzékében található hibák is.

✱

LAKÓ GYÖRGY

LÁSZLÓ GYULA nagy jelentőségű, komplex módszerű szintézisét, mint a történeti növényföldrajz művelője, nagy érdeklődéssel olvastam és tanulmányoztam végig. Egyrészt azért, mert a történeti növényföldrajz saját kérdéseinek helyes megoldását szintén csak komplex módszereknek, azaz több határos tudományterület eredményeinek alkalmazásával remélheti (s a régészet-őstörténet ily módszerű kísérlete hasznos tanulságokat adhat), másrészt különösen azért, mert a vegetációtörténeti kutatás már régóta igényli és felhasználja a társadalomtudományi-régészeti kutatások eredményeit is.

LÁSZLÓ GYULA könyvének befejező részében (196. l.) hangsúlyozza, hogy szintézise „kísérlet”, sok következtetése még vitatható. Magam — szakterületemnek megfelelően — csupán a növényföldrajzi vonatkozások megvitatására vállalkozhatom, és erre is csak azért, hogy a LÁSZLÓtól konzekvensen megragadott helyes új iránynak, a pollenanalízis, illetve a palynológia eredményei felhasználásának továbbfejlődését elősegítsem. Mindenesetre a korrigáló és kiegészítő megjegyzések zöme eleshetett volna, ha LÁSZLÓ GYULA nemcsak néhány irodalmi forrást vagy szempontot illetően fordult volna hozzám, hanem ha a kézirat elkészülte utáni konzultálásra is igényt tartott volna. De mindjárt bevezetőben hangsúlyozni szükséges, hogy mindez nem érinti azt az alapvető érdemét, hogy a finnugor, ill. uráli őstörténet levezetése során nem az eddig szokásos módszer szerint, azaz a jelenlegi növényföldrajzi állapotból indul ki, hanem a vegetációtörténeti múlt megfelelő, ill. megfelelőnek vélt fejlődési szakaszaira és kialakulási területeire vetíti az uráliak, ill. a finnugorság életföldrajzi szókészletét, és ott vizsgálja a régészeti leletanyagot.

Lényegesebb megjegyzéseim és kiegészítéseim a következők:

1. Az OBRUCSEV-féle észak-ázsiai eljegesedési térkép (56. lap, 7. ábra) a legnagyobb kiterjedésű eljegesedéssel járó jéges szakaszra, tehát az utolsóelőtti jégkorszakra (Dnyeper = Saale = Riss) vonatkozik,⁴ nem pedig az utolsó jégkorszakbeli (Valdáj = Weich-

⁴ A Dnyeper jégkorszak a csillagászati számítások szerint mintegy 170 000 évv. ezelőtt ért véget.

sel = Würm) eljegesedésre.⁵ A könyvben tárgyalt őstörténeti kérdések kiindulási alapjául természetesen a szerzőnek mindenképpen az utóbbinak a térképét kellett volna közölnie, bármelyik újabb összefoglaló quartárgeológiai munka alapján. Az utolsó eljegesedés folyamán ugyanis az észak-európai jégtakaró délkeleti határa nem sokkal terjedt túl a mai Balti-tenger környékén, csak a Volga forrásvidékéig jutott el; északkeletnek a Pecsora torkolatvidéke felé vonult, úgyhogy az Urálnak is csak az északi része volt eljegesedve.⁶

Az utolsó, azaz a Valdáj jégkorszakban Nyugat- és Közép-Szibéria — legészakibb, részeit és a dél-szibériai hegyvidéket kivéve — jégmentes volt, bár örököké fagyott talajjal de azon törpecserjés tundrával, erdős tundrával és erdős sztyeppel, sztyeppel. A szibériai tajgaerdő zónája ekkor a Bajkál környékére és a Léna—Amur vidékére korlátozódott.⁷ A történeti növényföldrajzban közismert, hogy a Valdáj-eljegesedés folyamán az ázsiai szélső kontinentális flóraelemek — kelet—nyugat irányú vándorlással — nemcsak Kelet-Európa, hanem Közép-Európa közeli jégmentes területeit is előzönlötték (vö. már GAMS, 1935).

Mindebből az következik, hogy az uráliaknak általában a Volga—Káma—Urál vidékére tett ősi szállásterülete az utolsó jégkorszakban nem volt eljegesedve (a maximális Dnyeper eljegesedés idején is csak részben), sőt még a jégtakaró szélétől is messzebb esett, mint a LÁSZLÓtól feltételezett ősi szállásterület, ti. a szvidéri átmeneti kőkorszaki műveltség területe. A beerdősödés sem kezdődött oly későn, mint azt LÁSZLÓ véli. Ősföldrajzi indokokkal tehát nem cáfolható a Volga—Káma—Urál vidéki ősi szállásterületre vonatkozó feltevés (vö. LÁSZLÓ, 8., 51., 66. és 189. l.).

2. LÁSZLÓ „tajga” megjelölésén mindenütt „szibériai tajga” értendő (*Pinus cembra*, ill. *sibirica*, *Abies*⁸ *sibirica*, *Picea obovata*, *Larix sibirica* dominánsokkal). De figyelembe kellett volna vennie, hogy „európai tajga” is van és volt már az ő- és az óholocénben is (az előbb említett fajok fokozatosan elmaradnak, és nyugat felé a *Picea excelsa* — ma érvényes nevén *Picea abies* — veszi át az uralkodó szerepet). A szibériai és az európai tajga két lucfenyő⁹ faja növényrendszertani szempontból közel áll egymáshoz és — a *Pinushoz*, valamint a *Betulához* hasonlóan — közös szóval van jelölve a legtöbb finnugor nyelvben (finn, észt, lapp, mordvin, cseremisiz, zürjén, votják, vogul, osztják), sőt a szamojédokban is.¹⁰ Minderre LÁSZLÓ is utal a 64. lapon, de később e tényt mellőzi. Kimaradt az utalás (a 66. lapon) arra, hogy a cirbolyafenyő obi-ugor és szamojéd nevének megfelelője a zürjén nyelvben és — jelentésváltozással — a votjékban is megvan, úgy szintén a *Larix* nemcsak a zürjénben, hanem jelentésváltozással („féljig elszáradt fiatal fa”) a finnben is (i. m. 21. és 19. l.).

Mint a pollenanalízis (palynológia) művelője, sajnos, nem vonhatok le a Neustadt-féle „ósholocén” (l. alább) pollenspektrum térképéből és az annak alapjául szolgáló egyes feldolgozások részletes ismeretéből sem olyan határozott következtetéseket, mint LÁSZLÓ GYULA. A földtörténeti utolsó jégkorszak és a holocén átmenetének idejében ugyanis a fenyő—nyír (*Pinus*—*Betula*), azaz „világos aljú fenyőerdők” övezete, amelyben mind a szibériai tajga, mind pedig a közép-európai széles lombú elegyes erdők fái hiányoztak (vö. LÁSZLÓ, különösen a 69. lapon), kisebb-nagyobb időeltolódással jóval nagyobb területen alakult ki, mint azt LÁSZLÓ egyedül Neustadt idézett térképe (62. l.) alapján oly határozottan következtette. Ez a típus nyugat—délnyugat felé jóval tovább terjedt (vö. FIRBAS, 1949), és kelet felé nemcsak a Volga vidékéig, hanem azon túl is, egészen

⁵ A Valdáj jégkorszak kezdete az előző módon való azonosítás alapján 117 000, de a legújabb radiocarbon vizsgálatokból extrapolálva következtethetően mintegy 70 000 esztendővel ezelőtt volt. Utolsó jeges maximuma mintegy 22 000-re esik, vége pedig — az északi szalagos agyag abszolút kronológiai és a radiocarbon vizsgálatok alapján — a Közép-Európában szokásos határmegvonás szerint — i. e. 8000.

⁶ Különben a könyv 125. lapján közölt 26. ábra, — az észak-európai tósáv térképe — jól mutatja a Valdáj eljegesedés egykori legnagyobb kiterjedését.

⁷ A legújabb kritikái összefoglalás FRENZELTŐL 1959—1960-ból van, 1. különösen az 1. térképmellékletet.

⁸ *Abies* = or. *mixta* (jegenyefenyő).

⁹ Itt jegyezzük meg, hogy a régi nyelvészeti jegyzékek és egyéb munkák — bizonyára az ingadozó latin szóhasználatra visszamenően — a lucfenyő, ill. -fenyves (*Picea abies*, ill. *Piceetum*) helyes 'Fichte', ill. 'Fichtenwald' fordítása helyett gyakran tévesen a 'Tanne', ill. 'Tannenwald' (*Abies alba* és *sibirica*, ill. *Abietum*) nevet alkalmazták.

¹⁰ Vö. N. SEBESTYÉN L.: FgrÉrt. 7. (1943): 13—4. l., ill. LEHTISALO, JurSam Wb. 177. l.

Délnyugat-Szibériáig hatol el, ahol még ma is megvan (a Volgától keletre a Dél-Urálig húzódó, közbeeső területről egyelőre még hiányoznak a részletesebb pollenvizsgálatok). Különben a következtetésekhez a kiindulás nem teljesen helyes, mert — mint fentebb láttuk — kimaradt a tajga lucfenyője, amely pedig szintén széles eurázsiai elterjedésű.

Összefoglalva: egyedül a *Pinus*—*Betula*—*Picea* erdők ős-, ill. óholocén elterjedése alapján az uráli-finnugor ősszállásterület a nyelvészektől feltételezett Volga—Káma—Ural és a Lászlótól feltételezett Balti-tenger (Riga)—Oka közé eső területen egyformán alátámasztható, illetve szűkebbre nem lokalizálható. A *Picea* a más fajokból már régebben következtetett tajgakapcsolatra is utal.

Úgy vélem azonban, hogy kitűnő László Gyulának az az eljárása, hogy az erdei fafajokat a földrajzi-történeti elterjedés és a nyelvi elterjedés alapján 3 csoportra osztotta. Bár a 3 csoport elválása a fenti kiegészítések alapján nem annyira éles, mégis következtetésekre — bár nem olyan messzemenően — jól felhasználható. Az óholocén boreális fázistól kezdve lezajlott további jelentős éghajlat- és erdőtakaró-változásokat tükröző pollenvizsgálati eredményeknek, valamint a nyelvészeti-régészeti eredményeknek az egyeztetéséből levont további következtetések botanikus szemszögeből nézve lényegükben megalapozottak, csupán egyes részletek módosítandók. A még biztosabb és pontosabb természettudományos alátámasztás a pollen-profilokhoz kapcsolt famaradványok és a régészeti faleletek radiocarbon-vizsgálata útján adódó eredményeknek a felhasználásától várható (az első radiocarbon-vizsgálati adatokat NEUSTADT és munkatársai 1962-ben közölték).

További megjegyzéseim és kiegészítéseim a következők:

52. 1. Az *Acer*, a *Juglans*, a *Quercus* és a *Tilia* növény-nemzetségek nem boreális elemek.

52—55. 1. Kelet-Európa vegetációs zónáinak jellemzése során a felsorolt növénynevekben sok az elírás, sajtóhiba. Szükséges lett volna REINIG régi jellemzését az újabb szovjet vegetációfeldolgozás jelentős új eredményeivel kiegészíteni (LAVRENKO—SZOCSAVA: Descriptio vegetationis URSS I—II. 1956).

57. 1. A pollenvizsgálatok alapján elkülönített 4 vegetációtörténeti szakasz idézésében értelemszerű elírások: HL_1 -ben „Subarktikus” helyesen „Subatlanti”, és ez a mai napig tart; HL_1 -ben „Balti jegesedés” helyesen „Balti jeges tó”. U. i. a lábjegyzetben: NEUSTADT id. munkája nem 1957-ben, hanem 1954-ben jelent meg; az évszám az irodalomjegyzékben is (202. l.) korrigálandó, és pótlólag beiktatandó a tényleg 1957-ben megjelent újabb részletes munka.

61. 1. A tölgyesek keleti határa ma is a Dél-Urálnál — és nem a Volgánál — van.

62. 1. A Neustadt alapján közölt pollenspektrum-térkép (a Lászlótól az 57. lapon közölt áttekintés értelmében is) nem „óholocén” (HL_2), hanem helyesen „ősholocén” (HL_1), s ez vonatkozik László összes „óholocén” megjelölésére könyvének szövegében. Különben Neustadt ősholocén periódusának a közép-európai értelemben vett késő-glaciális szakasz (amit még az utolsó jégkorszakhoz vonnak) és a praeboreális fázis (mit már az óholocénhez vonnak) felel meg.

64. 1. A *Pinus* és a *Betula* az ős- és az óholocén átmenetében Eurázia középső és északi részén végig megvan.

71. 1. A ZÓLYOMI és Soó idézett történeti növényföldrajzi munkáiból levont következtetések félreértésen alapszanak és túl messze mennek.

123. 1. A közölt 25. ábrában a pollenvizsgálati eredményekből vett fenyő—nyír határ (helyesebb megnevezéssel fenyves—nyíres erdő határ) Neustadtnak a régebbi ősholocén szakaszra vonatkozó térképéből származik, amikor Skandinávia nagy része még el volt jegesedve, és nem a 25. ábrán feltüntetett *Ancylus*-tó, hanem a megelőző *Yoldia*-tenger volt kialakulva. Az *Ancylus* az átmeneti kőkornak, a *Yoldia* a gravetti késő paleolith kultúra végének felel meg általában.

125. 1. A szövegezés félreérthető. Úgy tetszik, mintha az Alleröd oszcilláció egy jégelőnyomulási fázis lenne, holott éppen fordítva van.

Ez alkalommal kell végül megemlítenem, hogy a MOOR ELEMÉR, Die Ausbildung des ungarischen Volkes... című, 1956-tól kezdve folytatódólagosan közölt tanulmányában (vö. László: 46. l.) említett 4000 és 1000 közötti időre tett nagy, száraz éghajlati korszaknak a fellevezését az újabb szovjet pollenanalitikai vizsgálatok megdöntötték, illetve egészen más megvilágításba helyezték. A levont következtetések tehát tárgytalanok.

1963. január 25.

ZÓLYOMI BÁLINT

A fenti két ismertetés kéziratát megküldöttük László Gyulának. László válaszát folyóiratunk következő számában fogjuk közölni. — A s z e r k.

Három D. V. Bubrihnak szentelt emlékkönyv

A Szovjetunióban tevékenykedő, az uráli nyelvekkel foglalkozó szakemberek cikkeit részint a nemzetiségi körzetek és köztársaságok tudományos intézeteinek évkönyveiben, részben az akadémiai értesítőben (Известия Академии Наук СССР) és a „Nyelvtudomány kérdései” (Вопросы языкознания) c. folyóiratban olvashatjuk. Régebben a leningrádi egyetem finnugor tanszéke is kiadott egy-egy évkönyvet, melyben a munkatársak és más intézetek kutatói publikálták kutatásuk eredményét. Az utóbbi évtizedben a Szovjetunióban működő uráli nyelvészek munkája elmélyült és lényegesen kiszélesedett: nagyméretű anyaggyűjtés folyik, fonetikai kísérleteket végeznek, leíró nyelvtanokat adnak ki, de a deskriptív jellegű munka mellett nyelvtörténeti művek és tanulmányok is napvilágot látnak.

A három ismertetendő gyűjteményes munka betekintést nyújt ebbe a nagyarányú tevékenységbe. Az egyik kötet a „Вопросы финно-угорского языкознания” (Moszkva, 1962. 331 lap) című gyűjtemény. Szerkesztői (Litkin, Majtyinszkaja és Szerebrennyikov) tudatosan tűzték ki maguk elé azt a célt, hogy bemutassák a kutatások eredményeit. A kötet ezért több részre tagolódik: a) a finnugor nyelvek általános problémáit tárgyaló cikkek, b) egy-egy finnugor nyelv valamely kérdésével foglalkozó tanulmányok, c) nyelvjárási szövegmutatványok fonetikus lejegyzésben; d) külföldi nyelvészek tevékenységének a bemutatása.

A kötetet Dmitrij Vlagyimirovics Bubrih (1890—1949) akadémikusról szóló megemlékezés nyitja meg. Valóban alig akad méltóbb cikk a kötet elejére, mint Bubrih buzgó és eredményes tevékenységének a méltatása, hiszen az ő érdeme, hogy a leningrádi egyetemen a finnugor népek fiai-leányai tudományos képzésben részesülhettek, az ő érdeme, hogy Moszkvában és Leningrádban aspiránsok sora készült a finnugor nyelvek tanulmányozására, ő virágoztatta fel a finnugor nyelvészet tanulmányozását a Karjalai Köztársaság fővárosában, Petroskoiban (Petrozavodszkban). Nyelvi anyag és nyelvtörténeti fejtegetések fonódnak össze kiemelkedő műveiben: az erzä, a komi, udmurt és a finn nyelvről írt monográfiáiban. A Szovjetunió területén kívül élő finnugor nyelvészek szerint feltétlenül szükség volna ezeknek, a részükre szinte megszerzethetetlen munkáknak az újból való kiadása, s azt hiszem, ezekre a könyvekre szüksége volna a Szovjetunió nyelvészeinek is. Minden méltatásnál ékeesebben dicsér a mű! Bubrih nyelv-tanainak és tanulmányainak az újból való kiadása elősegítené kutatásainkat.

Bubrih rövidre szabott méltatása után következik a finnugor nyelvtudomány általános jellegű kérdéseivel foglalkozó rész. B. A. SZEREBRENNYIKOV tanulmánya szűkebb területről, a permi nyelvek történeti alaktanából veszi témáját: a komi és udmurt nyelv esetrendszerét vizsgálja történeti aspektusban (9—32). Nagyon értékesnek véljük a kötet következő cikkét. V. I. LITKIN nagy tanulmánya (33—64) a finnugor alapnyelv magánhangzó-rendszerének vitatott kérdését vizsgálja. Litkin alapelve: a történeti hangtannak fel kell használni azt a nyelvjárási anyagot, amelyet az összehasonlítás munkájába eddig még nem vontak be. K. E. MAJTYINSZKAJA a finnugor nyelvek személyes kérdő névmásaiban levő *n* szuffiksium funkcióját kutatja (65—80). Szerinte az *n* olyan képző, amely már az alapnyelvben személyeket jelölő névmásokhoz csatlakozott.

NY. M. TYERESZENKO azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy miként jelölik a szamojéd nyelvekben a birtokviszonyt (81—93); arra is utal, hogy a szamojéd nyelvekben nem őrződött meg az ősi uráli állapot, azaz a birtokviszony jelölt. — V. J. ZLOBINA a finn *olla hereillä* 'ébren van' típusú, állapotot kifejező szerkezeteket tárgyalja a balti-finn nyelvekben (94—100). H. RÄTSEN a balti-finn nyelvek frazeológiájának történeti aspektusban való vizsgálatáról ír elvi jelentőségű cikket (101—108). — M. HÄMÄLÄINEN tanulmánya szintén a balti-finn nyelvek körében mozog: a szerző a „külső-lokatívuszi” ragok csoportját (adessivus, ablativus, allativus) vizsgálja (109—126). — A szverdlovszki egyetem oktatója, A. K. MATVEJEV régebbi munkáját (Финно-угорские заимствования в русских говорах Северного Урала, 1959) egészíti ki új adatokkal (127—142); érdekes, hogy 39 etimológiája közt nemcsak szerszám-, hal-, növénynevek, helyi jelentőségű ruhadarabok, térszínformák jelölése, hanem igék is ('süg', 'zokog') vannak.

A kötet II. részében foglalt tanulmányok egy-egy uráli nyelv valamilyen leíró vagy történeti kérdését elemzik. G. KERT a lapp nyelv kildini dialektusában vizsgálja a flexió fokváltakozászerű megjelenését ige- és névszótüvekben (143—153). — V. PALL az észti helynevek tanulmányozásáról ír (154—160), és megjelöli a gyakorlati teendőket. — J. PEEGEL a régi észti népdalok nyelvét jellemzi röviden (161—4). — I. SZ. GALKIN a mari nyelv két igeragozási típusának eredetével foglalkozik (165—177): szerinte elkülönülésüknek fonetikai okai vannak. — A. SZ. SZIDOROVNAK, a neves komi kutatónak kéz-

iratban hátramaradt „Az ókori írásbeliség újonnan felfedezett emlékei” c. művét V. I. LITKIN közli (178—189), s a munkához jegyzeteket és nyelvészeti következtetéseket fűz (189—211). — A. SZ. KRIVOSCOKOVA-GANTMAN a komi-permják nyelv egyik dialektusában (inyvai) vizsgálja az *l > v* hangváltozás további fejlődését intervokális helyzetben, ui. a *v* bizonyos esetekben eltűnik (212—222, vö. VÁSZOLYI NYK. LXIV, 353—63). Cikkéhez orosz betűkkel feljegyzett nyelvjárási szöveganyagot is mellékel a szerző (222—28). — J. V. BOTEVA a mai komi-permják nyelv néhány emfatikus értékű képzőjéről ír (229—235). — J. I. ROMBANGYEJEVA a manysi nyelv kauzatív igéiről közöl mondat-tani tanulmányt (236—56): cselekvő és szenvedő szerkezetekben figyeli meg használatukat. — J. NY. RUSSZKAJA a chanti nyelv AO. Alsó-obi (Obdorszki) nyelvjárásanak vizsgálja meg az esetrendszerét (257—64).

A következő részben három finnugor nyelvészről emlékezünk meg a gyűjteményes kötet: K. J. MAJTYINSZKÁJA Beke Ödönt méltatja (265—69), V. I. LITKIN Fokos-Fuchsról ír (270—74) és A. P. FEOKTYISZTOV H. Paasonennak a mordvin nyelvre vonatkozó munkáit mutatja be (275—281).

Végül fiatalabb szovjet gyűjtők adnak mutatványokat az általuk feljegyzett nyelvjárási anyagból (latin betűs átírásban): TY. I. TYEPLJASINA az udmurt nyelvből (282—304), A. P. FEOKTYISZTOV moksa-mordvin nyelvből (304—17) és J. I. KOVEGYAJEVA a keleti mari nyelvjárásterületről (317—28).

A kötet érdeme, hogy számos, eddig csak rövid összefoglalásból ismert uráli nyelvészeti témájú tanulmányt (vö. NYK LXIV, 379—83) teljes egészében mutat be nekünk. A szerzők sorában ott látjuk a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének idősebb és fiatalabb moszkvai munkatársait (Litkin, Szerbrennyikov, Majtyinszkája, ill. Feoktyiszto, Kovegyajeva), ugyanezen intézet Leningrádban tevékenykedő obi-ugor és szamojéd szekciójának tagjait (Rombangyejeva, Russzkaja, Tyerescsenko), az észtországi finnugor nyelvészeket (Hämäläinen, Pall, Peegel), a Mari Köztársaságban működők közül Galkint, a petroskoi akadémiai fiókintézetben dolgozó Kertet stb. Ez a kötet tehát számos, eddig csak hírből ismert nyelvész tevékenységéből ad ízelítőt, bizonyosságul, hogy a nemzedékek láncá immár folyamatossá válik a szovjet uralsztyikában.

Igen jelentősnek véljük, hogy ebben a kötetben az uráli nyelvi anyag javarészt latin betűs átírásban jelent meg, ezzel számunkra használhatóbbá válnak a közlések. Ez az átírás nem egyezik az általánosan elfogadott finnugor fonetikai átírással, ezért feltétlenül bővebben ismertetendő. Ez e folyóirat hasábjain rövidesen meg is történik. Nagyon örülünk annak, hogy majd félszáz oldalon kapunk nyelvjárási szövegeket. Itt volna az ideje, hogy ez még nagyobb mértékben megtörténjék, hiszen az összehasonlító studiumok egyik forrását mindenkor a nyelvjárási feljegyzések képezték, és felhasználásukra éppen ebben a kötetben találunk helyes példát (Litkinnek a finnugor vokalizmusról szóló tanulmányára gondolunk).

*

A „Вопросы финно-угорского языкознания” egy nagyobb közösség, az SzU. Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének moszkvai és leningrádi szekcióiban, meg a sziktivkari, petroskoi, szaranszki fiókintézeteiben működő munkatársainak tanulmányait és nyelvjárásgyűjtési anyagát tartalmazza. A másik, most bemutatandó gyűjtemény, amely a „Финно-угорская филология” címet viseli (Ученые записки Ленинградского Университета № 314, 1962, 135 lap) a leningrádi egyetem finnugor tanszéke állandó és „vendég”-előadóinak cikkeiből tevődik össze. Tehát egy kisebb közösség méretben indokoltan szerényebb jelentkezése: mindössze 9 cikket tartalmaz. A kötet más szempontból is elüt „A finnugor nyelvtudomány kérdései” c. gyűjteménytől, ugyanis két, a finn irodalommal foglalkozó tanulmány is található benne: 1. VÄRNÖ KAUKONEN helsinki professzor népszerű előadása a „Kalevala” keletkezéséről (101—114); 2. A. MANTERE értékes tanulmánya Pentti Haanpää baloldali demokrata finn író „Gazdák és árnyékuk” című regényéről (115—135).

A kötet bevezetője: Z. M. DUBROVINA D. V. Bubrih életművét méltatja; Bubrihnak a finnugor nyelvek kutatásában végzett munkásságáról ír (5—18). Ezzel emlékezik meg a Leningrádi Egyetem Finnugor Tanszéke a szovjet finnugrisztikai legszorgosabb kutatója, legelmélyültebb tudósa születésének 70. évfordulójáról. Felsorolja munkáit és megemlíti, hogyan méltatták Bubrih munkásságát főleg külföldi nyelvészek.

G. KERT és M. MATUSZEVICS (egyikük sem a Leningrádi Egyetem munkatársa!) a lapp nyelv kildini nyelvjárása Voronye faluban beszélt változatának mássalhangzó fonéma-rendszerét írja le (19—37). — Z. M. DUBROVINA a finn nyelv olyan névszóiából

igyekezik teljes gyűjteményt összeállítani, amelyeknek nincs meg minden ragozott alakjuk, pl. (*olla*) *hengästyksissä* 'lélekszakadva', (*joutua*) *pelästyksiin* 'megijedni' (38—55). Ezekkel az állapotot jelző, hiányos ragozású szavakkal már mások is bőven foglalkoztak. E. A. JAKUBINSZKAJA-LEMBERG olyan mordvin eredetű szavakat sorol fel, amelyeket J. R. ROMANOV jegyzett fel a penzai kormányzóságban élt kártolók argójában (56—9). Érdekes, hogy az említett szakmai szótár 130 szava közül 41 szó mordvin eredetű. (Érthetetlen, hogy a lista szerkesztője, JAKUBINSZKAJA-LEMBERG miért nem utalt A. J. РОПОВ idevágó kutatásaira (Из истории лексики языков Восточной Европы, Ленинград 1957), és miért mellőzi több ízben a moksa alakot). Ugyancsak a nemrég elhunyt E. A. JAKUBINSZKAJA tollából származik egy másik cikk: „A tárgy kifejezése az erzä-mordvin nyelvben” (75—84), amelyben E. Lewy és M. Koljagjenkov idevágó, leíró jellegű kutatásait egészíti ki.

A. MOKANY (= MOKÁNY SÁNDOR) az ukrán nyelv *u*-zó dialektusában levő magyar jövevényszavak hang- és alaktani sajátosságait vizsgálja történeti aspektusban (60—74), java anyagát a técsői járás területén végzett saját gyűjtéséből vette. — SZABÓ LÁSZLÓ a vót nyelv birtokos személyragjainak mai használatát mutatja be példáiban (85—100).

*

A harmadik, Bubrih születésének 70. évfordulójára kiadott füzet terjedelmében a legsoványabb, a benne található tanulmányok azonban igen értékesek. Címe: „Прибалтийско-финское языкознание” XXIII. (a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Karjalai Fióktintézetének a kiadása. 1961, 135 lap). A Bubrih arcképével díszített füzetet M. M. HÄMÄLÄINEN megemlékezése nyitja meg, amelyben mindenek előtt Bubrih szervezőkészségét méltatja, és részletesen tárgyalja a szovjet nyelvészek a karjalai nyelvről, a karjalaiak eredetéről írt munkáit (3—9). Nagy haszonnal forgathatjuk D. V. BUBRIH munkáinak jegyzékét (10—15).

Értekes anyagközlést tartalmaz NY. A. MESCERSZKIJ „Orosz-karjalai szótári bejegyzések” c. cikke (16—32), amely kiegészíti J. MIKKOLA idevágó közléseit (l. Virittája 1901: 101—2 és 1932: 101—4). — NY. I. BOGDANOV a keleti vepsze nyelvjárasterület nyelvének két helyi változatát mutatja be fonetikai és morfológiai szempontból (33—41). — V. OLLIKAINEN a mai finn irodalmi nyelv *t* ikeképzőjével foglalkozik (42—62). — G. NY. MAKAROV a „névszó + ragozott névszó” szintagmát vizsgálja finn anyagon (62—77). — V. J. ZLOBINA finn példákkal illusztrálva tárgyalja azt a kérdést, miként lép át egy beszédrész az egyik kategóriából a másikba, és vizsgálja az evvel kapcsolatos alak- és jelentésmegoszlási („szóhasadási”) problémákat (78—83). — M. M. HÄMÄLÄINEN a balti-finn nyelvek észak—keleti csoportjának (vepsze, dél-karjalai) esetrendszeréből kiemeli a „belső” lokativuszi ragokat, és fejlődésüket mutatja be (84—109). — G. KERR tanulmányában a kolai lapp nyelvjárásokat jellemzi hang-, alaki és szótani alapon (110—34).

*

Örülünk ennek a három kötetnek és önkéntelenül felvetődik bennünk a feltevés: talán megvan már a lehetőség arra, hogy a Szovjetunióban dolgozó, finnugor (uráli) nyelvekkel foglalkozó nyelvészek központi folyóiratban publikálják tanulmányaikat. A „vidéken” megjelenő évkönyvek (Труды, Записки és más című társaik) alig jutnak el a külföldön működő nyelvészekhez, rejtett értékek maradnak. Ennek a finnugrisztika fejlődését gátló káros hatását mindannyian érezzük. Mivel a Szovjetunió finnugor nyelvészeinek van mit megmutatniok külföldi társaiknak, jó lenne, ha anyagukat hozzáférhetőbbé tennék. Jelenleg a nemzetiségi köztársaságokban és területeken megjelenő monográfiák, tan- és évkönyvek, szépirodalmi művek szinte megszerzethetetlenek számunkra.

ERDŐDI JÓZSEF

Paul Ariste: Vadja muinasjutte

Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Emakeele Seltsi Toimetised Nr. 4.
Tallin, 1962. 120 l.

Egy kihaltó nép mesekincsének utolsó morzsáit gyűjtötte össze és tette közzé a szerző — a vót nyelv és népköltészet kitűnő ismerője —, nem sokkal a nyelvészet és a folklór szempontjából egyaránt érdekes „Vadjalaste laule” c. vót népdalgyűjteményének megjelenése után.

A dalkedvelő vótok népdalaiban a közös keleti-tengeri finn dalkincs sok ősi sajátossága őrződött meg, és bőven maradtak fenn újabb alliterációs és más formájú dalok is. Ezeknek gyűjtését már a XVIII. század végén megkezdték a kutatók. A dal a vót népköltészetnek az a műfaja, melyből aránylag sokat összegyűjtöttek, és mellyel más műfajokhoz mérten sokat foglalkoztak. Sokkal kévesebb figyelmet szenteltek a gyűjtők a vót hiedelmeknek, babonáknak, szokásoknak, közmondásoknak, meséknek, elbeszéléseknek. Ezeknek rendszeres gyűjtése csak akkor kezdődött meg, amikor a vót nyelv már a pusztulás szélén állott. Pedig a vótok nemcsak jó dalosok, hanem jó mesélők is voltak. Meséltek egymásnak esténként együtt üldögélve, de meséltek a csorda után ballagva vagy más munka közben is.

A szerző a vót népköltészet egyéb termékei mellett 1932-től kezdve gyűjtötte az akkor már kihaltóféiben levő vótok meséit, mondáit, legendáit és tréfás elbeszéléseit. Az összegyűjtött epikai anyag egy részét ARISTE már előbbi szöveggyűjteményeiben publikálta: Wotische Sprachproben. Opetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1933, Tartu, 1935; Vadja keelenäiteid. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XLIX. 6, Tartu, 1941; Vadja rahvajutte Mati külast. Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused II, Tallinn, 1958.

Az itt ismertetett kötet előszavából megismerjük a vót mesék gyűjtésének történetét, az ilyen anyagot tartalmazó publikációkat AHLQVIST gyűjtésétől a legújabbakig.

A könyv 65 mesét tartalmaz, melyeket 9 közlő ajkáról jegyzett fel a szerző.

Az ősi népmesei motívumok nemzetköziak, egyik nép mesekincséből a másikéba vándorolnak, de minden népnél az illető nép költészetének sajátos világával telítődnek. A vót mesék egy részének témája ismert az orosz, az észti, az izsór és a finn mesék tematikájában is. De vannak olyan mesetípusok is, amelyek csak a vót mesékre jellemzők. Az egyik nép meséiből a másikéba vándorló mesemotívumok változnak. Pl. az orosz mesében az ember és az ördög erőpróbája során az ember a repából csavar vizet, a vót mesében pedig egy marék túrót szorít össze, hogy erőfölényét a kődarabot hiába szorongató ördöggel szemben bebizonyítsa. Ismert mesetéma a gazdag ember és a szegény szomszédja, aki nem adja el pénzért a boldogságát: nem mond le arról, hogy dalolhasson munka közben. A vót mesében a daloló ember: egy szegény cipész, a gazdag ember: a király.

A mesék leggyakoribb hőse az ember: legtöbbször a szegény ember, a közönséges ember, bóres, földműves vagy családtagja, az öregapó, az öreganyó, a legkisebb fiú vagy leány, a szolga, a katona stb. A király, a királyfi vagy a királylány jellemét tekintve sokszor olyan, mint az egyszerű ember. Az emberi nyelven beszélő madarak, az állatok: a nyúl, a róka, a farkas, a béka, a kígyó, a leánnyal szembekeötődő játsszó medve, az egér, a kecske, mely nem akarja elismerni, hogy kapott enni és inni, szintén gyakori és szintén emberi tulajdonságokkal rendelkező hősök. Az állatok néha varázserővel is rendelkeznek, pl. a kutya, melynek egy-egy vakkantására megjelenik egy csorda, vagy egy ménes.

A jó és a rossz mesealakok harcában érvényesül a mesékre általában jellemző igazságszolgáltatás. Az erős és a gyenge vitájából rendszerint a gyenge kerül ki győztesen. A gonosz mostohának nem sikerül elpusztítani az árva gyermeket, az ember túljár az ördög eszén. A paraszt eléri, hogy az úr egész éjjel ugat, mint a kutya, és reggel kénytelen teljesíteni a paraszt kérését, stb.

A három fiú vagy a három leány közül rendszerint a legfiatalabb a rokonszenves hős, vele történik valami csodálatos, rendkívüli, vagy ő éri el a mese végén megérdemelt boldogságát.

A csodás elemek legtöbbször az ember és az őt körülvevő világ valóságos alakjainak formájában jelennek meg, de ezek a látszólag valóságos lények valamilyen rendkívüli, a jók vagy a rosszak érdekében alkalmazott csodatevő képesség birtokában vannak. Ilyenek pl. a beszélő madarak, a beszélő vagy éneklő halak, az aranyszarvú rénszarvas, a megelevenedő és megszólaló élettelen tárgyak stb. De a csodás tulajdonságokkal felruházott valóságos tárgyak és lények mellett nem hiányoznak a keresztény vallásból

köleszönzött emberfeletti lények, pl. az ördög, a földön járó isten, az angyal sem, de az utóbbiak szerepe az előbbiekéhez mértén elenyésző.

Gyakori motívum a hármasság: a királynak vagy a szegény embernek három fia vagy három lánya volt, az öreg embernek három cipője volt, a három leány három ágy káposztát ültetett, az erdőben sétáló kislánynak három medvével volt kalandos találkozása stb.

A gyűjtemény értékes nyelvészeti szempontból is. Az egész mesegyűjteményt a nyugati vót nyelvjárásterület következő falvaiban jegyezte fel a szerző: Lempola, Kattila, Kõrvõtula, Mati, Luuditsa. A legnagyobb mennyiségű mesét: több, mint a gyűjtemény egyharmadát, Lempolában jegyezte fel, azaz olyan faluban, melynek nyelv a nyelvjárási sajátosságok szempontjából is érdekes. A lempolai szövegek egyik érdekes nyelvjárási sajátossága a diftongizálódás, mely nemcsak a több nyelvjárásból ismert $o > uo$, $e > ie$, $ö > üö$ változásra, azaz nemcsak a középső nyelvallású hosszú magánhangzók diftongizálódására vonatkozik, hanem igen gyakran találunk más nyelvjárások $ä$ -je helyett ea diftongust, pl. ... *keräjäjä* '... kerjaja': ... *ännäkkä* ... '... sabaga ...'.

A mesék szövegének fonetikai átírása a hagyományos jelölési rendszerrel történik, minden nyelvészeti igényt kielégítő pontossággal, de kerülve a fölösleges mellékjeleket.

Ahogy a vót nyelvvel együtt kihal a vót népdal, ugyanúgy veszendőben van a vót népmese is. Már nem élő műfaj náluk a mese, nincsenek gyerekek és fiatalok, akiknek az öregek vótul mesélhetnének, mert csak az öregek tudnak vótul. A szerző tehetséges öreg mesélői közül néhányan már a könyv megjelenése előtt, néhányan pedig azóta — meghaltak. Így e meséket irodalmi, néprajzi és nyelvészeti érdekességgükkel, sajátos levegőjükkel és nyelvük ősi zamatával együtt ARISTE mentette meg a pusztulástól.

SZABÓ LÁSZLÓ

Osztják (chanti) hősénekek

REGULY A. és PÁPAY J. hagyatéka. III. kötet (1. füzet). ZSIRAI M. hagyatékából közléstesi FOKOS DÁVID. (A Reguly-könyvtár 3. kötete.) Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. 170 l.

„A leglelkesebb rokonságkutató magyar tudós”, Reguly Antal osztják népköltészeti hagyatékának kiadása a vége felé közeledik. Reguly 17 123 sornyi gyűjteményéből PÁPAY JÓZSEF (Osztják népköltési gyűjtemény. Budapest—Leipzig, 1905) 4817 sort, FAZEKAS JENŐ (Északi-osztják medvénekek. Budapest, 1943) 185 sort, ZSIRAI MIKLÓS pedig (Osztják hősénekek I. Budapest, 1944 és Osztják [chanti] hősénekek II. Budapest, 1951) 8345 sort jelentetett meg. A még fennmaradó 3776 sort kitevő két énekből az elsőt, a *Uori ar* (äter eri) — *Särnyu uori lu arl* (Fejedelem-ének. Az Aranyfejedelemnek ő éneke) címűt 1346 sor terjedelemben most tette közzé FOKOS DÁVID. Örömmel vesszük tudomásul, hogy a második (2430 sor) megjelentetésére is hamarosan sor kerül, s így „a legmostohább sorsú” hagyatéki kiadásával a magyar nyelvtudomány lerója régi, égető adósságát.

Reguly gyűjtőútja óta több mint százhusz év telt el. A nagyérdemű megfejtőn, Pápay Józsefnek kezdve a hagyatéki kiadását szívügyének tekintő Zsirai Miklóson folytatva Fokos Dávidig mennyi kutatómunka van ezekben a szövegkiadásokban! De végül is — remélhetőleg a szintén hamarosan megjelenő Reguly-szótárral együtt, melynek megjelentetését épp a teljes szövegkiadás késlelteti — pontot tehetünk a Reguly-hagyaték végére (kár, hogy az Osztják Népköltési Gyűjtemény ritka, nehezen megszerezhető!), s átnyújthatjuk a kutatóknak (nyelvtörténészeknek, összehasonlító nyelvészeknek, művelődéstörténészeknek, etnográfusoknak, folkloristáknak és irodalomtörténészeknek) ezt a nagybecsű, talán eddig nem is kellőképpen értékelt anyagot.

Reguly énekeinek tudományos jelentőségét nem kell különösebben hangsúlyoznunk. Népköltészeti anyaga a ma már kihalt (sőt Pápay idejében is már kihalt) szigvai osztják nyelvjárásból származik, s régiségénél fogva mintegy nyelvemlék számba megy. A szöveg archaikus jellegénél fogva sok olyan kifejezést, szót és szerkezeti megoldást tartalmaz, amely az újabb népköltési gyűjteményekben és szótárakban nem fordul elő.

FOKOS DÁVID ezen III/1. füzet anyagának közzétételét kitűnően oldotta meg. Az egész éneket lefordította németre (természetesen Pápay magyar fordítása alapján). Nagyon helyesen azt az elvet követte, hogy a német fordításnak nem annyira „szószertinek” kell lennie, hanem inkább érthetőnek. Ezen a téren bizony a régebbi Reguly-

fordítások sok kívánnivalót hagytak maguk után. Fokos fordítása érthető. Sokszor hoz szögletes zárójelben szószerinti, az osztják szöveget Pápay magyar fordításánál is jobban kifejező, esetleg egy mellékmondatos kifejezéssel megoldott fordítást.

Az Előszó tartalmazza röviden az ének tárgyát (tartalmát). Ez nagyon megkönnyíti olvasáskor az állandóan visszatérő, költői fordulatokkal teletűzdelt ének tartalmának a megértését. Örülhetünk annak, hogy Fokos Dávid a szövegekhez szövegkritikai megjegyzéseket, nyelvi és tárgyi magyarázatokat ígér. Ezek bizonyára fényt vetnek majd a Reguly—Pápay-szövegek olvasásakor gyakran található homályos vagy nyilván félreértett részekre. Kár, hogy technikai okokból az ehhez az énekhez fűzött megjegyzések csak a 2. füzetben jelennek meg. Így nehéz is véleményt mondani erről a füzetről, hiszen nem tudhatjuk, hogy ehhez vagy ahhoz a helyhez, ehhez vagy ahhoz a helytelennek tartott kifejezéshez vagy fordításhoz a 2. füzetben lesz-e Fokos Dávidnak hozzáfűzése, helyesbítése vagy egészen új fordítási megoldása. Mert a jelen kötetben közzétett ének Pápay-féle magyar fordítása bizony több helyütt homályos, sőt téves. Ezekre, sőt a Reguly-könyvtár előző köteteiben található sajtóhibákra is fel fogja hívni a figyelmet Fokos Dávid a 2. füzetben.

Öröndetes, hogy a kötet beosztása hasonló a Reguly-könyvtár eddig megjelent köteteiéhez, s hogy a füzet külső kiállítása is ízléses.

Mindnyájan örülhetünk annak, hogy Reguly utolsó, még kiadatlan osztják népköltészeti anyagának sajtó alá rendezésére a kiváló és nagyérdemű tudós, Fokos Dávid vállalkozott. Szeretnénk, ha ezt a füzetet minél hamarabb követné a második.

ERDÉLYI ISTVÁN

A magyar nyelv értelmező szótára

Szerkesztette az MTA Nyelvtudományi Intézete

Akadémiai Kiadó. Bp., V. k. (Mo—S) 1961., VI. k. (Sz—Ty) 1962., VII. k. (U—Zs) 1962.

1962-ben (a terveknek megfelelően) az ÉrtSz. utolsó, VII. kötetét is odaállíthattuk az előző hat mellé könyvspolcunkra. Elkészült a nagy mű, sikeresen befejeződött a XX. század magyar nyelvtudományának eddig legnagyobb vállalkozása. A munka méreteit a hét kötet számozott lapjainak végső összege (7383) is mutatja, de még többet mondanak azok a főbb szótári adatok, amelyeket a szerkesztőség minden kötet végén közölt, s a VII.-ben (671. lap) ekképpen összegezett:

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	ÖSSZ.
Önálló szócikk	9 462	9 246	7 241	10 295	10 342	6 695	4 742	58 023
Utaló szócikk	153	132	117	126	233	112	99	972
Szóláshasonlat	107	48	97	101	101	57	37	550
Szólás	195	175	147	141	157	119	71	1 005
Közmondás	60	36	45	52	48	46	32	319
Értelmezés nélkül felsorolt igekötős ige	1 453	2 332	1 587	1 333	2 406	1 801	1 253	12 165
Az előtag szócikkében értelmezés nélkül felsorolt összetétel	4 810	5 606	4 849	4 270	8 998	5 776	3 316	37 625
A szócikk végén értelmezés nélkül felsorolt származék	11 717	12 671	6 014	18 071	12 651	7 828	5 982	74 934
Értelmezett szókapcsolatok	3 129	3 126	2 992	3 759	3 411	2 812	2 051	21 280
Összesen								206 873

206 873 szótári adat ! Óriási szám !

Igen tanulságos lenne, ha az ÉrtSz.-at a fentebbi szempontok szerint számszerűen össze tudnánk vetni előzményeivel, esetleg az újabb, magyar—idegen nyelvű szótárakkal is. Adatok híján azonban erről le kell mondanunk.

De túlbecsülnénk a statisztika jelentőségét, ha a számszerű összevetés elmaradását túlságosan sajnálnánk. Úgy véljük, új szótárunk értékét a számoknál jobban mutatják azok a párhuzamok, amelyeket az ÉrtSz. és elődei között egyéb szempontok (a szóanyag összeválogatása, rétegződése stb.) szerint vontunk az I—II., ill. a III—IV. kötetet ismeretve (vö. NyK. LXII, 375—8; ill. LXIV, 419—23).

Tömerdek szempontból lehetne még foglalkozni az ÉrtSz.-ral, ám az utolsó kötet megjelenése alkalmából megjelenő záró beszámolóban csak néhány, szerintünk lényeges dologról emlékezhetünk meg. Ilyen mindenekelőtt az, hogy szótárunk értelmezései — két évi használat után leszűrődött általános tapasztalat ez — kitűnőek. Megpróbálnánk azonban objektív okát is adni eme benyomásunknak.

Az egyik dolog, ami az ÉrtSz. értelmezéseinek az előző szótárakkal szembeni fölsőnyét mutatja az, hogy az ÉrtSz. minden eddigi szótárunknál differenciáltabban, finomabban határozza meg szavainkat. Ezen azt értjük, hogy az ÉrtSz. több jelentésre és jelentésárnyalatra bontja szócikkeit, mint a megelőző művek, még akkor is, ha valamely szónak — az irodalmi példák tanúsága szerint — már 100—150 évvel ezelőtt is ugyanazok voltak a jelentései, mint ma. Jó példa szerintünk az ÉrtSz. nagyobb gondosságára a *muzsika* szó, amely korábban gyakoribb volt a *zené*-nél, mégis az ÉrtSz.-ban találjuk meg először kielégítő értelmezését:

CzF.

MUZSIKA ... a nép nyelvben ugyan még általánosan divatozik, de a műveltebb előadásban *zene* és *zenészet* használatik helyette ... Értelmezését 1. ZENE ZENÉSZET szók alatt

ÉrtSz.

muzsika ... 1. (*rég* v. *kissé biz*) Zene. a. (*nép*, *biz*) Vmely hangszerezen előadott főleg népi v. szórakoztató zene, zeneszó — 2. (*rik*) Nem zenei hangoknak a *muzsika* kellemes hatást tevő csengése, hangzása 3. (*nép*) Hangszer, zeneszerszám

Ballagi

Muzsika 1/ a. m. zene ... 2/ a. m. hangszer

Balassa

muzsika ... zene

A bemutatott *muzsiká*-hoz hasonló eseteket nagy számban idézhetnénk. Például a *szól* igének a CzF. csak 4 jelentését ismeri: 1. Hangzik, hangot ad; 2. Beszél, mond valamit; 3. Gyaláz, rágalmaz; 4. Sajátságosan használatik ... szól valakiért, ... a levél neked szól ... stb. Az ÉrtSz. ezzel szemben 3 jelentéscsoporton belül 17 jelentést és 21 jelentésárnyalatot különít el. A szócikk felépítése a következő: 1. Szót v. szavakat hallat; ez tovább tagolódik: 1. a, b, c, d; 2. a, b, c; 3. a, b; 4. a, b, c; 5.; 6.; — II. Hangokat hallat, hangzik; ez tovább tagolódik: 1. a; 2. a, b; 3. a, b; 4. a, b — III. Tartalmával, jelentésével közöl vmit. v. vonatkozik vmire, vkire; ez tovább tagolódik: 1. a; 2.; 3. a; 4.; 5. a; 6.; 7. A CzF. tehát csak az ÉrtSz. római számos jelentéscsoportjait tartalmazza, holott (az ÉrtSz. XIX. századi példáiból ez nyilvánvaló!) az ÉrtSz.-ban közölt jelentésárnyalatok éltek már a CzF. szerkesztése idején is.

Am felvetődhet a kérdés: Nem túlzott-e a jelentések tagolására, elkülönítésére, árnyalására irányuló törekvése az ÉrtSz.-nak? Mivel egy szótár használója éppen arra kíváncsi, hogy az az értelem, amelyben ő akarja alkalmazni a szót, létezik-e közösségileg, elvileg az a helyes, ha az értelmezések minél részletesebbek. Ha ugyanis a szótár eléggé árnyalt, forgatóját megnyugtatta, ellenkező esetben viszont bizonytalanná teszi. Az ÉrtSz. gyakorlata megfelel a fentebbi elvnek: a szótár részletezésre törekszik, anélkül azonban, hogy túlzásokba esne a mellékjelentéseknek felesleges felvételével; azok a jelentések és jelentésárnyalatok, amelyeket az ÉrtSz. elkülönít, közösségileg léteznek. Van azonban néhány olyan szócsoporthoz, amelyek értelmezésének túlbonyolítottaságát helyteleníteniünk kell: az ún. formaszókra (névmások, határozószók, kötőszók stb.), az indulatszókra és az egyéb mondatszókra gondolunk. Egy kis összehasonlítás jól fogja szemléltetni, mi ellen van kifogásunk. Ha az *áll*-nak 11, a *mond*-nak 4, a *szeret*-nek 2½, a *munká*-nak 4, a *régi*-nek 2½, a *rész*-nek 2 hasáb elég volt a megértelméhez, pedig gyakran használt, fontos szavaink, akkor szerintünk aránytalan az, hogy az *is* kötőszó és indulatszó 24, a *csak* módosítószó 9, a *he* indulatszó 7, a *most* határozószó 2 hasábot foglal el. Az említett kategóriákba tartozó szavakból terjedelmes értelmezésük miatt itt — sajnos — egyet sem elemezhetünk részletesen, ezt az ismertetés terjedelme nem bírta el. Így csupán elvileg hangoztatjuk azt a meggyőződésünket, hogy a formaszók, az indulatszók és a mondatszók esetében a kevesebb több lett volna; nem éreznénk ezek értelmezésének

olvasása közben egy helyben topogást, nem uralkodna el rajtunk a hajszálfinom értelmi árnyalatok latolgatása közben a kétely: valóban mást jelent-e a taglalt szó mindazon esetekben, amelyekben a szótár ezt állítja róla?

De nemcsak az értelemárnyalatoknak minden eddiginél finomabb elemzésével több az ÉrtSz. elődeinél, hanem azzal is, hogy az egyes jelentéseket stilisztikailag is minősíti. Szótárunk a szavakat és az egyes jelentéseket hat szempontból jellemzi: 1. jelentésbeli viszony szerint: *átvitt*; 2. időbeli elterjedtség szerint: *elavult*, *régi* v. *régies*, *elavulóban*, *a szocializmus építése előtti*, *új*; 3. szakmai szempontból: *Allattán*, *Építész* stb.; 4. egyéb nyelvi rétegekre utalva: *népnyelvi*, *tájnnyelvi*, *argó*; 5. stílusnem szerint: *gyermeknyelvi*, *hivatalos*, *sajtó*; 6. stílusbeli árnyalatokra utalva: *bizalmas*, *durva*, *finomkodó*, *gúnyos*, *hangulatfestő*, *hangutánzó*, *helytelen*, *irodalmi nyelvi*, *kedveskedő*, *költői*, *ritka*, *rosszaló*, *széptűző*, *tréfás*, *túlzó*, *választékos*. — A stílusminősítéseket árnyalják vagy bizonyos fokig pótolják az értelmezésbe ágyazott, s a szavak érzelmi telítettségére utaló megjegyzések, illetőleg a minősítéseket megszorító határozószók (*néha*, *gyakran* stb.). A nyelvi jelenségek sokfélesége, az átmenetek végtelen gazdagsága, az egyéni értékelés különbözőségei miatt talán egyes minősítéseket nem érzünk tökéletesnek. Am ilyenkor arra kell gondolnunk, hogy a szótár nem az esetlegességek, nem a szinte nem is létező szubtilitások boncolgatására, hanem a közösségben élő tipikus megragadására törekedett. S ha így szemléljük a minősítéseket, kifogásunk alig lehet: a szótár lelkiismeretesen jelzi minden jelentés stílusértékét, ha ilyen közösségsileg él. — A *nyavalya* szó esetében például így: 1. (*nép*) Főleg belső kór, betegség; 2. (*átv. nép v. biz.* kissé *durva*) Tág. ért. baj, nehézség, kín || a. (*átv. rég.* *irod.*) Vmit fejlődésében akadályozó, sorvasztó, pusztító jelenség, körülmény, ok, baj, rákfene; 3. (*nép*) epilepszia, nyavalyatörés; 4. (*rég*) Váltóláz, hideglelés; 5. (*átv. rük*) Megrögzött v. csökönyös szokás, rigolya, rögeszme; 6. (*átv. durva*) ... kellemetlen, bosszantó valami; 7. (*durva*) Indulatos beszédben, főleg szitkozódásban, elhomályosult jelentéssel. — A *nyereg* szó a szótárnak szakmai nyelvi szempontú gondosságát mutatja: 1. a ló nyerge; 2. (*átv*) Rendszerint szőlásszerű kapcsolatokban ... nyeregben érzi magát stb.; 3. Kerékpáron, traktoron, vontatón ... ülés; 4. (*Földr*) Hegynyereg; 5. (*Bonc*) ornyereg; 6. Szemüvegen, távcsövön ... az ornyereg formája szerint meghajlított pánt; 7. (*Zene*) Vonós hangszereken a nyak felső, legkeskenyebb végén keresztben fekvő kis lécz; 8. (*Műsz*) Nagyon sokféle szerepű ... szerkezeti elem v. alkatrész || a. (*Bány*) ... nyereg (1) formájára emlékeztető módon kiemelkedő boltozat ...; 9. (*Ép*) Tetőgerinc. — Új értelem kialakulására hívja fel a figyelmet a szótár például *tanács* szavunk szócikkében: ... 4. A Szovjetunióban és a népi demokráciákban a népképviselői alapon felépülő államhatalom igazgatási szervezetének egy egysége. A *verseny* szó 1. jelentésének árnyalata (*új*) jelzéssel: Munkaverseny. — Jelentések elavulására is számos példát idézhetünk a szótárból: *nyelvezet* 1. (*elavulóban*) Egyéni nyelvhasználat; 2. (*rég*) Stílus. Vagy (*rég*) minősítéssel szerepel a szótárban a *vívás* 2.: Vminek az ostroma, vmiért támadva vívott harc, csata.

E sajátosságai révén az ÉrtSz. — jóllehet leíró jellegű munka — mégsem statikus, hanem dialektikus: használója előtt kibontakozik belőle a nyelv szókincsének minden irányú mozgása: jelentésváltozások révén új értelemárnyalatok születése, szavak kihalása, tájszólóknak benyomulása a köznyelvbe stb. S így az előtt, aki csak egy kicsit is látni tud a szavak mögé (és ki nem tud?) kirajzolódik a magyar társadalom múltjának egy része, egész jelene, sőt bizonyos fokig még jövője is.

Igen nagy jelentőségű az ÉrtSz. nyelvtudományi, lexikográfia-elméleti szempontból is. Az ÉrtSz. szerkesztői kikísérletezték a szótárírás módszereit, tömörked tapasztalatot gyűjtöttek. A módszereknek és a tapasztalatoknak a birtokában viszonylag könnyebben lesz már újabb szótárak megírása. Annál is inkább, mivel a szerkesztő közösség külön kiadványban összefoglalta az ÉrtSz.-ban követett elveket, s megírta a szótár készítésének egész históriáját. Az ORSZÁGH LÁSZLÓ szerkesztette „A szótárírás elmélete és gyakorlati A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában” című munkára gondolunk (Akadémiai Kiadó. Budapest, 1962. NytudÉrt. 36. sz.), amely egyben alapkö is: az eljövendő szótárak mind erre fognak építeni szerkesztői elveik kidolgozásakor.

Tudomásunk szerint az MTA Nyelvtudományi Intézete már megindította a kis értelmező szótárnak, a magyar Larousse-nak munkálatait, sőt más szótárak (pl. szinonimaszótár) írása is tervbe van véve. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára utolsó kötete tehát voltaképpen nem vége semminek, inkább azt jelenti, hogy végre nincs akadály a lexikográfiánk európai színvonalra való fejlesztésének.

FÁBIÁN PÁL

Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550—1580, Türkischer Text

Herausgegeben von L. FEKETE und Gy. KÁLDY-NAGY. Budapest, 1962. Verlag der
Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 839 l. 8°

Budai török számadáskönyvek

Közzétette FEKETE LAJOS és KÁLDY-NAGY GYULA. Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó.
839 l. 8°

FEKETE LAJOS akadémikus jóvoltából újabb kitűnő hódoltságkori forráskiadvány kerül a kutatók kezébe. A mű azonban nemcsak új anyagot mutat be, hanem az eddigi kiadási elvektől eltérve új kiadási gyakorlatot is vezet be. Ez utóbbi úttörő kísérletnek számít.

Az oszmán-török források feltáróinak és közreadóinak számos kutatási igényt kell szem előtt tartaniuk és összhangba hozniuk. Az új forrásra egyaránt kíváncsi a belföldi és a külföldi tudós, az, aki a kötetet a magyar történelem szempontjából vizsgálja, s az is, aki a Kaukázustól Észak-Afrikáig terjedő Oszmán Birodalom bonyolult apparátusának problémáit kutatja. A török források feltárásának és kiadásának ügye azonban nemcsak az egykori Oszmán Birodalom utód- vagy peremállamainak történéseit érinti. Fontos forrásanyag ez az egyes nyelveket ért török nyelvi hatás, a történeti dialektológia és névkutatás problémáit boncolgató nyelvész számára is.

A forrásigények vázlatos áttekintése is mutatja, hogy a forráskiadási munkának ezzel való összhangba állítása milyen bonyolult feladatot jelent.

FEKETE LAJOS akadémikus gazdag gyakorlatra támaszkodva, évtizedek óta foglalkozik a török források kiadásának elvi problémáival is (vö. KCsA I. Kieg. köt., 1939, 503—514; MNy. LVII, 319—325; Historický Časopis X [1962], 90—100). Az új forráskiadványban e tevékenységének újabb jelentős állomását, a kikristályosodott elvek gyakorlati megvalósulását kell látnunk.

A forrásanyag két kötetben való megjelentetése merész újítás: kísérlet a honi és nemzetközi tudomány érdekeinek összehangolására. A német nyelvű kötet a forrásanyagot arab betűs szöveggel mutatja be. Ezt követi a szerzők értékelő tanulmánya, továbbá a földrajzi, személynévi index és a tárgymutató. A magyar kötet a források fordítását, a szerzők tanulmányait, továbbá a mutató-részt tartalmazza. Két egymástól lényegében független kötet, egyik a turkológus, másik a magyar történész és nyelvész rendelkezésére bocsátva. A forrás kiadóját így csak a törökül és magyarul nem tudó idegen kutató részéről érheti szemrehányás, mások igényei maradéktalanul kielégítést nyernek. Jelentős többlet ez az előző forráskiadványokhoz képest, amikor a kutatók jelentős csoportja, így vagy úgy „rosszul járt”.

A kiadvány fordítási technikája, átírási rendszere is jelentős segítséget nyújt a kutatónak az egyes adatok kihámozásában, értékelésében. Talán török nyelvtörténeti szempontból lehetne néhány problémát felvetni.

A szerzők alapelvül fogadták el, hogy a török szavak átírásában a korabeli ejtést tekintik kiindulópontul. Ennek megállapítása nem kis nehézségbe ütközik, hiszen az arab írás éppen a leglényegesebb nyelvtörténeti mozzanatokat, a vokalizmus fejlődését, a magánhangzóiilleszkedésnek a tömorfémák belsejében, ill. a kötött morfémák rendszerében való alakulását rejtje el előlünk. E kérdések megoldásában egyre nagyobb szerep jut az átírási emlékek vallomásának. Ennek tanulságai pedig a történeti forráskiadásnál is értékesíthetők. Így például egyes kötött morfémák (-li, -dzi, -miš) esetében e korban még minden bizonnyal a régi, azaz a két alternáns állapotot kell kiindulópontul venni. Az arab írás ez esetben tehát bizonyos fokig még hű tükröképe az egykorú fonetizmusnak. Ez a szempont érvényesült a *Dzsebelü*, *Küláhlü*, *Küpelü* nevek átírásában. Az újabb állapot bevetítését érezzük azonban a *Furundzsu*, *Kürkdzsi*, *Durmus* alakoknál, ahol még minden bizonnyal az archaikus *Furundzsi*, *Kürkdzsi*, *Durmis* alakokkal kell számolni.

A nyelvi háttér pontosabb megközelítését talán elősegítené a Zajaczkowski-féle átírási rendszer (vö. A. ZAJACZKOWSKI, Études sur la langue vieille-osmanlie, I, Kraków, 1934. XXIII—XXVI) alkalmazása, amely a helyesírástörténeti igényeket is szem előtt tartja (l. pl. a *Bügürdelen* ~ *Bügürdelân* névpár esetét, ahol a nyelvi háttérrel szemléletesebben rögzítené egy *Bügürdälân* ~ *Bügürdälân* átírást).

A kiadvány tartalmáról a következőkben adhatunk számot. FEKETE LAJOS akadémikus az 1550—1580-as évekből származó budai vámnaplókat, KÁLDY-NAGY GYULA pedig a budai török kincstárnak az 1558—1560-as évekre vonatkozó pénztári naplóját teszi közzé. Mindkét forráskiadványhoz terjedelmes, a mű gazdaságtörténeti jelentőségét méltató tanulmány kapcsolódik. FEKETE LAJOS akadémikus kitűnő művelődéstörténet-írói képességeit csillogtatja meg ismét: ugyanazzal a szuggesztív erővel kelti életre a száraz gazdaságtörténeti szöveget, mint néhány évvel ezelőtt a budai török úr hagyatéki leltárát (vö. I. OK. XV, 87—106).

A mű ilyen tanulságai azonban nemcsak a kultúrhistorikus, hanem a nyelvész számára is rendkívül fontosak. A magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak török, ill. balkáni tárgyi hátterét csak a korabeli török források művelődéstörténeti vonatkozásainak sokoldalú elemzése után érthetjük meg. A közzétett vámnapló anyaga, az annak feldolgozásából adódó tanulságok kitűnő alapot szolgáltatnak az adott jövevényszóréteg „Wörter und Sachen”-problematikájában való elmélyedéshez.

A mű nyelvészeti vonatkozásai ezzel még koránt sincsenek kimerítve. A két forrásban szereplő hatalmas név- és szóanyag becses forrása a magyar történeti nyelvjárás- és névkutatásnak. E vonatkozásra eddig is többen hívták már fel a figyelmet (vö. MNy. LII, 144—157; I. OK. IX, 217—224; NyK. LIX, 277—278). FEKETE LAJOS külön érdeme az, hogy önálló tanulmányt szentelt az értékes névanyag bemutatásának, tipológiai stb. osztályozásának (Acta Orient. Hung. XV, 97—109). A történeti dialektológiai szempontból értékesíthető anyag azonban még várja kutatóit.

E helyütt csak néhány szembetűnő nyelvjárási sajátosságra szeretnénk utalni. A személynevek sorából idézhetjük a következőket (az adatok a szerzők átírásában): *Bódcvár, Damokos, Dinös, Keresztös, Sárkezi, Tomás, Zsigmó* stb. A helynevek közül: *Földvár (Földvár), Mazsaród (Mogyoród), Utó (Ujtó)* stb. A *Szíp, Máti, Szíkel, Minszáros* esetében sajnos nem lehet megállapítani, hogy nyelvi vagy ortográfiai problémával állunk-e szemben. Az *s ~ zs* váltakozás adatai (*ros ~ rozs, Balás, Borzsod*) részben már a török nyelvi problémák felé mutatnak. Ilyen adatok is szép számmal akadnak. Elég, ha az ilyen adatokat idézzük: *Szonbor ~ Szonobor, Szonluk (Szolnok), Szándó (Szántó), Tódjalu (Tótfalu), Alberd (Albert), Kecskemed (Kecskemét), Beszperim (Veszprém)* stb. Ilyen a más forrásokból is ismert *Isztolni Belgrád ~ Úsztüni Belgrád* váltakozás. A magyar *ty* hangnak az arab *kef*-fel való átírása adalék bizonyos török hangkapcsolatok értékeléséhez.

E néhány adat is mutatja azt a kincsesbányát, amelyet a nyelvész számára a török történeti források jelentenek.

Az új hódoltságkori forráskiadvány a történeti és nyelvészeti kutatások komoly nyeresége. Reméljük, hogy ezt FEKETE LAJOS műhelyéből vagy az ő irányításával hamarosan továbbiak fogják követni.

HAZAI GYÖRGY

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1963. VI. 13. — Példányszám: 650 — Terjedelem: 20,6 (A/5) ív

---

63.57309 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

SZ. KISPÁL MAGDOLNA: A vogul <i>m</i> elemű igenévképzők hang- és alaktana	253
SULÁN BÉLA: A cseh szókinsz magyar elemeinek problematikája	283
FODOR ISTVÁN: A matematikai módszer nyelvtudományi alkalmazásának határai	297
MAGDIOS KLÁRA: A beszéddallamtól a zenei dallamig	341

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

MAJTINSZKAJA, KLARA: A kettőztetések szerkezeti típusai a finnugor nyelvekben...	361
RÉDEI KÁROLY: Az ősspermi első szótagbeli * <i>i</i> > * <i>o</i> és * <i>o</i> > <i>i</i> hangváltozásról	371
RÉDEI KÁROLY: A zürjén <i>-jas</i> stb. és a votják <i>-jos</i> többesjel eredetéhez	374
F. MÉSZÁROS HENRIETTA: Az osztják irodalmi nyelvről	376
LOTZ JÁNOS: A magyar szó etimológiájának kérdéséhez	385
ERDÉLYI ISTVÁN: A m. <i>ad</i> állítólagos obi-ugor megfelelőiről	390
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések	393
K. SAL ÉVA: Etimológiai megjegyzések	398
BERECZKI GÁBOR: Etimológiai megjegyzések	404
MIKOLA TIBOR: Etimológiai megjegyzések	406
VÉRTES O. ANDRÁS: XVII. századi közlés a Volga menti magyarokról	411
MOÓR ELEMÉR: Bor és szőlő	413
VÉRTES O. AUGUSZTA: Hunfalvy Pál levelei Imre Sándorhoz	424
ANTAL LÁSZLÓ: Tartalom, jelentés, megértés	439
SZÁNTÓ ÉVA: Néhány vitatott kérdés a fonéma modern vizsgálatában	445

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

LAKÓ GYÖRGY: Lauri Kettunen 1885—1963	453
GULYA JÁNOS: Cs. Faludi Ágota 1925—1963.	455
PAPP FERENC—KLAUSZER JUDIT: Matematikai és alkalmazott nyelvészet a Szovjet-unióban	456
M. VELENYÁK ZSÓFIA: Beke Ödön tudományos munkássága	464
LAKÓ GYÖRGY—ZÓLYOMI BÁLINT: László Gyula, Östörténetünk legkorábbi szakaszai	473
ERDŐDI JÓZSEF: Három D. V. Bubrihnak szentelt emlékkönyv	478
SZABÓ LÁSZLÓ: Paul Ariste, Vadja muinasjutte	481
ERDÉLYI ISTVÁN: Osztják (chanti) hőségei	482
FÁBIÁN PÁL: A magyar nyelv értelmező szótára	483
HAZAI GYÖRGY: <i>L. Fekete—Gy. Káldi-Nagy, Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550—1580</i>	486

Ára : 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX : 25 666